ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ Β. ΜΑΛΑΠΑΝΗ

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΘΕΙΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΘΑΛΑΜΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
2015

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 281/20-6-2007

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Ιωάννης Γ. Λώλος, Καθηγητής, Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Μέλη

Μιχαήλ Φωτιάδης, Αν. Καθηγητής, Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Σπ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Αν. Καθ., Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν. Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ 370/3-12-2014

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ιωάννης Γ. Λώλος, Καθηγητής, Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Μιχαήλ Φωτιάδης, Αν. Καθηγητής, Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Σπ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Αν. Καθ., Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν. Ιωαννίνων

Στυλιανός Ανδρέου, Καθηγητής, Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Θεσσαλονίκης

Π. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Αν. Καθ., Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Αθηνών

Βλαχόπουλος Ανδρέας, Επ. Καθ. , Τμ. Ιστορίας & Αρχ/γίας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Ευγενία Γιαννούλη, Επ. Καθ., Τμ. Ιστορίας-Αρχ/γίας & Διαχείρησης Πολιτισμικών Αγαθών, Παν/μιο Πελοποννήσου

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 7 Μαΐου 2015. Βαθμός «Άριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν. 5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Στους γονείς μου,
Βασίλη και Μαγδαληνή

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ…….5
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ……..……..8
ΠΡΟΛΟΓΟΣ…….32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ…….....35

1.1. Στόχοι και διάρθρωση της μελέτης…….....35
1.2. Γεωγραφικό και Περιβαλλοντικό Πλαίσιο της έρευνας…….....37
1.3. Η Ιστορία της Έρευνας……42
1.4. Θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού……...58
1.5. Η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων…….67
1.6. Η διάδοση των θαλαμωτών τάφων…….....71
1.7. Νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας- Τοπογραφικά και γεωμορφολογικά στοιχεία της θέσης. Χρονικό της έρευνας……...75
1.8. Χωροταξική Οργάνωση του Νεκροταφείου των Ελληνικών……...79
1.9. Σήμανση των τάφων …….....83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΤΑΦΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ……...85

2.1. Η αρχιτεκτονική του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας……...85
2.1.1. Ομάδα Α…….....85
2.1.2. Ομάδα Β…….90
2.1. 3. Τρόπος κατασκευής …….100
2.2. Χρονολόγηση του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας…….....102
2.2.1. Αρχιτεκτονικά Δεδομένα ……...103
2.2.2. Κινητά Ευρήματα……107
2.3. Σύγκριση του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας με θαλαμωτούς ……...
τάφους της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδος……127

2.4. Το νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας και ο παρακείμενος θολωτός ……. τάφος …….....135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ……..…..141

3.1. Ταφικές πρακτικές στο Νεκροταφείο των Ελληνικών……...141
3.2. Οι δρόμοι των τάφων……..152
3.3. Το στόμιο των τάφων……..158
3.4. Ταφικός θάλαμος-Ταφές……159
3. 4. 1. Επιδαπέδιες ταφές ……161
3. 4. 2. Ταφικοί λάκκοι……...163
3. 4. 3. Ανακομιδές (ή δευτερογενείς ταφές)…….....164
3. 5. Κτερίσματα……168
3. 5. 1. Κεραμική……169
3. 5. 2. Αγγεία από άλλα υλικά ……178
3. 5. 3. Κοσμήματα …….....180
3. 5. 4. Όπλα, εργαλεία……...…184
3. 5. 5. Είδη Καλλωπισμού ……186
3. 5. 6. Ειδώλια…… …..187
3. 6. Οστεολογικό υλικό ……....190
3. 6. 1. Ανθρωπολογικό υλικό ……...192
3. 6. 2. Ζωοαρχαιολογικό υλικό…….....199
3. 7. Μεταγενέστερη χρήση των τάφων του Νεκροταφείου των Ελληνικών……...212
3. 8. Σύγκριση των ταφικών πρακτικών του Νεκροταφείου των Ελληνικών με …. ταφικές πρακτικές αντίστοιχων νεκροταφείων της Μεσσηνίας…….....219
3.9. Σύγκριση των ταφικών πρακτικών του Νεκροταφείου των Ελληνικών με …… ταφικές πρακτικές αντίστοιχων νεκροταφείων της Ηπειρωτικής Ελλάδος…...226
3.10. Το Νεκροταφείο των Ελληνικών και οι ταφικές πρακτικές στα όμορα…….. ταφικά μνημεία (Τύμβοι Καστρουλίων, Θολωτός Ανθείας)……....231

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ……..241

4. 1. Τα Ελληνικά Ανθείας και η Επικράτεια του Νέστορος……...…..241
4. 2. Το Νεκροταφείο των Ελληνικών και η τοπογραφία της ΥΕ Μεσσηνίας……..249

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ…… ..267

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ……280
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ…….. ……....281

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ……..**.....**321

Α. Κατάλογος Κινητών Ευρημάτων……..321
Β. Πίνακας Τάφων…….362
Γ. Γραφήματα…….381
Δ. Χάρτες-Αποτυπώσεις-Σχέδια-Φωτογραφίες…….390

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Εικ. 1. Χάρτης Μεσσηνίας (Παπαθανασόπουλος και Παπαθανασόπουλος 2000, 37).
2. Εικ. 2. Χάρτης της Μεσσηνίας όπου σημειώνονται οι δύο επαρχίες του προϊστορικού βασιλείου της Μεσσηνίας (Chadwick 1972, 106).
3. Εικ. 3. Χάρτης της μυκηναϊκής Μεσσηνίας (Παπαχατζής 1998, 45).
4. Εικ. 4. Χάρτης της Μεσσηνίας με σημειωμένες τις θέσεις των θαλαμωτών τάφων (σχεδίαση Β. Πάνου).
5. Εικ. 5. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της περιοχής Ελληνικών Ανθείας (Hope Simpson 1966, 122).
6. Εικ. 6. Αεροφωτογραφία της ράχης των Ελληνικών (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
7. Εικ. 7. Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου των Ελληνικών (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
8. Εικ. 8. Το νεκροταφείο των Ελληνικών (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
9. Εικ. 9. Η κάτω πεδιάδα του Παμίσου. Λήψη από τη ράχη των Ελληνικών (προσωπική λήψη).
10. Εικ. 10. Κάτοψη του τάφου Ελληνικά 1(αποτύπωση Β. Πάνου).
11. Εικ. 11. Τομή του τάφου Ελληνικά 1 (αποτύπωση Β. Πάνου).
12. Εικ. 12. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
13. Εικ. 13. Ανατολική πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
14. Εικ. 14. Οπισθότμητη πρόχους από τάφο Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
15. Εικ. 15. Ψευδόστομος αμφορέας από τάφο Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
16. Εικ. 16. Πρόχους από τάφο Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
17. Εικ. 17. Όστρακα Ελληνιστικών χρόνων από επίχωση θαλάμου τάφου Ελληνικά 1 (προσωπική λήψη).
18. Εικ. 18. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 2 (αποτύπωση Β. Πάνου).
19. Εικ. 19. Τομή τάφου Ελληνικά 2 (αποτύπωση Β. Πάνου).
20. Εικ. 20. Ο τάφος Ελληνικά 2 πριν την ανασκαφή (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
21. Εικ. 21. Ανασκαφή του δρόμου του τάφου Ελληνικά 2 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
22. Εικ. 22. Κύλικα πλησίον στην ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 2 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
23. Εικ. 23. Η ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 2 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
24. Εικ. 24. Κάτω μέρος ξερολιθιάς και στόμιο τάφου Ελληνικά 2. Λήψη από το

εσωτερικό του θαλάμου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

25. Εικ. 25. Επίχωση ταφικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 2 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
26. Εικ. 26. Επίχωση ταφικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 2. Λήψη από ΒΑ (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
27. Εικ. 27. Ταφικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 2 μετά την αφαίρεση της επίχωσης (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
28. Εικ. 28. Άποψη του τάφου Ελληνικά 2. Λήψη από Α. (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
29. Εικ. 29. Άποψη του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
30. Εικ. 30. Στόμιο του τάφου Ελληνικά 2. Λήψη από Δ (προσωπική λήψη).
31. Εικ. 31. Τάφος Ελληνικά 2. Γραπτή πρόχους (προσωπική λήψη).
32. Εικ. 32. Τάφος Ελληνικά 2. Σχέδιο πρόχου (Σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
33. Εικ. 33. Γραπτός κρατηρίσκος από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
34. Εικ. 34. Ακέφαλο ειδώλιο τύπου Ψ από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
35. Εικ. 35. Λαβή αρύταινας από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
36. Εικ. 36. Κορμός πήλινου ειδωλίου από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
37. Εικ. 37. Όστρακα από επίχωση τάφου Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
38. Εικ. 38. Αρύταινα από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
39. Εικ. 39. Λίθινος πέλεκυς από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
40. Εικ. 40. Λίθινο κομβίο από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
41. Εικ. 41. Γραπτά όστρακα σκύφου, τάφος Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
42. Εικ. 42. Όστρακο σκύφου από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
43. Εικ. 43. Χαμηλόποδη κύλικα από τάφο Ελληνικά 2 (προσωπική λήψη).
44. Εικ. 44. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 3 (αποτύπωση Β. Πάνου).
45. Εικ. 45. Τομή τάφου Ελληνικά 3 (αποτύπωση Β. Πάνου).
46. Εικ. 46. Ελληνιστικό δάπεδο στο δρόμο τάφου Ελληνικά 3 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
47. Εικ. 47. Κύλικες στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 3 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
48. Εικ. 48. Δρόμος τάφου Ελληνικά 3 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
49. Εικ. 49. Ταφικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 3, λάκκος ανακομιδής (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
50. Εικ. 50. Άποψη τάφου Ελληνικά 3 (προσωπική λήψη).
51. Εικ. 51. Όστρακα γραπτής κύλικας από επίχωση δρόμου τάφου Ελληνικά 3 (προσωπική λήψη).

52. Εικ. 52. Χάλκινο άγκιστρο από τάφο Ελληνικά 3 (προσωπική λήψη).
53. Εικ. 53. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 4 (αποτύπωση Β. Πάνου).
54. Εικ. 54. Τομή τάφου Ελληνικά 4 (αποτύπωση Β. Πάνου).
55. Εικ. 55. Ανασκαφική φωτογραφία τάφου Ελληνικά 4 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
56. Εικ. 56. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 4 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
57. Εικ. 57. Άποψη της ξερολιθιάς τάφου Ελληνικά 4 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
58. Εικ. 58. Μερική άποψη του παραθαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
59. Εικ. 59. Άποψη της οροφής του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
60. Εικ. 60. Θρανίο λαξευμένο στη βόρεια πλευρά του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
61. Εικ. 61. Λάκκος ανοιγμένος στη ΝΔ πλευρά του κυρίως ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
62. Εικ. 62. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
63. Εικ. 63. Άποψη του τάφου Ελληνικά 4. Λήψη από ΝΑ (προσωπική λήψη).
64. Εικ. 64. Τάφος Ελληνικά 4. Πιθαμφορέας (ΑΕ ΜΚ 4142, προσωπική λήψη).
65. Εικ. 65. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
66. Εικ. 66. Τάφος Ελληνικά 4. Πιθαμφορέας (ΑΕ ΜΚ 4141, προσωπική λήψη).
67. Εικ. 67. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
68. Εικ. 68. Τάφος Ελληνικά 4. Πιθαμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
69. Εικ. 69. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
70. Εικ. 70. Τάφος Ελληνικά 4. Πιθαμφορέας (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
71. Εικ. 71. Τάφος Ελληνικά 4. Ελλιπής πιθαμφορέας (προσωπική λήψη)
72. Εικ. 72. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
73. Εικ. 73. Τάφος Ελληνικά 4. Θραύσμα πιθαμφορέα (προσωπική λήψη).
74. Εικ. 74. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο θραύσματος πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
75. Εικ. 75. Τάφος Ελληνικά 4. Γραπτό όστρακο (προσωπική λήψη).
76. Εικ. 76. Τάφος Ελληνικά 4. Γραπτά όστρακα σκύφου (προσωπική λήψη).
77. Εικ. 77. Ελλιπές γραπτό θήλαστρο από τάφο Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
78. Εικ. 78. Δύο χαμηλόποδες κύλικες από τάφο Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
79. Εικ. 79. Μόνωτη κύλικα από τάφο Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).
80. Εικ. 80. Επικασσιτερωμένη κύλικα από τάφο Ελληνικά 4 (προσωπική λήψη).

81. Εικ. 81. Αρύταινα από τάφο Ελληνικά 4 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
82. Εικ. 82. Τάφος Ελληνικά 4. Γραπτά όστρακα πρόχου (προσωπική λήψη).
83. Εικ. 83. Τάφος Ελληνικά 4. Θραύσμα αγγείου (προσωπική λήψη).
84. Εικ. 84. Τάφος Ελληνικά 4. Θραύσμα κρατήρα (προσωπική λήψη).
85. Εικ. 85. Τάφος Ελληνικά 4. Γραπτά όστρακα κυλίκων (προσωπική λήψη).
86. Εικ. 86. Τάφος Ελληνικά 4. Χειροποίητη κεραμική (προσωπική λήψη).
87. Εικ. 87. Τάφος Ελληνικά 4. Πόδι τριποδικής χύτρας (προσωπική λήψη).
88. Εικ. 88. Τάφος Ελληνικά 4. Χαμηλόποδη κύλικα (προσωπική λήψη).
89. Εικ. 89. Τάφος Ελληνικά 4. Δίωτη λεκανίδα (προσωπική λήψη).
90. Εικ. 90. Τάφος Ελληνικά 4. Άωτο κυάθιο (προσωπική λήψη).
91. Εικ. 91. Τάφος Ελληνικά 4. Λήκυθος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
92. Εικ . 92. Τάφος Ελληνικά 4. Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
93. Εικ. 93. Τάφος Ελληνικά 4. Χρυσός δακτύλιος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
94. Εικ. 94. Τάφος Ελληνικά 4. Χρυσές ψήφοι σε σχήμα παπύρου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
95. Εικ. 95. Τάφος Ελληνικά 4. Χρυσές ψήφοι σε σχήμα κισσού (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
96. Εικ. 96. Τάφος Ελληνικά 4. Χρυσά επίρραπτα κοσμήματα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
97. Εικ. 97. Τάφος Ελληνικά 4. Περιδέραιο από φαγεντιανή (προσωπική λήψη).
98. Εικ. 98. Τάφος Ελληνικά 4. Χάλκινο κάτοπτρο (προσωπική λήψη).
99. Εικ. 99. Τάφος Ελληνικά 4. Χάλκινο μαχαίρι (προσωπική λήψη).
100. Εικ. 100. Τάφος Ελληνικά 4. Επάργυρος δακτύλιος (προσωπική λήψη).
101. Εικ. 101. Τάφος Ελληνικά 4. Θραύσματα ελεφαντοστού από τη λαβή χάλκινου κατόπτρου (προσωπική λήψη).
102. Εικ. 102. Τάφος Ελληνικά 4. Λίθινα κομβία (προσωπική λήψη).
103. Εικ. 103. Τάφος Ελληνικά 4. Σφραγιδόλιθος (προσωπική λήψη).
104. Εικ. 104. Τάφος Ελληνικά 4. Σχέδιο σφραγιδόλιθου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
105. Εικ. 105. Κάτοψη του τάφου Ελληνικά 5 (αποτύπωση Β. Πάνου).
106. Εικ. 106. Τομή του τάφου Ελληνικά 5 (αποτύπωση Β. Πάνου).
107. Εικ. 107. Άποψη τάφου Ελληνικά 5 (προσωπική λήψη).
108. Εικ. 108. Θύρα πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 5 (προσωπική λήψη).

109. Εικ. 109. Τάφος Ελληνικά 5. Λίθινο εργαλείο, δόναξ (προσωπική λήψη).
110. Εικ. 110. Τάφος Ελληνικά 5. Χάλκινη αιχμή βέλους (προσωπική λήψη).
111. Εικ. 111. Τάφος Ελληνικά 5. Τμήμα χρυσής ταινίας (προσωπική λήψη).
112. Εικ. 112. Τάφος Ελληνικά 5. Άωτο κυάθιο με ίχνη επικασσιτέρωσης (προσωπική λήψη).
113. Εικ. 113. Τάφος Ελληνικά 5. Άωτο κυάθιο (προσωπική λήψη).
114. Εικ. 114. Τάφος Ελληνικά 5. Υψίποδη κύλικα (προσωπική λήψη).
115. Εικ. 115. Τάφος Ελληνικά 5. Μόνωτη κύλικα (προσωπική λήψη).
116. Εικ. 116. Τάφος Ελληνικά 5. Όστρακα επικασσιτερωμένων κυλίκων (προσωπική λήψη)
117. Εικ. 117. Τάφος Ελληνικά 5. Γραπτά όστρακα (προσωπική λήψη).
118. Εικ. 118. Τάφος Ελληνικά 5. Γραπτά όστρακα (προσωπική λήψη).
119. Εικ. 119. Τάφος Ελληνικά 5. Όστρακα από Κύθηρα (προσωπική λήψη).
120. Εικ. 120. Τάφος Ελληνικά 5. Θραύσμα σκύφου (προσωπική λήψη).
121. Εικ. 121. Άποψη τάφου Ελληνικά 5. Λήψη από ΝΑ (προσωπική λήψη).
122. Εικ. 122. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 6 (αποτύπωση Β. Πάνου).
123. Εικ. 123. Τομή τάφου Ελληνικά 6 (αποτύπωση Β. Πάνου).
124. Εικ. 124. Τάφος Ελληνικά 6. Ανασκαφή δρόμου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
125. Εικ. 125. Τάφος Ελληνικά 6. ΠΓ ταφές στην επίχωση του δρόμου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
126. Εικ. 126. Άποψη του πλευρικού θαλάμου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
127. Εικ. 127. Λεπτομέρεια δίρριχτης οροφής τάφου Ελληνικά 6 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
128. Εικ. 128. Έξοδος δρόμου τάφου Ελληνικά 6 (προσωπική λήψη).
129. Εικ. 129. Θύρα τάφου Ελληνικά 6 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
130. Εικ. 130. Άποψη τάφου Ελληνικά 6 (προσωπική λήψη).
131. Εικ. 131. Τάφος Ελληνικά 6. Λίθινο αγγείο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
132. Εικ. 132. Τάφος Ελληνικά 6. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
133. Εικ. 133. Τάφος Ελληνικά 6. Ελλιπής γραπτή κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
134. Εικ. 134. Τάφος Ελληνικά 6. Θραύσμα αμφορέα (προσωπική λήψη).
135. Εικ. 135. Τάφος Ελληνικά 6. Κάτω μέρος γραπτής κύλικας (προσωπική λήψη).
136. Εικ. 136. Τάφος Ελληνικά 6. Γραπτές λαβές αγγείων (προσωπική λήψη).

137. Εικ. 137. Τάφος Ελληνικά 6. Λίθινα κομβία (προσωπική λήψη).
138. Εικ. 138. Τάφος Ελληνικά 6. Χάλκινα αντικείμενα (προσωπική λήψη).
139. Εικ. 139. Τάφος Ελληνικά 6. Σπαρτιατικός βασάλτης (προσωπική λήψη).
140. Εικ. 140. Τάφος Ελληνικά 6. Τμήμα λίθινου πέλεκυ (προσωπική λήψη).
141. Εικ. 141. Τάφος Ελληνικά 6. Δίωτος βαθύς σκύφος (προσωπική λήψη).
142. Εικ. 142. Τάφος Ελληνικά 6. Σκύφος ΠΓ χρόνων (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
143. Εικ. 143. Τάφος Ελληνικά 6. Πρόχους ΠΓ χρόνων (προσωπική λήψη).
144. Εικ. 144. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 7 (αποτύπωση Β. Πάνου).
145. Εικ. 145. Τομή τάφου Ελληνικά 7 (αποτύπωση Β. Πάνου).
146. Εικ. 146. Τάφος Ελληνικά 7. Ανασκαφή δρόμου (προσωπική λήψη).
147. Εικ. 147. Σωζόμενη ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 7 (προσωπική λήψη).
148. Εικ. 148. Κύλικα από την επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 7 (προσωπική λήψη).
149. Εικ. 149. Θύρα τάφου Ελληνικά 7 (προσωπική λήψη).
150. Εικ. 150. Θάλαμος τάφου Ελληνικά 7 (προσωπική λήψη).
151. Εικ. 151. Άποψη του τάφου Ελληνικά 7 (προσωπική λήψη).
152. Εικ. 152. Τάφος Ελληνικά 7. Λήκυθος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
153. Εικ. 153. Τάφος Ελληνικά 7. Σχέδιο ληκύθου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
154. Εικ. 154. Τάφος Ελληνικά 7. Ψευδόστομος αμφορέας και αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
155. Εικ. 155. Τάφος Ελληνικά 7. Υψίποδη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
156. Εικ. 156. Τάφος Ελληνικά 7. Όστρακα κρατήρα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
157. Εικ. 157. Τάφος Ελληνικά 7. Λίθινα κομβία (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
158. Εικ. 158. Τάφος Ελληνικά 7. Δύο γυναικεία ειδώλια (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
159. Εικ. 159. Τάφος Ελληνικά 7. Πίσω όψη ακέφαλου ειδωλίου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
160. Εικ. 160. Τάφος Ελληνικά 7. Πίσω όψη γυναικείου ειδωλίου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
161. Εικ. 161. Τάφος Ελληνικά 7. Δύο πήλινα ειδώλια τύπου Φ (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
162. Εικ. 163. Τάφος Ελληνικά 7. Πίσω όψη ακέφαλου γυναικείου ειδωλίου του φυσιοκρατικού τύπου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
163. Εικ. 163. Τάφος Ελληνικά 7. Πήλινο ομοίωμα σκεύους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
164. Εικ. 164. Πήλινα ειδώλια από τάφο Ελληνικά 7 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

165. Εικ. 165. Τάφος Ελληνικά 7. Πρόσθια όψη ακέφαλου γυναικείου ειδωλίου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
166. Εικ. 166. Τάφος Ελληνικά 7. Πίσω όψη ακέφαλου γυναικείου ειδωλίου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
167. Εικ. 167. Τάφος Ελληνικά 7. Περιδέραιο από φαγεντιανή (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
168. Εικ. 168. Τάφος Ελληνικά 7. Χρυσό περιδέραιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
169. Εικ. 169. Τάφος Ελληνικά 7. Λεπτομέρεια περιδέραιου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
170. Εικ. 170. Τάφος Ελληνικά 7. Περιδέραια από φαγεντιανή (προσωπική λήψη).
171. Εικ. 171. Τάφος Ελληνικά 7. Δύο μόνωτα κύπελλα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
172. Εικ. 172. Κάτοψη τάφου 8 (αποτύπωση Β. Πάνου).
173. Εικ. 173. Τομή τάφου 8 (αποτύπωση Β. Πάνου).
174. Εικ. 174. Άποψη τάφου 8. Λήψη από Α. (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
175. Εικ. 175. Άποψη τάφου 8. Λήψη από Δ. (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
176. Εικ. 176. Τάφος Ελληνικά 8. Λίθινο κομβίο (προσωπική λήψη).
177. Εικ. 177. Τάφος Ελληνικά 8. Σκύφος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
178. Εικ. 178. Τάφος Ελληνικά 8. Δίωτο κύπελλο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
179. Εικ. 179. Τάφος Ελληνικά 8. Τριφυλλόσχημη οινοχόη (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
180. Εικ. 180. Τάφος Ελληνικά 8. Δύο χάλκινες περόνες (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
181. Εικ. 181. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 9 (αποτύπωση Β. Πάνου).
182. Εικ. 182. Τομή τάφου Ελληνικά 9 (αποτύπωση Β. Πάνου).
183. Εικ. 183. Αγγείο Ελληνιστικών χρόνων μέσα από την επίχωση του τάφου Ελληνικά 9 (προσωπική λήψη).
184. Εικ. 184. Τάφος Ελληνικά 9. Λίθος από επίχωση στομίου (προσωπική λήψη).
185. Εικ. 185. Κρανίο μέσα από την επίχωση του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9 (προσωπική λήψη).
186. Εικ. 186. Θραύσμα κρανίου μέσα από την επίχωση του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9 (προσωπική λήψη).
187. Εικ. 187. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 1 (προσωπική λήψη).
188. Εικ. 188. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 1 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
189. Εικ. 189. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 1 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
190. Εικ. 190. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 2 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
191. Εικ. 191. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 2 και 3 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
192. Εικ. 192. Τάφος Ελληνικά 9. Ταφικός λάκκος 2 και 3 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

193. Εικ. 193. Τάφος Ελληνικά 9. Άποψη του ταφικού θαλάμου (Αρχείο ΕΠΚΑ).
194. Εικ. 194. Τάφος Ελληνικά 9. Πλευρικός θάλαμος (προσωπική λήψη).
195. Εικ. 195. Ίχνη ‘‘γκασμαδιών’’ στα τοιχώματα παραθαλάμου τάφου 9 (προσωπική λήψη).
196. Εικ. 196. Άποψη τάφου Ελληνικά 9 (προσωπική λήψη).
197. Εικ. 197. Θραύσματα λίθου. Ενδεχομένως είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό σήμα του τάφου Ελληνικά 9 (προσωπική λήψη).
198. Εικ. 198. Τάφος Ελληνικά 9. Τρίωτος πιθαμφορέας (προσωπική λήψη).
199. Εικ. 199. Τάφος Ελληνικά 9. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
200. Εικ. 200. Τάφος Ελληνικά 9. Τρίωτος πιθαμφορέας (προσωπική λήψη).
201. Εικ. 201. Τάφος Ελληνικά 9. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
202. Εικ. 202. Τάφος Ελληνικά 9. Ψευδόστομος αμφορέας (προσωπική λήψη).
203. Εικ. 203. Τάφος Ελληνικά 9. Σχέδιο ψευδόστομου αμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
204. Εικ. 204. Τάφος Ελληνικά 9. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (προσωπική λήψη).
205. Εικ. 205. Τάφος Ελληνικά 9. Γραπτό πώμα αγγείου (προσωπική λήψη).
206. Εικ. 206. Τάφος Ελληνικά 9. Διπλός χρυσός ρόδακας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
207. Εικ. 207. Τάφος Ελληνικά 9. Χρυσός ρόδακας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
208. Εικ. 208. Τάφος Ελληνικά 9. Χρυσός ρόδακας σε σχήμα διπλού ναυτίλου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
209. Εικ. 209. Τάφος Ελληνικά 9. Χάλκινος δακτύλιος (προσωπική λήψη).
210. Εικ. 210. Τάφος Ελληνικά 9. Λίθινο κομβίο (προσωπική λήψη).
211. Εικ. 211. Τάφος Ελληνικά 9. Οστέινοι ψήφοι (προσωπική λήψη).
212. Εικ. 212. Τάφος Ελληνικά 9. Ελληνιστικά αγγεία (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
213. Εικ. 213. Τάφος Ελληνικά 9. Ελληνιστικά αγγεία (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
214. Εικ. 214. Τάφος Ελληνικά 9. Βραστήρας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
215. Εικ. 215. Τάφος Ελληνικά 9. Ελληνιστικά αγγεία (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
216. Εικ. 216. Τάφος Ελληνικά 9. Πήλινες αγνύθες (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
217. Εικ. 217. Τάφος Ελληνικά 9. Χείλος περιρραντηρίου ή λουτήρα (προσωπική λήψη).
218. Εικ. 218. Τάφος Ελληνικά 9. Ειδώλιο Άρτεμης (προσωπική λήψη).
219. Εικ. 219. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 10 (αποτύπωση Β. Πάνου).

220. Εικ. 220. Τομή τάφου Ελληνικά 10 (αποτύπωση Β. Πάνου).
221. Εικ. 221. Άποψη τάφου 10. Λήψη από Α (προσωπική λήψη).
222. Εικ. 222. Τάφος Ελληνικά 10. Επιδαπέδια ανακομιδή (προσωπική λήψη).
223. Εικ. 223. Τάφος Ελληνικά 10. Λεπτομέρεια ανακομιδής (προσωπική λήψη).
224. Εικ. 224. Άποψη του τάφου Ελληνικά 10 (προσωπική λήψη).
225. Εικ. 225. Τάφος Ελληνικά 10. Ειδώλιο ζώου (προσωπική λήψη).
226. Εικ. 226. Τάφος Ελληνικά 10. Γραπτά όστρακα (προσωπική λήψη).
227. Εικ. 227. Τάφος Ελληνικά 10. Πρόχους (προσωπική λήψη).
228. Εικ. 228. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 11 (αποτύπωση Β. Πάνου).
229. Εικ. 229. Τομή τάφου Ελληνικά 11 (αποτύπωση Β. Πάνου).
230. Εικ. 230. Κοπή δένδρου από την επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
231. Εικ. 231. Κάτω τμήμα σωζόμενης ξερολιθιάς τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
232. Εικ. 232. Εγχάρακτα γράμματα επί των τοιχωμάτων του τάφου 11 (προσωπική λήψη).
233. Εικ. 233. Τάφος Ελληνικά 11. Λάκκος ανακομιδής (προσωπική λήψη).
234. Εικ. 234. Έξοδος δρόμου τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
235. Εικ. 235. Κατώφλιο θύρας τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
236. Εικ. 236. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
237. Εικ. 237. Άποψη τάφου Ελληνικά 11 (προσωπική λήψη).
238. Εικ. 238. Τάφος Ελληνικά 11. Όστρακα αλάβαστρου (προσωπική λήψη).
239. Εικ. 239. Τάφος Ελληνικά 11. Μικκύλο αγγείο (προσωπική λήψη).
240. Εικ. 240. Τάφος Ελληνικά 11. Λαβή πύραυνου (προσωπική λήψη).
241. Εικ. 241. Τάφος Ελληνικά 11. Λαβή αρύταινας (προσωπική λήψη).
242. Εικ. 242. Τάφος Ελληνικά 11. Λίθινο εργαλείο (προσωπική λήψη).
243. Εικ. 243. Τάφος Ελληνικά 11. Προχοΐδια (προσωπική λήψη).
244. Εικ. 244. Κάτοψη τάφου 12 (αποτύπωση Β. Πάνου).
245. Εικ. 245. Τομή τάφου 12 (αποτύπωση Β. Πάνου).
246. Εικ. 246. Άποψη τάφου Ελληνικά 12 πριν την ανασκαφή (προσωπική λήψη).
247. Εικ. 247. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 12 (προσωπική λήψη).
248. Εικ. 248. Τάφος Ελληνικά 12. Οπή αρχαιοκαπήλων (προσωπική λήψη).
249. Εικ. 249. Τάφος Ελληνικά 12. Επίχωση θαλάμου (προσωπική λήψη).
250. Εικ. 250. Τάφος Ελληνικά 12. Άνω τμήμα θύρας, εσωτερική πλευρά

(προσωπική λήψη).

251. Εικ. 251. Τάφος Ελληνικά 12. Βόρεια πλευρά θαλάμου (προσωπική λήψη).
252. Εικ. 252. Στόμιο και δρόμος τάφου Ελληνικά 12 (προσωπική λήψη).
253. Εικ. 253. Άποψη της θύρας του τάφου Ελληνικά 12 (προσωπική λήψη).
254. Εικ. 254. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 12 (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
255. Εικ. 255. Τάφος Ελληνικά 12. Όστρακα πρόχου (προσωπική λήψη).
256. Εικ. 256. Τάφος Ελληνικά 12. Θραύσμα κλειστού αγγείου (προσωπική λήψη).
257. Εικ. 257. Τάφος Ελληνικά 12. Όστρακα πιθαμφορέα (προσωπική λήψη).
258. Εικ. 258. Τάφος Ελληνικά 12. Όστρακα ψευδόστομου αμφορέα (προσωπική λήψη).
259. Εικ. 259. Τάφος Ελληνικά 12. Στόμια ψευδόστομων αμφορέων (προσωπική λήψη).
260. Εικ. 260. Τάφος Ελληνικά 12. Όστρακο πρόχου (προσωπική λήψη).
261. Εικ. 261. Τάφος Ελληνικά 12. Σχέδιο οστράκου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
262. Εικ. 262. Τάφος Ελληνικά 12. Όστρακα από Κύθηρα (προσωπική λήψη).
263. Εικ. 263. Τάφος Ελληνικά 12. Χάλκινες αιχμές βελών (προσωπική λήψη).
264. Εικ. 264. Τάφος Ελληνικά 12. Κάτω τμήμα αιχμηρού εργαλείου (προσωπική λήψη).
265. Εικ. 265. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 13 (αποτύπωση Β. Πάνου).
266. Εικ. 266. Τομή τάφου Ελληνικά 13 (αποτύπωση Β. Πάνου).
267. Εικ. 267. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
268. Εικ. 268. Άποψη της βόρειας πλευράς του ταφικού θαλάμου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
269. Εικ. 269. Άποψη οροφής θαλάμου τάφου Ελληνικά 13, δυτική πλευρά (προσωπική λήψη).
270. Εικ. 270. Άποψη οροφής θαλάμου τάφου Ελληνικά 13, ανατολική πλευρά (προσωπική λήψη).
271. Εικ. 271. Τάφος Ελληνικά 13. Ταφικός λάκκος (προσωπική λήψη).
272. Εικ. 272. Θύρα πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
273. Εικ. 273. Οροφή πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
274. Εικ. 274. Άποψη της ΝΑ πλευράς του πλευρικού θαλάμου του τάφου 13 (προσωπική λήψη).
275. Εικ. 275. Στόμιο πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).

276. Εικ. 276. Στόμιο και δρόμος τάφου 13 (προσωπική λήψη).
277. Εικ. 277. Δρόμος τάφου Ελληνικά 13. Λήψη από Δ (προσωπική λήψη).
278. Εικ. 278. Άνω τμήμα θύρας τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
279. Εικ. 279. Άποψη θύρας τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
280. Εικ. 280. Άποψη τάφου Ελληνικά 13 (προσωπική λήψη).
281. Εικ. 281. Τάφος Ελληνικά 13. Λίθοι από επίχωση δρόμου (προσωπική λήψη).
282. Εικ. 282. Τάφος Ελληνικά 13. Χρυσοί ψήφοι (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
283. Εικ. 283. Τάφος Ελληνικά 13. Γραπτή λαβή αγγείου (προσωπική λήψη).
284. Εικ. 284. Τάφος Ελληνικά 13. Όστρακα σκύφων (προσωπική λήψη).
285. Εικ. 285. Τάφος Ελληνικά 13. Όστρακα επικασσιτερωμένων κυλίκων (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
286. Εικ. 286. Τάφος Ελληνικά 13. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
287. Εικ. 287. Τάφος Ελληνικά 13. Ημίεργος λίθος (προσωπική λήψη).
288. Εικ. 288. Τάφος Ελληνικά 13. Πήλινο χειροποίητο αγγείο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
289. Εικ. 289. Τάφος Ελληνικά 13. Ελληνιστική κεραμική (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
290. Εικ. 290. Τάφος Ελληνικά 13. Πήλινες αγνύθες (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
291. Εικ. 291. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 14 (αποτύπωση Β. Πάνου).
292. Εικ. 292. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 14 (προσωπική λήψη).
293. Εικ. 293. Θρυμματισμένα κρανία σε διαφορετικά βάθη της επίχωσης του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 14 (προσωπική λήψη).
294. Εικ. 294. Αγγεία μέσα από την επίχωση του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 14 (προσωπική λήψη).
295. Εικ. 295. Τάφος Ελληνικά 14. Επιδαπέδια ανακομιδή (προσωπική λήψη).
296. Εικ. 296. Νότια πλευρά δαπέδου τάφου Ελληνικά 14 (προσωπική λήψη).
297. Εικ. 297. Τάφος Ελληνικά 14. Εκτάδην ταφή (προσωπική λήψη).
298. Εικ. 298. Άποψη του τάφου Ελληνικά 14 (προσωπική λήψη).
299. Εικ. 299. Τάφος Ελληνικά 14. Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
300. Εικ. 300. Τάφος Ελληνικά 14. Ραμφόστομη πρόχους (προσωπική λήψη).
301. Εικ. 301. Τάφος Ελληνικά 14. Σχέδιο ραμφόστομης πρόχου (ΑΕ ΜΚ 5817, σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
302. Εικ. 302. Τάφος Ελληνικά 14. Οπισθότμητη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

303. Εικ. 303. Τάφος Ελληνικά 14. Σχέδιο πρόχου (ΑΕ ΜΚ 5818, σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
304. Εικ. 304. Τάφος Ελληνικά 14. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
305. Εικ. 305. Τάφος Ελληνικά 14. Σχέδιο ψευδόστομου αμφορέα, (ΑΕ ΜΚ 5819, σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
306. Εικ. 306. Τάφος Ελληνικά 14. Μόνωτο κύπελλο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
307. Εικ. 307. Τάφος Ελληνικά 14. Πήλινο ομοίωμα άρματος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
308. Εικ. 308. Τάφος Ελληνικά 14. Κύαθος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
309. Εικ. 309. Τάφος Ελληνικά 14. Σκύφος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
310. Εικ. 310. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 15 (αποτύπωση Β. Πάνου).
311. Εικ. 311. Τομή τάφου Ελληνικά 15 (αποτύπωση Β. Πάνου).
312. Εικ. 312. Παιδική ταφή στο δρόμο τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
313. Εικ. 313. Γυναικεία ταφή. Δρόμος τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
314. Εικ. 314. Ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
315. Εικ. 315. Επίχωση κυρίως θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
316. Εικ. 316. Εσωτερική πλευρά ξερολιθιάς τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη)
317. Εικ. 317. Κρανίο εντοιχισμένο στην ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
318. Εικ. 318. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
319. Εικ. 319. Άποψη τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
320. Εικ. 320. Στόμιο τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
321. Νότια πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
322. Εικ. 321. Θύρα πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
323. Εικ. 323. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
324. Εικ. 324. Άποψη κυρίως θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
325. Εικ. 325. Βόρεια πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
326. Εικ. 326. Δυτική πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
327. Εικ. 327. Άποψη οροφής θαλάμου του τάφου 15 (προσωπική λήψη).
328. Εικ. 328. Είσοδος τάφου Ελληνικά 15 (προσωπική λήψη).
329. Εικ. 329. Τάφος Ελληνικά 15. Χαναανιτικός αμφορέας (προσωπική λήψη).
330. Εικ. 330. Τάφος Ελληνικά 15. Σχέδιο αμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).

331. Εικ. 331. Τάφος Ελληνικά 15. Λίθινο αγγείο (προσωπική λήψη).
332. Εικ. 332. Τάφος Ελληνικά 15. Θαύσμα λίθινου αγγείου (προσωπική λήψη).
333. Εικ. 333. Τάφος Ελληνικά 15. Σχέδιο λίθινου αγγείου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
334. Εικ. 334. Τάφος Ελληνικά 15. Όστρακο πιθαμφορέα (προσωπική λήψη).
335. Εικ. 335. Τάφος Ελληνικά 15. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (προσωπική λήψη).
336. Εικ. 336. Τάφος Ελληνικά 15. Τμήματα χρυσής ταινίας (προσωπική λήψη).
337. Εικ. 337. Τάφος Ελληνικά 15. Φυλλάρια χρυσού (προσωπική λήψη).
338. Εικ. 338. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 16 (αποτύπωση Β. Πάνου).
339. Εικ. 339. Τομή τάφου Ελληνικά 16 (αποτύπωση Β. Πάνου).
340. Εικ. 340. Άποψη τάφου Ελληνικά 16 (προσωπική λήψη).
341. Εικ. 341. Επίχωση θαλάμου τάφου Ελληνικά 16 (προσωπική λήψη).
342. Εικ. 342. Τάφος Ελληνικά 16. Δρόμος, ανακομιδή (προσωπική λήψη).
343. Εικ. 343. Τάφος Ελληνικά 16. Επιδαπέδια ταφή (προσωπική λήψη).
344. Εικ. 344. Τάφος Ελληνικά 16. Άνω τμήμα σκελετού (προσωπική λήψη).
345. Εικ. 345. Τάφος Ελληνικά 16. Ελλιπής κύλικα (προσωπική λήψη).
346. Εικ. 346. Τάφος Ελληνικά 16. Θραύσμα πρόχου (προσωπική λήψη).
347. Εικ. 347. Τάφος Ελληνικά 16. Μονόχρωμη πρόχους (προσωπική λήψη).
348. Εικ. 348. Τάφος Ελληνικά 16. Σχέδιο πρόχου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου)
349. Εικ. 349. Κάτοψη θολωτού τάφου Ανθείας (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος)
350. Εικ. 350. Μυκηναϊκό στρώμα θολωτού τάφου Ανθείας (παραχώρηση φωτογραφίας Α. Θωμόπουλου)
351. Εικ. 351. Λάκκοι θολωτού τάφου Ανθείας (λήψη Α. Θωμόπουλος).
352. Εικ. 352. Άποψη θολωτού τάφου Ανθείας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ)
353. Εικ. 353. Άποψη θύρας θολωτού τάφου Ανθείας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
354. Εικ. 354. Θολωτός τάφος Ανθείας. Σφραγιστικό δακτυλίδι (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
355. Εικ. 355. Θολωτός τάφος Ανθείας. Σφραγιστικό δακτυλίδι (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
356. Εικ. 356. Θολωτός τάφος Ανθείας. Χρυσό κοχλιάριο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
357. Εικ. 357. Θολωτός τάφος Ανθείας. Ελεφαντοστέινο ομοίωμα λέμβου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
358. Εικ. 358. Θολωτός τάφος Ανθείας. Ελεφαντοστέινα ομοιώματα οκτώσχημων

ασπίδων (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

359. Εικ. 359. Θολωτός τάφος Ανθείας. Χάλκινο κάτοπτρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

360. Εικ. 360. Θολωτός τάφος Ανθείας. Τρίωτος πιθαμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

361. Εικ. 361. Θολωτός τάφος Ανθείας. Κύρια όψη κρατήρα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

362. Εικ. 362. Θολωτός τάφος Ανθείας. Πήλινο αναθηματικό πλακίδιο (προσωπική λήψη).

363. Εικ. 363. Θολωτός τάφος Ανθείας. Πλακίδια οπλιτών (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

364. Εικ. 364. Άποψη τύμβου Ι Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

365. Εικ. 365. Άποψη τύμβου ΙΙ Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

366. Εικ. 366. Άποψη ΒΑ πλευράς τύμβου ΙΙ Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

367. Εικ. 367. Κεντρική ταφή τύμβου Ι Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

368. Εικ. 368. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Παιδική ταφή (προσωπική λήψη).

369. Εικ. 369. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Λίθινη ‘‘εξέδρα’’ της ταφής 2 (προσωπική λήψη).

370. Εικ. 370. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Ταφή 2 (προσωπική λήψη).

371. Εικ. 371. Λεπτομέρεια ταφής 2 του τύμβου ΙΙ των Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

372. Εικ. 372. Λεπτομέρεια ταφής 2 του τύμβου ΙΙ των Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

373. Εικ. 373. Λεπτομέρεια ταφής 2 του τύμβου ΙΙ των Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

374. Εικ. 374. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Κτερίσματα (προσωπική λήψη).

375. Εικ. 375. Άποψη τάφου ταφής 2 τύμβου ΙΙ Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

376. Εικ. 376. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Ταφή 3 (προσωπική λήψη).

377. Εικ. 377. Άποψη βόρειας πλευράς τύμβου ΙΙ Καστρουλίων (προσωπική λήψη).

378. Εικ. 378. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Γραπτή πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

379. Εικ. 379. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Γραπτός ασκός (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

380. Εικ. 380. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Πυριατήριο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

381. Εικ. 381. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Διπλό αγγείο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

382. Εικ. 382. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Κάνθαρος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

383. Εικ. 383.Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Κάνθαρος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

384. Εικ. 384. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Μόνωτο κύπελλο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

385. Εικ. 385. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Κάνθαρος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
386. Εικ. 386. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
387. Εικ. 387. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Δέπας αμφικύπελλο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
388. Εικ. 388. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων. Δέπας αμφικύπελλο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
389. Εικ. 389. Πήλινα σφονδύλια από ταφή 2, τύμβος ΙΙ Καστρουλίων (προσωπική λήψη).
390. Εικ. 390. Λίθινες ψήφοι από ταφή 2, τύμβος ΙΙ Καστρουλίων (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
391. Εικ. 391. Ταφή 2, τύμβος 2 Καστρουλίων. Ομοιώματα χάλκινων πελέκεων (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
392. Εικ. 392. Ταφή 1 τύμβου ΙΙ Καστρουλίων. Χάλκινος δακτύλιος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
393. Εικ. 393. Χάρτης ανατολικής Μεσσηνίας όπου σημειώνεται η θέση Καλάμι (σχεδίαση χάρτη Β. Πάνου).
394. Εικ. 394. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Δ (προσωπική λήψη).
395. Εικ. 395. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Ν (προσωπική λήψη).
396. Εικ. 396. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Ν (προσωπική λήψη).
397. Εικ. 397. Δυτική πλευρά οικισμού στη θέση Καλάμι (προσωπική λήψη).
398. Εικ. 398. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από ΝΔ (προσωπική λήψη).
399. Εικ. 399. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από ΒΔ (προσωπική λήψη).
400. Εικ. 400. Οικισμός Καλάμι. Σπάραγμα τοιχογραφίας (προσωπική λήψη).
401. Εικ. 401. Οικισμός Καλάμι. Σπαράγματα τοιχογραφίας (προσωπική λήψη).
402. Εικ. 402. Οικισμός Καλάμι. Σπαράγματα τοιχογραφίας (προσωπική λήψη).
403. Εικ. 403. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Άποψη θαλαμωτού τάφου (προσωπική λήψη).
404. Εικ. 404. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Δρόμος θαλαμωτού τάφου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
405. Εικ. 405. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Πρόσοψη θαλαμωτού τάφου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
406. Εικ. 406. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Άποψη τάφου Αγγελοπούλου 5 (προσωπική λήψη).
407. Εικ. 407. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Ομάδα Αγγελοπούλου (προσωπική λήψη).

408. Εικ. 408. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Κεφαλοβρύσου Α (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
409. Εικ. 409. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Κεφαλοβρύσου Β (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
410. Εικ. 410. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Κάτοψη τάφου ιδιοκτησίας Ρήγα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
411. Εικ. 411. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τομή τάφου ιδιοκτησίας Ρήγα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
412. Εικ. 412. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Σχέδιο ταφής Α και λάκκου Α (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
413. Εικ. 413. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Σχέδιο κόγχης Α και Β (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
414. Εικ. 414. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Κάτοψη λάκκων Δ και Ε (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
415. Εικ. 415. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Πρόσοψη τάφου ιδιοκτησίας Ρήγα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
416. Εικ. 416. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ταφή Α (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
417. Εικ. 417. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Λάκκος Α (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
418. Εικ. 418. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Κόγχη Γ (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
419. Εικ. 419. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Λάκκος Ε (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
420. Εικ. 420. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ανακομιδή (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
421. Εικ. 421. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Λάκκος Α και Κόγχες Α, Β (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
422. Εικ. 422. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Θήλαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
423. Εικ. 423. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Τρίωτος πιθαμφορίσκος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
424. Εικ. 424. Νεκροταφείο Βολιμιδίων.Τάφος Ρήγα. Αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

425. Εικ. 425. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
426. Εικ. 426. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Θήλαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
427. Εικ. 427. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ελλιπής δίωτη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
428. Εικ. 428. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
429. Εικ. 429. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
430. Εικ. 430. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
431. Εικ. 431. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Κύπελλο τύπου Κεφτιού (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
432. Εικ. 432. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Αμφοροειδής Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
433. Εικ. 433. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
434. Εικ. 434. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ειδώλιο τύπου Ψ (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
435. Εικ. 435. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Ρήγα. Ειδώλιο τύπου Ψ (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
436. Εικ. 436. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Άποψη τάφου Καλογερόπουλου (προσωπική λήψη).
437. Εικ. 437. Νεκροταφείο Βολιμιδίων. Τάφος Καλογερόπουλου. Λάκκοι (προσωπική λήψη).
438. Εικ. 438. Τοπογραφικό διάγραμμα Εγκλιανού (Blegen et al. 1973, εικ. 301).
439. Εικ. 439. Κάτοψη θαλάμου τάφου Κ-3 (αποτύπωση Β. Κατσιπάνου).
440. Εικ. 440. Κάτοψη τάφου Κ-3 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
441. Εικ. 441. Κύλικες από την επίχωση του δρόμου του τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
442. Εικ. 442. Κύλικα πλησίον στομίου τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
443. Εικ. 443. Ξερολιθιά τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).

444. Εικ. 444. Επίχωση θαλάμου τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
445. Εικ. 445. Άποψη θαλάμου τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
446. Εικ. 446. Άποψη θαλάμου τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
447. Εικ. 447. Άποψη θαλάμου τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
448. Εικ. 448. Τάφος Κ-3. Ανακομιδή (προσωπική λήψη).
449. Εικ. 449. Τάφος Κ-3. Λάκκος Ανακομιδής (προσωπική λήψη).
450. Εικ. 450. Θύρα τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
451. Εικ. 451. Άποψη τάφου Κ-3 (προσωπική λήψη).
452. Εικ. 452. Τάφος Κ-3. Τρίωτος πιθαμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
453. Εικ. 453. Τάφος Κ-3. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Κατσιπάνου).
454. Εικ. 454. Τάφος Κ-3. Τομή πιθαμφορέα (σχέδιο Β. Κατσιπάνου).
455. Εικ. 455. Τάφος Κ-3. Τρίωτος πιθαμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
456. Εικ. 456. Τάφος Κ-3. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
457. Εικ. 457. Τάφος Κ-3. Τρίωτος πιθαμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
458. Εικ. 458. Τάφος Κ-3. Σχέδιο πιθαμφορέα (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
459. Εικ. 459. Τάφος Κ-3. Ραμφόστομη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
460. Εικ. 460. Τάφος Κ-3. Ραμφόστομη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
461. Εικ. 461. Τάφος Κ-3. Ραμφόστομη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
462. Εικ. 462. Τάφος Κ-3. Ραμφόστομη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
463. Εικ. 463. Τάφος Κ-3. Σχέδιο πρόχου (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
464. Εικ. 464. Τάφος Κ-3. Τρίωτος πιθαμφορίσκος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
465. Εικ. 465. Τάφος Κ-3. Λήκυθος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
466. Εικ. 466. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
467. Εικ. 467. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
468. Εικ. 468. Τάφος Κ-3. Κυλινδρικό αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
469. Εικ. 469. Τάφος Κ-3. Σχέδιο αλάβαστρου (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
470. Εικ. 470. Τάφος Κ-3. Άωτο κυάθιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
471. Εικ. 471. Τάφος Κ-3. Δίωτη λεκανίδα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
472. Εικ. 472. Τάφος Κ-3. Γραπτό κυάθιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
473. Εικ. 473. Τάφος Κ-3. Ελλιπής κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
474. Εικ. 474. Τάφος Κ-3. Ελλιπής υψίποδη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
475. Εικ. 475. Τάφος Κ-3. Θραύσμα κύαθου (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
476. Εικ. 476. Τάφος Κ-3. Ελλιπές κυάθιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
477. Εικ. 477. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

478. Εικ. 478. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
479. Εικ. 479. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
480. Εικ. 480. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ)
481. Εικ. 481. Τάφος Κ-3. Σχέδιο κύλικας (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
482. Εικ. 482. Τάφος Κ-3. Αρύταινα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
483. Εικ. 483. Τάφος Κ-3. Σχέδιο αρύταινας (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
484. Εικ. 484. Τάφος Κ-3. Μόνωτη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
485. Εικ. 485. Τάφος Κ-3. Άωτο κυάθιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
486. Εικ. 486 Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη λεκανίδα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
487. Εικ. 487. Τάφος Κ-3. Επικασσιτερωμένη λεκανίδα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
488. Εικ. 488. Τάφος Κ-3. Μόνωτη κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
489. Εικ. 489. Τάφος Κ-3. Σχέδιο κύλικας (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
490. Εικ. 490. Τάφος Κ-3. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
491. Εικ. 491. Τάφος Κ-3. Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
492. Εικ. 492. Τάφος Κ-3. Σχέδιο ψευδόστομου αμφορέα (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
493. Εικ. 493. Άποψη τάφου Κ-1 (προσωπική λήψη).
494. Εικ. 494. Εγκλιανός. Ιδιοκτησία Τσέρτου. Προσωπική λήψη.
495. Εικ. 495. Ανάκτορο Νέστορος. Οικοδομικά κατάλοιπα κάτω από τα θεμέλια της Οινοθήκης (προσωπική λήψη).
496. Εικ. 496. Ανάκτορο Νέστορος. Οικοδομικά κατάλοιπα κάτω από τα θεμέλια της Οινοθήκης (προσωπική λήψη).
497. Εικ. 497. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα νεκροταφείου Κάτω Ρούγας (αποτύπωση Β. Πάνου).
498. Εικ. 498. Άποψη του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας (προσωπική λήψη).
499. Εικ. 499. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Κάτοψη και τομή τάφου 1 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
500. Εικ. 500. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Άποψη τάφου 1 (προσωπική λήψη).
501. Εικ. 501. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Χάλκινα κτερίσματα τάφου 1 (προσωπική λήψη).
502. Εικ. 502. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Κάτοψη και τομή τάφου 2 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
503. Εικ. 503. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Επίχωση θαλάμου τάφου 2 (προσωπική λήψη).

504. Εικ. 504. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Θάλαμος τάφου 2 (προσωπική λήψη).
505. Εικ. 505. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 2.). Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
506. Εικ. 506. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 2). Σχέδιο πρόχου (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
507. Εικ. 507. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Κάτοψη και τομή τάφου 3 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
508. Εικ. 508. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Άποψη τάφου 3 (προσωπική λήψη).
509. Εικ. 509. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Θάλαμος τάφου 3. Ομάδα αγγείων (προσωπική λήψη).
510. Εικ. 510. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Οστά & αγγεία (προσωπική λήψη).
511. Εικ. 511. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Θραύσματα αγγείου (προσωπική λήψη).
512. Εικ. 512. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Ομάδα αγγείων (προσωπική λήψη).
513. Εικ. 513. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Φλασκί (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
514. Εικ. 514. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Υδρία (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
515. Εικ. 515. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Θήλαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
516. Εικ. 516. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Σχέδιο θήλαστρου (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
517. Εικ. 517. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Ραμφόστομη πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
518. Εικ. 518. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Κρατηρίσκος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
519. Εικ. 519. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Γραπτή κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
520. Εικ. 520. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Σχέδιο κύλικας (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
521. Εικ. 521. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3) Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
522. Εικ. 522. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Κυλινδρικό αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
523. Εικ. 523. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Τάφος 3. Σχέδιο αλάβαστρου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).

524. Εικ. 524. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Ελλιπής κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ)
525. Εικ. 525. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Αμφορίσκος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ)
526. Εικ. 526. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Κύλικα (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
527. Εικ. 527. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Σχέδιο κύλικας (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
528. Εικ. 528. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ)
529. Εικ. 529. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
530. Εικ. 530. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
531. Εικ. 531. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Ειδώλιο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
532. Εικ. 532. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ.3). Διπλό αγγείο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
533. Εικ. 533. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 3). Σχέδιο διπλού αγγείου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
534. Εικ. 534. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Κάτοψη και τομή τάφου 4 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
535. Εικ. 535. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ανακομιδή (προσωπική λήψη).
536. Εικ. 536. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τα .4). Εκτάδην ταφή (προσωπική λήψη).
537. Εικ. 537. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Άποψη τάφου 4 (προσωπική λήψη).
538. Εικ. 538. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
539. Εικ. 539. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ασκός (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
540. Εικ. 540. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Κρατηρίσκος (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
541. Εικ. 541. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Σχέδιο κρατηρίσκου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
542. Εικ. 542. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
543. Εικ. 543. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Σχέδιο αλάβαστρου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
544. Εικ. 544. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ψευδόστομος αμφορέας (αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).

545. Εικ. 545. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ψευδόστομος αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
546. Εικ. 546. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Κυλινδρικό αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
547. Εικ. 547. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Σχέδιο αλάβαστρου (σχέδιο Α. Θωμόπουλου).
548. Εικ. 548. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Μικκύλο αγγείο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
549. Εικ. 549. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Μικκύλο αλάβαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
550. Εικ. 550. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Λίθινο κομβίο (προσωπική λήψη).
551. Εικ. 551. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 4). Ψήφοι από υαλόμαζα (προσωπική λήψη).
552. Εικ. 552. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Κάτοψη και τομή τάφου 5 (αποτύπωση Α. Θωμόπουλου).
553. Εικ. 553. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Δάπεδο τάφου 5 (προσωπική λήψη).
554. Εικ. 554. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας. Άποψη τάφου 5 (προσωπική λήψη).
555. Εικ. 555. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 5). Γραπτό θήλαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
556. Εικ. 556. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 5). Πρόχους (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
557. Εικ. 557. Νεκροταφείο κάτω Ρούγας (Τ. 5). Θήλαστρο (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
558. Εικ. 558. Κάτοψη και τομή θαλαμωτού τάφου Προαστίου (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
559. Εικ. 559. Άποψη τάφου Προαστίου (προσωπική λήψη).
560. Εικ. 560. Κάτοψη τάφου Αριστομένη (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
561. Εικ. 561. Τομή τάφου Αριστομένη (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
562. Εικ. 562. Τάφος Αριστομένη. Αβαθής λάκκος ανακομιδής (προσωπική λήψη).
563. Εικ. 563. Τάφος Αριστομένη. Κόγχη λαξευμένη στο τοίχωμα του δρόμου (προσωπική λήψη).
564. Εικ. 564. Άποψη δρόμου τάφου Αριστομένη (προσωπική λήψη).
565. Εικ. 565. Τάφος Αριστομένη. Αμφορέας (Αρχείο ΛΗ΄ ΕΠΚΑ).
566. Εικ. 566. Τάφος Αριστομένη. Σχέδιο αμφορέα (σχέδιο Α. Θωμάπουλος).
567. Εικ. 567. Τάφος Αριστομένη. Γραπτό ληκύθιο (προσωπική λήψη).

568. Εικ. 568. Τάφος Αριστομένη. Σχέδιο ληκυθίου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
569. Εικ. 569. Τάφος Αριστομένη. Όψη ληκυθίου (σχέδιο Β. Ανδριανοπούλου).
570. Εικ. 570. Τάφος Αριστομένη. Ελλιπές αγγείο (προσωπική λήψη).
571. Εικ. 571. Τάφος Αριστομένη. Όστρακα γραπτής κύλικας (προσωπική λήψη).
572. Εικ. 572. Τάφος Αριστομένη. Κάλαθος (προσωπική λήψη).
573. Εικ. 573. Τάφος Αριστομένη. Όστρακα πρόχου (προσωπική λήψη).
574. Εικ. 574. Τάφος Αριστομένη. Θραύσμα πιθαμφορέα (προσωπική λήψη).
575. Εικ. 575. Τάφος Αριστομένη. Γραπτά όστρακα (προσωπική λήψη).
576. Εικ. 576. Τάφος Αριστομένη. Γραπτό στέλεχος κύλικας (προσωπική λήψη).
577. Εικ. 577. Τάφος Αριστομένη. Αποτύπωμα σφραγίδας στη βάση οστράκου (προσωπική λήψη).
578. Εικ. 578. Τάφος Αριστομένη. Ψήφοι περιδέραιου (προσωπική λήψη).
579. Εικ. 579. Κάτοψη και τομή θαλαμωτού τάφου Πύλας (αποτύπωση Α. Θωμόπουλος).
580. Εικ. 580. Άποψη τάφου Πύλας (προσωπική λήψη).
581. Εικ. 581. Τάφος Πύλας. Επιδαπέδια ανακομιδή (προσωπική λήψη).
582. Εικ. 582. Τάφος Πύλα. Επιδαπέδια ανακομιδή (προσωπική λήψη).
583. Εικ. 583. Τάφος Πύλας. Επιδαπέδια ανακομιδή (προσωπική λήψη).
584. Εικ. 584. Τάφος Πύλας. Λάκκος ανακομιδής (προσωπική λήψη).
585. Εικ. 585. Τάφος Πύλας. Κυλινδρικό αλάβαστρο (προσωπική λήψη).
586. Εικ. 586. Τάφος Πύλας. Κυλινδρικό αλάβαστρο (προσωπική λήψη).
587. Εικ. 587. Τάφος Πύλας. Κυλινδρικό αλάβαστρο (προσωπική λήψη).
588. Εικ. 588. Τάφος Πύλας. Φλασκί (προσωπική λήψη).
589. Εικ. 589. Τάφος Πύλας. Ψευδόστομος αμφορέας (προσωπική λήψη).
590. Εικ. 590. Τάφος Πύλας. Αμφοροειδές αγγείο (προσωπική λήψη).
591. Εικ. 591. Τάφος Πύλας. Υδρία (προσωπική λήψη).
592. Εικ. 592. Τάφος Πύλας. Σχέδιο υδρίας (σχέδιο Α. Θωμόπουλος).
593. Εικ. 593. Τάφος Πύλας. Μόνωτη κύλικα με καρίνωμα (προσωπική λήψη).
594. Εικ. 594. Τάφος Πύλας. Μόνωτη κύλικα (προσωπική λήψη).
595. Εικ. 595. Τάφος Πύλας. Χαμηλόποδη κύλικα (προσωπική λήψη).
596. Εικ. 596. Τάφος Πύλας. Ψήφοι περιδέραιου από φαγεντιανή (προσωπική λήψη).
597. Εικ. 597. Τάφος Μάδενας. Γραπτός αμφορίσκος (προσωπική λήψη).

598. Εικ. 598. Τάφος Μάδενας. Αμφοροειδής πρόχους (προσωπική λήψη).

599. Εικ. 599. Καλύβια Μελιγαλά. Αμφορίσκος (προσωπική λήψη)

600. Εικ. 600. Καλύβια Μελιγαλά. Αρτόσχημο αλάβαστρο (προσωπική λήψη).

601. Εικ. 601. Τανάγρα. Μακρά πλευρά λάρνακας από τάφο 22 (Σπυρόπουλος 1970β, 197, εικ. 17).

602. Εικ. 602. Τανάγρα. Μακρά πλευρά λάρνακας από τάφο 22 (Σπυρόπουλος 1970β, 196, εικ. 16).

603. Εικ. 603. Σαρκοφάγος Αγίας Τριάδας (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1994, εικ. 97. 1970β, 190-195, εικ. 15-17).

604. Εικ. 604. Ελληνικά τάφος 4. Βραχιόνιο οστό από σφαγμένο χοίρο (λήψη φωτογραφίας Flint Dipple).

605. Εικ. 605. Ελληνικά τάφος 9. Οστό λεκάνης από ιπποειδές (όνο) σφαγμένο με μπαλτά (λήψη φωτογραφίας Flint Dipple).

606. Εικ. 606. Ελληνικά τάφος 13. Κερκίδα από σφαγμένο βοοειδές (λήψη φωτογραφίας Flint Dipple).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή δε θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συνεισφορά και βοήθεια αρκετών ατόμων, τα οποία οφείλω να ευχαριστήσω.

Καταρχάς, ευχαριστώ θερμά την Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων, Δρα Ξένη Αραπογιάννη, που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη και δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας καθώς και των θαλαμωτών τάφων που ερευνήθηκαν από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ την περίοδο 1990-2006.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα Καθηγητή μου Γιάννο Λώλο, του οποίου η καθοδήγηση, οι καίριες παρατηρήσεις και ο ενδελεχής έλεγχος των κειμένων υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την υλοποίηση και σωστή διαπραγμάτευση του θέματος.

Επίσης, θερμά ευχαριστώ τον επιβλέποντα Αναπληρωτή Καθηγητή Μιχάλη Φωτιάδη για την υποστήριξη της διατριβής καθώς και την επιβλέπουσα Αναπληρώτρια καθηγήτρια Σπυριδούλα Κοντορλή για τη διάθεση της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής της και τις ουσιώδεις επισημάνσεις της σε θέματα ταφικών πρακτικών.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Καθηγητή Γεώργιο Κορρέ, του οποίου η πανεπιστημιακή εμπειρία, η βαθιά γνώση της προϊστορικής Μεσσηνίας και η προθυμία του να βοηθήσει με κάθε τρόπο αποτέλεσαν σημαντικό στήριγμα σε αυτή την προσπάθεια.

Θερμά ευχαριστώ επίσης τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Cincinnati (Ohio, U.S.A.) Jack Davis και τη Δρα Shari Stocker για την πρακτική και ηθική συμπαράστασή τους, τον Δρα Jörg Rambach για την πρόθυμη και ευγενική συνδρομή του όποτε αυτή προέκυψε, τη Διευθύντρια της Ζ΄ ΕΠΚΑ Γεωργία Χατζή για τις πολύτιμες συμβουλές της σε θέματα Μυκηναϊκής αρχαιολογίας καθ' όλη τη διάρκεια της πολύχρονης παρουσίας της στη Μεσσηνία, την Καθηγήτρια ανθρωπολόγο Lynne Schepartz και τον αρχαιολόγο Flint Dibble για την εξέταση του σκελετικού υλικού, τους Καθηγητές Προϊστορικής αρχαιολογίας Jeremy Rutter και Salvadore Vitale για τη συζήτηση σε θέματα μυκηναϊκής κεραμικής, τη Δρα Χριστίνα Μαραμπέα για τις συμβουλές της σε θέματα βιβλιογραφίας καθώς και τον Δρα Γιάννη Γαλανάκη για τη διάθεση της διδακτορικής διατριβής του και την ανταλλαγή απόψεων σχετικά με τα ταφικά έθιμα στην ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω ακόμη στην αρχαιολόγο Πόπη Καλογεράκου και στη Δρα Μαρία Αντωνίου για την ηθική και ψυχική συμπαράστασή τους στα δύσκολα χρόνια της μοναχικής μου πορείας στη Μεσσηνία καθώς και στη φίλη αρχαιολόγο Δρα Σοφία Γερμανίδου για τις πολύτιμες συμβουλές της. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Φώτη Σταυριανόπουλο για τη συνδρομή του στη φωτογράφηση των αγγείων καθώς και την αρχαιολόγο Πένυ Τσακανίκου για τη βοήθειά της στην εκπόνηση των γραφημάτων.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στους μόνιμους εργάτες της Εφορείας Θωμά Θεοχάρη, Ηλία Τζώρτζη, Αντώνη Τσαγκλή και Αθηνά Καραμπάτσου, οι οποίοι έφεραν επάξια σε πέρας το δύσκολο ανασκαφικό έργο των υπό εξέταση μνημείων. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στον τέως αρχιφύλακα του Μπενακείου Μουσείου Καλαμάτας Τάκη Στεφάνου, στον τέως αρχαιοφύλακα του αρχαιολογικού χώρου Νιχωρίων Κωνσταντίνο Σαμπαζιώτη, στην αρχαιοφύλακα Πεταλιδίου Αγγελική Γαλανοπούλου, στο φυλακτικό προσωπικό των Αρχαιολογικών Μουσείων Χώρας, Πύλου και Καλαμάτας και ιδιαιτέρως στον αρχαιοφύλακα Αλέξανδρο Ανδριανόπουλο καθώς και στον νυν αρχιφύλακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας κ. Νίκο Αντωνόπουλο για την αμέριστη ψυχική και ηθική υποστήριξή τους στην ανασκαφή των μνημείων και στη μελέτη του υλικού.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον τοπογράφο της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ Βασίλη Πάνου για την σχεδιαστική αποτύπωση των μνημείων, στους σχεδιαστές της Εφορείας Αποστόλη Θωμόπουλο και Βίκη Ανδριανοπούλου καθώς και στη φίλη αρχαιολόγο Βαρβάρα Κατσιπάνου για τη σχεδιαστική αποτύπωση των αγγείων, στις συντηρήτριες της Εφορείας Στρατηγούλα Ράθωση, Βένια Σπάλα και Ρένα Τεμπελοπούλου για τη συντήρηση των αρχαίων καθώς και στους συναδέλφους αρχαιολόγους της Εφορείας για την κατανόησή τους.

Τέλος, θερμά ευχαριστώ τους γονείς μου Βασίλη και Μαγδαληνή, τον αδελφό μου Παναγιώτη και τη νύφη μου Ηρώ για την υλική και ηθική συμπαράστασή τους. Η διατριβή, την οποία τους αφιερώνω, δε θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική τους αδιάκοπη υποστήριξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Στόχοι και διάρθρωση της μελέτης

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ενδελεχής παρουσίαση του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας, το οποίο βρίσκεται περίπου δέκα χιλιόμετρα βόρεια της πόλης της Καλάματας στη ΝΑ Μεσσηνία. Μέσα από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού και των ταφικών πρακτικών επιχειρείται η ανασύνθεση της τοπικής κοινωνίας και η ένταξή της στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον της εποχής. Αναζητείται η πολιτιστική ταυτότητα της περιοχής και οι πιθανές σχέσεις της με τους πολιτισμούς του Αιγαίου και τον τότε γνωστό κόσμο.

Η δομή της παρούσας μελέτης καθορίζεται από δύο βασικούς παράγοντες: την ανάγκη μιας λεπτομερούς παρουσίασης όλων των αρχαιολογικών δεδομένων των υπό εξέταση ταφικών μνημείων καθώς και την ανάγκη ένταξής τους στο Μεσσηνιακό και ευρύτερο μυκηναϊκό περιβάλλον της εποχής.

Ειδικότερα, **στο Κεφάλαιο 1** επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας στην Μεσσηνία, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην προϊστορική Μεσσηνία και στην ανασκαφική έρευνα των θαλαμωτών τάφων. Παράλληλα εξετάζονται τα γεωμορφολογικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της προϊστορικής Μεσσηνίας και επιχειρείται μία πρώτη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση του υπό εξέταση υλικού. Εξετάζεται επίσης η γεωμορφολογική και χωροταξική οργάνωση του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας καθώς και η καταγωγή και διάδοση των θαλαμωτών εν γένει τάφων στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο.

Στο **Κεφάλαιο 2** εξετάζεται η ταφική αρχιτεκτονική του νεκροταφείου των Ελληνικών και επιχειρείται η χρονολόγησή του επί τη βάσει των αρχιτεκτονικών και ανασκαφικών δεδομένων. Ακολουθεί η σύγκριση του νεκροταφείου με αντίστοιχα μνημεία της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας.

Στο **Κεφάλαιο 3** εξετάζονται τα έθιμα ταφής. Παρουσιάζονται αναλυτικά οι ταφικές πρακτικές που έλαβαν χώρα στο νεκροταφείο των Ελληνικών καθώς και τα διασωθέντα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς. Ακολουθεί η προκαταρκτική παρουσίαση του οστεολογικού υλικού καθώς και η μεταγενέστερη χρήση των τάφων.

Παράλληλα επιχειρείται η συγκριτική παρουσίαση των ταφικών πρακτικών του νεκροταφείου των Ελληνικών με αντίστοιχες ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων της μυκηναϊκής Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδος. Επιχειρείται, επίσης, η παρουσίαση των ταφικών πρακτικών που είχαν λάβει χώρα σε δύο όμορα προϊστορικά ταφικά μνημεία, στους ΜΕ τύμβους των Καστρουλίων και στο θολωτό τάφο Ανθείας.

Στο **Κεφάλαιο 4** επιχειρείται η οικονομική, πολιτική και κοινωνική θεώρηση της Μεσσηνιακής κοινωνίας κατά την ΥΕ περίοδο. Εξετάζεται η πολιτική, κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της μυκηναϊκής Μεσσηνίας, ενώ δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην περιοχή της ΝΑ Μεσσηνίας και στις σχέσεις της με το βασίλειο του Νέστορος στον Άνω Εγκλιανό. Παράλληλα επιχειρείται η ένταξη των θαλαμωτών τάφων στη Μεσσηνιακή τοπογραφία και εξετάζεται η πιθανή σχέση τους με όμορους οικισμούς της εποχής. Ακολουθούν **στο Κεφάλαιο 5** τα συμπεράσματα και η παράθεση της βιβλιογραφίας. [1]

Στο δεύτερο μέρος της έρευνας παρουσιάζεται αναλυτικός κατάλογος των ευρημάτων των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών, του θαλαμωτού τάφου πρώην ιδιοκτησίας Ρήγα στα Βολιμίδια (νυν Αθανασόπουλου), του θαλαμωτού τάφου *Κ-3* στον Εγκλιανό, των θαλαμωτών τάφων του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας στη Χώρα Τριφυλίας, του θαλαμωτού τάφου του Προαστίου στη Μεσσηνιακή Μάνη, του θαλαμωτού τάφου στον Αριστομένη στη Μεσσηνιακή ενδοχώρα και του θαλαμωτού τάφου στην Πύλα στη δυτική Πυλία καθώς και αναλυτικός κατάλογος των ανωτέρω τάφων. Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά τα γραφήματα των μυκηναϊκών οστράκων από τους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών. Τέλος, παρουσιάζεται ο κατάλογος εικόνων, ο οποίος περιλαμβάνει χάρτες, σχέδια και φωτογραφίες του προς μελέτη αρχαιολογικού υλικού καθώς και το τοπογραφικό διάγραμμα του νεκροταφείου των Ελληνικών.[2]

[1] Ο τρόπος καταγραφής της βιβλιογραφίας και των παραπομπών ακολουθεί το πρότυπο του Πανεπιστημίου Harvard, που είναι αναλυτικά διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο *https://education.exeter.ac.uk/.../**harvard_re**..*

[2] Η παρουσίαση των εικόνων γίνεται ανά αρχαιολογική θέση και ταφικό μνημείο. Η παράθεση των εικόνων είναι προς διευκόλυνση του αναγνώστη και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί δημοσίευση για την οποία απαιτείται ειδική άδεια.

1.2. Γεωγραφικό και Περιβαλλοντικό Πλαίσιο της έρευνας.

Η Μεσσηνία βρίσκεται στο ΝΔ άκρο της Πελοποννήσου και χωρίζεται από την ηπειρωτική Ελλάδα με την ογκώδη οροσειρά του Ταϋγέτου στα ανατολικά, στα βόρεια με τα βουνά της Φιγαλίας, ενώ η δυτική πλευρά της βρέχεται από το Ιόνιο Πέλαγος και η νότια από το Μεσσηνιακό κόλπο (**Εικ. 1**). Η έκτασή της είναι 2.991 τετραγωνικά χιλιόμετρα και ο αριθμός των κατοίκων της, σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε η Ελληνική Στατιστική Αρχή το 2011, ανέρχεται στους 175.587.

Το Μεσσηνιακό ανάγλυφο συμπληρώνει η επιμήκης οροσειρά του όρους Αιγάλεω, η οποία με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, δεσπόζει σ' όλη την Τριφυλία και στα μυκηναϊκά χρόνια αποτελούσε το γεωγραφικό όριο ανάμεσα στις δύο επαρχίες του Βασιλείου του Νέστορος (**Εικ. 2**).[3] Στο κέντρο της μεσσηνιακής ενδοχώρας βρίσκεται το όρος Ιθώμη, στους πρόποδες του οποίου κτίσθηκε το 379 π.Χ. η αρχαία Μεσσήνη. Στο ΝΔ τμήμα της μεσσηνιακής γης απόκρημνες και βραχώδεις λοφοσειρές των βουνών Λυκόδημου, Μαγκλαβά και Τσαρναούρα εναλλάσσονται με βαθιές κοιλάδες και οροπέδια.

Κατά μήκος των δυτικών ακτών της απλώνεται μια παράκτια πεδιάδα, η οποία διαθέτει άφθονο νερό και είναι ιδιαίτερα εύφορη κυρίως στα προσχωσιγενή της επίπεδα βόρεια του κόλπου του Ναβαρίνου, ο οποίος μαζί με τη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας, τον αβαθή ορμίσκο της Βοϊδοκοιλιάς και τις υψηλές θίνες άμμου που τον περιβάλλουν, αποτελούν το σήμα κατατεθέν του τοπίου της δυτικής Μεσσηνίας.

Ανατολικά των βουνών της Κυπαρισσίας, απλώνεται η εύφορη μεσσηνιακή πεδιάδα, η οποία φθάνει έως το μεσσηνιακό κόλπο. Το νοτιότερο τμήμα της ονομάζεται Μακαρία ή πεδιάδα του κάτω Παμίσου, ενώ το βορειοδυτικό ονομάζεται πεδιάδα του Σουλιμά και το βορειοανατολικό Στενυκληρικό πεδίο ή πεδιάδα του Μελιγαλά.

Ανατολικά της μεγάλης μεσσηνιακής πεδιάδας υψώνεται η απόκρημνη οροσειρά του Ταϋγέτου, το υψόμετρο της οποίας σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 2.000μ., ενώ η ΝΑ προέκτασή της αποτελεί τον πυρήνα της χερσονήσου της Μάνης. Αποτελείται ως επί το πλείστον από ασβεστολιθικά πετρώματα με βαθιές διαβρώσεις κυρίως κατά μήκος του χειμάρρου Νέδοντος, ο οποίος εκβάλλει δυτικά του λιμανιού της πόλης της Καλαμάτας.

[3] Bennet 1998, 113-114.

Το μεσσηνιακό τοπίο χαρακτηρίζει η ποικιλομορφία καθώς περίπου το 40% του εδάφους είναι πεδινό, το 20% ημιορεινό και το υπόλοιπο 40% ορεινό. Από αυτό το ποσοστό, το 40% είναι καλλιεργήσιμο, το 42% χρησιμοποιείται ως βοσκοτόπια και το 15% καλύπτεται από δάση.[4] Το κλίμα είναι εύκρατο μεσογειακό, με πολύ ζεστό ξηρό καλοκαίρι και βραχύ ήπιο χειμώνα. Ως προς το ετήσιο ύψος βροχής, στην περιοχή κυριαρχεί η βροχομετρική βαθμίδα των 800 mm (στις πεδινές εκτάσεις), ακολουθεί εκείνη των 1000 mm και άνω (στις ημιορεινές περιοχές), ενώ στις υψηλές κορυφές των βουνών η βροχόπτωση είναι μεγαλύτερη (άνω των 1500 mm). Η μέση θερμοκρασία το χειμώνα είναι περίπου +11ºC και το καλοκαίρι περίπου 28ºC. [5]

Η ασβεστολιθική άργιλος εμπλουτισμένη με οργανικά στοιχεία και μέταλλα αποτελεί τη βασική σύσταση του μεσσηνιακού εδάφους, οι ιδιότητες του οποίου είναι κατάλληλες για την γεωργία. Ο W. Loy, ο οποίος συνέγραψε μελέτη για την ανασύνθεση της ιστορίας του μυκηναϊκού τοπίου, θεώρησε ότι οι πλαγιές με ιζηματογενείς αποθέσεις των τελευταίων δέκα χιλιάδων ετών παρείχαν την καλύτερη ποιότητα χώματος και χρησιμοποιούνταν ευρέως από τους μυκηναΐους καλλιεργητές.[6] Εύφορα χαρακτήρισε και τα εδάφη (οροπέδια, πλαγιές, επίπεδες και συχνά αρδεύσιμες κοιλάδες) που σχηματίστηκαν από θαλάσσιες αποθέσεις της εποχής του Πλειόκαινου, ενώ πίστευε ότι είναι ακατάλληλα για γεωργική εκμετάλλευση τα εδάφη που βρίσκονταν σε βραχώδεις λοφοσειρές, στις πλαγιές βουνών, χαραδρών και φαραγγιών καθώς και σε βαλτότοπους.[7]

Στο πλαίσιο της αποστολής του πανεπιστημίου της Minnesota (UMME) οι N. Γιασσόγλου και K. Nobeli συνέταξαν πετρολογική μελέτη για τη μορφολογία του εδάφους, στην οποία και διέκριναν τέσσερεις κατηγορίες εδαφών: α) υπολείμματα εδαφών από συμπαγή ασβεστολιθικά πετρώματα· β) από αργιλούχες, αμμώδες θαλάσσιες αποθέσεις της τριτογενούς περιόδου· γ) από παλιές ιζηματογενείς αποθέσεις (αργίλους, άμμους, χαλίκια κ.λ.π.) και δ) από ιζηματογενείς αποθέσεις του Ολόκαινου. Κατέληξαν δε ότι εξαιτίας της ισχυρής διάβρωσης και της ανθρώπινης παρέμβασης έχει μειωθεί στο ελάχιστο το ποσοστό των αδιατάρακτων εδαφών, τα οποία και περιορίζονται σε αδιαπέραστες και απρόσιτες περιοχές.[8]

---

[4] Loy και Wright 1972, 36.
[5] Loy και Wright 1972, 37-40.
[6] Loy 1967.
[7] Loy 1970, 142-143.
[8] Yassoglou και Nobeli 1972, 171-172.

Ο πλούσιος υδατοφόρος ορίζοντας της Μεσσηνίας σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό πηγών, τη γονιμότητα του εδάφους και το ήπιο κλίμα συντελούν αποφασιστικά στον αγροτικό πλούτο και στην υψηλή αγροτική παραγωγικότητα, που ανέκαθεν χαρακτήριζε τη Μεσσηνιακή γη. Σε αυτή την ευφορία συντελούν, επίσης, και τα μεγάλα ποτάμια, που διασχίζουν τις κοιλάδες της, όπως η Νέδα, η οποία εκβάλλει στη θάλασσα βόρεια της Κυπαρισσίας και ο Πάμισος, που διασχίζει τη μεγάλη πεδιάδα βόρεια της Καλαμάτας. Επιπλέον, η γεωγραφική της θέση ευνοεί τις εμπορικές επαφές με τον έξω κόσμο, γεγονός που το εκμεταλλεύτηκε ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους καθώς υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες για εμπορικές επαφές με τον κόσμο του Αιγαίου, της Κρήτης και της Δυτικής Μεσογείου.[9]

Η διαμόρφωση του γεωμορφολογικού περιβάλλοντος της Μεσσηνίας είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης δύο τμημάτων του φλοιού της γης, της Ευρωπαϊκής και της Αφρικανικής πλάκας. Αυτή η οριζόντια κίνηση των πλακών, η οποία συνοδεύεται και από κάθετες μετατοπίσεις της γης, έχει ως αποτέλεσμα να υψώνονται οροσειρές κατά μήκος τεκτονικών ρηγμάτων καθώς και να βυθίζονται προσωρινά κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας παράκτιες πεδιάδες, στις οποίες συγκεντρώνεται μεγάλη ποσότητα ιζημάτων.[10] Παρατηρείται, επίσης, αυτές οι βυθισμένες πεδιάδες να αναδύονται ξανά πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύπτοντας τις θαλάσσιες αποθέσεις, που είχαν συσσωρευτεί πάνω τους, και αλλάζοντας έτσι το φυσικό χαρακτήρα ορισμένων περιοχών.[11]

Σχηματισμοί με τέτοιες θαλάσσιες αποθέσεις καλύπτουν σήμερα τις περιοχές ανάμεσα στις κορυφές των βουνών. Επιπλέον, σε ορισμένες περιοχές οι αποθέσεις, που δημιουργήθηκαν στην αρχή του Πλειστόκαινου τώρα βρίσκονται περίπου 400 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ χείμαρροι, που κατεβαίνουν από τα βουνά, σχηματίζουν κοίτες και χαράζουν βαθιές κοιλάδες μέσα σε αυτές τις σχετικά καινούργιες μαλακές αργιλούχες αποθέσεις.

Συνέπεια των ανωτέρω γεωλογικών διεργασιών, αποτελεί η διαμόρφωση ενός τοπίου που χαρακτηρίζεται: α) από βουνά (π.χ. Ταΰγετος, όρη Κυπαρισσίας) των οποίων ο σχηματισμός από ασβεστολιθικούς κροκαλοπαγείς λίθους ολοκληρώθηκε πριν από 1.000.000 περίπου χρόνια· β) από κοιλάδες (κάμπους) και χαμηλούς

[9] Korres 1984b, 141-152. Korres 1993, 231-248. Parkinson 1999, 73-85.
[10] Για την νεοτεκτονική εξέλιξη της Μεσσηνίας κατά το ανώτερο τεταρτογενές βλ. Αθανασάς 2010.
[11] Zangger 1998, 1-2.

λόφους, που σχηματίστηκαν από αβαθείς νεογενείς θαλάσσιες αποθέσεις οι οποίες ανυψώθηκαν κατά την τεταρτογενή περίοδο· γ) από πεδιάδες που σχηματίστηκαν από ιζηματογενείς αποθέσεις του Ολόκαινου. Το μεσσηνιακό τοπίο χαρακτηρίζουν επίσης: απότομοι βραχώδεις σχηματισμοί κατά μήκος των ακτών, φαράγγια, απόκρημνες χαράδρες, ποτάμια με συνεχή ροή, χείμαρροι και βαλτότοποι.[12]

Το περιβάλλον, σύμφωνα με παλαιότερες αλλά και πρόσφατες γεωμορφολογικές και παλυνολογικές έρευνες, ήταν κατά το τέλος της ύστερης εποχής των Παγετώνων πυκνά δασωμένο και η επιφάνεια της θάλασσας ήταν χαμηλότερη από το σημερινό της επίπεδο, το οποίο άρχισε να σταθεροποιείται από το 6.000-3.000 π.Χ. Ο όρμος του Ναβαρίνου,[13] ο οποίος σχηματίστηκε περίπου το 9.000 π.Χ., εκτεινόταν αρκετά χιλιόμετρα βορειότερα, ενώ η διαδικασία σχηματισμού του ορμίσκου της Βοϊδοκοιλιάς και της λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας ξεκίνησε το 2.000 περίπου π. Χ. και ολοκληρώθηκε γύρω στο 700-500 π.Χ. [14]

Η αύξηση της θερμοκρασίας και των βροχών, που ακολούθησε την εποχή των Παγετώνων, ευνόησε την βλάστηση και την ανάπτυξη των δασών.[15] Σταδιακά επικράτησαν κλιματικές συνθήκες παρόμοιες με τις σημερινές, ιδιαίτερα μετά το τέλος της νεολιθικής εποχής. Την περίοδο αυτή το τοπίο σε υψόμετρο άνω των 1.800 μέτρων ήταν αλπικό θαμνώδες, ενώ σε θέσεις με χαμηλό και μέσο υψόμετρο επικρατούσαν δάση με φυλλοβόλες και αειθαλείς βελανιδιές, καρυδιές, καστανιές, φιστικιές, αγριελιές, οξιές, πλατάνια, χαρουπιές, κουμαριές, φτέρες, σχίνα, φραουλιές, σπάρτα, θυμάρια και θάμνους. Σε μεγαλύτερα υψόμετρα και σε φτωχά αμμώδη εδάφη αναπτύχθηκαν δάση κωνοφόρων, πεύκου και έλατου, αμυγδαλιές και αειθαλείς θάμνοι. Η παλυνολογική έρευνα στη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας (Οσμάναγα) έδειξε ότι υπήρχαν εκτεταμένα δάση πεύκου (*Pinus halepensis*) στην ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Μεσσηνίας κατά τη διάρκεια της νεολιθικής και της πρωτοελλαδικής εποχής.

Οι πινακίδες της Γραμμικής Β μας παρέχουν επίσης αρκετά στοιχεία για τη βλάστηση και τα φυτά που καλλιεργούνταν κατά την ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο στη Μεσσηνία.[16] Γίνεται αναφορά στα δημητριακά, στο κρασί, στις ελιές, αλλά και στα ξερά σύκα, τα οποία αποτελούσαν βασικό στοιχείο της διατροφής των Μυκηναίων.

[12] Loy 1967. Loy και Wright 1972, 40-41.
[13] Zangger, Timpson, Yazvenko, Kuhnke και Knauss 1997, 554- 559.
[14] Kraft, Rapp και Aschenbrenner 1980, 187-210.
[15] Wright 1972, 188-199.
[16] McDonald και Rapp 1972, 245-250.

Ιδιαίτερη μνημεία γίνεται στο λινάρι, του οποίου η παραγωγή για την κατασκευή λινών υφασμάτων αποτελούσε σημαντική και κατευθυνόμενη βιοτεχνική δραστηριότητα του βασιλείου της Πύλου.

Παλυνολογικές μελέτες έδειξαν ότι το μεσσηνιακό τοπίο και η φυτοκάλυψη υπέστησαν σοβαρότατες αλλαγές κατά την διάρκεια των τελευταίων τεσσάρων χιλιάδων ετών, εξαιτίας της αποδάσωσης και της εντατικής καλλιέργειας της γης. Σύμφωνα με τα διαγράμματα γύρης από τη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας, η πρώτη σοβαρή περιβαλλοντική αλλαγή σημειώθηκε γύρω στο 2.000 π.Χ., όπου σημειώθηκε σημαντική υποχώρηση του πευκοδάσους και της βλάστησης.[17] Η περίοδος συμπίπτει με την πρώτη αποψίλωση των δασών για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών και βοσκοτόπων καθώς και για την χρησιμοποίηση της ξυλείας αφενός μεν ως καύσιμης ύλης, αφετέρου δε ως βασικό δομικό υλικό στις κατασκευές και στη ναυπήγηση πλοίων. Το επεισόδιο αυτό πιθανότατα εγκαινίασε μια διαδικασία διάβρωσης των ορεινών περιοχών και μεταφοράς και απόθεσης των παραγόμενων υλικών στα πεδινά και μέσω χειμάρρων στη θάλασσα.

Η δεύτερη σοβαρή περιβαλλοντική αλλαγή σημειώθηκε στις αρχές του μυκηναϊκού πολιτισμού, μεταξύ των ετών 1.600-1.400 π.Χ. Την περίοδο αυτή τα πεύκα εξαφανίστηκαν ολοκληρωτικά και μειώθηκε κατά το ήμισυ ο αριθμός των φυλλοβόλων βελανιδιών, ενώ αυξήθηκε σημαντικά η μακία βλάστηση (φρύγανα, θάμνοι) λόγω της εκτεταμένης βόσκησης. Μεταξύ των ετών 1.400-1.200 π.Χ. η μακία βλάστηση υποχωρεί και αντικαθίσταται από ελαιόδεντρα, η καλλιέργεια των οποίων κάλυπτε το 10% περίπου της συνολικής καλλιεργήσιμης γης κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Την ίδια περίοδο μειώνεται και ο δείκτης επικάθησης ιζημάτων στη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας, γεγονός που υποδηλώνει τις προσπάθειες των Μυκηναίων να συγκρατήσουν και να σταθεροποιήσουν το φυσικό τοπίο με την κατασκευή αναλημμάτων στα πρανή.

Η επέμβαση του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον συνεχίστηκε μέχρι τις μέρες μας με αποτέλεσμα την εκτεταμένη διάβρωση και υποβάθμιση του σύγχρονου τοπίου. Η χρήση γεωργικών μηχανημάτων και ζιζανιοκτόνων σε συνδυασμό με την εντατική καλλιέργεια της γης οδήγησαν στην καταστροφή του εδάφους και της χαμηλής βλάστησης. Στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, η οποία καλύπτεται από καλλιεργημένες εκτάσεις, κυρίως ελαιώνες, και βοσκότοπους, τα αυτοφυή φυτά

[17] Zangger, Timpson, Yazvenko, Kuhnke και Knauss 1997, 584-593.

έχουν εξαφανιστεί εντελώς, και η μακία βλάστηση έχει εξαπλωθεί ακόμα και στις απότομες, απρόσιτες πλαγιές. Επιπλέον, η τοπογραφία της περιοχής αλλοιώθηκε και από την κατασκευή τεχνιτών λιμνοδεξαμενών στη θέση Π.Ο.Τ.Α. (Περιοχή Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης) Πυλίας. Οι περιβαλλοντικές αλλαγές έχουν επιπτώσεις και στην αρχαιολογία, καθώς η διάβρωση του εδάφους, φυσική ή ανθρωπογενής κατέστρεψε αρχαιολογικά στρώματα, ενώ αρκετές αρχαιολογικές θέσεις καλύφθηκαν από παχύ στρώμα ιζηματογενών αποθέσεων. [18]

1.3. Η ιστορία της έρευνας

Η Μεσσηνία κατά την περίοδο της Χαλκοκρατίας και ιδιαίτερα την ύστερη Εποχή του Χαλκού άκμασε οικονομικά και πολιτιστικά.[19] Το πλούσιο έδαφός της σε συνδυασμό με την κομβική γεωγραφική θέση της επέτρεψαν να αναπτυχθεί οικονομικά και να αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες με την Ηπειρωτική Ελλάδα και τους πολιτισμούς του Αιγαίου.[20]

Οι εντυπωσιακοί θολωτοί τάφοι στην ακρόπολη της Περιστεριάς, εννέα χιλιόμετρα ΒΑ της Κυπαρισσίας, σε συνδυασμό με τον υπερβολικό πλούτο των κτερισμάτων τους, υποδηλώνουν ότι υπήρχε ήδη από το 16^{ov} αιώνα στη Μεσσηνία, βασιλικός πλούτος παρόμοιος με αυτόν της περιόδου των λακκοειδών τάφων στις Μυκήνες.[21] Καθιστούν δε την Περιστεριά ως ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της δυτικής Πελοποννήσου κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο.

Η μνημειώδης αρχιτεκτονική των πρώιμων θολωτών τάφων, όπως του Οσμάναγα (Κορυφασίου),[22] του Θρασυμήδη στη Βοϊδοκοιλιά,[23] του Εγκλιανού,[24] της Τραγάνας,[25] του Μυρσινοχωρίου (*Ρούτση*)[26] και της Κουκουνάρας,[27] σε

[18] Zangger, Timpson, Yazvenko, Kuhnke και Knauss 1997, 552.
[19] Για τους ΥΕ οικισμούς της Μεσσηνίας πρβλ. Carothers και McDonald 1979, 433-454. Hope-Simpson 2014, 15-43.
[20] Αναλυτικότερα για την προϊστορική Μεσσηνία πρβλ. Κορρές 1981β, 455-464. Για τις νέες προϊστορικές θέσεις στη Μεσσηνία πρβλ. Χασιακού και Κορρές 2006, 689-758.
[21] Μαρινάτος 1960, 206. 1962, 90. 1965, 109-12. Κορρές 1976β, 469-547. 1977β, 296-354. Κορρές 1982γ, 379-382.
[22] Κουρουνιώτης 1914, 99-117. 1925-26, 140-141. Blegen 1954, 158-162. Λώλος 1989, 171-175. 1994, 26.
[23] Μαρινάτος 1956, 202. Κορρές 1976α, 254-265. Κορρές 1977α, 242-295.
[24] Blegen et al. 1973, 95-134. Λώλος 1994, 19-21.
[25] Κουρουνιώτης 1914, 99 κ.ε. Μαρινάτος 1955, 247-254. Κορρές 1976α, 265-270. Λώλος 1994, 26-28.
[26] Μαρινάτος 1956, 203-206. Κορρές 1976α, 281-282.

συνδυασμό με τον εντυπωσιακό πλούτο των κτερισμάτων τους αποτελούν επίσης ασφαλείς ενδείξεις μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης κοινωνίας και μιας πολιτικά και οικονομικά ανερχόμενης κοινωνικής τάξης. Η παρουσία τους δε κατά την πρώιμη περίοδο υποδηλώνει την ύπαρξη ανεξάρτητων τοπικών μυκηναϊκών κέντρων, τα οποία επιδίωκαν μέσω του επιδεικτικού πλούτου των ταφικών πρακτικών την παγίωση της εξουσίας τους και την επιβολή της κυριαρχίας τους στους γειτονικούς οικισμούς **(Εικ. 3)**.

Ο λόφος του Εγκλιανού, ο οποίος βρίσκεται δέκα επτά χιλιόμετρα βορείως της σύγχρονης Πύλου και εποπτεύει την ευρύτερη περιοχή της Πυλίας και τον κόλπο του Ναυαρίνου, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πρώιμου ανεξάρτητου τοπικού ηγεμονικού κέντρου, το οποίο σύντομα εξελίχθηκε σε αδιαμφισβήτητη οικονομική και πολιτική δύναμη της περιοχής. [28] Η ανασκαφή του ανακτορικού συγκροτήματος στον Άνω Εγκλιανό αποκάλυψε ένα καλά οργανωμένο διοικητικό, βιοτεχνικό, εμπορικό και πολιτισμικό κέντρο εφάμιλλο σε μεγαλοπρέπεια με τα σύγχρονα ανάκτορα των Μυκηνών και της Τίρυνθας.[29] Το κέντρο αυτό έφθασε στο απόγειο της οικονομικής και πολιτικής δύναμής του κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς αποτελούσε τη διοικητική έδρα του βασιλείου της Πύλου, η επικράτεια του οποίου ενδεχομένως εκτεινόταν, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, στα βόρεια βορειοδυτικά του ποταμού Νέδα μέχρι την περιοχή του Αλφειού και στα ανατολικά μέχρι τους πρόποδες του Ταϋγέτου.[30] Αποτελούσε δε, σύμφωνα με την παράδοση, την κατοικία της βασιλικής δυναστείας του Οίκου των Νηλειδών, αργηγός του οποίου ήταν ο Νηλεύς, πατέρας του Νέστορος, ο οποίος μετά την κάθοδό του από τη Θεσσαλία, εγκαταστάθηκε στο λόφο του Εγκλιανού, τον οποίο ανέδειξε σε σημαντικό δυναστικό κέντρο της εποχής του.[31] Η προνομιακή του θέση καθώς και η γειτνίασή του με τον όρμο του Ναυαρίνου, το μεγαλύτερο φυσικό και καλά προστατευμένο λιμάνι της Μεσσηνίας, το οποίο ενδεχομένως χρησιμοποιηθήκε από το Ανακτορικό κέντρο του Εγκλιανού ως βάση για το ναυτικό του στόλο, συνετέλεσαν στην ακμή και στην τελική επικράτησή του στο μεσσηνιακό γίγνεσθαι κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο.[32]

---

[27] Μαρινάτος 1958, 187-193. 1959, 174-179. 1961, 174-176. 1963, 114-118. Κορρές 1974, 139-162. 1975, 431-484. Κορρές 1980δ, 272-273.
[28] Κορρές 1984α, 72-74. Dyczek 1990.
[29] Was 1969-70, 147-176. Blegen και Rawson 1966. Blegen et al. 1973. Bennet 1984, 1-9.
[30] Chadwick 1972, 100-116. 1977, 36-39.
[31] Λώλος 1994, 9-18.
[32] Πληροφορίες για τη ναυτική δύναμη και την ομηρική τοπογραφία της επικράτειας του Βασιλείου της Πύλου παρέχονται στο *Νηῶν Κατάλογο* (Ομήρου Ιλιάδα, ραψωδία Β, 591-602,

Οι πινακίδες της Γραμμικής Β, οι οποίες ήλθαν στο φως με την ανασκαφή του ανακτορικού συγκροτήματος στον Εγκλιανό, μας παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την πολιτική, διοικητική, οικονομική και γεωγραφική δομή του βασιλείου της Πύλου καθώς αναφέρουν το όνομα του κέντρου, *pu-ro*, και τη γεωγραφική και διοικητική διαίρεση του σε δύο επαρχίες («*Εντεύθεν*» και «*Εκείθεν*»), στις οποίες υπάγονταν 18 πόλεις που λειτουργούσαν ως φοροεισπρακτικά κέντρα.[33] Σύμφωνα με τα κείμενα των πινακίδων, στην κορυφή της διοικητικής εξουσίας βρισκόταν ο βασιλιάς (Fάναξ), ακολουθούσαν οι αξιωματούχοι του Ανακτόρου (ΛαFαγέτας, τελεσταί, επέται κλπ), ενώ σημαντική θέση φαίνεται ότι κατείχε και ο δήμος (δάμος).[34]

Τα κείμενα της Γραμμικής Β αποκαλύπτουν, επίσης, ότι η οικονομία της Πύλου βασιζόταν στη βιοτεχνία, στο εμπόριο, στη κτηνοτροφία και στη γεωργία. [35] Διαφαίνεται δε μεγάλη εξειδίκευση της εργασίας καθώς αναφέρεται το επάγγελμα του χρυσοχόου, του χαλκέα, του κεραμέα, του ξυλουργού, του ναυπηγού, ενώ φωτίζεται ιδιαίτερα ο τομέας των βιοτεχνιών, όπως παραγωγής αρωματικού ελαίου, υφασμάτων, αρμάτων και χάλκινων αντικειμένων. Επιπλέον, οι πινακίδες καταγράφουν τα ονόματα θεών του Ολύμπου και άλλων θεοτήτων, όπως Δίας, Ποσειδώνας, Ήρα, Αθηνά, Άρης, Διόνυσος, Πότνια, Μήτηρ Θεά, οι οποίοι γίνονταν αποδέκτες προσφορών από τους Μυκηναΐους.[36]

Το ανάκτορο της Πύλου καταστράφηκε στα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ., την ίδια περίοδο που καταστρέφεται και το ανάκτορο των Μυκηνών. Μαζί με την καταστροφή του ανακτόρου κατέρρευσε και το ανακτορικό σύστημα εξουσίας του Βασιλείου του Νέστορος. Ακολούθησε μείωση του πληθυσμού και ολοκληρωτική σχεδόν ερήμωση της Μεσσηνίας.

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον των ερευνητών για την προϊστορική Μεσσηνία ήταν περιφερειακό και περιορισμένο καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αι., ενώ κορυφώθηκε και συνεχίζεται αμείωτο από τα μέσα

μετάφραση Όλγα Κομνηνού-Κακριδή). Αναλυτικά για το *Νηών Κατάλογο* πρβλ. Hope Simpson και Lazenby 1970.

[33] Ventris και Chadwick 1973, 76 κ.ε. Chadwick 1977, 36-39. Kilian 1982, 55-56, εικ. 1. Bennet 1998, 111-133.

[34] Ventris και Chadwick 1973, 120.

[35] Για τις πινακίδες της Γραμμικής Β΄ Γραφής πρβλ. Bennet & Olivier 1973. Bennet και Olivier 1976. Bennet 1992, 103-127. Palaima 1982.

[36] Για το ανάκτορο του Νέστορος και τη λειτουργία του βλ. συνοπτικό οδηγό Λώλος 1972. Blegen, Rawson, Davis και Shelmrdine 2007. Shelmerdine 1998a, 81-96.

περίπου του 20ου αιώνα ως σήμερα.[37] Το 1888 πρώτος ο E. Schliemann αναζήτησε, χωρίς όμως αποτέλεσμα, την Ομηρική Πύλο στην ΒΑ πλευρά του όρμου του Ναυαρίνου,[38] ενώ το 1891 ο Χ. Τσούντας ερεύνησε το θολωτό τάφο στον Κάμπο Αβίας, ΝΑ της Καλαμάτας.[39]

Στις αρχές του 20ου αιώνα οι αρχαιολόγοι Α. Σκιάς και Κ. Κουρουνιώτης εντόπισαν και ερεύνησαν προϊστορικές θέσεις στη Μεσσηνία, αναζητώντας το μυκηναϊκό ανάκτορο του Νέστορος.[40] Την ίδια περίπου εποχή ο γερμανός μελετητής της Ελληνικής αρχαιότητος W. Dörpfeld αναζήτησε την Ομηρική Πύλο βόρεια του ποταμού Νέδα, στον Κακόβατο Ηλείας, όπου ερεύνησε τρεις θολωτούς τάφους και οικιστικά κατάλοιπα κτιριακού συγκροτήματος.[41]

Τη δεκαετία 1926-1936 ο πρωτοπόρος Σουηδός αρχαιολόγος N. M. Valmin διεξήγαγε εκτεταμένη επιφανειακή και συστηματική ανασκαφική έρευνα στη Μεσσηνία.[42] Το 1933 ερεύνησε σε χαμηλό ύψωμα εκτεταμένο προϊστορικό οικισμό στη Μάλθη τον οποίο ταύτισε με το Ομηρικό *Δώριον*, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Σουλιμά ανακάλυψε σημαντικό αριθμό μυκηναϊκών θολωτών τάφων, από τους οποίους ερεύνησε πέντε. Τα ιδιαίτερα σημαντικά αποτελέσματα των ερευνών του δημοσιεύτηκαν στα βιβλία του *Études topographiques sur la Messenie ancienne* και *The Swedish Messenia Expedition (1938).*

Λίγο πριν την έναρξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ο Κ. Κουρουνιώτης και ο αμερικανός αρχαιολόγος C. Blegen, γνωστός από τις ανασκαφές του στην Αργολιδο-Κορινθία και στην Τροία, ξεκίνησαν από κοινού εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου του Ναυαρίνου, με κύριο στόχο τον εντοπισμό και την ανασκαφή μυκηναϊκών θέσεων και νεκροταφείων. Ο λόφος του Άνω Εγκλιανού, που δεσπόζει στην περιοχή, με θέα στον μεγαλοπρεπή κόλπο του Ναυαρίνου στα νότια και το όρος Αιγάλεω στα βόρεια, επιλέχθηκε από τους ερευνητές για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας. Την προσοχή τους είχαν προσελκύσει δύο συμπαγείς άμορφες μάζες, που προεξείχαν από το έδαφος. Αντιλήφθηκαν ότι επρόκειτο για αρχιτεκτονικά λείψανα μεγάλου οικοδομήματος της Εποχής του Χαλκού το οποίο είχε καταστραφεί από πυρκαγιά. Στις 4 Απριλίου του

[37] Davis, Alcock, Bennet, Lolos και Shelmerdine 1997, 393-396. Spencer 1998, 23-41.
[38] Schliemann 1889, 132-133. Spencer 1998, 25-26.
[39] Τσούντας 1891β, 189-191.
[40] Σκιάς 1909, 274-292. Κουρουνιώτης 1914, 99-117.
[41] Dörrpfeld 1908, 295-317. 1913, 97-139. McDonald και Hope Simpson 1972, 117. Κορρές 1980γ, 499. Αναλυτικά για τη θέση της ομηρικής Πύλου πρβλ. Κορρές 1982β, 114-116.
[42] Valmin 1926-27, 53-89. 1930. 1938. 1953, 29-46. 1956, 27-31.

1939 έγιναν οι πρώτες δοκιμαστικές τομές, οι οποίες αποκάλυψαν τμήματα τοίχων, δάπεδα, θραύσματα τοιχογραφιών και μυκηναϊκά όστρακα. Επίσης, ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός ενεπίγραφων πήλινων πινακίδων Γραμμικής Γραφής Β και ανασκάφθηκε ο θολωτός τάφος του Κάτω Εγκλιανού (Θολωτός Τάφος ΙΙΙ). [43]

Οι ανασκαφές, οι οποίες διεκόπησαν με την κήρυξη του Β΄ παγκοσμίου Πολέμου, ξεκίνησαν εκ νέου το 1952 από τον C. Blegen και πολυπληθή ομάδα αρχαιολόγων και άλλων ειδικών επιστημόνων. Κατά την περίοδο 1952-1966 οι συστηματικές ανασκαφικές εργασίες αποκάλυψαν σταδιακά το Ανάκτορο του Νέστορος καθώς και τον περιβάλλοντα χώρο του στα πρανή του λόφου. Ερευνήθηκαν επίσης δύο ακόμη Μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι (Θολωτός Τάφος IV και Θολωτός Τάφος Βαγενά) καθώς και σειρά θαλαμωτών, σε κοντινά σημεία γύρω από το λόφο.[44]

Ο Σπ. Μαρινάτος, διάδοχος του Κ. Κουρουνιώτη στην κοινή ελληνο-αμερικάνικη συνεργασία για την ανασκαφή του ανακτόρου του Νέστορος, έστρεψε το ενδιαφέρον του στην έρευνα παρακείμενων προϊστορικών οικισμών και νεκροταφείων με κύριο στόχο τη διερεύνηση της Μυκηναϊκής τοπογραφίας της Μεσσηνίας. Κατά την περίοδο 1952-1967, και ενώ συνεχιζόταν η έρευνα στην περιοχή του Ανακτόρου του Νέστορος από την αμερικανική αποστολή, εντόπισε και ερεύνησε σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις και νεκροταφεία σε περιοχές της Πυλίας και Τριφυλίας, καλύπτοντας μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, από την ακρόπολη της *Περιστεριάς*[45] στα βόρεια έως το θολωτό τάφο στο *Χαροκοπιό*,[46] κοντά στην Κορώνη στα νότια. Η ανασκαφική του δράση αναπτύσσεται στο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στα *Βολιμίδια*, στη *Κάτω Ρούγα* και στην *Καταβόθρα* Χώρας, στο ΜΕ τύμβο στα *Παπούλια*, στην *Τραγάνα*, στο Μυρσινοχώρι (*Ρούτση*), στη *Βοϊδοκοιλιά*, στην *Κουκουνάρα* και στην *Ίκλαινα*.[47]

Σημαντική καμπή στην ιστορία της προϊστορικής έρευνας στη Μεσσηνία αποτέλεσε η αποκρυπτογράφηση το 1952 της Γραμμικής Γραφής Β από τον Μ. Ventris, όπου διαπιστώθηκε ότι η γλώσσα των πινακίδων είναι μία πρώιμη μορφή της

[43] Blegen και Κουρουνιώτης 1938, 1-16. Blegen και Κουρουνιώτης 1939, 557-576.
[44] Blegen et al. 1973.
[45] Μαρινάτος 1960, 206-209. 1961, 169-174. 1962, 90-98. 1964, 92-95. 1965, 109-112. Κορρές 1976Β, 469-547. 1977β, 296-354. 1978β, 130-134.
[46] Μαρινάτος 1958α, 154. Κορρές 2002, 5.
[47] Lolos 1998, 46-50.

Ελληνικής, επιβεβαιώνοντας οριστικά την ελληνικότητα των δημιουργών του Ελληνικού πολιτισμού.

Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Minnesota των Ηνωμένων Πολιτειών W. McDonald και ο συνεργάτης του R. Hope Simpson, ενθουσιασμένοι από τα νέα στοιχεία που προσέφερε στην έρευνα η αποκρυπτογράφηση των πινακίδων της Γραμμικής Β Γραφής, ξεκινούν σειρά επιφανειακών ερευνών σ' όλη τη Μεσσηνία, προκειμένου να συνδέσουν τα τοπωνύμια που αναφέρονται στις πινακίδες με αρχαιολογικές θέσεις. Σε συνεργασία με επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων, όπως τοπογράφων, γεωλόγων, χημικών, γλωσσολόγων, ανθρωπολόγων, παλυνολόγων, διεξήγαγαν εκτεταμένη διεπιστημονική έρευνα πεδίου, όπου και εντόπισαν νέες προϊστορικές θέσεις, οι οποίες μαζί με τις ανακαλύψεις των προηγούμενων ερευνητών συνθέτουν τον πρώτο χάρτη της προϊστορικής Μεσσηνίας. Ανέδειξαν, επίσης, τις διαχρονικές μεταβολές στα συστήματα εγκατοίκησης από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως και τα νεώτερα χρόνια.[48] Παράλληλα και στο πλαίσιο της αποστολής του πανεπιστημίου της Minessota, μελετήθηκε η γεωμορφολογική και περιβαλλοντική εξέλιξη του μεσσηνιακού χώρου.[49]

Η έρευνα του Πανεπιστημίου της Minnesota στην Μεσσηνία, *UMME,* ολοκληρώθηκε με τη συστηματική και πρωτοποριακή ανασκαφή του μυκηναϊκού οικισμού των Νιχωρίων, κοντά στο χωριό Ριζόμυλο, δυτικά της Καλαμάτας καθώς και την πλήρη δημοσίευση, το 1972, των αποτελεσμάτων των πολυετών και εκτεταμένων ερευνών της αποστολής.[50] Το 1973 εκδόθηκε το θεμελιώδες τρίτομο έργο των C. Blegen και M. Rawson *The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia,* στο οποίο παρουσιάστηκαν συνολικά τα αποτελέσματα του ανασκαφικού τους έργου στην περιοχή του ανακτόρου του Νέστορος. Παράλληλα και μετά το θάνατο του Σ. Μαρινάτου, υπεύθυνος των ανασκαφών Πύλου ορίζεται ο Καθηγητής Γ. Κορρές, ο οποίος συνέχισε και συμπλήρωσε το ανασκαφικό έργο του Σπ. Μαρινάτου στην Περιστεριά, στη Βοϊδοκοιλιά,[51] στον τύμβο Παπουλίων,[52] στην Κουκουνάρα και σε άλλες θέσεις ανά την Πυλία και Τριφυλία.

---

[48] Για τη σπουδαιότητα της έρευνας του Πανεπιστημίου της Minnesota στη ΝΔ Πελοπόννησο πρβλ. Fotiadis 1995, 59-78.
[49] McDonald και Rapp 1972.
[50] McDonald et al. 1983. McDonald και Wilkie 1992.
[51] Κορρές 1976α, 254-265. 1977α, 242-295. 1978α, 334-359. 1979δ, 138-155. 1980α, 150-175. 1980β, 311-343. 1981α, 194-239. 1982α, 191-230. 1983, 169-208. 1988β, 393-430.
[52] Μαρινάτος 1954, 311. 1955, 254. Κορρές 1978α, 326-332, πιν. 197-198. 1980α, 129-150. 1981ε, 692.

Κατά τη δεκαετία του 1990, υπό το πρίσμα εξελιγμένων τεχνικών και νέας μεθοδολογίας επανεξετάσθηκαν τα δεδομένα και το υλικό των πρώτων ανασκαφών, αποκαλύπτοντας νέα στοιχεία. Το 1990 εγκαινιάστηκε η νέα αυτή περίοδος ερευνητικής δράσης στο λόφο του Άνω Εγκλιανού, από ανασκαφική ομάδα του Πανεπιστημίου της Minnesota, με επικεφαλής τον Καθηγητή F. Cooper. Η πολυετής συστηματική έρευνα στο Ανάκτορο με την ονομασία *MARWP (Minessota Archaeological Researches in the Western Peloponnese, the Pylos Project)* συνεχίστηκε ως το 1998. Στόχος του προγράμματος, του πρώτου που πραγματοποιήθηκε μετά την αρχική ανασκαφή του 1939, ήταν ο επιμελής καθαρισμός και η επανεξέταση όλων των ερευνηθέντων από τον C. Blegen τμημάτων του Ανακτόρου. [53]

Η διεξοδική έρευνα των αρχιτεκτονικών λειψάνων οδήγησε στη νέα κάτοψη του Ανακτόρου με ενσωματωμένες όλες τις αρχιτεκτονικές φάσεις και τις τεχνικές δόμησης. Η χρήση νέων τεχνολογιών, όπως της δορυφορικής τηλεσκόπησης, το παγκόσμιο σύστημα εντοπισμού θέσης, αλλά και οι εκτεταμένες εφαρμογές των Γεωγραφικών συστημάτων πληροφόρησης συνέβαλαν τα μέγιστα στον επαναπροσδιορισμό της θέσης τάφων και ταφών που ο Blegen είχε ανασκάψει.

Κατά τα έτη 1992-1996 πραγματοποιήθηκε μεγάλης κλίμακας έρευνα πεδίου, το πρόγραμμα *PRAP (Pylos Regional Archaeological Project/ Περιφερειακό Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Πύλου)*, με επικεφαλής τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Cincinnati J. Davis, στην ευρύτερη περιοχή της Πυλίας, έχοντας ως επίκεντρο το Ανάκτορο. Στόχος της διεπιστημονικής ερευνητικής ομάδας ήταν η διαχρονική μελέτη και καταγραφή των αρχαιολογικών δεδομένων της ευρύτερης περιοχής καθώς επίσης και ο εντοπισμός και προσδιορισμός της έκτασης της πόλης που περιέβαλλε το ανακτορικό συγκρότημα. [54]

Πραγματοποιήθηκε συστηματική επιφανειακή έρευνα σε συνολική έκταση 40 τετραγωνικών χιλιομέτρων, που περιλάμβανε το μυκηναϊκό ανάκτορο και το ευρύτερο περιβάλλον του, περισυλλέχθηκαν αντικείμενα, χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονες μέθοδοι έρευνας και συνεργάστηκαν ειδικοί επιστήμονες, όπως παλυνολόγοι, γεωφυσικοί, εδαφολόγοι, παλαιοντολόγοι, υδρομηχανικοί, σε μια

[53] Cooper 1994, 288. 1996, 388. Cooper και Nelson 2000, 331. Schlesinger και Hollister 2000, 336.
[54] Davis 1998b, 29-43.

προσπάθεια να αποδοθεί όσο το δυνατόν πληρέστερα η εξέλιξη του μεσσηνιακού τοπίου διαχρονικά.

Ο Καθηγητής Μ. Κοσμόπουλος διενήργησε κατά τα έτη 1999-2006 εκτεταμένη επιφανειακή και γεωφυσική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της μείζονος Ίκλαινας, ενώ από το 2006 μέχρι σήμερα διενεργεί συστηματική ανασκαφική έρευνα στη θέση *Τραγάνες*, πλησίον του χωριού Ίκλαινα Πυλίας.[55] Ο Σπ. Μαρινάτος είχε διενεργήσει σύντομη ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή το 1954 και είχε φέρει στο φως λείψανα κτιρίου με τοιχογραφίες και κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.[56] Η νεότερη έρευνα του Καθηγητή Μ. Κοσμόπουλου αποκάλυψε τμήμα εκτεταμένου μυκηναϊκού οικισμού, τον οποίο ταυτίζει με την a-pu$_2$, μία από τις περιφερειακές πρωτεύουσες της Εντεύθεν Επαρχίας, που αναφέρονται στις πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β από το Ανάκτορο του Νέστορος. [57]

Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως δύο κτιριακά συγκροτήματα, εκ των οποίων το πρώτο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο και περιλαμβάνει κυκλώπειο άνδηρο και τμήματα κτιρίων διακοσμημένων με τοιχογραφίες και αυλή. Το δεύτερο ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΒ, είναι μεγαρόσχημο και περιβάλλεται από αποθηκευτικούς χώρους και εργαστηριακές εγκαταστάσεις.

Ο μνημειώδης χαρακτήρας των κτισμάτων της πρώτης περιόδου υποδηλώνει, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τη χρήση του οικισμού ως έδρα ανεξάρτητου ηγεμόνα. Αντίθετα, η ριζική αλλαγή που παρατηρείται στην πολεοδομική οργάνωση του οικισμού κατά τη δεύτερη περίοδο και η ταυτόχρονη καταστροφή και εγκατάλειψη των μνημειακών κτισμάτων της πρώτης περιόδου, φαίνεται να σηματοδοτεί το τέλος της χρήσης του οικισμού ως ανεξάρτητου διοικητικού κέντρου και την εγκαθίδρυση νέας πολιτικής αρχής, πιθανότατα εκείνης του Εγκλιανού. Η ανεύρεση, τέλος, θραύσματος πινακίδας Γραμμικής Γραφής Β, θραυσμάτων τοιχογραφιών, ελεφαντοστέινων και χάλκινων αντικειμένων, υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της θέσης.

Παράλληλα η αρχαιολογική Υπηρεσία διενέργησε και συνεχίζει να διενεργεί σωστικές και εν μέρει συστηματικές ανασκαφές, φέρνοντας στο φως νέα στοιχεία, τα οποία συντελούν στη σύνθεση ενός πιο ολοκληρωμένου χάρτη του προϊστορικού

[55] Για την ανασκαφή στην Ίκλαινα βλ. http://www. iklaina. org.
[56] Μαρινάτος 1954, 308-311.
[57] Κοσμόπουλος 2006, 205-228.

παρελθόντος της Μεσσηνίας. Στο πλαίσιο διάνοιξης διώρυγας ύδρευσης αποκαλύφθηκε το 1969-70 στα *Ακοβίτικα* Καλαμάτας τεράστιο κτιριακό συγκρότημα της 3ης χιλιετίας π.Χ.,[58] ενώ λίγα χρόνια αργότερα ερευνήθηκαν από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ τα νεκροταφεία της Καρποφόρας[59] και ο θολωτός τάφος του Δάρα.[60] Στις αρχές της δεκαετίας του ’80 εντοπίζεται νέα μυκηναϊκή ακρόπολη με δύο μεγάλων διαστάσεων θολωτούς τάφους, 4 περίπου χιλιόμετρα βόρια της κοινότητας Δωρίου της πεδιάδος Σουλιμά, στο Ψάρι Τριφυλίας.[61] Ο ένας θολωτός τάφος ερευνήθηκε από την Εφορεία, ανήκει στην ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο και έχει διάμετρο στον ταφικό θάλαμο 9.10 μέτρα.

Στην εύφορη κοιλάδα του κάτω Παμίσου ερευνήθηκε μεταξύ των ετών 1984-1987 ο επίσης πρώιμος θολωτός τάφος της Ανθείας, κοντά στην Καλαμάτα. Η μνημειώδης είσοδος του καθώς και το μεγάλο μέγεθός του (διάμετρος ταφικού θαλάμου 10.25 μέτρα) τον κατατάσσουν στην κατηγορία των μεγάλων ηγεμονικών θολωτών τάφων. Παρόλο που ο τάφος της Ανθείας είχε μερικώς συληθεί κατά την αρχαιότητα, η αρχιτεκτονική του μορφή και ο πλούτος των ευρημάτων μαρτυρούν την ύπαρξη σημαντικού ηγεμονικού κέντρου στην περιοχή της ΝΑ Μεσσηνίας. Ανάμεσα στα σημαντικά ευρήματα του τάφου ξεχωρίζει χρυσός σφραγιστήρας με απεικόνιση δύο γρυπών που σέρνουν άρμα, γνωστό βασιλικό έμβλημα και από άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το χρυσό σφραγιστήρα με απεικόνιση γρύπα από το θολωτό τάφο IV του άνω Εγκλιανού.[62]

Νέες σημαντικές προϊστορικές θέσεις και νεκροταφεία, που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν την τελευταία δεκαπενταετία υπό τη διεύθυνση της τέως Εφόρου Αρχαιοτήτων Ξ. Αραπογιάννη και την εποπτεία της γράφουσας, μαρτυρούν τη πυκνή κατοίκηση της Μεσσηνίας κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, αλλά και το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων της. [63]

Ειδικότερα, το 1993 ερευνήθηκε ένας νέος θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου ΝΝΔ της Κορώνης, ανάμεσα στις κοινότητες Καπλανίου και Ζιζανίου, στη θέση *Βίγλα*. [64] Πρόκειται για τον εντοπισμό νέου μυκηναϊκού κέντρου, το οποίο γεωγραφικά ανήκει στην ευρύτερη και σχετικά απομονωμένη περιοχή της Κορώνης.

---

[58] Θέμελης 1970, 303-310. Παπαθανασόπουλος 1970, 177-9. Καράγιωργα 1971, 126-129.
[59] Χωρέμης 1973, 25-74.
[60] Παρλαμά 1973-74, 315-316.
[61] Χατζή 1981, 156. 1982, 137-138. 1983, 111-113. 1984 α, 78-79. 1984β, 262-268. 1985, 104-106. 1986, 42. 1987, 132. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1988, 142-143.
[62] Λώλος 1994, 19.
[63] Χατζή-Σπηλιοπούλου 1996-97, 534-556.
[64] Αραπογιάννη 1993, 106.

Λαθρανασκαφικές παρεμβάσεις αγνώστων οδηγούν από το 1987 και καθ' όλη τη δεκαετία του '90 την Αρχαιολογική Υπηρεσία σε σταδιακή ανασκαφική έρευνα και αποτύπωση δέκα έξι θαλαμωτών τάφων στη χαμηλή λοφοσειρά των *Ελληνικών*, 600 μ., περίπου ανατολικά του θολωτού τάφου της Ανθείας.[65] Πρόκειται για συστάδες θαλαμοειδών τάφων, γνωστές ήδη στην Εφορεία από τις αναφορές του Α. Σκιά.[66] Λίγο αργότερα, ανατολικά της επιμήκους ράχης των Ελληνικών, στη θέση *Καστρούλια* ερευνήθηκαν από τη γράφουσα και το J. Rambach δύο ταφικοί τύμβοι, οι οποίοι παρά τη μερική σύλησή τους, απέδωσαν μεγάλο αριθμό ακέραιων γραπτών και εγχάρακτων αγγείων της ΜΕ Ι περιόδου.[67] Ο τύμβος 2 περιείχε τρεις ατομικές ταφές, ιδιαίτερα πλούσια κτερισμένες, γεγονός σπάνιο στην πρώιμη Μεσοελλαδική περίοδο.[68]

Νέος θαλαμωτός τάφος ολοκληρωτικά συλημένος ερευνήθηκε το 1995 στην ανατολική πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου στο Προάστιο της Μεσσηνιακής Μάνης.[69] Σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το χώρο του τάφου βρίσκεται αρχαίο λατομείο. Το 1994 ερευνήθηκε στα Διόδια της μεσσηνιακής ενδοχώρας νέος θολωτός τάφος της ΥΕ Ι/ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου, διαμέτρου 4.20 μέτρων.[70] Πρόκειται για καινούργια θέση, η οποία σύμφωνα με τη διαίρεση F. E. Lukermann, ανήκει στην εύφορη περιοχή *των πέντε ποταμών*. Η εύρεσή της πιστοποιεί την ύπαρξη μυκηναϊκής εγκατάστασης με νεκροταφείο μικρών και μεσαίων πιθανότατα θολωτών τάφων, όπως συμβαίνει στην Κουκουνάρα, στην Καρποφόρα και σε άλλες μεσσηνιακές θέσεις. Σε μικρή απόσταση ΒΑ των Διοδίων και στο πλαίσιο μικρής σωστικής έρευνας αποκαλύφθηκε στο Μάνεση θολωτό μνημείο σωζόμενου ύψους 0.80 μ. και διαμέτρου 3.50 μ., η μορφή του οποίου θυμίζει τους μικρούς θολωτούς

[65] Κουμουζέλη 1989, 110-111. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1989, 108-110. 1998, 235-236. 2001, 285-298. Αραπογιάννη 1995, 178-179. 1996, 190-191. 1997, 258-259. 1999, 239-240. 2000, 279-280.

[66] Σκιάς 1911, 107-118.

[67] Τη θέση, η οποία ήταν γνωστή στη βιβλιογραφία, υπέδειξε εκ νέου στη γράφουσα το 1998 ο θείος της Γεώργιος Μαλαπάνης. Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή συλλέχθηκαν ΠΕ όστρακα και λεπίδες οψιανού από τις παρειές του τύμβου Ι. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από τη γράφουσα αρχικά του τύμβου Ι και στη συνέχεια του τύμβου ΙΙ. Η ανασκαφή του τύμβου ΙΙ πραγματοποιήθηκε με την καθοδήγηση και τις συμβουλές του Jörg Rambach.

[68] Αραπογιάννη 2000, 280. Rambach 2007a, 137-150.

[69] Αραπογιάννη 1995, 184, πιν. 73γ.

[70] Χατζή-Σπηλιοπούλου 1992α, 121. 1995α, 180-182, σχέδ. 2, πιν. β-γ. 1995β, 98. 1996, 201-208. 2006, 201-208.

τάφους της Καρποφόρας.[71] Στον Αριστομένη, σε απόσταση μικρότερη των δύο χλμ. από τον θολωτό τάφο των Διοδίων, ερευνήθηκε το 1996 ο εντοπισμένος από το 1988 θαλαμοειδής τάφος της ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ νεότερης περιόδου. Ο τάφος εντάσσεται χρονολογικά στις λίγες εκείνες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας που επιβιώνουν μετά την καταστροφή του ανακτόρου στον Άνω Εγκλιανό.[72]

Στην ίδια γεωγραφική ενότητα της μεσσηνιακής ορεινής ενδοχώρας, ανήκει και ο θολωτός τάφος του Κεφαλοβρύσου (πρώην Χαλβάτσο), ο οποίος αποκαλύφθηκε τυχαία το 1998 και στη συνέχεια ερευνήθηκε. Ο τάφος, διαμέτρου περίπου 3.20μ., σώζεται σχεδόν ακέραιος, ανήκει στην κατηγορία των μικρών θολωτών τάφων της Μεσσηνίας και αποτελεί νέα μυκηναϊκή θέση. Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, χρονολογείται κατά την ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ περίοδο.[73]

Στο Χαλκιά της βορειοανατολικής Τριφυλίας, στη θέση *Αηλιάς,* ερευνήθηκαν τρεις νέοι θολωτοί τάφοι της ΥΕ ΙΙ-ΥΕΙΙΙΒ περιόδου, οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία των μικρών θολωτών τάφων (όπως οι τάφοι της Καρποφόρας, Κουκουνάρας, Βλαχόπουλου κ.ά.). [74] Η νέα αυτή θέση, η οποία βρίσκεται 14 χλμ. βόρεια της Μάλθης και 4 χλμ. βόρεια του Ψαρίου, δεσπόζει στην περιοχή, έχοντας νότια την εποπτεία σε όλη την κοιλάδα του Σουλιμά, ενώ δυτικά είναι ορατός ο Κυπαρισσιακός κόλπος και το Ιόνιο. Η ύπαρξη θολωτών τάφων στη βορειοανατολική Τριφυλία, σε τόσο μικρή απόσταση μεταξύ τους (Ψάρι, Μάλθη, Χαλκιάς, Περιστεριά, Κοπανάκι-Ακούρθι) αποδεικνύει ότι η περιοχή ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη κατά την μυκηναϊκή περίοδο.

Το 2002 ερευνήθηκε συλημένος θολωτό τάφος, διαμέτρου 5.16 μ., στη θέση *Γενίτσαρη* νότια της Πλατανόβρυσης Χανδρινού. Ακριβώς δίπλα ο Α. Χωρέμης είχε ερευνήσει το 1969 μικρό θολωτό τάφο, διαμέτρου 2.10 μέτρων. Σε ακτίνα 300μ. περίπου από τους δύο τάφους εντοπίσθηκε συστάδα θολωτών τάφων, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν καταστραφεί με εκσκαφικό μηχάνημα.[75] Το ίδιο έτος ερευνήθηκαν τέσσερις νέοι θαλαμωτοί τάφοι στο νεκροταφείο του *Άη-Λιά ή Κάτω Ρούγας*, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της Χώρας, πιστοποιώντας έτσι την ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου στο νότιο άκρο της Χώρας. Το 2003 ερευνήθηκε, κατόπιν υποδείξεως, ένας νέος θαλαμωτός τάφος της

[71] Χατζή-Σπηλιοπούλου 1992β, 125-126. 1995α, 179-180.
[72] Αραπογιάννη 1996, 190.
[73] Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 233-235.
[74] Βικάτου 1996, 191-192.
[75] Χωρέμης 1969, 145.

ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου στην Πύλα Πυλίας. Ο τάφος, ο οποίος ανήκει σε εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, μαρτυρεί την παρουσία μυκηναϊκού οικισμού στην περιοχή.

Θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΙΓ/ΠΓ περιόδου, διαμέτρου 2 μέτρων, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε το 2004 στη θέση *Λακκούλες* Καρποφόρας, κατόπιν εκτεταμένης λαθρανασκαφικής ενέργειας.[76] Παρόμοιος τάφος είχε ερευνηθεί στην ίδια θέση το 1967 από τον Άγγελο Χωρέμη.[77] Η κατασκευή μικρού μεγέθους θολωτών τάφων στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής και στις αρχές της ΠΓ περιόδου υποδηλώνει πολιτισμική συνέχεια στην περιοχή των Νιχωρίων.

Στη θέση *Λιθαρόλακκα* κοντά στο χωριό Αμπελόφυτο, σε αρκετή απόσταση δυτικά της Χώρας, ανασκάφθηκε το καλοκαίρι του 2005 υπέργειος θολωτός τάφος, διαμέτρου 4.85 μέτρων. Ο τάφος, ο οποίος, σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ περίοδο, ανήκει στην ευρύτερη επικράτεια του βασιλείου της Πύλου.[78] Λίγο βορειότερα, στη θέση *Τσούκα* στο χωριό Πύργος, ανασκάφθηκε κατεστραμμένος τύμβος της ΜΕ περιόδου. Στα πρανή του κατεστραμμένου τύμβου είχε βρεθεί και στη συνέχεια παραδοθεί στην Εφορεία κάνθαρος μινυακού τύπου .[79]

Το καλοκαίρι του 2005 ερευνήθηκε από τον καθηγητή Γ. Κορρέ νέος θαλαμωτός τάφος που είχε αποκαλυφθεί τυχαία στο αγρόκτημα Ρήγα, νυν ιδιοκτησία Καλογερόπουλου, στην εκτεταμένη νεκρόπολη των Βολιμιδίων.[80] Ένας επιπλέον θαλαμωτός τάφος, ο Κ-3, ερευνήθηκε από την Εφορεία στις αρχές του 2006 στο γνωστό νεκροταφείο του Εγκλιανού ΝΔ του Ανακτόρου. Τον Ιούνιο του 2006 και του 2007 ερευνήθηκε μερικώς το τυμβοειδές έξαρμα του *Κανάλου*, στον κάμπο των Γαργαλιάνων, αποκαλύπτοντας οικιστικά υπολείμματα κατοίκησης από τη ΜΕ ήδη

[76] Μαλαπάνη 2010, 131-132.
[77] Χωρέμης 1973, 62-69.
[78] Αραπογιάννη 2005, 322-326. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο δάπεδο του τάφου βρέθηκε οστεοφυλάκιο ωοειδούς σχήματος κατασκευασμένο από πλακωτούς λίθους της περιοχής. Η κατασκευή του οστεοφυλακίου παραπέμπει σε αντίστοιχες μινωικές κατασκευές.
[79] Αραπογιάννη 1998, 236. Ο κάνθαρος εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας.
[80] Ο τάφος, ο οποίος βρέθηκε ανατολικά της συστάδας *Βοριά,* έχει λαξευτεί, όπως και οι υπόλοιποι του νεκροταφείου, στο οριζόντιο επίπεδο έδαφος, ακριβώς πάνω από την επιφάνεια του εδάφους και ο θάλαμός του έχει σχήμα κυκλικό. Στα ΝΑ τοιχώματα του κατωφερούς δρόμου του είχε ανοιχθεί ΜΕ τάφος υπό μορφή βραχοσκεπής, ενώ ακριβώς απέναντι στα ΝΔ τοιχώματα είχε λαξευτεί μικρών διαστάσεων κυκλικός ταφικός θάλαμος με κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Καθηγητή Γ. Κορρέ, ο ΜΕ τάφος περιείχε τρεις φθαρμένους σκελετούς τοποθετημένους διαδοχικά ο ένας επάνω στον άλλο, ενώ στο δάπεδό του βρέθηκε ΜΕ αγγείο ιδιαίτερα κατεστραμμένο.

περίοδο. Η κατοίκηση στο χώρο συνεχίστηκε κατά τους μυκηναϊκούς και τους Ιστορικούς χρόνους.[81] Τα τελευταία χρόνια διεξήχθησαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων σωστικές ανασκαφές στη θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού, οι οποίες έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα της προϊστορικής περιόδου και κυρίως έναν εξαιρετικά εκτεταμένο οικισμό της ΠΕ ΙΙ με μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, κυρίως κεραμικής, λίθινων εργαλείων, οψιανού, χάλκινων αντικειμένων και μικροευρημάτων. [82]

Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα οικοδομικά κατάλοιπα μυκηναϊκού οικισμού που ήλθε στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών για την κατασκευή του νέου αυτοκινητόδρομου Τσακώνα-Καλαμάτα. Ο οικισμός εντοπίσθηκε στη θέση *Καλάμι* Ασπροχώματος, 5 περίπου χιλιόμετρα βορείως της Καλαμάτας και, σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση της ευρεθείσας κεραμικής, χρονολογείται στην ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΙΑ-Γπρώιμη).

Όσον αφορά στην έρευνα των θαλαμωτών τάφων, το σημαντικότερο και μεγαλύτερο σε έκταση νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στη Μεσσηνία εντοπίσθηκε στη θέση *Βολιμίδια,* 4χιλ. περίπου ΒΑ του Ανακτόρου του Νέστορος, κοντά στους πρόποδες του όρους Αιγάλεω (**Εικ. 4**).[83] Στο νεκροταφείο αυτό έχουν συνολικά ερευνηθεί 38 θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι και ένας λακκοειδής (τάφος Κεφαλοβρύσου 1) της ύστερης Μεσοελλαδικής περιόδου, ενώ είναι γνωστή η θέση και αρκετών άλλων. Είναι διευθετημένοι σε συστάδες οι οποίες είναι γνωστές από τα ονόματα των ιδιοκτητών των αγρών ή την τοποθεσία (Κορωνιού, Αγγελοπούλου, Τσουλέα ή Βοριά, Μαστοράκη, Κεφαλοβρύσου). Οι τάφοι κάθε συστάδας πρέπει να ανήκαν σε οικογένειες ή γένη του παρακείμενου οικισμού.[84]

---

[81] Μαλαπάνη 2007, 357.

[82] Η σπουδαιότητα της θέσης έγκειται επίσης στην ανακάλυψη εργαστηρίου κατεργασίας χαλκού καθώς και στην ύπαρξη χώρου στο δυτικότερο τμήμα του οικισμού για την τέλεση κάποιου είδους θρησκευτικών λατρειών ή εορτών. Επίσης κατά τον καθαρισμό πίθου της ΠΕΙΙ περιόδου εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός κουκουτσιών σταφυλιού. Η μυκηναϊκή κατοίκηση στην περιοχή πιστοποιείται από τον εντοπισμό και την ανασκαφή ημικατεστραμμένου θολωτού μυκηναϊκού τάφου, συλημένου ήδη από την αρχαιότητα. Ο τάφος, διαμέτρου 4,80μ., χρονολογείται στην ΥΕΙ περίοδο (Rambach 2011, 36-40).

[83] Στα Βολιμίδια, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, είχε αναπτυχθεί ήδη από τα τέλη της Μεσοελλαδικής Εποχής και στη συνέχεια κατά τη μυκηναϊκή περίοδο ακμαίος οικισμός. Ο Σπ. Μαρινάτος ταυτίζει τη θέση με την παλαιά Πύλο (Παλαίπυλο), ενώ ο John Chadwick με τη θέση Pa-ki-ja-ne, των πινακίδων της Γραμμικής Β. Η κατοίκηση στην περιοχή συνεχίστηκε σχεδόν χωρίς διακοπή μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια.

[84] Για τον οικισμό των Βολιμιδίων πρβλ. Μαρινάτος 1953, 248-249. Lolos 1987a, 23-25.

Το 1952 στο αγρόκτημα Κορωνιού, στο ΒΔ άκρο του οικισμού των Βολιμιδίων, ο Γ. Μυλωνάς ερεύνησε ένα θαλαμωτό τάφο, ενώ ο Σπ. Μαρινάτος άλλους τρεις. Το ίδιο έτος ερευνήθηκαν από το Σπ. Μαρινάτο δύο τάφοι στο αγρόκτημα Αγγελοπούλου, ενώ άλλοι δύο θαλαμωτοί τάφοι ερευνήθηκαν εκατό μέτρα περίπου ανατολικότερα στο αγρόκτημα Τσουλέα.[85] Το επόμενο έτος ο Μαρινάτος ερεύνησε τρεις ακόμη τάφους στον αγρό Κορωνιού και έξι στο αγρόκτημα Αγγελοπούλου.[86] Το 1954 η έρευνα επικεντρώθηκε στο αγρόκτημα Βοριά (κληρονομιά Τσουλέα), όπου ανασκάφηκαν πέντε θαλαμωτοί τάφοι, ενώ ερευνήθηκε και ο τάφος Μαστοράκη 1, ο οποίος βρίσκεται στο μέσο της απόστασης μεταξύ των τάφων Κορωνιού και Αγγελοπούλου.[87] Το ίδιο έτος ο Σπ. Μαρινάτος εντόπισε μια νέα μυκηναϊκή νεκρόπολη στη θέση *Προφήτης Ηλίας (Κάτω Ρούγα)* στο ΝΔ άκρο της Χώρας, όπου και ερεύνησε ένα θαλαμωτό τάφο και το δρόμο ενός δεύτερου **(Εικ. 4)**.[88]

Το 1960, μετά από διακοπή έξι ετών, ο Σπ. Μαρινάτος επανήλθε στα Βολιμίδια, όπου και ερεύνησε έναν ασύλητο τάφο στο αγρόκτημα *Βοριά* καθώς και δύο θαλαμωτούς τάφους της ομάδας *Αγγελοπούλου*, τους οποίους στη συνέχεια κατάχωσε.[89] Το 1964 ερεύνησε έναν ακόμη ασύλητο τάφο στον αγρό *Βοριά*, ενώ 200 περίπου μέτρα ανατολικότερα, στη θέση *Κεφαλόβρυσο* ερεύνησε τρεις τάφους, εκ των οποίων ο ένας, ο *Κεφαλοβρύσου 1*, είναι του πρώιμου λακκοειδούς τύπου και χρονολογείται στη τελευταία φάση της ΜΕ περιόδου.[90] Το επόμενο έτος ερεύνησε στην ίδια θέση τέσσερις επιπλέον θαλαμωτούς τάφους,[91] ενώ άλλοι δύο ερευνήθηκαν το 1972 από τη Θ. Καράγιωργα.[92] Το 1990 ερευνήθηκε από την Εφορεία ένας ακόμη θαλαμωτός τάφος στο αγρόκτημα Ρήγα (νυν οικόπεδο Αθανασόπουλου),[93] ενώ λίγα μέτρα νοτιότερα στο οικόπεδο Καλογεροπούλου ερευνήθηκε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, το 2005 από τον Γ. Κορρέ ένας ακόμη τάφος, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί τυχαία κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών **(Εικ. 436, 437)**.

[85] Μαρινάτος 1952, 473-496.
[86] Μαρινάτος 1953, 238-249.
[87] Μαρινάτος 1954, 299-305.
[88] Μαρινάτος 1954, 305-306.
[89] Μαρινάτος 1960, 198-201.
[90] Μαρινάτος 1964, 78-89.
[91] Μαρινάτος 1965, 107-109.
[92] Καράγιωργα 1972, 256-258.
[93] Αραπογιάννη 1990, 120. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος της Ζ΄ ΕΠΚΑ Ζωή Κασσιανού.

Οι τάφοι, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν σε συνεχή χρήση από την ΥΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, ήταν προσεκτικά λαξευμένοι στο μαλακό αλλά αρκετά ανθεκτικό πορώδες πέτρωμα στο σχεδόν επίπεδο έδαφος της περιοχής. Τουλάχιστον οι μισοί από αυτούς κατασκευάστηκαν στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Οι τάφοι της ομάδος Κορωνιού, Αγγελοπούλου και Βοριά είναι γενικά μεγάλοι και σχεδιασμένοι όμοια με τους θολωτούς, ενώ η παλαιότερη ομάδα του Κεφαλοβρύσου περιλαμβάνει τάφους διαφορετικών τύπων.[94]

Νεκροταφείο με θαλαμωτούς τάφους ερευνήθηκε από την επιστημονική ομάδα του C. Blegen στις πλαγιές μικρού λοφίσκου, 500 μέτρα ΝΔ του ανακτόρου του Νέστορος. Ο W. P. Donovan ερεύνησε το 1956 και το 1957 τέσσερις θαλαμωτούς τάφους, οι οποίοι έλαβαν την ονομασία *Ε-1, Ε-2, Ε-4* και *Ε-6*, ενώ το 1966 ερεύνησε τους *Ε-8, Ε-9* και *Ε-10*. Το 1966 ο Lord W. Taylour ερεύνησε στο χαμηλότερο σημείο της κατωφέρειας του λοφίσκου, 100 περίπου μέτρα δυτικά των ανωτέρω τάφων, τον θαλαμωτό τάφο *Κ-1* (**Εικ. 493**). Το ίδιο έτος ερεύνησε στο αγροτεμάχιο Κοκκέβη, τρία χλμ. νοτίως του Ανακτόρου, στον Κάτω Εγκλιανό τον τάφο *Κ-2*. Το 2006, όπως ήδη αναφέρθηκε, ερευνήθηκε από την Εφορεία ακριβώς δίπλα *στον Κ-2* ένας νέος τάφος, ο οποίος ονομάστηκε *Κ-3* (**Εικ. 443-444**).[95] Οι τάφοι *Ε-1, Ε-2* και *Ε-10* δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ καθώς το πέτρωμα ήταν πολύ μαλακό για το σχηματισμό οροφής.[96] Οι θαλαμωτοί τάφοι του Εγκλιανού, οι οποίοι κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων της Κάτω Πόλης,[97] χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΒ. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος Κ-2, ο οποίος βρίσκεται στη θέση *Μαυρούδια,* σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο του Άνω Εγκλιανού, και ανήκει σε διαφορετική συστάδα τάφων.[98] Συλημένος θαλαμωτός τάφος έχει επίσης εντοπισθεί στο ελαιοπερίβολο ιδιοκτησίας Π. Παναγόπουλου στη θέση *Αντελικό,* 2.5

[94] Μαρινάτος 1964, 81-86. 1965, 102-109.
[95] Ο τάφος ερευνήθηκε κατόπιν λαθρανασκαφικής ενέργειας.
[96] Blegen et al. 1973, 179-180, 207-208.
[97] Η ύπαρξη εκτεταμένου οικισμού ΒΑ και ΝΔ του λόφου του Εγκλιανού έχει πιστοποιηθεί από δοκιμαστικές τομές που διενήργησε ο C. Blegen (Blegen et al. 1973) αλλά και από τη νεώτερη έρευνα στην περιοχή του Εγκλιανού (Davis et al. 1997, 391-494. Zangger et al. 1997, 549-641. Davis 1998a). Η συνολική έκταση του ανακτορικού συγκροτήματος μαζί με τον περιβάλλοντα οικισμό καταλάμβανε μια έκταση 140 έως 150 περίπου στρεμμάτων (Davis et al. 1997, 427-430. Bennet 1999, 11-13).
[98] Ο τάφος ενδεχομένως καταστράφηκε το 1994 κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του υφιστάμενου επαρχιακού δρόμου Πύλου-Χώρας.

περίπου χιλιόμετρα ΒΑ του Άνω Εγκλιανού πλησίον του Μυρσινοχωρίου Πυλίας (**Εικ. 4**). [99]

Θαλαμωτός τάφος με ταφές γεωμετρικών χρόνων ανασκάφηκε το 1960 από το Ν. Γιαλούρη στη θέση *Βαθύρεμα*, ΝΔ της ράχης των Νιχωρίων.[100] Ο τάφος, σύμφωνα με τον Coldstream, θα μπορούσε να έχει λαξευτεί στη Μυκηναϊκή περίοδο, να καθαρίστηκε στα μεταγενέστερα χρόνια και να χρησιμοποιήθηκε εκ νέου στους Γεωμετρικούς χρόνους.[101] Δύο ακόμη θαλαμωτοί τάφοι έχουν εντοπισθεί στην περιοχή του Ριζόμυλου, γεγονός που πιστοποιεί τη διάδοση και χρήση των θαλαμωτών τάφων και στην ευρύτερη περιοχή των Νιχωρίων (**Εικ. 4**).[102]

Στο χωριό Διαβολίτσι, στο ΒΑ άκρο της πεδιάδας του Παμίσου, αποκαλύφθηκε τυχαία το 1964 κατά τη διάνοιξη αύλακος μικρός θαλαμοειδής τάφος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε in situ σκελετός περιβαλλόμενος από λίθινες πλάκες, ενώ συλλέχθηκε και κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.[103] Επίσης, το 1965 κατά τη διάνοιξη αγροτικής οδού στο χωριό Μάδενα, δυτικά της Μεσσήνης, αποκαλύφθηκε μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος, ο οποίος περιείχε αγγεία της ΥΕΙΙΙΑ-Β περιόδου (**Εικ. 4**).[104]

Πιθανή θεωρείται η ύπαρξη θαλαμωτού τάφου στη θέση *Καλύβια-Πάνω Χωριό* (άνω πεδιάδα Παμίσου), από τον οποίο προέρχονται αγγεία της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περιόδου (**Εικ. 4**).[105] Ίχνη μυκηναϊκού οικισμού και νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων έχουν εντοπισθεί σε μικρό ύψωμα στη θέση *Άγιος Αθανάσιος*, 700 μέτρα περίπου ΒΑ της αρχαίας Θουρίας **(Εικ. 4)**.[106] Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων έχει εντοπισθεί και εν μέρει σχεδιαστεί από τον R. Hope Simpson στη θέση *Άγιος Κωνσταντίνος*, δυτικά της επαρχιακής οδού Μεσσήνης-Καρτερολίου (**Εικ. 4**).[107] Αξιοσημείωτο είναι το

[99] Παπακωνσταντίνου 1983, 115.
[100] Γιαλούρης 1960, 108. Παπαθανασόπουλος 1961-62, 95.
[101] Coldstream 1977, 161.
[102] Ο πρώτος, ο οποίος καταστράφηκε το 1959 κατά τη διάνοιξη της επαρχιακής οδού Ριζόμυλος- Πεταλίδι, περιείχε κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ2. Ο δεύτερος, ο οποίος ερευνήθηκε το 1971, περιείχε ποικίλα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου και στο δάπεδό του είχε ανοιχθεί λακκοειδής ταφή (Παρλαμά 1971, 129-130. Καράγιωργα 1971, 129).
[103] Παπαθανασόπουλος 1964, 154. McDonald και Hope Simpson 1964, 231.
[104] Θέμελης 1965, 207. McDonald και Hope Simpson 1969, 156. Στην αρχική δημοσίευση τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.
[105] Γιαλούρης 1967, 206. McDonald και Hope Simpson 1969, 144. Στην αρχική δημοσίευση τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ.
[106] Mcdonald and Hope Simpson 1969,160.
[107] Hope Simpson 1957, 246-248. McDonald και Hope Simpson 1961, 249-250.

γεγονός ότι στο εσωτερικό των θαλάμων τους, ορισμένοι από τους οποίους έχουν τετράπλευρο σχήμα, έχουν ανοιχθεί αβαθείς κόγχες.

Θαλαμωτοί τάφοι έχουν εντοπισθεί και στη θέση Τούρλες, 500 περίπου μέτρα ΑΝΑ του κάστρου της Καλαμάτας (**Εικ. 4**).[108] Κατάλοιπα θαλαμωτού τάφου έχουν εντοπισθεί στις υπώρειες της βόρειας πλευράς της ακρόπολης του αρχαίου Λεύκτρου στη Μεσσηνιακή Μάνη (**Εικ. 4**).[109] Επίσης, νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχουν εντοπισθεί και εν μέρει ανασκαφεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στα: Ελληνικά Ανθείας, στον Αριστομένη του Δήμου Μεσσήνης, στο Προάστιο της Μεσσηνιακής Μάνης και στην Πύλα Πυλίας (**Εικ. 4**).

Οι θαλαμωτοί τάφοι της Μεσσηνίας, με εξαίρεση τους τάφους των Βολιμιδίων και των Ελληνικών, είναι του συνήθους μυκηναϊκού τύπου: βραχύς δρόμος λαξευμένος σε μαλακό αργιλώδες πέτρωμα οδηγεί διαμέσου ενός στενού συνήθως στομίου, φραγμένου με ξερολιθιά, σε ακανόνιστο σπηλαιώδες όρυγμα.

1.4. Θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού

Ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που ενδεχομένως απορρέουν από τη μελέτη των ταφικών εθίμων στα νεκροταφεία των θαλαμωτών τάφων της Μεσσηνίας και ειδικότερα του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας και η ένταξή τους στο Μεσσηνιακό και ευρύτερο περιβάλλον της μυκηναϊκής εποχής.

Η προϊστορική αρχαιολογία του Αιγαίου από την εμφάνισή της μέχρι τη δεκαετία του ’60 κυριαρχήθηκε από την *κανονιστική πολιτισμική* προσέγγιση, η οποία σε γενικές γραμμές υποστήριζε πως η κοινωνία επιβάλλει στα μέλη της ένα κοινό τρόπο συμπεριφοράς, που έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή συγκεκριμένων αρχαιολογικών τύπων, βασική προϋπόθεση των οποίων είναι να συμφωνούν χρονολογικά και να γίνεται χρήση τους από την ίδια την κοινωνία, από άτομα δηλαδή που διέπονται από την ίδια πολιτιστική παράδοση. Έτσι, σύμφωνα με αυτή την άποψη, κοινοί τρόποι ανθρωπιστικής συμπεριφοράς παρήγαγαν κανονικότητες στην ταφική συμπεριφορά, ενώ οι παρατηρούμενες ομοιότητες ερμηνεύονταν με τους μηχανισμούς της πολιτισμικής διάχυσης (*diffusion*) ή της μετακίνησης πληθυσμών.[110]

[108] Hope Simpson 1957, 241-243.
[109] Hope Simpson 1957, 233-234.
[110] Εισηγητής της θεωρίας της πολιτιστικής διάχυσης υπήρξε ο Tylor (Tylor 1871).

Στα μέσα της δεκαετίας του ’60 εμφανίστηκε ένα νέο ρεύμα σύνθεσης και ερμηνείας στην αρχαιολογία, η διαδικαστική προσέγγιση, κύρια έκφραση της οποίας υπήρξε η *Νέα Αρχαιολογία*. Τώρα, ο προβληματισμός σχετικά με την ερμηνεία των πολιτιστικών φαινομένων μεταφέρεται από το χώρο της παρατήρησης και περιγραφής των μηχανισμών των πολιτιστικών μεταβολών στο χώρο της ερμηνείας των πολιτιστικών διαδικασιών, όπου φανερώνεται η σχέση αιτίας-αποτελέσματος μεταξύ του παρατηρούμενου υλικού πολιτισμού και των άλλων εκφράσεων του πολιτιστικού συστήματος των αρχαίων κοινωνιών.[111]

Η παραδοσιακή ιστορική προσέγγιση της πολιτισμικής διάχυσης (*diffusion*) δέχτηκε έντονη κριτική από τις νέες θεωρητικές προσεγγίσεις, στη διαμόρφωση των οποίων σημαντικό ρόλο έπαιξε η μελέτη των ταφικών εθίμων. Τώρα, ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην κοινωνική και οικονομική διάσταση των ταφικών πρακτικών καθώς και στη χωροθέτηση των ταφικών μνημείων στο αρχαιολογικό τοπίο, ενώ το διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό αξιοποιείται πλήρως προκειμένου να καθορισθεί όσο το δυνατόν σαφέστατα η οικονομική και κοινωνική διάρθρωση της κοινωνίας.

Διαφορετικές ερμηνείες έχουν δοθεί από διαφορετικές σχολές σκέψεις, οι οποίες στο σύνολό τους εκφράζουν τις ιδέες τους μέσα από ένα νέο πεδίο έρευνας και μελέτης, το οποίο χαρακτηρίζει η ραγδαία ανάπτυξη και η έντονα κοινωνικοπολιτική χροιά. Ωστόσο, παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις, όλες σχεδόν οι σύγχρονες μελέτες διαποτίζονται από την ίδια βασική αρχή, ότι δηλαδή οι ταφικές πρακτικές διαπραγματεύονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κοινωνικές σχέσεις και ως εκ τούτου η διερεύνηση της οργάνωσης ενός νεκροταφείου μπορεί να αποκαλύψει την κοινωνική δομή της κοινότητας στην οποία αυτό ανήκε. [112]

Μία σχολή σκέψης, επηρεασμένη από τις θεωρητικές κατευθύνσεις της διαδικαστικής Αρχαιολογίας (*Νέα Αρχαιολογία*), υποστηρίζει ότι ο υλικός πλούτος αντανακλά άμεσα την κοινωνική θέση του νεκρού,[113] ενώ από αρκετούς μελετητές τίθεται το ερώτημα κατά πόσο ο αρχιτεκτονικός τύπος των τάφων και ο πλούτος των ταφικών κτερισμάτων αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.[114]

[111] Binford 1971. Saxe 1970.
[112] Voutsaki 1993, 11-14. Carr 1995, 105-21. Härk 1997, 19-21. McHuge 1999, 1-18. Parker-Pearson 1999, 21-44.
[113] Binford 1971, 208-243. Tainter 1975, 1-15.
[114] Dickinson 1983, 55-67. Mee and Cavanagh 1984, 45-65. 1990, 225-243. Cavanagh 1987, 161-169. Darque 1987, 185-205. Cavanagh and Mee 1990, 55-64. Wells 1990, 125-39.

Η Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία επηρεασμένη από τις θετικές επιστήμες προσεγγίζει την αρχαιολογία και κατ' επέκταση τις ταφικές πρακτικές με τρόπο θετικιστικό. Ακολουθώντας αυτή τη μεθοδολογική προσέγγιση οι Kilian-Dirlmeier και Graziadio ερμήνευσαν τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στον πλούτο των ταφικών κτερισμάτων των δύο ταφικών Κύκλων στις Μυκήνες ως ένδειξη παρουσίας διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και ισχυρής κοινωνικής διαστρωμάτωσης.[115]

Η Wells, επίσης, στη μελέτη της για τα ταφικά έθιμα της Αργολίδας θεώρησε ότι η *δαπάνη ενέργειας* που απαιτείται για την κατασκευή ενός ταφικού μνημείου σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική θέση του αποθανόντος και διέκρινε δύο κοινωνικές ομάδες μέσα στη μυκηναϊκή κοινωνία, την ομάδα που χρησιμοποιούσε τους θολωτούς τάφους και αυτή που χρησιμοποιούσε τους θαλαμωτούς.[116] Υποστήριξε δε ότι οι Μυκηναΐοι ηγέτες ενταφιάζονταν στους θολωτούς, οι οποίοι μέσω της μνημειακότητας και της χωρικής απόστασής από τους θαλαμωτούς, υποδηλώνουν την υψηλή κοινωνική θέση και το κύρος των ιδιοκτητών τους.[117]

Οι Mee και Cavanagh χρησιμοποίησαν στατιστικές μεθόδους προκειμένου να κατατάξουν τους τάφους τριών μεγάλων νεκροταφείων, Πρόσυμνας, Δενδρών και Μυκηνών σε κατηγορίες, ανάλογα με το μέγεθος και τις αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες τους καθώς και με τον αριθμό, την ποιότητα και τον πλούτο των κτερισμάτων τους.[118] Τα αποτελέσματα της ανάλυσή τους έδειξαν ότι οι τάφοι διαβαθμίζονται σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με τον πλούτο και το μέγεθός τους. Στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα ανήκουν οι πλουσιότεροι και οι μεγαλύτεροι τάφοι, ενώ στις επόμενες δύο βρίσκονται οι μεσαίου και μικρού μεγέθους καθώς και οι φτωχά κτερισμένοι τάφοι. Η ανάλυση έδειξε επίσης ότι η θέση των τάφων στο Μυκηναϊκό τοπίο της περιοχής δεν αντανακλά την κοινωνική θέση των νεκρών. Γενικά, οι Mee και Cavanagh πιστεύουν ότι το μέγεθος και το περιεχόμενο των τάφων και όχι ο τύπος του μνημείου αντανακλούν την κοινωνική θέση του νεκρού. Παρομοίως, η Alden χρησιμοποιώντας

[115] Kilian-Dilmeier 1986, 159-98. Graziadio 1991, 403-440.

[116] Wells 1990,128. Ο Wright, επίσης, πιστεύει ότι η *δαπανούμενη ενέργεια* για την κατασκευή ενός ταφικού μνημείου πιθανόν να αντανακλά την κοινωνική και οικονομική θέση του κατόχου. (Wright 1987, 172-174). Παρομοίως, ο Tainter πιστεύει πως ο βαθμός *δαπανούμενης ενέργειας* υποδηλώνει διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής θέσης του νεκρού (Tainter 1978, 125).

[117] Ως κοινωνικό κύρος συνήθως εννοούμε την εξουσία και την υπόληψη που φέρει ένα άτομο ή μια ομάδα, είτε κληρονομικά είτε επίκτητα. Το κύρος αυτό μπορεί να έχει διαφορετική βάση σε διαφορετικές κοινωνίες, συχνά όμως, αν όχι αποκλειστικά, βασίζεται στον υλικό πλούτο. Στις αρχαίες κοινωνίες ενδέχεται να βασίζεται στη σωματική ρώμη, την ανδρεία ή τις πνευματικές ικανότητες.

[118] Cavanagh και Mee 1990, 57-63.

στατιστικές μεθόδους εξέτασε το αρχαιολογικό υλικό από τους θαλαμωτούς τάφους της Αργολίδας, προκειμένου να παρουσιάσει τις δημογραφικές διακυμάνσεις του μυκηναϊκού πληθυσμού. [119]

Τη δεκαετία του ’80 μια νέα θεωρητική προσέγγιση επηρεασμένη από την αποκαλούμενη *μεταδιαδικαστική αρχαιολογία* εξέτασε τις ταφικές πρακτικές δίνοντας έμφαση στην ιδεολογία, την κοινωνική και ατομική δράση, στο ρόλο του υλικού πολιτισμού και στη σημασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος (context).[120] Οι Wright και Βουτσάκη, κύριοι εκπρόσωποι αυτής της προσέγγισης στον Ελλαδικό χώρο, θεώρησαν ότι οι ταφικές πρακτικές δεν αντανακλούν μόνο την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελούν και ένα πολύπλοκο σύστημα συμπεριφορών το οποίο επηρεάζεται κυρίως από την παράδοση και το θρησκευτικό συμβολισμό.[121]

Ο Wright θεωρεί ότι οι ταφικές πρακτικές μπορούν εύκολα να χρησιμοποιηθούν από την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα μέσω της ιδεολογίας για τη νομιμοποίηση της εξουσίας της.[122] Ο ίδιος δε πιστεύει ότι τα μνημεία -σεβάσματα των προγόνων, όπως ο Θησαυρός του Ατρέως στις Μυκήνες, αποτελούσαν ένα ισχυρό συμβολικό μέσο για την οργάνωση της συλλογικής μνήμης και των συναφών δομών εξουσίας.

Η Βουτσάκη, από την άλλη πλευρά, πιστεύει ότι τα ταφικά έθιμα ίσως αντανακλούν την κοινωνική πραγματικότητα, μπορεί όμως να αποκρύπτουν και να εξιδανικεύουν κοινωνικές σχέσεις.[123] Στο σημείο αυτό προτάσσει το ρόλο της ιδεολογίας ως βασικό μέσο για την απόκρυψη της κοινωνικής πραγματικότητας.[124] Για να υποστηρίξει τη θέση της χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τις επιγραφές των

---

[119] Alden 1981, 19,110-116.

[120] Ο όρος *μεταδιαδικαστική αρχαιολογία* αναφέρεται σε ένα σύνολο από προσεγγίσεις που η κάθε μια έχει τη δική της φυσιογνωμία και ορίζει τους δικούς της όρους μέσα σε ένα πλαίσιο μιας γενικότερης αντιθετιστικής, ερμηνευτικής επιστημολογίας. Η μεταδιαδικαστική αρχαιολογική προσέγγιση συνεπάγεται την κατάρρευση καθιερωμένων διχοτομήσεων και αρχίζει τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ κανόνα και ατόμου, διαδικασίας και δομής, υλικού και ιδεατού, αντικειμένου και υποκειμένου. Αντίθετα με τη διαδικαστική αρχαιολογία δεν ασπάζεται μια προσέγγιση ή δεν υποστηρίζει ότι η αρχαιολογία θα έπρεπε να αναπτύξει μια συμφωνημένη μεθοδολογία. Συνεπάγεται διαφορετικότητα και έλλειψη ομοφωνίας. Περισσότερο θέτει ερωτήσεις παρά παρέχει απαντήσεις (Hodder 2002, 273-274).

[121] Wright 1987. Dabney and Wright 1990. Voutsaki 1993. 1995a, 55-66. 1998, 41-58.

[122] Wright 1987, 179-84.

[123] Voutsaki 1993,158. 1995a, 56-57.1998, 41, 46. Για τις σχέσεις μεταξύ ταφικών πρακτικών και κοινωνικής οργάνωσης πρβλ. Morris 1987, 29-43.

[124] Για τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας και κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στη νέο-Μαρξιστική και Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, πρβλ.: Hodder (επιμ.) 1982a. Miller and Tilley 1984, 1-15. Μελάς 2003, 83-95, 179-185.

επιτύμβιων ταφικών μνημείων στην Κλασική Αθήνα οι οποίες δίνουν έμφαση στην έννοια του Αθηναίου Πολίτη και αρνούνται κάθε κοινωνική διαίρεση, προβάλλοντας έτσι την ιδεαλιστική και όχι την πραγματική ιεράρχηση της Αθηναϊκής κοινωνίας.[125] Στη μελέτη της για τις ταφικές πρακτικές της ΥΕ περιόδου απορρίπτει το στατικό τους χαρακτήρα και θεωρεί ότι καλύτερος τρόπος για την κατανόησή τους είναι η ένταξή τους μέσα σε ένα ευρύτερο χωροταξικό πλαίσιο όπου το σύνολο του αρχαιολογικού υλικού εξετάζεται συστηματικά και συγκριτικά με αντίστοιχα οικιστικά δεδομένα. [126]

Παρόλο που οι μελέτες αυτές έχουν συμβάλει σημαντικά στην καλύτερη κατανόηση της μυκηναϊκής κοινωνίας, έντονη κριτική έχει ασκηθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με την αποτελεσματικότητα των τρόπων προσέγγισης του θέματος. Ειδικότερα, κριτική ασκείται σχετικά με τη *μοναδική* αποδοχή από αρκετούς συστημικούς ερευνητές ότι οι ταφικές πρακτικές αντανακλούν την κοινωνική οργάνωση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.[127] Παρόλο που δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο υλικός πλούτος αποτελούσε βασικό κριτήριο για τον καθορισμό της κοινωνικής θέσης στις κοινωνίες της ύστερης Εποχής του Χαλκού, δεν υπάρχει απτή απόδειξη ότι η εναπόθεσή του στα ταφικά μνημεία ήταν ανάλογη με την οικονομική και κοινωνική θέση του αποθανόντος καθώς έχουν βρεθεί θαλαμωτοί αλλά και απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι εξίσου πλούσια κτερισμένοι με τους μνημειώδεις ηγεμονικούς θολωτούς.[128] Συνεπώς, η εξέταση των ταφικών πρακτικών επί τη βάσει του υπολογισμού της *δαπανούμενης ενέργειας* που απαιτείται για την κατασκευή ενός συγκεκριμένου τύπου ταφικού μνημείου ή ενός τεχνουργήματος, δεν αποδεικνύει ακριβώς την κοινωνική δομή της κοινωνίας καθώς αποτελεί προσπάθεια ερμηνείας των δεδομένων μέσα από μοντέρνες οικονομικές αντιλήψεις σε κοινωνίες που βασίζονταν σε διαφορετικές οικονομικές και πολιτικές αρχές.[129]

---

[125] Meyer 1993, 99-121.

[126] Voutsaki 1995a, 63. 1998, 56. Η προσέγγιση των ταφικών καταλοίπων σε σχέση με το ευρύτερο ανασκαφικό περιβάλλον αποτελεί κεντρικό θέμα της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας (Hodder 1982b, 152-153. Morris 1992, 27-30. Carr 1995, 107, 193-194. Härke 1997, 22-23. Lull 2000, 578-80).

[127] Η αντίληψη αυτή γνωστή και ως ‘‘ισομορφισμός’’ έχει δεχτεί έντονη κριτική τα τελευταία χρόνια από την *μεταδιαδικαστική αρχαιολογία* (Voutsaki 1993, 18-19).

[128] Ο Dickinson πιστεύει ότι η επιλογή ενός συγκεκριμένου τύπου ταφικού μνημείου δεν εξαρτάται τόσο από την κοινωνική θέση και τον πλούτο του νεκρού όσο από την τοπική και οικογενειακή παράδοση (Dickinson 1983, 56, 62-6).

[129] Για την αρχή της *δαπανούμενης ενέργειας* (“energy expenditure principle”) πρβλ. Wright 1987, 173-5. Wells 1990, 128. Graziadio 1991, 404-405, 409. Κριτική στο θέμα ασκεί η Βουτσάκη η οποία θεωρεί ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ του κόστους ενός

Η Müller στη μελέτη της για την ταφική αρχιτεκτονική του Μεδώνα Φωκίδας επικεντρώθηκε στη διαφορά μεταξύ των εννοιών *κοινωνική θέση* και *αξίωμα* και θεώρησε ότι τα κτερίσματα των υστερομυκηναϊκών τάφων πιθανόν να υποδηλώνουν το αξίωμα του ατόμου, ενώ η κοινωνική θέση πιθανόν να υποδηλώνεται με την επιλογή του τύπου του ταφικού μνημείου.[130] Αντίθετα, άλλοι ερευνητές πιστεύουν ότι η κοινωνική διαφοροποίηση ίσως να μην εκφράζεται στις ταφικές πρακτικές, αν στην κοινωνία υπάρχουν άλλα πεδία επίδειξης και διοχέτευσης πλούτου (π.χ. η θρησκεία).[131] Σε κάθε περίπτωση και πριν τη διεξαγωγή τελικών συμπερασμάτων για την ταφική συμπεριφορά μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, θεωρείται αναγκαίο να εξετασθεί το σύνολο των κοινωνικών ιδεολογικών και πρακτικών παραμέτρων του θέματος.

Κριτική ασκείται επίσης στην ευρύτερη χρήση της *ποσοτικοποίησης*, η οποία αποσκοπεί στην αντικειμενική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων.[132] Τα αποτελέσματα των ποσοτικών μεθόδων αμφισβητούνται από αρκετούς ερευνητές λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των ίδιων των αρχαιολογικών δεδομένων. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι περισσότεροι τάφοι είναι συλημένοι, το οστεολογικό υλικό έχει υποστεί διάβρωση και τα περισσότερα ευρήματα έχουν μετακινηθεί και αφαιρεθεί, ενώ ανεπαρκείς είναι και οι αρχαιολογικές αναφορές και δημοσιεύσεις. Επιπλέον, οι παλαιότερες ταφές και τα κτερίσματά τους τις περισσότερες φορές έχουν μετακινηθεί, γεγονός που δυσκολεύει τη χρονολόγηση και την απόδοση των ευρημάτων σε συγκεκριμένες ταφές. Ο Laffineur θεώρησε ότι η ανάλυση της Kilian-Dirlmeier για τους ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών βασίζεται σε πολλές υποθέσεις όσον αφορά στην χρονολόγηση των ταφών και στην απόδοση των κτερισμάτων σε συγκεκριμένες ταφές.[133] Η αποτελεσματικότητα της ποσοτικής μεθόδου αμφισβητείται έντονα και από τα ίδια τα αποτελέσματα των ερευνών για τα οποία χρησιμοποιήθηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των Mee και Cavanagh, οι οποίοι με στατιστικές μεθόδους απέδειξαν ότι οι τάφοι δεν χωροθετούνταν σύμφωνα με τον πλούτο των κτερισμάτων τους, επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά την εμπειρική άποψη του Τσούντα ότι τα μυκηναϊκά νεκροταφεία

τεχνουργήματος, όπως το αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα, και της σχετικής του αξίας στις προμονεταριστικές κοινωνίες (Voutsaki 1993, 19. 1995b, 8-10). Παρόμοια κριτική ασκούν και οι Cavanagh και Mee (Cavanagh και Mee 1998, 121-122).

[130] Müller 1995, 158. 1999b, 223-34.

[131] Morris 1992, 25-6. McHugh 1999, 16, 51.

[132] Golstein 1981, 58. Parker Pearson 1999, 77. Morris 1992, 24.

[133] Laffineur 1989, 227-238.

οργανώνονταν επί τη βάσει οικογενειακών δεσμών.[134] Ο Graziadio χρησιμοποίησε λιγότερο εξειδικευμένες μεθόδους προκειμένου να αποδείξει τη θεωρητική προϋπόθεση που περιγράφει ως δεδομένη ότι δηλαδή η *δαπανούμενη ενέργεια* που απαιτείται για την προετοιμασία μιας ταφής αποτελεί ένδειξη της κοινωνικής θέσης του νεκρού.[135] Παρομοίως και ο Lewartowsky χρησιμοποίησε στατιστικές μεθόδους προκειμένου να αποδείξει κάτι το οποίο είναι γνωστό μέσω της εμπειρίας, ότι δηλαδή οι θαλαμωτοί τάφοι χρησιμοποιούνται για πολλαπλές ταφές και οι απλοί κιβωτιόσχημοι για ατομικές. [136] Λογικό είναι λοιπόν να αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο απαιτείται τόση προσπάθεια για την επιστημονική απόδειξη πραγμάτων τα οποία έχουν ήδη απαντηθεί μέσω της σχολαστικής και εμπειρικής προσέγγισης των παλαιοτέρων ερευνητών.

Δεν πρέπει επίσης να διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των στατιστικών μεθόδων κατατάσσουν τις ταφικές πρακτικές σε μια γραμμική, αριθμητική, κλίμακα, ενώ εκείνες που δεν εντάσσονται σε αυτό το σχήμα, όπως το καλλιτεχνικό ύφος, παραμένουν έξω από την ανάλυση. Ουσιαστικά αυτό που χαρακτηρίζει τη συστημική ανάλυση είναι ότι εντάσσει τα πάντα σε μια γραμμική κάθετη κλίμακα και η κοινωνική δομή γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο ιεραρχικά δομημένων κατηγοριών. Η κατανόηση της όλης δομής βασίζεται, τελικά, στη μέτρηση της *δαπανούμενης ενέργειας*.[137] Το πρόβλημα, ωστόσο, με την ποσοτικοποίηση στις μελέτες των ταφικών πρακτικών είναι πως περιγράφει τη συνθετότητά τους χωρίς όμως να την ερμηνεύει.

Προσωπικά πιστεύω ότι το πρόβλημα δε βρίσκεται στη χρήση των στατιστικών μεθόδων αλλά στο είδος των ερωτημάτων που θέτουμε. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα αποτελέσματα των ποσοτικών αναλύσεων δεν εξαρτώνται μόνο από την αξιοπιστία του δείγματος αλλά και από την ικανότητα εξέτασης των συστατικών του. Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί ότι η ποσοτική εξέταση της αναλογίας παιδικών/ενηλίκων ταφών σε μια συγκεκριμένη περίοδο δεν είναι δυνατόν να

[134] Mee και Cavanagh 1990, 242-243. Cavanagh και Mee 1990, 59, 62-63.
[135] Graziadio 1991, 404.
[136] Lewartowsky 1995, 103-112.
[137] Η αρχή της ‘‘δαπανούμενης ενέργειας’’ προτάθηκε ως ένα αντικειμενικό και καθολικό κριτήριο. Ωστόσο, τα προβλήματα εφαρμογής του σε αρκετές περιπτώσεις που απαιτούσαν μεγαλύτερη σαφήνεια προκάλεσαν αντιδράσεις και μέσα από το χώρο των συστημικών προσεγγίσεων (O’ Shea 1984, 18).

αποφέρει τα βέλτιστα αποτελέσματα επειδή οι παιδικοί σκελετοί είναι ευάλωτοι στις συνθήκες του εδάφους και σπάνια διατηρούνται.[138]

Έντονη κριτική ασκείται ακόμη από τις *μεταδιαδικαστικές* προσεγγίσεις στη *μεθοδολογική απομόνωση* των ταφικών πρακτικών. Ειδικότερα, οι περισσότερες συστημικές μελέτες επιδιώκουν την ανασύνθεση της μυκηναϊκής κοινωνίας μέσω της διεξοδικής ανάλυσης των ταφικών δεδομένων, ενώ άλλες αγνοούν σχεδόν ολοκληρωτικά τα στοιχεία από τυχόν οικιστικά κατάλοιπα ή αναφέρονται σχεδόν ελάχιστα στο γενικό ιστορικό υπόβαθρο.[139] Το ‘‘πολιτισμικό περιβάλλον’’ δεν αναφέρεται και οι ταφικές πρακτικές αντιμετωπίζονται μεμονωμένα χωρίς να εξετάζονται οι οικονομικές στρατηγικές και οι σχέσεις παραγωγής.[140] Δε μελετάται επίσης το τελετουργικό περιβάλλον και δε γίνεται αντιπαραβολή οικιστικών-ταφικών χώρων. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με τον Dickinson,[141] η Kilian-Dirlmeier και ο Graziadio προέβησαν στην ανασύνθεση της κοινωνίας της εποχής των ταφικών Κύκλων δημιουργώντας κοινωνικές τάξεις χωρίς όμως να αναζητήσουν τις αντίστοιχες επιβεβαιώσεις από οικιστικά αρχαιολογικά δεδομένα. [142]

Προσωπικά πιστεύω ότι η μελέτη των ταφικών πρακτικών δε μας παρέχει από μόνη της ακριβή καταγραφή της δομής και των λειτουργικών διαδικασιών μιας αρχαίας κοινωνίας. Αυτό που μπορούμε να αναγνώσουμε είναι η κοινωνική ταυτότητα του νεκρού, και αυτό όχι πάντα χωρίς δυσκολίες, ενώ για την ανασύνθεση της κοινωνικής οργάνωσης της εποχής απαιτείται συνδυαστική μελέτη στοιχείων από οικισμούς, νεκροταφεία, εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες σε συνάρτηση με το ιδεολογικό πλαίσιο της κοινωνίας, όπου βέβαια είναι εφικτό να αναγνωρισθούν κάποιες πτυχές του.[143]

Στην παρούσα μελέτη, η οποία επικεντρώνεται στην παρουσίαση του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας, επιχειρείται η ανασύνθεση της μυκηναϊκής κοινωνίας της περιοχής βασιζόμενη αναγκαστικά στο υφιστάμενο

---

[138] Papadimitriou 2001, 6-9.

[139] Το σημείο αυτό έχει ιδιαίτερα κατακριθεί από τον Kilian, τον Darque και τη Βουτσάκη, η οποία τονίζει ιδιαιτέρως την ανάγκη της συγκριτικής εξέτασης των ταφικών δεδομένων με τα σύγχρονα οικιστικά δεδομένα (Kilian 1988, 136-145. Darque 1992, 606. Voutsaki 1993, 19).

[140] Parker Pearson 1984.

[141] Dickinson 1977, 56-57.

[142] Kilian και Dirlmeier 1986, 196-198. Graziadio 1991, 437-440.

[143] Για τη σπουδαιότητα της συσχέτισης των ταφικών δεδομένων με σύγχρονα οικιστικά κατάλοιπα πρβλ. Morris 1992, 25-26. Parker Pearson 1993, 206-207. 1999, 127-141. Carr 1995, 181-185.

αρχαιολογικό υλικό των ανεσκαμμένων τάφων καθώς δεν υπάρχουν οικιστικά ανασκαφικά δεδομένα.[144] Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο σχετικό πλούτο των κτερισμάτων και στην αρχιτεκτονική ανάλυση των μνημείων, θεωρώντας ότι ο υλικός πλούτος αποτελεί βασική προϋπόθεση για τον ορισμό της κοινωνικής θέσης του νεκρού. [145] Συγκεκριμένες κατηγορίες κτερισμάτων θα θεωρηθούν ως ένδειξη πλούτου και κοινωνικού γοήτρου.[146] Σε αυτά περιλαμβάνονται τα μεταλλικά αντικείμενα (χρυσά, αργυρά, χάλκινα) καθώς λόγω της σπανιότητας του υλικού τους δεν ήταν προσιτά στη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Επίσης, αντικείμενα που είχαν κατασκευασθεί από εξωτικά υλικά, όπως ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή καθώς επίσης τα κοσμήματα και οι σφραγιδόλιθοι από πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους. Επί πλέον, τα εισηγμένα αντικείμενα (λίθινα και αντικείμενα μικροτεχνίας και μικρογλυπτικής), τα οποία υποδηλώνουν άμεσες ή έμμεσες εμπορικές σχέσεις με τα ανεπτυγμένα κέντρα της εποχής.

Η αποτίμηση της σπουδαιότητας του νεκροταφείου των Ελληνικών και της θέσης του επιχειρείται μέσω της συγκριτικής μελέτης του με τα σύγχρονα νεκροταφεία της Μυκηναϊκής Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας, ενώ επιχειρείται και συγκριτική παρουσίαση του νεκροταφείου με όμορα ταφικά μνημεία, όπως ο ηγεμονικός θολωτός τάφος της Ανθείας και το ζεύγος ΜΕ τύμβων στη θέση *Καστρούλια.* Η γενικευμένη χρήση στατιστικών μεθόδων αποφεύγεται λόγω της έντονης σύλησης των τάφων και του αποσπασματικού χαρακτήρα του υλικού.

Συμπληρωματικά στοιχεία για την κατανόηση του νεκροταφείου των Ελληνικών και της περιοχής της ΝΑ Μεσσηνίας κατά την ΥΕ περίοδο αποτελούν τα ανασκαφικά δεδομένα από καλά δημοσιευμένα Corpora, όπως το Ανάκτορο του Νέστορος στον Εγκλιανό και ο οικισμός των Νιχωρίων, ενώ πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική δομή της Μεσσηνίας κατά την ΥΕ IIIB περίοδο παρέχουν και τα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Γραφής Β΄.

Η μελέτη του οστεολογικού υλικού από την ανθρωπολόγο Lynne Shepartz και το ζωοαρχαιολόγο Flint Dibble αποσαφηνίζει περαιτέρω τις ταφικές πρακτικές

[144] Η έλλειψη ανεσκαμμένου και στρωματογραφημένου οικιστικού συνόλου αποτελεί τη μεγαλύτερη δυσχέρεια στη διαχείριση του υλικού.

[145] Η θέση αυτή είναι σύμφωνη με αυτή του Dickinson και της Βουτσάκη (Voutsaki 1995a, 59-60).

[146] Ορισμένοι τύποι κοσμημάτων, όπως χρυσά περιδέραια, χάντρες και σφραγιδόλιθοι από πολύτιμους λίθους καθώς και ασημένια και χρυσά διαδήματα, συνόδευαν διακεκριμένες ταφές και ενδεχομένως αποτελούν ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης πρβλ. Papadopoulos και Kontorli 2012, 315-521.

της περιοχής και παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη βιολογική και δημογραφική ταυτότητα των κατοίκων της. Επίσης, παρέχει πληροφορίες για την κοινωνική ταυτότητα των νεκρών, όπως το φύλο και την ηλικία, και βοηθά στην ανασύνθεση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της εποχής. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι η μελέτη και κατανόηση του αρχαιολογικού υλικού διευκολύνθηκε από την άμεση γνώση της γράφουσας, η οποία επόπτευσε την ανασκαφική έρευνα του συνόλου σχεδόν των υπό εξέταση μνημείων.

1.5. Η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων

Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με την καταγωγή των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων διίστανται. Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων προέρχεται από την Κρήτη,[147] ενώ άλλοι ότι αποτελούν γηγενή εξέλιξη.[148] Στη δεύτερη περίπτωση φαίνεται ότι αποτελούν εξέλιξη των λαξευτών θαλαμωτών τάφων της Πρωτοελλαδικής περιόδου ή απλώς μιμούνται τους θολωτούς. Ωστόσο, υπάρχει και μια τρίτη άποψη, σύμφωνα με την οποία η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων πρέπει να αναζητηθεί σε επιδράσεις αντίστοιχων μνημείων, τα οποία κατασκευάστηκαν σε χώρο εκτός της Ελληνικής επικράτειας.

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, οι θαλαμωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας μιμούνται τους θαλαμωτούς τάφους της Κρήτης, οι οποίοι έγιναν πρωτίστως γνωστοί στον Ελλαδικό χώρο μέσω του μινωικού οικισμού στη θέση *Καστρί* Κυθήρων στα ΝΑ της Πελοποννήσου.[149] Στα Κύθηρα έχουν βρεθεί θαλαμωτοί τάφοι που χρονολογούνται από τη ΜΜ ΙΙΙ έως την ΥΜ ΙΑ και αργότερα.[150] Η παρουσία θαλαμωτών τάφων, οι οποίοι χρονολογούνται από την ΜΜ Ι-ΥΜΙ περίοδο, είναι γνωστή στην Κρήτη από τα νεκροταφεία του *Μαύρου Σπήλιου*, του *Άηλιά* και των

[147] Ο Evans θεωρούσε ότι η καταγωγή των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων έπρεπε να αναζητηθεί στους θαλαμωτούς της Κρήτης, οι οποίοι εμφανίστηκαν ήδη από τις αρχές της ΜΜ περιόδου στην περιοχή της Κνωσού (Evans 1928, τόμος ΙΙ, 557).

[148] Σύμφωνα με τον Wace, οι θαλαμωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας ίσως αποτελούσαν εξέλιξη των γνωστών σπηλαιωδών ορυγμάτων της ΠΕ περιόδου, όπως αυτών στις Ζυγουριές (Wace 1932, 125).

[149] Hope Simpson και Waterhouse 1961, 148-160. Coldstream και Huxley 1972, 220-227.

[150] Το νεκροταφείο των Κυθήρων περιλαμβάνει θαλαμωτούς τάφους λαξευμένους στο φυσικό πέτρωμα της περιοχής, αλλά και φυσικούς τάφους του βραχώδους σπηλαίου προσαρμοσμένους όμως για ταφική χρήση. Οι αρχιτεκτονικά διαμορφωμένοι τάφοι έχουν μικρού μήκους δρόμους συχνά με βαθμίδες και χαμηλούς μικρού μεγέθους θαλάμους. Οι πιο πολλοί από αυτούς έχουν περισσότερους από ένα πλευρικό θάλαμο, ανοιγμένο στα τοιχώματα του κυρίως θαλάμου.

Άνω Γυψάδων στην περιοχή της Κνωσού.[151] Οι ομοιότητες των θαλαμωτών τάφων στα παραπάνω νεκροταφεία της Κνωσού με τους αντίστοιχους τάφους των Κυθήρων είναι εκπληκτικές.[152]

Αντίθετα, ο Wace πίστευε ότι, όπως οι θαλαμωτοί τάφοι της Κρήτης αποτελούσαν εξέλιξη του φυσικού σπηλαιώδους τύπου, πιθανόν και οι θαλαμωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας αποτελούσαν εξέλιξη των σπηλαιωδών ορυγμάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί τόσο ως κατοικία όσο και ως χώρος ταφής στην Εποχή του Λίθου.[153] Παραδείγματα θαλαμωτών τάφων απαντούν κατά την ΠΕ περίοδο στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες.[154] Τέτοιοι τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό πέτρωμα με δρόμο και ταφικό θάλαμο, εντοπίσθηκαν και ερευνήθηκαν πρόσφατα στην Αρχαία Ήλιδα και χρονολογούνται στην αρχή της ΠΕ περιόδου.[155] Οι θαλαμωτοί τάφοι της Αρχαίας Ήλιδας είχαν χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές ενηλίκων και παιδιών, ενώ ορισμένοι θαλάμοι τους διέθεταν κόγχες, οι οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί τόσο για πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς ταφές. Θαλαμωτοί τάφοι της ΠΕ Ι/ΙΙ περιόδου έχουν ερευνηθεί επίσης στη θέση *Καλαμάκι* στην κάτω Αχαϊά.[156] Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, οι θαλαμωτοί τάφοι δε χρησιμοποιούνται κατά τη ΜΕ περίοδο, ενώ επανεμφανίζονται στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο.

Ο Persson πίστευε ότι οι θαλαμωτοί τάφοι της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου αποτελούσαν περίτεχνες αρχιτεκτονικές δημιουργίες και ως εκ τούτου δε μιμούνταν τα σπηλαιώδη ορύγματα και τους θαλαμωτούς τάφους της Νεολιθικής και ΠΕ περιόδου.[157] Αντίθετα, θεωρούσε ότι αυτοί μιμούνταν αντίστοιχους θαλαμωτούς τάφους της Αιγύπτου λαξευμένους στο φυσικό πέτρωμα, ενώ δεν απέκλειε και κάποιου είδους πολιτισμική αλληλεπίδραση με την Κρήτη, η οποία βέβαια είχε

[151] Οι θαλαμωτοί τάφοι της Κρήτης, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αποτελούν εξέλιξη των φυσικών βραχωδών ορυγμάτων τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη από την Νεολιθική περίοδο ως χώροι ταφής. Ωστόσο, η Κοντορλή-Παπαδοπούλου βασιζόμενη στην εργασία του Pini για τους Μινωικούς τάφους, θεωρεί ότι η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων της Κρήτης θα πρέπει να αναζητηθεί σε Κυπριακά πρότυπα, χωρίς όμως να αποκλείει και Αιγυπτιακές επιδράσεις (Kontorli-Papadopoulou 1975, 542-545).
[152] Οι ανασκαφείς του νεκροταφείου των Κυθήρων τους περιγράφουν ως τυπικούς μινωικούς τάφους της ΜΜ περιόδου (Coldstream και Huxley 1972, 220).
[153] Wace 1932, 125-126.
[154] Μάνικα Χαλκίδας, Κόρινθο, Χαλανδριανή Σύρου.
[155] Rambach 2007β, 63-72.
[156] Βασιλογάμβρου 1998, 366-399. 2000, 43-63.
[157] Persson 1942, 164-175.

επηρεαστεί άμεσα από τα ταφικά έθιμα της Αιγύπτου.[158] Με την άποψη του Persson συμφωνούσε και ο Μυλωνάς, ο οποίος πίστευε ότι η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων των Μυκηνών θα έπρεπε να αναζητηθεί στους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους της εποχής του Μέσου Βασιλείου της Αιγύπτου.[159] Ο Pini, ο οποίος δεν απέκλειε την πιθανότητα οι τάφοι με ορθογώνιο θάλαμο και πλευρικό θάλαμο να μιμούνταν Αιγυπτιακά πρότυπα, αναζήτησε την καταγωγή των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων σε Κυπριακά και Μινωικά πρότυπα.[160]

Τα βασικά στοιχεία, που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι τα πρότυπα των μνημειωδών θαλαμωτών τάφων της Ηπειρωτικής Ελλάδας, ανάμεσά τους και των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών, θα πρέπει να αναζητηθούν σε αντίστοιχα ταφικά μνημεία της Αιγύπτου, είναι τα ακόλουθα:

α) Η παρουσία πλευρικού θαλάμου λαξευμένου κατά μήκος του κεντρικού άξονα του ταφικού θαλάμου, ακριβώς απέναντι από την είσοδο, ή στη δεξιά ή στην αριστερή πλευρά του. Πλευρικός θάλαμος λαξευμένος στην οπίσθια πλευρά του ταφικού θαλάμου, όπως στους Τάφους 5 και 518 των Μυκηνών καθώς και στον Τάφο Ελληνικά 4, βρίσκει παράλληλα σε τάφους των Θηβών της Αιγύπτου, ενώ αντίστοιχα παράλληλα μπορούν να αναζητηθούν και για τη λάξευση του πλευρικού θαλάμου στην αριστερή ή στη δεξιά πλευρά του κυρίως θαλάμου.

β) Θαλαμωτοί τάφοι ορθογωνίου σχήματος με έκκεντρα τοποθετημένη την είσοδο και σε ορισμένες περιπτώσεις με κόγχη στην πίσω πλευρά του θαλάμου απαντούν κυρίως σε νεκροταφεία της Θήβας Βοιωτίας και με αντίστοιχα παράλληλα στην Αίγυπτο. Κόγχη λαξευμένη στην πίσω πλευρά του ταφικού θαλάμου απαντά στους τάφους 2 και 9 των Ελληνικών.

γ) Η λάξευση μεγάλων κογχών, αντί για πλευρικό θάλαμο, στη δεξιά πλευρά της εισόδου του τάφου είναι γνωστή στην Αίγυπτο από την εποχή του παλαιού Βασιλείου, ενώ απαντά και σε θαλαμωτούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως ο τάφος Κ. 26 στη Θήβα και οι τάφοι 42 και 47 στις Μυκήνες.

δ) Η παρουσία περισσοτέρων του ενός πλευρικού θαλάμου, αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό που απαντά στους παλαιότερους του είδους βασιλικούς τάφους της Αιγύπτου, αλλά και στον τάφο 25 της ΥΕ Ι περιόδου στο νεκροταφείο της

[158] Ο Τάφος του Ναού και ο Τάφος των Ισοπάτων αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα ταφικών μνημείων που παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με αντίστοιχα ταφικά μνημεία της Αιγύπτου (Evans 1906. 1914).
[159] Μυλωνάς 1967, 131-132.
[160] Pini 1968, 41. Niemeier 1985, 204-213.

Πρόσυμνας. Ο ανωτέρω τάφος, ο οποίος διαθέτει ένα κεντρικό θάλαμο στις τρεις πλευρές του οποίου ανοίγονται πλευρικοί θάλαμοι, παρουσιάζει καταπληκτικές ομοιότητες με τον τάφο της βασίλισσας Tity στην κοιλάδα των βασιλισσών στην νεκρόπολη των Θηβών την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι η επίδραση της Αιγύπτου στα ταφικά μνημεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας σχετίζεται με τους μνημειώδεις θαλαμωτούς τάφους, ορθογωνίου κυρίως σχήματος και όχι με τους απλούς θαλαμωτούς τάφους, που κατά κανόνα ανήκουν στον κανονικό τύπο.

Όσον αφορά στους κυκλοτερείς θαλαμωτούς, αυτοί, σύμφωνα με τον Ιακωβίδη,[161] αποτελούν μίμηση προγενέστερων ή σύγχρονων παρακείμενων θολωτών τάφων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τους τάφους των Βολιμιδίων, οι οποίοι μιμούνται τους πρώιμους θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας.[162] Ωστόσο, ορισμένοι από τους τάφους της Πρωτομυκηναϊκής περιόδου στο Κεφαλόβρυσο Βολιμιδίων έχουν πρωτόγονο σχήμα (ελλειψοειδή θάλαμο, μικρό πτυόσχημο δρόμο και σχεδόν αδιαμόρφωτο στόμιο), παρόμοιο με αυτό ορισμένων πρώιμων τάφων στις Μυκήνες (Τ. 516, 517), στην Κρήτη (Νεκροταφείο Γυψάδες) αλλά και στην Κύπρο, γεγονός που δεν αποκλείει, σύμφωνα με την Κοντορλή-Παπαδοπούλου, την αναζήτηση της καταγωγής των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων σε μινωικά και κυπριακά πρότυπα.[163]

Προσωπικά πιστεύω ότι η καταγωγή των θαλαμωτών τάφων είναι δύσκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια, δεδομένου ότι ο τύπος του θαλαμωτού τάφου απαντά στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες ήδη από την ΠΕ περίοδο. Η απουσία τους από την Ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη ΜΕ περίοδο και η παρουσία τους την ίδια περίοδο στην Κρήτη επιτρέπει την αναζήτηση της καταγωγής τους στους ΜΜ θαλαμωτούς τάφους, οι οποίοι έγιναν γνωστοί στην Ηπειρωτική Ελλάδα μέσω του μινωικού οικισμού στη θέση *Καστρί* Κυθήρων. Ωστόσο, δεν αποκλείεται εξελικτικά να επηρεάσθηκαν από γηγενή ταφικά μνημεία της εποχής (θολωτοί τάφοι) ή από αντίστοιχα ταφικά μνημεία εκτός Ελληνικής επικράτειας (π.χ. Αίγυπτος).

[161] Ιακωβίδης 1966, 98-111.
[162] Οι θαλαμωτοί τάφοι στην Πελλάνα ενδέχεται να μιμούνται ως προς το σχήμα τον θολωτό του Βαφειού, ενώ οι τάφοι 70, 83 και 84 των Μυκηνών ίσως μιμούνται τους παρακείμενους θολωτούς.
[163] Kontorli-Papadopoulou 1987, 148.

1.6. Η διάδοση των θαλαμωτών τάφων

Οι θαλαμωτοί τάφοι πρωτοεμφανίζονται στη Μεσσηνία ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων και, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μιμούνται τους θολωτούς στο σχήμα και στις διαστάσεις.[164] Διαφορετική παράδοση αντιπροσωπεύουν οι τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας, από τους οποίους οι πιο πρώιμοι πρέπει να κατασκευάστηκαν στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περίοδο. Αντίθετα, οι θαλαμωτοί τάφοι του Εγκλιανού και των Νιχωρίων είναι του κανονικού τύπου και σχετικά λίγοι στον αριθμό, γεγονός που προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς ότι βρίσκονται πλησίον στα πιο σημαντικά κέντρα της Μυκηναϊκής Μεσσηνίας. Γενικά, ο αριθμός των θαλαμωτών τάφων παραμένει μικρός στη Μεσσηνία σε σχέση με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα της Πελοποννήσου, ενώ δεν έχει βρεθεί κανένας θαλαμωτός τάφος στην ΒΔ Μεσσηνία ή στη περιοχή μεταξύ Πεταλιδίου και Μεθώνης (ΝΔ Μεσσηνία). Τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι η χρήση των θαλαμωτών τάφων δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στη Μεσσηνία σε αντίθεση με τους θολωτούς, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ευρέως τόσο κατά την πρώιμη όσο και κατά την ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο.

Στην Αργολίδα εμφανίζονται ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο στις Μυκήνες, στην Πρόσυμνα,[165] στα Δενδρά,[166] στο Σχοινοχώρι[167] και ίσως στην Κόκλα,[168] ενώ την ίδια περίοδο εμφανίζονται και στην Επίδαυρο Λιμηρά Λακωνίας,[169] όπου η υιοθέτησή τους πιθανόν να οφείλεται στη γειτνίασή της με το μινωικό οικισμό των Κυθήρων. Οι τάφοι στην Επίδαυρο Λιμηρά διαθέτουν πλευρικούς θαλάμους ανοιγμένους στην αριστερά πλευρά του δρόμου, όπως ορισμένοι τάφοι των Βολιμιδίων, και παρουσιάζουν κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με τους τάφους στο *Καστρί* Κυθήρων,[170] γεγονός που παραπέμπει σε κρητικές επιρροές. Πλευρικούς θαλάμους

[164] Διαφορές μπορούν να παρατηρηθούν στην είσοδο καθώς πολλοί μικροί θολωτοί τάφοι της πρώιμης περιόδου δεν έχουν δρόμο. Επίσης απαντούν τάφοι των οποίων το σχήμα είναι ελλειψοειδές και όχι κυκλικό.
[165] Κατά την ΥΕ Ι περίοδο απαντούν στο νεκροταφείο της Πρόσυμνας 9 θαλαμωτοί τάφοι, ενώ ο αριθμός των θαλαμωτών είναι πολύ μικρός στις υπόλοιπα νεκροταφεία της ΥΕ Ι περιόδου στην Αργολίδα.
[166] Persson 1942. Åström 1977.
[167] Renaudin 1923, 190-240.
[168] Δημακοπούλου 1982, 83-85.
[169] Χρήστου 1956, 207-210.
[170] Οι θαλαμωτοί τάφοι στη θέση *Καστρί* διαφέρουν από τους τάφους στην Επίδαυρο Λιμηρά στο γεγονός ότι ορισμένοι τάφοι στο *Καστρί* διαθέτουν περισσότερους από ένα πλευρικό θάλαμο, οι οποίοι ανοίγονται στον κυρίως θάλαμο και όχι στο δρόμο. Κατασκευαστικά,

διαθέτουν και οι τάφοι της ΥΕ Ι περιόδου 25 και 26 της Πρόσυμνας, αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που απαντά και σε αρκετούς τάφους στο νεκροταφείο του *Μαύρου Σπήλιου* Κνωσού. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως άμεση επίδραση της Κρήτης στην ταφική αρχιτεκτονική της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι πλευρικοί θάλαμοι, οι οποίοι απαντούν σε αρκετούς μεγάλου μεγέθους τάφους της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, φαίνεται ότι αποτελούν μέρος του αρχικού σχεδίου και συστηματικά ανοίγονται στο θάλαμο και όχι στο δρόμο.[171] Ωστόσο, πιο διαδεδομένος είναι ο τύπος τάφου με ένα θάλαμο, επειδή η κατασκευή του απαιτούσε μικρότερη ποσότητα *δαπανούμενης ενέργειας*.

Στην ΥΕ ΙΙΑ κατασκευάζονται τα νεκροταφεία στην Τίρυνθα,[172] στην Ασίνη[173] και ίσως στο Άργος.[174] Στα ανωτέρω νεκροταφεία, τα οποία περιλαμβάνουν μνημειακούς τάφους με αρχιτεκτονικές ιδιορρυθμίες, αντιπροσωπεύονται δύο αρχιτεκτονικές παραδόσεις: 1) τάφοι με ορθογώνιους θαλάμους, ιδιαίτερα επιμελημένη λάξευση και οροφή επίπεδη ή αετωματική (μίμηση οικιακής αρχιτεκτονικής) και 2) κυκλοτερείς τάφοι με θολοειδή οροφή (μίμηση θολωτών).[175] Εξωτερικά και οι δύο τύποι τάφων είναι ίδιοι μεταξύ τους, εσωτερικά όμως διαφέρουν στην κάτοψη του θαλάμου και στην οροφή.

Οι κυκλοτερείς τάφοι, οι οποίοι μιμούνται τους θολωτούς, ίσως έφθασαν στις Μυκήνες από αλλού, πιθανόν από τη Μεσσηνία ή τη Λακωνία. Αντίθετα, οι τετράπλευροι τάφοι με την αετωματική οροφή πιθανότατα πρωτοκατασκευάστηκαν στην Αργολίδα καθώς οι παλαιότεροι από αυτούς εμφανίζονται στο νεκροταφείο των Δενδρών ήδη από την ΥΕ Ι/ΙΙΑ.[176] Φαίνεται λοιπόν ότι η κατασκευή μνημειακών θαλαμωτών τάφων είναι μια διαδικασία, η οποία ξεκινά κατά πάσα πιθανότητα στην Αργολίδα την ΥΕ Ι/ΙΙΑ και κορυφώνεται στην ΥΕ ΙΙΙΑ. Η λάξευση περίτεχνων

ωστόσο, είναι παρόμοιοι: μικρών διαστάσεων τάφοι με σχεδόν ημικυκλικούς θαλάμους, βραχείς, συχνά βαθμιδωτούς, δρόμους και χαμηλά αβαθή στόμια.

[171] Από αυτή την άποψη μοιάζουν με ορισμένους τάφους της Κρήτης και των Κυθήρων, αν και είναι πιο προσεκτικά διαρρυθμισμένοι.

[172] Οι τάφοι IV, XIX, XXII ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (Rudolph 1973, 23-126).

[173] Στην Ασίνη ο τάφος 1:7 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ (Sjöberg 2004, 102-103) .

[174] Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1971, 76-78.

[175] Στην ΥΕ ΙΙΑ κατασκευάζεται και ο τάφος 1 της Πελλάνας.

[176] Ίσως η αετωματική οροφή πρωτίστως να υπαγορευόταν από την ανάγκη ενίσχυσης της σταθερότητας και ασφάλειας του μνημείου, ενώ δευτερευόντως από την επιθυμία μίμησης της οροφής πραγματικής οικίας, εντός της οποίας ο νεκρός θα συνέχιζε τη μεταθανάτιο ζωή. Μπορεί επίσης οι αρχιτέκτονες των μνημείων να είχαν επηρεαστεί από ξένα ταφικά πρότυπα, πιθανόν Αιγυπτιακά, χωρίς να αποκλείεται, ωστόσο, η όλη σύλληψη να απηχεί τοπικές θρησκευτικές αντιλήψεις. Επίσης, η αετωματική οροφή ενδέχεται να αντιγράφει αψιδωτές κατασκευές του τέλους της ΜΕ περιόδου (Wells 1990, 131).

θαλαμωτών τάφων πιθανόν να επηρεάστηκε και από την αντίστοιχη μνημειακότητα που παρατηρείται στην αρχιτεκτονική των θολωτών τάφων.

Πρώιμοι θαλαμωτοί τάφοι έχουν βρεθεί επίσης σε λιγότερο σημαντικές θέσεις της Πελοποννήσου, όπως στο Μπερμπάτι, στην Άρια (κοντά στο Ναύπλιο), στο Γαλατάκι, στη Νέα Κόρινθο και στο Αίγιο.[177] Οι περισσότεροι τάφοι στη ΒΑ Πελοπόννησο κατασκευάζονται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 περίοδο. Αντίθετα, στη ΒΔ Πελοπόννησο (Αχαΐα και Ηλεία) η ευρεία χρήση τους καθιερώνεται στην ΥΕ ΙΙΙΑ, ενώ βορείως του Ισθμού δεν έχει βρεθεί θαλαμωτός τάφος της ΥΕ Ι περιόδου, εκτός ίσως των Θηβών, οι οποίοι χρησιμοποιούνται ευρέως κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περίοδο.

Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στην Αττική απαντούν κυρίως στην ΥΕ ΙΙ περίοδο.[178] Οι τάφοι είναι συνήθως μικρού μεγέθους και χωρίς ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις. Ωστόσο, μνημειώδεις τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περιόδου απαντούν στα Σπάτα, στην Αγορά, στη Βούλα-Αλυκή και στα Γλυκά Νερά (Σπάτα Ι, Αγορά Ι, Βούλα-Αλυκή Α). Στην Εύβοια απαντούν αρχικά κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο στη Χαλκίδα,[179] ενώ ευρέως εμφανίζονται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1. Οι τάφοι είναι μικρού μεγέθους χωρίς αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες. Γενικά, στην Εύβοια δεν έχουν εντοπισθεί μεγάλα νεκροταφεία, ούτε μνημειώδεις τάφοι.

Στη Θεσσαλία, όπως και στη Μεσσηνία, κυρίαρχος ταφικός τύπος παραμένει ο θολωτός, ενώ μικρός αριθμός θαλαμωτών τάφων εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περίοδο.[180] Ωστόσο, οι μεγάλου μεγέθους και πλούσια κτερισμένοι τάφοι, όπως αυτοί στο *Μέγα Μοναστήρι* (μέσος όρος εμβαδού ταφικού θαλάμου 12.55 τ.μ.), χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β περίοδο.[181] Την ίδια περίοδο χρονολογείται ο επίσης μεγάλου μεγέθους τάφος (εμβαδόν 12.54 τ.μ.) στη θέση *κάτω Μαυρόλοφο*. Ο τάφος παρουσιάζει αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες, όπως αετωματική οροφή και βαθμιδωτή είσοδο.

Από τα νησιά του Ιονίου μόνο η Κεφαλλονιά έχει θαλαμωτούς τάφους, κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι ο μεγάλος αριθμός βαθειών ταφικών

[177] Παπαδόπουλος 1976.
[178] Οι πιο πρώιμοι θαλαμωτοί τάφοι της Αττικής βρέθηκαν στην Αθήνα (περιοχή Μακρυγιάννη) και χρονολογούνται στην ΜΕ/ΥΕ Ι (Cavanagh και Mee 1998, 67).
[179] Hankey 1952, 49-95.
[180] Στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ χρονολογούνται οι θαλαμωτοί τάφοι του νεκροταφείου των Φερών, ενώ ο πολύ μικρών διαστάσεων θαλαμωτός τάφος (εμβαδόν περ. 3.23 τ.μ.) στο Σουφλί Μαγούλα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.
[181] Θεοχάρης 1964, 255-258.

λάκκων ανοιγμένων στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου, ο οποίος έχει συνήθως επίμηκες, θολοειδές ή ορθογώνιο στην κάτοψη σχήμα.[182] Οι τάφοι της Κεφαλλονιάς, οι οποίοι έχουν επηρεασθεί από τα αντίστοιχα ταφικά μνημεία της δυτικής Ελλάδας, χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.[183]

Οι θαλαμωτοί τάφοι σπανίζουν στις Κυκλάδες, απαντούν μόνο στη Νάξο (νεκροταφεία Απλωμάτων και Καμινίου), στη Μήλο, στην Αμοργό και στη Φυλακωπή.[184] Αντίθετα, στα Δωδεκάνησα και κυρίως στη Ρόδο[185] και Κω, χρησιμοποιούνται ευρέως. Από τα νεκροταφεία των Δωδεκανήσων μεγαλύτερο είναι το νεκροταφείο της Ιαλυσού, όπου έχουν ερευνηθεί πάνω από ογδόντα τάφοι.[186] Οι τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΒ, είναι του κανονικού τύπου, αλλά όχι ιδιαίτερα μεγάλοι και κάποιοι έχουν βαθμιδωτούς δρόμους.[187] Λίθινες πλάκες με εγχάρακτα σύμβολα, ταυτισμένες ως ταφικά σήματα, αναφέρονται από ορισμένους τάφους στο νεκροταφείο Μακριά βουνάρα Ιαλυσού.

Στην Κρήτη οι θαλαμωτοί τάφοι εμφανίζονται αρχικά στην περιοχή της Κνωσού κατά την ΥΜ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περίοδο.[188] Ανάμεσά τους βρίσκονται οι πιο μεγάλοι (> 10 τ.μ.) και περίτεχνοι τάφοι της Κρήτης. Ο αριθμός των θέσεων με θαλαμωτούς τάφους αυξάνει σημαντικά κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ1/Α2-ΙΙΙΒ, οπότε και εμφανίζονται μεγάλοι (για τα δεδομένα της Κρήτης) και με αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες τάφοι (επιμήκεις δρόμοι, διαμορφωμένες προσόψεις, βαθμιδωτά δάπεδα, θρανία και πεσσοί) και σε περιοχές εκτός Κνωσού (Χανιά, Αρμένοι [τάφος 159], Καλύβια, Βασιλικά Ανώγεια).[189] Η πρόσοψη του Τάφου 159 στους Αρμένους είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή και μπορεί να συγκριθεί με τις επιβλητικές προσόψεις των μνημειακών τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών.[190] Ωστόσο, από τους τάφους της Κρήτης απουσιάζουν εντελώς οι τάφοι με αετωματική οροφή και δεν έχουν εντοπισθεί

[182] Μαρινάτος 1932, 10-47. 1933, 70-97.
[183] Για τα ταφικά μνημεία της δυτικής Ελλάδας και των Ιόνιων Νησιών πρβλ. Παπαδόπουλος και Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003.
[184] Παπαδοπούλου 1965, 513. Καρδαρά 1977. Shallin 1993, 99-101, 106-107. Βλαχόπουλος 2006, 75-87, 351-456.
[185] Benzi 1992, 227-405. Karantzali 2001.
[186] Maïuri 1923-24, 83-341.
[187] Το εμβαδόν τους, σύμφωνα με τον Benzi, κυμαίνεται από 0.40-15 τ.μ.
[188] Forsdyke, 1926/27, 243-296. Πλάτων 1957, 332-34. Αλεξίου, 1967. Dimopoulou 1999, 27-36. Alberti 2004.
[189] Η χρήση πεσσών απαντά στα νεκροταφεία της Νέας Αλικαρνασσού, Κατσαμπά, Ισοπάτων, Σελλόπουλου και Αρμένων.
[190] Tzedakis και Martlew 1999. Tzedakis και Martlew 2007, 67-73.

κυκλοτερείς τάφοι με θολωτή οροφή και λαξευμένη μαστοειδή απόφυση στην κορυφή της θόλου.[191]

1.7. Νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας- Τοπογραφικά και γεωμορφολογικά στοιχεία της θέσης -Χρονικό της έρευνας.

Το νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας βρίσκεται περίπου 10 χιλιόμετρα, βόρεια της Καλαμάτας, στην ανατολική πλευρά επιμήκους ράχης, η δυτική πλευρά της οποίας βαίνει παράλληλα με την νέα Εθνική οδό Αθηνών-Καλαμάτας (**Εικ. 4-5**). Η λοφοσειρά των Ελληνικών, γνωστή και ως *Παλαιόκαστρο,* έχει μήκος 1.500 περίπου μέτρα (Β-Ν) και μέγιστο πλάτος (Α-Δ) 350 περίπου μέτρα (**Εικ. 6**). Η θέση, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 140-190μ., είχε στην αρχαιότητα αμυντικό και στρατηγικό χαρακτήρα καθώς επόπτευε προς τα δυτικά την εύφορη πεδιάδα του κάτω Παμίσου, ενώ προς τα βορειοανατολικά έλεγχε τη διαδρομή προς τη Λακωνία μέσω της οροσειράς του Ταϋγέτου, από την οποία χωρίζεται στα ανατολικά με βαθύ φαράγγι, που σχηματίζει ο χείμαρρος *Ξερίλας*. [192]

Επί του παρόντος, η λοφοσειρά των Ελληνικών, η οποία έχει προσανατολισμό Β-Ν, αποτελείται από διαφορετικά και διαδοχικά υψώματα που συνδέονται με διάσελα και βυθίσματα του εδάφους, όχι εκτεταμένων διαστάσεων. Κάθε ύψωμα σχηματίζει στην κορυφή οροπέδιο μεταβλητής έκτασης και περιορίζεται από κατωφέρειες που έχουν κάποιες φορές μεγάλη και απότομη κλίση. Η περιοχή καλλιεργείται με ελαιόδεντρα και χαρακτηρίζεται από μια πυκνή σειρά χαμηλών τεχνικών ανδήρων, εκτός από τις περιοχές που έμειναν ακαλλιέργητες λόγω της παρουσίας σημαντικών φυσικών εμποδίων (διανοίξεις, προεξοχές βράχων, τοπικές κατολισθήσεις κλπ.). Σε αυτές τις περιοχές κυριαρχεί η παρουσία πεύκων, θάμνων και βάτων. Η παρουσία άλλων ειδών βλάστησης είναι περιορισμένη. Τα άνδηρα αποτελούν τον προεξέχοντα σκελετό του τοπίου. Πρόκειται σε πολλές περιπτώσεις για κατασκευές υψηλής χρονολόγησης, όπως μαρτυρούν αρκετές τοιχοποιίες που ακόμη και σήμερα υποστηρίζουν αυτά τα επίπεδα με την απότομη διαφορά ύψους.

[191] Ορισμένοι θαλαμωτοί τάφοι στα Καλύβια και στα Βασιλικά Ανώγεια ίσως είχαν θολωτή οροφή. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, τα οποία μπορούν να στηρίξουν μια τέτοια άποψη.

[192] Ο χείμαρρος *Ξερίλας* ή *Τζιρόρεμα* κυριαρχεί στο τοπίο ανατολικά της ράχης των *Ελληνικών* καθώς εκτείνεται σε μήκος περίπου 15 χιλ. από τη Θουρία έως την Πολιανή, η οποία αποτελεί το γεωγραφικό όριο Μεσσηνίας-Αρκαδίας. Για τη σπουδαιότητα της πεδιάδας του Παμίσου κυρίως για τα εμπορικά δίκτυα της εποχής πρβλ. Sherratt 2001, 232.

Είναι προφανές το φαινόμενο επιβίωσής τους στο σημερινό οικονομικό-παραγωγικό σχεδιασμό.

Από γεωλογική άποψη η ράχη των Ελληνικών ανήκει στο τμήμα που βρίσκεται πίσω από την πεδινή παραθαλάσσια ζώνη της Καλαμάτας, όπου οι ασβεστολιθικοί ορεινοί όγκοι, αποτέλεσμα τεκτονικών φαινομένων ακόμη και προσφάτων (1986), εμφανίζονται αποδιαρθρωμένοι και μετατοπισμένοι από πολυάριθμα ρήγματα. Η τεκτονική δραστηριότητα είχε ως αποτέλεσμα τη σχετική κίνηση των ασβεστόλιθων, οι οποίοι σε διάφορες γεωλογικές φάσεις δημιούργησαν ζώνες από μορφολογικά εξάρματα και καταβυθίσεις, των οποίων η διαβρωτική δραστηριότητα συσσώρευσε σημαντικές προσχώσεις. Στις περιοχές βόρεια της Καλαμάτας καθώς και στους λόφους που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση οι προσχώσεις απέκτησαν το μεγαλύτερο πλάτος τους με τη μορφή ζωνών, οι οποίες επεκτείνονται προς τις όχθες του ποταμού Νέδα, ο οποίος διασχίζει την πόλη, και των παραποτάμων του.

Όσον αφορά στην λιθοστρωματογραφική σύνθεση του αρχαιολογικού χώρου των Ελληνικών, αυτή αποτελείται από στρώματα ποικίλων λίθων χονδροειδούς σύστασης κατά το πλείστον ασβεστολιθικά και κροκαλοπαγή, τα οποία προέρχονται από αποθέσεις χειμάρρων και ποταμών. Ο χώρος δε του νεκροταφείου βρίσκεται σε συνεκτικό και κατά τόπους χαλαρό σχηματισμό από ασβεστολιθικές λατύπες, η σκληρότητα των οποίων επιτρέπει τη λάξευση των θαλαμωτών τάφων.

Από αρχαιολογική άποψη η περιοχή ταυτίζεται από αρκετούς μελετητές με το *Λεύκτρο* των κειμένων των πινακίδων της Γραμμικής Β΄ Γραφής, τη δεύτερη πρωτεύουσα του βασιλείου του Ανακτόρου του Νέστορος, ενώ πρόσφατα η θέση ταυτίστηκε από τον Bennet και με το *pu-ro ra-u-ra-ti-jo,* επαρχιακή πρωτεύουσα, σύμφωνα με την πινακίδα Fp της Γραμμικής Β. [193] Από τη λοφοσειρά των Ελληνικών, η οποία παρουσιάζει εμφανείς τοπογραφικές ομοιότητες με αυτή του Εγκλιανού, είναι ορατή η Αγία Κυριακή, η υψηλότερη κορυφή του όρους Αιγάλεω (*a3-ko-r/Aigol*), το οποίο αποτελούσε το όριο ανάμεσα στις δύο επαρχίες του βασιλείου του Νέστορος.

Ο Παυσανίας ταυτίζει τη θέση με την Ομηρική Άνθεια, ενώ ο Στράβων με την Αίπεια, επειδή ήταν κτισμένη επάνω σε υψηλό λόφο (το επίθετο *αιπύς* σημαίνει

[193] Chadwick 1972, 100-115. Carothers 1992, 233-234. Benett 1998, 124-125.

υψηλός, απότομος).[194] Η ευρύτερη περιοχή θα μπορούσε να ονομασθεί *Άνθεια βαθύλειμος,* επίθετο που αναφέρεται στην Ιλιάδα (Ιλ. Ι 151, 293) και που χαρακτηρίζει την εύφορη πεδιάδα της, την οποία διαρρέουν οι ποταμοί Άρις και Πάμισος (**Εικ. 9**).

Στη βορειότερο ύψωμα της ράχης βρίσκονται τα λείψανα της ταυτισμένης με επιγραφικές μαρτυρίες αρχαίας Θουρίας, η οποία στους Ιστορικούς χρόνους, πριν από την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης, ήταν η σημαντικότερη πόλη της Μεσσηνίας και η δεύτερη μετά το 369 π.Χ.[195] Στο νοτιότερο και χαμηλότερο άκρο του υψώματος έχει πιστοποιηθεί εκτεταμένη προϊστορική εγκατάσταση, η οποία πιθανότατα συνέχιζε και βορειότερα μέχρι την ακρόπολη των Κλασικών χρόνων, θέση κατάλληλη για μυκηναϊκή ακρόπολη.[196] Λόγω όμως της έντονης κατοίκησης του χώρου κατά τους Ιστορικούς χρόνους δεν έχουν βρεθεί ίχνη μυκηναϊκής κατοίκησης στην περιοχή.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της ράχης, το φυσικό πέτρωμα (κιμηλιά) της οποίας είναι κατάλληλο για τη λάξευση θαλαμωτών τάφων, έχουν εντοπισθεί παλαιότερα αλλά και πρόσφατα συστάδες θαλαμωτών τάφων της ΥΕ περιόδου.[197] Τους θαλαμωτούς τάφους εντόπισε πρώτος ο Α. Σκιάς,[198] ο οποίος μάλιστα ανέφερε την ύπαρξη δύο ακόμη στη δυτική πλευρά του λόφου, εκ των οποίων τον ένα ερεύνησε η Εφορεία Αρχαιοτήτων το 2000. Σε χαμηλότερο επίπεδο, στη δυτική πλευρά της ράχης πλησίον του χωριού Άνθεια, ερευνήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ηγεμονικός θολωτός τάφος της ΥΕ Ι/ ΙΙΑ περιόδου (**Εικ. 352, 353**).[199] Επίσης, στον απέναντι λόφο, ανατολικά του νεκροταφείου των θαλαμωτών τάφων, στη θέση *Καστρούλια* ερευνήθηκε ζεύγος τύμβων της πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου, γεγονός που πιστοποιεί τη σπουδαιότητα της θέσης ήδη από τους πρώιμους προϊστορικούς χρόνους **(Εικ. 364-366)**. [200]

Η μεγαλύτερη συστάδα των θαλαμωτών τάφων του νεκροταφείου εντοπίζεται εντός των ιδιοκτησιών Αντώνη Τσαγκλή και Αργύρη Κουτραφούρη στη ΝΑ παρειά του χαμηλότερου υψώματος της ράχης (**πρβλ. τοπογραφικό διάγραμμα του**

[194] Παπαχατζής 1998, 100, υποσημείωση 1.
[195] Valmin 1930, 56-62. Roebuck 1941, 30-31. Παπαχατζής 1998, 3, 109-104.
[196] McDonald και Simpson 1961, 251-252. 1969, 158-159. Hope Simpson 1957, 243-245. 1966, 121-124.
[197] MacDonald και Hope Simpson 1961, 250-251. 1969, 158-59.
[198] Σκιάς 1911, 117-118.
[199] Ο τάφος, ο οποίος ερευνήθηκε από τον Άγγελο Λιάγκουρα μεταξύ των ετών 1984-1988, βρίσκεται σε υψόμετρο 40 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας.
[200] Οι τύμβοι ερευνήθηκαν κατά τα έτη 2000-2001 (Rambach 2007a, 137-150).

νεκροταφείου των Ελληνικών). Δύο από τους τάφους αυτής της συστάδας καθαρίστηκαν και φωτογραφήθηκαν από το Hope Simpson, ο οποίος διενέργησε έρευνα επιφανείας στην περιοχή στο πλαίσιο της αποστολής του Πανεπιστημίου της Minessota των Η.Π.Α.[201] Δεκαπέντε τάφοι της ίδιας συστάδας, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν ορατοί, και ένας ακόμη στη ΝΔ πλευρά της ράχης, ερευνήθηκαν από αρχαιολόγους της Ζ΄ ΕΠΚΑ μεταξύ των ετών 1987 και 2002. Συγκεκριμένα, η Ν. Κοκοτάκη ερεύνησε το 1987 τον τάφο *Ελληνικά 1*, ενώ η Γ. Χατζή ερεύνησε το 1989 τους τάφους *Ελληνικά 2* και *3*. Το ίδιο έτος η Μ. Κουμουζέλη ερεύνησε τον θαλαμωτό τάφο *Ελληνικά 4*, ενώ το επόμενο έτος η Ζ. Κασσιανού ερεύνησε τον θαλαμωτό τάφο *Ελληνικά 5* (ή Κουτραφούρη 1).[202] Τα έτη 1993-94 η Γ. Χατζή, ύστερα από θρασύτατη αρχαιοκαπηλική ενέργεια, ερεύνησε το θαλαμωτό τάφο *Ελληνικά 6* (Κουτραφούρη 2). Από το 1995 έως το 2002 η Ξ. Αραπογιάννη, Διευθύντρια τότε της Ζ΄ ΕΠΚΑ, ερεύνησε υπό την εποπτεία της γράφουσας τους θαλαμωτούς τάφους *Ελληνικά 7* έως *16*. Τα πρώτα αποτελέσματα των παραπάνω σωστικών ανασκαφών έχουν δημοσιευθεί στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* εκτός από αυτά των τάφων *Ελληνικά 1* και *5*.

Η προσπάθεια διαχείρισης και συγκέντρωσης του ανασκαφικού υλικού παρουσίασε δυσκολίες καθώς δεν βρέθηκαν στο αρχείο της Εφορείας τα ημερολόγια για τους τάφους *Ελληνικά 1, 4* και *5*. Η δυσκολία αυτή αντιμετωπίστηκε εν μέρει με την προσωπική επικοινωνία της γράφουσας με τους ανασκαφείς των μνημείων και εν μέρει με την σχολαστική μελέτη του υλικού. Η απουσία σχεδίων και αποτυπώσεων αντιμετωπίστηκε με την εκ νέου αποτύπωση του νεκροταφείου και των ταφικών μνημείων από τον τοπογράφο της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ Βασίλη Πάνου.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η έρευνα στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Ελληνικών δεν έχει ολοκληρωθεί καθώς υπάρχουν ορατοί τάφοι που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί και ενδείξεις για την ύπαρξη θαλαμωτών τάφων σε άλλα σημεία της ράχης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη μεγάλη έκταση του μυκηναϊκού νεκροταφείου, αλλά και την ύπαρξη εκτεταμένου μυκηναϊκού οικισμού στην περιοχή. Ο μνημειακός, επίσης, χαρακτήρας των ανεσκαμμένων τάφων, η ποιότητα και ο πλούτος των λιγοστών κτερισμάτων που διέφυγαν την εντατική σύληση, η οποία έλαβε χώρα σε πολλές και

[201] Hope Simpson 1957, 245 και 248.

[202] Οι θαλαμωτοί τάφοι Ελληνικά 5 και 6 βρίσκονται στην ιδιοκτησία Αργύρη Κουτραφούρη, ενώ οι τάφοι Ελληνικά 1 έως 4 και 7-14 καθώς και ο 16 στην ιδιοκτησία Αντώνη Τσαγκλή. Ο τάφος 15, ο οποίος βρίσκεται στην κορυφή της δυτική πλευρά της ράχης, χωροθετείται μεταξύ των ιδιοκτησιών Σκαρτσίλη και Δημόπουλου.

διαφορετικές εποχές τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή, μαρτυρούν την ύπαρξη στην περιοχή, τουλάχιστον κατά την ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ περίοδο, ενός σημαντικού μυκηναϊκού κέντρου, σχεδόν ισοδύναμου σε πλούτο και αίγλη με τα άλλα γνωστά κέντρα της μυκηναϊκής περιόδου στη Μεσσηνία και στην Ηπειρωτική Ελλάδα.

1.8. Χωροταξική Οργάνωση του Νεκροταφείου των Ελληνικών

Οι θαλαμωτοί τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών ήταν λαξευμένοι στο ωχροκίτρινο μαλακό ασβεστολιθικό φυσικό έδαφος, τη λεγόμενη κιμηλιά, στην κορυφή της ανατολικής και δυτικής πλαγιάς του χαμηλότερου υψώματος της επιμήκους ράχης των Ελληνικών, σε υψόμετρο περίπου 144 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας (**Εικ. 7, 8**).

Οι τάφοι της πρώτης συστάδας διατάσσονται παρατακτικά με προσανατολισμό Α-Δ (είσοδος προς Α), έχουν συγκεκριμένο σχεδιαστικό προγραμματισμό, ενώ η μεταξύ τους απόσταση κυμαίνεται από 3μ. έως 8 μ. Διαμορφώνονται σε δύο επίπεδα, τα οποία διαφέρουν υψομετρικά μεταξύ τους. Στο ψηλότερο βρίσκονται οι μικρότεροι τάφοι (Τάφοι 1, 2, 3, 8, 10 και 16), ενώ στο χαμηλότερο οι τάφοι μεγαλύτερων διαστάσεων, οι θάλαμοι των οποίων έχουν λαξευτεί βαθιά μέσα στο ασβεστολιθικό πέτρωμα και η πρόσοψή τους είναι μνημειακή.

Από τους ανεσκαμμένους τάφους οι δεκατρείς (Τάφοι 1-4, 7-14 και 16) βρίσκονται στο ελαιοπερίβολο ιδιοκτησίας Τσαγκλή, ενώ οι δύο (Τάφοι 5 και 6) στην όμορη ιδιοκτησία Κουτραφούρη. Σε διαφορετική συστάδα ανήκει ο Τάφος 15, ο οποίος βρίσκεται στην κορυφή της δυτικής πλαγιάς της ράχης, 35-40 μ. περίπου δυτικά των ανωτέρω τάφων, μεταξύ των ιδιοκτησιών Σκαρτσίλη - Δημόπουλου και ανατολικά της αγροτικής οδού που οδηγεί στην κοινότητα της Αίπειας.[203] Ο Τάφος 15 έχει προσανατολισμό Α-Δ, με την είσοδο στα δυτικά (**Εικ. 319**).[204]

Η λάξευση του νεκροταφείου στη νότια πλευρά της ράχης των Ελληνικών δεν ήταν τυχαία επιλογή, αλλά επιβεβλημένη απόφαση εξαιτίας γεωμορφολογικών

[203] Τον τάφο εντόπισε αρχικά ο Α. Σκιάς στις αρχές του περασμένου αιώνα κατά την περιήγησή του σε μνημεία και αρχαιότητες της Μεσσηνίας. Το 2000 ο τάφος ερευνήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

[204] Κατά την ανασκαφή του τάφου διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλων θαλαμωτών τάφων κατά μήκος της δυτικής πλευράς της ράχης των Ελληνικών.

παραγόντων.[205] Το ασβεστολιθικό πέτρωμα και η κλίση του εδάφους στο συγκεκριμένο σημείο του υψώματος προσφέρουν όχι μόνο τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την δημιουργία μυκηναϊκού νεκροταφείου αλλά και επιτρέπουν τη λάξευση μεγάλων διαστάσεων ταφικών μνημείων. [206]

Ο προσανατολισμός των θαλαμωτών τάφων δεν πρέπει συνεπώς να υπαγορευόταν από κάποιο συγκεκριμένο έθιμο ή δοξασία αλλά αναπόφευκτα καθοριζόταν από τον προσανατολισμό της ράχης των Ελληνικών, που εκτείνεται στον άξονα Β-Ν και διαμορφώνει από μία παρειά προς τα ανατολικά και δυτικά. Ως εκ τούτου, οι τάφοι είχαν λαξευτεί με προσανατολισμό κάθετο προς τον άξονα της ράχης και προσαρμοσθεί στην κλίση των δύο παρειών με αποτέλεσμα να βλέπουν προς τα αντίθετα ακριβώς σημεία του ορίζοντα.

Αποφασιστικό ρόλο για την επιλογή της θέσης πιθανόν να έπαιξε και η παράδοση, η ύπαρξη δηλαδή προγενέστερων ταφικών μνημείων στο χώρο του νεκροταφείου.[207] Παρόλο που δεν υπάρχουν ενδείξεις για κάτι τέτοιο, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχή μας ότι το νεκροταφείο βρίσκεται ακριβώς απέναντι και σε άμεση οπτική επαφή με τους δύο ΜΕ τύμβους των *Καστρουλίων* Αμφείας.[208] Επιπλέον, σε χαμηλότερο σημείο στη ΝΔ πλευρά της ράχης και σε απόσταση 600 μ. περίπου από το νεκροταφείο βρίσκεται ο θολωτός τάφος της Ανθείας. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι η παράδοση της ταφικής συνέχειας δεν είναι άγνωστη στη Μεσσηνία, όπως δεν είναι άγνωστη στην Αργολίδα. Στο χώρο του νεκροταφείου των πλούσιων θαλαμωτών τάφων των Δενδρών, όπου είχε ενταφιασθεί η άρχουσα τάξη, προϋπήρχαν οι τύμβοι της Μεσοελλαδικής περιόδου.[209] Ανάλογη περίπτωση απαντά και στο *Ρούτση* Μυρσινοχωρίου, όπου οι δύο θολωτοί τάφοι βρίσκονται πλησίον ΜΕ τύμβων, ενώ ο θολωτός τάφος της Βοϊδοκοιλιάς κατασκευάστηκε στο εσωτερικό ΜΕ τύμβου.[210] Νεκροταφείο ΜΕ χρόνων προϋπήρχε και στα Βολιμίδια Χώρας. Αυτή η παράδοση της συνέχειας στους χώρους ταφής σχετίζεται άμεσα με την ανάγκη

[205] Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι η θέση των θαλαμωτών τάφων εξαρτάται από την εκάστοτε τοπογραφία της περιοχής.
[206] Για τη χωροθέτηση των μυκηναϊκών νεκροταφείων πρβλ. Cavanagh 1990, 225-243. Dabney 1999, 171-175.
[207] Οι W. Cavanagh και C. Mee πιστεύουν ότι η παράδοση, η ύπαρξη δηλαδή νεκροταφείου παλαιότερης εποχής σε μια θέση ενδεχομένως αποτελούσε μια από τις βασικές αιτίες χωροθέτησης των μυκηναϊκών νεκροταφείων (Cavanagh και Mee 1998, 41-42. Mee και Cavanagh 1990, 227, 242).
[208] Οι τύμβοι βρίσκονται σε απόσταση χάρτη 500 μ. από το νεκροταφείο των Ελληνικών.
[209] Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 197-200.
[210] Κορρές 1977α, 293-295. 1979β. 1979γ, 393-430.

αυτοεπιβεβαίωσης και νομιμοποίησης της άρχουσας τάξης μέσω της δόξας των προγόνων (status by association).

Θρησκευτικοί λόγοι και εσχατολογικές δοξασίες, που σύμφωνα με τη μυκηναϊκή παράδοση, τοποθετούν το βασίλειο των νεκρών στα δυτικά των Ακροπόλεων και των οικισμών, δε φαίνεται να ισχύουν στην περίπτωση του νεκροταφείου των Ελληνικών.[211] Ωστόσο, η πιθανότητα να υπήρχε κάποια σχέση μεταξύ των μυκηναϊκών δοξασιών και της χωροθέτησης των Μυκηναϊκών νεκροταφείων δεν μπορεί να αποκλεισθεί οριστικά καθώς αρκετά Μυκηναϊκά νεκροταφεία (π.χ. Εγκλιανού, Μυκηνών, Ζυγουριών, Πρόσυμνας, Δενδρών) βρίσκονται δυτικά της Ακρόπολης. Υπάρχουν όμως και νεκροταφεία, που δεν ακολουθούν τον ανωτέρω κανόνα, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τα νεκροταφεία της Τίρυνθας και του Ναυπλίου, τα οποία βρίσκονται ανατολικά της Ακρόπολης.[212] Παρομοίως, τα νεκροταφεία της Αττικής και της Θήβας δε φαίνεται να ακολουθούν συγκεκριμένο προσανατολισμό.

Αρκετά μυκηναϊκά νεκροταφεία βρίσκονται δίπλα σε δρόμους ή μεγάλες οδικές αρτηρίες, που τα συνδέουν με τους παρακείμενους οικισμούς.[213] Όσον αφορά στο νεκροταφείο των Ελληνικών, παρόλο που δεν υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις για κάτι τέτοιο, η διαμόρφωση του εδάφους δεν αποκλείει την ύπαρξη αρχαίου δρόμου, ο οποίος θα συνέδεε το θολωτό τάφο στα ριζά της ΝΔ πλευράς της ράχης των Ελληνικών με το νεκροταφείο και πιθανόν με την Ακρόπολη στην κορυφή της ράχης.

Συχνά τα μυκηναϊκά νεκροταφεία χωροθετούνται κατά μήκος κοιλάδων ή πλησίον φυσικών πηγών ύδατος, όπως ποτάμια, χείμαρροι και πηγές. Η C. Gallou συσχετίζει την τοποθεσία με τελετές εναγισμού και καθαρμού τόσο των νεκρών όσο και των ζώντων.[214] Η ανωτέρω άποψη θα μπορούσε εν μέρει να υιοθετηθεί και για την περίπτωση της νεκρόπολης των Ελληνικών καθώς αυτή βρίσκεται πλησίον του χειμάρρου *Ξερίλα*, ο οποίος αποτελεί φυσικό στοιχείο ύδατος και ίσως αποκτούσε συμβολικό χαρακτήρα στην αντίληψη των κατοίκων της περιοχής σχετικά με τη στάση τους απέναντι στη ζωή και στο θάνατο.

---

[211] Ο Persson πιστεύει ότι οι Μυκηναΐοι τοποθετούσαν τα νεκροταφεία τους δυτικά των οικισμών, έτσι ώστε οι ζωντανοί να μην ενοχλούνται από τα πνεύματα των νεκρών κατά το ταξίδι τους στον Άδη (Persson 1942, 152-153).
[212] Mee και Cavanagh 1990, 226-227. Cavanagh και Mee 1990, 55.
[213] Mee και Cavanagh 1990, 228-229.
[214] Gallou 2005, 62.

Τα ταφικά μνημεία στο εσωτερικό του νεκροταφείου των Ελληνικών δε διατάσσονται αποκλειστικά και μόνο με κατασκευαστικά και αρχιτεκτονικά κριτήρια ή κριτήρια πλούτου. Αντίθετα, οι μεγάλοι μνημειώδεις τάφοι συνυπάρχουν με τους απλούστερους και μεσαίου μεγέθους, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει ότι στο νεκροταφείο μαζί με τα μέλη της άρχουσας τάξης ενταφιάζονταν και οικογένειες που ανήκαν στις μεσαίες βαθμίδες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.[215] Ως εκ τούτου, δύναται να αναφερθεί πως άλλα κριτήρια, ανεξάρτητα της κοινωνικής θέσης και του πλούτου, υπαγόρευαν τον τρόπο ταφής των μυκηναΐων κατοίκων της περιοχής. Δεν πρέπει άλλωστε να παραβλέπομε ότι οι Μυκηναΐοι είχαν οργανώσει την κοινωνική ζωή τους κατά φατρίες και γένη, γεγονός που φαίνεται ότι καθόριζε και τον χώρο ταφής τους, ανεξάρτητα της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης.[216] Ουσιαστικά φαίνεται ότι οι δεσμοί αίματος υπερίσχυαν του πλούτου και της κοινωνικής θέσης ακόμη και μετά το θάνατο.

Η ακριβής θέση του μυκηναϊκού οικισμού της περιοχής των Ελληνικών δεν είναι γνωστή, ίχνη όμως μυκηναϊκής κατοίκησης έχουν εντοπισθεί από το R. Hope Simpson στο πλάτωμα πάνω από το νεκροταφείο καθώς και στα ΝΔ πλατώματα της ράχης.[217] Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο μυκηναϊκός οικισμός να επεκτεινόταν 500μ. βορειότερα, στο ύψωμα όπου τοποθετείται η αρχαία Θουρία των Ιστορικών χρόνων, καθώς η θέση είναι κατάλληλη για μυκηναϊκή ακρόπολη. Η ανεύρεση οστράκων της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου στη ΝΔ πλευρά της ράχης υποδηλώνει ότι ίσως ο οικισμός εκτεινόταν και αρκετά χαμηλότερα στα δυτικά πλατώματα του υψώματος.[218]

Η φυσική ομοιότητα της ράχης των Ελληνικών με το λόφο του Εγκλιανού, η εποπτεία του περιβάλλοντος χώρου σε συνδυασμό με την οχυρωματική και στρατηγική της θέση καθώς και η συνεχής κατοίκησή της από τους προϊστορικούς έως και τους χρόνους της Τουρκοκρατίας προσδίδει στη θέση ιδιαίτερη βαρύτητα και αυξάνει τις πιθανότητες για την τοποθέτηση του μυκηναϊκού οικισμού βορειότερα του νεκροταφείου, στο χώρο όπου αργότερα αναπτύχθηκε η πόλη της Αρχαίας

[215] Στο νεκροταφείο αντιπροσωπεύονται οι πρώτες τρεις από τις τέσσερις ομάδες τάφων, σύμφωνα με τη διαίρεση του Cavanagh (Cavanagh 1987, 161-167). Η ανωτέρω διαίρεση βασίζεται κυρίως σε αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το μέγεθος των τάφων και οι αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του κάθε τάφου χωριστά, έτσι ώστε οι ομάδες διαίρεσης να κυμαίνονται από τους πιο εντυπωσιακά κατασκευασμένους έως τους πιο μικρούς και συμβατούς θαλαμωτούς τάφους.
[216] Mee και Cavanagh 1990, 231-234.
[217] Hope Simpson 1957, 243-245.
[218] McDonald και Hope Simpson 1969, 158-159.

Θουρίας. Επιπροσθέτως, ο μνημειακός χαρακτήρας και οι αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες των ταφικών μνημείων υποδηλώνουν ότι αυτά ανήκαν σε μία κυρίαρχη ομάδα, η οποία θα εξουσίαζε όχι μόνο το σύνολο της ράχης αλλά και την πεδιάδα δυτικά της καθώς και τα περάσματα προς τον ορεινό όγκο του Ταϋγέτου στα ανατολικά της. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τα μυκηναϊκά πρότυπα, υποδεικνύει την κορυφή του υψώματος ως πιθανό χώρο κατοικίας του Μυκηναΐου μονάρχη της περιοχής και συγχρόνως ως έδρα της κεντρικής εξουσίας και διοίκησης.

Αν στα παραπάνω ληφθεί υπόψη ότι η συνήθης απόσταση των μυκηναϊκών νεκροταφείων από τον παρακείμενο οικισμό δεν ξεπερνά τα 1500μ., τότε είναι αρκετά πιθανό ο μυκηναϊκός οικισμός των Ελληνικών να χωροθετείται σε ένα από τα υψώματα βορείως του νεκροταφείου, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν απέχουν περισσότερο από 1000 μ. από την νεκρόπολη.[219] Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι το νεκροταφείο του Εγκλιανού απέχει μόλις 200μ. από το Ανάκτορο του Νέστορος, ενώ της Πρόσυμνας περίπου 700μ. από τον παρακείμενο οικισμό. Αντίθετα, το νεκροταφείο των Δενδρών απέχει 1000μ. από την ακρόπολη της Μιδέας, ενώ της Τίρυνθας περίπου 1500μ.

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι σε επιφανειακή έρευνα που διενήργησε στο βόρειο τμήμα της ράχης η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων από κοινού με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή δεν εντοπίσθηκαν προϊστορικά όστρακα. Αντίθετα, εντοπίσθηκαν φθαρμένα μυκηναϊκά όστρακα στις τομές, που διενήργησε η Ιταλική Σχολή κατά μήκος του σωζόμενου τείχους στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης της αρχαίας Θουρίας.[220] Απουσία προϊστορικών οστράκων διαπιστώθηκε επίσης και στις ανασκαφικές τομές που διενήργησε πρόσφατα η Εφορεία σε αρκετά σημεία της ράχης.[221] Η απουσία επιφανειακών προϊστορικών οστράκων από το βόρειο και κεντρικό τμήμα της ράχης θα μπορούσε να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η θέση είχε πυκνοκατοικηθεί καθ' όλη την διάρκεια των ιστορικών και μεταγενέστερων χρόνων. Εκτεταμένες μελλοντικές έρευνες στο σύνολο του υψώματος ίσως φέρουν στο φως νέα στοιχεία για την ακριβή θέση του οικισμού.

---

[219] Mee και Cavanagh 1990, 229-230. Cavanagh και Mee 1998, 42-43.

[220] Η ταυτοποίηση των μυκηναϊκών οστράκων έγινε από την υπογράφουσα κατά τη διάρκεια μελέτης του ανασκαφικού υλικού από την έρευνα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής τον Οκτώβριο του 2011.

[221] Οι τομές διενεργήθηκαν από την τότε Διευθύντρια της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξένη Αραπογιάννη στο πρώτο και στο δεύτερο ύψωμα της ράχης, όπου εκτεινόταν η πόλη της αρχαίας Θουρίας.

1.9. Σήμανση των τάφων

Η πυκνή διάταξη των τάφων και η ομοιομορφία των επιχωμένων δρόμων τους καθιστούσαν ως ένα βαθμό αναγκαία την ύπαρξη σημάτων.[222] Ταφικά σήματα, τα οποία εξείχαν από την επιφάνεια του εδάφους και επέτρεπαν τον εντοπισμό και την αναγνώριση του κάθε τάφου, έχουν βρεθεί σε αρκετά νεκροταφεία στο σύνολο της μυκηναϊκής επικράτειας.[223] Παρόλο που στο νεκροταφείο των Ελληνικών δεν βρέθηκαν ταφικά σήματα in situ, μπορούν να ερμηνευτούν ως τέτοια, οι απλές λίθινες πλάκες, που βρέθηκαν επιχωμένες στο δρόμο των τάφων 2, 9 και 13. Συγκεκριμένα δύο λίθινοι επιμήκεις ακατέργαστοι λίθοι από ασβεστόλιθο βρέθηκαν εντοιχισμένοι στη ξερολιθιά του τάφου 2, ενώ λίθινες πλάκες με προσεκτικά λειασμένες όψεις βρέθηκαν στην επίχωση του στομίου του τάφου 9 (**Εικ. 184, 197**). Μεγάλες πλάκες από πωρόλιθο βρέθηκαν και στα άνω στρώματα της επίχωσης του δρόμου του τάφου 13 (**Εικ. 281**) .

Ο μικρός αριθμός των δειγμάτων εξηγείται από τη συνεχή έκθεση τους στην επιφάνεια του εδάφους με όλες τις συνέπειες των καιρικών συνθηκών και των εδαφικών μεταβολών. Δεν πρέπει επίσης να αποκλείεται η χρήση τους από τους μεταγενέστερους ως έτοιμο δομικό υλικό καθώς και η πιθανότητα να είχαν κατασκευασθεί από φθαρτά υλικά, όπως ξύλινους πασσάλους, τα οποία διαλύθηκαν με το πέρασμα των χρόνων.

[222] Για τη σήμανση των προϊστορικών ταφικών μνημείων πρβλ. Ανδρόνικος 1961-62, 153-176.

[223] Σήματα τάφων έχουν βρεθεί στη νεκρόπολη της Πρόσυμνας, στο νεκροταφείο των Μυκηνών, στο Τάφο XXIV στο Άργος (Δειράς) και στον Τάφο XL στην Αθηναϊκή Αγορά. Ταφικά σήματα έχουν βρεθεί επίσης στα νεκροταφεία Πόρτες και Βούντενη Αχαΐας (Gallou 2005, 123-124), στο νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνου (Παπαδοπούλου 1996, 1471-1478) και πιθανόν στο θολωτό τάφο της Καλλιθέας Πατρών (Παπαδόπουλος 1987, 71). Ως ταφικά σήματα έχουν ερμηνευθεί και οι λίθινες πλάκες, που βρέθηκαν στο δρόμο των τάφων Ε-6, Ε-8, Ε-9, Κ-1 του νεκροταφείου της Πύλου (Blegen et al. 1973). Επίσης, η ανεύρεση μεγάλου πλακοειδούς λίθου στο δρόμο ενός από τους ανασκαμμένους τάφους του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας δύναται νε ερμηνευθεί ως ταφικό σήμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΑΦΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

2.1. Ταφική αρχιτεκτονική του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας

Οι δέκα έξι ανεσκαμμένοι θαλαμωτοί τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας διακρίνονται επί τη βάσει των διαστάσεων και των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών τους σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι μετρίου μεγέθους τάφοι, των οποίων το εμβαδόν κυμαίνεται από 5 τ.μ. έως 15 τ.μ. περίπου. Οι τάφοι αυτοί παρουσιάζουν αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά των περισσοτέρων μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων του κανονικού τύπου : έχουν δηλαδή σχετικά βραχείς δρόμους, θαλάμους σχήματος ακανόνιστου κυκλικού ή ελλειψοειδούς και οροφή επίπεδη ή ελαφρώς κοίλη. Αντίθετα, στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι μεγάλου έως πολύ μεγάλου μεγέθους τάφοι, οι οποίοι παρουσιάζουν αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες και μπορούν να χαρακτηριστούν μνημειώδεις εξαιτίας του μεγέθους τους και της περίτεχνης κατασκευής τους. Οι τάφοι αυτής της κατηγορίας δύναται να συγκριθούν με τους μεγάλους θαλαμωτούς τάφους της Αργολίδας, της Θήβας και της Αττικής.

2.1.1. Ομάδα Α

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι τάφοι Ελληνικά 1, 2, 3, 7, 8, 10, 14 και Ελληνικά 16, οι οποίοι ξεχωρίζουν από τους απλούς μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους ως προς την ποιότητα εκτέλεσης των επιμέρους αρχιτεκτονικών λεπτομερειών. (**Εικ. 12, 25, 50, 151, 174, 224, 298, 340, αρ. κατ. τάφ. Ι, 1, 2, 3, 7, 8, 10, 14, 16**). Οι ανωτέρω τάφοι, οι οποίοι ήταν όλοι συλημένοι, έχουν δρόμους σχετικά βραχείς και ευρείς, με μήκος που κυμαίνεται από 1μ. (Τ. 8) έως 9 μ. (Τ. 16). Το πλάτος τους, το οποίο διευρύνεται προς την είσοδο, κυμαίνεται από 1.40-1.70μ. (Τ. 2) έως 1.25-2μ. (Τ. 7). Οι δρόμοι κατέρχονται ομαλά, με ελαφρά κλίση προς το στόμιο, με εξαίρεση τους τάφους Ελληνικά 10 και Ελληνικά 14, το δάπεδο των οποίων είναι σχεδόν οριζόντιο. Τα πλευρικά τοιχώματα, ελαφρώς κοίλα, συγκλίνουν προς τα άνω, γεγονός που σημαίνει βαθμιαία μείωση του πλάτους του δρόμου στο

άνω μέρος. Στους περισσότερους τάφους το άνω μέρος των τοιχωμάτων των δρόμων κατέρρευσε με την πτώση των ταφικών θαλάμων και τη σχετική διάβρωση του χώματος, με αποτέλεσμα το σχήμα τους, κυρίως στην πρόσοψη, να έχει εν μέρει παραμορφωθεί.

Στις παρειές των δρόμων δεν είχαν λαξευτεί κόγχες ούτε βρέθηκαν λάκκοι ανοιγμένοι στα δάπεδα, όπως έχει παρατηρηθεί σε άλλα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων της Μεσσηνίας. Εξαίρεση αποτελεί αβαθής λάκκος ανακομιδής λαξευμένος στο δάπεδο του δρόμου, που βρέθηκε σε απόσταση περίπου 6.40 μ. από την ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 16. Ο δρόμος κατέληγε στην πρόσοψη του τάφου, η οποία χωρίζεται καθ' ύψος σε δύο τμήματα, το κάτω που περιλαμβάνει τη θύρα, και το άνω που περιλαμβάνει το μέτωπο. Στους περισσότερους τάφους τα μέτωπα των προσόψεων ήταν μερικώς ή ολοκληρωτικά κατεστραμμένα, εκτός του τάφου Ελληνικά 7 το οποίο είναι τετράπλευρο και με επιμέλεια λειασμένο. Το μέγιστο πλάτος του, το οποίο μειώνεται στο άνω μέρος, είναι 4. 30μ., ενώ το ύψος του υπερβαίνει το 1 μ. Το συνολικό ύψος της πρόσοψης του ανωτέρω τάφου είναι 3μ. περίπου (**Εικ. 151**).

Η θύρα, η οποία πλαισιώνεται από καλοδουλεμένες παραστάδες, έχει τετράπλευρο σχήμα, που στενεύει ελαφρώς προς τα πάνω, προσαρμοσμένο περισσότερο ή λιγότερο στη κλίση των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου. Στους περισσότερους τάφους το άνω τμήμα της θύρας έχει καταστραφεί (Τ. 1, 3, 8, 10, 14 και 16), ενώ σώζεται σε καλή κατάσταση στους τάφους Ελληνικά 2 και Ελληνικά 7 (**Εικ. 28, 149**). Η θύρα του Τ. 7 φέρει αναθύρωση.[224]

Το ύψος της θύρας των τάφων της ομάδας Α κυμαίνεται από 1μ. έως 2μ., ενώ το πλάτος της από 0.70μ. έως 1μ. Οι παραστάδες, οι οποίες διαμορφώνονται με εξαιρετική επιμέλεια, στενεύουν ελαφρώς προς τα άνω. Σε ορισμένους τάφους παρουσιάζουν φθορές και αποκρούσεις. Στις περισσότερες θύρες το υπέρθυρο είναι κατεστραμμένο είτε λόγω της ολοκληρωτικής κατάρρευσης της οροφής ή λόγω της διάβρωσης του πετρώματος ή ακόμη εξαιτίας της δράσης αρχαιοκαπήλων. Στους τάφους Ελληνικά 2 και Ελληνικά 7, στους οποίους σώζονται τα τοιχώματα των

[224] Δυστυχώς σήμερα η αναθύρωση δεν είναι ορατή γιατί μεγάλο τμήμα της θύρας καθώς και των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου του τάφου Ελληνικά 7 κατέρρευσε εξαιτίας των δυνατών βροχοπτώσεων που σημειώθηκαν στην περιοχή λίγο μετά την ανασκαφή του μνημείου. Ωστόσο, οι φθορές του μνημείου αποκαταστάθηκαν από το σχεδιαστή-συντηρητή της Εφορείας Αποστόλη Θωμόπουλο, ενώ η τέως Έφορος Ξένη Αραπογιάννη μερίμνησε και για τη στέγαση σχεδόν όλων των ανεσκαμμένων τάφων του νεκροταφείου.

θυρών, το ανώφλιο είναι οριζόντιο και ελαφρώς κοίλο αντίστοιχα. Ενδεχομένως και το ανώφλιο των υπολοίπων τάφων της ομάδας Α να ήταν κοίλο, όπως ήδη διαφαίνεται από το μερικώς σωζόμενο άνω τμήμα της θύρας στους τάφους Ελληνικά 3 και Ελληνικά 16. Τα υπέρθυρα στους τάφους που σώζουν την οροφή τους βρίσκονται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με αυτή.

Το στόμιο, η στενή δηλαδή δίοδος μεταξύ των παραστάδων, που οδηγεί στο θάλαμο, έχει σχήμα τραπεζίου στους τάφους Ελληνικά 1, 2, 7 και 8, ενώ είναι σχεδόν ορθογώνιο στους τάφους Ελληνικά 3, 10, 14 και 16. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις ευρύνεται προς το θάλαμο άλλοτε κατ' ελάχιστα εκατοστά άλλοτε εντονότερα (**Εικ. 24, 30**). Οι παρειές του, οι οποίες έχουν πελεκηθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, συγκλίνουν ελαφρώς προς τα άνω. Το βάθος του, που είναι σχετικά μικρό, κυμαίνεται από 0.60μ. (Τ. 3) έως 1.60 μ. (Τ. 7). Το δάπεδο των στομίων, το οποίο αποτελεί συνέχεια των δρόμων, παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια προς τον ταφικό θάλαμο.

Η είσοδος, η οποία φράζονταν με ξερολιθιά, κτισμένη με ακανόνιστους ποταμίσιους λίθους, συνήθως μετρίου μεγέθους, οι οποίοι προέρχονταν από τον παρακείμενο χείμαρρο *Ξερίλα,* βρέθηκε παραβιασμένη (**Εικ. 21, 23, 24, 149, 221, 292, 340**).[225] Στη βάση της ξερολιθιάς του τάφου Ελληνικά 2 βρέθηκαν σε κατακόρυφη θέση δύο ακανόνιστοι λίθοι, οι οποίοι, σύμφωνα με την ανασκαφέα Γ. Χατζή, αποτελούσαν προφανώς το σήμα του τάφου (**Εικ. 22, 23**). Στους περισσότερους τάφους βρέθηκε στη θέση της η αρχική κάτω σειρά των δόμων της ξερολιθιάς, η οποία παραμένει μέχρι σήμερα in situ στους τάφους Ελληνικά 7 και Ελληνικά 16, ενώ ίχνη ξερολιθιάς βρέθηκαν και στον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 2.

Οι θάλαμοι των τάφων είναι σε γενικές γραμμές μετρίου μεγέθους και έχουν σχήμα ιδιότυπο ακανόνιστο (Τ. 1), ακανόνιστο κυκλικό (Τ. 10, 14), ακανόνιστο ημικυκλικό (Τ. 2, 7, 8), ακανόνιστο ορθογώνιο (Τ. 3), ή ελλειψοειδές (Τ. 16). Ο άξονας του δρόμου αποκλίνει άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο από τον άξονα του ταφικού θαλάμου. Η ασυμμετρία τόσο στο σχήμα των θαλάμων όσο και στον άξονα των τάφων οφείλεται πρωτίστως σε γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως στην σκληρότητα του πετρώματος, το οποίο καθιστούσε δύσκολη την κατασκευή των μνημείων με απόλυτη συμμετρία. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, οι

[225] Η ξερολιθιά, η οποία κάλυπτε όλο το πλάτος του στομίου, ήταν γερά δομημένη στους άνω δόμους, ενώ στο ενδιάμεσο τμήμα της ήταν χαλαρή και παραβιασμένη.

παρεκκλίσεις του σχήματος των θαλάμων από το κανονικό να οφείλονται και σε απλή κακοτεχνία.

Ο μεγαλύτερος τάφος (Τ. 1) έχει διαστάσεις 4.10μx4.80μ. και εμβαδόν 16.50 τ.μ., ενώ ο αμέσως επόμενος (Τ. 7) έχει διαστάσεις 4.15x3.70μ., ύψος 2μ. και εμβαδόν 13.20 τ.μ. Ο μικρότερος (Τ. 3), έχει διαστάσεις 2.90x2μ., ύψος 1.70μ. και εμβαδόν 5.30 τ.μ. Ο τάφος Ελληνικά 1, σύμφωνα με τη διαίρεση του Cavanagh, ανήκει στην πρώτη κατηγορία, ενώ οι τάφοι Ελληνικά 7, 10 (εμβαδόν 13.20 τ.μ. και 9.25 τ.μ. αντίστοιχα), Τ. 16 (εμβαδόν 9.10 τ.μ.) και Τ. 2 (εμβαδόν κυρίως θαλάμου 8.50 τ.μ. και πλευρικού θαλάμου 1.25 τ.μ.) ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία.[226] Στην Τρίτη κατηγορία, σύμφωνα πάντα με τη διαίρεση του Cavanagh, ανήκουν οι τάφοι Ελληνικά 8 (εμβαδόν 6.50 τ.μ.), Ελληνικά 14 (εμβαδόν 5.90 τ.μ.) και ο τάφος Ελληνικά 3 (εμβαδόν 5.30 τ.μ.).

Το δάπεδο των θαλάμων, που είναι το φυσικό πέτρωμα, αποτελεί συνέχεια του δαπέδου των δρόμων και είναι σε γενικές γραμμές ομαλό και επίπεδο με μικρές εκβαθύνσεις και κοιλότητες σε ορισμένα σημεία. Στο δάπεδο των θαλάμων των Τάφων 3 και 8 είχαν λαξευτεί αβαθείς λάκκοι μικρών διαστάσεων (**Εικ. 49, 174, 175**). Οι λάκκοι, οι οποίοι έχουν ακανόνιστο σχήμα, βρέθηκαν κενοί. Το μέγεθός τους είναι πολύ μικρό για να χωρέσουν ένα ανθρώπινο σκελετό ακόμη και σε συνεσταλμένη στάση. Πιθανόν να χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια για τα *disjecta membra* των παλαιοτέρων ταφών.[227]

Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία μικρού πλευρικού θαλάμου, ανοιγμένου στο μέσο περίπου της πίσω (δυτικής) πλευράς του τάφου Ελληνικά 2 (**Εικ. 28, 29**). Στον πλευρικό θάλαμο οδηγούσε καλοδουλεμένη θύρα ορθογωνίου σχήματος, ύψους 1.60μ., πλάτους 0.85-0.70μ. και βάθους 0.45μ.[228] Ο τάφος Ελληνικά 2, παρά το μικρό σχετικά μέγεθός του, παρουσιάζει ξεχωριστές αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες προσδίδουν στο σύνολο της κατασκευής του μνημειακό χαρακτήρα. Ο θάλαμός του έχει σχήμα ακανόνιστου ημικυκλίου με αποστρογγυλευμένες τις γωνίες στη ΝΑ και ΒΑ πλευρά του και κάθετα τα τοιχώματα στη ΒΔ πλευρά, η οποία σχηματίζει γωνία με τη δυτική επέκταση του, τον πλευρικό

[226] Cavanagh 1987, 161-69.

[227] Απλοί αβαθείς λάκκοι ανακομιδών ανοιγμένοι στα δάπεδα των ταφικών θαλάμων απαντούν συχνά στους μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους.

[228] Ο πλευρικός θάλαμος έχει σχήμα ορθογώνιο, εμβαδόν 1.25 τ.μ. και οροφή ελαφρώς κοίλη, ύψους 1.65μ.

θάλαμο. Το σχήμα του πλευρικού θαλάμου είναι τετράπλευρο με κάθετα καλοδουλεμένα τοιχώματα.

Τα τοιχώματα των υπολοίπων θαλάμων είναι καμπύλα με αποκλίσεις σε ορισμένα σημεία λόγω της δυσκολίας λάξευσης του πετρώματος. Σε ορισμένους τάφους φέρουν φθορές, αποκρούσεις και ρωγμές εξαιτίας της διάβρωσης του πετρώματος, αλλά και της υγρασίας. Σε σημεία που το πέτρωμα είναι κατάλληλο, είναι καλοπελεκημένα. Στους θαλάμους των Τάφων 2, 3 και 7, διακρίνονται καθαρά τα αποτυπώματα των εργαλείων λάξευσης, που είχαν χρησιμοποιήσει οι κατασκευαστές των τάφων (**Εκ. 27, 29, 49, 150**). Αντίστοιχα αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης έχουν βρεθεί στο θάλαμο του τάφου Ασίνη 2:1, στους τάφους της Περατής, της Κρήτης, της Αγίας Τριάδας Ηλείας και στην Καλλιθέα Αχαΐας.[229]

Στους περισσότερους τάφους (Τ. 1, 2, 8, 10 και 14) οι οροφές έχουν καταπέσει λόγω της εντατικής άροσης και της καλλιέργειας του αγροκτήματος. Η οροφή του τάφου Ελληνικά 14 είχε καταπέσει στο εσωτερικό του θαλάμου. [230] Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η οροφή έχει καταρρεύσει στους μικρού μεγέθους τάφους, οι θάλαμοι των οποίων είχαν λαξευτεί στις παρυφές του βράχου. Ενδείξεις για το αρχικό ύψος της οροφής έχομε για τους τάφους Ελληνικά 1, 2, 8 και 10, οι οποίοι σώζουν στη δυτική πλευρά τους τα σημεία συμβολής της οροφής με τα τοιχώματα του θαλάμου.

Οι σωζόμενες οροφές (Τ. 3, 7 και 16) έχουν σχήμα κοίλο και το ύψος τους κυμαίνεται από 1.70 μ. (Τ. 3) έως 2 μ. (Τ.16). Η επιφάνειά τους σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση και μόνο σε ορισμένα σημεία έχουν αποκολληθεί τεμάχια πετρώματος λόγω της υγρασίας και της φθοράς του χρόνου. Φθορές έχουν προκαλέσει και οι ρίζες των δέντρων, κυρίως των συκιών, οι οποίες έχουν τη τάση να εισχωρούν ακόμη και στο πιο σκληρό πέτρωμα προς αναζήτηση υγρασίας.

Άλλο ευπαθές σημείο των τάφων, εκτός από την οροφή, είναι το υπέρθυρο, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχει καταστραφεί στους περισσότερους τάφους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπέφερε από τα συνεχή ανοίγματα της θύρας για την εναπόθεση των νεκρών αλλά και από τους αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι σε πολλές

[229] Frödin and Person 1938, 162. Ιακωβίδης 1969, Β, 16. Βικάτου 1999, 239.

[230] Δυστυχώς ο τάφος Ελληνικά 14 κατέρρευσε λίγο μετά την ανασκαφή, λόγω της υγρασίας και της ισχυρής διάβρωσης του μαλακού πετρώματος. Ωστόσο, παρέμεινε το γενικό περίγραμμά του, το οποίο σε συνδυασμό με τις σημειώσεις του ημερολογίου της ανασκαφής, βοήθησε τον τοπογράφο της Υπηρεσίας μας κ. Βασίλη Πάνου να αποτυπώσει το σχήμα του τάφου.

περιπτώσεις εισέρχονταν στο εσωτερικό του τάφου καταστρέφοντάς το.[231] Τα πλευρικά τοιχώματα των θαλάμων, τα οποία σημειωτέον έφεραν το βάρος της στέγης και ήταν εκτεθειμένα στην υγρασία, έχουν υποστεί διάβρωση και φθορές κυρίως στους Τάφους 3, 7 και 16. Οι φθορές οφείλονται επίσης και στους αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι έχουν παραβιάσει και συλήσει βάναυσα και πολλάκις τους περισσότερους τάφους του νεκροταφείου.[232]

2.1.2. ΟΜΑΔΑ Β

Στην δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται οι τάφοι Ελληνικά 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13 και 15, οι οποίοι, λόγω του πολύ μεγάλου μεγέθους τους, της επιμελημένης κατασκευής τους και των αρχιτεκτονικών ιδιαιτεροτήτων τους, παρουσιάζουν σαφώς μνημειακό χαρακτήρα (**Εικ. 62, 107, 130, 196, 236, 237, 254, 280, 319, αρ. κατ. τάφ. I, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 15**). Οι ανωτέρω τάφοι, οι οποίοι ήταν όλοι συλημένοι ήδη από την αρχαιότητα, σώζονται σε καλή κατάσταση, εκτός από τον τάφο Ελληνικά 9, του οποίου η οροφή έχει καταρρεύσει και η πρόσοψη και το στόμιο είναι κατεστραμμένα. Τμήμα των τοιχωμάτων των θαλάμων έχει επίσης αποκολληθεί από τους τάφους Ελληνικά 4, 6 και 15 (**Εικ. 325, 326**), ενώ έχει μερικώς καταστραφεί το άνω τμήμα της θύρας του τάφου 15 **(Εικ. 314).**

Γενικά, οι τάφοι έχουν υποστεί φθορές και αποκρούσεις κυρίως εξαιτίας της υγρασίας και των αρχαιοκάπηλων, οι οποίοι επανειλημμένως τους παραβίαζαν και τους λεηλατούσαν τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή. Οι περισσότεροι τάφοι φέρουν στο εσωτερικό τους χαράγματα λέξεων, γραμμάτων και ημερομηνιών, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι θάλαμοι κάποιων εξ αυτών ήταν ανοικτοί και προσπελάσιμοι μέχρι τις μέρες μας (**Εικ. 232**).

Οι δρόμοι τους, οι οποίοι διευρύνονται προς την είσοδο, είναι ευρείς και επιμήκεις καθώς το μήκος τους ξεπερνά τα 10 μ. (**Εικ. 62, 107, 130, 234, 252, 280, 319**). Το μήκος του δρόμου του τάφου Ελληνικά 6 είναι 23.30 μ. και το πλάτος του 2.15μ., ενώ του 13 είναι 19.35μ. και το πλάτος του 2.02-2.40μ. Μικρότεροι είναι οι

[231] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τάφος Ελληνικά 16, όπου οι αρχαιοκάπηλοι εισήλθαν στο θάλαμο, αφού πρώτα κατέστρεψαν τμήμα του υπέρθυρου.

[232] Αξίζει να αναφερθεί ότι οι περισσότεροι τάφοι ερευνήθηκαν ύστερα από την παραβίαση αρχαιοκαπήλων. Στην ΒΔ πλευρά των τοιχωμάτων του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 3 οι αρχαιοκάπηλοι, αναζητώντας προφανώς δεύτερο θάλαμο, άνοιξαν σήραγγα μήκους 2.90μ. και πλάτους 0.80 μ., προκαλώντας μεγάλη φθορά στο μνημείο.

δρόμοι των τάφων Ελληνικά 11 και 12, των οποίων το μήκος δεν υπερβαίνει τα 14 μ., ενώ το πλάτος τους μπροστά στην είσοδο είναι μεγάλο, 2.35μ. και 2.80 μ. αντίστοιχα.

Τα πλευρικά τοιχώματα των δρόμων είναι κυρτά και συγκλίνουν έντονα προς τα άνω, με αποτέλεσμα το πλάτος τους να μειώνεται στην κορυφή, και να σχηματίζουν τρίγωνο πάνω από τη θύρα (**Εικ. 236, 237**). Είναι λαξευμένα με ιδιαίτερη επιμέλεια και σε γενικές γραμμές σώζονται σε καλή κατάσταση.[233] Η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε στους δρόμους των τάφων Ελληνικά 6, 11, 12 και 13, ενώ δεν ολοκληρώθηκε στους τάφους 4, 5, 9 και 15. Το δάπεδο του δρόμου του τάφου Ελληνικά 6, ο οποίος είναι ο μεγαλύτερος και επιβλητικότερος τάφος του νεκροταφείου, είναι οριζόντιο και φράσσεται στην έξοδο με χαμηλό ξηρότοιχο από ακανόνιστους λίθους, ύψους 1.52μ. (**Εικ. 128**).[234] Σχεδόν οριζόντιο είναι και το δάπεδο του δρόμου του τάφου 15, ενώ τα δάπεδα των άλλων τάφων κατέρχονται ομαλά στο στόμιο, με εξαίρεση του τάφου 13 που παρουσιάζει έντονη κλίση.

Στους δρόμους που ερευνήθηκαν δεν βρέθηκαν πρωτογενείς ούτε δευτερογενείς ταφές σε λάκκους ή κόγχες, όπως συμβαίνει σε άλλα Μυκηναϊκά νεκροταφεία της Μεσσηνίας και της υπόλοιπης Ηπειρωτικής Ελλάδας. Ωστόσο, στο δρόμο του τάφου 6, σε ύψος 2.60μ. από το δάπεδο, βρέθηκαν in situ τρεις αδιατάρακτες ταφές, οι οποίες, σύμφωνα με την κεραμική που τις συνόδευε, ανήκουν στην ΠΓ περίοδο (**Εικ. 125**).[235] Δύο ακτέριστες ταφές με προσανατολισμό Α-Δ εντοπίσθηκαν και στο δάπεδο του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15, σε μικρή απόσταση από την είσοδο (**Εικ. 312, 313**).[236]

Όλοι οι τάφοι αυτής της ομάδας διατηρούν την μνημειακή πρόσοψή τους σε σχεδόν πολύ καλή κατάσταση με αποτέλεσμα τα χαρακτηριστικά και οι λεπτομέρειες της κατασκευής της να διακρίνονται με σαφήνεια. Το ύψος των προσόψεων, οι οποίες είναι κάθετες από την κορυφή του μετώπου ως το δάπεδο της θύρας, είναι πολύ μεγάλο και κυμαίνεται από 6.60 μ. (Τ. 6) έως 7.23μ. (Τ. 15). Το σχήμα του μετώπου, το οποίο προσδιορίζεται από τα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου, εξαιτίας της μικρής ή μεγάλης συγκλίσεως τους, είναι τετράπλευρο με μείωση προς τα πάνω (**Εικ. 254**). Το μέτωπο του Τάφου 4, το οποίο είναι κατεστραμμένο σε ορισμένα σημεία, έχει

[233] Φθορές και αποκολλήσεις πετρώματος έχουν παρατηρηθεί στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15, εξαιτίας της υγρασίας, αλλά και της σχετικής διάβρωσης του ασβεστολιθικού πετρώματος.
[234] Παρόμοιος χαμηλός τοίχος φράσσει την έξοδο των τάφων 7, 9 και 10 στα Δενδρά (Persson 1942, 31, 51,59, 20, fig. 32, 54, 66, 20).
[235] Χατζή-Σπηλιοπούλου 2001, 293.
[236] Αραπογιάννη 2000, 279-280.

σχήμα τραπεζίου, ύψους 2 μ. και πλάτους 1.20 μ.[237] Σχήμα τραπεζίου, ύψους 3.20 μ. και πλάτους 1.20 μ., έχει και το μέτωπο του τάφου Ελληνικά 6, το άνω μέρος του οποίου είναι κατεστραμμένο. Σχήμα τετράπλευρου, με έντονη μείωση προς τα άνω, έχουν και τα μέτωπα των τάφων Ελληνικά 11 και 12.[238] Παρόμοιο είναι και το σχήμα του μετώπου του τάφου Ελληνικά 13,[239] ενώ ιδιαίτερα επίμηκες είναι το μέτωπο του τάφου Ελληνικά 15 (**Εικ. 318, 319, 328**).[240]

Οι θύρες, οι οποίες ήταν στενότερες από την πρόσοψη των τάφων, πλαισιώνονται από καλοδουλεμένες παραστάδες, στενές στην περίπτωση του τάφου Ελληνικά 6 και 15, ευρύτερες στους υπόλοιπους. Είναι κατά κανόνα λαξευμένες στο μέσο της ανατολικής πλευράς του ταφικού θαλάμου έτσι ώστε ο άξονας του δρόμου της θύρας να συμπίπτει με τον άξονα του ταφικού θαλάμου.[241] Έχουν σχήμα ορθογώνιο, είναι πολύ προσεκτικά λαξευμένες και με ιδιαίτερη επιμέλεια λειασμένες (**Εικ. 62, 129, 236, 253, 279, 318**).[242] Το ύψος των θυρών, το οποίο είναι μικρότερο από το ύψος των θαλάμων, είναι αρκετά μεγάλο και κυμαίνεται από 2.40 μ. στους Τάφους 11 και 12 έως 3.30 μ. στους Τάφους 6 και 15. Το δε πλάτος τους κυμαίνεται από 1.20 μ. (Τ. 6) έως 1.47 μ. (Τ. 12). Σώζονται όλες σε πολύ καλή κατάσταση, εκτός από το κάτω μέρος της θύρας του Τάφου 5 και το άνω μέρος της θύρας του τάφου Ελληνικά 15, που έχει καταστραφεί. Φθορές και αποκρούσεις έχουν υποστεί και οι παραστάδες της θύρας του τάφου Ελληνικά 4. Οι ανωτέρω φθορές οφείλονται και στη συχνή αφαίρεση της ξερολιθιάς για τους νέους ενταφιασμούς.

Ο τάφος Ελληνικά 12 διακοσμείται εξωτερικά με περιθύρωμα, το οποίο φέρει δεξιά και αριστερά, πάνω από το άνοιγμα της θύρας, δύο μικρότατες κυκλικές οπές (**Εικ. 253, 254**). Πιθανόν να χρησίμευαν για τη στερέωση ξύλινης θύρας.[243] Με

---

[237] Το αρχικό ύψος του μετώπου έφθανε τα 2.80 μ.

[238] Το ύψος του μετώπου του τάφου Ελληνικά 11 είναι 3.05μ., το πλάτος του 1.90-0.50 μ., ενώ του τάφου Ελληνικά 12 είναι 3.08μ. και το πλάτος του 2.20-0.80μ. Το συνολικό ύψος των προσόψεων τους φθάνει τα 5.40μ. και 6.70μ. αντίστοιχα.

[239] Το ύψος του μετώπου, το οποίο σε ορισμένα σημεία έχει υποστεί φθορές, είναι 2.80 μ. και το πλάτος του 1.95-0.78μ., ενώ το συνολικό ύψος της πρόσοψής του είναι 5.70μ.

[240] Το ύψος του μετώπου του τάφου Ελληνικά 15, το οποίο έχει υποστεί φθορές στα ανώτερα σημεία του, φθάνει τα 3.50μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 1.85 μ. έως 1.25 μ. Το συνολικό ύψος της πρόσοψης του τάφου είναι 7.05μ.

[241] Η θύρα του τάφου Ελληνικά 15 είναι λαξευμένη στο μέσο της δυτικής πλευράς λόγω του διαφορετικού προσανατολισμού του τάφου.

[242] Η θύρα του τάφου Ελληνικά 6 έχει σχήμα τραπεζίου. Για τη νεώτερη έρευνα στη Μεσσηνία καθώς και για τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του τάφου 6 πρβλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1996-97, 534-556.

[243] Για την ύπαρξη ξύλινων θυρών στις εισόδους των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων πρβλ. Moschos 2009, 97-150.

περιθύρωμα διακοσμείται και η θύρα του Τάφου 13, το άνω τμήμα της οποίας φέρει ανάγλυφη διακόσμηση (**Εικ. 278, 279**).[244] Ειδικότερα, ακριβώς πάνω από τη θύρα έχει λαξευτεί οριζόντια ταινία, συνολικού μήκους 1.80μ. και μέγιστου πλάτους 0.25μ., η οποία κοσμείται με οκτώ ανάγλυφους δίσκους τοποθετημένους παρατακτικά σε όλο το μήκος της. Δύο όμοιοι τοποθετούνται ανά ένας κάτω από τον πρώτο της σειράς και τον τελευταίο αντίστοιχα, ώστε γίνονται συνολικά δέκα.[245] Η διακόσμηση μιμείται σαφώς τις απολήξεις ξυλοδοκών στέγης, παραπέμποντας στην Κρητομυκηναϊκή αρχιτεκτονική μέσω συναφών τοιχογραφιών, αλλά και σε έργα μικρογραφίας της ίδιας περιόδου κυρίως από χρυσό και ελεφαντόδοντο. [246] Το θέμα δεν απαντά συχνά στην ταφική αρχιτεκτονική και μάλλον θα πρέπει να συνδεθεί με τάφους ατόμων που ανήκουν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Αξίζει επίσης να τονισθεί η μοναδικότητα της διακόσμησης πάνω από τη θύρα του τάφου Ελληνικά 13 καθώς μέχρι τώρα δεν έχει βρεθεί μυκηναϊκός τάφος που να συνδυάζει ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση.[247] Εκατέρωθεν των παραστάδων της θύρας του τάφου Ελληνικά 6 διαμορφώνεται αναθύρωση, ενώ αναθύρωση φέρει και η επιβλητική θύρα του τάφου Ελληνικά 15, όπως η θύρα και ο πλευρικός θάλαμος του τάφου Ελληνικά 5 (**Εικ. 108**).

Οι προσόψεις των τάφων δεν έφεραν γραπτή διακόσμηση, ούτε καλύπτονταν με κονίαμα, πρακτική που απαντά σε ορισμένους τάφους της Αργολίδας και της Βοιωτίας.[248] Σε ένα μόνο τάφο, τον τάφο Ελληνικά 11, βρέθηκε σαφώς διαμορφωμένο κατώφλι, λαξευμένο στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα, ύψους

---

[244] Χατζή 2001, 235. Για την ταφική διακόσμηση κατά την ΥΕ περίοδο πρβλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2009, 737-754.

[245] Γραπτή ταινία με έξι δίσκους απαντά πάνω από τη θύρα του πλούσια κτερισμένου τάφου 81 των Μυκηνών. Ο τάφος έφερε γραπτή διακόσμηση στην πρόσοψη, στο στόμιο και στο θάλαμο, πάνω από τα θρανία (Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985, 224-235). Γαλάζιοι και κόκκινοι δίσκοι σε υπόλευκο βάθος, οι οποίοι αναπαριστάνουν τις απολήξεις δοκαριών στέγης βρέθηκαν πάνω από το υπέρθυρο του θολωτού τάφου της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περιόδου στην Κόκλα Αργολίδας (Δημακοπούλου 1981, 96). Παρόμοιοι δίσκοι αναπαρίστανται σε ανάγλυφη πλάκα επάνω από το ανώφλιο του Θησαυρού του Ατρέως στις Μυκήνες (Demakopoulou 1990, 122).

[246] Θραύσμα τοιχογραφίας από την αυλή 3 του ανακτόρου του Νέστορος στην Πύλο εικονίζει αρχιτεκτονική σύνθεση με στρογγυλές απολήξεις δοκών, οι οποίες αποδίδονται με γαλάζιο και κόκκινο χρώμα εναλλάξ (Lang 1969, 139 κ.ε., αρ. 8A3, *πιν*. 78, I.R.).

[247] Εξαίρεση αποτελεί ο μεγάλος τάφος της Πελλάνας στη λακωνία, ο οποίος φέρει στην πρόσοψη παράσταση με εγχάραχτο λιοντάρι και γρύπα, ενώ στον ταφικό θάλαμο εγχάρακτο γρύπα (Σπυρόπουλος 1982-1983, 113-128).

[248] Kontorli-Papadopoulou 1987, 152-153.

0.60μ. εξωτερικά και 0.90 μ. εσωτερικά (**Εικ. 235**).[249] Σε όλους τους άλλους τάφους το κατώφλι αποτελεί συνέχεια του δαπέδου του δρόμου προς το θάλαμο. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του στομίου στους τάφους Ελληνικά 4, 5 και 9, ενώ στον τάφο Ελληνικα 13 παρέμεινε in situ το κατώτατο τμήμα των λίθων της ξερολιθιάς. Χαμηλό κατώφλι φέρει και ο πλευρικός θάλαμος του τάφου Ελληνικά 15.

Το υπέρθυρο, το οποίο έχει υποστεί ελαφρές φθορές στους περισσότερους τάφους, είναι οριζόντιο, με εξαίρεση του τάφου Ελληνικά 6 που είναι κυρτό τοξοειδές. Αδιευκρίνιστο παραμένει το σχήμα του ανωφλίου στον τάφο Ελληνικά 15, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί. Πιθανόν όμως ήταν και αυτό τοξοειδές, όπως φαίνεται στην αποτύπωση (**Εικ. 311**). Στους τάφους αυτής της κατηγορίας το υπέρθυρο εξέχει σαφώς διαμορφωμένο από την οροφή προς τα κάτω. Η διαφορά αυτή είναι 0.40μ. στον τάφο Ελληνικά 11, ενώ στον τάφο Ελληνικά 6 φθάνει το 1.60μ. και στον τάφο 15 το 1.35μ (**Εικ. 326**).[250]

Το στόμιο των τάφων της ομάδας Β είναι μεγάλο και επίμηκες, ξεκινώντας από 1.35μ. (Τ. 11) και φθάνοντας στα 3.30 (Τ. 6 και Τ.15). Το πλάτος κυμαίνεται από 1 μ. (Τ. 5) έως 1.50 (Τ. 12), ενώ το ύψος του φθάνει έως 3.60μ. (Τ. 15). Το σχήμα τους είναι τετράπλευρο, ορθογώνιο, λαξευμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια και προσοχή (**Εικ. 252, 275, 276, 320**). Οι παρειές τους είτε είναι παράλληλες, είτε συγκλίνουν ελαφρώς προς τα άνω. Το βάθος του στομίου στους τάφους Ελληνικά 4, 6 και 15 είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο πλάτος των δρόμων τους. Παρόλο που η επιφάνεια των στομίων δε φέρει κάποιου είδους διακόσμηση ή λάξευση, το ιδιαίτερα μεγάλο σχήμα τους προσδίδει μνημειακό και ξεχωριστό χαρακτήρα στα ίδια τα μνημεία.

Η θύρα και το στόμιο των τάφων φρασσόταν, κατά το σύνηθες, με ξερολιθιά, από την οποία σώθηκε μόνο το κάτω τμήμα της, δεδομένου ότι οι μέχρι τώρα ανεσκαμμένοι τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι και συλημένοι. Στους τάφους Ελληνικά 11, 12, 13 και 15 η ξερολιθιά, η οποία ήταν δομημένη με ανισομεγέθεις ακατέργαστους λίθους, καταλάμβανε όλο το πλάτος του δρόμου (**Εικ. 231, 279, 314**). Στους θαλάμους των περισσοτέρων τάφων βρέθηκαν πεσμένοι λίθοι προερχόμενοι

[249] Διαμορφωμένο κατώφλι βρέθηκε και στους τάφους 2, 155 και 154 στην Περατή (Ιακωβίδης 1969, ΙΙ, 7), ενώ παρόμοιο ανέφερε και ο Deshayes στο Άργος (Deshayes 1966, 86, 239).

[250] Στις Μυκήνες η απόσταση του υπέρθυρου από την οροφή φθάνει τα 0.50-1μ. (Τσούντας 1888, 135).

από την ξερολιθιά της εισόδου, ενώ στην ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 15 είχε εντοιχιστεί ανθρώπινος σκελετός (**Εικ. 317**). Στο άνω τμήμα της επίχωσης του δρόμου των τάφων Ελληνικά 6, 9 και 13 βρέθηκαν λίθινες πλάκες αρκετά μεγάλων διαστάσεων, οι οποίες πιθανόν να αποτελούσαν το σήμα του τάφου (**Εικ. 197, 184, 281**).

Οι θάλαμοι των τάφων είναι μεγάλου μεγέθους και έχουν κατά κανόνα σχήμα τετράπλευρο (Τ. 4, 6, 11, 12, 13, 15). Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι Ελληνικά 5 και 9, οι οποίοι έχουν κάτοψη ακανόνιστη ημικυκλική (**Εικ. 105, 181**). Ο τάφος Ελληνικά 4, διαστάσεις κυρίως θαλάμου 6.40μ.(Β-Ν)x4.40μ.(Α-Δ), έχει σχήμα τραπεζίου **(Εικ. 53),** ενώ ο τάφος Ελληνικά 6, διαστάσεις κυρίως θαλάμου 7.70μ.(Α-Δ)x6μ.(Β-Ν), έχει σχήμα σχεδόν ορθογωνίου (**Εικ. 122**). Ορθογώνιο σχήμα έχουν και οι Τάφοι 11 και 12 **(Εικ. 228, 244),** ενώ σχεδόν τετράγωνο είναι το σχήμα του κυρίως θαλάμου του Τάφου 15 **(Εικ. 310).** Όλοι οι τάφοι της ομάδας Β, με εξαίρεση τον Τάφο 11, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους και των αρχιτεκτονικών ιδιαιτεροτήτων τους ανήκουν στην πρώτη κατηγορία της διαίρεσης του Cavanagh.[251]

Από τους μέχρι τώρα ανεσκαμμένους τάφους του νεκροταφείου, μεγαλύτερος σε μέγεθος είναι ο τάφος Ελληνικά 6 με εμβαδόν κυρίως θαλάμου 59 τ.μ.,[252] ενώ αμέσως επόμενος είναι ο τάφος Ελληνικά 15 με εμβαδόν κυρίως θαλάμου 48.50 τ.μ. Ακολουθεί ο τάφος Ελληνικά 4, του οποίου το εμβαδόν στον κυρίως θάλαμο είναι 27 τ.μ. Λίγο μικρότερος είναι ο τάφος Ελληνικά 9, του οποίου το εμβαδόν στον κυρίως θάλαμο είναι 24.50 τ.μ. Έπονται οι τάφοι Ελληνικά 12 και 5 με εμβαδόν 22.75 τ.μ. και 20.50 τ.μ. αντίστοιχα. Μικρότερος σε μέγεθος είναι ο τάφος Ελληνικά 11, του οποίου το εμβαδόν είναι 12.30 τ.μ.[253]

Προεκτάσεις του χώρου των κυρίως θαλάμων αποτελούν οι πλευρικοί θάλαμοι, οι οποίοι είχαν ανοιχθεί στην ΒΔ πλευρά του τάφου Ελληνικά 5, στη δυτική του τάφου Ελληνικά 4, στην ΒΑ των τάφων Ελληνικά 6 και 9, στην ΝΑ του τάφου Ελληνικά 13 και στην ΒΑ πλευρά του τάφου Ελληνικά 15.[254] Αξιοπρόσεκτη

[251] Cavanagh 1987, 161-69.

[252] Ο τάφος Ελληνικά 6 είναι από τους μεγαλύτερους θαλαμωτούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας καθώς το συνολικό εμβαδόν του (μαζί με του πλευρικού θαλάμου) υπερβαίνει τα 71 τ.μ.

[253] Το εμβαδόν του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 11 είναι ίσο με το εμβαδόν του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 6.

[254] Η Κοντορλή-Παπαδοπούλου καταγράφει πάνω από είκοσι θαλαμωτούς τάφους στην Αργολίδα, Αττική, Μεσσηνία, Λακωνία, οι οποίοι διέθεταν πλευρικό θάλαμο (Kontorli-Papadopoulou 1975, 264). Σε όλες τις περιπτώσεις οι πλευρικοί θάλαμοι έχουν μικρότερες

αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα, η οποία έχει παρατηρηθεί και σε ορισμένους θαλαμωτούς τάφους των Μυκηνών, αποτελεί η λάξευση του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 κατά μήκος του κεντρικού άξονα του τάφου. [255] Οι πλευρικοί θάλαμοι έχουν διαστάσεις σαφώς μικρότερες από αυτές του κυρίως θαλάμου, σε ορισμένες όμως περιπτώσεις είναι μεγαλύτεροι από ορισμένους τάφους της ομάδας Α του νεκροταφείου των Ελληνικών **(Εικ. 58, 108, 126, 194, 273, 274, 322, 323)**.[256] Το στόμιό τους φραζόταν με ξερολιθιά, όπως υποδηλώνει άλλωστε και η αρχιτεκτονική δομή τους.[257]

Οι πλευρικοί θάλαμοι των τάφων Ελληνικά 4 και 6, έχουν κάτοψη ορθογώνια με ελαφρώς κυρτές τις πλευρές τους και εμβαδόν 8.90 τ.μ. και 12.30 τ.μ. αντίστοιχα. Αντίθετα, ημικυκλική είναι η κάτοψη του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 5, το εμβαδόν του οποίου είναι 5.25 τ.μ. Ο πλευρικός θάλαμος του τάφου Ελληνικά 9, ο οποίος έχει σχήμα ακανόνιστου ορθογωνίου με αποστρογγυλευμένες πλευρές, έχει εμβαδόν 11.25 τ.μ. Σχήμα ακανόνιστου τετράπλευρου με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα και εμβαδόν 7.60 τ.μ. έχει ο πλευρικός θάλαμος του τάφου Ελληνικά 13,[258] ενώ τετράπλευρο είναι και το σχήμα του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 15, του οποίου το εμβαδόν είναι 4.75 τ.μ.

Στο εσωτερικό των πλευρικών θαλάμων οδηγεί καλά δουλεμένο στόμιο, τετράπλευρου σχήματος **(Εικ. 275)**, εκτός από τον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικού 15, το στόμιο του οποίου δεν έχει διαμορφωθεί στη νότια πλευρά **(Εικ. 310, 322)**. Οι θύρες των πλευρικών θαλάμων, οι οποίες στο σύνολό τους έχουν σχήμα ορθογώνιο, έχουν λαξευθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια και στενεύουν ελαφρώς προς τα άνω **(Εικ. 108, 126, 188, 272, 322)**. Ιδιαίτερα προσεγμένη είναι η θύρα του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 5, η οποία φέρει αναθύρωση. Το άνω τμήμα της θύρας του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 και 6 έχει καταστραφεί, ενώ φθορές έχει υποστεί και η θύρα του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 15.

διαστάσεις από τους κυρίως θαλάμους, εκτός από έναν στη Βαμβακιά Λακωνίας. Οι πλευρικοί θάλαμοι, οι οποίοι ποικίλουν ως προς το σχήμα, χρησιμοποιούνται τόσο για πρωτογενείς όσο και για δευτερογενείς ταφές.

[255] Wace 1932, 75. Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985, 59 και 220.

[256] Το εμβαδόν των πλευρικών θαλάμων των τάφων Ελληνικά 4 και 6 είναι μεγαλύτερο από το εμβαδόν των τάφων Ελληνικά 3, 6 και 14, ενώ το εμβαδόν του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 6 είναι ίδιο με αυτό του τάφου Ελληνικά 11.

[257] Τοιχάριο τύπου ξερολιθιάς, σωζόμενου ύψους 0.75μ., βρέθηκε in situ στη είσοδο του τάφου Ελληνικά 2 (σελ. ημερολογίου ανασκαφής 22).

[258] Οι παρειές της ΝΑ πλευράς των τοιχωμάτων του πλευρικού θαλάμου του τάφου 13, οι οποίες είναι κάθετες και με επιμέλεια λειασμένες, σχηματίζουν αιχμή στο ΝΔ άκρο τους.

Το ύψος των υπολοίπων κυμαίνεται από 1.40μ. (θύρα παρ. Τ. 9) έως 1.75μ. (θύρα παρ. Τ. 5).

Επεκτάσεις του χώρου των θαλάμων αποτελούν, επίσης, οι ταφικοί λάκκοι, που είχαν λαξευτεί στο δάπεδο του κυρίως θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 και 9 καθώς και οι λάκκοι ανακομιδών που βρέθηκαν στο δάπεδο των θαλάμων των τάφων Ελληνικά 4, 9, 11 και 13. Κατά μήκος της ΝΔ πλευράς του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 είχε ανοιχθεί ταφικός λάκκος, μήκους 2μ., πλάτους 1μ. και βάθους 1.40μ., ο οποίος περιείχε δύο πρωτογενείς διαταραγμένες ταφές (**Εικ. 61**). Ο τάφος, ο οποίος βρέθηκε καλυμμένος με τη λίθινη πλάκα του, είχε ορθογώνιο σχήμα και είχε λαξευτεί με ιδιαίτερη προσοχή. Δεύτερος μικρός λάκκος (μήκους 1μ.) είχε ανοιχθεί στη ΝΑ γωνία του κυρίως θαλάμου.[259] Επίσης, τρεις κιβωτιόσχημοι ταφικοί λάκκοι είχαν ανοιχτεί στην περιφέρεια και παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9 (**Εικ. 193**). Οι δύο είναι συνεχόμενοι και καταλαμβάνουν το νότιο τμήμα του θαλάμου (**Εικ. 192**), ενώ ο τρίτος έχει ανοιχθεί στη βόρεια πλευρά του, εμπρός από την είσοδο στον πλευρικό θάλαμο (**Εικ. 188, 189**). Οι λάκκοι, συλημένοι ήδη κατά την αρχαιότητα, περιείχαν λίγα μόνο διάσπαρτα οστά και ελάχιστα φυλλάρια χρυσού. Ο ένας βρέθηκε καλυμμένος με ανισομεγέθεις λίθινες πλάκες και ακατέργαστους λίθους ανάμεσα στα κενά (**Εικ. 187**), ενώ οι υπόλοιποι δύο είχαν διαταραχθεί και οι λίθινες καλυπτήριες πλάκες τους είχαν αναποδογυριστεί και απομακρυνθεί από τη θέση τους (**Εικ. 190, 191**). Οι κατά μέσο όρο διαστάσεις των ταφικών λάκκων, στο χείλος των οποίων είχε δημιουργηθεί ειδική εσοχή-περιχείλωμα, πλάτους 0.10 μ. για την υποδοχή των λίθινων πλακών, είναι: μήκος 1.90μ., πλάτος 0.80μ. και βάθος 1.20μ. Το μεγάλο βάθος τους υποδηλώνει ότι αποτελούσαν τμήμα της αρχικής κατασκευής του μνημείου, ενώ η συμμετρία στην λάξευση των τοιχωμάτων τους και εν γένει η ποιότητα της κατασκευής τους δείχνει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για πρωτογενείς ταφές ατόμων, τα οποία ανήκαν στην τοπική άρχουσα τάξη. Αβαθής ακανόνιστος λάκκος ανακομιδής βρέθηκε λαξευμένος στη ΒΔ πλευρά του δαπέδου του κυρίως θαλάμου του ιδίου τάφου. Παρόμοιος αβαθής λάκκος ανακομιδών, διαστάσεων 0.70x0.40μ., βρέθηκε λαξευμένος στο ΝΔ τοίχωμα του τάφου Ελληνικά 11 (**Εικ. 233**). Κατά μήκος της ΝΑ πλευράς του κυρίως θαλάμου του τάφου Ελληνικά 13 και εμπρός από την είσοδο του πλευρικού θαλάμου είχε λαξευτεί παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του τάφου

[259] Ο λάκκος, σύμφωνα με την ανασκαφέα Μ. Κουμουζέλη, βρέθηκε κενός (Koumouzelis 1996, 1221-1228).

αστέγαστος αβαθής λάκκος, διαστάσεων 1.70x0.60μ. και βάθους 0.30μ. Ο λάκκος περιείχε λίγα σαθρά οστά και μερικά λεπτότατα φυλλάρια χρυσού, ενώ στην ανατολική στενή πλευρά του βρέθηκε σπασμένο κρανίο (**Εικ. 271**). Αξιοπρόσεκτο στοιχείο του λάκκου αποτελούν τα λαξευμένα ‘‘προσκεφάλαια’’ στις δύο απεστρογγυλευμένες στενές πλευρές του, τα οποία χρησίμευαν για την απόθεση του κεφαλιού του νεκρού και των άκρων των ποδιών του αντίστοιχα. Ενδεχομένως ο λάκκος είχε χρησιμοποιηθεί για πρωτογενής ταφή.

Στο μαλακό φυσικό βράχο της δυτικής πλευράς του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9, απέναντι ακριβώς από το στόμιο, είχε λαξευτεί αβαθής κόγχη, ορθογώνιας κάτοψης με ελαφρώς αψιδωτή την πάνω πλευρά (**Εικ. 193**). Το πλάτος της είναι 2.42μ., το βάθος της 1μ. και το μέγιστο ύψος της 1.66μ. Η χρήση της παραμένει αδιευκρίνιστη, δεδομένου ότι στο εσωτερικό της βρέθηκαν μόνο τρεις πήλινες αγνύθες και κεραμική κλασικών χρόνων. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εσωτερικής διαμόρφωσης των τάφων αποτελούν επίσης τα έδρανα, τα οποία είχαν λαξευτεί κατά μήκος της βόρειας πλευράς των θαλάμων των τάφων Ελληνικά 4, 12 και 13 (**Εικ. 60, 251, 268**). Λαξευτό έδρανο σε σχήμα κολοβού Π περιθέει και τις τρεις πλευρές του κυρίως θαλάμου του τάφου Ελληνικά 6, ενώ παρόμοιο έδρανο, χαμηλότερου ύψους περιθέει και τις τρεις πλευρές του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 (**Εικ. 58**).[260] Έδρανο είχε λαξευτεί επίσης κατά μήκος της νότιας και βορειοδυτικής πλευράς του τάφου Ελληνικά 15 (**Εικ. 321, 324, 325**). Κανένα ίχνος ταφής δε βρέθηκε πάνω στα έδρανα παρά μόνο θραύσματα αγγείων και κεραμική. Αξίζει να αναφερθεί, ωστόσο, ότι πάνω στα έδρανα υπάρχουν ευδιάκριτα λαξεύματα προφανώς για την τοποθέτηση αντικειμένων, μεγάλων αγγείων και άλλων αφιερωμάτων. Παρόμοια λαξεύματα παρατηρήθηκαν και στα δάπεδα ορισμένων τάφων (Τ. 4, 6, 13), τα οποία στο σύνολό τους είχαν δεχθεί κυρίως επιδαπέδιες ταφές.

Τα τοιχώματα των θαλάμων, τα οποία είναι καλοπελεκημένα και με ιδιαίτερη προσοχή εργασμένα, είναι κάθετα (με μικρές αποκλίσεις) στους τάφους που έχουν ορθογώνια κάτοψη, ενώ είναι καμπύλα στους τάφους με ημικυκλική κάτοψη (Τ.5 και Τ. 9). Κυρτότητα παρατηρείται και στα τοιχώματα των πλευρικών θαλάμων, η κατασκευή των οποίων παρουσιάζει ιδιαίτερη επιμέλεια. Οι επιφάνειές τους είναι λείες, δεν φέρουν κάποιου είδους επένδυση, επίστρωση κονιάματος, ή κάποιου άλλου

[260] Το ύψος του εδράνου στον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 4 κυμαίνεται από 0.16μ.-0.18μ.

είδους διακόσμηση, όπως συμβαίνει στον τάφο 2 στην Ασίνη.[261] Σε γενικές γραμμές τα τοιχώματα των θαλάμων σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, με εξαίρεση τα τοιχώματα του παραθαλάμου του τάφου Ελληνικά 4, τμήμα των οποίων έχει αποκολληθεί εξαιτίας της διάβρωσης του πετρώματος και της υγρασίας. Φθορές, και αποκρούσεις παρουσιάζει και η ΒΑ πλευρά των τοιχωμάτων του τάφου Ελληνικά 9 καθώς και ο κυρίως θάλαμος του τάφου Ελληνικά 6. Ρωγμές παρουσιάζουν και τα τοιχώματα του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 13, ενώ πρόσφατα, εξαιτίας της υγρασίας, αποκολλήθηκε τμήμα της ΒΔ πλευράς των τοιχωμάτων του τάφου Ελληνικά 15, ο οποίος έχει δεχθεί στο παρελθόν τους βανδαλισμούς των αρχαιοκαπήλων. Φθορές προκάλεσαν οι αρχαιοκάπηλοι και στα τοιχώματα του τάφου Ελληνικά 12, στη νότια πλευρά των οποίων άνοιξαν σήραγγα, μέγιστου μήκους 2μ. και πλάτους 1μ. περίπου. Στα τοιχώματα του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9 παρατηρήθηκαν ίχνη από τις αρχαίες ‘‘γκασμαδιές’’ λάξευσης του μνημείου (**Εικ. 195**). Παρόμοιες ‘‘γκασμαδιές’’ παρατηρήθηκαν και στους τάφους της ομάδας Α του νεκροταφείου 2, 3 και 7.

Τα δάπεδα των τάφων, τα οποία είχαν λαξευτεί στο φυσικό πέτρωμα, είναι σχεδόν επίπεδα και ομαλά. Ωστόσο, σε ορισμένους τάφους φέρουν εκβαθύνσεις και λαξεύματα, παρόμοια με αυτά στις επιφάνειες των εδράνων. Τα ανωτέρω λαξεύματα πιθανόν να χρησίμευαν για την υποδοχή μεγάλων αντικειμένων ή να αποτελούσαν αποτυπώματα νεκρικών κλινών. Όλοι οι τάφοι, με εξαίρεση τον τάφο Ελληνικά 9, διατήρησαν την οροφή τους, η οποία όμως, λόγω της διάβρωσης του πετρώματος και της υγρασίας, έχει υποστεί φθορές και φέρει ρωγμές σε όλους σχεδόν τους τάφους. Οι οροφές στους κυρίως θαλάμους των τάφων Ελληνικά 4, 6, 13 και 15 καθώς και στον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 6 είναι δίρριχτες (δικλινείς) και ακουμπούν σε πατούρα (**Εικ. 59, 127, 269, 270, 324, 325, 326, 327**). Αντίθετα, οι οροφές των υπολοίπων τάφων και των πλευρικών θαλάμων τους είναι ελαφρώς κοίλες (**Εικ. 194, 273, 323**), με εξαίρεση την οροφή του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4, που είναι οριζόντια (**Εικ. 58**). Το ύψος τους, το οποίο είναι πολύ μεγάλο, κυμαίνεται στους κυρίως θαλάμους από 3.10 μ. (Τ.11) έως 5.10μ. (Τ.15), ενώ στους πλευρικούς θαλάμους από 1.70 μ. (πλευρ. θαλ. Τ. 5) έως 2.90 μ. (πλευρικός θάλαμος Τ. 6).

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι οι τάφοι της ομάδας Β ήταν μνημειώδεις κατασκευές, είχαν μεγάλο μέγεθος και οι θάλαμοί τους έμοιαζαν με δωμάτια οικιών,

[261] Frödin και Persson 1938, 163.

ενώ οι οροφές τους φαίνεται ότι μιμούνταν τις στέγες ιδιωτικών κτιρίων. Για την κατασκευή τους πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί εξειδικευμένο συνεργείο με γνώση στην μνημειακή ταφική αρχιτεχνονική. Δεν αποκλείεται το συνεργείο αυτό να ήταν ντόπιο, το οποίο είχε δεχθεί επιρροές από την Αργολίδα, περιοχή όπου απαντούν αντίστοιχες μνημειώδεις κατασκευές κατά την περίοδο αυτή.

2.1. 3. Τρόπος κατασκευής

Οι τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών, οι οποίοι ξεχωρίζουν για την ποιότητα της κατασκευής τους και για τις αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές ιδιαιτερότητές τους, πρέπει να κατασκευάστηκαν από εξειδικευμένο και έμπειρο στις ταφικές κατασκευές συνεργείο ή συνεργεία, τα οποία πρέπει να είχαν έλθει σε επαφή με τα αντίστοιχα μεγάλα ταφικά μνημεία της Αργολίδας.[262]

Πρώτιστο μέλημα του συνεργείου ήταν να αναζητήσει και να εντοπίσει το κατάλληλο πέτρωμα και στη συνέχεια να οργανώσει και να διεξάγει την εκσκαφή και λάξευση του τάφου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κατασκευή του θαλαμωτού τάφου ενέχει αρκετές δυσκολίες καθώς υπάρχει ο κίνδυνος να καταρρεύσει τμήμα του πετρώματος και να καταπλακώσει το συνεργείο που εργάζεται στη λάξευση του μνημείου. Αρχικά ανοιγόταν ο δρόμος σε όλο το μήκος και πλάτος του, όπως άλλωστε υποδηλώνεται από τις πολλές αναφορές σε περιπτώσεις ημιτελών τάφων, των οποίων είχε ανοιχθεί μόνο ο δρόμος και ο οποίος στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε λόγω ακαταλληλότητας του πετρώματος.[263] Παράλληλα πρέπει να συγκεντρώνονταν σε χώρο πλησίον του υπό κατασκευή μνημείου οι λίθοι της ξερολιθιάς, η οποία επρόκειτο να φράξει το στόμιο του τάφου. Ακολουθούσε το άνοιγμα του στομίου και της θύρας και στη συνέχεια ο αρχιτέκτονας προέκτεινε την τάφρο σε βάθος μέχρι το επιθυμητό μήκος του υπό κατασκευή ταφικού θαλάμου. Έπειτα λαξευόταν η μια πλευρά του θαλάμου, ακολουθούσε η άλλη και στη συνέχεια η τρίτη.

Εναλλακτική κατασκευαστική μέθοδος πρέπει να ήταν η διάνοιξη τάφρου μέχρι το κέντρο του θαλάμου και στη συνέχεια η εκσκαφή περιμετρικά του σημείου

[262] Σύμφωνα με τον Cavanagh, ο σχεδιασμός των θαλαμωτών τάφων υπαγορεύεται από τους εξής παράγοντες: 1) γεωμορφολογικούς, 2) κοινωνικούς 3) μόδα 4) λειτουργικότητα (Cavanagh 1987, 161).

[263] Χαρακτηριστική η περίπτωση των Τάφων Ε-1, Ε-2 και Ε-10 του Εγκλιανού, οι οποίοι παρέμειναν ημιτελείς.

προκειμένου να διαμορφωθεί τμήμα του δαπέδου του θαλάμου.[264] Παράλληλα έσκαβαν και προς τα άνω προκειμένου να διαμορφωθεί η οροφή, το ύψος της οποίας ήταν συνήθως μικρότερο από τη διάμετρο του τάφου. Μετά την ολοκλήρωση της λάξευσης της μιας πλευράς του ταφικού θαλάμου, άρχιζε η λάξευση και η ολοκλήρωση και της δεύτερης πλευράς, ενώ η ίδια μέθοδος εφαρμοζόταν και για την κατασκευή των πλευρικών θαλάμων. Ακολουθούσε η τελική επεξεργασία της επιφάνειας των τοιχωμάτων, του δαπέδου, της οροφής καθώς και της λάξευσης των επιμέρους κατασκευαστικών λεπτομερειών.

Η κατασκευή ταφικών μνημείων μεγάλου μεγέθους με μνημειώδεις προσόψεις, λείες επιφάνειες, δίρριχτες οροφές και πλευρικούς θαλάμους, υποδηλώνει την παρουσία τεχνίτη, ο οποίος γνώριζε όχι μόνο να κατασκευάζει θαλαμωτούς τάφους, αλλά και να χρησιμοποιεί συγκεκριμένη μεθοδολογία για την επίτευξη του έργου. Η γνώση αυτή πιθανόν να είχε αποκτηθεί κατά τη διάρκεια κατασκευής αντίστοιχων μνημείων, κυρίως στην Αργολίδα αλλά και στα άλλα μεγάλα Μυκηναϊκά κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Επομένως, οι τάφοι των Ελληνικών πρέπει να είχαν κατασκευασθεί από ικανότατο συνεργείο, η ‘‘έδρα’’ του οποίου δε δύναται να αποσαφηνισθεί επί τη βάσει των ανασκαφικών δεδομένων. Υπάρχει πιθανότητα το συνεργείο αυτό να περιόδευε σε όλη την Πελοπόννησο και να αναλάμβανε την κατασκευή ανάλογων ταφικών μνημείων. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να διέμενε μόνιμα στην περιοχή έμπειρο συνεργείο ικανό να φέρει σε πέρας την κατασκευή τόσο μεγάλων και σύνθετων ταφικών μνημείων. Η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη στην περίπτωση του νεκροταφείου των Βολιμιδίων Χώρας, όπου η σταθερή κατασκευή λαξευτών θαλαμωτών μνημείων αποτελούσε, με κάποιες εξαιρέσεις, τοπική πρωτοτυπία, η οποία και διατηρήθηκε μέσω της παράδοσης καθ’ όλη τη διάρκεια της κατασκευής των τάφων.

Συνοψίζοντας, η κατασκευή τέτοιων μνημείων απαιτούσε εξειδικευμένα συνεργεία, απασχόληση δεκάδων ανθρώπων και επένδυση χρόνου και χρήματος, οικονομικά μέσα που μόνο περιορισμένος αριθμός ανθρώπων της εποχής μπορούσε να διαθέσει. Πρόκειται ουσιαστικά για την άρχουσα τάξη, η οποία μέσω της κατασκευής πολυτελών ταφικών μνημείων, επιδίωκε την αυτοπροβολή και ταυτόχρονα τη σταθεροποίηση και διαιώνιση της εξουσίας της. Στην ουσία η ανέγερση τέτοιων μνημείων αντανακλά τη δύναμη και τον πλούτο αλλά και τη

[264] Boyd 2002, 59.

συμβολική χρησιμοποίησή τους για την εμπέδωση και επιβολή της κρατικής εξουσίας και της κοινωνικοοικονομικής ιεραρχίας.

2.2. Χρονολόγηση του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας

Οι θαλαμωτοί τάφοι των Ελληνικών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά συληµένοι με αποτέλεσμα τα κινητά ευρήματα να είναι πενιχρά και να μην επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγηση των μνημείων. Ωστόσο, η μελέτη της ταφικής αρχιτεκτονικής σε συνδυασμό με τα λιγοστά ευρήματα που διέφυγαν τη σύληση μας επιτρέπουν να προβούμε κατά προσέγγιση στη σχετική χρονολόγηση των τάφων.

Η οργάνωση του νεκροταφείου των Ελληνικών θα πρέπει αρχικά να τοποθετηθεί, όπως και των περισσοτέρων νεκροταφείων της Αργολίδας, στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο. Εξ' άλλου η παρουσία του θολωτού τάφου της Ανθείας σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο των Ελληνικών πιστοποιεί ισχυρή μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή ήδη από την ΥΕ I/IIA περίοδο. Ο ακριβής χρόνος έναρξης και λειτουργίας του νεκροταφείου δεν μπορεί να χρονολογηθεί απόλυτα λόγω της μεγάλης διάρκειας χρήσης των θαλαμωτών τάφων, της εντατικής σύλησή τους και του μικρού αριθμού των ανεσκαμμένων μνημείων.

Η παρουσία του παρακείμενου ηγεμονικού θολωτού τάφου σαφέστατα υποδηλώνει ότι ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο είχε αναπτυχθεί στην περιοχή σπουδαίο μυκηναϊκό κέντρο, η άρχουσα τάξη του οποίου ακολουθώντας τις συνήθειες της εποχής προέβη στην κατασκευή μεγαλοπρεπών ταφικών μνημείων, επιδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τον πλούτο της και επιδιώκοντας ταυτόχρονα την προβολή και εδραίωση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής παρουσίας της.

Το μέγεθος ορισμένων τάφων, η ποιότητα της κατασκευής τους και ο πλούτος των διασωθέντων ευρημάτων τους υποδηλώνει ότι πρόκειται για πριγκηπικούς, αν όχι ηγεμονικούς τάφους, οι κάτοχοι των οποίων ίσως είχαν άμεση σχέση με την πριγκηπική οικογένεια που είχε ενταφιασθεί στον παρακείμενο θολωτό. Ο μνημειακός δε χαρακτήρας τους καθώς και η επιμελημένη κατασκευή τους συμπίπτει με τη μνημειακότητα του παρακείμενου θολωτού αλλά και των μεγαλοπρεπών ταφικών μνημείων της Ηπειρωτικής Ελλάδας, κυρίως της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας.

Η κατασκευή μνημειακών θαλαμωτών τάφων με επιμήκεις δρόμους, διαμορφωμένες προσόψεις, μεγάλα και βαθιά στόμια, με ιδιαίτερη επιμέλεια λαξευμένους και με εσωτερικές διαμορφώσεις τετράπλευρους θαλάμους απαντά ήδη από την ΥΕ Ι/ΙΙΑ εποχή στην Πρόσυμνα, στα Δενδρά (Τ. 6 και 8) και στα Αηδόνια Κορινθίας, ενώ στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 είναι επιβεβαιωμένη η παρουσία τους στις Μυκήνες, στην Ασίνη, στην Τίρυνθα, στην Θήβα και στην Αττική.

Στην ταφική αρχιτεκτονική η μνημειακότητα, η οποία εκφράζεται μέσω του μεγάλου μεγέθους και των αρχιτεκτονικών εκλεπτύσεων, χαρακτηρίζει κυρίως την περίοδο μεταξύ της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1, εποχή διαμόρφωσης και δημιουργίας των μυκηναϊκών κρατιδίων. Ταυτόχρονα είναι η εποχή όπου οι Μυκηναῖοι ηγέτες επιδιώκουν μέσω της κατασκευής μεγάλων ταφικών μνημείων, τα οποία προκαλούν δέος, θαυμασμό αλλά και φόβο στους θεατές, να παγιώσουν και να διαιωνίσουν την πολιτική και οικονομική εξουσία τους. Εντός, λοιπόν, αυτού του χρονολογικού, τοπογραφικού και κοινωνικού πλαισίου θα πρέπει να ενταχθεί και να εξετασθεί η κατασκευή των θαλαμωτών τάφων στην περιοχή των Ελληνικών Ανθείας.

2.2.1. Αρχιτεκτονικά Δεδομένα

Τα μέχρι τώρα αρχιτεκτονικά δεδομένα των ταφικών μνημείων του νεκροταφείου των Ελληνικών υποδηλώνουν χρονολογική πρωιμότητα ανάλογη με αυτή των τάφων των νεκροταφείων των Μυκηνών, της Πρόσυμνας, των Δενδρών, των Αηδονιών Κορινθίας αλλά και της Θήβας. Ως κριτήρια πρώιμης χρονολόγησης, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, θα μπορούσαν να θεωρηθούν: α) ο τύπος του δρόμου, β) η παρουσία ή μη βαθμίδων στο δάπεδο του δρόμου γ) το βάθος των στομίων και δ) η παρουσία πλευρικών θαλάμων.

Όσον αφορά στον τύπο των δρόμων, στο νεκροταφείο των Ελληνικών, όπως και στα μεγάλα νεκροταφεία της Αργολίδας, απαντούν δύο κατηγορίες δρόμων:[265] δρόμοι βραχείς και ευρείς με τοιχώματα ελαφρώς κυρτά που συγκλίνουν ελαφρώς προς τα άνω και δρόμοι επιμήκεις σχετικά ευρείς με τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς τα άνω. Σύμφωνα με το Wace, οι ευρείς και βραχείς δρόμοι των νεκροταφείων των Μυκηνών χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο, ενώ οι στενοί και

[265] Wace 1932, 124.

επιμήκεις στην ΥΕ ΙΙΙ.[266] Επί τη βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων, η ανωτέρω διάκριση, την οποία εν μέρει είχε αποδεχτεί ο Blegen[267] και ο Persson,[268] ενώ την είχε απορρίψει ο Ιακωβίδης,[269] δεν μπορεί να εφαρμοστεί απόλυτα για την χρονολόγηση των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών, δεδομένου ότι οι μεσαίου και μεγάλου μεγέθους τάφοι του νεκροταφείου δεν μπορούν να χρονολογηθούν με απόλυτη ακρίβεια, λόγω της ολοκληρωτικής σχεδόν σύλησής τους.

Η μελέτη, ωστόσο, της ευρεθείσας κεραμικής έδειξε ότι τόσο οι τάφοι με τους βραχείς όσο και αυτοί με τους επιμήκεις δρόμους άρχισαν να κατασκευάζονται κατά την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περίοδο. Παρομοίως δε και στα μεγάλα νεκροταφεία της Αργολίδας, οι τάφοι με τους επιμήκεις δρόμους απαντούν κυρίως στο μεταίχμιο μεταξύ πρώιμης και ύστερης μυκηναϊκής περιόδου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Τάφο 515 των Μυκηνών αλλά και τους περισσότερους τάφους των Δενδρών (Τάφοι 2, 7, 9). Την ίδια επίσης περίοδο κατασκευάζονται και αρκετοί τάφοι της Θήβας, οι δρόμοι των οποίων είναι ιδιαίτερα επιμήκεις. Βαθμίδες στους δρόμους των τάφων, παρόμοιες με αυτές που έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία της Αργολίδας, Αττικής αλλά και στον Τάφο 2 Αγγελοπούλου στα Βολιμίδια Χώρας, δεν έχουν βρεθεί στα Ελληνικά, γεγονός που δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως στοιχείο για τη χρονολόγηση των μνημείων.

Σχετικά με το βάθος των στομίων, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι οι μεγάλοι τάφοι του νεκροταφείου στο σύνολό τους διαθέτουν μεγάλα επιμήκη στόμια σε αντίθεση με τους μικρούς τάφους, των οποίων τα στόμια είναι σχετικά αβαθή. Τα αβαθή στόμια, σύμφωνα με τον Wace, είναι ένδειξη πρωιμότητας των μνημείων, ενώ τα μεγάλα και επιμήκη χαρακτηρίζουν κυρίως μεταγενέστερα ταφικά μνημεία. Στις Μυκήνες κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ απαντούν μόνο αβαθή στόμια, ενώ τα επιμήκη απαντούν στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, γεγονός που επιτρέπει τη χρησιμοποίησή τους ως χρονολογικό κριτήριο. Το ίδιο μπορεί να αναφερθεί και για τους τάφους στα Δενδρά, όπου τα στόμια των Τάφων 6 και 8 (ΥΕ Ι) είναι αβαθή σε αντίθεση με αυτά των Τάφων 7 και

[266] Ο Τάφος 505, του οποίου ο δρόμος έχει μήκος 35 μ. και πλάτος 2.30-2μ., χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1.

[267] Ο Blegen πίστευε ότι και οι δύο τύποι δρόμων απαντούν καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου. Ωστόσο, αποδέχεται την άποψη ότι ο ευρύς τύπος δρόμου υπερτερεί κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ, ενώ ο στενός τύπος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την ΥΕ ΙΙΙ (Blegen 1937a, 233).

[268] Ο Persson αποδέχεται την άποψη του Wace με επιφυλακτικότητα (Persson 1942, 153-154).

[269] Ο Ιακωβίδης πίστευε ότι το σχήμα και οι διαστάσεις του δρόμου εξαρτάται κυρίως από το σχήμα και τη μορφολογία του πρανούς (Ιακωβίδης 1970, τόμος Β, 4) .

9 (ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ1), τα οποία είναι επιμήκη και μοιάζουν με αυτά των Ελληνικών. Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, οι τάφοι των Ελληνικών με τα μεγάλα επιμήκη στόμια χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 (π.χ. Τάφος Ελληνικά 4).

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, κριτήριο πρώιμης χρονολόγησης θα μπορούσε να αποτελέσει και η παρουσία πλευρικού θαλάμου, όπου στο νεκροταφείο των Ελληνικών έχει λαξευτεί στη δεξιά πλευρά του κυρίως θαλάμου των Τάφων 5, 6 και 9, στην αριστερή του κυρίως θαλάμου των Τάφων 13 και 15 καθώς και στην οπίσθια πλευρά, ακριβώς απέναντι από τη θύρα της εισόδου, των ταφικών θαλάμων των Τάφων 2 και 4.[270] Η Κοντορλή-Παπαδοπούλου δεν αποδέχεται την παραπάνω άποψη και σημειώνει την παρουσία πλευρικών θαλάμων στο νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΙΓ στο Παλαιόκαστρο Αρκαδίας.[271] Ωστόσο, τάφοι με πλευρικό θάλαμο ανοιγμένο είτε στα πλευρικά τοιχώματα του κυρίως θαλάμου είτε στα τοιχώματα του δρόμου έχουν βρεθεί σε αρκετά πρώιμα νεκροταφεία της Αργολίδας, Αττικής, Λακωνίας και Μεσσηνίας (Βολιμίδια). Στις Μυκήνες πλευρικός θάλαμος είχε λαξευτεί σε τέσσερις από τους 52 τάφους, που ερεύνησε ο Τσούντας (Τάφοι 5, 27, 42, 79).[272] Ο πλευρικός θάλαμος στους τάφους 5 και 79 είχε ανοιχθεί, όπως και στον τάφο 4 των Ελληνικών, στην οπίσθια πλευρά του κυρίως θαλάμου. Οι τάφοι των Μυκηνών δεν έχουν χρονολογηθεί με ακρίβεια λόγω της μη δημοσίευσης της ευρεθείσας κεραμικής. Ωστόσο, η παρουσία ανάμεσα στα κτερίσματα ελεφάντινων, χάλκινων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων τους χρονολογούν στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο. Ο Wace ερεύνησε στις Μυκήνες έναν ακόμη τάφο (Τ. 518) με μικρό πλευρικό θάλαμο λαξευμένο, όπως οι πλευρικοί θάλαμοι των Τάφων 5 και 79, στην οπίσθια πλευρά του κυρίως θαλάμου, ακριβώς απέναντι από την είσοδο του τάφου. Ο τάφος αυτός, σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, χρονολογείται στην ΥΕ Ι, ενώ η περίοδος χρήσης του συνεχίζεται έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο.

---

[270] Ο Blegen βασιζόμενος στα ανασκαφικά δεδομένα του νεκροταφείου της Πρόσυμνας δε θεωρούσε την παρουσία παραθαλάμων ως ένδειξη πρώιμης κατασκευής των ταφικών μνημείων (Blegen 1937a, 242). Αντίθετα, ο Persson βασιζόμενος στα ανασκαφικά δεδομένα των Μυκηνών, της Πρόσυμνας και των Δενδρών πίστευε ότι τάφοι με πλευρικούς θαλάμους, οι οποίοι αντιγράφουν Αιγυπτιακά πρότυπα, χαρακτηρίζουν κυρίως την ΥΕ Ι και ότι αυτός ο τύπος τάφου σε ορισμένες περιπτώσεις επιβιώνει και στην ΥΕ ΙΙ (Persson 1942, 158).

[271] Η κεραμική από το Παλαιόκαστρο στην έκθεση του Μουσείου Τρίπολης χρονολογείται ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΑ, ενώ υπάρχει και αλάβαστρο η διακόσμηση του οποίου ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ (Gallou 2005, υποσημείωση 792).

[272] Στους Τάφους 27 και 42 ο πλευρικός θάλαμος είχε ανοιχθεί στη δεξιά πλευρά του κυρίως θαλάμου.

Στην Πρόσυμνα πλευρικό θάλαμο διέθεταν οι Τάφοι 3, 25, 26, 33 και 36. Από αυτούς χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Τάφος 25, ο οποίος διέθετε τρεις πλευρικούς θαλάμους ανοιγμένους στη δεξιά, αριστερή και πίσω πλευρά του κυρίως θαλάμου. Ο ανωτέρω τάφος, ο οποίος αντανακλά καθαρά Αιγυπτιακά πρότυπα, χρονολογήθηκε από τον Blegen μεταξύ του τέλους της ΜΕ ΙΙΙ και των αρχών της ΥΕ Ι. Οι πλευρικοί θάλαμοι στους Τάφους 3, 26 και 33 είναι λαξευμένοι στην αριστερή πλευρά του κυρίως θαλάμου, ενώ ο πλευρικός θάλαμος του Τάφου 36 είναι λαξευμένος στη δεξιά πλευρά. Όσον αφορά στη χρονολόγησή τους, οι περισσότεροι πιθανότατα ανήκουν στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. [273]

Στα Δενδρά ο Persson ερεύνησε δύο τάφους της ΥΕ Ι (Τάφοι 6 και 8) με πλευρικούς θαλάμους ανοιγμένους στη δεξιά πλευρά του κυρίως θαλάμου, ενώ πλευρικός θάλαμος είχε λαξευτεί και σε τρεις από τους δέκα επτά ανεσκαμμένους τάφους του επίσης πρώιμου νεκροταφείου των Αηδονιών Κορινθίας.[274] Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του θαλαμωτού Τάφου 1 των Σπάτων, όπου στη δεξιά πλευρά του κυρίως θαλάμου είχαν λαξευτεί δύο πλευρικοί θάλαμοι, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους.[275] Επιπλέον, πλευρικοί θάλαμοι της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου είχαν ανοιχθεί στα πλευρικά τοιχώματα των δρόμων ορισμένων τάφων στα Βολιμίδια Χώρας Τριφυλίας και στην Επίδαυρο Λιμηρά Λακωνίας, γεγονός που ενισχύει περισσότερο την άποψη ότι η λάξευση πλευρικών θαλάμων μπορεί να αποτελέσει στοιχείο πρώιμης χρονολόγησης των θαλαμωτών τάφων.

Όσον αφορά στο σχήμα και στις εσωτερικές διαμορφώσεις, αυτό καθ' αυτό δε θα μπορούσε να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης, δεδομένου ότι καλοδουλεμένοι τάφοι μεγάλου ορθογωνίου σχήματος με δίρριχτη οροφή απαντούν ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή στα μεγάλα νεκροταφεία της Αργολίδας, των Αηδονιών Κορινθίας, της Αχαΐας και της Βοιωτίας.[276] Οι περισσότεροι τάφοι αυτής της κατηγορίας απαντούν κυρίως στην ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΑ1 περίοδο, εντός της οποίας θα μπορούσαν να ενταχθούν χρονολογικά και οι μνημειώδεις τάφοι των Ελληνικών. Εξ' άλλου η δίρριχτη (δικλινής) οροφή ορισμένων τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών θα μπορούσε να αποτελέσει κριτήριο πρωιμότητας καθώς η αετωματική

[273] Blegen 1937a, 242.
[274] Οι παλαιότεροι τάφοι του νεκροταφείου, σύμφωνα με την ανασκαφέα Κρυστάλλη-Βότση, χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙΑ.
[275] Σταματάκης 1877, 23. Ο τάφος των Σπάτων δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια λόγω της αποσπασματικότητας των ευρημάτων και της σύλησής του.
[276] Οι δίρριχτες οροφές απαντούν ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ σε ορισμένους τάφους του νεκροταφείου των Δενδρών και του νεκροταφείου των Αηδονιών Κορινθίας.

οροφή φαίνεται να αποτελεί ανάμνηση των αψιδωτών κατασκευών της ΜΕ περιόδου. Το γεγονός αυτό πιθανόν να υποδηλώνει ότι η οικιστική αρχιτεκτονική της ΜΕ περιόδου αποτέλεσε πρότυπο για την ταφική αρχιτεκτονική της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου. [277]

Κριτήριο πρώιμης χρονολόγησης θα μπορούσε επίσης να αποτελέσει και η παρουσία θρανίων στο εσωτερικό ορισμένων ταφικών θαλάμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Τάφοι 10, 33, 81, 505, 518 και 529 των Μυκηνών, στο εσωτερικό των οποίων έχουν λαξευτεί ή κτιστεί θρανία. Δύο από τους παραπάνω τάφους (Τ. 518, 529) κατασκευάστηκαν στην ΥΕ Ι, ένας στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 (Τ. 505) και οι υπόλοιποι, σύμφωνα με τα ευρήματα, στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Στην Πρόσυμνα θρανίο επίσης είχε λαξευτεί στον πλευρικό θάλαμο του Τάφου 26 της ΥΕ Ι περιόδου καθώς και στους θαλάμους των Τάφων 11, 13 και 50 της ΥΕ ΙΙ, ενώ θρανία απαντούν και στους Τάφους 5, 6 και 10, οι οποίοι κατασκευάστηκαν στις αρχές της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου. Στα Δενδρά ο Τάφος 8 (ΥΕ Ι/ΙΙΑ) αποτελεί ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης και σύγκρισης με αντίστοιχους τάφους από το νεκροταφείο των Ελληνικών, δεδομένου ότι έχει πλευρικό θάλαμο σχήματος σχεδόν ορθογωνίου, δίρριχτες οροφές, ενώ θρανίο είχε κατασκευαστεί στην οπίσθια πλευρά του κυρίως θαλάμου.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τους μεγάλους τάφους των Ελληνικών, όπως επιμήκεις δρόμοι, μνημειώδεις προσόψεις με κάθετα τοιχώματα, επιμήκη στόμια, πλευρικοί θάλαμοι, τετράπλευροι θάλαμοι, δίρριχτες οροφές, θρανία και καλοδουλεμένοι ταφικοί λάκκοι, είχαν ήδη διαμορφωθεί και αναπτυχθεί στα μεγάλα κέντρα της Αργολίδας ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, γεγονός που σημαίνει ότι ορισμένοι από τους μεγάλους τάφους των Ελληνικών, δεδομένου και των ομοιοτήτων που παρουσιάζουν με τους τάφους της Αργολίδας, θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν κατασκευαστεί προς το τέλος της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου.

2.2.2. Κινητά ευρήματα

Η εντατική σύληση των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών και η μακροχρόνια χρήση τους δεν επιτρέπουν πάντοτε την ακριβή χρονολόγησή τους. Η

[277] Wells 1990, 132-133.

μελέτη όμως της ευρεθείσας κεραμικής υποδηλώνει ότι ο χρόνος έναρξης λειτουργίας του νεκροταφείου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 και ότι το σύνολο των ανεσκαμμένων τάφων ήταν σε χρήση καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου. Επιπλέον, σε αρκετούς τάφους έχουν βρεθεί αγγεία και κεραμική της Υπομυκηναϊκής/ΠΓ περιόδου, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει τη χρήση τους και κατά τους πρώιμους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

Ο κάθε τάφος θα παρουσιαστεί χωριστά μαζί με έναν κατάλογο κεραμικών ευρημάτων, ενδεικτικών των χρονικών περιόδων χρήσεώς του. Στη συνέχεια θα ακολουθήσει σύντομη επισκόπηση και σχολιασμός του αρχαιολογικού περιεχομένου του κάθε τάφου, προκειμένου να τεκμηριωθεί η χρονολόγησή του.

Τάφος 1: Η Μυκηναϊκή κεραμική του τάφου, ο οποίος ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά συλημένος, είναι ελάχιστη (δέκα πέντε γραπτά όστρακα και δέκα πέντε άβαφα), ενώ μικρός είναι και ο αριθμός των Υπομυκηναϊκών/ΠΓ οστράκων.[278] Ο τάφος απέδωσε επίσης τρία ακέραια αγγεία της ΥΕ περιόδου και ένα των Υπομυκυναϊκών/ΠΓ χρόνων. Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, το μνημείο ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και τους Υπομυκηναϊκούς χρόνους.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	1 (οπισθότμητη πρόχους)
ΥΕ ΙΙΙΑ2	1 (ψευδόστομος αμφορέας)
ΥΕ ΙΙΙΒ	1 (κύλικα)
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή/ΠΓ	1 (πρόχους)

Αναλυτικότερα, οπισθότμητη πρόχους της ΥΕ ΙΙΙΑ1 κοσμημένη με καμπυλόσχημες λωρίδες (FM 67) βρέθηκε στην επίχωση του δρόμου **(Εικ. 14, αρ. κατ. ευρ. 1)**. Επίσης, ακέραιος ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΑ2 διακοσμημένος με φυλλοειδή ταινία (FM 64) βρέθηκε μαζί με τα οστά της ανακομιδής στο λάκκο 1 του ταφικού θαλάμου, ενώ ολόβαφη πρόχους των υπομυκηναϊκών χρόνων με αραιή

[278] Αναλυτικά για τον αριθμό οστράκων ανά τάφο πρβλ. στο σχετικό κατάλογο Γραφημάτων.

μελανή βαφή βρέθηκε στο δάπεδο του θαλάμου **(Εικ. 15, 16, αρ. κατ. ευρ. 2, 3)**. Πλησίον της νότιας παραστάδας της εισόδου του τάφου βρέθηκε τμήμα στελέχους και σώματος άβαφης κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΒ.

Η χρήση του τάφου κατά την προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ υποδηλώνεται από όστρακα ολόβαφου πιθανόν κλειστού αγγείου, τα οποία βρέθηκαν στο δάπεδο του αναμοχλευμένου τάφου. Τα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου υποδηλώνουν συνέχεια από την ΥΕ ΙΙΙΑ1/Α2 έως και την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Τάφος 2: Ο Τάφος 2 εκτός από τη γραπτή και ακόσμητη κεραμική περιείχε και χονδροειδή χειροποίητη, η οποία προέρχεται κυρίως από χυτροειδή σκεύη, όπως υποδηλώνουν τα έντονα ίχνη καύσεως που βρέθηκαν σε αρκετά όστρακα. Στην κεραμική περιλαμβάνονται 110 γραπτά όστρακα, 100 άβαφα και 95 χειροποίητα καθώς και τέσσερα όστρακα άβαφης μόνωτης κύλικας. Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, ο τάφος ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως και την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	-
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	1 (Ραμφόστομη πρόχους), ελλιπής αρύταινα, ελλιπής κύλικα
ΥΕ ΙΙΙΓ	1 (Τρίωτος αμφορίσκος)
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	-

Από τον τάφο προέρχονται δύο ακέραια αγγεία, μία ραμφόστομη πρόχους της ΥΕ ΙΙΙΒ και ένας αμφορίσκος της ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ1. Επίσης, ελλιπής άβαφη αρύταινα με υπερυψωμένη λαβή και ελλιπής άβαφη μόνωτη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΒ με καρίνωση στο ύψος των ώμων **(Εικ. 31-33, 38, 43, αρ. κατ. ευρ. 4, 5, 9, 11)**. Στο κάτω μέρος των λίθων της ξερολιθιάς εντοπίσθηκαν σφηνωμένο ταινιωτό στέλεχος γραπτής κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου και λίγα γραπτά όστρακα, ανάμεσά τους όστρακο σκύφου Ομάδας Α με θέμα αντιθετικής σπείρας της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου **(Εικ. 37, 42)**.

Από την επίχωση του στομίου προέρχονται ακέφαλο ειδώλιο τύπου Ψ, τμήμα κυρτής βάσης γραπτής κύλικας με μικρή κοίλανση εξωτερικά, το κάτω μέρος κυλινδρικού κορμού ανθρωπόμορφου πήλινου ειδωλίου, καθώς και τμήμα λίθινου πέλεκυ **(Εικ. 34, 36, 39, αρ. κατ. ευρ. 6, 8)**. Στο στόμιο του τάφου συλλέχθηκαν επίσης δύο όστρακα σκύφου ολόβαφα εσωτερικά και με τεθλασμένη γραμμή (FM 61) εξωτερικά στο ύψος του ώμου **(Εικ. 41)** καθώς και ελλιπής βαθύς ημισφαιρικός κύαθος (FS 215) της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Από την αναμοχλευμένη επίχωση του θαλάμου συλλέχθηκαν λίγα γραπτά Μυκηναϊκά όστράκα, ελάχιστα χονδροειδή χειροποίητα όστρακα, τέσσερα όστρακα άβαφης κύλικας και τμήμα αμφοροειδούς αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΒ. Τα γραπτά όστρακα χρονολογούνται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, ενώ εντοπίσθηκαν και γραπτά όστρακα σκύφου της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (ομάδα Α) καθώς και τμήμα ημισφαιρικού αγγείου με κάθετη λαβή και ολόβαφο εσωτερικά. Από τα γραπτά όστρακα ξεχωρίζει όστρακο σκύφου της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, ολόβαφο εσωτερικά και με κροσσοπετάλια εξωτερικά (FM 42) **(Εικ. 37)**. Από τον ταφικό θάλαμο συλλέχθηκαν ακόμη όστρακα άβαφων κυλίκων, ελλιπής άβαφη χαμηλόποδη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΒ, κομβίο από στεατίτη **(Εικ. 40, αρ. κατ. ευρ. 10)**, μικρή ποσότητα χειροποίητης κεραμικής από χρηστικά σκεύη και ελάχιστα Υπομυκηναϊκά/Πρωτογεωμετρικά όστρακα καθώς και δέκα όστρακα περίπου Ελληνιστικών χρόνων. Από τη χειροποίητη κεραμική ξεχωρίζουν τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού αγγείου, πόδι τριποδικού αγγείου και λαβή αρύταινας (FS 311) ή πύραυνου με οπή ανάρτησης **(Εικ. 35, 37, αρ. κατ. ευρ. 7)**. Η επίχωση του ταφικού θαλάμου περιείχε και μεγάλο αριθμό κεραμίδων των ύστερων ιστορικών χρόνων.

Τάφος 3: Κατά την έρευνα του τάφου συλλέχθηκαν δέκα εννέα (19) γραπτά όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου και είκοσι (20) περίπου χονδροειδή χειροποίητα όστρακα, ενώ δεν βρέθηκαν ακέραια αγγεία.

Η επίχωση του θαλάμου περιείχε μεγάλο αριθμό κεραμίδων καθώς και χονδροειδή φθαρμένη κεραμική Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων. Η Μυκηναϊκή κεραμική ήταν ελάχιστη. Πλησίον του στομίου βρέθηκαν πέντε σπασμένες άβαφες χαμηλόποδες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β περιόδου, ενώ τμήμα στελέχους και σώματος γραπτής κύλικας βρέθηκε στην επίχωση του δρόμου **(Εικ.51)**. Από το δρόμο του τάφου συλλέχθηκαν ελάχιστα Μυκηναϊκά και Υπομυκηναϊκά/ΠΓ όστρακα, στέλεχος άβαφης κύλικας καθώς και χάλκινο άγκιστρο **(Εικ. 52, αρ. κατ. ευρ. 13)**.

Συλλέχθηκαν επίσης θραύσματα κεραμίδων και μικρός αριθμός οστράκων της Ελληνιστικής περιόδου.

Τα πενιχρά ευρήματα του τάφου δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγησή του. Ωστόσο, οι ανευρεθείσες κύλικες υποδηλώνουν ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ περιόδου.

Τάφος 4: Ο τάφος, ο οποίος ήταν συλημένος, απέδωσε 23 ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία της μυκηναϊκής περιόδου. Στη συλλεχθείσα Μυκηναϊκή κεραμική του τάφου, περιλαμβάνονται πεντακόσια (500) γραπτά όστρακα, διακόσια (200) άβαφα και τριακόσια εξήντα (360) χονδροειδή χειροποίητα. Περιλαμβάνονται επίσης σαράντα όστρακα κυλίκων με ίχνη επικασσιτέρωσης, δέκα τέσσερις ελλιπείς άβαφες κύλικες και τριάντα (30) τεμάχια πίθων. Από τη μελέτη της κεραμικής προκύπτει ότι το μνημείο ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ έως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	8
ΥΕ ΙΙΙΑ2	7
ΥΕ ΙΙΙΒ	6
ΥΕ ΙΙΙΓ	2
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	-

Αναλυτικότερα, από τον τάφο προέρχονται τρεις ακέραιοι τρίωτοι πιθαμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΑ1 καθώς και θραύσματα πιθαμφορέων της ίδιας επίσης περιόδου **(Εικ. 64-74, αρ. κατ. ευρ. 14-19)**. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πιθαμφορέας που στο ύψος του ώμου έφερε διακόσμηση με βραχώδες τοπίο και σπειροειδές κόσμημα. Το αγγείο, όπως διαφαίνεται από το περίγραμμά του, το πάχος των τοιχωμάτων του και από το μοτίβο της συνεχούς σπείρας, πρέπει να χρονολογείται στην μεταβατική περίοδο μεταξύ της ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΙΑ1. Στην ίδια περίοδο δύναται να χρονολογηθεί χαμηλόποδη κύλικα με υπερυψωμένη λαβή και ίχνη επικασσιτέρωσης καθώς και στέλεχος μονόχρωμης κυαθόμορφης κύλικας **(Εικ.**

75, 87, αρ. κατ. ευρ. 19). Από τον τάφο προέρχονται επίσης όστρακα και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ, όπως στελέχη γραπτών και άβαφων υψίποδων κυλίκων, ελλιπής μόνωτη κύλικα με ίχνη επικασσιτέρωσης, κύλικα με καρίνωση στο ύψος των ώμων καθώς και επικασσιτερωμένο άωτο κυάθιο **(Εικ. 79, 80, 85, 90, αρ. κατ. ευρ. 20, 21, 22)**.

Η χρήση του μνημείου κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ επιβεβαιώνεται από την παρουσία γραπτού θήλαστρου, σωζόμενου κατά τα τρία τέταρτα, με παράσταση τριγλύφων και οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές στο ύψος του ώμου, άβαφων κυλίκων, άβαφης αρύταινας (FS 311), μικκύλου αναθηματικού αγγείου καθώς και δίωτης άβαφης λεκανίδας **(Εικ. 79, 80, 83, 90 84, αρ. κατ. ευρ. 23, 24, 25, 26, 29)**. Η παρουσία ακέραιου ληκυθίου (FS 122) με ομόκεντρα τόξα στο ύψος του ώμου και ολόβαφο το κάτω μέρος του σώματος υποδηλώνει τη χρήση του μνημείου και κατά την τελευταία περίοδο της ΥΕ ΙΙΙΓ **(Εικ. 91, αρ. κατ. ευρ. 30).**

Η επίχωση εν γένει του θαλάμου περιείχε καλής ποιότητας γραπτή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ1-Γ περιόδου, χειροποίητη κεραμική περιλαμβανομένης και χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (handmade burnished ware), τεμάχια πίθων, βάση από τριποδικό χυτροειδές αγγείο και όστρακα μονόχρωμων αγγείων με λεπτά τοιχώματα **(Εικ. 85-89)**. Περιείχε επίσης όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώϊμης περιόδου, όστρακα ολόβαφων σκύφων της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ καθώς και γραπτά όστρακα κλειστού αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης-μέσης με διακόσμηση αντιθετικών θηλειών στον ώμο, **(Εικ. 82, 84).**

Από το δάπεδο του ταφικού θαλάμου και από τη λακκοειδή ταφή συλλέχθηκαν όστρακα κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΑ1 με εμφανή ίχνη επικασσιτέρωσης. Μεγάλος αριθμός οστράκων χειροποίητης χονδροειδούς κεραμικής από χυτροειδή αγγεία, όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ πρώϊμης περιόδου, όστρακα ψευδόστομων αμφορέων της πρώιμης και της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ, το κάτω μέρος μεγάλου ταινιωτού κλειστού αγγείου, ελλιπές ολόβαφο προχοΐδιο της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ με αραιή μελανή και κατά τόπους ερυθροκάστανη βαφή, γραπτή λαβή ελλειψοειδούς σχήματος από κλειστό αγγείο της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου καθώς και Ελληνιστική κεραμική συλλέχθηκαν από το στόμιο του τάφου, το οποίο πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί ως λάκκος απορριμμάτων. Από το στόμιο του τάφου προέρχεται επίσης τμήμα σώματος από γραπτό κλειστό αγγείο, το οποίο εικονίζει μίσχους φυτικού κοσμήματος **(Εικ. 81).** Η ποιότητα του πηλού και της βαφής του οστράκου παραπέμπουν σε Αργολικά πρότυπα.

Από το δρόμο του τάφου 4 συλλέχθηκαν όστρακα άβαφων κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β περιόδου, τμήμα στελέχους γραπτής κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΑ, όστρακα σκύφων, γραπτά όστρακα κλειστών αγγείων καθώς και τμήμα άωτου άβαφου κυαθίου κωνικού σχήματος. Συλλέχθηκε επίσης και χειροποίητη κεραμική, η οποία περιείχε μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγίας, εισηγμένη από τα Κύθηρα.[279]

Τάφος 5: Στη διασωθείσα κεραμική του τάφου περιλαμβάνονται εκατόν πενήντα (150) γραπτά όστρακα, διακόσια τριάντα πέντε (235) απλά άβαφα και εκατόν εξήντα (160) χειροποίητα χονδροειδή. Από τη μελέτη του υλικού προκύπτει ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε ανελλιπώς από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερη περίοδο.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	4
ΥΕ ΙΙΙΑ2	2
ΥΕ ΙΙΙΒ	2
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή /ΠΓ	-

Αναλυτικότερα, από την επίχωση του συλημένου και έντονα διαταραγμένου ταφικού θαλάμου συλλέχθηκαν: μόνωτη άβαφη κύλικα με σχετικά βαθιά γάστρα, υπερυψωμένη λαβή κύλικας και όστρακα κυλίκων με ίχνη επικασσιτέρωσης της ΥΕ ΙΙΙΑ, όστρακα άβαφων κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, ελλιπής χαμηλόποδη ακόσμητη κύλικα με μικρή κοίλανση στο εσωτερικό της βάσης της (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1), ελλιπής χαμηλόποδη άβαφη κύλικα με ίχνη επικασσιτέρωσης της ΥΕ ΙΙΙΒ, ελλιπής υψίποδη άβαφη κύλικα, τέσσερις ελλιπείς άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΒ, κάτω μέρος χαμηλόποδης κύλικας με κοίλανση στο εσωτερικό της βάσης και ίχνη

[279] Την ανωτέρω κεραμική έδειξα στη Δρα Ευαγγελία Κυριατζή, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Fitch της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Η Δρος Ευαγγελία Κυριατζή επισκέφθηκε την ανασκαφή στο Ανάκτορο του Νέστορος, την οποία διενεργεί η ΛΗ΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα στο πλαίσιο του έργου για την αντικατάσταση του υφιστάμενου στεγάστρου, και αναγνώρισε την Κυθηραϊκή προέλευση των οστράκων.

επικασσιτέρωσης, ελλιπής χαμηλόποδη άβαφη κύλικα με εξογκωμένο στέλεχος της ΥΕ ΙΙΙΓ, άωτο άβαφο κυάθιο, άωτο κυάθιο επικασσιτερωμένο, όστρακα λεπτής μονόχρωμης κεραμικής, όστρακα υψίποδος σκύφου της ΥΕ ΙΙΙΑ2, τεμάχιο ψευδόστομου αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΒ2 με κατακόρυφους αμείβοντες στον ώμο καθώς και όστρακα σκύφων της πρώιμης και προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου **(Εικ. 112-118, αρ. κατ. ευρ. 55-58)**. Συλλέχθηκαν επίσης όστρακα από γραπτούς απιόσχημους πιθαμφορείς, χειροποίητη χονδροειδής κεραμική, χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική (handmade burnished ware)**,** λαβή αρύταινας καθώς και τεμάχια πίθων.

Από το δρόμο του τάφου 5 συλλέχθηκαν έξι σπασμένες χαμηλόποδες άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β, όστρακα άβαφων κυλίκων, όστρακα σκύφων, όστρακα από κλειστά αγγεία (πρόχοι, αμφορείς, υδρίες), θραύσμα σκύφου, χειροποίητη χονδροειδής κεραμική της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου καθώς και όστρακα αγγείων εισηγμένα από τα Κύθηρα **(Εικ. 119-120).**

Τάφος 6: Στη συλλεχθείσα κεραμική του τάφου 6, που ήταν έντονα διαταραγμένος και πολλάκις συλημένος, περιλαμβάνονται είκοσι πέντε (25) γραπτά, τριάντα πέντε άβαφα (35) και δέκα (10) χειροποίητα χονδροειδή όστρακα. Από τον τάφο προέρχονται επίσης εννέα ακέραια αγγεία. Η μελέτη του συνόλου της ευρεθείσας κεραμικής υποδηλώνει ότι το μνημείο χρησιμοποιήθηκε από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ έως και την ΠΓ περίοδο.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	1
ΥΕ ΙΙΙΑ2	1
ΥΕ ΙΙΙΒ	1
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή/ΠΓ	6

Πιο συγκεκριμένα, από τη διαταραγμένη επίχωση του θαλάμου συλλέχθηκαν τα θραύσματα λίθινου αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β περιόδου, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από εργαστήριο της Ηπειρωτικής Ελλάδας **(Εικ. 131, αρ. κατ. ευρ.**

61).[280] Από τον κυρίως θάλαμο προέρχεται τμήμα βάσης και στελέχους γραπτής κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1 με μελανή ταινία τόσο στο στέλεχος όσο και στη βάση. Ο πηλός αλλά και η εξαιρετική ποιότητα του αλειφώματος παραπέμπουν σε αντίστοιχα αγγεία από την Αργολίδα. Δύο γραπτές κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ, μία εκ των οποίων έφερε επικασσιτέρωση, βρέθηκαν στο στόμιο του τάφου **(Εικ. 132, 133, αρ. κατ. ευρ. 62, 63)**. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ακόμη θραύσμα χαναανιτικού αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου **(Εικ. 134, αρ. κατ. ευρ. 64)**. Μεγάλη ποσότητα Ελληνιστικής κεραμικής προέρχεται από τον ταφικό θάλαμο του ανωτέρω τάφου.

Στο δρόμο του τάφου 6 βρέθηκαν έξι ελλιπείς άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β. Δύο ακόμη σπασμένες κύλικες της ίδιας περιόδου βρέθηκαν στον ταφικό θάλαμο. Τμήμα στελέχους και βάσης άβαφης κύλικας με έντονη κοίλανση και αβαθής κυκλική κοιλότητα τύπου ‘‘σφραγίσματος’’ στο εσωτερικό της βάσης βρέθηκε στο χώρο μεταξύ στομίου και δρόμου.[281] Παρόμοιο ‘‘σφράγισμα’’ βρέθηκε στο εσωτερικό του σώματος άβαφης κύλικας, η οποία προέρχεται επίσης από την επίχωση του δρόμου. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται γραπτή ελλιπής κυαθόμορφη κύλικα της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περιόδου καθώς και γραπτές λαβές κλειστών αγγείων **(Εικ. 135, 136, αρ. κατ. ευρ. 65)**.

Η ανεύρεση πήλινου σφονδυλίου στο δρόμο του τάφου πιθανότατα υποδηλώνει χρήση του μνημείου και κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο **(Εικ. 137, αρ. κατ. ευρ. 67)**. Στην επίχωση του επιμήκους δρόμου βρέθηκαν τρεις ταφές, οι οποίες συνοδεύονταν από αγγεία της ΠΓ εποχής **(Εικ. 141-143, αρ. κατ. ευρ. 72-74)**.[282]

Τάφος 7: Ο τάφος απέδωσε εκατόν είκοσι έξι (126) γραπτά, διακόσια δέκα (210) άβαφα και εκατόν είκοσι έξι (126) χειροποίητα χονδροειδή όστρακα. Απέδωσε επίσης δέκα (10) τεμάχια πίθων και εννέα (9) ακέραια αγγεία.

[280] Hatzi-Spiliopoulou 1999, 343-350.

[281] Παρόμοιο ‘‘σφράγισμα’’ απαντά και στην κεραμική από το θολωτό τάφο του Αριστομένη.

[282] Συλλέχθηκε επίσης μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΠΕ ΙΙ περιόδου καθώς και μικρός αριθμός οστράκων της ΜΕ εποχής, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη ΠΕ και ΜΕ οικισμού στην ευρύτερη περιοχή.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	3
ΥΕ ΙΙΙΑ2	1
ΥΕ ΙΙΙΒ	3
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	2

Από το δρόμο του τάφου συλλέχθηκαν: όστρακα κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου, ελλιπής ακόσμητη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΒ1, μικκύλο αναθηματικό φιαλίδιο, όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ1, όστρακα από χειροποίητα σκεύη, ανάμεσά τους και θραύσματα αγγείων της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (handmade burnished ware) καθώς και λίγα όστρακα της Ελληνιστικής περιόδου.

Από την αναμοχλευμένη επίχωση του θαλάμου συλλέχθηκαν αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου, γραπτός απιόσχημος πιθαμφορέας, υψίποδη κύλικα, καθώς και όστρακα κρατήρα της ΥΕ ΙΙΙΑ1 με παράσταση αργοναύτη **(Εικ. 155, 156, αρ. κατ. ευρ. 78-79)**. Επίσης, ακέραιη γραπτή λήκυθος της ΥΕ ΙΙΙΒ1, ακέραιο αλαβαστρίδιο της ΥΕ ΙΙΙΑ2, μικκύλλος ψευδόστομος αμφορέας με ίχνη επικασσιτέρωσης της ΥΕΙΙΙΒ1, όστρακα γραπτής κύλικας με παράσταση πορφύρας της ΥΕ ΙΙΙΑ2, όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, όστρακα άβαφων κυλίκων και κυαθίων καθώς και τεμάχια πίθων **(Εικ. 152-154, αρ. κατ. ευρ. 75-77)**. Επίσης, ελλιπής ακόσμητη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Τέσσερα πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια και ένα ομοίωμα σκεύους της ΥΕ ΙΙΙΑ βρέθηκαν στη ΒΑ πλευρά του τάφου **(Εικ. 158-164, αρ. κατ. ευρ. 81-85)**. Μαζί με τα ειδώλια βρέθηκαν και τέσσερα περιδέραια, τα οποία αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της μυκηναϊκής τέχνης και υποδηλώνουν την ικανότητα των τεχνιτών της περιόδου να δημιουργούν καλλιτεχνήματα υψηλής αισθητικής **(Εικ. 167-170, αρ. κατ. ευρ. 87-89)**. Στην ξερολιθιά του τάφου βρέθηκαν δύο ελλιπείς άβαφες κύλικες καθώς και δύο μόνωτα κύπελλα των ΠΓ χρόνων **(Εικ. 171, αρ. κατ. ευρ. 94-95)**.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το μνημείο χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ. Η ανεύρεση στον ταφικό θάλαμο αγγείων των

Πρωτογεωμετρικών χρόνων πιθανόν δηλώνει τη χρήση του τάφου και κατά την Υπομυκηναϊκή-Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Τάφος 8: Ο τάφος παρά την έντονη σύληση απέδωσε σαράντα (40) γραπτά, ενενήντα πέντε (95) άβαφα και πενήντα (50) χειροποίητα χονδροειδή όστρακα καθώς και επτά (7) ακέραια αγγεία.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	-
ΥΕ ΙΙΙΑ2	1
ΥΕ ΙΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	6

Ειδικότερα, από τη διαταραγμένη επίχωση του θαλάμου συλλέχθηκαν τεμάχια πίθου, θραύσματα αγγείων Ελληνιστικών χρόνων, τεμάχια κεραμίδων, όστρακα γραπτής κύλικας διακοσμημένης με οριζόντιες πορφύρες της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου καθώς και δύο ελλιπείς χαμηλόποδες άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΒ. Επίσης, μελαμβαφής και ερυθροβαφής κεραμική, λίγα λεπτά μονόχρωμα όστρακα, όστρακα σκύφων της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ καθώς και τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης σκύφου ολόβαφου εσωτερικά και εξωτερικά με αραιή μελανή βαφή. Συλλέχθηκαν ακόμη έξι αγγεία της ΠΓ περιόδου καθώς και όστρακα από ολόβαφο αγγείο της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ ή της Υπομυκηναϊκής περιόδου **(Εικ. 177-179, αρ. κατ. ευρ. 98-100)**.

Στη βόρεια πλευρά των τοιχωμάτων του ταφικού θαλάμου βρέθηκαν κολλημένες δύο χάλκινες περόνες των ΠΓ χρόνων **(Εικ. 180, αρ. κατ. ευρ. 102)**. Από τον ταφικό θάλαμο προέρχονται ακόμη θραύσματα λεπτών χάλκινων ενωτίων, ενώ από το λάκκο που είχε ανοιχτεί απέναντι από τη θύρα συλλέχθηκαν λεπτά όστρακα δύο ακόσμητων κυλίκων.

Από την επίχωση του βραχύ δρόμου του τάφου 8 προέρχονται τέσσερις ελλιπείς άβαφες κυλίκες της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, όστρακα άβαφων κυλίκων καθώς και χειροποίητη κεραμική εισηγμένη από τα Κύθηρα, η οποία περιείχε μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγίας (mica).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο τάφος ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως και τους ΠΓ χρόνους. Ωστόσο, λόγω της έντονης σύλησης του μνημείου δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί αν η χρήση των ΠΓ αγγείων ήταν ταφική ή αν αυτά αποτελούσαν προσφορές των κατοίκων της περιοχής των Ελληνικών προς τους νεκρούς προγόνους τους.

Τάφος 9: Στη διασωθείσα κεραμική του τάφου περιλαμβάνονται εκατό (100) γραπτά, διακόσια (200) άβαφα και εκατόν είκοσι (120) χειροποίητα χονδροειδή όστρακα καθώς και τεμάχια πίθων. Από τον τάφο προέρχονται επίσης εννέα (9) ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία. Σύμφωνα μ ετην ευρεθείσα κεραμική, ο τάφος ήταν σε χρήση ήδη από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και συνέχισε να είναι σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	4
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	4
ΥΕ ΙΙΙΓ	1
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	-

Ειδικότερα, από την διαταραγμένη επίχωση του πλευρικού θαλάμου του τάφου 9 συλλέχθηκαν δύο ελλιπείς επικασσιτερωμένες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου, ένα ελλιπές κωνικό κυάθιο της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περιόδου με ίχνη επικασσιτέρωσης, το κάτω μέρος σώματος κύλικας της ΥΕ ΙΙΙ Α1, η οποία φέρει αραιό ερυθροκάστανο γάνωμα και ίχνη επικασσιτέρωσης, βάση σκύφου της ΥΕ ΙΙΙΓ1 (FS 284) με σπείρα στο κέντρο του πυθμένα του καθώς και όστρακα άβαφης κύλικας (ΥΕ ΙΙΙΑ-Β). Συλλέχθηκαν επίσης σχεδόν ακέραιη γραπτή ταινιωτή πρόχους της ΥΕ ΙΙΙΒ, γραπτός, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, τρίωτος απιόσχημος

πιθαμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΒ1 με γραμμωτά λέπια στο ύψος του ώμου καθώς και γραπτό πώμα (FS 334) της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώϊμης περιόδου **(Εικ. 198-199, 205, αρ. κατ. ευρ. 103, 107)**.

Από τον κυρίως ταφικό θάλαμο προέρχονται όστρακα απιόσχημου πιθαμφορέα της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περιόδου με παράσταση ‘‘ιερού κισσού’’ στο ύψος του ώμου **(Εικ. 200, 201, αρ. κατ. ευρ. 104)**. Επίσης, όστρακο σκύφου της ΥΕ ΙΙΙΒ1 με κόσμημα συνεχούς σπείρας στον ώμο (FM 46), όστρακο σκύφου της ομάδας Α με κόσμημα κομμένου πλοχμού (FM 48) στη στενή ζώνη του ώμου (ΥΕ ΙΙΙΒ2) και όστρακο σκύφου της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ με κροσσοπετάλια (FM 284) στο ύψος του ώμου. Επιπλέον, βάσεις σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης και ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου, τμήμα βάσης και σώματος μικρού απιόσχημου πιθαμφορέα, όστρακο επικασσιτερωμένης κύλικας καθώς και γραπτά ταινιωτά όστρακα από σώματα μεγάλων κλειστών αγγείων.

Από το λάκκο ανακομιδής στη ΒΔ πλευρά του θαλάμου συλλέχθηκε σχεδόν ακέραιος ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΒ με πέντε περίστικτους κύκλους στον ώμο **(Εικ. 202, 203, αρ. κατ. ευρ. 105)**. Πλησίον του ανωτέρω λάκκου βρέθηκε όστρακο της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου προερχόμενο από το πάνω μέρος σώματος κλειστού αγγείου, πιθανόν αλάβαστρου ή πιθαμφορίσκου, με δικτυωτό κόσμημα ανάμεσα στις λαβές.

Στην κόγχη που είχε ανοιχθεί στη δυτική πλευρά του θαλάμου εντοπίσθηκαν όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ (πρώιμη-μέση) καθώς και τμήμα στομίου από το οποίο φύεται ελλειψοειδούς διατομής λαβή της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδος. Κατά μήκος της λαβής, η οποία προέρχεται από κλειστό αγγείο, πρόχους ή αμφορέα, υπάρχει κυματοειδής ταινία. Από τον τάφο προέρχονται επίσης καλής ποιότητας γραπτή μυκηναϊκή κεραμική από σώματα μεγάλων κλειστών αγγείων, μελαμβαφής επιτραπέζια οικιακή κεραμική των Ελληνιστικών χρόνων καθώς και βάση οξυπύθμενου αμφορέα Ρωμαϊκών χρόνων.

Στην επίχωση του δρόμου του τάφου 9 βρέθηκαν όστρακα σκύφων της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, μικκύλο αναθηματικό φιαλίδιο της ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς και στόμιο χειροποίητου ψευδόστομου αμφορέα, του οποίου ο ερυθρωπός πηλός περιέχει μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγίας (mica) και η εξωτερική επιφάνειά του σώζει ίχνη κιτρινόφαιου γανώματος **(Εικ. 204, αρ. κατ. ευρ. 106)**. Ο ψευδόστομος αμφορέας προέρχεται από τα Κύθηρα και μαρτυρά επαφές της περιοχής των Ελληνικών

Ανθείας με τη ΝΑ Πελοπόννησο και κατ' επέκταση με την Κρήτη και τον κόσμο του Αιγαίου.

Τάφος 10: Ο τάφος, ο οποίος ήταν συληµένος, περιείχε ελάχιστη Μυκηναϊκή κεραμική και ένα (1) ακέραιο αγγείο. Στη διασωθείσα Μυκηναϊκή κεραμική περιλαμβάνονται είκοσι πέντε (25) γραπτά όστρακα, τριάντα πέντε (35) άβαφα χρηστικά, είκοσι πέντε (25) χειροποίητα χονδροειδή καθώς και πέντε τεμάχια πίθων.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	1
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	-

Από την ευρεθείσα κεραμική ξεχωρίζει γραπτό όστρακο από σώμα απιόσχημου πιθαμφορέα ή κρατήρα της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1, το οποίο εξωτερικά σώζει τμήμα παράστασης αργοναύτη **(Εικ. 226)**. Από τον τάφο συλλέχθηκαν όστρακα γραπτής πρόχου της ΥΕ ΙΙΙΑ με απολεπισμένη δυσδιάκριτη παράσταση **(Εικ. 227, αρ. κατ. ευρ. 115)**. Επίσης, στόμιο ψευδόστομου αμφορέα, μικκύλο άβαφο αναθηματικό φιαλίδιο της ΥΕ ΙΙΙΒ, όστρακα άβαφων κυλίκων (ΥΕ ΙΙΙΑ-Β), βάσεις σκύφων, ολόβαφων εσωτερικά, της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΙΙΙΓ πρώϊμης περιόδο καθώς και λαβή και τμήμα σώματος γραπτού σκύφου της ΥΕ ΙΙΙΒ1. Η διαταραγμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου περιείχε ακόμη Ελληνιστική κεραμική και πήλινες αγνύθες, ενώ στο δρόμο του τάφου συλλέχθηκε το κάτω μέρος χαμηλόποδης άβαφης κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΑ .

Σύμφωνα λοιπόν με την ευρεθείσα κεραμική, ο τάφος ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου.

Τάφος 11: Η Μυκηναϊκή κεραμική του τάφου ήταν πενιχρή. Συλλέχθηκαν εκατό (100) γραπτά όστρακα, ογδόντα (80) άβαφα χρηστικά, πενήντα (50) χειροποίητα όστρακα, δέκα (10) τεμάχια πίθων και τρία (3) ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία. Η μελέτη της ανευρεθείσας κεραμικής του τάφου έδειξε ότι το μνημείο ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	-
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	1
ΥΕ ΙΙΙΓ	2
Υπομυκηναϊκή/ΠΓ	-

Από τη διαταραγμένη και έντονα αναμοχλευμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου συλλέχθηκαν γραπτά όστρακα αρτόσχημου αλάβαστρου της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 με απεικόνιση βραχώδους τοπίου (FM 32) **(Εικ. 238, αρ. κατ. ευρ. 117)**. Συλλέχθηκαν επίσης όστρακα επικασσιτερωμένων κυλίκων καθώς και θραύσμα τοιχώματος κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΑ1 με ίχνη επικασσιτέρωσης. Επίσης, δισκοειδής βάση άβαφης κύλικας, στέλεχος χαμηλόποδης γκρίζας κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς και ελλιπές μικκύλο αναθηματικό φιαλίδιο της ΥΕ ΙΙΙΒ το οποίο εξωτερικά σώζει ίχνη επίθετης κιτρινόλευκης βαφής **(Εικ. 239, αρ. κατ. ευρ. 118)**. Από το θάλαμο του τάφου προέρχονται ακόμη δακτυλιόσχημες βάσεις σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου με ίχνη αραιής βαφής εσωτερικά και εξωτερικά, λεπτό όστρακο γραπτού σκύφου της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ με συνεχή σπείρα στον ώμο και ταινίες εσωτερικά, θραύσματα χειροποίητων αγγείων καθώς και τμήμα λαβής πύραυνου και αρύταινας **(Εικ. 240, 241, αρ. κατ. ευρ.119)**.

Δύο μικρά προχοΐδια με στενό στόμιο και κάθετη λαβή, ελλειψοειδούς διατομής, βρέθηκαν κολλημένα σχεδόν στα τοιχώματα της ΒΑ και ΒΔ πλευράς του τάφου αντίστοιχα **(Εικ. 243, αρ. κατ. ευρ. 121, 122)**. Τα προχοΐδια, τα οποία είναι ολόβαφα εξωτερικά με αραιή καστανέρυθρη βαφή δύναται να χρονολογηθούν στην προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ. Από την επίχωση του δρόμου προέρχονται λίγα γραπτά όστρακα, τμήμα χείλους και λαβής κυπέλλου καθώς και λίγα χειροποίητα χρηστικά όστρακα. Στην ξερολιθιά του τάφου βρέθηκε γραπτό όστρακο με φολιδωτό σχέδιο (FM 70) της ΥΕ ΙΙΒ.

Τάφος 12: Ο τάφος, ο οποίος ήταν πολλάκις συλημένος, απέδωσε εκατόν εξήντα (160) γραπτά όστρακα, εκατόν ογδόντα (180) άβαφα χρηστικά, εξήντα (60) χειροποίητα και οκτώ τεμάχια πίθων. Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, ο τάφος φαίνεται ότι ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ έως και την προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Αναλυτικότερα, στο στόμιο του τάφου συλλέχθηκαν όστρακα γραπτής πρόχου (FS 106) της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ διακοσμημένα με σταγονόσχημα κρόσσια στον ώμο **(Εικ. 255, αρ. κατ. ευρ. 123)**. Από τον τάφο προέρχονται λεπτά όστρακα με σχηματοποιημένο άνθος της ΥΕ ΙΙΙΒ2, τμήμα βάσης ψευδόστομου αμφορέα με ομόκεντρους κύκλους στην κάτω επιφάνειά της, γραπτό όστρακο της ΥΕ ΙΙΙΑ2 με κατακόρυφους αμείβοντες και ατελή σπείρα, όστρακο με υβριδόμορφο άνθος της ίδιας περιόδου, γραπτό όστρακο με δύο οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές επίσης της ΥΕ ΙΙΙΑ2 καθώς και θραύσμα γραπτού αγγείου **(Εικ. 257)**. Επίσης, γραπτά όστρακα απιόσχημου πιθαμφορέα κοσμημένου με φολιδωτό κόσμημα της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 **(Εικ. 258)**.

Η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος αντιπροσωπεύεται από όστρακα σκύφων ολόβαφα εσωτερικά καθώς και όστρακα αγγείων που φέρουν αραιή μελανή βαφή εσωτερικά και εξωτερικά. Από το διαταραγμένο ταφικό θάλαμο συλλέχθηκαν ακόμη τέσσερις ελλιπείς επικασσιτερωμένες κύλικες καθώς και όστρακα επικασσιτερωμένων κυλίκων. Συλλέχθηκαν επίσης δύο ελλιπείς άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΒ, όστρακα άβαφων κυλίκων, τμήμα άβαφου άωτου κυαθίου με έσω νεύον χείλος της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β καθώς και στόμια ψευδόστομων αμφορέων **(Εικ. 259)**.

Όστρακο από γραπτό κλειστό αγγείο, Νεοανακτορικών χρόνων με πλαστικές ακανθωτές αποφύσεις συλλέχθηκε από το δρόμο του τάφου **(Εικ. 260, 261)**. [283] Επίσης, υψίποδη ακόσμητη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΑ1 με έντονη κοίλανση στην κάτω επιφάνεια της βάσης της καθώς και χειροποίητα όστρακα που περιείχαν μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγίας (mica) **(Εικ.262).** Τα παραπάνω όστρακα, σύμφωνα με την Ευαγγελία Κυριατζή, προέρχονται από τη Μινωική αποικία των Κυθήρων και υποδηλώνουν εμπορικές επαφές της ΝΔ Πελοποννήσου με την ανωτέρω νήσο.

Τάφος 13: Ο τάφος είχε συληθεί σχεδόν ολοκληρωτικά σε πολλές και διαδοχικές φάσεις του παρελθόντος, με αποτέλεσμα τα ευρήματα να είναι ελάχιστα και η κεραμική αποσπασματική. Παρ' όλα αυτά, η μελέτη της κεραμικής μας έδωσε σημαντικά στοιχεία τόσο για το χρόνο χρήσης του μνημείου όσο και για τον τύπο των κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς.

Στη διασωθείσα κεραμική του τάφου περιλαμβάνονται διακόσια είκοσι οκτώ (228) γραπτά όστρακα, τετρακόσια σαράντα πέντε (445) άβαφα, διακόσια πενήντα οκτώ (258) χειροποίητα χονδροειδή και είκοσι περίπου τεμάχια πίθων. Συλλέχθηκε επίσης κεραμική Ελληνιστικών χρόνων. Από τη μελέτη της ανωτέρω κεραμικής προκύπτει ότι ο τάφος ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και την προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	3
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	1
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρική	-

Από το δρόμο του τάφου και από τον κυρίως θάλαμο προέρχονται περίπου είκοσι δύο (22) σπασμένες άβαφες κύλικες. Στις ανωτέρω κύλικες περιλαμβάνονται

[283] Betancourt 1985, Pl. 23 E.

τρεις επικασσιτερωμένες και μία μονόχρωμη. Από το δρόμο προέρχονται επίσης λεπτά άβαφα όστρακα κυλίκων (αποτμήματα υπερυψωμένων λαβών, κατακόρυφων ταινιωτών ή ελλειψοειδούς διατομής λαβών, στελέχη, βάσεις και σώματα κυλίκων με καρίνωση στο ύψος των ώμων), ορισμένα από τα οποία φέρουν εσωτερικά και εξωτερικά ίχνη επικασσιτέρωσης **(Εικ. 283, αρ. κατ. ευρ. 127-129)**. Επίσης, δύο ελλιπή άωτα κυάθια με ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά καθώς και όστρακα άωτων κυαθίων.

Στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης του δρόμου βρέθηκε μεγάλη ελλιπής άβαφη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΒ, η οποία φέρει οπές περιμετρικά του κατώτερου σώματος. Βρέθηκε, επίσης, ελλειψοειδούς σχήματος χειροποίητος δίσκος ψευδοστομίου ψευδόστομου αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΒ **(Εικ. 284, αρ. κατ. ευρ.130)**. Στα χαμηλότερα στρώματα της επίχωσης εντοπίσθηκε αρύταινα/κυάθιο ημισφαιρικού σχήματος, το οποίο σώζει τη γένεση της λαβής του και ανήκει στην χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική **(Εικ. 285, αρ. κατ. ευρ. 131)**. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται συνανήκοντα όστρακα σκύφου (FS 284) με τρίγλυφα (FM 75) και μετόπη με κατακόρυφους αμείβοντες (FM 29) της ΥΕ ΙΙΙΒ1. Στο το άνω τμήμα της σωζόμενης ξερολιθιάς βρέθηκαν δύο άβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΒ.

Από τη διαταραγμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου προέρχονται θραύσματα πίθων, όστρακα πιθαμφορέων, τμήμα μικκύλης γραπτής εξωτερικά και ταινιωτής εσωτερικά φιάλης της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καθώς και όστρακα από χειροποίητα σκεύη, ορισμένα από τα οποία ανήκουν στην χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική (handmade burnished ware). Επίσης, τμήμα χειροποίητης λαβής από αρύταινα ή πύραυνο, λαιμός, απεστρογγυλευμένο στόμιο και ταινιωτή λαβή άβαφης πιθανώς πρόχου, γραπτή προχοή ψευδόστομου αμφορέα, γραπτή λαβή μεγάλου αγγείου καθώς και γραπτά όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου **(Εικ. 286, 287, αρ. κατ. 132)**.

Τάφος 14: Ο τάφος, όπως και οι προηγούμενοι, είχε συληθεί και διαταραχθεί επανειλημμένως. Σημαντικός ωστόσο αριθμός αγγείων, κυρίως αυτά που βρίσκονταν κάτω από την καταπεσμένη οροφή του, διέφυγε τη σύληση. Από την επίχωση του τάφου συλλέχθηκαν είκοσι τέσσερα (24) γραπτά όστρακα, ογδόντα δύο (82) άβαφα, είκοσι οκτώ (28) χειροποίητα, πέντε (5) τεμάχια πίθων. Διεσώθησαν επίσης επτά (7) ακέραια αγγεία της μυκηναϊκής περιόδου.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	-
ΥΕ ΙΙΙΑ2	4
ΥΕ ΙΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΓ	3
Υπομυκηναϊκή-Πρωτογεωμετρική	-

Στο βόρειο τόξο του τάφου βρέθηκαν σαρωμένα προς την πλευρά των τοιχωμάτων αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ, κυρίως πρόχοι, καθώς και γραπτό κύπελλο της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου **(Εικ. 299-304, αρ. κατ. ευρ. 134-137)**. Στο κέντρο περίπου του τάφου και επί του δαπέδου βρέθηκε ομοίωμα άρματος της ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς και ψευδόστομος αμφορέας **(Εικ. 305-307, αρ. κατ. ευρ. 138-139)**. Επίσης, στη N/NA πλευρά του θαλάμου βρέθηκε ολόβαφος σκύφος με επίπεδη βάση της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης καθώς και ολόβαφο μόνωτο κύπελλο της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου **(Εικ. 308, 309, αρ. κατ. ευρ. 140-141)**. Στην επίχωση του δρόμου συλλέχθηκαν όστρακα που ανήκουν σε άωτο άβαφο κυάθιο της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καθώς και ελλιπής άβαφη χαμηλόποδη κύλικα της της ίδιας περιόδου.

Από την ευρεθείσα κεραμική προκύπτει ότι ο τάφος ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ και έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Τάφος 15: Ο τάφος, ο οποίος είναι ένας από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου, είχε συληθεί και διαταραχθεί πολλές φορές τόσο στο πρόσφατο όσο και στο απώτερο παρελθόν. Στη διασωθείσα κεραμική του περιλαμβάνονται τριακόσια δώδεκα (312) γραπτά όστρακα, διακόσια σαράντα τρία (243) άβαφα χρηστικά , τριακόσια πενήντα εννέα (359) χειροποίητα χονδροειδή και εξήντα πέντε (65) τεμάχια πίθων.

Από τη διαταραγμένη επίχωση του θαλάμου προέρχεται χειροποίητη κεραμική από αγγεία (πίθοι, πιθαμφορείς, χύτρες, κύπελλα, κυάθια, αμφορείς, πρόχοι, σκύφοι, λεκανίδες κλπ.), κάποια από τα οποία φέρουν πολλές ομοιότητες με τα αντίστοιχα σκεύη που βρέθηκαν κατά εκατοντάδες στα Δωμάτια 18-22, 60 και 67-68 του Ανακτόρου του Νέστορος .

Από διάφορα σημεία του αναμοχλευμένου δαπέδου και της ξερολιθιάς του τάφου συλλέχθηκαν τεμάχια Χαναανιτικού αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΒ (Εικ. 329-330, αρ. κατ. ευρ.). Επίσης, θραύσματα δεύτερου Χαναανιτικού αμφορέα και τεμάχια αγγείου από πορφυρίτη λίθο βρέθηκαν στην αναμοχλευμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου **(Εικ. 331-333, αρ. κατ. ευρ. 142-143).**[284]

Από τον ταφικό θάλαμο συλλέχθηκαν επίσης δέκα έξι (16) ελλιπείς άβαφες κύλικες, στέλεχος μονόχρωμης κύλικας με ερυθρωπή βαφή, ελλιπής κυαθόμορφη κύλικα καθώς και στέλεχος υψίποδος κύλικας με ίχνη επικασσιτέρωσης της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου. Συλλέχθηκαν ακόμη τμήματα βάσεων γραπτών απιόσχημων πιθαμφορέων, σώμα και λαβή γραπτού κυλινδρικού κυπέλλου της ΥΕ ΙΙΙΒ με ανάγλυφο δακτύλιο στη μέση, δίσκοι λαβών ψευδόστομων αμφορέων της ΥΕ ΙΙΙΒ, όστρακα σκύφων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώϊμης καθώς και γραπτά όστρακα αγγείου πιθανόν πιθαμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΑ, κοσμημένου με κυματοειδή γραμμή (FM 53) πληρούμενη με στιγμές **(Εικ. 334-335).** Η εξέταση της ευρεθείσας κεραμικής υποδηλώνει ότι ο τάφος ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Τάφος 16: Ο τάφος παρά την έντονη σύληση απέδωσε τρία ακέραια αγγεία και εκατόν δέκα (110) γραπτά όστρακα, πενήντα πέντε (55) άβαφα χρηστικά, τριάντα τέσσερα (34) χειροποίητα καθώς και δέκα πέντε (15) τεμάχια πίθων. Η μελέτη της ευρεθείσας κεραμικής υποδηλώνει ότι ο τάφος ήταν σίγουρα σε χρήση κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ, συνέχισε κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ και πιθανόν ήταν και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ.

Περίοδος χρήσης	**Αριθμός αγγείων**
ΥΕ ΙΙΒ	-
ΥΕ ΙΙΙΑ1	1
ΥΕ ΙΙΙΑ2	-
ΥΕ ΙΙΙΒ	2
ΥΕ ΙΙΙΓ	-
Υπομυκηναϊκή -Πρωτογεωμετρικήα	-

[284] Το λίθινο αγγείο, το οποίο παρουσιάζει κοινά στοιχεία με αυτό που βρέθηκε στον Κατσαμπά της Κρήτης στον τάφο του ‘‘κυανού φερέτρου’’, ήταν εισηγμένο από την Αίγυπτο και χρονολογείται στην 18η δυναστεία (ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1, 14ος αι. π.Χ.).

Από την ξερολιθιά στη θύρα του τάφου προέρχονται το κάτω μέρος άβαφης κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καθώς και σώμα και τμήμα στελέχους άβαφης μόνωτης κύλικας **(Εικ. 345, αρ. κατ. ευρ. 149)**. Στην ανακομιδή στο δρόμο του τάφου βρέθηκαν γραπτά όστρακα ραμφόστομης πρόχου της ΥΕ ΙΙΙΑ1 με κυματοειδή γραμμή (FM 53) στην περιφέρεια του ώμου **(Εικ. 346, αρ. κατ. ευρ. 150)**. Δεύτερη πρόχους ολόβαφη με αραιή μελανή βαφή εξωτερικά, κατακόρυφη ταινιωτή λαβή και δακτυλιόσχημη βάση βρέθηκε πλησίον του στομίου του τάφου **(Εικ. 347-348, αρ. κατ. ευρ.151)**.

Από την επίχωση του δρόμου προέρχονται όστρακα σκύφων, λεπτά άβαφα όστρακα, όστρακα άβαφων κυλίκων, το κατώτερο σώμα γραπτού αγγείου με αραιή καστανομέλανη βαφή, το κάτω μέρος σώματος μονόχρωμης κύλικας καθώς και όστρακα από χειροποίητα μαγειρικά σκεύη και τεμάχια πίθων. Από τον ταφικό θάλαμο προέρχονται λίγα άβαφα χρηστικά όστρακα, πέντε (5) γραπτά όστρακα, τμήμα γραπτής κύλικας καθώς και δύο τεμάχια πίθου.

Από την εξέταση της διασωθείσας κεραμικής διαφαίνεται ότι ορισμένοι τάφοι του νεκροταφείου ήταν σε χρήση ήδη από το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ. Η πλειοψηφία όμως της μελετηθείσας κεραμικής ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γπρώιμη περίοδο, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νεκροταφείο ήταν σε χρήση καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Η ανεύρεση κεραμικής και αγγείων της ΠΓ περιόδου ενδεχομένως να υποδηλώνει τη χρήση κάποιων από τους τάφους του νεκροταφείου και κατά την ΠΓ περίοδο.

2.3. Σύγκριση του Νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας με θαλαμωτούς τάφους της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας

Συγκρίνοντας τους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών με θαλαμωτούς τάφους από τη Μεσσηνία αλλά και από τα μεγάλα κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας, οι τάφοι των Ελληνικών παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς την αρχιτεκτονική κυρίως με τους μνημειώδεις θαλαμωτούς τάφους της Αργολίδας και λιγότερο με ανεσκαμμένους τάφους της Μεσσηνίας.

Αναλυτικότερα, οι τάφοι της Ομάδας Β των Ελληνικών διαφέρουν από τους θαλαμωτούς τάφους της Μεσσηνίας ως προς το μέγεθος, το σχήμα και το

μνημειακότητά, δεδομένου ότι οι περισσότεροι τάφοι των Ελληνικών έχουν τετράπλευρους επιμελημένους θαλάμους με κάθετα τοιχώματα, δίριχτες οροφές, εσωτερικές διαμορφώσεις (θρανία, πλευρικούς θαλάμους), βαθιά στόμια και ευρείς επιμήκεις δρόμους, αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που δεν απαντούν στους άλλους θαλαμωτούς τάφους της Μεσσηνίας. Διαφέρουν επίσης από τους τάφους των Βολιμιδίων, της Κάτω Ρούγας και τον τάφο του Αριστομένη ως προς τη χωροθέτηση καθώς οι τάφοι των Ελληνικών έχουν λαξευτεί στην πλαγιά επιμήκους ράχης, ενώ οι ανωτέρω τάφοι έχουν λαξευτεί στο επίπεδο σχεδόν έδαφος.

Πιο συγκεκριμένα, οι τάφοι του νεκροταφείου των Βολιμιδίων διαφέρουν από τους τάφους των Ελληνικών πρωτίστως ως προς το σχήμα των θαλάμων τους καθώς στο σύνολό τους έχουν θαλάμους κυκλικούς, περίτεχνα λειασμένους με θολοειδή οροφή, σχήμα που δεν απαντά στους τάφους των Ελληνικών και πιθανότατα υποδηλώνει μίμηση των πρώιμων θολωτών τάφων, οι οποίοι κατασκευάζονται ήδη από το τέλος της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Πυλίας. [285] Στα Βολιμίδια απαντούν επίσης τάφοι με θάλαμο ελλειψοειδούς σχήματος, πτυόσχημο δρόμο και αδιαμόρφωτο στόμιο, σχήμα που επίσης δεν απαντά στα Ελληνικά **(Εικ. 410, 411, αρ. κατ. τάφ. Ι, 17)**.[286] Τα δύο νεκροταφεία διαφέρουν ακόμη στο σχήμα και στο μέγεθος των δρόμων τους καθώς οι βραχείς, ευρείς, με κατακόρυφα τοιχώματα και έντονη κλίση προς την είσοδο του τάφου δρόμοι των τάφων του νεκροταφείου των Βολιμιδίων παραπέμπουν περισσότερο σε παραδείγματα δρόμων από τους πρώιμους τάφους των Μυκηνών παρά από τάφους των Ελληνικών **(Εικ.**

[285] Εκτός από τα Βολιμίδια οι κυκλοτερείς θαλαμωτοί τάφοι εμφανίζεται και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου (Δανιηλίδου 2000, 161-178). Στις Μυκήνες (τάφοι 70, 83, 84), στην Πελλάνα Λακωνίας (Σπυρόπουλος 1982α, 112-113. 1982-1983, 113-128. 1998, 28-38. 2002, 20-31), στο Παλαιόκαστρο Αρκαδίας (Demakopoulou και Crowel 1998, 269-283), στο Αγραπιδοχώρι Ηλείας (Παρλαμά 1971α, 52-60. Νικολέντζος 2011, 67-68) και στη Βούντενη Πατρών (Κολώνας 1988, 168-170. 1993, 122-123. 1994, 227-228. 1995, 468-496. Κολώνας 1998).

[286] Οι τάφοι των Βολιμιδίων μπορούν να συγκριθούν ως προς το σχήμα με τους τάφους της Επιδαύρου Λιμηράς στην Λακωνία, δεδομένου ότι και αυτοί διαθέτουν βραχείς, συχνά βαθμιδωτούς δρόμους, αβαθή στόμια και ωοειδείς θαλάμους, ενώ στην αριστερή πλευρά του δρόμου τους έχει λαξευτεί πλευρικός θάλαμος ιδίου μεγέθους με αυτόν του κυρίως θαλάμου. Ωστόσο, τα δύο νεκροταφεία διαφέρουν ως προς το μέγεθος καθώς οι τάφοι των Λιμηρών είναι μικρών διαστάσεων, χαμηλοί ως προς το ύψος και η διάμετρός τους δεν ξεπερνά τα 2-3μ. Αντίθετα, οι τάφοι των Βολιμιδίων, διαμέτρου 3-5μ. και σε ελάχιστες περιπτώσεις 6μ., μπορούν να συγκριθούν ως προς το μέγεθος με τους θολωτούς της περιοχής της Πυλίας. Παρόλο που και τα δύο νεκροταφεία αποτελούν μιμήσεις των θολωτών, το νεκροταφείο της Επιδαύρου Λιμηράς, απομονωμένο από την Κεντρική Μεσσηνία, φαίνεται να έχει επηρεαστεί πρωτίστως από τους τάφους στο *Καστρί* Κυθήρων και δευτερευόντως από κάποια πρώιμα Αργολικά πρότυπα.

403-405). [287] Από το δρόμο των τάφων των Ελληνικών απουσιάζουν τα βαθμιδωτά δάπεδα, αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που απαντά στον Τάφο 2 Αγγελοπούλου καθώς και σε ορισμένους τάφους της Αργολίδας.[288] Επιπλέον, διαφορές δύναται να παρατηρηθούν ανάμεσα στα δύο νεκροταφεία ως προς τις εσωτερικές διαμορφώσεις των τάφων τους καθώς στους περισσότερους τάφους των Βολιμιδίων είχαν λαξευτεί κόγχες-βόθροι στα τοιχώματα των θαλάμων τους, ενώ μικρού μεγέθους θάλαμοι ανοίγονταν στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου, αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που απουσιάζει από τα Ελληνικά **(Εικ. 406, 407, 436)**. Οι τάφοι των Βολιμιδίων θα μπορούσαν ωστόσο να συγκριθούν ως προς το μέγεθος του θαλάμου και του στομίου τους με τους τάφους της ομάδας Α των Ελληνικών καθότι ο θάλαμός τους είναι σχετικά μεσαίου μεγέθους και το αβαθές στόμιό τους διερύνεται ελαφρώς προς το εσωτερικό του τάφου.[289] Επίσης ταφικοί λάκκοι και λάκκοι ανακομιδών λαξεύονταν στα δάπεδα των τάφων και των δύο νεκροταφείων **(Εικ. 437)**.

Όσον αφορά στους τάφους του νεκροταφείου του Εγκλιανού, αυτοί θα μπορούσαν να συγκριθούν ως προς το σχήμα και το μέγεθος με τους τάφους της ομάδας Α των Ελληνικών καθώς έχουν σχετικά μέτριο μέγεθος, θαλάμους ελλειψοειδούς ή ακανόνιστου τετράπλευρου σχήματος, δρόμους σχετικά βραχείς με ελαφρά κατωφέρεια προς την είσοδο και τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς τα άνω **(Εικ. 438-440, 443-444, αρ. κατ. τάφ. I, 18)**.[290] Επίσης, κοινό αρχιτεκτονικό στοιχείο ανάμεσα στα δύο νεκροταφεία αποτελεί η λάξευση στο δάπεδο των θαλάμων ορισμένων τάφων τους λάκκων ορθογωνίου ή ακανόνιστου σχήματος. Στους τάφους των Ελληνικών δε συνηθίζεται η λάξευση λάκκων στο δάπεδο των δρόμων τους ή κογχών στα τοιχώματα του δρόμου, αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τους τάφους του Εγκλιανού. [291]

---

[287] Οι σχετικά βραχείς δρόμοι των τάφων των Βολιμιδίων, το μήκος των οποίων δεν ξεπερνούσε τα 7μ., αποτελούν ένδειξη πρώιμης χρονολόγησης καθώς σύμφωνα με τη διαίρεση του Wace ανήκουν στην ίδια κατηγορία με την πρώτη ομάδα των θαλαμωτών τάφων των Μυκηνών (Wace 1932, 124).

[288] Μαρινάτος 1952, εικ. 11. Βαθμίδες (2-3) στα δάπεδα των δρόμων βρέθηκαν στους πρώιμους τάφους 515, 516 και 529 των Μυκηνών (πρβλ. Wace, 1932, 125). Βαθμιδωτά δάπεδα βρέθηκαν και σε αρκετούς τάφους της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου (Μυκήνες Τάφος 10, Πρόσυμνα Τάφοι 8, 48 και 51, Δενδρά Τάφοι 1 και 12, Άργος-Δειράς Τάφος 35, Κιβέρι Τάφος 5 και Ασίνη Τάφος 2:1). Οι βαθμίδες προφανώς λαξεύονταν για να ανακόπτουν την έντονη κατωφέρεια του δρόμου.

[289] Το μήκος του στομίου των τάφων των Βολιμιδίων κυμαίνεται μεταξύ 0.60-0.70μ. και το ύψος από 1.50μ. έως 1.80μ.

[290] Το μήκος των δρόμων τους κυμαίνεται από 3.50 έως 9 περίπου μέτρα.

[291] Για τους τάφους στην περιοχή του Εγκλιανού πρβλ. Murphy 2014, 209-221.

Οι τάφοι του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας θα μπορούσαν επίσης να συγκριθούν ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τους τάφους της ομάδας Α του νεκροταφείου των Ελληνικών καθώς έχουν κάτοψη ακανόνιστη ημικυκλική ή ακανόνιστη τετράπλευρη και μέγεθος μικρό έως μεσαίο **(Εικ. 497-499, 502, 507, 534, 552, αρ. κατ. τάφ. I, 19-23)**.[292] Οι δρόμοι των τάφων της Κάτω Ρούγας, αντίθετα με των Ελληνικών, είναι πολύ στενοί και έντονα κατωφερείς.[293] Ωστόσο, τα τοιχώματά τους, όπως και των Ελληνικών, είναι ελαφρώς κυρτά και συγκλίνουν προς τα άνω **(500, 503, 508, 537, 554)**.[294] Επίσης, η θύρα των τάφων της Κάτω Ρούγας διαφέρει ως προς το σχήμα από αυτή των Ελληνικών της ομάδας Α καθότι είναι υπερμεγέθης, πλαισιώνεται με στενές παραστάδες και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο πλάτος του δρόμου.[295] Στα δάπεδα των ταφικών θαλάμων ορισμένων τάφων της Κάτω Ρούγας (τ. 3, 5) είχαν διανοιχτεί λάκκοι ανακομιδής, αρχιτεκτονική ιδιοτυπία που απαντά και στους τάφους των Ελληνικών. Αντίθετα, η παρουσία βόθρων-κογχών για την απόθεση των οστών παλαιότερων ταφών παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα από το νεκροταφείο των Βολιμιδίων. Ενίοτε ανακομιδές λάμβαναν χώρα και σε κόγχες ανοιγμένες στα τοιχώματα του δρόμου, όπως υποδηλώνει η μικρή αβαθής κόγχη που είχε λαξευτεί στη ΝΑ παρειά και λίγο ψηλότερα από το δάπεδο του δρόμου του Τάφου 2.[296]

Ομοιότητες με τους τάφους της ομάδας Α των Ελληνικών παρουσιάζει και ο τάφος του Προαστίου, δεδομένου ότι ο μικρός σχετικά θάλαμός του έχει σχήμα ακανόνιστο ημικυκλικό και ο ευρύς δρόμος του διευρύνεται προς την είσοδο **(Εικ. 558, αρ. κατ. τάφ. I , 24)**.[297] Τα τοιχώματα του δρόμου του, όπως και αυτά των Ελληνικών, συγκλίνουν προς τα άνω σχηματίζοντας τρίγωνο επάνω από την είσοδο (**Εικ. 559**). Η επιμελημένη πρόσοψη και η καλοδουλεμένη λάξευση των τοιχωμάτων του δρόμου του τάφου του Προαστίου παραπέμπει σε αντίστοιχα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των τάφων των Ελληνικών. Παρομοίως, επιμελημένη πρόσοψη

[292] Το μέγεθος των τάφων της Κάτω Ρούγας κυμαίνεται από 6.42 τ.μ. έως 13.27 τ.μ.
[293] Το μήκος των δρόμων των τάφων της Κάτω Ρούγας κυμαίνεται από 3.75μ. (Τ. 5) έως 8.60 μ., ενώ το πλάτος τους από 0.70-1.10μ. (Τ. 3) έως 1.10-1.20μ. (Τάφος 2).
[294] Το νεκροταφείο της Κάτω Ρούγας, σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο και επομένως καλύπτει την περίοδο της ακμής του Ανακτόρου του Νέστορος.
[295] Οι τάφοι είναι γνωστοί και ως τάφοι Μανιάτη από το όνομα του ιδιοκτήτη του κτήματος.
[296] Μικρή αβαθής κόγχη είχε λαξευτεί χαμηλά στην ΝΑ παρειά του δρόμου του τάφου Ελληνικά 16.
[297] Ο τάφος ερευνήθηκε το καλοκαίρι του 1995 υπό την επίβλεψη της γράφουσας και τη διεύθυνση της Ξένης Αραπογιάννη (Αραπογιάννη 1995, 184).

ανάλογη με αυτή των τάφων των Ελληνικών πρέπει να διέθετε και ο μισοκατεστραμμένος τάφος στην ακρόπολη του αρχαίου Λεύκτρου. Ο δρόμος του τάφου είχε καταστραφεί, ενώ από τη θύρα σώζεται μόνο η δεξιά πλευρά στην οποία διακρίνονται ίχνη αναθύρωσης.[298]

Στην ίδια κατηγορία με τον τάφο του Προαστίου και κατ' επέκταση με τους τάφους της ομάδας Α των Ελληνικών ανήκει και ο τάφος του Αριστομένη, ο θάλαμος του οποίου έχει σχετικά μικρό μέγεθος, σχήμα ακανόνιστο ελλειψοειδές και δρόμο κατωφερή που διερύνεται προς την είσοδο **(Εικ. 560, 561, 564, αρ. κατ. τάφ. I, 25)**.[299] Η τειχισμένη κόγχη στην ανατολική παρειά του δρόμου παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα από το νεκροταφείο του Εγκλιανού (**Εικ. 563**).[300] Επίσης, ο τάφος της Πύλας δύναται να συγκριθεί ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τους τάφους της ομάδας Α των Ελληνικών, δεδομένου ότι ο μικρός σχετικά θάλαμός του έχει σχήμα ελλειψοειδές και δρόμο βραχύ με οριζόντιο δάπεδο (**Εικ. 579, 580, αρ. κατ. τάφ. I, 26**). [301] Το αβαθές στόμιο του τάφου και ο ελλειψοειδούς σχήματος λάκκος ανακομιδής, ανοιγμένος στην νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου του, παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα από τους μικρούς και μεσαίου μεγέθους τάφους των Ελληνικών. [302]

Όσον αφορά στους τάφους της ομάδας Β του νεκροταφείου των Ελληνικών, αυτοί δύναται να συγκριθούν πρωτίστως με τους μνημειώδεις θαλαμωτούς τάφους των νεκροταφείων της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας. Αναλυτικότερα, με τους τάφους των Ελληνικών θα μπορούσε να συγκριθεί ο τάφος Ι:2 του νεκροταφείου της Ασίνης καθώς διαθέτει μεγάλο και σχετικά στενό δρόμο, βαθύ στόμιο και μεγάλο ταφικό θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, ενώ η οροφή του έχει σχήμα δικλινούς στέγης, γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μιμείται αντίστοιχες οικίες της εποχής.[303]

---

[298] Η αναθύρωση ίσως είχε καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα ή ίσως χρησίμευε για τη στερέωση ξύλινης θύρας με την οποία σφραγιζόταν το στόμιο του τάφου.

[299] Αραπογιάννη 1996, 190.

[300] Το δάπεδο της κόγχης, διαστάσεων 2.20x1.10μ., ήταν στο ίδιο επίπεδο με αυτό του δρόμου.

[301] Ο τάφος, ο οποίος είχε λαξευτεί στη δυτική πλευρά κατωφερούς αγροκτήματος, είχε μερικώς καταστραφεί στην πρόσοψη από εκσκαφικό μηχάνημα, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί από τον ιδιοκτήτη για την διαμόρφωση του αγροτεμαχίου του.

[302] Το στόμιο του τάφου σχήματος ορθογωνίου έχει μήκος 0.60μ. και πλάτος 0.95μ., ενώ ο ταφικός θάλαμος έχει διαστάσεις 2.20×3μ. και ύψος 1.80μ.

[303] Frödin και Persson 1938, 162-163. Για το νεκροταφείο της Ασίνης και τα άλλα νεκροταφεία της Αργολίδας πρβλ. Sjöberg 2004). Εκτός από τα Ελληνικά και την Αργολίδα, ταφικοί θάλαμοι με δίρριχτες οροφές έχουν βρεθεί σε θαλαμωτούς τάφους της Αργολίδας,

Οι τάφοι του νεκροταφείου των Δενδρών θα μπορούσαν επίσης να συγκριθούν ως προς το σχήμα και το μέγεθος με τους ταάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών καθώς οι θάλαμοι των περισσοτέρων τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών έχουν μέγεθος που κυμαίνεται από 7 τ.μ. έως πάνω από 33 τ.μ., μνημειώδεις προσόψεις, επιμήκεις δρόμους, βαθιά στόμια και τετράπλευρους θαλάμους με κάθετα τοιχώματα και αετωματική ή οριζόντια οροφή.[304] Ορισμένοι τάφοι των Δενδρών, όπως και των Ελληνικών, διαθέτουν πλευρικούς θαλάμους, θρανία και κιβωτιόσχημους ταφικούς λάκκους.[305] Ταφικοί λάκκοι ορθογωνίου σχήματος με πολλαπλές καλυπτήριες πλάκες, παρόμοιοι με τους λάκκους από τον τάφο 9 των Ελληνικών, βρέθηκαν στον ταφικό θάλαμο του Τάφου Δενδρά 9.

Ορισμένοι τάφοι των νεκροταφείων των Μυκηνών δύναται να συγκριθούν ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τους τάφους της ομάδας Β των Ελληνικών καθότι στις Μυκήνες απαντούν επίσης τάφοι με τετράπλευρο ή σχεδόν κυκλικό σχήμα, επιμήκεις δρόμους, αρχιτεκτονικά διαμορφωμένες προσόψεις, ενώ κάποιοι φέρουν και αετωματική οροφή (τ. 15, 53, 82 και ίσως 47).[306] Τα ανώφλια των περισσοτέρων τάφων των Μυκηνών ήταν τοξοειδή ή ελαφρώς κοίλα, υπάρχαν, όμως, όπως και στα Ελληνικά, οριζόντια.[307] Επίσης, αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις, όπως διακόσμηση, πλευρικοί θάλαμοι, θρανία, ταφικοί λάκκοι κόγχες, που χαρακτηρίζουν τους μεγάλους τάφους των Ελληνικών, απαντούν και σε τάφους των Μυκηνών.[308] Ίχνη ασβεστοκονιάματος και γραπτής διακόσμησης απαντούν στις προσόψεις και στους θαλάμους ορισμένων τάφων των Μυκηνών.[309] Αντίθετα, στο νεκροταφείο των

Κορινθίας (νεκροταφείο Αηδονιών), Αχαΐας, Αθήνας, Σπάτα Αττικής και Θήβα Βοιωτίας (Zavadil 2006, 337-350).

[304] Το μήκος των δρόμων των τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών κυμαίνεται από 5.25μ. (Τ.1) έως 19.45μ. (Τ. 10), ενώ το πλάτος τους από 0.80μ. έως 2.15-2.55μ. αντίστοιχα. Για τους τάφους του νεκροταφείου των Δενδρών πρβλ. Persson 1931. 1942. Aström 1977.

[305] Ταφικοί κιβωτιόσχημοι λάκκοι εκτός από τους τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας απαντούν και σε τάφους της Κρήτης (Βασιλικός τάφος και τάφος 1 Ισοπάτων καθώς και στο θαλαμωτό τάφο 2 του νεκροταφείου των διπλών πελέκεων (Evans 1906, 136-145 και Evans 1914, 6-18, 33-59).

[306] Το μέγεθός τους κυμαίνεται από 1 τ.μ. έως και πάνω από 35 τ.μ., ενώ το μήκος των δρόμων τους κυμαίνεται από 2μ. (Τ. 528) έως 35 μ. (Τ. 505), ενώ το πλάτος τους είναι 0.45μ. και 2.30-2μ. Για τους θαλαμωτούς τάφους των Μυκηνών πρβλ. Wace 1932. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985. Δανιηλίδου 2000, 161-178.

[307] Wace 1932, 132.

[308] Παραθάλαμοι είχαν λαξευτεί στο εσωτερικό των τάφων 5,6, 27, 49, 518, ενώ θρανία στους τάφους 10, 33, 81, 505, 518 και 529. Επίσης, κόγχη αναφέρεται από τους τάφους 42, 47 (Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 15-116, 120-121).

[309] Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 33, 320, 224-225. Wace 1932, 33. Τσούντας 1890, 36. Τσούντας 1891α, 1-6. Παπαδημητρίου 1952, 469. Ίχνη επιχρίσματος, γραπτής διακόσμησης

Ελληνικών, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, απαντά μόνο η λάξευση και η εγχάραξη στην ταφική διακόσμηση.

Τα νεκροταφεία της Πρόσυμνας και του Άργους Δειράδος μπορούν επίσης να συγκριθούν με το νεκροταφείο των Ελληνικών ως προς το σχήμα και το μέγεθος των τάφων καθότι ορισμένοι τάφοι τους έχουν θαλάμους μεσαίου έως μεγάλου μεγέθους, σχήμα τετράπλευρο, ελλειψοειδές, ημικυκλικό ή σχεδόν κυκλικό και οροφές ελαφρώς θολοειδείς ή ελαφρώς οριζόντιες και ενδεχομένως κάποιες να ήταν δίρριχτες.[310] Επίσης, διέθεταν πλευρικούς θαλάμους, θρανία λαξευμένα στις πλευρές των ταφικών θαλάμων και λάκκους λαξευμένους στα δάπεδα των τάφων.[311] Θρανίο σε σχήμα Π, παρόμοιο με αυτό του πλευρικού θαλάμου του Τάφου 4 και του κυρίως θαλάμου του Τάφου 6 των Ελληνικών, είχε λαξευτεί κατά μήκος των τριών πλευρών του ταφικού θαλάμου του Τάφου 34 του νεκροταφείου του Άργους Δειράδος.[312]

Ομοιότητες δύναται να παρατηρηθούν ως προς το σχήμα και το μέγεθος ανάμεσα στους τάφους του νεκροταφείου των Αηδονιών και των Ελληνικών καθώς οι περισσότεροι τάφοι των Αηδονιών έχουν ορθογώνιο θάλαμο, επιμήκεις κατηφορικούς δρόμους και μνημειώδεις προσόψεις. Το άνοιγμα της εισόδου τους συχνά φέρει αναθύρωση, το στόμιο είναι ιδιαίτερα βαθύ και τα τοιχώματα των θαλάμων τους έχουν λαξευτεί με εξαιρετική επιμέλεια και, όπου το πέτρωμα το επέτρεπε, η οροφή έχει αετωματικό σχήμα. [313] Η δίρριχτη οροφή σε αρκετούς τάφους ακουμπούσε, όπως και στους τάφους Ελληνικά 6 και 15, σε πατούρα λαξευμένη στις δύο μακρές πλευρές του θαλάμου. Σε τρεις τάφους του νεκροταφείου των Αηδονιών απαντά, όπως και σε τάφους των Ελληνικών, λάξευση πλευρικών δωματίων και χαμηλών θρανίων. Ωστόσο, υπάρχουν και κάποιες διαφορές ανάμεσα στα δύο νεκροταφεία καθώς σε μερικούς τάφους του νεκροταφείου των Αηδονιών έχει λαξευτεί ευκρινώς στο κέντρο της οροφής ομοίωμα δοκαριού, το οποίο παραπέμπει στα κεντρικά δοκάρια των μυκηναϊκών οικιών και ναΐσκων, αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που δεν απαντά στο νεκροταφείο των Ελληνικών. Τα δύο νεκροταφεία διαφέρουν ακόμη ως προς την παρουσία αυλάκων λαξευμένων στην είσοδο του

ή λάξευσης αναφέρονται και από τάφους της Αργολίδας, της Θήβας, της Βούλας Αττικής και της Επισκοπής Αλικαρνασσού (Vollgraff 1904, 369-370. Deshayes 1966, 33, 239. Blegen 1937a, 174, εικ. 428 και πίν. 39. Frödin και Person 1938, 163. Φαράκλας 1996, 217-218. Κεραμόπουλλος 1917, 159-160. Παπαδημητρίου 1954, 74-75. Mellink 1964, 157).

[310] Vollgraff 1904, 364-399. Blegen 1937a

[311] Ο τάφος XXV της Πρόσυμνας διέθετε τρεις πλευρικούς θαλάμους (Blegen 1937a, 86).

[312] Deshayes 1966 , 102, pl. XI.1.

[313] Κρυστάλλη-Βότση 1989, 34-43. Δημακοπούλου 1996, 26-29, 49-58, 64, 66-67.

τάφου. Στο νεκροταφείο των Ελληνικών δεν απαντούν αύλακες λαξευμένες στο δάπεδο του δρόμου (κυρίως μπροστά στο στόμιο και την άκρη του θαλάμου), αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα που απαντά τόσο στο νεκροταφείο των Αηδονιών όσο και σε άλλα νεκροταφεία της Αργολίδας (Πρόσυμνα, Δενδρά) και της Θήβας (τάφοι Κολωνακίου 15 και 26).[314]

Από τους τάφους της Αττικής, μόνο οι τάφοι Ι και ΙΙΙ στη βόρεια πλευρά του λόφου του Αεροπαγίτου (νεκροταφείο Αγοράς), ο τάφος Ι στα Σπάτα και ο πρόσφατα ανακαλυφθείς τάφος στα Γλυκά Νερά μπορούν να συγκριθούν με τους μεγάλους μνημειώδεις τάφους των Ελληνικών.[315] Ειδικότερα, ο Τάφος Ι της Αγοράς ξεχωρίζει για την ποιότητα της λάξευσης του θρανίου που καταλάμβανε τις τρεις πλευρές του ταφικού θαλάμου.[316] Αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα του τάφου της Αγοράς αποτελεί επίσης η ελαφρώς δίρριχτη οροφή καθώς και ο βαθιά ανοιγμένος στο δάπεδο του θαλάμου κιβωτιόσχημος ταφικός λάκκος, ο οποίος ήταν καλυμμένος με σχιστολιθική πλάκα και παραπέμπει στον ταφικό λάκκο του τάφου 4 των Ελληνικών.[317]

Ορισμένοι επίσης τάφοι από τα νεκροταφεία της Βοιωτίας θα μπορούσαν να συγκριθούν ως προς το σχήμα και το μέγεθος με τους τάφους της ομάδας Β των Ελληνικών καθώς έχουν μεγάλους τετράπλευρους θαλάμους, μνημειώδη πρόσοψη, βαθιά στόμια που μειώνονται ελαφρώς προς τα άνω, επιμήκεις ευρείς δρόμους, δίρριχτη ή οριζόντια οροφή και οι πλευρές των θαλάμων τους διατρέχονται από έδρανα, ενώ βαθιές κόγχες ανοίγονταν στα πλευρικά τοιχώματα.[318] Ωστόσο, ανάμεσα στα δύο νεκροταφεία υπάρχουν και διαφορές καθώς στους μεγάλους τετράπλευρους τάφους της Θήβας ο κύριος άξονας του θαλάμου είναι εγκάρσιος προς εκείνο του δρόμου, το πλάτος των δρόμων τους είναι αρκετά μεγαλύτερο από το αντίστοιχο

[314] Αναλυτικά για την παρουσία αυλάκων στην είσοδο των μυκηναϊκών τάφων πρβλ. Kontorli-Papadopoulou 1987, 150-152.

[315] Το μέγεθος του τάφου Ι ξεπερνά τα 24 τ.μ., ενώ του ΙΙΙ τα 13 τ.μ. (Immerwhar 1971, 97-100, 158-169). Το εμβαδόν του τάφου Ι των Σπάτων είναι 41.77 τ.μ. (Κουμανούδης και Καστόρχης 1877, 23). Για τους τάφους στα Σπάτα Αττικής πρβλ. Γραμμένου 1987. Ο τάφος στα Γλυκά Νερά έχει εμβαδόν 27 τ.μ. (Χατζηδημητρίου, Βρεττού, Παπαθωμά, Μουτάφη 2010, 49-53).

[316] Στην περίπτωση του τάφου Ι το θρανίο χρησιμοποιείται για προσφορές προς τους νεκρούς, ενώ στους τάφους της Αργολίδας χρησιμοποιείται ή για ταφές συνήθως δευτερογενείς ή για προσφορές προς τους νεκρούς.

[317] Η οροφή του τάφου της Αγοράς είχε καταπέσει. Το σχήμα της οροφής βασίζεται σε πιθανή αναπαράσταση (Immerwahr 1971, 159, 100).

[318] Φίλιος 1897, 94-104. Κεραμόπουλλος 1910, 209-52. Κεραμόπουλλος 1917, 2-252. Φαράκλας 1967, 227-228. Σπυρόπουλος 1970α, 218-20. Σπυρόπουλος 1971α, 161-163. 1972α, 309-312. 1973α, 252. Φαράκλας 1996, 214-227.

πλάτος των δρόμων των Ελληνικών και τα τοιχώματά τους συγκλίνουν πολύ έντονα προς τα άνω.[319]

Εκτός όμως από τα παραπάνω νεκροταφεία, μνημειώδεις θαλαμωτοί τάφοι, που θα μπορούσαν να συγκριθούν με τους τάφους των Ελληνικών, απαντούν και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Ορισμένοι τάφοι του νεκροταφείου της Καλλιθέας Πατρών έχουν τετράπλευρο θάλαμο με δίρριχτη οροφή και επιμελημένη λάξευση.[320] Επίσης, ορισμένοι τάφοι του νεκροταφείου της Βούντενης Πατρών δύναται να συγκριθούν ως προς το σχήμα και το μέγεθος με τους τάφους των Ελληνικών καθώς έχουν μεγάλους θαλάμους, σχήμα τετράπλευρο, κυκλικό ή ακανόνιστο κυκλικό και μνημειώδη πρόσοψη.[321] Ωστόσο, σε αντίθεση με τους τάφους των Ελληνικών οι τάφοι της Βούντενης δε διαθέτουν αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις, όπως διακόσμηση, πλευρικούς θαλάμους και θρανία. Ο τάφος ΙΙ του Ναυπλίου έχει επίσης ασυνήθιστες μεγάλες διαστάσεις και οροφή σε σχήμα δικλινούς στέγης. [322] Επίσης, ο θαλαμωτός τάφος στο Αλποχώρι Ηλείας καθώς και ο τάφος στον κάτω Μαυρόλοφο Θεσσαλίας διαθέτουν αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες που παραπέμπουν στους τάφους των Ελληνικών.[323]

2.4. Το Νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας και ο παρακείμενος θολωτός τάφος

Σε απόσταση περίπου 600 μ. από το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων και σε χαμηλότερο σημείο, στις υπώρειες της δυτικής πλευράς της ράχης των Ελληνικών, στη θέση *Ράχες*, ερευνήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία μεταξύ των ετών 1984-1988 ο θολωτός τάφος της Ανθείας, ο οποίος λόγω των

[319] Στους τάφους της ομάδας Β των Ελληνικών ο άξονας του θαλάμου συμπίπτει με τον άξονα του δρόμου. Ο δρόμος του μεγάλου τάφου Ι στο μεγάλο Καστέλλι έχει μήκος 18μ. και πλάτος εμπρός από την είσοδο 5.50μ., ενώ του δεύτερου τάφου στον ίδιο λόφο έχει μήκος 25μ. και πλάτος 4μ.

[320] Παπαδόπουλος 1976, 196-199. 1977,185-186. 1978, 122-124. 1980, 106-109. 1997, 121-126. 1998, 83-87. Αναλυτικά για τη μυκηναϊκή Αχαΐα βλ. Papadopoulos 1978-79.

[321] Κολώνας 1988, 168-170. 1993,122-123. 1994, 227-230. Κολώνας 1995, 478-479, εικ. 3-6α,β, γ. Κολώνας 1998.

[322] Lolling 1880a, 143-163. Στάης 1892, 52-54.

[323] Κοκοτάκη 1985, 103. Κοκοτάκη 1991, 39. Ο τάφος στον κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού Βόλου έχει δικλινή οροφή και ιδιαίτερα επιμελημένο θάλαμο (Μαλακασιώτη 1984, 140-141).

κατασκευαστικών ιδιαιτεροτήτων του, αλλά και του πλούτου των διασωθέντων ευρημάτων του μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ηγεμονικός **(Εικ 349, 352-359).** [324]

Ο τάφος, ο οποίος βρίσκεται 300μ. περίπου ανατολικά της παλαιάς Εθνικής οδού Καλαμάτας-Αθήνας και σε σημείο απ' όπου εποπτεύει την εύφορη πεδιάδα του Παμίσου, είχε συληθεί και παραβιασθεί από τη ΝΔ πλευρά της θόλου, από την οποία είχε αφαιρεθεί τμήμα του οικοδομικού υλικού της.[325] Παρά τη σύληση του διέσωσε σημαντικά και πολύτιμα ευρήματα, ενδεικτικά του πλούτου και του κύρους των κατόχων του. Ο προσανατολισμός του Α-Δ, με την είσοδο δυτικά, υπαγορευόταν, όπως και στους παρακείμενους θαλαμωτούς, από την κλίση του εδάφους.[326] Βρισκόταν, όπως και οι θολωτοί του Κακόβατου, της Περιστεριάς και του Εγκλιανού, σε εξέχουσα θέση δίπλα σε δρόμο που συνέδεε την πεδιάδα με τον οικισμό στην κορυφή της ράχης.[327] Ο δρόμος του, ο οποίος είχε καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος του, σώζεται σε μήκος 6.40μ., ενώ το πλάτος του εμπρός από την είσοδο είναι 2.80μ. **(Εικ. 353).**[328] Τα τοιχώματά του ήταν επενδυμένα με αργούς πλακωτούς ασβεστολιθικούς λίθους, πάχους 0.85μ., από τους οποίους σώζεται τμήμα μόνο της βόρειας πλευράς.[329] Το υπόλοιπο τμήμα της λιθεπένδυσης πρέπει να είχε αφαιρεθεί από τους ντόπιους ως έτοιμο οικοδομικό υλικό. Η θύρα, ύψους 4.30μ., πλαισιώνεται από δύο λίθινες παραστάδες περίτεχνα δουλεμένες, οι οποίες σύγκειται από

---

[324] Ο τάφος ερευνήθηκε από τον τότε Έφορο της Ζ΄ ΕΠΚΑ Άγγελο Λιάγκουρα. Για το θολωτό τάφο της Άνθειας πρβλ. : McDonald και Hope Simpson 1960, 740, εικ. 1. 1961, 250-51 αρ. 78, εικ. 14, 253 αρ. 78, πιν. 77d . Hope Simpson 1965, 58 αρ. 174. McDonald και Rapp 1972, 111, 131, 236, εικ. 15.1 και εικ. 15.2., 288-289 αρ. 137 (78), πιν. 1-3. Συριόπουλος 1964, 64 αριθ. 77, 475 αρ. LIX. Κορρές 1975, 514, πιν 327 α-β. 1978γ, 62-79. 1979α, 237-257. Leekly-Noyes 1976, 117-118. Meyer 1978, 182, 3-15. Pelon 1976, 464. 1998, 123-124. Παπαχατζής 1978, 98 εικ. 15, 102-103 εικ. 20. Boyd 2002, 185.

[325] Οι διαστάσεις της οπής διόδου των αρχαιοκαπήλων, η οποία είχε ανοιχθεί δίπλα στην είσοδο, είναι 1.40×1.70μ. περίπου.

[326] Δεν υπάρχει σταθερός και μόνιμος προσανατολισμός των δρόμων των θολωτών τάφων. Αντίθετα, ο προσανατολισμός τους εξαρτάται από την κλίση του εδάφους και τον προσανατολισμό της κατωφέρειας (Pelon 1976, 278. Cavanagh and Mee 1990, 55). Στην προκείμενη περίπτωση εξαρτάται από τη γεωμορφολογία της πλαγιάς με τη θύρα να έχει κατασκευαστεί στη δυτική πλευρά.

[327] Ο δρόμος, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα, οδηγεί στην κορυφή της ράχης.

[328] Ο δρόμος των περισσοτέρων μνημειωδών θολωτών τάφων της Μεσσηνίας είναι λαξευμένος στο φυσικό πέτρωμα της περιοχής ή φέρει μερικώς λιθεπένδυση από ακατέργαστους πλακοειδείς λίθους. Ο μέσος όρος του μήκος τους φθάνει τα 9 μ., σχεδόν το μισό μήκος του μέσου όρους των αντίστοιχων θολωτών της Αργολίδας. Εξαίρεση αποτελεί ο δρόμος του θολωτού τάφου 1 της Περιστεριάς, το μήκος του οποίου φθάνει τα 28μ. (Galanakis 2008, 15-30).

[329] Λιθεπένδυση έφεραν οι δρόμοι των Τάφων Ψάρι 1 (μήκος 6μ.), Περιστεριά 2 (μήκος 9.15μ.) και ίσως του Κάμπου (μήκος 12.85μ.), ενώ από τους μεσαίου μεγέθους θολωτούς τάφους λιθεπένδυση έφεραν μόνο οι τάφοι του Δάρα και του Βασιλικού.

τετράπλευρους κομψά πριονισμένους δόμους τοποθετημένους ο ένας πάνω στον άλλο.[330] Οι παραστάδες, οι οποίες καθεμία χωριστά έχουν πλάτος 0.40μ., φέρουν στο μέσο κάθετη εσοχή, η οποία χρησίμευε πιθανόν ως πλαίσιο για τη στερέωση της ξύλινης θύρας του τάφου, τμήμα της οποίας βρέθηκε πεσμένο στο δάπεδο της θόλου εμπρός από την είσοδο.[331] Το στόμιο, μήκους 4μ., πλάτους 1.96μ. (στο μέτωπο προς το εσωτερικό του τάφου), διευρυνόμενο στα 2.05μ στην εξωτερική του όψη, φρασσόταν με ξερολιθιά, μήκους 1.20μ. και πλάτους 2μ., ίχνη της οποίας είναι ορατά μέχρι σήμερα.[332] Τα τοιχώματά του, τα οποία έφεραν τρία υπερκείμενα καλά δουλεμένα ανώφλια, συνέκλιναν προς τα άνω. [333] Ο τάφος δε σώζει κουφιστικό τρίγωνο.[334]

Η θόλος του τάφου έχει διάμετρο 10.25 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος της στην ανατολική πλευρά είναι 6.12 μ., στη βόρεια 5.02μ. και στη νότια 4.70μ.[335] Το μέγεθος του τάφου είναι ανάλογο με άλλων πρώιμων θολωτών τάφων της Ηπειρωτικής Ελλάδας, η κατασκευή των οποίων είχε στόχο όχι μόνο τον ενταφιασμό των τοπικών ηγεμόνων αλλά ταυτόχρονα την επίδειξη του πλούτου, της δύναμης και της ισχύος τους.[336] Επί πλέον, η κατασκευή ενός τόσο περίτεχνου και μνημειώδους μνημείου, το οποίο αντικατόπτριζε την εξουσία και τη δύναμη του δυνάστη της περιοχής, απαιτούσε χρόνο, οικονομικά μέσα και εργατικό δυναμικό, που μόνο ένας δυνάστης θα μπορούσε να διαθέσει. [337] Το δάπεδο του θαλάμου ήταν το μαλακό φυσικό πέτρωμα της περιοχής διαμορφωμένο ομαλά. Στη ΝΑ πλευρά του ταφικού θαλάμου, πλησίον των λίθινων τοιχωμάτων της θόλου και παράλληλα προς αυτά, είχε ανοιχθεί στο δάπεδο καλοδουλεμένος ταφικός λάκκος ορθογωνίου σχήματος με

[330] Η παραστάδα της βόρειας πλευράς της θύρας σώζεται σε ύψος 2.98μ., ενώ της νότιας σε ύψος 1.22μ.
[331] Παρόμοια εσοχή-περιθύρωμα για την υποδοχή θύρας απαντά και στη θύρα του θολωτού τάφου 1 της Περιστεριάς.
[332] Οι διαστάσεις του τάφου βασίζονται στις μετρήσεις του τοπογράφου της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ κ. Πάνου Βασίλη, ενώ η περιγραφή του μνημείου σε προσωπικές παρατηρήσεις.
[333] Σύγκλιση των τοιχωμάτων του στομίου προς την επιφάνεια του εδάφους παρατηρείται και στον τάφο Α του Κακόβατου, τα ανώφλια του οποίου, όπως και της Περιστεριάς 1 και του Κάμπου, ήταν με ιδιαίτερη επιμέλεια δουλεμένα.
[334] Από τους θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας κουφιστικό τρίγωνο σώζουν οι τάφοι Περιστεριά 1 και ο θολωτός του Κάμπου.
[335] Έχει περίπου την ίδια διάμετρο με το θολωτό Τάφο 2 της Περιστεριάς (διάμ. τάφου 10.60μ.), ενώ ο Τάφος Α του Κακοβάτου έχει διάμετρο 12μ. και οι τάφοι Β, C 10 μ. Ο Τάφος IV στον Εγκλιανό έχει διάμετρο 9.35μ., ο Τάφος στο Ψάρι 9.1 μ., ενώ του Βαφειού 10 μ., ο Τάφος του Αιγίσθου στις Μυκήνες 13μ., ο θολωτός στους Άνω Φούρνους 11μ., της Παναγιάς 8μ. και των Δενδρών 7.30μ.
[336] Santillo και Frizell 1997-98, 104.
[337] Cavanagh και Mee 1998, 45-46. Wright 1987, 173-174.

κάθετα και προσεκτικά εργασμένα τοιχώματα **(Εικ. 351).** Ο λάκκος, ο οποίος είχε προσανατολισμό Β-Ν, μήκος 2.50μ., πλάτος 1.30μ. και βάθος 1.20μ., δεν έφερε καλυπτήριες πλάκες. Παρόμοιοι ταφικοί λάκκοι, οι οποίοι προορίζονταν για να δεχτούν πρωτογενείς κυρίως ταφές, έχουν βρεθεί σε αντίστοιχα θολωτά μνημεία της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας.[338] Δεύτερος λάκκος ελλειψοειδούς σχήματος και μικρότερου μεγέθους είχε ανοιχθεί σχεδόν δίπλα του ταφικού λάκκου, ενώ βόρεια αυτού είχε ανοιχθεί τρίτος αβαθής λάκκος. Το κάτω μέρος της θόλου, μέχρι περίπου το ύψος του ενός μέτρου, είναι κτισμένο με αρκετά μεγάλους καλοπελεκημένους λίθους από ψαμμίτη, οι οποίοι σε αρκετά σημεία είναι ιδιαίτερως επιμήκεις.[339] Αντίθετα, το άνω τμήμα της θόλου είναι κτισμένο από μικρούς πλακοειδείς ασβεστολιθικούς λίθους μερικώς δουλεμένους, οι οποίοι σε αρκετά σημεία εναλλάσσονται με κατεργασμένους επιμήκεις **(Εικ. 352).**[340] Σε αρκετά σημεία της θόλου οι πλακοειδείς ασβεστολιθικοί λίθοι είναι χρώματος λευκού, μώβ και λευκόφαιου.[341] Λιθάρια αλλά και μικροί πλακωτοί λίθοι χρησιμοποιούνται ως βύσματα για να συμπληρώσουν τα δημιουργούμενα κενά μεταξύ των πλακοειδών λίθων και των δόμων, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο τη στατική επάρκεια του μνημείου.[342]

Οι πλευρές στην εσωτερική πλευρά της θύρας έχουν ενισχυθεί με κατεργασμένους δόμους, ενώ το εσώτερο τμήμα του ανωφλίου, το οποίο αποτελείται από καλά πελεκημένο μονόλιθο ψαμμίτη, μήκους 3.50 μ. και πάχους 0.45 μ., είναι διαμορφωμένο κατάλληλα, ώστε να αντιστοιχεί στο ύψος εκείνο προς τον ισοϋψή δακτύλιο της θόλου με την ίδια, μάλιστα, κοίλανση.[343] Το ανώφλιο βρισκόταν στο

---

[338] Λάκκοι απαντούν και σε άλλους θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας (Ακόνα, Μάλθη θολ. τ.1, Τουρλιδίτσα, Βασιλικό, Πύλος, Ρούτση, ενώ δεν έχουν βρεθεί στην Περιστεριά). Λάκκοι έχουν βρεθεί επίσης στον τάφο Α του Κακόβατου, στο θολωτό του Βαφειού, αλλά και στους τάφους Κάτω Φούρνου, Λεόντων, Ηραίου Άργους, Τίρυνθας, Δενδρών και Πρόσυμνας στην Αργολίδα (πρβλ. επίσης Cavanagh and Mee 1998, 70).

[339] Σαν θεμέλια της θόλου, η οποία μοιάζει με κυψέλη, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ορθογωνίου σχήματος κατεργασμένοι λίθοι, πάχους 0.20 μ. και μήκους από 0.53μ. έως και 0.99μ.

[340] Η τοποθέτηση επιμήκων πλακοειδών λίθων σε συγκεκριμένα σημεία της θόλου απαντά στο θολωτό του Χαροκοπιού και στον τάφο Ψάρι 1.

[341] Χρωματιστοί λίθοι χρησιμοποιούνται επίσης στα τοιχώματα της θόλου των τάφων Κακόβατου Α, Περιστεριά 1, Εγκλιανού ΙΙΙ και IV.

[342] Αντίστοιχα παραδείγματα γνωρίζομε από το σύνολο σχεδόν των ταφικών μνημείων της Πυλίας. Η χρήση μεγάλων καλοπελεκημένων λίθων συμβάλλει στη στατικότητα του μνημείου, ενώ αντίθετα η χρήση μικρών πλακοειδών λίθων ενισχυμένων με λίθινες σφήνες αποτελεί βασική αιτία πρόωρης κατάρρευσης των θολωτών μνημείων.

[343] Από τα τρία ανώφλια του τάφου έχει αφαιρεθεί το εξωτερικό προς την πλευρά του δρόμου. Στη Μεσσηνία το υπέρθυρο ήταν συνήθως από κροκαλοπαγή λίθο και

ίδιο επίπεδο με το έδαφος, ώστε να μην υπάρχουν μηχανικές δυσκολίες κατά την τοποθέτηση των μεγάλων ογκολίθων του. Η πρόσοψη του τάφου, όπως και του θολωτού τάφου 1 της Περιστεριάς, έχει κατασκευαστεί με τοιχοποιία κατά το ισόδομο σύστημα, ενώ το στόμιο είναι κατασκευασμένο από μεγάλες καλά πελεκημένες ανισομεγέθεις λιθόπλινθους.[344] Η ξερολιθιά, σύμφωνα με τα υφιστάμενα στοιχεία, αποτελούνταν από ανισομεγέθεις αργούς λίθους.

Ο τάφος, λόγω της μνημειώδους εισόδου του, της προσεγμένης τοιχοποιίας, του πλούτου των διασωθέντων ευρημάτων και του μεγάλου μεγέθους του, κατατάσσεται στους ηγεμονικούς θολωτούς τάφους και μπορεί να συγκριθεί με το θολωτό Τάφο 1 της Περιστεριάς, τον Τάφο 1 της Τραγάνας, τον Τάφο IV του Εγκλιανού και τον Τάφο του Κάμπου.[345] Όσον αφορά στην ποιότητα της κατασκευής και στην αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητά του, ο τάφος παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τους μεγάλους θολωτούς τάφους των Μυκηνών, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη στην περιοχή από την πρώιμη ήδη Μυκηναϊκή εποχή ενός ισχυρού μυκηναϊκού κέντρου, το οποίο πρέπει να είχε επαφές με τα τότε γνωστά Μυκηναϊκά κέντρα της Μεσσηνίας και της Αργολίδας.[346]

Ο τάφος της Ανθείας, σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα και την ευρεθείσα κεραμική, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, ενώ οι ανεσκαμμένοι τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών έπονται χρονολογικά.[347] Ωστόσο, η μνημειακότητα της κατασκευής του, το μεγάλο μέγεθός του, οι επιμέρους αρχιτεκτονικές

διαφοροποιούνταν από το υλικό δομής του υπόλοιπου μνημείου (π.χ. θολωτός 1 Περιστεριάς και τάφος IV Άνω Εγκλιανού). Γενικά, φαίνεται ότι λαμβανόταν ειδική μέριμνα για το υπέρθυρο καθώς έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην εξουδετέρωση των πολλαπλών εσωτερικών και εξωτερικών δυνάμεων που ασκούνταν στη θόλο.

[344] Παρομοίως από μεγάλες κατεργασμένες λιθόπλινθους έχουν κατασκευαστεί τα στόμια των τάφων Κακόβατου Α και Περιστεριάς 1, ενώ το στόμιο του θολωτού τάφου Τραγάνας 1, ίσως και του 2, είναι κατασκευασμένο με ισόδομη τοιχοποιία από ψαμμίτη λίθο.

[345] Επιμελημένη τοιχοποιία παρουσιάζει και ο θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ περιόδου στον Κάμπο Αβίας, τα τοιχώματα του οποίου ήταν επενδυμένα με ακατέργαστους λίθους. Η διάμετρος της θόλου του τάφου υπολογίστηκε από το Hope Simpson περίπου στα 8.5 μ.

[346] Αναλυτικά για τους θολωτούς τάφους κατά την ΥΕ περίοδο πρβ. Galanakis 2008.

[347] Ο Τάφος, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Wace, εντάσσεται στη δεύτερη ομάδα των τάφων των Μυκηνών (Παναγίας, Λεόντων, Κάτω Φούρνου). Στην ομάδα αυτή εμφανής είναι η εξέλιξη στην κατασκευή της θόλου, η οποία δομείται από πιο ισομετρικούς λίθους επάνω σε λαξευτά θεμέλια, με ενδυνάμωση της θύρας και επιμήκυνση των ανωφλίων, από τα οποία το εσωτερικό σχηματίζει καμπύλη για να εναρμονισθεί με το κυκλικό σχήμα της θόλου. Το βάρος των ανωφλίων στο πιο ευαίσθητο σημείο τους μειώνεται με το ανακουφιστικό τρίγωνο στο κέντρο της πρόσοψης. Οι προσόψεις είναι όμορφα καλυμμένες με μεγάλους κατεργασμένους λίθους, ενώ ο δρόμος φέρει πλευρικά τοιχώματα από κροκαλοπαγείς ή αργούς λίθους για να εμποδίζει το χώμα να πέφτει μέσα (Vermeule 1983,132).

εκλεπτύνσεις και ο πλούτος των ευρημάτων του πρέπει να αποτέλεσαν πρότυπο και για την κατασκευή των μεταγενέστερων θαλαμωτών τάφων. Το μέγεθός του, συνολικού εμβαδού 83 τ.μ., θα μπορούσε να συγκριθεί με αυτό των μεγάλων τάφων των Ελληνικών (Τάφοι 4, 6, 13 και 15). Το ίδιο θα μπορούσε να αναφερθεί και για την επιμελημένη και μνημειώδη είσοδό του, όπως και για την επιμέλεια που παρατηρείται στη λάξευση και στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Επιπλέον, η μεγαλοπρέπεια του τάφου και η έξοχα κατεργασμένη λίθινη τοιχοποιία του υποδηλώνει την παρουσία εξειδικευμένου συνεργείου στην περιοχή, που μόνο ο δυνάστης της περιοχής μπορούσε να διαθέσει. Δεν αποκλείεται η κατασκευή ενός τόσο περίτεχνου ταφικού μνημείου στην περιοχή της Ανθείας να αποτέλεσε πρότυπο έμπνευσης και να παρακίνησε την τοπική αριστοκρατία να προβεί στην κατασκευή των παρακείμενων μνημειωδών θαλαμωτών τάφων, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε ήδη έπονται χρονολογικά. Επίσης, κοινό στοιχείο ανάμεσα στο θολωτό της Ανθείας και στους θαλαμωτούς των Ελληνικών αποτελεί η λάξευση κιβωτιόσχημων ταφικών λάκκων στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου, πρακτική που απαντά κυρίως στους μεγάλους θολωτούς και σε αρκετούς μεγάλους θαλαμωτούς τάφους.[348] Στην προκείμενη περίπτωση δύο ταφικοί λάκκοι, εκ των οποίων ο ένας περιείχε ταφές σε πίθους, είχαν ανοιχτεί στη ΝΑ πλευρά της ταφικής θόλου.[349]

Ο θολωτός τάφος της Ανθείας έχει κατασκευαστεί στην ίδια ράχη, αλλά σε αρκετή απόσταση από τους θαλαμωτούς, οι οποίοι είχαν λαξευτεί στην κορυφή της ράχης.[350] Αυτή η απόσταση του θολωτού τάφου από τους θαλαμωτούς τονίζει την ξεχωριστή σημασία του μνημείου, τον διαφοροποιεί από τους θαλαμωτούς και ταυτόχρονα λειτουργεί ως έκφραση κοινωνικής διάκρισης, τονίζοντας τον ηγεμονικό του χαρακτήρα.[351]

[348] Η απόθεση των νεκρών σε λάκκους πιθανόν αποτελεί επιβίωση της ΜΕ ταφικής αρχιτεκτονικής (Kontorli-Papadopoulou 1995, 5). Ο Γ. Μυλωνάς πίστευε ότι οι ταφικοί λάκκοι χρησιμοποιούνταν για την απόθεση των οστών των μελών της ανώτερης τάξης της ΥΕ κοινωνίας, οι οποίοι επιθυμούσαν αξιοπρεπή μεταθανάτιο αντιμετώπιση (Wells 1990, 135).

[349] Η ταφή σε πίθο είναι ένα ταφικό έθιμο ευρύτατα διαδεδομένο στη Μεσσηνία κατά τη ΜΕ περίοδο (Τύμβος Παπουλίων, Βοϊδοκοιλιάς).

[350] Παρομοίως και οι θολωτοί Τάφοι της Πρόσυμνας, του Μπερμπατίου και των Δενδρών βρίσκονταν απομονωμένοι από τους θολωτούς (Wells 1990, 128).

[351] Η σημασία της διαφοροποίησης των ταφικών μνημείων στο χώρο ως έκφραση κοινωνικής διάκρισης έχει τονισθεί από πολλούς μελετητές (Parker Pearson 1993, Carr 1995, 183-184).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

3.1. Ταφικές πρακτικές στο Νεκροταφείο των Ελληνικών

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η προσέγγιση των ταφικών εθίμων των κατοίκων της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας κατά την ΥΕ περίοδο μέσα από το διαθέσιμο ανασκαφικό υλικό. Παρουσιάζεται ο τρόπος ταφής και απόθεσης των νεκρών καθώς και η θέση του σώματός τους σε σχέση με το ταφικό μνημείο. Προσεγγίζεται ο τρόπος αντιμετώπισης των παλαιότερων ταφών σε σχέση με τις νεότερες, ενώ γίνεται αναφορά στον τρόπο και στο είδος κτέρισης των νεκρών. Για την καλύτερη κατανόηση του θέματος επιχειρείται συγκριτική μελέτη των ταφικών πρακτικών της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας με τις ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα την ίδια χρονική περίοδο στα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στην εισαγωγή, επιχειρείται μια πολιτισμική και ταυτόχρονα κοινωνική ανάλυση των δεδομένων. Τίθονται ερωτήματα που αφορούν στην ταφική τελετουργική πράξη, στην κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του νεκρού, στη συλλογική ταυτότητα, στις σχέσεις ταφικών πρακτικών και κοινωνικής οργάνωσης, στο χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο καθώς και στις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής και τη θεώρησή τους απέναντι στο θάνατο. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της ΥΕ κοινωνίας της περιοχής μέσα από τον αριθμό, το είδος και την ποιότητα των κτερισμάτων. [352]

Η μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος βασίζεται κυρίως στις αναφορές των ανασκαφέων των ταφικών μνημείων στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, στη μελέτη των ημερολογίων (για όσους τάφους υπάρχουν), στη μελέτη του σκελετικού υλικού από την ανθρωπολόγο Lynne Schepartz και το ζωοαρχαιολόγο Flint Dipple καθώς και στην προσωπική εμπειρία.[353] Δυσκολίες παρουσιάστηκαν στην εξέταση του υλικού

[352] Για τις ταφικές τελετουργικές πράξεις κατά την ΥΕ περίοδο πρβλ. Cavanagh 1998, 103-114.

[353] Βασικό εργαλείο για τη μελέτη των ταφικών πρακτικών στους τάφους των Ελληνικών αποτελούν τα ημερολόγια της ανασκαφής. Τα ανασκαφικά ημερολόγια των τάφων 2, 3 και 6 έγραψε η Γεωργία Χατζή, η οποία διενήργησε και την ανασκαφή των αντίστοιχων τάφων. Τα ημερολόγια των τάφων 7 έως 16 έγραψε η γράφουσα, η οποία και διενήργησε την ανασκαφή

καθώς οι τάφοι στο σύνολό τους βρέθηκαν συληµένοι και αναµοχλευµένοι, µε αποτέλεσµα να έχουν µετακινηθεί τα αντικείµενα από την αρχική τους θέση και να µη δύναται να αποδοθούν συγκεκριµένα κτερίσµατα σε συγκεκριµένες ταφές και ως εκ τούτου να µη µπορούν να διακριθούν οι πρωτογενείς από τις δευτερογενείς ταφές. Επί πλέον, η συνεχής χρήση των τάφων για πολλές γενιές συνέβαλε στην καταστροφή ή στην απόρριψη ευρηµάτων προκειµένου να δηµιουργηθεί χώρος για νέες ταφές. Επίσης, ο µικρός αριθµός των ανεσκαµµένων τάφων και η έντονη σύληση τους δεν επιτρέπει τη γενίκευση συµπερασµάτων και τη διεξαγωγή ασφαλών στατιστικών αναλύσεων. Σε κάθε περίπτωση, ο αποσπασµατικός και σχετικά µικρός αριθµός των αρχαιολογικών δεδοµένων για το µέγεθος των µνηµείων δε µας επιτρέπει να ανασυνθέσοµε πλήρως και αντικειµενικά το σύνολο των ταφικών πρακτικών του νεκροταφείου των Ελληνικών και κατά συνέπεια να αποκτήσοµε µια πλήρη εικόνα των ταφικών εθίµων και των θρησκευτικών και µεταφυσικών πεποιθήσεων των κατοίκων της περιοχής αλλά και της κοινωνικής και οικονοµικής οργάνωσής τους.

Από τη µελέτη του ανασκαφικού υλικού του νεκροταφείου των Ελληνικών προκύπτει ότι τα έθιµα ταφής δε διαφοροποιούνται από αυτά που λάµβαναν χώρα στην υπόλοιπη Μεσσηνία και εν γένει στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ύστερη Χαλκοκρατία. [354] Σε γενικές γραµµές, οι ταφικές πρακτικές του νεκροταφείου των Ελληνικών ακολουθούσαν αυτές του Μυκηναϊκού κόσµου, όπως αυτές παρουσιάζονται µέσα από τις αρχαιολογικές µαρτυρίες και τις διασωθείσες εικονογραφικές παραστάσεις της εποχής.

Από τα µέχρι τώρα ανασκαφικά δεδοµένα, τις µαρτυρίες των Οµηρικών επών, τις σχετικές εικονιστικές παραστάσεις στις ταφικές λάρνακες από το νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΙΑ2-Γπρώιµης περιόδου της Τανάγρας καθώς και από τη λίθινη σαρκοφάγο της ΥΜ ΙΙΙΑ1/Α2 περιόδου από το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηρακλείου, δύναται να ανασυνθέσουµε σε µεγάλο βαθµό τις ταφικές πρακτικές που ενδεχοµένως λάµβαναν χώρα στη Μεσσηνία κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Διαφωτιστικές επίσης

των ανωτέρω τάφων. Δυστυχώς, στο αρχείο της Εφορείας δε βρέθηκαν ηµερολόγια ανασκαφής για τους τάφους 1, 4 και 5, µε αποτέλεσµα η µελέτη τους να βασίζεται αποκλειστικά στα αρχιτεκτονικά και αρχαιολογικά δεδοµένα. Για τα ταφικά έθιµα στο θολωτό τάφο της Ανθείας η µελέτη βασίστηκε στα ηµερολόγια της ανασκαφής του θολωτού τάφου, τα οποία φυλάσσονται στο αρχείο της Εφορείας.

[354] Για τα µυκηναϊκά έθιµα ταφής βλ. Μυλωνάς 1961-62, 291-355. Ανδρόνικος 1962, 40-64.

είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις σχετικές εικονιστικές παραστάσεις σε όστρακα μεγάλων γραπτών αγγείων της εποχής, κυρίως από την γειτονική Ηλεία.

Τα βασικά τελετουργικά χαρακτηριστικά των Ομηρικών ταφικών τελετουργιών, όπως αυτά προκύπτουν από την κηδεία του Πατρόκλου (Ψ΄ Ιλιάδος), την κηδεία του Έκτορα (Ω΄ Ιλιάδος) καθώς και την κηδεία του Αχιλλέα (ω΄ Οδύσσειας) είναι:[355] Το λούσιμο του νεκρού σώματος και η επάλειψή του με λάδι και μύρο. Ακολουθεί η Πρόθεση του νεκρού, ο τελετουργικός θρήνος, η Εκφορά, η Σπονδή, η Θυσία-προσφορά ζώων και η Καύση του νεκρού σώματος. Τα οστά, αφού πρώτα καθαριστούν και πλυθούν με κρασί, συλλέγονται και τοποθετούνται σε ειδική θήκη. Στη συνέχεια επάνω στην ταφική πυρά συγκεντρώνεται χώμα για να σχηματισθεί υψηλός τύμβος, στην κορυφή του οποίου στήνεται στήλη. Ακολουθεί δείπνο προς τιμήν του νεκρού. Η τελευταία πράξη του Ομηρικού ταφικού κύκλου είναι οι αθλητικοί αγώνες προς τιμήν του νεκρού, οι οποίοι περιγράφονται στην κηδεία του Πατρόκλου και του Αχιλλέα.

Ειδικότερα, από την Ιλιάδα (ραψωδία Ψ΄ 1-257) πληροφορούμαστε ότι η εκφορά της σορού του Πατρόκλου γίνεται με μεγαλοπρεπή πομπή. Τον νεκρό Πάτροκλο μεταφέρουν οι σύντροφοί του με κομμένα τα μαλλιά ως ένδειξη πένθους. Στη συνέχεια τοποθετείται στην πυρά όπου μαζί του καίγονται αγγεία με λάδι, σφάγια ζώων καθώς και τα σώματα δώδεκα νεαρών Τρώων. Μετά την ταφή λαμβάνουν χώρα επικήδειοι αθλητικοί αγώνες (ραψωδία Ψ΄ 257-897), όπου ο Αχιλλέας προσφέρει στους νικητές πολλά και πολύτιμα έπαθλα. Από την κηδεία του Έκτορα ξεχωρίζει ο εννιάμερος θρήνος προς τιμήν του (ραψωδία Ω΄ 778-805). Στην κηδεία του Αχιλλέα (ω΄ Οδύσσειας 15-97) λαμβάνουν χώρα και τα τρία βασικά στάδια της Ομηρικής νεκρικής τελετουργίας (πρόθεση νεκρού, νεκρώσιμη πομπή, τελετή ενταφιασμού). Το νεκρό σώμα του Αχιλλέα, αφού πλύθηκε με ζεστό νερό και αλείφθηκε με μύρο, εκτέθηκε σε τιμητική κλίνη για να αρχίσει ο τελετουργικός θρήνος από τους στενούς συγγενείς, συντρόφους και φίλους, οι οποίοι έκοβαν τα μαλλιά τους σε ένδειξη πένθους (ω΄ Οδύσσειας 44-49). Μετά το θρήνο, ο οποίος διήρκεσε δέκα επτά μερόνυχτα, έσφαξαν αρνιά και βόδια και άναψαν τη φωτιά για να καεί το σώμα μαζί με λίπος ζώων και ολόγλυκο μέλι.

Οι νεκρικές τελετουργίες της μυκηναϊκής εποχής αποσαφηνίζονται περαιτέρω με τις εικονιστικές παραστάσεις των ταφικών λαρνάκων του νεκροταφείου της

[355] Καζαντζάκης και Κακριδής 1955. 1965.

Τανάγρας.[356] Στις παραστάσεις αυτές, όπου αποκαλύπτονται κατά τρόπο μοναδικό τα εθιμοτυπικά, θεολογικά και τελετουργικά θέσμια του Ελληνισμού των προϊστορικών χρόνων, απεικονίζονται η πρόθεση και η εκφορά των νεκρών, ο δραματικός ολοφυρμός των θρηνητριών καθώς και τελετουργικοί χοροί και πομπές θρηνωδών. Διαφαίνεται επίσης ότι κατά τη διάρκεια των νεκρικών τελετών λάμβαναν χώρα και αθλητικοί αγώνες προς τιμήν των νεκρών, όπως αμαξοδρομίες ή ακόμη και τα γνωστά από την Κρήτη Ταυροκαθάψια. [357]

Το μυστηριακό της ταφικής τελετουργίας και η τιμή προς τον Νεκρό, ΤΟ ΓΕΡΑΣ ΘΑΝΟΝΤΩΝ, απεικονίζεται κατά τρόπο απαράμιλλο στην λάρνακα από τον τάφο 22 της Τανάγρας.[358] Στη μία μακρά της πλευρά απεικονίζεται άνω χορός θρηνουσών με εναλλασσόμενες μαύρες και ερυθρές ενδυμασίες σε δύο ημιχώρια **(Εικ. 601).** Στην κάτω ζώνη απεικονίζονται δύο άρματα με τρεις επιβαίνουσες μορφές και ανάμεσά τους δύο νέοι οπλομαχούντες. Η σκηνή της κάτω ζώνης πιθανόν αναφέρεται σε Εκφορά του νεκρού συνοδεία αρμάτων, προφανώς κάποιου επίσημου Νεκρού, η δεύτερη ίσως δηλώνει αγώνες προς τιμήν των Νεκρών, όπως τα Άθλα επί Πατρόκλω (Ψ΄ Ιλιάδος). Η άλλη μακρά πλευρά της λάρνακας αποτελεί μικρογραφική παράσταση μυθολογικής (άνω) και τελετουργικής (κάτω) σκηνής **(Εικ. 602).** Ο κυνηγός ανάμεσα σε δύο μεγαλόσωμα και άλλα πολυάριθμα αιγοειδή κυνηγά με το ξίφος του σε ‘‘ηρωική γυμνότητα’’. Ουσιαστικά πρόκειται για τον αφηρωϊσμένο νεκρό στα *Ηλύσια Πεδία*. Κάτω απεικονίζονται Ταυροκαθάψια, τα οποία φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος του τελετουργικού και αγωνιστικού κύκλου, που είχε καθιερωθεί ως εθιμοτυπία της τιμής του Νεκρού ή της Ηρωολατρείας ήδη από τους μυκηναϊκούς, τουλάχιστον, χρόνους. Οι στενές πλευρές απεικονίζουν σκηνές θρήνου και προθέσεως.[359]

Η σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας, η οποία συνδυάζει ως προς τη θεματολογία και την τεχνοτροπική απόδοση μινωικά και μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, αποτελεί επίσης μνημείο απαράμιλλης θρησκευτικής και νεκροθεραπευτικής λατρείας και τελετουργίας καθώς και κωδικοποίησης δοξασιών για την τύχη της ψυχής και τελετουργιών για τον εξαγνισμό της. Θεωρείται πιθανώς η πληρέστερη εικονογραφία

[356] Immerwahr 1995, 109-21.
[357] Για τα μυκηναϊκά και Ομηρικά έθιμα ταφής πρβλ. Mylonas 1948, 56-81. Ανδρόνικος 1962, 40-64.
[358] Σπυρόπουλος 1969β, 14, πιν. 13α-14 α,β. 1970β, 190-195, εικ. 15, 16, 17.
[359] Πρόθεση νεκρού εικονίζεται επίσης σε πήλινη λάρνακα στο Μουσείο Ρεθύμνου (Cavanagh και Mee 1995, 50, 51).

θυσιαστικής τελετής του προ-Ομηρικού κόσμου καθώς στον τοιχογραφικό της διάκοσμο παρέχονται πληροφορίες για τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τα ταφικά έθιμα των ευγενών της περιόδου κατά την οποία η Κρήτη βρισκόταν υπό Μυκηναϊκή κυριαρχία. [360]

Στη μια μακρά πλευρά εικονίζονται δύο σκηνές **(Εικ. 603)**: στην αριστερή πλευρά διακρίνονται ιέρειες ή θεές που μεταφέρουν το αίμα του θυσιασμένου ταύρου με τη συνοδεία μουσικού με λύρα και το μεταγγίζουν σε άλλο αγγείο τοποθετημένο ανάμεσα σε δύο διπλούς πελέκεις. Δεξιά άνδρες ντυμένοι με δέρματα ζώων προσφέρουν ομοίωμα πλοίου και ζώα στο θεοποιημένο νεκρό, ο οποίος στέκεται μπροστά από τον τάφο του, ένα ναόμορφο κτήριο δίπλα σε βαθμιδωτό βωμό και δέντρο. Στην άλλη μακρά πλευρά απεικονίζεται πομπή γυναικών, θυσία ταύρου υπό τη συνοδεία ήχων αυλού και προσφορές σε βωμό μπροστά από διπλό πέλεκυ, ιερό με επίστεψη κεράτων καθιερώσεως και ιερό δέντρο. Στις στενές πλευρές της σαρκοφάγου εικονίζονται ανά δύο γυναίκες επάνω σε άρματα, που σέρνουν άλογα και γρύπες αντίστοιχα.

Τις γνώσεις μας για τη μεταχείριση του νεκρού σώματος, τις μυκηναϊκές και εν γένει τις κρητομυκηναϊκές νεκρικές τελετές συμπληρώνουν θεαματικά οι διακοσμημένες με θέματα από τη φύση και τη θρησκευτική εικονογραφία πήλινες λάρνακες από το ΥΜ ΙΙΙΑ1/Α2 νεκροταφείο των Αρμένων, 10 χλμ. νότια της πόλης του Ρεθύμνου.[361] Παρομοίως και οι εικονογραφικές παραστάσεις σε μεγάλα αγγεία του εικονιστικού ρυθμού διαφωτίζουν περαιτέρω το μυκηναϊκό τελετουργικό κύκλο.

Ειδικότερα, θραύσμα αγγείου πιθανόν κρατήρα της ΥΕ ΙΙΙΓ από το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας στη γειτονική Ηλεία εικονίζει σκηνή πρόθεσης νεκρού.[362] Στο ανωτέρω όστρακο απεικονίζεται ανδρική μορφή ξαπλωμένη σε φορείο-νεκρική κλίνη το οποίο στηρίζεται σε πόδια.[363] Ο νεκρός έχει τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το ένα χέρι κατά μήκος του σώματος, το άλλο στο μέτωπο, τα γόνατα ελαφρώς λυγισμένα και το κεφάλι στραμμένο στο πλευρό, στάση που συμπίπτει με τη γενική ανασκαφική εικόνα των ανευρεθέντων ταφών, δηλαδή ύπτια θέση με

[360] Long 1974. Marinatos 1993. Laffineur 1991, 277-285. Σακελλαράκης 2003, 113-115. Martino 2005. Gallou 2005, 63, 89-90, 100-101, fig. 31, 41, 63. Για τα ταφικά έθιμα της μινωικής Κρήτης πρβλ. Ευαγγέλου 2009.
[361] Τζεδάκης 1971, 216-222.
[362] Σχοινάς 1990, 115. 1999, 257-262. Βικάτου 2001, 273-284.
[363] Υπολείμματα ξύλινων φορείων έχουν εντοπισθεί σε αρκετούς θαλαμωτούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας (Lewartowsky 2000, 57), αλλά και στο Υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων.

ελαφρώς λυγισμένα τα κάτω άκρα, τα άνω άκρα τοποθετημένα παράλληλα προς το σώμα και το κεφάλι στραμμένο στο πλάι. Κάτω από την κλίνη εικονίζεται κατοικίδιο ζώο, ενώ δεξιά αυτής ανδρική μορφή σε στάση θρηνωδού, κρατά στο ένα χέρι κάποιου είδους εργαλείο.[364] Ακριβώς δίπλα εικονίζεται μικρού μεγέθους πιθανόν παιδική μορφή επίσης σε στάση ‘‘θρηνωδού.’’[365] Αριστερά της κλίνης εικονίζονται γυναίκες θρηνωδοί σε μετωπική στάση. Ακολουθεί αιγοειδές το οποίο πιθανόν προοριζόταν για θυσία προς τιμήν του νεκρού.[366] Εκφορά νεκρού εικονίζεται σε όστρακο από θαλαμωτό τάφο της Ολυμπίας.[367] Δύο ανδρικές μορφές μεταφέρουν στα χέρια τη νεκρική κλίνη με τον αποθανόντα, ενώ πίσω ακολουθεί γυναικεία μορφή σε στάση θρηνωδού.

Σύμφωνα με τις παραπάνω απεικονίσεις, οι συγγενείς θρηνούσαν το νεκρό με συγκεκριμένη ταφική τελετουργία όπου επικεφαλής είχε οριστεί ‘‘ιερέας’’, ενώ γυναίκες και παιδιά συμμετείχαν στην έκφραση του πόνου με τη συγκεκριμένη χειρονομία των θρηνωδών. Ο νεκρός τοποθετούνταν υπτίως στη νεκρική κλίνη-φορείο με το οποίο θα αποτίθετο εντός του ταφικού θαλάμου, ενώ ζώο θυσιαζόταν προς τιμήν του. Ακολουθεί η εκφορά, κατά την οποία άνδρες μεταφέρουν τον νεκρό στην τελευταία κατοικία του.

Παρόλο που τα στοιχεία από τους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών δεν είναι σαφή λόγω της διατάραξης που έχουν υποστεί, εντούτοις υπάρχουν σποραδικές ενδείξεις από το διασωθέντα υλικό για την άσκηση ταφικής λατρείας και γενικότερα για τις μεταθανάτιες δοξασίες της εποχής. Χαρακτηριστικά σκεύη που συνδέονται με τη μεταχείριση του νεκρού σώματος και τα οποία εντοπίσθηκαν σε τάφους του νεκροταφείου είναι οι μικρού μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς, τα ληκύθια, τα αλάβαστρα και τα προχοΐδια **(Εικ. 15, 91, 154, 202, 238, 243, 306-307, αρ. κατ. ευρ. 2, 30, 76-77, 105, 117, 122,138)**. Τα παραπάνω αγγεία πιστεύεται ότι

[364] Η χειρονομία αυτή με τα χέρια όρθια και λυγισμένα απαντά στις λάρνακες του νεκροταφείου της Τανάγρας και παρέμεινε η ίδια καθ’ όλη τη διάρκεια των κλασσικών και ύστερων χρόνων (Cavanagh και Mee 1998, 119).

[365] Η παρουσία παιδιών στην ταφική εικονογραφία σπανίζει. Ωστόσο, σε δύο λάρνακες από την Τανάγρα πιθανώς να εικονίζονται παιδικές μορφές (Cavanagh και Mee 1995, 46).

[366] Οι θυσίες ζώων προς τιμή των νεκρών απαντούν ήδη από τη ΜΕ εποχή και συνεχίζουν καθ’ όλη τη διάρκεια των Μυκηναϊκών χρόνων. Τα ζώα που θυσιάζονταν πιο συχνά ήταν τα άλογα και ακολουθούσαν τα σκυλιά (Cavanagh-Mee 1998, 114-115).

[367] Βικάτου 1998, 231. Επίσης, ανακοίνωση της Βικάτου (‘‘ο δε θρήνος ου περιγράφεται χρόνω’’: Θρήνος-θρηνωδία και ταφική τελετή όπως απεικονίζονται στα πρόσφατα ευρήματα από τα Μυκηναϊκά νεκροταφεία της περιφέρειας Ηλείας) στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου, που πραγματοποιήθηκε στη Σπάρτη (23-25 Απριλίου 2009), με τίτλο ‘‘Τιμώντας τους Νεκρούς στην Πελοπόννησο’’.

περιείχαν αρωματικό λάδι το οποίο είτε είχε χρησιμοποιηθεί για την επάλειψη του νεκρού είτε προορίζονταν ως δώρο προς τον νεκρό. Τελετουργικό χαρακτήρα πιθανόν να είχαν και τα μικκύλα αγγεία, τα οποία βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 239, αρ. κατ. ευρ. 118)**.

Ένα άλλο επίσης χαρακτηριστικό σκεύος που σχετίζεται με επικήδειες και ίσως και επιμνημόσυνες τελετές είναι η κύλικα, η οποία απαντά σε όλους τους τάφους του νεκροταφείου. Οι σπασμένες κύλικες που βρέθηκαν στους δρόμους των τάφων σχετίζονται με τις τελετές αποχωρισμού που λάμβαναν χώρα μετά το πέρας της νεκρώσιμης τελετής εμπρός από το στόμιο του τάφου. Οι δύο διάτρητες κύλικες που βρέθηκαν στην ξερολιθιά του Τάφου 16 πιθανόν να είχαν χρησιμοποιηθεί για την τέλεση χοών προς τιμή των νεκρών του τάφου, ενώ οι κύλικες που βρέθηκαν στους ταφικούς θαλάμους ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί σε παράθεση νεκρόδειπνων και παρεμφερείς τελετουργικές πράξεις **(Εικ. 114, 115, 155, 345, αρ. κατ. ευρ. 57-58, 78, 148).** [368]

Το πύραυνο και η αρύταινα είναι επίσης σκεύη που χαρακτηρίζουν τελετουργικές πράξεις στο εσωτερικό των τάφων. Η παρουσία της αρύταινας είναι επιβεβαιωμένη καθώς υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα από τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 38, 83, 285, αρ. κατ. ευρ. 8, 26, 131)**. Ενδείξεις υπάρχουν επίσης και για την παρουσία πυραύνων σε τάφους του νεκροταφείου, όπως του τάφου Ελληνικά 4 και 13, καθώς έχουν βρεθεί αρκετές λαβές με οπή ανάρτησης και οι οποίες εκτός από τις αρύταινες θα μπορούσαν να αποδοθούν και σε πύραυνα **(Εικ. 35, 240-241, αρ. κατ. ευρ. 7, 119)**. Τα ανωτέρω σκεύη πιστεύεται ότι χρησιμοποιούνταν για το κάψιμο θυμιάτων και τον εξαγνισμό ή για την επικάλυψη της δυσοσμίας του εσωτερικού των τάφων. Μια άλλη πιθανή χρήση τους ήταν ο φωτισμός του τάφου. Παρόμοια χρήση ίσως είχαν και τα άωτα κωνικά κυάθια, τα οποία έχουν βρεθεί σε αρκετούς τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 78, 112-113, αρ. κατ. 22, 55-56)**.

Η εναπόθεση ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων πήλινων ειδωλίων στο εσωτερικό των τάφων Ελληνικά 2, 7, 10 και 12 πιθανόν να συνδέεται με ταφική λατρεία των νεκρών. [369] Πολλοί μελετητές έχουν κατά καιρούς επισημάνει τον

[368] Ο Hägg πιστεύει ότι η κύλικα ίσως αποτελούσε το πιο κοινό και συνάμα χαρακτηριστικό Μυκηναϊκό αγγείο για την τέλεση χοών (Hägg 1990, 183). Για τη λατρευτική χρήση των αγγείων πόσεως βλ. επίσης Carstens 2001, 89-102.
[369] Gallou 2005, 52-59.

θρησκευτικό και λατρευτικό χαρακτήρα των πήλινων ειδωλίων, ενώ άλλοι τα συνδέουν με παιδικές ταφές.[370] Το ειδώλιο τύπου Ψ από τον τάφο Ελληνικά 2 θα μπορούσε να απηχεί θρησκευτικούς τύπους οι οποίοι έχουν επιβιώσει στο χρόνο μέσα από την παράδοση **(Εικ. 34, αρ. κατ. ευρ. 6)**. Επίσης, θα μπορούσε να συνδεθεί με τη Μινωϊκή θεά με τα υψωμένα χέρια ή να αναπαριστά θρηνωδό. [371] Παρομοίως και τα ειδώλια από τον τάφο Ελληνικά 7 θα μπορούσαν να έχουν θρησκευτικό ή λατρευτικό χαρακτήρα ή να αποτελούν αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως παιδικά παιχνίδια **(Εικ. 158-166, αρ. κατ. ευρ. 81-86)**. [372] Ως προσφορά προς τους νεκρούς θα μπορούσε να ερμηνευθεί η παρουσία των ζωόμορφων ειδωλίων στους τάφους Ελληνικά 10 και 14, ενώ το ομοίωμα άρματος θα μπορούσε να συνδεθεί με το συμβολικό ταξίδι της ψυχής του νεκρού από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών **(Εικ. 225, 305, αρ. κατ. ευρ. 114, 137)**.[373] Παρόμοιο εσχατολογικό χαρακτήρα θα μπορούσε να έχει και το ελεφαντοστέινο ομοίωμα λέμβου με πιθανή χρήση πυξίδας από τον παρακείμενο θολωτό τάφο της Ανθείας **(Εικ. 366)**.[374] Εξ' άλλου, η αλληγορική διάσταση του ταξιδιού της ενάρετης ψυχής στα Νησιά της Ευδαιμονίας (Νήσοι Μακάρων) απεικονίζεται στη μακρά πλευρά πήλινης λάρνακας από τον τάφο 47 της Τανάγρας. Εδώ εικονίζεται η ‘‘νεκρική λέμβος’’ να αγκυροβολεί σε ολάνθιστο τοπίο με αφηρημένες μορφές που ομοιάζουν με ειδώλια τύπου Ψ και Φ (ανεικονική αναφορά στον κόσμο των σκιών). [375]

Συμβολική επίσης θα μπορούσε να είναι η σημασία των φύλλων χρυσού για επένδυση σε σχήμα αμφίκοιλου βωμού από τον Τάφο 4 των Ελληνικών **(Εικ. 96, αρ. κατ. ευρ. 37)**. Ο αμφίκοιλος βωμός αποτελεί καθαρά μινωικό στοιχείο, όπως διαφαίνεται μέσα από το πλήθος των εικονογραφικών παραδειγμάτων. Οι Μινωίτες

---

[370] Η French, η οποία μελέτησε τα πήλινα ειδώλια τη δεκαετία του ’70 και του ’80, πιστεύει πως τα γυναικεία ανθρωπόμορφα ειδώλια ίσως αναπαριστάνουν τη γυναικεία θεότητα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ίσως αναπαριστάνουν και τους λατρευτές. Δεν αποκλείει επίσης τη σχέση τους με τις παιδικές ταφές, ενώ τονίζει τον αναθηματικό και ενδεχομένως αποτροπαϊκό, μαγικό χαρακτήρα των ζωόμορφων ειδωλίων. Σε κάθε περίπτωση η French πιστεύει πως τα ειδώλια θα πρέπει να ερμηνεύονται ανάλογα με το χώρο στον οποίο βρέθηκαν (French 1961, 28. 1971, 108. 1981, 173). Γενικά για τα ειδώλια κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο πρβλ. Tzonou-Herbst 2002 (Ph.D.).

[371] Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Renfrew (Renfrew 1985, 413.).

[372] Tamvaki 1975, 227-241.

[373] Περισσότερα για τον ταφικό συμβολισμό των ειδωλίων στην ταφική τελετή καθώς και για τη συμβολική απόδοση του ταξιδιού της ψυχής στον κάτω κόσμο πρβλ. Gallou 2005, 43-46, 52-54.

[374] Η λέμβος συμβολίζει το πέρασμα του νεκρού σε άλλη διάσταση, το ταξίδι πέρα από των Ωκεανό, στα νησιά των Μακάρων (Ηλύσια Πεδία).

[375] Σπυρόπουλος 1973β, 21, πιν. 10α. Gallou 2005, 46, fig.35.

χρησιμοποιούσαν τέτοιους βωμούς, προκειμένου να εναποθέσουν τις προσφορές τους. Επίσης, σε τοιχογραφία από την αίθουσα του θρόνου στην Κνωσό απεικονίζονται αμφίκοιλοι βωμοί που φαίνεται ότι στηρίζουν το θρόνο, γεγονός που προσδίδει στο σχήμα πολύπλευρο ιδεολογικό και θρησκευτικό περιεχόμενο. [376]

Με την ταφική τελετή προφανώς συνδέονται οι λίθινες και οι χάλκινες αιχμές βελών, που έχουν βρεθεί τόσο σε τάφους του νεκροταφείου όσο και στο θολωτό της Ανθείας **(Εικ. 110, 263, αρ. κατ. ευρ. 53, 124)**.[377] Ο Μαρινάτος πίστευε ότι οι αιχμές βελών δεν κατατίθεντο ως κτερίσματα, αλλά τα βέλη ετοξεύονταν κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής, ως ‘‘ομοβροντίαι’’ προς τιμήν του νεκρού και ίσως για εκφοβισμό των κακών πνευμάτων.[378]

Η μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής που βρέθηκε στους μεγάλους τάφους του νεκροταφείου και η οποία προέρχεται από σκεύη που σχετίζονται με την προσφορά τροφής (λεκανίδες, φιάλες, πινάκια) αλλά και την παρασκευή τροφής (μεγάλες τριποδικές χύτρες), πιθανόν να υποδηλώνει ότι τα σκεύη αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής, ίσως και κατά την προετοιμασία των νεκρόδειπνων **(Εικ. 88-89)**. [379]

Η ανωτέρω άποψη ενισχύεται και από την ίδια την αρχιτεκτονική δομή ορισμένων τάφων του νεκροταφείου, οι οποίοι έφεραν ειδικές εσωτερικές διαμορφώσεις κατάλληλες για την τέλεση λατρευτικών πράξεων προς τιμή των νεκρών.[380] Η παρουσία θρανίων και πλευρικών θαλάμων στο εσωτερικό αρκετών τάφων του νεκροταφείου ενισχύουν περαιτέρω τη θρησκευτική και συμβολική σημασία που τους απέδιδαν οι ιδιοκτήτες τους **(Εικ. 58, 60, 126, 194, 268, 251, 274, 321, 323)**.[381] Το ορθογώνιο σχήμα ορισμένων θαλάμων, η αετωματική οροφή τους

---

[376] Αναλυτικά για τοιχογραφίες θρησκευτικού χαρακτήρα στον Αιγαιακό χώρο πρβλ. Kontorli-Papadopoulou 1996.

[377] Λίθινες αιχμές προέρχονται μόνο από το θολωτό της Άνθειας.

[378] Μαρινάτος 1956, 205.

[379] Χαρακτηριστικό εύρημα που σχετίζεται με προσφορά τροφής προς τον νεκρό αποτελεί η ανεύρεση τηγανοειδούς σκεύους στον ταφικό θάλαμο του θολωτού τάφου 1 στο Ρούτση Μυρσινοχωρίου. Εντός του ανωτέρω σκεύους βρέθηκαν υπολείμματα αργυρού οξειδωμένου αγγείου και οστά αρνιού ή εριφίου (Μαρινάτος 1956, 203, πιν. 97, εικ. 2.). Κατάλοιπα στερεάς τροφής (οστά προβάτου και πτηνού) βρέθηκαν στους θαλαμωτούς τάφους της Περατής (Ιακωβίδης 1970, Β, 59).

[380] Για τη λατρευτική χρήση των εσωτερικών διαμορφώσεων των τάφων πρβλ. Äkerström 1988, 202-209.

[381] Gallou 2005, 71-74. Άξιο αναφοράς για την αποσαφήνιση της λατρευτικής χρήσης του θρανίου αποτελεί η παρουσία του στον θάλαμο του θολωτού 2 στο Ρούτση. Επάνω στο τριγωνικού σχήματος θρανίο είχε τοποθετηθεί γραπτή τράπεζα προσφορών διακοσμημένη με πολύποδα ερυθρού χρώματος (Μαρινάτος 1956, 204, Korres 1982e, 91-97).

και η εντυπωσιακή πρόσοψή τους υποδηλώνει τον κοσμικό χαρακτήρα τους και την πρόθεση των ιδιοκτητών να μιμηθούν οικιστικά πρότυπα **(Εικ. 59, 127, 269, 324)**. Το όλο σχήμα του θαλαμωτού τάφου υπονοεί τη *μετάβαση* από τη ζωή στο θάνατο, από το φως στο σκοτάδι. Ο νεκρός μέσα από το δρόμο και το στόμιο του τάφου εισέρχεται στον ταφικό θάλαμο, την *τελευταία κατοικία*, η οποία συνδέεται με το τέλος και την ενσωμάτωσή του στον κόσμο των προγόνων.

Ημίεργος λίθος με ανώμαλη την πίσω όψη και αβαθή κοιλότητα στην κατεργασμένη πρόσθια πλευρά του, που βρέθηκε στο άνω στρώμα της επίχωσης του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15, ενδεχομένως να σχετίζεται με αναίμακτες προσφορές που είχαν λάβει χώρα από τους συγγενείς των νεκρών εξωτερικά του τάφου **(Εικ 287).**

Από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού προέκυψε ότι σε ορισμένους από τους μεγάλους υψηλού κύρους τάφους του νεκροταφείου, εκτός από τις αναίμακτες προσφορές, είχαν λάβει χώρα και αιματηρές, επιβεβαιώνοντας έτσι την τέλεση λατρευτικών πράξεων προς τιμή των νεκρών κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής.[382]

` Η ανεύρεση οστών ζώων με εμφανή αποτυπώματα κοπής από χάλκινο ή λίθινο εργαλείο καθώς και οστών με ίχνη τεμαχισμού και διαμελισμού του κρέατος υποδηλώνει ότι τα ζώα είχαν σφαγιασθεί και ότι το κρέας τους είχε διαμοιρασθεί στους συγγενείς κατά τη διάρκεια νεκρικών συμποσίων που φαίνεται ότι είχαν λάβει χώρα στο χώρο των τάφων.[383]

Ειδικότερα, οστά αλόγων και ιπποειδών αναγνωρίστηκαν στους τάφους Ελληνικά 1, 9, 13 και 14, τα οποία, εκτός από αυτά του τάφου 13, φέρουν ίχνη κοπής, γεγονός που σημαίνει ότι τα ανωτέρω ζώα είχαν σφαγιασθεί και το κρέας τους είχε καταναλωθεί κατά τη διάρκεια λατρευτικών συμποσίων **(Εικ. 605).** [384] Παρομοίως ίχνη κοπής με μεταλλικό ή λίθινο αντικείμενο φέρουν τα περισσότερα διαγνωστικά μέλη ζώων που προέρχονται από βοοειδή, χοίρους, αγριόχοιρους,

[382] Cavanagh και Mee 1995, 50. Gallou 2005, 125.

[383] Μαρτυρίες για παράθεση νεκρόδειπνων αναφέρονται από τάφους των Μυκηνών και της Ιαλυσού (Μυλωνάς 1961-1962, 294. Maïuri 1923-24).

[384] Αντίθετα, ξεκάθαρη είναι η θυσία των δύο αλόγων στο θολωτό τάφο της Ανθείας καθώς βρέθηκαν ενταφιασμένα αντωπά στον ταφικό θάλαμο. Θυσία αλόγου αναφέρεται επίσης από τον τάφο 8 της Δειράδος (Deshayes 1966, 69-70, σχ. LXX, 3).

αιγοπρόβατα και πτηνά, τα οποία εντοπίσθηκαν στους τάφους Ελληνικά 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13 14 και 15 του νεκροταφείου **(Εικ. 604, 606)**.[385]

Ξεχωρίζει η ανεύρεση σκελετικών υπολειμμάτων σκύλων στους τάφους Ελληνικά 4, 9, 11, 13 και 15, ζώων μη βρώσιμων, γεγονός που υποδεικνύει την πιθανή θυσία τους και τον ενταφιασμό τους μαζί με τους αποθανόντες κυρίους τους.[386] Άποψη που ενισχύεται και από την απουσία σημαδιών κοπής με αιχμηρό αντικείμενο. Παρομοίως, η ανεύρεση ολόκληρου σχεδόν σκελετού προβάτου, ηλικίας άνω των τριών ετών, στον ταφικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 4 ενδεχομένως να υποδηλώνει τη θυσία του ζώου και τον ενταφιασμό του μαζί με τον νεκρό.[387]

Οστά ελαφιών και ζαρκαδιού που εντοπίσθηκαν στους Τάφους Ελληνικά 4, 5 και 13 ενδεχομένως να σχετίζονται με τη θυσία τέτοιων ζώων. Η παρουσία τους στους τάφους του νεκροταφείου παραπέμπει στο κυνήγι ελαφιού, ζώο που συνδέεται με την αριστοκρατική τάξη κατά την ύστερη Χαλκοκρατία. Το ελάφι εμφανίζεται στην εικονογραφία των ΥΕ Ι λακκοειδών τάφων των Μυκηνών,[388] ενώ μεγάλος αριθμός σφραγίδων της ίδιας περιόδου εικονίζει τα ζώο σε διάφορες στάσεις. Κυνήγι ελαφιού εικονίζει επίσης θραύσμα ζωφόρου από το ανάκτορο του Νέστορος στην Πύλο.[389] Ο κυνηγός με τον τυπικό μυκηναϊκό χιτώνα και περικνημίδες κραδαίνει ένα ελαφρύ κυνηγετικό δόρυ, έτοιμος να το εκσφενδονίσει εναντίον ενός τρεπόμενου σε φυγή ελαφιού, από το οποίο σώζονται μόνο τα μπροστινά πόδια και μέρος του λαιμού. Το ιδεόγραμμα του ελαφιού γραμμένο από δύο διαφορετικούς γραφείς βρέθηκε σε τρία θραύσματα πινακίδων (Cr 591, Cr 868, Cr 875) στο Αρχείο του Ανακτόρου της Πύλου (δωμάτιο 8). Η παρουσία τους στο χώρο του αρχείου υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία που είχε το ελάφι στη ζωή του Ανακτόρου.[390]

Στο κυνήγι κάπρου παραπέμπουν και τα οστά αγριόχοιρου που βρέθηκαν στους τάφους Ελληνικά 4 και 9. Το κυνήγι του κάπρου ήταν προσφιλής απασχόληση

---

[385] Οστά αλόγου, σκύλου, βοοειδούς και προβάτου βρέθηκαν και στο θολωτό τάφο της Καλλιθέας-Λαγανιδίων (Παπαδόπουλος 1987, 71-72).

[386] Η πρακτική της κυνοθυσίας απαντά στα Δενδρά αλλά και στη Μινωϊκή Κρήτη. Οστά σκύλων έχουν βρεθεί και στους τάφους 505 και 533 των Μυκηνών (Wace 1932, 145-146). Για θυσίες σκύλων πρβλ. Day 1987, 21-32.

[387] Σχετικά με τη θυσία ζώων στην ΥΕ περίοδο πρβλ. Cavanagh και Mee 1998, 114-115. Nikoloudis 2001, 11-31.

[388] Από τον τάφο IV των Μυκηνών προέρχονται δύο χρυσές κεφαλές περονών που εικονίζουν κέρατα ελαφιού, αργυρό ρυτό με μορφή ελαφιού και σφραγιστικό δακτυλίδι με κυνήγι ελαφιού, ενώ από τον τάφο ΙΙ αριθμός κεφαλών χρυσών περονών εικονίζουν ελάφια (Karo 1930-1933, 50-51, αρ. 45-46, 73-74, αρ. 240, 75, αρ. 246-247 και 94, αρ. 298.).

[389] Lang 1969, 68, αρ. 16 H43, *πιν.* 12, 121, B.

[390] Palaima 1992, 72-74, pl. XXIb-d, XXII, XXIII.

των Μυκηναίων αριστοκρατών και το θέμα εμφανίζεται συχνά στη μυκηναϊκή εικονογραφία.[391] Εξάλλου, τα δόντια του κάπρου, οι χαύλιοι, ήταν απαραίτητα για την κατασκευή του μυκηναϊκού οδοντόφρακτου κράνους, που αποτελούσε τμήμα της πολεμικής εξάρτισης των Αχαιών.

Σε γενικές γραμμές, η πλειοψηφία του ζωοαρχαιολογικού υλικού, με εξαίρεση αυτό των σκύλων και του προβάτου από τον ταφικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 4, προέρχεται από υπολείμματα νεκρόδειπνων που φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα στους μεγάλους τάφους της ομάδας Β του νεκροταφείου. Τα καμένα οστά που εντοπίσθηκαν στον τάφο Ελληνικά 4 δε φαίνεται να συνδέονται με πρωτογενή καύση του σώματος αλλά μάλλον με δευτερογενή μεταχείριση, όταν δηλαδή αυτό είχε αποσυντεθεί.[392] Ενδεχομένως να είναι αποτέλεσμα κάποιας πυράς καθαρμού του ταφικού θαλάμου σαν αυτές που πιστεύεται ότι λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό των τάφων προκειμένου να καθαρίσουν το χώρο για να δεχτεί νέες ταφές.[393]

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως η ταφική τελετή και οι συμβολισμοί της αποτελούσαν σημαντικό μέρος των ταφών υψηλής προβολής. Το γεγονός ότι τα περισσότερα στοιχεία απαντούν στους μεγάλους τάφους της ομάδας Β του νεκροταφείου των Ελληνικών ενδεχομένως σημαίνει ότι οι ταφές αυτές περιβάλλονταν από μεγαλοπρέπεια και σύνθετες τελετουργικές πράξεις.

3.2. Οι δρόμοι των τάφων

Οι θαλαμωτοί τάφοι, όπως και οι θολωτοί, διαθέτουν δρόμο, ο οποίος οδηγεί στον κύριο θάλαμο και προετοιμάζει την αποχώρηση του νεκρού από τον κόσμο των ζωντανών και την είσοδό του στον κόσμο των νεκρών. Ουσιαστικά ο δρόμος αποτελεί την πορεία, το συμβολικό ‘‘πέρασμα’’ από τη ζωή στο θάνατο, από το φως

[391] Κυνήγι αγριόχοιρου εικονίζεται σε φακοειδή σφραγιδόλιθο από το θολωτό τάφο του Βαφειού. Κάτω από ένα σχηματοποιημένο θέμα βράχων ένας άνδρας με περίζωμα και ακόντια στα χέρια επιτίθεται σε αγριόχοιρο (Τσούντας 1889, 166, πιν. 10, 15. Σακελλαρίου 1966, 10, 62, πιν. 8α.).

[392] Απότμημα καμένου οστού εντόπισα και σε ξύλινο κιβώτιο που περιείχε κεραμική από τον τάφο Ελληνικά 13 στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλαμάτας.

[393] Αναφορές για ύπαρξη πυράς στους θαλάμους των μυκηναϊκών τάφων προέρχονται από τον τάφο 44 στην Πρόσυμνα (Blegen 1937a, 208), τον τάφο 10 στις Μυκήνες (Τσούντας 1888, 131), τον τάφο 16 στο Κολωνάκι Θηβών (Κεραμόπουλλος 1917, 164) και αλλού. Υπολείμματα φωτιάς αναφέρονται και στο εσωτερικό του στομίου του τάφου Ε-6 του Εγκλιανού (Blegen et al. 1973, 187).

στο σκοτάδι καθώς και την ενσωμάτωση του αποχωρούντος στον κόσμο των προγόνων.[394]

Οι σπασμένες κύλικες που βρέθηκαν πλησίον στη θύρα, επάνω στη ξερολιθιά ή στο δρόμο των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών, υποδηλώνουν ότι κατά τη διάρκεια του έντονα φορτισμένου και συγκινησιακού αποχωρισμού, οι συγγενείς του νεκρού τιμούσαν τον αποθανόντα με τελετές, σπονδές και σπάσιμο των αγγείων **(Εικ. 22, 47, 148)**. Επίσης η ανεύρεση λίθινων πλακών στους δρόμους ορισμένων τάφων του νεκροταφείου ενδεχομένως υποδηλώνει την τοποθέτηση σημάτων δηλωτικών της ύπαρξης των τάφων.[395] Υποδηλώνει επίσης ότι οι συγγενείς του νεκρού επισκέπτονταν συχνά τον τάφο και τελούσαν, όπως και σήμερα, επιμνημόσυνες ή άλλες λατρευτικές πράξεις προς τιμήν του.

Ειδικότερα, δύο σπασμένες κύλικες βρέθηκαν λοξά τοποθετημένες εμπρός από το στόμιο του τάφου Ελληνικά 2, ενώ τέσσερις ελλιπείς μονόχρωμες κύλικες βρέθηκαν πλησίον του στομίου του τάφου Ελληνικά 3. Σπασμένες κύλικες βρέθηκαν επίσης πλησίον του στομίου των τάφων Ελληνικά 6, 7, 8, 13, 14 και 16. Το έθιμο της θραύσης των αγγείων κυριαρχεί σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β και απαντά σε τάφους (θολωτούς και θαλαμωτούς) τόσο της Αργολίδας όσο και της Μεσσηνίας.[396] Στη Μεσσηνία, εκτός από το νεκροταφείο των Ελληνικών απαντά στα νεκροταφείο των Βολιμιδίων,[397] του Εγκλιανού, της Κάτω Ρούγας, στον Αριστομένη και στην Πύλα. Επίσης, σπασμένες αβαθείς μονόχρωμες υψίποδες κύλικες βρέθηκαν πλησίον στη θύρα του τάφου του Προαστίου.

Στους ανεσκαμμένους δρόμους των τάφων δε φαίνεται να είχαν διεξαχθεί πρωτογενείς ή δευτερογενείς ταφές, όπως σε ορισμένους τάφους της Πυλίας και εν γένει της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Εξαίρεση αποτελούν οι δρόμοι των τάφων Ελληνικά

---

[394] Gallou 2005, 65-67.

[395] Ταφικά σήματα έχουν βρεθεί, εκτός από το νεκροταφείο των Ελληνικών, και σε ορισμένους τάφους του Εγκλιανού, ενώ κατά την πρόσφατη ανασκαφή των θαλαμωτών τάφων στο νεκροταφείο της Κάτω Ρούγας στη Χώρα Τριφυλίας εντοπίσθηκε ταφική στήλη προερχόμενη πιθανόν από κάποιον τάφο του νεκροταφείου.

[396] Αξίζει να αναφερθεί ότι στο δρόμο του τάφου 13 στα Δενδρά βρέθηκαν σπασμένες 40 κύλικες (Cavanagh και Mee 1998, 115). Η καταστροφή αντικειμένων και ιδιαίτερα το σπάσιμο των κυλίκων ερμηνεύεται από τους ανθρωπολόγους ως τελετουργική πράξη αποχωρισμού και παρατηρείται και σε άλλες κοινωνίες της Προϊστορικής και Μεσαιωνικής Ευρώπης (Cavanagh και Mee 1998,112). Gallou 2005, 88. Åström 1987, 213-218.

[397] Σπασμένες κύλικες βρέθηκαν πλησίον της ξερολιθιάς κατά την πρόσφατη ανασκαφή που διεξήγαγε ο Κορρές στο αγρόκτημα Καλογερόπουλου στα Βολιμίδια (ανασκαφή 2005), ενώ ο Μαρινάτος αναφέρει ότι θραύσματα κυλίκων βρέθηκαν εμπρός της τειχίσεως της θύρας ή στα δάπεδα των δρόμων σε όλους ανεξαιρέτως τους τάφους στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων (Μαρινάτος 1953, 247).

15 και 16, στους οποίους είχαν διεξαχθεί ταφές και ανακομιδές αντίστοιχα. Ειδικότερα, στην επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15, πλησίον στην είσοδο του τάφου και δύο μέτρα περίπου ψηλότερα από το δάπεδο του δρόμου, βρέθηκαν κατά χώρα δύο ακτέριστες ταφές στο ίδιο περίπου βάθος και σε φορά παράλληλη με αυτή του άξονα του δρόμου. Στην πρώτη ταφή, ταφή Ι, η οποία ήταν παιδική, ο νεκρός είχε αποτεθεί σε στάση ‘‘οκλάζουσα’’ στο πλευρό με τα πόδια λυγισμένα στο ύψος των γονάτων **(Εικ. 312).** Το κρανίο, το οποίο ακουμπούσε στις παρειές των βορείων τοιχωμάτων του δρόμου, έβλεπε προς το στόμιο του τάφου. Ο μικρού μεγέθους σκελετός, ο οποίος σώζει τμήμα του κρανίου, του ενός χεριού, των κάτω άκρων καθώς και λίγα οστά του θώρακα, έχει μήκος 0.70μ. Από την εξέταση του οστεολογικού υλικού προέκυψε ότι πρόκειται για νήπιο απροσδιόριστου φύλου ηλικίας 5 ετών και 6 μηνών.

Νοτίως της ταφής Ι, σε απόσταση 1.50μ., βρέθηκε κατά μήκος των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου δεύτερη ταφή διατηρημένη σε πολύ καλή κατάσταση **(Εικ. 313)**. Πρόκειται για το σκελετό νεαρής γυναίκας ηλικίας (19-30 ετών) τοποθετημένο παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του δρόμου, με το κεφάλι, όπως και της παρακείμενης παιδικής ταφής, στραμμένο προς την είσοδο του τάφου. Είχε αποτεθεί σε στάση ‘‘ υπτίως οκλάζουσα’’ έχοντας δηλαδή το σώμα *ύπτιον*, ενώ τα σκέλη, παράλληλα μεταξύ τους, ήταν συνεσταλμένα τόσο ώστε τα μηριαία να είναι σχεδόν κατακόρυφα, τα γόνατα ψηλά και τα πέλματα οριζόντια πλησίον της λεκάνης. Ωστόσο, το βάρος της επίχωσης του δρόμου είχε ως αποτέλεσμα τα οστά των σκελών να μην παραμείνουν στη θέση τους, αλλά να πέσουν στο ταφικό στρώμα λοξά προς το σώμα. Στην προκείμενη περίπτωση η νεκρή βρέθηκε με το άνω τμήμα του σώματος σε στάση ύπτια εκτάδην, το κεφάλι ελαφρώς ανασηκωμένο να κλίνει προς τα δεξιά, ενώ τα κάτω άκρα λυγισμένα ψηλά στα γόνατα είχαν πέσει και τα δύο λοξά προς την αριστερή πλευρά του σώματος, το δεξιό επάνω στο αριστερό.[398] Τα πέλματα της νεκρής ακουμπούσαν σε κρανίο, κάτω από το οποίο υπήρχαν αναμοχλευμένα οστά, τα οποία ανήκαν σε δεύτερο νεκρό, ο σκελετός του οποίου είχε διαλυθεί. Ωστόσο, βρέθηκε στη θέση της τμήμα λεκάνης, η

[398] Στο λάκκο 2 του τάφου Αγγελοπούλου 1 στα Βολιμίδια βρέθηκε νεκρός τοποθετημένος σε παρόμοια στάση (Μαρινάτος 1952, 484, εικ. 10), ενώ ο τάφος 111β στην Περατή σώζει ανέπαφη την αρχική στάση του ‘‘υπτίως οκλάζοντος’’, Ιακωβίδης 1970, 30). Η ανωτέρω ταφική στάση, η οποία απαντά στα περισσότερα Μυκηναϊκά νεκροταφεία, κυρίως δε στους τάφους Αργολίδας και Περατής, οφείλει την ονομασία της στον Κεραμόπουλλο (Κεραμόπουλλος 1910, 199. 154.).

οποία δείχνει ότι το κεφάλι του δεύτερου νεκρού, όπως και του πρώτου, έβλεπε στο στόμιο του τάφου. Η διευθέτηση των σκελετών γενικώς ακολουθούσε τον προσανατολισμό του τάφου. Από την εξέταση του οστεολογικού υλικού προέκυψε ότι και ο δεύτερος σκελετός ανήκε σε γυναίκα μεγαλύτερης όμως ηλικίας (30-45 ετών). Είναι πιθανό η ταφή Ι και ΙΙ να ήταν οι τελευταίες του τάφου, διότι σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να είχαν διαταραχθεί κατά τη διάρκεια που ο τάφος θα ανοιγόταν για την επόμενη ταφή.

Παρόμοιες περιπτώσεις ταφών ενηλίκων στην επίχωση του δρόμου αναφέρονται από τις Μυκήνες, το Άργος και την Πρόσυμνα. Έξι ανθρώπινοι σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι ο ένας πάνω στον άλλο και σε διαφορετικά βάθη πάνω από τη θύρα και εμπρός από το μέτωπο του Τάφου 15 των Μυκηνών.[399] Ο Τσούντας επηρεασμένος από την περιγραφή του Ομήρου, ο οποίος αναφέρει τη θυσία 12 Τρώων προς τιμή του νεκρού Πατρόκλου, θεώρησε ότι αυτοί οι σκελετοί ανήκαν σε δούλους ή αιχμάλωτους πολέμου, οι οποίοι θυσιάστηκαν προς τιμή του τελευταίου νεκρού του τάφου. Οστά ανθρώπων βρέθηκαν επίσης κάτω από σωρό λίθων στο άνω στρώμα της επίχωσης πλησίον στην είσοδο του Τάφου 6 του Άργους Δειράδος,[400] ενώ τουλάχιστον δέκα πέντε σκελετοί βρέθηκαν σε διαφορετικά βάθη εμπρός από την είσοδο του τάφου 505 των Μυκηνών.[401] Παρομοίως στην επίχωση του δρόμου του Τάφου 7 της Πρόσυμνας και σε βάθος 2μ. περίπου επάνω από το δάπεδο βρέθηκε πάνω σε στρώμα λίθων ανθρώπινος σκελετός μερικώς καλυμμένος με λίθινη πλάκα, η οποία ακουμπούσε στα τοιχώματα του δρόμου.[402] Η ανωτέρω περίεργη στάση του νεκρού οδήγησε τον Blegen να αναρωτηθεί για την πιθανή σύνδεση του σκελετού με το νεκρό που είχε ενταφιασθεί στον τάφο και να διατυπώσει την άποψη ότι αυτός μπορεί να ανήκε στο υπηρετικό προσωπικό, να ήταν θύμα θυσίας ή ακόμη και αυτόχειρας. Σύμφωνα με τον Lewartowsky, οι ενήλικες που βρέθηκαν ενταφιασμένοι στους δρόμους των τάφων αποκλείονταν από τον κοινό οικογενειακό τάφο λόγω της χαμηλής κοινωνικής θέσης τους ή του τρόπου του θανάτου τους (π.χ. πνιγμός, χτύπημα αστραπής, αυτοκτονία κλπ.), γεγονός που τους διαφοροποιούσε από τα

[399] Τσούντας 1888, 130.
[400] Vollgraff 1904, 370.
[401] Wace 1932, 12-15.
[402] Blegen 1937a, 157.

υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, τα οποία θεωρούσαν αναφαίρετο δικαίωμά τους τον κανονικό ενταφιασμό τους στον οικογενειακό τάφο. [403]

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, οι δύο γυναίκες που βρέθηκαν ενταφιασμένες στην επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15 ίσως συνδέονταν στενά με τους τελευταίους νεκρούς του τάφου. Ενδεχομένως ήταν άτομα που είχαν εργασθεί για την οικογένεια ή συνδέονταν συγγενικά με αυτή και ίσως είχαν αποκλεισθεί από τον ενταφιασμό τους στον ταφικό θάλαμο λόγω της χαμηλής κοινωνικής τους θέσης. Ο μνημειώδης άλλωστε χαρακτήρας του μνημείου υποδηλώνει ότι οι ιδιοκτήτες του ήταν άτομα που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία της ΥΕ Ανθείας.

Όσον αφορά στην παιδική ταφή, η πρακτική του ενταφιασμού παιδιών στους δρόμους των τάφων δεν είναι άγνωστη κατά τη μυκηναϊκή εποχή. [404] Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι τα παιδιά ενταφιάζονταν αποκλειστικά και μόνο στους δρόμους των τάφων, δεδομένου ότι μεγάλος αριθμός παιδικών σκελετών έχει βρεθεί μαζί με ταφές ενηλίκων στους ταφικούς θαλάμους των Τάφων Ελληνικά 7 και 9 του ίδιου του νεκροταφείου των Ελληνικών αλλά και σε πολλούς άλλους μυκηναϊκούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι στα νεκροταφεία των Βολιμιδίων και της Κάτω Ρούγας έχουν βρεθεί και δύο αποκλειστικά παιδικοί θαλαμωτοί τάφοι, γεγονός που υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν οι Μυκηναΐοι στα παιδιά, τα οποία αποτελούσαν το μέλλον και τη γενεαλογική συνέχεια.

Ο ενταφιασμός του παιδιού στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 15 πιθανόν να οφείλεται σε κοινωνικούς ή πρακτικούς λόγους. Δεν αποκλείεται να υπήρχε κάποια συγγενική σχέση μεταξύ του νεκρού παιδιού και της οικογένειας που ανήκε ο τάφος και ο αποκλεισμός του από τον ενταφιασμό στον ταφικό θάλαμο να οφειλόταν στην αμφίβολη κοινωνική θέση του, είτε δηλαδή γιατί ήταν ορφανό, είτε γιατί δεν ήταν νόμιμος απόγονος των ατόμων που είχαν δικαίωμα χρήσης και κατοχής του εν λόγω τάφου. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι τα παιδιά, σύμφωνα με τα πιστεύω της εποχής, δεν ήταν πλήρως ενσωματωμένα μέλη της κοινωνίας και ως εκ τούτου δεν ήταν υποχρεωτικό να ακολουθηθεί κατά τον ενταφιασμό τους η αντίστοιχη ταφική

[403] Lewartowsky 1996, 758-760.
[404] Για τις ταφές παιδιών και ενηλίκων στους δρόμους των τάφων πρβλ. Wace 1932, 14, 129. Blegen 1937a, 154. Τσούντας 1888, 130-131. Κεραμόπουλλος 1917, 146. 1910, 215. Ιακωβίδης 1970, Β, 5. Papadopoulos 1976, 21, 32. πιν. 67. Kontorli-Papadopoulou 1987, 155.

πρακτική, η οποία λάμβανε χώρα κατά το θάνατο ενήλικου ατόμου.[405] Δεδομένου ότι ο ενταφιασμός ενός ατόμου στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου αποτελούσε επίπονη διαδικασία, καθώς απαιτούσε ιδιαίτερες προεργασίες, όπως την αφαίρεση τμήματος της επίχωσης του δρόμου, της αφαίρεσης του άνω μέρους της ξερολιθιάς στο στόμιο καθώς και τους απαραίτητους εναγισμούς και καθαρισμούς στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, δεν αποκλείεται ο ενταφιασμός του μικρού παιδιού στο δρόμο του τάφου να αποσκοπούσε στην αποφυγή της παραπάνω χρονοβόρας και επίπονης διαδικασίας. Επί πλέον, ενδέχεται ο θάνατος του παιδιού να συνέπεσε χρονολογικά με τον ενταφιασμό της παρακείμενης γυναίκας, με αποτέλεσμα οι κάτοχοι του τάφου θέλοντας να αποφύγουν την επίπονη διαδικασία διάνοιξης εκ νέου του μνημείου να απέθεσαν το νεκρό παιδί στο δρόμο. Η απουσία, ωστόσο, κτερισμάτων υποδηλώνει την χαμηλή κοινωνική του θέση καθώς και την έλλειψη φροντίδας από πλευράς των οικείων του. Από την επίχωση του δρόμου του παραπάνω τάφου συλλέχθηκαν ακόμη οστά και θραύσματα κρανίων, η εξέταση των οποίων έδειξε ότι ανήκουν τουλάχιστον σε δύο άτομα, έναν ενήλικα άνδρα και έναν έφηβο.

Σε απόσταση περίπου 6.40μ. από την πρόσοψη του τάφου Ελληνικά 16, στο δάπεδο του δρόμου, βρέθηκε αβαθής λάκκος ανακομιδών**,** ο οποίος περιείχε τεμάχια μηριαίων οστών, δύο μισοκατεστραμμένα κρανία, τμήμα γνάθου και τεμάχια κλειστού αγγείου, ερυθρωπού πηλού **(Εικ. 342).** Τα παραπάνω οστά ενδεχομένως είχαν μεταφερθεί από τον ταφικό θάλαμο κατά τη διάρκεια καθαρισμού του, προκειμένου να δημιουργηθεί κενός χώρος για την επόμενη ταφή. Η εξέταση του οστεολογικού υλικού έδειξε ότι πρόκειται για δύο ενήλικα άτομα απροσδιόριστου φύλου.

Σε ψηλότερο επίπεδο και τοποθετημένο σε αβαθή κόγχη, η οποία είχε ανοιχτεί εντός του ΝΑ τοιχώματος του δρόμου, βρέθηκε αγγείο, το στόμιο του οποίου ήταν στραμμένο προς την πλευρά των βορείων τοιχωμάτων. Πλησίον του αγγείου, στο ίδιο βάθος και σε απόσταση 3μ. περίπου από την είσοδο του τάφου βρέθηκαν δύο ακόμη σπασμένα αγγεία, τα οποία πιθανόν να αποτελούσαν κτερίσματα παιδικής ταφής ή νηπίου, της οποίας τα σκελετικά κατάλοιπα δε σώθηκαν πιθανόν λόγω διάλυσή τους.

[405] Για το ρόλο των παιδιών, των γυναικών και γενικά της οικογένειας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο πρβλ. Olsen 1998, 380-392.

Κτερισμένες πρωτογενείς ταφές τριών ατόμων των ΠΓ χρόνων είχαν διεξαχθεί στην επίχωση του δρόμου του Τάφου Ελληνικά 6 **(Εικ. 125).** Πρόκειται για δύο νεαρούς άνδρες ηλικίας περίπου 17-18 ετών και ένα παιδί περίπου 9 ετών απροσδιόριστου φύλου. Οστά που ανήκουν σε γυναίκα μέσης ηλικίας συλλέχθηκαν από την επίχωση του δρόμου πλησίον στην είσοδο του τάφου Ελληνικά 13. Από τον ίδιο χώρο συλλέχθηκε και μεγάλος αριθμός οστών ζώων.

3.3. Το στόμιο των τάφων

Η θύρα των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών, η οποία στο χώρο των συμβολισμών αναπαριστούσε τη θύρα των μυκηναϊκών οικιών, σφραγιζόταν με ξερολιθιά (αργολιθοδομή), ενώ αφαιρούνταν μερικώς σε περίπτωση νέας ταφής. Το ίδιο πρέπει να ίσχυε και με την επίχωση του δρόμου, τμήμα της οποίας ή το σύνολό της πρέπει να αφαιρούνταν, προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητοι καθαρισμοί και εναγισμοί και να γίνει προσπελάσιμος ο τάφος για την επόμενη ταφή.

Το σφράγισμα της θύρας του τάφου, κύριος σκοπός του οποίου ήταν η αποθάρρυνση των επίδοξων τυμβωρύχων και ο περιορισμός των κακών πνευμάτων του θανάτου εντός του ταφικού θαλάμου, αδιαμφισβήτητα αποτελούσε προσεκτική και ιδιαίτερα προσεγμένη διαδικασία, δεδομένου ότι τόσο η επίχωση του δρόμου όσο και η ξερολιθιά στο στόμιο του τάφου αποτελούσαν το φυσικό όριο και ταυτόχρονα το διαχωρισμό του κόσμου των ζωντανών από τον κόσμο των νεκρών. [406] Ουσιαστικά το στόμιο του τάφου αποτελούσε το ενδιάμεσο σημείο μεταξύ ζωής και θανάτου.

Οι θύρες των τάφων σφραγίζονταν με ανισομεγέθεις αργούς λίθους, τμήμα των οποίων αφαιρούνταν σε περίπτωση νέας ταφής. Πιθανότατα σφραγίζονταν και οι πλευρικοί θάλαμοι, όπως υποδηλώνει τμήμα αργών λίθων, ύψους 0.70μ., που βρέθηκε in situ στον μικρό πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 2. Γενικά, η ξερολιθιά, η οποία σφράγιζε τις θύρες των τάφων, είχε καταστραφεί και διαλυθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της και μόνο σε ορισμένους τάφους είχε διατηρηθεί το κάτω μέρος της, ενώ η θύρα του τάφου Ελληνικά 7 βρέθηκε τειχισμένη έως άνω.[407] Τα θραύσματα κυλίκων που βρέθηκαν στην ξερολιθιά ορισμένων τάφων καθώς και το

[406] Σύμφωνα με τον Wace, τα κακά πνεύματα του θανάτου θα μπορούσαν να επιστρέψουν στον κόσμο των ζωντανών και να προκαλέσουν κακό στους συγγενείς του αποθανόντος (Wace 1932, 127, 144).
[407] Η ξερολιθιά του τάφου 7 δεν ήταν σε όλο το ύψος της συμπαγής.

μόνωτο κύπελλο επί της ξερολιθιάς του τάφου Ελληνικά 7 υποδηλώνουν την τέλεση σπονδών προς τιμή των νεκρών.

Σκελετός ατόμου νεαρής ηλικίας μαζί με σκελετικά κατάλοιπα από μεγαλύτερο άτομο βρέθηκαν σφηνωμένα στο κάτω μέρος της ξερολιθιάς του τάφου Ελληνικά 15 **(Εικ. 317).**[408] Ο χρόνος απόθεσης των νεκρών παραμένει άγνωστος καθώς αυτοί δε συνοδεύονταν από κτερίσματα. Άγνωστος παραμένει επίσης και ο λόγος απόθεσής τους στη συγκεκριμένη θέση. Ωστόσο, το σημείο ευρέσεώς τους, σε χαμηλότερο βάθος από τις ευρεθείσες ταφές στην επίχωση του δρόμου, υποδηλώνει ότι πρόκειται για μυκηναϊκές ταφές. Σε αυτή την περίπτωση οι νεκροί σχετίζονταν άμεσα με τους ενταφιασθέντες στον ταφικό θάλαμο. Πιθανόν να ήταν υπηρέτες ή δούλοι της οικογένειας που είχε στην κατοχή της τον τάφο. Σε ψηλότερο σημείο της σωζόμενης ξερολιθιάς του ίδιου τάφου βρέθηκαν τα οστά εφήβου απροσδιόριστου φύλου. Ανάμεσα στους λίθους της ξερολιθιάς βρέθηκε και μικρός αριθμός χρυσών ψήφων σε σχήμα ρόδακα, οι οποίες πρέπει να προέρχονταν από το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου.

3.4. Ταφικός θάλαμος –Ταφές

Στους ταφικούς θαλάμους διεξάγονταν πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές επί του δαπέδου, εντός λάκκων και ενδεχομένως επί των θρανίων και εντός των πλευρικών θαλάμων. Από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται ότι οι επιδαπέδιες ταφές υπερτερούσαν των ταφών σε λάκκους. Κόγχες ανοιγμένες στα πλευρικά τοιχώματα των θαλάμων και των δρόμων δε βρέθηκαν εκτός από την κόγχη-προέκταση στον κυρίως θάλαμο του Τάφου Ελληνικά 9. Δεν αποκλείεται επίσης ο μικρών διαστάσεων πλευρικός θάλαμος στον τάφο Ελληνικά 2 να είχε χρήση κόγχης και να είχε δεχθεί διακεκριμένη ταφή.

Θρανία λαξευμένα κατά μήκος των πλευρών των θαλάμων, όπως και πλευρικοί θάλαμοι ανοιγμένοι στη δεξιά, στην αριστερή ή στην οπίσθια πλευρά του κυρίως θαλάμου, απαντούν στους μεγάλους και με ιδιαίτερη επιμέλεια λαξευμένους τάφους της ομάδας Β. Η χρήση τους παραμένει αδιευκρίνιστη λόγω της εντατικής

[408] Το κρανίο και ο σκελετός στην ξερολιθιά εντοπίσθηκαν σε χαμηλότερο βάθος απ' αυτό των ταφών Ι και ΙΙ. Παρόμοια περίπτωση εντοπισμού σκελετού στο γέμισμα της ξερολιθιάς αναφέρεται από τον τάφο στο λόφο Μεγάλο Καστέλι (Φαράκλας 1996, 216), ενώ οστά εντοιχισμένα στην ξερολιθιά αναφέρονται από τον τάφο ΙΙ της Πρόσυμνας (Blegen 1937a, 242).

σύλησης των μνημείων. Υποθέτουμε, ωστόσο, ότι η χρήση τους θα ήταν ανάλογη με αυτή των αντίστοιχων μνημείων της Αργολίδας ή της Βοιωτίας. Θα είχαν δηλαδή χρησιμοποιηθεί για πρωτογενείς ή δευτερογενείς ταφές ή ακόμα και για την απόθεση αφιερωμάτων προς τιμή των νεκρών.

Σχετικά με την παρουσία των θρανίων στο εσωτερικό των θαλάμων, αυτά συνδέονται πρωτίστως με τις ανάγκες των ταφικών τελετών, όπως άλλωστε υποδηλώνουν αντίστοιχα παραδείγματα από τα νεκροταφεία της Αργολίδας, Κορινθίας, Βοιωτίας και Αττικής.[409] Τα θρανία είχαν χρησιμοποιηθεί τόσο για την εναπόθεση πρωτογενών ταφών (Τ. 529 Μυκήνες, Ασίνη Ι:Ι) όσο και δευτερογενών ή προσφορών (π.χ. Μυκήνες Τ. 530, Πρόσυμνα Τ. 50, 11 και 13, Άργος Δειράδος Τ. 28, τάφος των ελεφάντινων Πυξίδων της Αγοράς). Ο Τσούντας πίστευε ότι η κύρια χρήση των θρανίων ήταν η εναπόθεση προσφορών προς τιμή των νεκρών, ενώ ο Κεραμόπουλλος τα συνέδεε με τις ανάγκες της λατρείας των νεκρών. [410]

Η χρήση των θρανίων αποσαφηνίζεται περαιτέρω και από το κτιστό θρανίο που βρέθηκε στο θολωτό τάφο της Κόκλας, επάνω στο οποίο και στο δάπεδο εμπρός από αυτό είχαν εναποτεθεί συνολικά επτά ασημένια αγγεία.[411] Τα παραπάνω αγγεία πιθανόν να συνδέονταν με κάποιου είδους ταφική τελετή, η οποία επρόκειτο να λάβει χώρα στο εσωτερικό του τάφου προς τιμή των νεκρών προγόνων. Η χρήση των θρανίων ως βωμών και η σύνδεσή τους με κάποιου είδους τελετουργική δραστηριότητα αποδεικνύεται και από το κτιστό θρανίο στον τάφο 2 των Δενδρών (κενοτάφιο).[412]

Στοιχεία που να επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, δεν έχουν διασωθεί σε κανέναν από τους μέχρι τώρα ανεσκαμμένους τάφους των Ελληνικών. Ωστόσο, πάνω στα έδρανο του τάφου Ελληνικά 4 καθώς και στο δάπεδο του θαλάμου εμπρός από αυτό υπάρχουν ευδιάκριτα λαξεύματα, προφανώς για την τοποθέτηση αντικειμένων, μεγάλων αγγείων και άλλων αφιερωμάτων. Παρόμοια λαξεύματα υπάρχουν και στα θρανία των άλλων τάφων του νεκροταφείου, ενώ στην νοτιανατολική πλευρά του θρανίου του τάφου Ελληνικά 13 υπήρχαν τρεις αβαθείς λάκκοι σχήματος ακανόνιστου ορθογωνίου. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο θρανίο του τάφου Ελληνικά 13 βρέθηκαν ανθρώπινα οστά τα οποία μαζί με άλλα οστά από τον

[409] Gallou 2005, 72-73.
[410] Tsountas και Manatt 1897, 136. Κεραμόπουλλος 1917, 109.
[411] Demakopoulou 1990, 113-123.
[412] Στο χώρο γύρω από το θρανίο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κάρβουνου, ενώ ίχνη φωτιάς βρέθηκαν στα τοιχώματα του θαλάμου ακριβώς επάνω από το θρανίο (Persson 1931, 79).

παρακείμενο χώρο του θαλάμου ανήκαν σε δύο ενήλικα άτομα, ένα άνδρα και μία γυναίκα, γεγονός που υποδηλώνει την πιθανή χρήση του για ταφές ή ανακομιδές. Παρομοίως, ανθρώπινα οστά τα οποία ανήκαν σε γυναίκα νεαρής ηλικίας (20-30 ετών) προέρχονται από τον πλευρικό θάλαμο του ιδίου τάφου, ενώ από τον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 6 προέρχονται θραύσματα οστών που ανήκουν σε έφηβο ηλικίας 16 ετών. Οστά ζώων καθώς και θραύσματα ανθρώπινων οστών (μηριαία, οστά του βραχίονα, του μεταταρσίου, του μετακαρπίου καθώς και φάλαγγες) βρέθηκαν στον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 9, τα οποία ανήκουν σε άτομο απροσδιόριστου φύλου και ηλικίας.

Αδιευκρίνιστη παραμένει η χρήση της κόγχης, η οποία είχε λαξευτεί στο κέντρο της οπίσθιας πλευράς του τάφου Ελληνικά 9 και αποτελούσε προέκταση του ταφικού θαλάμου, δεδομένου ότι στο εσωτερικό της δε βρέθηκαν ευρήματα που να προσδιορίζουν το χαρακτήρα της. Η ανεύρεση, ωστόσο, κρανίου, θραυσμάτων σπονδυλικής στήλης και πλευρικών οστών ενήλικα άνδρα στην αναμοχλευμένη επίχωσή της ενδεχομένως υποδηλώνει την ταφική χρήση της.

Παρόμοιες πλευρικές κόγχες με επιβεβαιωμένη ταφική χρήση, λαξευμένες στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του ταφικού θαλάμου, βρέθηκαν στους Τάφους Κολωνακίου 26 και Ισμηνίου λόφου 5 στη Θήβα της Βοιωτίας. Οι ανωτέρω τάφοι, οι οποίοι είχαν κατασκευαστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια και συμμετρία, ανήκουν στους μεγαλύτερους και πλουσιότερους τάφους των νεκροταφείων της Θήβας. Ειδικότερα, ο τάφος Κολωνακίου 26 πρέπει να ήταν βασιλικός, δεδομένου ότι στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα βασιλικού σκήπτρου. Παρομοίως, οι αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του τάφου 9 των Ελληνικών καθώς και η όλη φροντίδα στην εκτέλεση, οι στεγασμένοι ταφικοί λάκκοι και η κομψότητα της κόγχης στην δυτική πλευρά του κυρίως θαλάμου συνηγορούν ως προς την απόδοση του μνημείου σε ένα εξαιρετικό σημαίνον πρόσωπο της εποχής.

3.4.1. Επιδαπέδιες ταφές

Οι νεκροί, σύμφωνα με τα σωζόμενα ανασκαφικά δεδομένα, τοποθετούνταν στο δάπεδο του τάφου σε στάση εκτάδην ή πλαγίως συνεσταλμένη χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα ή τοποθετημένα στο ύψος της κοιλιακής χώρας.

Πρωτογενής παιδική ταφή βρέθηκε, 0.20μ. περίπου ψηλότερα από το δάπεδο, στη ΒΑ πλευρά του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 7. Ο σκελετός, σωζόμενου μήκους 0.53μ., είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και το κεφάλι να βλέπει δεξιά. Λείπουν τα κάτω άκρα και τμήμα των βραχιόνων. Από την εξέταση του οστεολογικού υλικού προέκυψε ότι πρόκειται για βρέφος ηλικίας 2 ετών +-8 μηνών.

Επιδαπέδια ακτέριστη in situ ταφή τοποθετημένη παράλληλα με τον κατά μήκος άξονα του τάφου βρέθηκε στο κέντρο του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 14 **(Εικ. 297).** Πρόκειται για εύσωμο άνδρα ηλικίας 30-40 ετών. Ο νεκρός, ο οποίος προφανώς αποτελούσε την τελευταία ταφή του τάφου, είχε αποτεθεί εκτάδην στο δάπεδο, με το κρανίο να κλίνει ελαφρώς προς τα αριστερά και τα κάτω άκρα τεταμένα προς την είσοδο του μνημείου. Τα άνω άκρα λυγισμένα στον αγκώνα διασταυρώνονταν στο ύψος της κοιλιακής χώρας. Ο σκελετός, ο οποίος διατηρείται σε σχετική καλή κατάσταση, σώζει τμήμα του κρανίου και των οδόντων, των οστών του θώρακα, της λεκάνης, των κάτω και των άνω άκρων.

Πρωτογενής ταφή τοποθετημένη σε στάση πλάγια συνεσταλμένη βρέθηκε στο δάπεδο του τάφου Ελληνικά 16 και σε θέση παράλληλη με το ΒΔ τοίχωμα του ταφικού θαλάμου **(Εικ. 343).** Ο νεκρός, ο οποίος είχε προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, είχε αποτεθεί πλάγια στην αριστερή πλευρά του σώματος. Το κρανίο, αρκετά κατεστραμμένο, έβλεπε νότια, ενώ ο δεξιός βραχίονας ήταν τεταμένος κατά μήκος της δεξιάς πλευράς του σώματος. Από τον αριστερό βραχίονα σωζόταν μόνο το άνω μέρος (βραχιόνιο), ενώ μερικώς σωζόταν τα οστά του θώρακα και της λεκάνης. Ταφές σε συνεσταλμένη στάση, η οποία αποτελεί καθαρά ταφική πρακτική της ΜΕ περιόδου, απαντούν στο Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Μπερμπάτι, στην Πρόσυμνα και σποραδικά σε άλλα Μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Στην ευρύτερη περιοχή των Ελληνικών απαντά στον ΜΕ Ι τύμβο 2 των *Καστρουλίων* Αμφείας και στο θολωτό τάφο της Ανθείας. [413]

Στο δάπεδο της ΒΑ πλευράς του θαλάμου του Τάφου Ελληνικά 16 βρέθηκε δεύτερη ταφή σωζόμενη κατά το ήμισυ **(Εικ. 344).** Η ταφή, η οποία είχε προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ με το κεφάλι να βλέπει ΝΔ, σώζει τμήμα του κρανίου, των οστών του θώρακα καθώς και κάποια πλευρικά οστά. Τα οστά του θώρακα καθώς και η σπονδυλική στήλη, η οποία βρίσκεται στη θέση της, υποδηλώνουν ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο θάλαμος του τάφου Ελληνικά

[413] Αναλυτικά για τις ταφικές πρακτικές που ασκούνταν στα δύο αυτά μνημεία πρβλ. σελ. 249-260 της παρούσας Διατριβής.

16 βρέθηκε συληµένος και διαταραγµένος, ενώ διάσπαρτα οστά καταλάµβαναν το µεγαλύτερο τµήµα του δαπέδου του και καθώς δε βρέθηκαν ακέραια αγγεία δε δύναται να αποδοθούν κτερίσµατα στις διασωθείσες ταφές. Δεδοµένου ότι στους υπόλοιπους τάφους του νεκροταφείου δε βρέθηκαν άλλες κατά χώρα ταφές, δε µπορεί να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθµός και η σειρά των ταφών και να γίνει ο καταµερισµός των κτερισµάτων.

3.4.2. Ταφικοί λάκκοι

Ταφικοί λάκκοι απαντούν στους Τάφους 4, 9 και 13. Οι ανωτέρω λάκκοι, οι οποίοι είχαν ανοιχθεί στην περιφέρεια των ταφικών θαλάµων, βρέθηκαν διαταραγµένοι και συληµένοι. Ειδικότερα, στεγασµένος λάκκος µε κάθετα πλευρικά τοιχώµατα και καλυπτήρια πλάκα που εδραζόταν σε πατούρα είχε ανοιχτεί κατά µήκος της δυτικής στενότερης πλευρά του κυρίως θαλάµου του τάφου Ελληνικά 4 **(Εικ. 61).** Η ταφή, η οποία είχε προσανατολισµό Β-Ν, περιείχε δύο διαταραγµένες αλλά πλούσια κτερισµένες ταφές ενηλίκων. Επίσης, στη ΝΑ γωνία του κυρίως θαλάµου του ίδιου τάφου βρέθηκε δεύτερος λάκκος, µήκους 1µ. περίπου, κενός ευρηµάτων.

Στην περιφέρεια του κυρίως θαλάµου του τάφου Ελληνικά 9 είχαν ανοιχθεί τρεις ταφικοί λάκκοι. Τα τοιχώµατα των µακρών πλευρών των λάκκων είναι κάθετα και παράλληλα µεταξύ τους, ενώ των στενών ελαφρώς απεστρογγυλευµένα. Ο πρώτος, ο οποίος είχε ανοιχθεί στη βόρεια πλευρά του κυρίως θαλάµου και εµπρός από τη θύρα εισόδου του πλευρικού θαλάµου, βρέθηκε καλυµµένος µε τρεις πλακοειδείς λίθους τοποθετηµένους παράλληλα µεταξύ τους **(Εικ. 187).**[414] Τα κενά ανάµεσά τους καλύπτονταν µε µικρότερου µεγέθους ανισοµεγέθεις λίθους. Το χείλος του λάκκου περιτρέχει πατούρα για την έδραση των πλακοειδών λίθων. Ο λάκκος, ο οποίος είχε προσανατολισµό Α-Δ, περιείχε µόνο ένα κρανίο στο δάπεδο της ανατολικής στενής πλευράς και λίγα µηριαία οστά στη νότια πλευρά, τα οποία ανήκαν σε νεαρό αγόρι ηλικίας 12-14 ετών.

Οι υπόλοιποι δύο λάκκοι, οι οποίοι είχαν ανοιχθεί κατά µήκος της νότιας πλευράς του τάφου, βρέθηκαν διαταραγµένοι. Έφεραν διαµορφωµένη πατούρα για την έδραση των καλυπτήριων πλακών, οι οποίες είχαν αφαιρεθεί από τους

[414] Ο µέσος όρος των διαστάσεων των πλακοειδών λίθων είναι 2.30×1.30µ.

αρχαιοκάπηλους. Τμήμα καλυπτήριας πλάκας, μήκους 1μ. και πλάτους 0.65μ., βρέθηκε in situ στη δυτική στενή πλευρά του ταφικού λάκκου 2 **(Εικ. 190)**. Δεύτερη καλυπτήρια πλάκα, μήκους 1.40 και πλάτους 0.70 μ., βρέθηκε αναποδογυρισμένη στο χώρο μεταξύ των στενών πλευρών των ταφικών λάκκων 2 και 3 **(Εικ. 191).** Κατά τον καθαρισμό των ταφικών λάκκων 2 και 3 συλλέχθηκαν θραύσματα οστών, φυλλάρια χρυσού, δύο χρυσές χάντρες στον τύπο του οκτάφυλλου ρόδακα ενωμένες ανά δύο με τριγωνικά προσθέματα καθώς και οστέινες χάντρες σφαιρικού σχήματος **(Εικ. 206, 211, αρ. κατ. τάφ. 108, 113).**

Λάκκος ακανόνιστου σχήματος, αστέγαστος, είχε ανοιχθεί στη ΝΑ γωνία του κυρίως θαλάμου του τάφου Ελληνικά 13 **(Εικ 271)**. Ο λάκκος, ο οποίος είχε λαξευτεί παράλληλα και εμπρός από τη θύρα εισόδου του πλευρικού θαλάμου, είχε προσανατολισμό Α-Δ. Στην ανατολική στενή πλευρά του βρέθηκε τμήμα κρανίου, το οποίο έβλεπε προς τον πλευρικό θάλαμο. Εκτός από το κρανίο, βρέθηκαν λίγα θρυμματισμένα οστά καθώς και φυλλάρια χρυσού. Στις στενές πλευρές του λάκκου είχαν λαξευτεί βαθμίδες για την τοποθέτηση του κεφαλιού και των ποδιών αντίστοιχα. [415] Από την εξέταση του οστεολογικού υλικού της ταφής προέκυψε ότι ο λάκκος είχε δεχθεί την ταφή ενήλικου ατόμου, μάλλον γυναίκας, ηλικίας 35-45 ετών.

3.4.3. Ανακομιδές (ή δευτερογενείς ταφές)

Το οστεολογικό υλικό, που προέρχεται από ανακομιδές (παραμερισμένες ταφές) είναι μικρό, δεδομένου ότι οι τάφοι βρέθηκαν συληημένοι και έντονα διαταραγμένοι. Σύμφωνα με τα υφιστάμενα ανασκαφικά δεδομένα, οι ανακομιδές διεξάγονταν τόσο επί του δαπέδου του ταφικού θαλάμου όσο και σε μικρούς ακανόνιστου σχήματος αστέγαστους λάκκους. Επιδαπέδιες ανακομιδές αποτελούμενες από παραμερισμένα οστά και κτερίσματα βρέθηκαν στους τάφους Ελληνικά 4, 5, 7, 10, 11, 14 και 16, ενώ αβαθείς λάκκοι ανακομιδών βρέθηκαν στους τάφους Ελληνικά 1, 3, 8, 9, 11 και 12.

Ειδικότερα, από τον κυρίως θάλαμο του τάφου Ελληνικά 4 προέρχονται οστά ατόμου νεαρής ηλικίας 13-18 ετών, ενώ από ανακομιδές στο δάπεδο του κυρίως θαλάμου του τάφου Ελληνικά 5 προέρχονται τα οστά δύο ενήλικων ατόμων και ενός νεαρού έφηβου. Στη ΒΑ πλευρά του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 7

[415] Παρόμοιες βαθμίδες απαντούν και σε λάκκο του τάφου της Ασίνης.

βρέθηκε ανακομιδή αποτελούμενη από κτερίσματα και 12 δόντια της άνω γνάθου, τα οποία ανήκουν σε παιδί ηλικίας 8 ετών. Σαρωμένα στα τοιχώματα της ΒΔ πλευράς του ιδίου τάφου βρέθηκαν θραύσματα κρανιακών, μηριαίων και θωρακικών οστών, άνω γνάθος ενήλικα, καθώς και δόντια που ανήκουν σε βρέφος ηλικίας ενός έτους +-4 μηνών. Ουσιαστικά πρόκειται για τρία άτομα, ένα νεαρό ενήλικα 20 ετών περίπου, ένα δεύτερο ενήλικα μεγαλύτερης ηλικίας (25-35 ετών) και το βρέφος. Στη ΝΔ πλευρά του τάφου βρέθηκαν μηριαία οστά και οστό της πυέλου (μεγάλου μεγέθους κοτύλη) που ανήκουν σε ενήλικα άνδρα άνω των 45 ετών. Μηριαία οστά, οστό του βραχίονα καθώς και κρανιακά οστά (βρεγματικά, ινιακά) που βρέθηκαν στην ΝΑ πλευρά του θαλάμου αποδίδονται σε άνδρα μέσης ηλικίας.

Ο τάφος Ελληνικά 8, ο οποίος ήταν έντονα συλημένος, απέδωσε ικανοποιητικό αριθμό διαταραγμένων οστών, τα οποία αποδίδονται τουλάχιστον σε πέντε νεκρούς. Στη ΝΔ πλευρά του τάφου βρέθηκαν τμήμα γνάθου καθώς και θραύσματα οστών από τα άνω και κάτω άκρα νεαρού ενήλικα. Επίσης, στη ΒΔ πλευρά βρέθηκαν συγκεντρωμένα: θραύσμα κρανίου (βρεγματικό με οβελιαία ραφή), θραύσμα κάτω γνάθου με διατηρημένους τους γομφίους, στέρνο μη συνενωμένο στο άνω μέρος, οστά του βραχίονα, της πυέλου, του μηρού, του μετακαρπίου, του μεταταρσίου καθώς και φάλαγγες χεριών και ποδιών που αποδίδονται σε νεαρό άτομο ηλικίας κάτω των 17 ετών. Επί πλέον, σε τρία ακόμη άτομα (νεαρό ενήλικα άνδρα, νεαρό ενήλικα και ενήλικα μέσης ηλικίας) ίσως να ανήκαν τα οστά που βρέθηκαν στην ίδια πλευρά του τάφου και σε ελαφρά χαμηλότερο βάθος. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα κρανίων, οστών και γνάθων με διατηρημένα δόντια κυρίως προγόμφιους και γομφίους.

Σε αβαθή λάκκο ανακομιδής στη ΒΔ πλευρά του κυρίως ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 9 βρέθηκε κρανίο ενήλικης γυναίκας (30-40 ετών) μαζί με γραπτό ψευδόστομο αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς και χρυσές χάντρες **(Εικ. 207-208, αρ. κατ. ευρ. 109-110)**. Επίσης στη ΝΔ πλευρά του ιδίου τάφου βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα νεογέννητου, ηλικίας 6 μηνών, ενώ στη ΒΔ πλευρά βρέθηκαν σπόνδυλοι, οστά πυέλου, βραχίονα και θώρακα νεαρού ενήλικα.

Απέναντι από το στόμιο του τάφου Ελληνικά 10 βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά και δύο κρανία **(Εικ. 222-223)**. Αξίζει να αναφερθεί ότι το ένα κρανίο, μερικώς κατεστραμμένο, βρέθηκε κατά τη διάλυση της ξερολιθιάς πλησίον της δεξιάς παρειάς του στομίου. Τα οστά, κυρίως μηριαία καταλάμβαναν το χώρο εμπρός από το στόμιο του τάφου και η θέση που βρέθηκαν υποδηλώνει σαρώσεις και μετακινήσεις

παλαιοτέρων ταφών αλλά και έντονη διαταραχή του θαλάμου. Η προκαταρκτική μελέτη του οστεολογικού υλικού έδειξε ότι πρόκειται για πέντε τουλάχιστον άτομα: έναν έφηβο απροσδιόριστου φύλου περίπου 15 ετών, ένα νεαρό ενήλικα (20-30 ετών), μία γυναίκα μέσης ηλικίας (30-40) ετών, έναν ενήλικα απροσδιόριστου φύλου μέσης επίσης ηλικίας καθώς και έναν μεγαλύτερο ενήλικα άνω των 45 ετών.

Κατά μήκος του βόρειο τόξου του τάφου Ελληνικά 11 είχαν ‘‘σαρωθεί’’ θραύσματα οστών (οστά βραχίονα, σπονδυλικής στήλης, πυέλου, μηριαία, οστά μεταταρσίου, φάλαγγες ποδιών) που ανήκαν σε γυναίκα μέσης ηλικίας (31-45 ετών). Πλησίον του στομίου του ιδίου τάφου βρέθηκαν οστών (κρανιακά οστά, θραύσματα γνάθων, οστά της σπονδυλικής στήλης, βραχιόνια καθώς και μηριαία οστά) που ανήκαν σε ενήλικα άνδρα καθώς και σε γυναίκα άνω των 45 ετών, ενώ από την επίχωση του θαλάμου συλλέχθηκε κρανίο που ανήκε σε έφηβο απροσδιόριστου φύλου. Από τη διαταραγμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 12 συλλέχθηκαν οστά (κρανιακά, μηριαία, βραχιόνια) που ανήκουν σε δύο ενήλικα άτομα απροσδιόριστου φύλου **(Εικ. 249).**

Στο άνω στρώμα της διαταραγμένης επίχωσης του κυρίως θαλάμου του τάφου 13 συλλέχθηκαν θραύσματα οστών (κρανιακά, βραχιόνια, σπόνδυλοι, θωρακικά, της πυέλου, μηριαία, κνήμης, του μεταταρσίου, φάλαγγες χεριού), τα οποία ανήκουν τουλάχιστον σε 4 ενήλικα άτομα, έναν άνδρα, δύο γυναίκες και ένα άτομο απροσδιορίστου φύλου. Από τη διαταραγμένη επίχωση του ιδίου τάφου προέρχονται ακόμη θραύσματα οστών τα οποία ανήκουν τουλάχιστον σε πέντε ενήλικα άτομα, τρεις γυναίκες, έναν άνδρα και ένα ενήλικο άτομο απροσδιόριστου φύλου. Από τον τάφο προέρχεται επίσης μεγάλος αριθμός οστών ζώων που ανήκουν σε οικόσιτα ζώα.

Στην περιφέρεια του ΝΔ τοιχώματος του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 14 βρέθηκαν απωθημένα οστά παλαιότερων ταφών αποτελούμενα κυρίως από μηριαία, οστά του βραχίονα, της λεκάνης καθώς και θραύσματα κρανίων και κάτω γνάθων, τα οποία ανήκουν τουλάχιστον σε τρία άτομα, δύο ενήλικες άνδρες και μια γυναίκα άνω των 45 ετών. Στην ίδια πλευρά και σε χαμηλότερο βάθος βρέθηκε τμήμα κρανίου μαζί με θρυμματισμένα οστά, τα οποία ενδεχομένως ανήκουν σε γυναίκα. Από την επίχωση της νότιας πλευράς του τάφου συλλέχθηκαν επίσης δύο αγγεία καθώς και θραύσματα κρανίου και οστών **(Εικ. 293, 294).**

Κατά μήκος της ΒΑ πλευράς του ίδιου τάφου βρέθηκαν ακέραια αγγεία μαζί με μεγάλο αριθμό διάσπαρτων παραμερισμένων (σαρωμένων) οστών τα οποία ανήκουν τουλάχιστον σε τέσσερα ενήλικα άτομα, τρεις άνδρες και μία γυναίκα **(Εικ.**

295). Στον ίδιο χώρο και σε χαμηλότερο βάθος βρέθηκαν επίσης συσσωρευμένα οστά (κρανιακά, μηριαία, φάλαγγες χεριών, μετατάρσιο, πτέρνα, θραύσμα κοτύλης), τα οποία ανήκουν σε νεαρό ενήλικο άτομο (19-30 ετών) απροσδιόριστου φύλου, ενώ τα θρυμματισμένα οστά που συλλέχθηκαν γύρω από το χώρο της πρωτογενής ταφής στο δάπεδο του τάφου φαίνεται ότι ανήκουν σε ενήλικα άνδρα μέσης ηλικίας (31-45 ετών).

Στη ΒΔ πλευρά του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 15 βρέθηκαν κολλημένα σχεδόν στα πλευρικά τοιχώματα του θρανίου θραύσματα οστών (βραχίονας, ωμοπλάτη, σπόνδυλοι) και κρανίο ατόμου νεαρής ηλικίας (19-30 ετών), ενώ στη νότια πλευρά είχε συγκεντρωθεί ικανοποιητικός αριθμός οστών (θραύσμα κρανίου, μηριαία, βραχιόνια, οστά πυέλου) προερχόμενα από τουλάχιστον δύο ενήλικα άτομα. Επίσης, θραύσμα κρανίου και λίγα οστά (κλείδα, σπόνδυλος, θωρακικό οστό) ενήλικα άνδρα (19-30 ετών) βρέθηκαν κολλημένα στα πλευρικά τοιχώματα του θρανίου στη ΝΔ πλευρά του τάφου, ενώ στη ΒΔ πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν τα οστά (κρανιακά, βραχιόνια, οστά της πυέλου) γυναίκας περίπου 40 ετών καθώς και οστά ζώων. Στη ΒΑ πλευρά του τάφου στο χώρο εξωτερικά του πλευρικού θαλάμου βρέθηκε θραύσμα κρανίου και δεξιό τμήμα ωλένης που αποδίδονται σε ενήλικο άτομο. Πλησίον του στομίου, στη δυτική πλευρά του τάφου, βρέθηκαν θραύσμα κρανίου, κλείδα, αριστερό τμήμα ωμοπλάτης, σπόνδυλοι, δεξιό τμήμα βραχίονα, οστά λεκάνης και μηριαία που δύνανται να αποδοθούν σε ενήλικα άνδρα.

Παραμερισμένα οστά παλαιοτέρων ταφών, ανάμεσά τους και τμήμα κρανίου με διαμπερής οπή, βρέθηκαν κατά μήκος των πλευρών του τάφου Ελληνικά 16, ενώ κρανίο μαζί με θρυμματισμένα οστά καθώς και τεμάχια μονόχρωμης ραμφόστομης πρόχου της ΥΕ ΙΙΙΑ βρέθηκαν πλησίον του στομίου του ίδιου τάφου. Γενικά, ο θάλαμος του τάφου 16 ήταν κατάσπαρτος από οστά όλων των ειδών παραμερισμένα προς όλες τις κατευθύνσεις χωρίς καμία προσπάθεια τακτοποίησης και διευθέτησης .

Στα δάπεδα ορισμένων τάφων του νεκροταφείου, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είχαν λαξευτεί μικροί αβαθείς λάκκοι ανακομιδών, οι οποίοι στην πλειονότητά τους βρέθηκαν κενοί. Δύο τέτοιοι μικροί αβαθείς λάκκοι ανακομιδών είχαν ανοιχτεί στο δάπεδο του τάφου Ελληνικά 1. Ο μικρότερος περιείχε μικρό αριθμό οστών και ένα αγγείο, ενώ ο μεγαλύτερος βρέθηκε κενός ευρημάτων.[416] Κενός βρέθηκε και ο επιμήκης, ωοειδούς σχήματος και μικρών διαστάσεων, λάκκος που είχε ανοιχθεί στο

[416] Η ανωτέρω πληροφορία οφείλεται σε προσωπική επικοινωνία με την ανασκαφέα του τάφου Ελληνικά 1 κ. Νικολίτσα Κοκοτάκη.

δάπεδο της δυτικής πλευράς του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 3. Παρομοίως, αβαθής λάκκος ανακομιδών είχε ανοιχθεί δυτικά της εισόδου του τάφου Ελληνικά 8, ενώ παρόμοιοι αβαθείς λάκκοι ανακομιδών είχαν ανοιχθεί στα δάπεδα των τάφων Ελληνικά 9 και 12.

Από τη διευθέτηση των σωζόμενων οστών και των κτερισμάτων προκύπτει ότι τα οστά των διαλυμένων ταφών είτε μετακινούνταν προς την περιφέρεια των θαλάμων είτε τοποθετούνταν σε μικρούς λάκκους προκειμένου να δημιουργηθεί κενός χώρος για την εναπόθεση των νέων νεκρών. Σε κάποιες περιπτώσεις και προκειμένου να καθαρισθεί ο ταφικός θάλαμος μεταφέρονταν στο δρόμο του τάφου.

3. 5. Κτερίσματα

Οι νεκροί συνοδευόμενοι από συγγενείς και φίλους και ενδεχομένως από γυναίκες θρηνωδούς μεταφέρονταν στο τάφο όπου απετίθεντο μαζί με τα κτερίσματά τους, αντικείμενα κατεξοχήν διδακτικά, δεδομένου ότι τα είδη, η ποικιλία και η θέση τους στον ταφικό θάλαμο μας επιτρέπουν να σχηματίσομε μια σαφή εικόνα για την κοινωνική και πολιτιστική ταυτότητα του αποθανόντος. Η πρακτική αυτή της απόθεσης κτερισμάτων κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής συνδέεται με τις μυκηναϊκές δοξασίες για τη συνέχιση της ζωής μετά το θάνατο και ως εκ τούτου την αναγκαιότητα προσφοράς αντικειμένων καθημερινής χρήσεως, τα οποία θα εξασφάλιζαν στους νεκρούς τη μετά θάνατο διαβίωσή τους.

Από το διασωθέντα ανασκαφικό υλικό προκύπτει ότι οι νεκροί του νεκροταφείου των Ελληνικών συνοδεύονταν από πολύτιμα και ποικίλα αντικείμενα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται πήλινα αγγεία και προσωπικά αντικείμενα, όπως κοσμήματα, συμπληρώματα ενδυμασίας, είδη καλλωπισμού, σκεύη, όπλα, εργαλεία και πήλινα ειδώλια. Ωστόσο, η έντονη σύληση των τάφων και η μακρά περίοδος χρήσεως τους δεν επιτρέπει τη χωροταξική μελέτη απόθεσης των κτερισμάτων, την απόδοσή τους σε συγκεκριμένες ταφές και την ακριβή χρονολόγησή τους. Ως εκ τούτου, η διάκριση των περιόδων σε ΥΕ ΙΙΙΑ1, ΥΕ ΙΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ γίνεται μόνο στις περιπτώσεις που αυτό είναι εφικτό. Τα πιο χαρακτηριστικά κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς του νεκροταφείου, και τα οποία διέφυγαν τη σύληση, παρατίθενται στον κατάλογο των κινητών ευρημάτων στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

3.5.1. Κεραμική

Παρά την έντονη σύλησή τους, οι τάφοι του νεκροταφείου απέδωσαν μεγάλη ποσότητα γραπτής, ακόσμητης αλλά και χειροποίητης κεραμικής, η οποία σε συνδυασμό με τα σαράντα (40) περίπου ακέραια αγγεία που διεσώθησαν, μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές και βεβαίως για τη χρονολόγηση της ταφικής δραστηριότητας στο εσωτερικό των τάφων.[417] Επίσης από τη μελέτη της συλλεχθείσας κεραμικής προκύπτει ότι ότι στην περιοχή των Ελληνικών Ανθείας κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού είχε οργανωθεί και αναπτυχθεί οικονομικά και πολιτιστικά μία ιδιαιτέρως ανθηρή κοινωνία. [418]

Η συντριπτική πλειοψηφία των αγγείων που συνόδευαν τους νεκρούς του νεκροταφείου αποτελούνταν από κύλικες, οι οποίες ανήκουν στα αγγεία πόσεως και συμποσίου.[419] Στην πλειονότητά τους ήταν άβαφες, ενώ απαντούν οι γραπτές καθώς και οι επικασσιτερωμένες **(Εικ. 43, 51, 75-77, 80, 87, 114-115, 132-133, 135, 155-283, 345, αρ. κατ. ευρ. 11, 12, 19, 20, 21, 24, 25, 57-59, 62, 63, 65, 78, 92, 101, 116, 133, 127, 129, 149)**. Οι κύλικες βρέθηκαν τόσο στους δρόμους των τάφων όσο και στους ταφικούς θαλάμους, γεγονός που επιβεβαιώνει την ευρεία χρήση τους. Πιθανόν να χρησιμοποιούνταν από τους συγγενείς του νεκρού για προσφορά οίνου είτε εντός του θαλάμου είτε κατά την τελετή που λάμβανε χώρα στο δρόμο. Σε κάθε περίπτωση, ο χαρακτήρας τους είναι συμποσιακός και συνδέεται με λατρευτικές και επικήδειες πράξεις που λάμβαναν χώρα στον τάφο προς τιμή των νεκρών.[420] Στο νεκροταφείο αντιπροσωπεύονται όλα τα γνωστά σχήματα και μεγέθη, όπως η κυαθόμορφη, η υψίποδη με δύο υπερυψωμένες λαβές, η υψίποδη με μία υπερυψωμένη λαβή, η δίωτη με σχετικά βαθιά γάστρα και μέτριο στέλεχος, η χαμηλόποδη καθώς και η μόνωτη με καρίνωση στο ύψος των ώμων. Στα αγγεία πόσεως και σερβιρίσματος ανήκουν επίσης τα άωτα κωνικά κυάθια, τα οποία απαντούν στους τάφους των Ελληνικών σε πολύ μικρότερο ποσοστό από τις κύλικες **(Εικ. 78, 112, 113, 283, αρ. κατ. ευρ. 22, 55, 56, 128)**. Τα ανωτέρω αγγεία, τα οποία είναι δύσκολο να χρονολογηθούν επακριβώς, αντικαταστάθηκαν σταδιακά από τις κύλικες. Στην ίδια κατηγορία

[417] Συνολικά στους τάφους βρέθηκαν 25 περίπου διαφορετικά σχήματα, τα οποία απαντούν και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας.
[418] Αναλυτική παρουσίαση της κεραμικής έχει ήδη παρουσιαστεί στο κεφάλαιο 2.4.2.
[419] Τα κύπελλα (κύλικες, κυάθια, κύπελλα, σκύφοι,) φαίνεται ότι υπερτερούσαν και στους τάφους της Πρόσυμνας, της Ασίνης και των Δενδρών (Ιακωβίδης 1970, ΙΙ, 63).
[420] Για την τελετουργική σημασία των αγγείων πόσεως πρβλ. Carstens 2001, 89-102.

ανήκουν τα κύπελλα και οι σκύφοι, οι οποίοι γνωρίζουν ευρεία διάδοση προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ και καθ' όλη τα διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ, οπότε και αντικαθιστούν την κύλικα **(Εικ. 117-119, 171, 287, 304, 308, 309, αρ. κατ. ευρ. 60, 94, 95, 137140, 141)**.[421] Επίσης, η πρόχους, η οποία ανήκει στα αγγεία σερβιρίσματος και συμποσίου, απαντά σε ποικιλία μεγεθών και σχημάτων (οπισθότμητη, ραμφόστομη, ευρύστομη) **(Εικ. 14, 16, 31, 32, 85, 227, 255, 299, 300-301, 302-303, 346-348, αρ. κατ. ευρ. 1, 3, 4, 27, 93, 115, 123, 134-136, 150-151)**.

Ο απιόσχημος πιθαμφορέας, ο οποίος κατατάσσεται στα αγγεία φύλαξης και μεταφοράς υγρών, απαντά σε διάφορα μεγέθη, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και οι μεγάλου μεγέθους απιόσχημοι τρίωτοι γραπτοί πιθαμφορείς που είχαν αποτεθεί στους μνημειώδεις τάφους της ομάδας Β **(Εικ. 64-74, 198-199, 200-201, 258, 334, αρ. κατ. ευρ. 14-18, 96, 103-104)**. [422] Οι πιθαμφορείς αυτοί, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους και της περίτεχνης διακόσμησής τους, αποτελούν το κατεξοχήν χαρακτηριστικό αγγείο διακεκριμένων ταφών τόσο στην Ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στη Μινωική Κρήτη. Ως δοχεία υγρών είχαν χρησιμοποιηθεί επίσης οι κρατήρες, οι μεγάλες λήκυθοι, οι υδρίες, οι αμφορείς καθώς και όσα σχήματα φέρουν προχοή, όπως ορισμένες λεκάνες και θήλαστρα **(Εικ. 79, 86, 152-153, 156, αρ. κατ. ευρ. 23, 28, 75, 79)**. Τα ανωτέρω αγγεία, τα οποία βρέθηκαν είτε ακέραια είτε θρυμματισμένα, αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά στους τάφους των νεκροταφείων.

Σύμφωνα με την Immerwahr, τα μεγάλα αγγεία (οι τρίωτοι απιόσχημοι πιθαμφορείς, οι κρατήρες και οι αμφορείς) πιθανόν περιείχαν οίνο, ο οποίος εκχυνόταν από τις πρόχους στις κύλικες και τα κύπελλα κατά τη διάρκεια ταφικών συμποσίων προς τιμή των νεκρών.[423] Με τη χρήση ενδεχομένως του κρατήρα, ο οποίος συγκαταλέγεται στα ξεχωριστά αγγεία σερβιρίσματος, σχετίζονται οι αρύταινες ή αρυτήρες, οι οποίες βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους **(Εικ. 35, 38, 83, αρ, κατ. ευρ. 7, 8, 56)**. Ίσως όμως οι αρύταινες να χρησίμευαν και σε τελετουργικές πράξεις ή ακόμη και για το φωτισμό των ταφικών θαλάμων.

---

[421] Η χρήση της κύλικας, όπως έχει αναφερθεί, συνδέεται με το ανακτορικό σύστημα διοικήσεως και την οργάνωση συμποσίων. Ως εκ τούτου, η χρήση της μειώνεται δραματικά μετά την πτώση των ανακτόρων.

[422] Το σχήμα, το οποίο έχει μινωική καταγωγή, αποτελεί μικρότερη παραλλαγή του ανακτορικού αμφορέα (Betancourt 1985, 158). Οι μεγάλοι τρίωτοι πιθαμφορείς απαντούν συχνά σε νεκροταφεία της Δωδεκανήσου, και μερικοί από αυτούς των Ελληνικών πιθανώς είναι επείσακτοι από εκεί, ή αποτελούν απομιμήσεις τους, όπως συμβαίνει και στο νεκροταφείο του Αιγίου Αχαΐας (Papadopoulos 1980, 225-235. 1988, 73-75).

[423] Immerwahr 1971, 105.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς, οι ka-ra-re-we (κλαρήες) των πινακίδων Γραμμικής Β΄, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, περιείχαν αρωματισμένο έλαιο, απαντούν σε μεγάλη ποικιλία παραλλαγών που ποικίλουν από μεγάλα χονδροειδή αποθηκευτικά σκεύη έως μικκύλα.[424] Το σχήμα τους, το οποίο είναι σφαιρικό ή σφαιρικό απιόσχημο ή σφαιρικό πεπιεσμένο, είναι κατάλληλο για την αποθήκευση ελαίου καθώς το στενό και επίμηκες στόμιό τους εμπόδιζε την εξάτμιση του περιεχομένου τους και περιόριζε στο ελάχιστο τη ροή του. Συνήθως οι ταφικοί ψευδόστομοι αμφορείς είναι μικρού μεγέθους και φέρουν γραπτή διακόσμηση **(Εικ. 15, 202-203, 306-307, αρ. κατ. ευρ. 2, 105, 130)**. Στο νεκροταφείο των Ελληνικών, όπως ήδη αναφέρθηκε, απαντούν και οι μεγάλου μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς, οι οποίοι ήταν κατάλληλοι για την αποθήκευση και μεταφορά μεγαλύτερης ποσότητας ελαίου **(Εικ. 204, 259, 284, 335, αρ. κατ. ευρ. 106, 130)**. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι από τον τάφο Ελληνικά 7 προέρχεται μικκύλος ψευδόστομος αμφορέας με ίχνη επικασσιτέρωσης, ο οποίος ενδεχομένως συνόδευε παιδική ταφή **(Εικ. 154, αρ. κατ. ευρ. 76).**

Τα αλάβαστρα, τα οποία πιστεύεται ότι περιείχαν αρωματισμένες αλοιφές με λιπαρή βάση κατάλληλες για την προστασία του δέρματος, απαντούν σε μικρότερο σχετικά αριθμό από τους ψευδόστομους αμφορείς. Από τον τάφο Ελληνικά 7 προέρχεται αρτόσχημο αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου, ενώ θραύσματα αρτόσχημων αλαβάστρων έχουν εντοπισθεί και σε άλλους τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 154, 238, αρ. κατ. ευρ. 77, 117)**. Σε ορισμένους τάφους έχουν βρεθεί και όστρακα κυλινδρικού αλάβαστρου της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου **(Εικ. 118)**. Παρεμφερές περιεχόμενο είχαν τα ληκύθια και τα προχοΐδια, μικρός αριθμός των οποίων βρέθηκε σε αρκετούς τάφους **(Εικ. 91, 243, αρ. κατ. ευρ. 30, 121, 122)**. Τα ανωτέρω αγγεία χρησιμοποιούνταν ως μυροδοχεία, γεγονός που εξηγεί τη συχνότητα της εμφάνισής τους μέσα στους τάφους.

Οι λεκανίδες, ίσως ο υψίπους σκύφος και ορισμένα χειροποίητα σκυφοειδή σκεύη, που βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους, ενδεχομένως να συνδέονται με την προσφορά τροφής, ενώ οι τριποδικές χύτρες που απαντούν κυρίως στους μεγάλους τάφους του νεκροταφείου συνδέονται με την παρασκευή τροφής και ενδεχομένως να

[424] Cook 1981, 167. Haskell 1984, 97-107. Shelmerdine 1985. 1998b, 100-109.

χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής, ίσως κατά την προετοιμασία των νεκρόδειπνων **(Εικ. 37, 89, 90, αρ. κατ. ευρ. 29)**. [425]

Ξεχωριστή κατηγορία αγγείων αποτελούν τα επικασσιτερωμένα αγγεία, τα οποία βρέθηκαν σε ορισμένους τάφους της ομάδας Α (Τ. 7, 14 και 16) και σε όλους τους μεγάλους της ομάδας Β. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν διάφοροι τύποι αγγείων που συνήθως επικασσιτερώνονται, όπως άβαφοι άωτοι κωνικοί κύαθοι (FS 204) καθώς και οι μόνωτες και οι δίωτες κύλικες (FS 267, FS 264). Τα σωζόμενα κατάλοιπα της επικασσιτέρωσης είναι πολλά και διαπιστώνονται στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων **(Εικ. 75-76, 78, 112-113, 116, 283, αρ. κατ. ευρ.19-20, 22, 55, 56, 127).** Εκτός από τους συνήθεις αυτούς τύπους επικασσιτερώνονταν και αγγεία άλλων σχημάτων, όπως μικκύλος ψευδόστομος αμφορέας **(Εικ. 154, αρ. κατ. ευρ. 76)**. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δίωτη επικασσιτερωμένη κύλικα από τον τάφο Ελληνικά 6, η οποία ήταν διακοσμημένη με συνεχείς σπείρες **(Εικ 132, αρ. κατ. ευρ. 62)**. Η επικασσιτέρωση ασκείται στην περιοχή των Ελληνικών για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και στην ΥΕ ΙΙΙΒ.[426] Επικασσιτερωμένα αγγεία βρέθηκαν επίσης στον πρόσφατα ανεσκαμμένο θαλαμωτό τάφο Κ-3 στον Εγκλιανό, ενώ έχουν βρεθεί και σε τάφους της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας.[427] Επίσης, έχουν βρεθεί σε τάφους της περιοχής της Κνωσού (Κατσαμπά, Σελλόπουλου, Ζαφέρ Παπούρα), οι οποίοι, ως γνωστόν, περιείχαν διακεκριμένες ταφές επιδεικτικού χαρακτήρα.

Σύμφωνα με την Gillis, τα πήλινα αγγεία επικαλύπτονταν με λεπτά φύλλα κασσίτερου με την παρεμβολή φυσικής κόλλας αποκτώντας έτσι την εικόνα στιλπνών μεταλλικών αγγείων.[428] Η στιλπνότητα αυτή εξασθενούσε σταδιακά μέσα στο υγρό περιβάλλον των ταφικών θαλάμων, γεγονός που υποδηλώνει την καθαρά ταφική χρήση των αγγείων. Τα επικασσιτερωμένα αγγεία ουσιαστικά χρησιμοποιούνταν για την επίδειξη πλούτου από μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, τα οποία ενδεχομένως δεν είχαν στην κατοχή τους μεγάλο αριθμό μεταλλικών αγγείων. Σε κάθε περίπτωση,

[425] Ενδείξεις για προσφορά στερεάς τροφής σε τάφους έχομε από θαλαμωτό τάφο 110 στην Περατή, όπου στο εσωτερικό λεκάνης βρέθηκαν οστά πτηνού (Ιακωβίδης 1970, Β, 86, υποσημ. 5). Επίσης, από τους θολωτούς τάφους της Πυλίας, την Κουκουνάρα και το Ρούτση.
[426] Ελλιπής επικασσιτερωμένη κύλικα της ΥΕ ΙΙΙΒ, η οποία προέρχεται από τον τάφο Ελληνικά 5, σώζει ίχνη επικασσιτέρωσης.
[427] Γενικά για την επικασσιτέρωση πρβλ. Immerwahr 1966, 381-396. Παντελίδου 1971, 433-438. 1975, 171-174. Gillis 1991, 1-30. Benzi 1992, 6-7.
[428] Gillis 1997b, 131-137. 1999, 140-145.

η παρουσία επικασσιτερωμένων αγγείων στους τάφους υποδηλώνει τον πλούτο των ταφών και την ανώτερη κοινωνική θέση των κατόχων τους.

Στα εισηγμένα αντικείμενα του τάφου Ελληνικά 15 ανήκουν θραύσματα Χαναανιτικών αμφορέων, τα οποία αποτελούν ένδειξη άμεσων ή έμμεσων επαφών της περιοχής με τις Συρο-Παλαιστινιακές ακτές και τον κόσμο της ανατολικής Μεσογείου.[429] Παρομοίως, τμήμα σώματος και λαβή Χαναανιτικού αμφορέα προέρχεται από τον τάφο Ελληνικά 6 **(Εικ.134, αρ. κατ. ευρ. 64)**. Οι Χαναανιτικοί αμφορείς του νεκροταφείου των Ελληνικών αποτελούν τα δεύτερα γνωστά παραδείγματα από τη Δυτική και ΝΔ Πελοπόννησο μετά το Χαναανιτικό αμφορέα από το Θολωτό τάφο ΙΙΙ της Πύλου.[430] Οι υπόλοιποι γνωστοί Χαναανιτικοί αμφορείς της περιόδου προέρχονται από την Αργολίδα,[431] την Αττική[432], τη Θήβα[433] και βεβαίως την Κρήτη.[434] Ο αμφορέας από τον τάφο Ελληνικά 15 σώζει τη βάση, μεγάλο τμήμα του σώματος, του ώμου, των λαβών και φέρει λευκό επίχρισμα **(Εικ. 329-330, αρ. κατ. ευρ. 142)**. Τυπολογικά μοιάζει με αυτόν από το θολωτό ΙΙΙ στον κάτω Εγκλιανού καθώς και με αυτούς από τον τάφο 58 των Μυκηνών και το θολωτό τάφο του Μενιδίου και ως εκ τούτου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Ο δεύτερος, ο οποίος σώζει μόνο τμήμα της βάσης του και ορισμένα θραύσματα του σώματος, είναι δύσκολο να χρονολογηθεί ακριβώς. Ο αμφορέας από τον τάφο Ελληνικά 6 είναι δύσκολο να χρονολογηθεί λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα του. Φαίνεται όμως

---

[429] Για τους Χαναανιτικούς αμφορείς βλπ. Grace 1956, 80-109. Ωνάσογλου 1979, 36-37.

[430] Ο αμφορέας της Πύλου, ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, φέρει εγχάρακτο σημείο στη λαβή και χαρακτηρίζεται από γωνιώδεις ώμους, ατρακτοειδές σώμα και οξύ πυθμένα (Blegen et al. 1973, 94, 79, εικ. 174, 4a, b.).

[431] Τάφος VI του Άργους (Vollgraff 1904, 376. Deshayes 1966, 69, πιν. XXI: 2. Grace 1940, 101-102, pl. IX, 2.), τάφος 1:2 της Ασίνης (Åkerström 1975, 185) και τρεις από το θαλαμωτό τάφο 58 των Μυκηνών (Grace 1956, 102, πιν. IX, 5. Σακελλαρίου 1985, 179, 184, πιν.78). Ο Χαναανιτικός αμφορέας του Άργους χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1, ενώ της Ασίνης στην ΥΕΙΙΙ Α1/Α2. Επίσης, πολλά θραύσματα Χαναανιτικού αμφορέα βρέθηκαν στην οικία του Λαδεμπόρου στις Μυκήνες.

[432] Από την Αθήνα Χαναανιτικός αμφορέας με απεστρογγυλευμένους ώμους της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου προέρχεται από το θαλαμωτό τάφο Ι της Αγοράς (Immerwahr 1971, 159, 164, πιν. 29 c, 30, 31: 8), ενώ παρόμοιος αμφορέας της ίδιας περιόδου προέρχεται από το θαλαμωτό τάφο που ερεύνησε το 1979 η Ωνάσογλου στο Κουκάκι. Από το θολωτό τάφου του Μενιδίου προέρχονται ακόμη τέσσερις αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (Lolling 1880b 100, 104, πιν. IX, 3 και X, 2-4, εικ. 5, 4.).

[433] Αμφορέας Χαναανιτικού τύπου βρέθηκε στο θαλαμωτό τάφο στο Μεγάλο Καστέλλι που ερεύνησε το 1966 ο Φαράκλας (Φαράκλας 1966, 214-217).

[434] Σύνολο Χαναανιτικών αμφορέων, πάνω από εξήντα, προέρχεται από τον Κομμό της Κρήτης (Shaw 1981, 246). Επίσης, Χαναανιτικοί αμφορείς έχουν βρεθεί στα Χανιά (Stampolidis et al. 1998, 57-58, αρ. 4, 5.) καθώς και στον Κατσαμπά, στην Κάτω Ζάκρο και στην Ψείρα (Rutter 1999, 153).

ότι τυπολογικά μοιάζει και αυτός με τον αμφορέα από το θολωτό τάφο 3 στον Εγκλιανό, γεγονός που επιτρέπει την χρονολόγησή του στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

Οι Χαναανιτικοί αμφορείς αποτελούσαν το πιο χαρακτηριστικό μέσο μεταφοράς λαδιού, ρετσινιού και πιθανόν κρασιού στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου περιλαμβανομένης της Κύπρου και το Δέλτα του Νείλου.[435] Η παρουσία τους στο νεκροταφείο υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της θέσης και η περαιτέρω μελέτη και ανάλυσή τους ενδεχομένως αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία για το διεθνές εμπόριο της εποχής και τις ανταλλαγές προϊόντων μεταξύ της ΝΔ Πελοποννήσου και των ακτών της ανατολικής Μεσογείου.[436] Σε πετρογραφική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε σε δείγματα Χαναανιτικών αμφορέων από τον Κομμό της Κρήτης, διαπιστώθηκε ότι τα μισά δείγματα αποτελούσαν εισαγωγές από τις Συροπαλαιστινιακές ακτές οι οποίες έλαβαν χώρα από την ΥΜ ΙΒ περίοδο και εξής.[437] Η μελέτη έδειξε επίσης ότι οι περισσότερες εισαγωγές πραγματοποιήθηκαν κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ2, γεγονός που μας αποκαλύπτει ότι το λιμάνι του Κομμού, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, έπαιξε σημαντικό ρόλο αυτή την περίοδο στην εισαγωγή και διακίνηση των εμπορευμάτων από και προς στη ανατολική Μεσόγειο.

Τα όστρακα από τα Κύθηρα που βρέθηκαν στους δρόμους ορισμένων τάφων του νεκροταφείου καθώς και το όστρακο γραπτής Μινωικής πρόχου της ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙΑ1 που βρέθηκε στον τάφο Ελληνικά 12 αποτελούν ενδεχομένως ένδειξη εμπορικών ανταλλαγών και επαφών της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας και γενικότερα της ΝΔ Πελοποννήσου με τη μινωική Κρήτη μέσω της μινωικής αποικίας των Κυθήρων στη θέση *Καστρί* **(Εικ. 120, 260-262).**[438]

Στην ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 7 βρέθηκε ακέραιο χειροποίητο μόνωτο κύπελλο με στιλβωμένη επιφάνεια **(Εικ. 171, αρ. κατ. ευρ. 95)**. Παρομοίως, από τον τάφο Ελληνικά 13 προέρχεται χονδροειδές χειροποίητο κύπελλο, ελλιπές ως προς τη λαβή, πιθανόν αρύταινα, με ορατά ίχνη φωτιάς **(Εικ. 285, αρ. κατ. ευρ. 131)**. Η επιφάνεια του αγγείου είναι λειασμένη, στιλβωμένη, χωρίς ίχνη διακόσμησης.[439] Θραύσματα παρόμοιων χειροποίητων αγγείων με στιλβωμένη επιφάνεια εντοπίσθηκαν επίσης στους τάφους Ελληνικά 4, 5, 7, 8 και 13. Τα ανωτέρω

[435] Αντίστοιχο ρόλο για τη μεταφορά και διακίνηση απλού ή αρωματικού ελαίου διαδραμάτισαν οι μεγάλου μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς στη δυτική Μεσόγειο.
[436] Αναλυτικά για το εμπόριο στη Μεσόγειο κατά την εποχή του Χαλκού πρβλ. Gale 1991.
[437] Day, Quinn, Rutter, Kilikoglou 2011, 511-558.
[438] Για τις εμπορικές σχέσεις Κρήτης και ΝΔ Πελοποννήσου πρβλ. Korres 1984b, 141-52. Περισσότερα για την κεραμική των Κυθήρων πρβλ. kiriazis 2003, 123-130.
[439] Αγγεία αυτής της κατηγορίας κεραμικής φέρουν πλαστική ή εγχάρακτη διακόσμηση.

κεραμικά ενδεχομένως ανήκουν στην κατηγορία της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (handmade burnished ware), η οποία πρωτοεμφανίστηκε στα μέσα του 13ου αι. π.Χ., προς το τέλος δηλαδή της ανακτορικής περιόδου, και απαντά καθ' όλη τη διάρκεια του 12 αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο). Δείγματα αυτής της κεραμικής, η οποία είναι χειροποίητη χωρίς χαρακτηριστικά σχήματα, έχουν βρεθεί και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Πελοποννήσου, της κεντρικής Ελλάδας και της Κρήτης, αλλά και σε περιοχές εκτός μυκηναϊκής σφαίρας επιρροής, όπως η Κύπρος και η Μέση Ανατολή, περιοχές που αποτελούσαν σημαντικούς εμπορικούς σταθμούς κατά την ανακτορική περίοδο.[440]

Ειδικότερα, χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική έχει βρεθεί κυρίως στην Ακρόπολη των Μυκηνών,[441] στην κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας,[442] στο Μενελάϊον,[443] στην Αιγείρα Αχαΐας,[444] στην Κόρινθο (Κοράκου)[445], στη Θήβα,[446] στο Λευκαντί,[447] στο Διμίνι Θεσσαλίας[448] και στα Χανιά Κρήτης.[449] Ο χώρος απόθεσής της εντοπίζεται συνήθως σε οικιστικά σύνολα τα οποία συνδέονται με την αποθήκευση, παρασκευή και προσφορά τροφής αλλά και σε χώρους που σχετίζονται με τη διοίκηση, τη θρησκεία και την κατασκευή τέχνεργων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το ποσοστό της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής που έχει βρεθεί στις ανωτέρω θέσεις είναι πολύ μικρό σε σχέση με το σύνολο της ανευρεθείσας μυκηναϊκής κεραμικής.

Οι απόψεις σχετικά με την προέλευση της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής διίστανται. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν τα αγγεία αυτής της κατηγορίας προϊόντα νέων φύλων, τα οποία ήλθαν από την Ιταλία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα φέρνοντας μαζί και την κεραμική τους, η οποία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη χειροποίητη Ιταλική κεραμική (Italian impasto ware).[450] Αντίθετα, άλλοι μελετητές συνδέουν την κεραμική αυτή με την κάθοδο των Δωριέων

[440] Για τη χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική πρβλ.Romanos 2011.
[441] French και Rutter 1977, 111.
[442] Kilian 2007, 54-55.
[443] Catling 1981, 71-82. 2009, 380-383.
[444] Deker-Jalkotzy 2003.
[445] Rutter 1974. 1975.
[446] Andrikou et al. 2006, 53-54.
[447] Evely et al. 2006, 215-218.
[448] Αδρίμη-Σισμάνη 2006α. 2006β.
[449] Hallager και Hallager 2000. 2003
[450] Kilian 1985.

ή βαρβαρικών φύλων από το Βορρά.[451] Νεότερες, όμως, έρευνες θεωρούν την κατηγορία αυτή της κεραμικής Μυκηναϊκή και συνδέουν την παραγωγή της με τις γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στο τέλος του 13ου και στις αρχές του 12ου αι. π.Χ. Οι αλλαγές αυτές σχετίζονται πρωτίστως με την πτώση των Μυκηναϊκών ανακτόρων που είχε ως αποτέλεσμα το τέλος της ανακτορικής διοίκησης της παραγωγής και συνεπώς τη μείωση των δραστηριοτήτων των κεραμικών εργαστηρίων. Ο Small, ο κατεξοχήν υποστηρικτής αυτής της άποψης, θεωρεί ότι η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική είναι προϊόν του ντόπιου αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στην κατασκευή τέτοιων αγγείων για τη συμπλήρωση του αγροτικού εισοδήματός του. [452]

Η άποψη αυτή είναι δύσκολο να υιοθετηθεί, δεδομένου ότι η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική εμφανίστηκε πριν την πτώση των ανακτόρων και η μεγαλύτερη ποσότητά της έχει βρεθεί σε σημαντικά ανακτορικά και διοικητικά κέντρα (Μυκήνες, Τίρυνθα, Μιδέα, Θήβα, Χανιά) και όχι σε αγροτικούς οικισμούς. Αντίθετα, σήμερα φαίνεται ότι τείνει να υιοθετηθεί η άποψη ότι η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική είναι προϊόν ενός ‘‘νέου και ξένου’’ στη μυκηναϊκή κοινωνία πληθυσμού και επομένως οι φορείς της πρέπει να είναι ξένα φύλα.[453] Η ανεύρεση της ανωτέρω κεραμικής σε τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών, αποτελεί μοναδική περίπτωση καθώς μέχρι τώρα χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική δεν έχει βρεθεί σε κλειστά ταφικά σύνολα εκτός ίσως από μια μικρή χειροποίητη πρόχου από τον τάφο Σ4 της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη/μέση περιόδου του νεκροταφείου της Περατής. [454]

Η παρουσία της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής στους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών ενδεχομένως συνδέεται με τη διαμονή στην περιοχή πληθυσμού μη μυκηναϊκού, ο οποίος συνέχισε να παράγει αγγεία με τη δική του τεχνοτροπία. Προσπάθειες ενσωμάτωσης του ξένου αυτού πληθυσμού στην τοπική μυκηναϊκή κοινωνία διαφαίνεται ότι πραγματοποιήθηκαν μέσα από την απομίμηση μυκηναϊκών σχημάτων και την πιθανή χρήση κάποιων τάφων του νεκροταφείου από τους νεήλυδες. Ωστόσο, ο ρόλος αυτού του ξένου πληθυσμιακού στοιχείου στην μυκηναϊκή κοινωνία της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας δεν είναι ξεκάθαρος λόγω έλλειψης περαιτέρω ανασκαφικών δεδομένων από οικιστικά κατάλοιπα. Δεν

[451] Rutter 1975. 1976. Kilian 1978. Catling 1981.
[452] Small 1990, 8.
[453] Dickinson 2006, 52. Kilian 2007, 80. Catling 2009.
[454] Ιακωβίδης 1969, 156-157, εικ. 45 γ, αρ. 35. Σύμφωνα με τον Rutter, η πρόχους ανήκει στην κατηγορία της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (Rutter 1975, 29).

αποκλείεται η παρουσία του να συνδεόταν με το ανακτορικό σύστημα, τη βιοτεχνική παραγωγή υφασμάτων και την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων. Ίσως πρόκειται για εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό εξαρτώμενο άμεσα από το ανάκτορο της Πύλου, το οποίο ενδεχομένως παρέμεινε στην περιοχή και μετά την κατάρρευση της ανακτορικής διοίκησης. Θα μπορούσε επίσης να αναφερθεί ότι πρόκειται για περιοδεύοντες τεχνίτες που είχαν εγκατασταθεί προσωρινά στην περιοχή για την ικανοποίηση εφήμερων τοπικών αναγκών.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση της, η έντονη σύληση των τάφων δεν επιτρέπει την απόδοση των κτερισμάτων σε συγκεκριμένες ταφές, με αποτέλεσμα να μη δύναται να αποσαφηνιστεί αν τα αγγεία της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής είχαν αποτεθεί σε ταφές της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου ή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική δεν έχει βρεθεί σε κάποια άλλη μυκηναϊκή θέση της Μεσσηνίας εκτός από ένα τροπιδικό κύπελλο που αναφέρεται ότι ανήκει σε αυτή την κατηγορία της κεραμικής και έχει βρεθεί σε οικιστική απόθεση της ΥΕ ΙΙΙΒ2 στα Νιχώρια. [455]

Εκτός όμως από την χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, οι τάφοι του νεκροταφείου περιείχαν μεγάλη ποσότητα χειροποίητης χονδροειδούς κεραμικής, η οποία προερχόταν από σκεύη διαφόρων μεγεθών και σχημάτων που σχετίζονταν με την προετοιμασία και παρασκευή της τροφής, όπως χυτροειδή αγγεία, λεκάνες, σκύφοι, πρόχοι, και κύπελλα.[456] Οι τάφοι του νεκροταφείου περιείχαν ακόμη θραύσματα πίθων, τα οποία ενδεχομένως συνδέονται με την αποθήκευση δημητριακών, καθώς και μονόχρωμη κεραμική σκούρας μελανής ή ερυθρωπής βαφής. Περιείχαν, επίσης, μεγάλη ποσότητα ακόσμητης κεραμικής, η οποία επί το πλείστον προερχόταν από κύλικες, κυάθια, κύπελλα και αμφορίσκους.

Ορισμένοι τάφοι του νεκροταφείου περιείχαν και κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης κυρίως περιόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από τον περιορισμό των διακοσμητικών θεμάτων σε καθαρά γραμμικά θέματα, ενώ απαντούν και ολόβαφα αγγεία, κυρίως σκύφοι. Αυτή την περίοδο, ως προς τα σχήματα υπερτερούν οι σκύφοι, βρέθηκαν, όμως, και πρόχοι, υδρίες, αμφορείς, προχοΐδια, ληκύθια, τριποδικά αλάβαστρα και κύπελλα. Επί πλέον, υπάρχουν ενδείξεις και για υπομυκηναϊκή φάση στην περιοχή καθώς ορισμένοι τάφοι απέδωσαν και αγγεία αυτής της περιόδου, κυρίως λυκήθια και προχοΐδια.

[455] McDonald και Wilkie 1992, 512.
[456] Χειροποίητη κεραμική βρέθηκε τόσο στους θαλάμους όσο και στους δρόμους των τάφων.

Η κεραμική του νεκροταφείου των Ελληνικών στο σύνολό της μοιάζει τόσο ως προς τα σχήματα όσο και ως προς τον πηλό με την κεραμική από τον πρόσφατα ανακαλυφθέντα μυκηναϊκό οικισμό στη θέση *Καλάμι* Καλαμάτας. Κοινά σχήματα είναι οι κύλικες, οι οποίες απαντούν σε ποικιλία σχημάτων (μόνωτες, δίωτες, χαμηλόποδες, υψίποδες), τα άωτα κυάθια, τα μόνωτα κύπελλα, οι λεκανίδες, τα αρτόσχημα αλάβαστρα, οι ψευδόστομοι αμφορίσκοι, οι πιθαμφορίσκοι, οι πρόχοι, οι σκύφοι, οι κρατήρες, οι αρύταινες, οι αμφορίσκοι κ.λ.π. Η πλειοψηφία της κεραμικής από τον οικισμό είναι ακόσμητη και χειροποίητη (λεκάνες, λεκανίδια, χυτροειδή σκεύη, αμφορίσκοι, κρατευτές, ταψία). Απαντά, ωστόσο, και η μονόχρωμη, αλλά και η γραπτή κεραμική με γεωμετρικά και αφηρημένα διακοσμητικά θέματα καθώς και με σχηματοποιημένα φυσιοκρατικά, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για εισαγωγές από την Κρήτη και την Αργολίδα.

3.5.2. Αγγεία από άλλα υλικά

Ακέραια μεταλλικά αγγεία δε βρέθηκαν στους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών. Δεν αποκλείεται, όμως, κάποιοι τάφοι να περιείχαν πολύτιμα μεταλλικά σύνολα, τα οποία είτε αφαιρέθηκαν κατά την αρχαιότητα όταν οι τάφοι ανοίγονταν για τις νέες ταφές είτε εκλάπησαν από βανδαλιστές και τυμβορύχους τα μεταγενέτερα χρόνια.

Πενιχρές ενδείξεις για την πρακτική εναπόθεσης χάλκινων αντικειμένων στις ταφές του νεκροταφείου προέρχονται από τους τάφους Ελληνικά 4, 5, 6, 7 και 9. Πρόκειται για χάλκινα ελάσματα και για θραύσμα χείλους και λαβής μεταλλικού αγγείου, τα οποία, αν πράγματι, προέρχονται από μεταλλικά σκεύη επιβεβαιώνουν την παρουσία μεταλλικών αντικειμένων στους τάφους των Ελληνικών **(Εικ. 138)**. Η πρακτική, άλλωστε, εναπόθεσης πολύτιμων μεταλλικών σκευών στους τάφους χαρακτηρίζει τις πλούσιες ταφές της Ηπειρωτικής Ελλάδας της περιόδου, κυρίως της Αργολίδας,[457] και απαντά και στη Μεσσηνία.[458]

Παρά την έντονη σύλησή τους, οι τάφοι Ελληνικά 6 και 15 απέδωσαν δύο λίθινα αγγεία, τα οποία αποτελούν αντικείμενα υψηλού κύρους και συνδέονται με

[457] Τάφος 2 και Τάφος 12 των Δενδρών, ο επονομαζόμενος της *Πανοπλίας*, καθώς και Τάφος 1:5 της Ασίνης.
[458] Σημαντικός αριθμός χάλκινων αντικειμένων έχει βρεθεί σε θολωτούς τάφους, όπως στον θολωτό τάφο 1 της Τραγάνας και στο θολωτό τάφο των Νιχωρίων.

διακεκριμένες ταφές.[459] Ειδικότερα, θραύσματα απιόσχημου λίθινου αγγείου με πώμα από σερπεντινίτη ή οφίτη λίθο βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του δαπέδου του κυρίως θαλάμου και του στομίου του τάφου Ελληνικά 6.[460] Το αγγείο, το οποίο αποκαταστάθηκε σχεδόν ακέραιο, ανήκει στην κατηγορία των λίθινων αγγείων τα οποία απηχούν μεν μινωικές καταβολές αλλά αποτελούν καθαρά Ελλαδικά δημιουργήματα ως προς τη σύλληψη και την εκτέλεση **(Εικ. 131, αρ. κατ. ευρ. 61)**. Ο πρόσθετος λαιμός του μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα παραδείγματα από τις Μυκήνες, ενώ το ίδιο το αγγείο παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με παρόμοιο αγγείο από την ‘‘οικία των Ασπίδων’’ κατασκευασμένο στα ανακτορικά εργαστήρια των Μυκηνών της ώριμης Μυκηναϊκής περιόδου.[461] Το λίθινο αγγείο του τάφου Ελληνικά 6, το οποίο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β περίοδο, ενδεχομένως είχε εισαχθεί από την Αργολίδα, ενώ δεν αποκλείεται να αποτελεί και προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Οι οπές ανάρτησης στο χείλος και στο λαιμό υποδηλώνουν πιθανή χρήση πριν την απόθεσή του ως ταφικό κτέρισμα.

Εξίσου σημαντικά είναι και τα θραύσματα αγγείου από πορφυρίτη λίθο με λευκούς κρυστάλλους που βρέθηκαν σε διαφορετικά σημεία της διαταραγμένης επίχωσης του κυρίως θαλάμου αλλά και της ξερολιθιάς του τάφου Ελληνικά 15 **(Εικ. 331-333, αρ. κατ. ευρ. 143)**.[462] Από τα σωζόμενα θραύσματα προκύπτει ότι το σώμα του αγγείου ήταν μάλλον απιόσχημο, το χείλος ευρύ, κάθετο, χαμηλό, ενώ στον ώμο έφερε δύο οριζόντιες διάτρητες λαβές κατάλληλες για ανάρτηση. Η χρονολόγησή του και η απόδοσή του σε συγκεκριμένη ταφή δεν είναι δυνατή λόγω της μακράς χρήσης του τάφου και της σημαντικής διατάραξης του περιεχομένου του.[463] Το ιδιαίτερα όμως ανθεκτικό υλικό κατασκευής του και ο χρηστικός χαρακτήρας του, που ενδεχομένως συνδέεται και με τελετουργικές πράξεις, το καθιστά ιδιαίτερα κατάλληλο ως κειμήλιο και κατ’ επέκταση αντικείμενο με μακρότατη χρήση.[464]

---

[459] Η πρακτική εναπόθεσης λίθινων αγγείων σε ταφικά σύνολα απαντά ήδη σε τάφους από τη ΜΜ ΙΙΒ έως και την ΥΜ ΙΙΙΒ στην Κρήτη (Μαύρο Σπήλιο, Κατσαμπά, Τάφος-Ιερό, Σελλόπουλου), ενώ στην Ηπειρωτική Ελλάδα λίθινα αγγεία συνοδεύουν πλούσιες ταφές από την πρώιμη ήδη μυκηναϊκή περίοδο έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ.

[460] Hatzi-Spiliopoulou 1999, 343-349.

[461] Δημακοπούλου 1988, 90-91, αρ. 17.

[462] Λίθινο αγγείο από παρόμοιο υλικό έχει βρεθεί και στο θαλαμωτό Τάφο 1: 2 της Ασίνης (Frödin και Persson 1938, 377, εικ. 247).

[463] Για τα μινωϊκά λίθινα αγγεία και τις Αιγυπτιακές εισαγωγές και απομιμήσεις πρβλ. Warren 1967. 1969. Για τα μυκηναϊκά λίθινα αγγεία πρβλ. Sakellarakis 1976, 173-187. Dickers 1990.

[464] Κορρές 1973, 472-474.

Το αγγείο, όπως μαρτυρεί το υλικό και ο τρόπος κατασκευής του, είχε εισαχθεί από την Αίγυπτο μέσω εμπορικών ανταλλαγών ή είχε περιέλθει στην κατοχή του νεκρού στο πλαίσιο ανταλλαγής δώρων με Αιγυπτίους αξιωματούχους.[465] Σε κάθε περίπτωση, πάντως, υποδηλώνει την ευγενική καταγωγή του κατόχου του, ενώ η παρουσία του στον τάφο πρέπει να συνδεθεί με το γενικότερο κλίμα κοινωνικού ανταγωνισμού της εποχής, όπου η επιδεικτική ταφή εξυπηρετούσε την ανάδειξη και διατήρηση του κοινωνικού κύρους ατόμων ή ομάδων της αριστοκρατικής τάξης. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι στη Μεσσηνία θραύσματα λίθινων αγγείων προέρχονται μέχρι τώρα μόνο από θολωτούς τάφους της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου,[466] το ανάκτορο του Εγκλιανού[467] και από ιδιαίτερα σημαντικά οικιστικά σύνολα, όπως τα Νιχώρια[468] και η Μουριατάδα[469]. Συνεπώς, η εναπόθεση λίθινων αγγείων στους θαλαμωτούς τάφους των Ελληνικών αποτελεί μοναδική περίπτωση και ταυτόχρονα υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της θέσης.

3.5.3. Κοσμήματα

Στα κοσμήματα των τάφων που διέφυγαν τη σύληση περιλαμβάνονται τα τέσσερα περιδέραια που βρέθηκαν σε ανακομιδή στη ΒΑ πλευρά του τάφου Ελληνικά 7 **(Εικ. 167-170, αρ. κατ. ευρ. 87-89)**. Το πρώτο αποτελείται από χρυσές ψήφους σε σχήμα οκτάφυλλου ρόδακα,[470] το δεύτερο από ψήφους φαγεντιανής αμφικωνικού σχήματος με αύλακες σε ακτινωτή διάταξη,[471] ενώ τα υπόλοιπα δύο από

[465] Περαιτέρω για τα λίθινα αγγεία κατά την εποχή του Χαλκού στην περιοχή της Μεσογείου πρβλ. Devetzi 2000, 121-139. Bevan & Evely 2003, 411-413. Bevan 2007. Για τα Αιγυπτιακά λίθινα αγγεία πρβλ. Aston 1994.

[466] Λίθινη πυξίδα εισηγμένη από Αίγυπτο αναφέρεται από το θολωτό τάφο του Οσμάναγα (Blegen 1954, 159). Τεμάχια λίθινου γλυπτού λύχνου από μελανό πέτρωμα βρέθηκαν στο θολωτό τάφο 1 της Περιστεριάς (Μαρινάτος 1965, 113, πιν. 128β). Παρομοίως λίθινος λύχνος προέρχεται από το θολωτό τάφο Σωληναρίου (Μαρινάτος 1966, 131 και πιν. 112γ). Δύο μαρμάρινοι λύχνοι της ΥΕ Ι, πιθανόν μινωικές εισαγωγές, προέρχονται επίσης από το θολωτό τάφο IV του Εγκλιανού (Blegen et al. 1973, 111, 113, εικ. 195, 14. Warren 1969, 51).

[467] Blegen & Rawson 1966, 155 (εικ. 269, 1, 3, 7), 159 (εικ. 269, 2), 167 (εικ. 269, 6), 215 (εικ. 269, 5), 286, 301 (εικ. 304, 2), 316 (εικ. 314, 7). Warren 1969, 277.

[468] Από το χώρο των Νιχωρίων προέρχοντε πέντε έως έξι παραδείγματα λίθινων αβαθών φιαλών (Dickers 1990, 210, αρ. 21)

[469] Μαρινάτος 1960, 203. Dickers 1990, 209, αρ. 18.

[470] Για τα χρυσά κοσμήματα που βρέθηκαν σε ταφικό περιβάλλον βλ. Konstantinidi 2001. Για την προέλευση του χρυσού κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Korres 1981στ, 151-152.

[471] Πρβλ. Σακελλαρίου –Ξενάκη 1985, 294, τύπος 15.

πλήθος μικροσκοπικών δισκοειδών ψήφων από φαγεντιανή με κεντρική διάτρηση, υπόλευκου, κυανού και μελανού χρώματος. [472]

Οι Μυκηναίοι γνώριζαν τη φαγεντιανή και την υαλόμαζα ήδη από τον 16ον αι. π.Χ. μέσω της Κρήτης και φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου αντικείμενα από αυτά τα υλικά εισάγονταν από την Ανατολή και την Κρήτη. Αργότερα η υαλόμαζα γίνεται πιο γνωστή και οι Μυκηναίοι κατασκευάζουν με αυτή χάντρες και διάφορα εξαρτήματα περιδεραίων.[473] Σταδιακά, μαζί με τη φαγεντιανή, χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα και καταλήγει ένα φθηνό υποκατάστατο του χρυσού, όταν αυτός αρχίζει να γίνεται σπάνιος. Κατά την εποχή μετά το 1450 π.Χ. δημιουργούνται στην Ελλάδα εργαστήρια για την κατασκευή αντικειμένων από φαγεντιανή και υαλόμαζα, κυρίως χαντρών για περιδέραια. Τις χάντρες από υαλόμαζα τις κατασκεύαζαν σε λίθινες μήτρες, δείγματα των οποίων έχουν βρεθεί στις Μυκήνες, στην περιοχή της κνωσσού και στα Νιχώρια.[474] Οι μήτρες αυτές συνετέλεσαν στην τυποποίηση και στη δημιουργία κοσμημάτων από πανομοιότυπες ψήφους.

Στην περίπτωση των περιδεραίων από τα Ελληνικά δεν είναι σίγουρο αν αυτά είναι προϊόντα εισαγωγής από την ανατολική Μεσόγειο, την Κρήτη ή έχουν κατασκευασθεί σε κάποιο εργαστήριο της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Η ανεύρεσή τους σε ανακομιδή μαζί με τα πήλινα ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου ενδεχομένως να αποτελεί στοιχείο για τη χρονολόγησή τους. Από τις δύο ταφές στον ταφικό λάκκο του τάφου Ελληνικά 4 προέρχονται οστέινες ψήφοι σφαιρικού σχήματος, παπυρόσχημες ψήφοι από υαλόμαζα, χρυσές ψήφοι σε σχήμα παπύρου, κισσού και ρόδακα[475] καθώς και ψήφοι φαγεντιανής κυλινδρικού σχήματος **(Εικ. 94, 95, 97, αρ. ευρ. κατ. 33-35, 38,**

[472] Η φαγεντιανή, η οποία πιθανώς είναι το παλαιότερο συνθετικό υλικό, αποτελείται από κονιορτοποιημένους κόκκους χαλαζία και αλκαλικές ουσίες, οι οποίες όταν θερμαίνονται μετατρέπονται σε εύπλαστη μάζα από την οποία κατασκευάζονται με το χέρι, με το καλούπι ή με τον κεραμικό τροχό διάφορα αντικείμενα. Ήταν σε χρήση ήδη από το τέλος της 5ης χιλιετίας στην περιοχή της βόρειας Συρίας και βόρειας Μεσοποταμίας (Hood 1993, 160. Foster 1979).

[473] Για τη χρήση του γυαλιού ή της υαλόμαζας στην Κρητομυκηναϊκή Εποχή πρβλ. Παπαδόπουλος 2002, 29-38.

[474] McDonald και Wilkie 1992, 271, 279, 627-28, 652. Η ανεύρεση λίθινης μήτρας της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ περιόδου στον οικισμό των Νιχωρίων για την κατασκευή ανάγλυφων κοσμημάτων υποδηλώνει ότι στην εν λόγω περιοχή κατασκευάζονταν κοσμήματα από χρυσό ή υαλόμαζα είτε από ντόπιους είτε από περιοδεύοντες τεχνίτες.

[475] Το μοτίβο του ρόδακα υπήρξε αγαπητό θέμα στην Εγγύς Ανατολή, στην Αίγυπτο και στο Αιγαίο και κατά μια εκδοχή είχε προστατευτικές δυνάμεις για τη γυναίκα.

40).[476] Παρομοίως, χρυσές ψήφοι σε σχήμα ρόδακα, κρίνου, διπλού ναυτίλου καθώς και ψήφοι διαφόρων σχημάτων και μεγεθών από άλλα ημιπολύτιμα υλικά (χαλκό, φαγεντιανή, κύανο, υαλόμαζα, οστό) προέρχονται και από άλλους τάφους του νεκροταφείου, απτή ένδειξη του πλούτου, της υψηλής κοινωνικής θέσης και του κύρους των κατόχων τους **(Εικ. 206-208, 211, 282, αρ. κατ. ευρ. 71, 91, 108-110, 113, 126)**.

Δείγμα εξαιρετικής σύνθεσης και εξεζητημένης τεχνικής αποτελεί το χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι που συνόδευε το δεύτερο νεκρό του ταφικού λάκκου 1 στον τάφο Ελληνικά 4 **(Εικ. 92, αρ. κατ. ευρ. 91)**. Φέρει τριπλή σειρά κοκκιδωτής διακόσμησης στον κρίκο, ενώ στην ελλειψοειδή σφενδόνη του εικονίζει ταυροκαθάψια με δύο ακροβάτες, κοσμικό και ταυτόχρονα θρησκευτικό θέμα που απαντά και σε λάρνακα από τον τάφο 22 του νεκροταφείου της Τανάγρας.[477] Η τεχνοτροπία του είναι παρόμοια με αυτήν που χαρακτηρίζει σφραγιστικό δακτυλίδι από το θαλαμωτό τάφο 1 της Ασίνης, το οποίο εικονίζει και αυτό στη σφενδόνη του ταυροκαθάψια.[478] Παρόμοιας τεχνοτροπίας πρέπει να είναι και ένα μινωικό δακτυλίδι από τις Αρχάνες, το οποίο είχε βρεθεί σε ανασκαφές του Evans.[479] Η σκηνή έχει μινωική καταγωγή και δεν αποκλείεται το δακτυλίδι να είχε εισαχθεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα. [480] Το σφραγιστικό δακτυλίδι από τον τάφο Ελληνικά 4 υπήρξε προϊόν εξειδικευμένου εργαστηρίου της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 περιόδου και αποτελούσε αντικείμενο επιβολής και γοήτρου. Στη Μινωική Κρήτη, κάτοχοι παρόμοιων αντικειμένων υπήρξαν άτομα της υψηλής αριστοκρατίας, είτε ανώτατοι θρησκευτικοί λειτουργοί είτε ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι. Προφανώς ο Μυκηναίος νεκρός στον οποίο ανήκε το δακτυλίδι θα κατείχε υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία της περιοχής.

Από τον τάφο Ελληνικά 4 προέρχονται επίσης χρυσός δακτύλιος από συνεστραμμένο σύρμα, χάλκινος δακτύλιος με αργυρή επένδυση, φύλλα χρυσού για επένδυση σε σχήμα αμφίκοιλου βωμού, χρυσό έλασμα με τριγωνικές απολήξεις και

---

[476] Η υαλόμαζα αποτελείται από οξείδιο του πυριτίου, σόδα και ασβέστιο, ενώ για το χρωματισμό της χρησιμοποιούσαν σίδηρο, χαλκό, μαγγάνιο, κάδμιο ή κοβάλτιο με τη μορφή των οξειδίων τους. Ως υλικό για την κατασκευή ψήφων, χρησιμοποιείται στη Μεσοποταμία από τα τέλη της 3ης χιλιετίας, οπότε εμφανίστηκε και στην Αίγυπτο. Από τη Μεσοποταμία εισήχθη στο Αιγαίο (Hood 1993, 166).

[477] Σπυρόπουλος 1969 β, 14-15, πιν. 13 α. 1970β, 190-195, εικ. 16. 1973α, 256-258.

[478] Βασιλικού 1997, 6, 28, εικ. 14.

[479] Evans 1930, 220, εικ. 154.

[480] Περισσότερα για τη σκηνή των ταυροκαθαψίων στην Αιγαιακή τέχνη πρβλ. Younger 1976, 125-137. 1995, 507-545. Marinatos 1994, 89-93. McGillivray 2000, 53-55.

οπές ραφής, χρυσοί δίσκοι ενωτίων, χρυσά δισκάρια, διάτρητα χρυσά δισκάρια, χρυσοί έκτυποι ρόδακες με οπές ραφής, μικρότατου μεγέθους χρυσές σφαιρικές χάντρες καθώς και φυλλάρια χρυσού **(Εικ. 93, 96, 100, αρ. κατ. ευρ. 32, 37-41)**.[481] Παρομοίως, φυλλάρια χρυσού και χάλκινος δακτύλιος βρέθηκε και στον τάφο Ελληνικά 9 **(Εικ. 209, αρ. κατ. ευρ. 111)**.

Επίρραπτα κοσμήματα, τα οποία πιθανόν κοσμούσαν τα ενδύματα των νεκρών ή τα υφάσματα που προορίζονταν για την ταφή βρέθηκαν σε όλους σχεδόν τους τάφους της ομάδας Β του νεκροταφείου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει χρυσό κόσμημα σε σχήμα έκτυπου ρόδακα, το οποίο φέρει οπές για την επίρραψή του σε ύφασμα **(Εικ. 207, αρ. κατ. ευρ. 109)**. Σε αρκετούς τάφους αυτής της ομάδας βρέθηκαν επίσης θραύσματα χρυσών ταινιών, φύλλα χρυσού σε σχήμα ρόδακα με οπές ραφής καθώς και λεπτά ελάσματα χρυσού ένδειξη του πλούτου των ταφών **(Εικ. 111, 336-337, αρ. κατ. ευρ. 54)**. Στο δάπεδο του πλευρικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 4 βρέθηκαν φύλλα χρυσού σε σχήμα αμφίκοιλου βωμού με οπές ραφής καθώς και θραύσματα λεπτών χρυσών ταινιών, τα οποία ενδεχομένως κοσμούσαν τα χρυσοποίκιλτα νεκρικά ενδύματα.

Από τη διαταραγμένη επίχωση του Τάφου 4 προέρχεται ατρακτοειδής σφραγιδόλιθος από κορνεαλίτη λίθο, τον οποίο πιθανόν έφερε ο νεκρός στο λαιμό του ως περίαπτο **(Εικ. 103-104, αρ. κατ. ευρ. 51)**.[482] Την ίδια ενδεχομένως λειτουργία είχε και ο φακόσχημος λίθος από κορνεαλίτη λίθο που βρέθηκε στο θάλαμο του τάφου Ελληνικά 7 **(αρ. κατ. ευρ. 91)**. Οι σφραγιδόλιθοι αποτελούν ένδειξη πλούτου και εξουσίας, αφού, ως γνωστόν, οι σφραγίδες συμβόλιζαν την ισχυρή οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση των κατόχων τους.[483] Παρόλο που τα διακοσμητικά τους θέματα παραπέμπουν σε μινωικά δημιουργήματα, είναι δύσκολο να διακριθεί η προέλευσή τους.[484] Η χρήση τους είναι προφανώς διακοσμητική, ενδεχομένως

[481] Αναλυτικά για τα μυκηναϊκά κοσμήματα, τα δακτυλίδια και τις σφραγίδες κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Betts και Ward 1993.

[482] Για την παρουσία των σφραγιδόλιθων σε ταφικό ανασκαφικό περιβάλλον πρβλ. Karytinos 1998, 78-86. Για τους σφραγιδόλιθους πρβλ. Σακελλαρίου 1966. Krzyszkowska 2005. Eder 2007.

[483] Pini 1988, 47-51. Betts 1997, 54-73.

[484] Ο διαχωρισμός των μυκηναϊκών σφραγιδόλιθων από τους μινωικούς δεν είναι εφικτός τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 14ου αι. π.Χ., δεδομένου ότι οι μυκηναϊκοί σφραγιδόλιθοι δε διαφέρουν στο σύνολό τους τεχνοτροπικά και θεματικά από τους μινωικούς. Κάποιες διαφορές ωστόσο υπάρχουν καθώς η μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία διακρίνεται από μια τάση προς το μνημειώδες, τη συμμετρία και τη σχεδιαστική ακρίβεια στην απόδοση των λεπτομερειών (μάτια και χαίτη ζώων). Αντίθετα, στη μινωϊκή σφραγιδογλυφία οι μορφές

αποτροπαϊκή, ταλισμανική. Δε διαθέτουμε μαρτυρίες για τη χρηστική τους λειτουργία, δηλαδή σφραγιστική, όπως στην Κρήτη.[485] Από το συναφές ανασκαφικό σύνολο προκύπτει ότι πρόκειται για πολυτελή αντικείμενα, η κατοχή των οποίων κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο ($16^{ος}$ -$15^{ος}$ αι. π.Χ.) πρέπει να περιοριζόταν στα μέλη της άρχουσας τάξης.[486] Τους φορούσαν περασμένους σε νήματα γύρω στο καρπό ή στο λαιμό και πολλές φορές είχαν ενσωματωθεί σε περιδέραια. Δεν αποκλείεται ο ανωτέρω σφραγιδόλιθος από τον τάφο 4 των Ελληνικών να είναι παλαιότερος του χρόνου απόθεσής του και να είχε χρησιμοποιηθεί ως κειμήλιο.

3.5.4. Όπλα, εργαλεία

Επιθετικός οπλισμός, όπως ξίφη, ακόντια και τόξα, δε βρέθηκε στους τάφους του νεκροταφείου πιθανότατα λόγω της έντονης σύλησης των μνημείων. Απουσιάζει επίσης και ο αμυντικός οπλισμός (κράνη, κνημίδες, θώρακες, ασπίδες), ο οποίος, ανυπήρχε, δε διεσώθη είτε λόγω των φθαρτών υλικών του είτε λόγω της σύλησης των τάφων.[487]

Ενδείξεις για εναπόθεση όπλων υπάρχουν στους τάφους Ελληνικά 4, 5, 6, 9 και 12. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανεύρεση στην επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 6 τμήματος πιθανόν επίμηλου ξίφους από σπαρτιατικό βασάλτη (lapis lacaedemonius) που ίσως ανήκε σε ξίφος, το οποίο χάθηκε ενδεχομένως κατά τη διατάραξη και σύληση του τάφου **(Εικ. 139, αρ. κατ. ευρ. 68)**.[488] Στην κάτω επιφάνειά του διατηρείται τμήμα εγκάρσιας εγκοπής ενδεχομένως για τη στερέωσή του στη λαβή του ξίφους.[489] Επίμηλο ξίφους από Σπαρτιατικό βασάλτη έχει βρεθεί και στο θολωτό τάφο των Νιχωρίων.[490] Το ξίφος από το θολωτό τάφο των Νιχωρίων, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από Κρητικό εργαστήριο της Κνωσού, χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ1 περίοδο και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα

αποδίδονται σχηματικά και η κίνηση των ζώων απεικονίζεται περιστρεφόμενη ή συστρεφόμενη (torsion).

[485] Για τη σφραγιστική χρήση των σφραγιδόλιθων πρβλ. Pini 1990, 107-16.

[486] Αναλυτικά για την εικονογραφία των μυκηναϊκών σφραγιδόλιθων και για την κοινωνική θέση των κατόχων τους πρβλ. Younger 1988. Laffineur 1990, 117-159. 2000, 165-179.

[487] Περισσότερα για τον οπλισμό των Μυκηναίων πολεμιστών πρβλ. Kontorli-Papadopoulou 1999, 331-339. Papathopoulos 1999, 267-274.

[488] Αναλυτικότερα για το σπαρτιατικό βασάλτη πρβλ. Warren 1992, 285-296.

[489] Το λίθινο αυτό αντικείμενο είναι ενδεχομένως αρκετά βαρύ για να αποδοθεί σε επίμηλο ξίφους. Εναλλακτικά ίσως αποτελούσε τμήμα λίθινου αγγείου ή άλλου αντικειμένου.

[490] McDonald και Wilkie 1992, 262-263, pl. 5-50, 5-52.

άλλο από το νεκροταφείο της Ζαφέρ Παπούρα στην Κρήτη. Και τα δύο αποτελούν τυπικά παραδείγματα των μεταγενέστερων τύπων C και D που χαρακτηρίζουν ξίφη της περιόδου τόσο στην Ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στην Κρήτη.[491] Ο σπαρτιατικός βασάλτης, ο οποίος προέρχεται από τις Κροκεές της Λακωνίας, είχε χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως στην Κρητομυκηναϊκή τέχνη. Αξίζει να αναφερθεί ότι μεγάλη ποσότητα από αυτό το πέτρωμα βρέθηκε σε εργαστήριο της Κνωσού κατά τις ανασκαφές του Evans. [492]

Από τον τάφο Ελληνικά 5 προέρχεται χάλκινος ήλος με χρυσή εφηλίδα από ξίφος ή παραξιφίδιο, που ίσως συνόδευε διακεκριμένη ταφή και το οποίο χάθηκε κατά τη σύληση του τάφου. Στους τάφους Ελληνικά 4, 5, 9 και 12 βρέθηκαν χάλκινες αιχμές βελών, οι οποίες συνδέονται είτε με πολεμικές είτε με κυνηγετικές δραστηριότητες του νεκρού **(Εικ. 110, 263, αρ. κατ. ευρ. 45, 53, 124)**.

Ακέραιη μονόκοπη χάλκινη τριγωνική λεπίδα (μαχαίρι) βρέθηκε στον ταφικό λάκκο 1 του τάφου Ελληνικά 4 **(Εικ. 99, αρ. κατ. ευρ. 44)**. Πρόκειται για τύπο μαχαιριού γενικής χρήσης γνωστό στην περιοχή του Αιγαίου και της Ανατολής κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αντικείμενα της Αιγιακής μεταλλουργίας και είναι σε χρήση ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο έως και την ύστερη μυκηναϊκή (ΥΕ ΙΙΙΓ). Συνδέεται με ανδρικές ταφές και συχνά συνοδεύει πολεμικές εξαρτύσεις.

Από τον τάφο Ελληνικά 14 προέρχεται τμήμα λίθινης ακόνης με οπή ανάρτησης, ενώ από το δρόμο του τάφου Ελληνικά 15 ακέραιη χάλκινη σμίλη, τετράγωνης διατομής που καταλήγει σε σφηνοειδή απόληξη με πεπλατυσμένη αιχμή **(Εικ. 242, αρ. κατ. ευρ. 70, 120)**. Ο τύπος κατάγεται από τη Μεσοποταμία και διαδόθηκε στο Αιγαίο κατά τον 19^{ον} αι. π.Χ., αρχικά στην Κρήτη και αργότερα στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Ως εργαλείο χρησίμευε για την κατεργασία ξύλου και λίθου. Από τους τάφους Ελληνικά 2 και 6 προέρχεται επίσης τμήμα λίθινου πέλεκυ, ενώ από τον τάφο Ελληνικά 5 δόναξ από πρασινωπό σκούρο λίθο **(Εικ. 39, 109, 140, αρ. κατ. ευρ. 9, 52, 69)**. Στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 7 βρέθηκε αρκετά οξειδωμένο το κάτω μέρος χάλκινης βελόνας, ενώ λεπίδες από πυριτόλιθο και οψιανό βρέθηκαν στους δρόμους αρκετών τάφων του νεκροταφείου.

[491] Για τα ξίφη στον Αιγαιακό χώρο κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού πρβλ. Sandars 1963, 117-153. Kilian-Dirlmeier 1993.
[492] Evans 1930, 269-270.

3.5.5. Είδη καλλωπισμού

Στα είδη καλλωπισμού, τα οποία συνδέονται συνήθως με γυναικείες ταφές, ανήκει το χάλκινο κάτοπτρο από την λακκοειδή ταφή 1 του τάφου Ελληνικά 4 **(Εικ. 98, αρ. κατ. ευρ. 43)**. Πρόκειται για κυκλικό χάλκινο καθρέπτη με δύο οπές κοντά στην περιφέρεια για τη στερέωση ελεφάντινης λαβής, θραύσματα της οποίας διεσώθησαν **(Εικ. 101)**. Ο τύπος κατόπτρου με ελεφάντινη λαβή είναι γνωστός στην Ηπειρωτική Ελλάδα ήδη από την ΥΕ Ι με παλαιότερο παράδειγμα αυτό του *Ταφικού Κύκλου Α* των Μυκηνών.[493] Επίσης, αναφέρονται παραδείγματα από τις Μυκήνες,[494] το Άργος,[495] την Πρόσυμνα, [496] το Μενίδι[497] και την Μεσσηνία.[498] Ο τύπος αυτός του κατόπτρου από καλογυαλισμένο αρχικά χαλκό, που έδινε ένα αποδεκτό είδωλο, διατηρείται αναλλοίωτος καθ' όλη τη διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής, χρονολογείται από τα άλλα συνευρήματα του τάφου, ανήκει στα αντικείμενα γοήτρου και χαρακτηρίζει κατεξοχήν διακεκριμένες ταφές.

Δύο χάλκινες περόνες επιμήκους σχήματος που βρέθηκαν στα τοιχώματα του τάφου Ελληνικά 8 πιθανόν να συνδέονται με μεταγενέστερες ταφές που έλαβαν χώρα στον τάφο, ενδεχομένως κατά τους ΠΓ χρόνους **(Εικ. 180, αρ. κατ. ευρ. 202)**. Αντίθετα, σε μυκηναϊκή ταφή πρέπει να ανήκει τμήμα οστέινης περόνης (;) από τον τάφο Ελληνικά 12, η οποία ενδεχομένως χρησίμευε για τη στερέωση της κόμης ή ακόμη και των ενδυμάτων **(Εικ. 264, αρ. κατ. ευρ. 125)**. Η περόνη φέρει ίχνη καύσης, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με εναγισμούς και καθαρισμούς που έλαβαν χώρα στον τάφο.

Με την ενδυμασία και ενδεχομένως με τον καλλωπισμό συνδέονται τα λίθινα σφονδύλια από στεατίτη που βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 40, 102, 137, 157, 176, 210, αρ. κατ. ευρ. 10, 46-48, 50, 66-67, 80, 97, 112)**.[499] Η χρήση τους δεν είναι σαφής καθώς έχουν κατά καιρούς ερμηνευθεί ως χάντρες ή υφαντικά βάρη, κουμπιά για τη στερέωση των ενδυμάτων ή βαρίδια επιραμμένα στο κάτω μέρος του ενδύματος για τον καλύτερο σχηματισμό των πτυχώσεων.[500]

---

[493] Poursat 1977a, αρ. 214.
[494] Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 56, πιν. 2, 79, πιν. 14, 152, πιν. 51, 174, πιν. 72
[495] Deshayes 1966, 202.
[496] Poursat 1977a, αρ. 36.
[497] Poursat 1977 b, 18. Poursat 1977a, αρ. 424.
[498] Poursat 1977 b, 18. Poursat 1977a, αρ. 411.
[499] Από τον τάφο Ελληνικά 6 προέρχεται και πήλινο σφονδύλι.
[500] Για τη χρήση των μυκηναϊκών σφονδυλίων πρβλ. Ιακωβίδης 1977, 113-119.

3.5.6. Ειδώλια

Σε ορισμένους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών (Τ. 2, 3, 7, 10 και 14) βρέθηκαν μικρά πήλινα χειροποίητα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, η παρουσία των οποίων συνδέεται με τη σφαίρα της ιδεολογίας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των κατοίκων της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας. Ειδικότερα, στη ΒΑ γωνία του τάφου Ελληνικά 7 μαζί με τα περιδέραια βρέθηκαν τέσσερα γυναικεία ειδώλια και πήλινο ομοίωμα σκεύους με διαμπερή οπή στη βάση, ενδεχομένως περίαπτο σε μορφή κάλυκα **(Εικ. 163, 164, αρ. κατ. ευρ. 85)**.[501] Δύο από τα παραπάνω ειδώλια ανήκουν στο φυσιοκρατικό τύπο, αποτελούν απομιμήσεις μινωικών ειδωλίων σε απλούστερη μορφή και χρονολογούνται στα τέλη του 15ου/αρχές 14ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΑ1) **(Εικ. 158-160, 164 αρ. κατ. ευρ. 81-82)**.[502] Τα υπόλοιπα δύο έπονται χρονολογικά και ανήκουν σε ένα πρώιμο στάδιο της εξέλιξης των ειδωλίων τύπου Φ, όταν ακόμη τα χέρια αποδίδονταν με περισσότερο φυσιοκρατικό τρόπο (τύπος πρώτο-Φ) **(Εικ. 161-162, 164, αρ. κατ. ευρ. 83-84)**.[503] Από τον ίδιο τάφο προέρχεται επίσης ελλιπές ακέφαλο πήλινο ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΙΑ **(Εικ. 165-166, αρ. κατ. ευρ. 86)**.

Ακέφαλο ειδώλιο τύπου ψ της ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β καθώς και το κάτω τμήμα κυλινδρικού κορμού πήλινου ειδωλίου της ίδιας προφανώς περιόδου προέρχονται από την αναμοχλευμένη επίχωση του τάφου Ελληνικά 2 **(Εικ. 34, 36, αρ. κατ. ευρ. 6)**. Επί πλέον, ελλιπές ειδώλιο βοοειδούς βρέθηκε στην αναμοχλευμένη επίχωση του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 10 **(Εικ. 225, αρ. κατ. ευρ. 14)**. Παρομοίως, πήλινο ομοίωμα άρματος βρέθηκε στο δάπεδο του τάφου Ελληνικά 14 **(Εικ. 305, αρ. κατ. ευρ. 138)**.[504]

Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με τη χρήση και των σημασία των ειδωλίων διίστανται καθώς τα ειδώλια απαντούν τόσο σε τάφους όσο σε οικισμούς και ιερά. Ο Schliemann πίστευε ότι τα γυναικεία ειδώλια συμβόλιζαν τη θεά Ήρα,[505]

[501] Τα παραπάνω ειδώλια ενδεχομένως αποτελούσαν μέρος μιας ενιαίας σύνθεσης.
[502] Ειδώλια του φυσιοκρατικού τύπου έχουν βρεθεί στον τάφο Βαγενά, στο ανάκτορο του Νέστορος και στην Περιστεριά. Τα ειδώλια αυτά, τα οποία απηχούν μινωϊκές καταβολές, αποτελούν σαφή ένδειξη των πολιτισμικών και εμπορικών επαφών της Κρήτης με τη ΝΔ Πελοπόννησο την περίοδο αυτή (Hägg 1982, 36-37, εικ. 16, 17).
[503] Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1/Α2.
[504] Παρόμοιο βλπ. Τσούντας 1888, 170. Blegen 1937a, 365. French 1971, 155, 162.
[505] Schliemann 1880, 13.

ενώ ο Τσούντας τα θεωρούσε ‘‘εικόνα’’ της θεάς. [506] Ο Blegen και ο Μυλωνάς τα συνέδεαν με παιδικές ταφές.[507] Ο Nilsson θεωρούσε ότι τα ειδώλια πρέπει να ερμηνεύονται ανάλογα με το ανασκαφικό περιβάλλον, δηλαδή ως ‘‘αναθήματα’’ σε χώρους λατρείας και ως ‘‘δώρα’’ προς τους νεκρούς στους τάφους. [508] Η French, η οποία τα μελέτησε διεξοδικά, αποδέχεται την πολλαπλή σημασία τους, αποδίδοντας στα γυναικεία ειδώλια θεϊκό χαρακτήρα, χωρίς να αποκλείει τη σχέση τους με τις παιδικές ταφές.[509] Πιστεύει επίσης ότι τα ζωόμορφα ειδώλια και τα συμπλέγματα ήταν αντικείμενα καθημερινής ζωής και είχαν χαρακτήρα αναθηματικό ή μαγικό, αποτροπαϊκό.[510] Επιπλέον, συμφωνεί με τον Nilsson ότι πρέπει να ερμηνεύονται ανάλογα με το ανασκαφικό περιβάλλον.[511] Γενικά, οι περισσότεροι μελετητές σχετίζουν τα ειδώλια με τις λατρευτικές και θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής και αποδέχονται το θρησκευτικό και συμβολικό χαρακτήρα τους, ενώ ορισμένοι τα συνδέουν με τη λαϊκή θρησκεία και τους απλούς ανθρώπους, διαχωρίζοντάς τα από τις λατρευτικές εκδηλώσεις που τελούνταν υπό την άμεση εποπτεία του επίσημου κράτους. [512]

Κατά πόσο τα ειδώλια του νεκροταφείου των Ελληνικών είχαν αναθηματικό χαρακτήρα και λειτουργούσαν ως προστάτες συνοδοί των νεκρών που συνόδευαν ή συνδέονταν αποκλειστικά με παιδικές ταφές δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με ακρίβεια, δεδομένου ότι οι τάφοι ήταν συληµένοι και διαταραγμένοι. Άλλωστε, η άμεση σύνδεση των ειδωλίων με παιδικές ταφές δεν είναι απόλυτη, δεδομένου ότι πήλινα ειδώλια συνόδευαν και ταφές ενηλίκων.[513] Η παρουσία μικκύλου ψευδόστομου αμφορέα καθώς και μικκύλου χάλκινου δακτυλίου ανάμεσα στα διασωθέντα κτερίσματα του τάφου Ελληνικά 7 μαρτυρά την ύπαρξη παιδικής ταφής στον τάφο, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού. [514] Όσον αφορά στα υπόλοιπα ειδώλια του νεκροταφείου, το ειδώλιο τύπου Ψ από τον τάφο

[506] Tsountas και Manatt 1897, 295-97.
[507] Blegen 1937a, 256. Μυλωνάς 1953-54, 42.
[508] Nilsson 1971, 309.
[509] French 1961, 25-28.
[510] French 1971, 107-108.
[511] French 1981, 173.
[512] Για τα μυκηναϊκά ειδώλια πρβλ. Tzonou-Herbst 2000. Gallou 2005, 52-59.
[513] Γυναικείο ειδώλιο φυσιοκρατικού τύπου της ΥΕ ΙΙΙΑ1 βρέθηκε σε ανδρική ταφή ενήλικα στο λάκκο 2 του Ταφικού Κύκλου στον Εγκλιανό (Blegen et al. 1973, 136, 142, fig. 232: 5 α-c). Πήλινο ειδώλιο συνόδευε επίσης γυναικεία ταφή σε τάφο του Άργους Δειράδος (Deshayes 1966, 243).
[514] Στον τάφο Ελληνικά 7 είχαν ενταφιασθεί δύο παιδιά και ένα βρέφος. Το ένα παιδί μάλιστα είχε ενταφιασθεί στο χώρο της πλούσια κτερισμένης παιδικής ανακομιδής.

Ελληνικά 2 δύναται να ερμηνευθεί ως θρηνωδός ή να συσχετισθεί με τον Μινωικό τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια.[515] Επίσης, συμβολικός χαρακτήρας δύναται να αποδοθεί και στο ομοίωμα άρματος από τον τάφο Ελληνικά 14 καθώς ο τύπος αυτός του ειδωλίου δύναται να συνδεθεί με το ταξίδι του νεκρού στον Κάτω Κόσμο.[516]

Πήλινα ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β έχουν βρεθεί σε θαλαμωτούς και θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας αλλά και σε οικιστικούς χώρους. Ανθρωπόμορφα γυναικεία ειδώλια έχουν βρεθεί σε θαλαμωτούς τάφους του νεκροταφείου των Βολιμιδίων,[517] του Εγκλιανού[518] και της Κάτω Ρούγας.[519] Επίσης ειδώλια προέρχονται από τον ταφικό Κύκλο Βαγενά (τάφος V), το θολωτό τάφο 2 της Περιστεριάς,[520], το θολωτό τάφο Ψαρίου, τους θολωτούς τάφους 1 και 2 στο Χαλκιά, το θολωτό τάφο του Θρασυμήδη[521] καθώς και από τον πρόσφατα ανεσκαμμένο θολωτό τάφο στη θέση *Λιθαρόλακκα,* 2 χλμ. περίπου δυτικά του χωριού Αμπελόφυτο Τριφυλίας. [522] Ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια βρέθηκαν επίσης στο Ανάκτορο του Νέστορος στον Εγκλιανό,[523] στον οικισμό των Νιχωρίων,[524] στη ΝΑ οικία[525] και στον ‘‘Κύκλο’’ στην Περιστεριά[526] καθώς και στον πρόσφατα ανεσκαμμένο οικισμό της ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ πρώιμη περιόδου στη θέση *Καλάμι,* περίπου πέντε χιλιόμετρα ΒΔ της Καλαμάτας.

---

[515]French 1981, 173. Renfrew 1985, 436-37.
[516] Gallou 2005, 45-46.
[517] Ειδώλιο τύπου Φ συνόδευε παιδική ταφή της ΥΕ ΙΙΙΑ σε κόγχη του δρόμου του τάφου Κεφαλοβρύσου 2 (Μαρινάτος 1964, 86, πιν. 92 α). Επίσης δύο ειδώλια προέρχονται από τον τάφο πρώην ιδιοκτησία Ρήγα στα Βολιμίδια (βλ. αρ. κατ. ευρ. 163, 164).
[518] Γυναικείο ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΙΑ1 προέρχεται από παιδική ταφή σε λάκκο του τάφου Ε-4 (Blegen et al. 1973, fig. 236 :15 a-b). Δύο γυναικεία ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 προέρχονται από τον τάφο Ε-6 (Blegen et al. 1973, fig. 243: 3 a-b, 4a-b), ενώ από τον λάκκο 2 του τάφου Ε-9 προέρχονται δύο γυναικεία ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙΑ (Blegen et al. 1973, fig. 260: 25, 26).
[519] Ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο προέρχεται από ανακομιδή του τάφου 3 του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας (βλ. αρ. κατ. ευρ. 219).
[520] Το ειδώλιο ‘‘τύπου Πετσοφά’’από τον τάφο 2 της Περιστεριάς θεωρείται ότι μιμείται μινωικά πρότυπα και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ περίοδο (Μαρινάτος 1962, 96, πιν. 97γ. French 1971, 104-106).
[521] Κορρές 1982, 192, πιν. 129: 1
[522] Αραπογιάννη 2005, 324.
[523] Blegen και Rawson 1966, 141, fig. 281: 11, 12, 146, fig. 283:14, 234, fig. 294: 16-17, 246-7, 258-9, 291, 308, 311, 321-2, Fig. 315:14, 284-88. Blegen et al. 1973, 31, 38, 42, 47, 59, 60, 66-8, 178, fig. 103:1.
[524] McDonald και Wilkie 1992, 653-59, 669-73, pl. 10: 44-127.
[525] Μαρινάτος 1965, 112-113, πιν. 123 α-β. Κορρές 1975β, 544-545, πιν. 276β.
[526] Μαρινάτος 1962, 96, πιν. 97 α-β. Κορρές 1977β, 344-45, εικ. 9, πιν. 177 α-δ. Ένα από τα ειδώλια του ‘‘Κύκλου’’ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ και ανήκει στο *φυσιοκρατικό* τύπο (Μαρινάτος 1962, 96, πιν. 97 α. French 1971, 109).

3.6. Οστεολογικό υλικό

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τα αποτέλεσματα της προκαταρκτικής εξέτασης του οστεολογικού υλικού από τα νεκροταφεία των Ελληνικών Ανθείας και της Κάτω Ρούγας στη Χώρα Τριφυλίας. Το ανθρωπολογικό υλικό των ανωτέρω νεκροταφείων εξετάσθηκε από την ανθρωπολόγο Lynne Schepartz, ενώ το ζωοαρχαιολογικό υλικό από τον ζωοαρχαιολόγο Flint Dipple. Τα κείμενα που ακολουθούν στηρίζονται στα αποτελέσματα της έρευνας των εν λόγω μελετητών, τα οποία υποβλήθηκαν στη γράφουσα, μεταφράστηκαν από αυτήν και παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη ελαφρώς διαφοροποιημένα.[527]

Σκοπός της μελέτης των σκελετικών καταλοίπων είναι η ανασύσταση της βιολογικής εικόνας του σκελετικού πληθυσμού που αντιπροσωπεύεται σε ένα αρχαίο νεκροταφείο καθώς και η προσέγγιση των διαδικασιών που σχετίζονται με την πρωτογενή ή δευτερογενή μεταχείριση των νεκρών. Με τη βιολογική εικόνα του σκελετικού πληθυσμού σχετίζεται η δημογραφία που μελετά τη δομή και τον τρόπο κατανομής των αρχαίων πληθυσμών (αναγνώριση φύλου, ηλιακής ομάδας), τη διάγνωση και μελέτη παθολογικών περιπτώσεων, όπως οστεοαρθρίτιδας, τραυμάτων, αιμοποιητικών δυσλειτουργιών και λοιμωδών νοσημάτων, μη φυσιολογικών ανωμαλιών και την εξάπλωση των ασθενειών στους αρχαίους πληθυσμούς. Επίσης, η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων μας παρέχει πληροφορίες που σχετίζονται με τη σωματική διάπλαση, τη μορφολογία και το ανάστημα των αρχαίων πληθυσμών, την αναγνώριση γενικών τύπων καταπόνησης και φόρτου εργασίας στο μυο-σκελετικό σύστημα, την αναγνώριση συγγενικών δεσμών με την αναγνώριση και στατιστική επεξεργασία μη-μετρικών χαρακτηριστικών καθώς και τις αναλύσεις DNA, την εξερεύνηση βασικών στοιχείων της αρχαίας διατροφής με την κατανομή και συχνότητα των οδοντικών παθήσεων σε συνδυασμό με χημικές αναλύσεις σταθερών ισοτόπων, ιχνοστοιχείων κλπ.[528]

Όσον αφορά στις ταφικές διαδικασίες και τα έθιμα ταφής, η συστηματική μελέτη του σκελετικού υλικού έχει τη δυνατότητα να προσδιορίσει καταρχήν τον ελάχιστο αριθμό των ατόμων που ενταφιάστηκαν σε έναν ταφικό χώρο, αν η ταφή είναι πρωτογενής ή δευτερογενής, καύση ή ενταφιασμός, αν έχει προηγηθεί έκθεση

[527] Τα αποτελέσματα της εξέτασης του οστεολογικού υλικού ήταν γραμμένα στην Αγγλική γλώσσα.
[528] Τριανταφύλλου 2012, 1-3.

του νεκρού στις φυσικές συνθήκες ή αν τα σκελετικά κατάλοιπα συνδέονται με κάποια τελετή πριν ή μετά την ταφή. Οι παραπάνω πληροφορίες δύναται να αποσαφηνίσουν τη συμπεριφορά των ζωντανών μελών μιας κοινωνίας απέναντι στο θάνατο, τον τρόπο μεταχείρισης των νεκρών καθώς και σχετικές κοσμολογικές και ηθικές αντιλήψεις της υπό εξέτασης εποχής.

Η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Ελληνικών εκτός από τα κινητά ευρήματα απέδωσε και οστεολογικό υλικό προερχόμενο από 16 συνολικά τάφους. Η ποικιλία των ταφικών πρακτικών που εμφανίζουν οι τάφοι του νεκροταφείου, όπως πρωτογενείς in situ ταφές αλλά και δευτερογενείς αποθέσεις (ανακομιδές, άτακτα παραμερισμένα οστά ή απλώς υπολείμματα προγενέστερων ενταφιασμών), καθιστά απαραίτητη μια επιστημονική, βιοαρχαιολογική προσέγγιση για την πλήρη κατανόησή τους. Το οστεολογικό υλικό των τάφων συνεξετάζεται με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα, προκειμένου να προσεγγιστεί η βιολογική ταυτότητα των νεκρών και ο χαρακτήρας της κοινωνικής συμπεριφοράς που αντικατοπτρίζεται στο ταφικό σύνολο.

Το οστεολογικό υλικό του νεκροταφείου διατηρείται σε κακή και αποσπασματική κατάσταση, η οποία οφείλεται κυρίως στη διατάραξή του κατά την περίοδο της επαναλαμβανόμενης χρήσης των τάφων, σε μεταγενέστερες διαταράξεις των ταφικών μνημείων καθώς και σε περιβαλλοντικούς παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στην αποδόμηση του οστίτη ιστού, με αποτέλεσμα να μη δύναται η διάγνωση παθολογικών περιστατικών επί των σκελετικών καταλοίπων. Μεγάλο μέρος της δομής του ιστού έχει επίσης καταστραφεί από τη δράση ριζών και ύδατος, ενώ σημαντικό μέρος των οστών έχει υποστεί αναμόχλευση και φθορά εξαιτίας των διαδικασιών ανακομιδής καθώς και έντονης αναμόχλευσης και σύλησης των τάφων. Επιπλέον στοιχείο, αποτελεί η παλαιότητα των ταφών, οι οποίες ανάγονται κυρίως στον 14^{ον} και 13^{ον} αι. π. Χ. Παρόλα αυτά, το διασωθέν σκελετικό υλικό μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες που αφορούν στα μορφολογικά χαρακτηριστικά, στη γενετική κληρονομιά, στο φύλο, τις διατροφικές συνήθειες, στην ηλικία θανάτου, στο μέγεθος του πληθυσμού καθώς και στις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες της περιοχής.[529]

[529] Σημαντικές πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές, τη δημογραφία, το επίπεδο υγείας, τις διατροφικές συνήθειες καθώς και τις φυσικές δραστηριότητές του μυκηναϊκού πληθυσμού στη ΝΑ Μεσσηνία μας προσφέρει η συστηματική μελέτη του ανθρωπολικού υλικού από την ανασκαφή των Νιχωρίων, η οποία αποτελεί μέτρο σύγκρισης με το ανθρωπολογικό υλικό

3.6.1. Ανθρωπολογικό υλικό

Το μεγαλύτερο μέρος του ανθρωπολογικού υλικού αποτελείται από κρανιακά οστά, (βρεγματικά, ινιακά, κροταφικά) μακρά οστά, κυρίως μηριαία και κνήμες, από τμήματα άνω άκρων (βραχιόνια, τμήματα ωλένης και κερκίδων), από σπονδύλους και από οστεολογικό υλικό του θωρακικού κλωβού, της πυέλου καθώς και ταρσικά και καρπικά οστά. Επί πλέον, το οδοντικό υλικό καθώς και σημαντικός αριθμός άνω και κάτω γνάθων παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την οδοντική υγεία των κατοίκων της περιοχής κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την ηλικία θανάτου τους καθώς και τις διατροφικές συνήθειές τους.

Για τον προσδιορισμό του φύλου, της ηλικίας και των παθολογικών δεδομένων του οστεολογικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν οι τυπικές μεθοδολογικές αρχές. Ειδικότερα, η εκτίμηση της ηλικίας έγινε με το συνδυασμό όσων μεθόδων ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν αναλόγως των σωζόμενων τμημάτων. Εφαρμόστηκε κυρίως ο βαθμός οδοντικής αποτριβής[530] και συνοστέωσης των κρανιακών ραφών.[531] Το φύλο προσδιορίστηκε βάσει διαγνωστικών μορφολογικών διαφοροποιήσεων της πυέλου και του κρανίου ή μετρικής ανάλυσης των μακρών οστών όταν απουσίαζαν άλλα στοιχεία. [532]

Το ανθρωπολογικό υλικό του νεκροταφείου των Ελληνικών, απαρτίζεται, σύμφωνα με τα πορίσματα της μακροσκοπικής έρευνας και του προσδιορισμού του Ελάχιστου Αριθμού Ατόμων (Minimum Number of Individuals),[533] από 91 άτομα. Το δείγμα αυτό είναι σημαντικό αν λάβομε υπόψη μας ότι ο αριθμός θα ήταν σαφώς μεγαλύτερος αν το οστεολογικό υλικό δεν είχε διαταραχθεί και αν είχε διατηρηθεί μεγαλύτερος αριθμός ανηλίκου πληθυσμού. Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψη ο αποσπασματικός χαρακτήρας των οστών καθώς και η ανάμειξή τους με δευτερογενείς ταφές.

από το νεκροταφείο των Ελληνικών (για το ανθρωπολογικό υλικό από τα Νιχώρια πρβλ. Bisel 1992, 345-358).

[530] Miles 1962, 881-886.

[531] Meindl και Lovejoy 1985, 57-66.

[532] Buikstra και Ubelaker 1994, 16-21. Krogman-Iscan 1986.

[533] Ως ελάχιστος αριθμός ατόμων (Minimum Number of Individuals) ορίζεται ο κατά προσέγγιση προσδιορισμός του αριθμού των ατόμων που έχουν ενταφιασθεί σε ένα ομαδικό τάφο, σε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο ή σε οστεοφυλάκειο καθώς και σε περιπτώσεις που το σωζόμενο οστεολογικό υλικό είναι διαταραγμένο.

Ο αριθμός των ταφών ανά τάφο και η δημογραφική σύνθεση των ατόμων που είχαν ενταφιασθεί σε αυτόν ποικίλει (Πιν. 1). Συνολικά, περίπου το 31 % των ατόμων μπορούν να αναγνωρισθούν ως ενήλικα άρρενα και περίπου το 23 % ως ενήλικες γυναίκες. Το 30% σχεδόν του δείγματος ανήκει σε ενήλικα άτομα, των οποίων το φύλο δεν δύναται να προσδιορισθεί. Το μεγάλο αυτό ποσοστό απροσδιόριστου φύλου στα ανήλικα άτομα χαρακτηρίζει κυρίως αποσπασματικές και δευτερογενείς ταφές. Παρόλο που ο αριθμός των ανδρικών και γυναικείων ταφών διαφέρει, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι τάφοι των Ελληνικών ήταν οικογενειακοί. Για παράδειγμα στον τάφο Ελληνικά 13 ο αριθμός των γυναικείων ταφών είναι πολύ μεγάλος. Ωστόσο, οι απροσδιόριστου φύλου ταφές ελληνίκων θα μπορούσαν να ανήκουν στα άρρενα άτομα της οικογένειας επιφέροντας κατά αυτό τον τρόπο κάποια ισορροπία στην αναλογία του φύλου. Συγκριτικά στοιχεία για το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων στον Εγκλιανό παρέχονται στον Πίνακα 2.

Η αναλογία του ανήλικου πληθυσμού του νεκροταφείου των Ελληνικών (16.5 %) είναι πολύ χαμηλότερη από ότι αναμενόταν για το σύνολο ενός βιολογικού πληθυσμού. Το γεγονός αυτό χαρακτηρίζει και τους μυκηναϊκούς τάφους, θαλαμωτούς ή θολωτούς στην περιοχή της Πύλου. [534] Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο τάφος Ελληνικά 7 περιείχε δύο νεογνά ηλικίας κάτω των τριών ετών, ενώ ο τάφος 9 ένα νεογέννητο ηλικίας 6 μηνών. Και τα δύο παραδείγματα αποτελούν μοναδικές περιπτώσεις καθώς δεν έχομε αντίστοιχα παραδείγματα από τα νεκροταφεία της Πυλίας (Πίνακα 3). Οι αναλογίες επίσης μεταξύ εφήβων και παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας (4-12 ετών) διαφέρουν μεταξύ των δύο νεκροταφείων. Οι έφηβοι υπερτερούν στο νεκροταφείο των Ελληνικών (13.3%), ενώ τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας απαντούν πιο συχνά στην Πύλο (17.3%). Τα άτομα νεαρής ηλικίας είναι αυτά που υπερτερούν στα νεκροταφεία των Ελληνικών και της Πύλου.

Κατά την μακροσκοπική ανάλυση του ανθρωπολογικού υλικού διαπιστώθηκαν σκελετικές παθήσεις καθώς και παθήσεις των οδόντων. Σε πέντε άτομα διαγνώσθηκε αλλοίωση (σπογγώδης) στο εσωτερικό της θόλου του κρανίου, ασθένεια που φαίνεται να σχετίζεται με την ασθένεια Cribra Orbitalia. Η ανωτέρω ασθένεια πιθανότατα οφείλεται σε αναιμικό περιστατικό το οποίο ενδεχομένως προκύπτει από την παρουσία επεισοδίων καταπόνησης (stress), όπως ελλιπής διατροφή, μολυσματικές ασθένειες ή παρασιτική λοίμωξη. Επί πλέον, δύο

[534] Schepartz et al. 2009· (Πιν. 2).

αξιοσημείωτα παθολογικά περιστατικά παρατηρήθηκαν σε δύο άτομα (ένα από τον τάφο Ελληνικά 12 και ένα από τον τάφο Ελληνικά 13) τα οποία έφεραν επουλωμένα τραύματα στο κρανίο. Ένα άλλο άτομο από τον τάφο Ελληνικά 14 φαίνεται ότι υπέφερε από εκτεταμένα κατάγματα στους βραχίονες, τα οποία ωστόσο είχαν μερικώς επουλωθεί. Αυτές οι τρεις περιπτώσεις τραυμάτων θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα διαπροσωπικής βίας ή τυχαίων τραυματισμών. Όλα τα προσβεβλημένα άτομα επέζησαν των τραυματισμών τους.

Όσον αφορά στην παθολογία των δοντιών, οι κάτοικοι του νεκροταφείου των Ελληνικών είχαν κακή οδοντική υγεία, με υψηλά ποσοστά τερηδόνας (αποσύνθεση των δοντιών), απώλεια δοντιών κατά τη διάρκεια της ζωής (προθανάτια απώλεια δοντιών) και ενδείξεις επεισοδίων καταπόνησης (stress) κατά τη διάρκεια της οδοντικής ανάπτυξης (Γραμμική Υποπλασία της Αδαμαντίνης). Τριάντα τρία (33) άτομα από το νεκροταφείο των Ελληνικών εμφανίζουν Γραμμική Υποπλασία της Αδαμαντίνης (ΓΥΑ), η οποία εκδηλώθηκε κατά την οδοντοφυΐα ανάπτυξης των δοντιών, ενώ 14 άτομα (42.4 %) εμφανίζουν ήπιες προς μέτριες υποπλασίες υποδηλώνοντας την παρουσία επεισοδίων καταπόνησης (stress) κατά την παιδική ηλικία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ενήλικες με υποπλασίες αντιπροσωπεύουν τα μέλη του πληθυσμού που επέζησαν από τις καταπονήσεις της παιδικής ηλικίας. Αντίθετα, τα παιδιά που δεν εμφανίζουν υποπλασίες είναι πιθανόν να είναι αυτά που πέθαναν λόγω ελλιπής διατροφής, μολυσματικών ασθενειών και παρασιτικών λοιμώξεων.

Η τερηδόνα και η απώλεια των δοντιών συνδέονται άμεσα μεταξύ τους καθώς η πλειοψηφία της απώλειας εν ζωή δοντιών οφείλεται στην παρουσία υψηλού ποσοστού τερηδόνας, η οποία βαθμιαία οδηγεί στη δημιουργία οδοντικών αποστημάτων και στην καταστροφή του φατνιακού ιστού των οστών. Το 17 % περίπου των δοντιών από τους τάφους των Ελληνικών ή οι υποδοχές αυτών εκτιμάται ότι απωλέσθησαν εν ζωή, ενώ σε ποσοστό πάνω από το 15% εμφανίζουν τερηδόνα, στο ποσοστό περιλαμβάνεται και μικρός αριθμός φυλλοβόλων δοντιών (Πιν. 4). Όσον αφορά στο ποσοστό οδοντοστοιχιών, μπορεί να υπολογισθεί ότι το 39.6 % 48 ατόμων εμφανίζουν απώλεια δοντιών κατά τη διάρκεια της ζωής τους, ενώ το 72.9 % εμφανίζου τερηδόνα. Τα ποσοστά αυτά είναι εξαιρετικά υψηλά και μάλιστα υπερβαίνουν τα αντίστοιχα από τα νεκροταφεία της Πύλου (Πιν. 5). Οι αιτίες για την κακή υγεία των δοντιών είναι πολύπλοκες και οφείλονται κυρίως σε παράγοντες διατροφής και οδοντικής υγιεινής. Η μυκηναϊκή διατροφή περιλαμβάνει

τροφές, όπως τα δημητριακά και κολλώδη φρούτα με υψηλή περιεκτικότητα σε υδατάνθρακες, που συντελούν στην εμφάνιση της τερηδόνας. [535]

Στην Πύλο η υγεία των δοντιών φαίνεται ότι διαφέρει ανάλογα με το φύλο, τον τύπο του τάφου και το επίπεδο διατροφής ζωικών πρωτεϊνών, όπως αυτό προσδιορίσθηκε από μελέτες σταθερών ισοτόπων. Οι γυναίκες από τους θαλαμωτούς τάφους εμφανίζουν κακή στοματική υγεία και χαμηλό επίπεδο ζωικών πρωτεϊνών στη διατροφή τους. Καλύτερη οδοντική υγεία εμφανίζουν οι άνδρες που είχαν ενταφιασθεί στους θολωτούς τάφους και των οποίων η διατροφή περιείχε υψηλό ποσοστό κατανάλωσης κρέατος.[536] Παρόμοιες διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών αναμενόταν και στα Ελληνικά Ανθεία, αλλά η συνολικά χειρότερη κατάσταση της υγείας των δοντιών που παρατηρήθηκε στον πληθυσμό των Ελληνικών υποδηλώνει ότι η διατροφή των κατοίκων περιλάμβανε χαμηλότερα ποσοστά ζωικών πρωτεϊνών και μεγάλη ποσότητα δημητριακών. Ωστόσο, απαιτούνται περαιτέρω μελέτες προκειμένου να στοιχειωθετηθεί η ανωτέρω υπόθεση.

[535] Bisel and Angel 1985, 197-209. Tzedakis and Martlew 1999. Vaughn and Coulson 2001.

[536] Schepartz et al. 2009. Schepartz et al. 2011.

Πίνακας 1. Νεκροταφείο Ελληνικών: Προσδιορισμός φύλου και ηλικίας.
(κατά τη Lynne Schepartz)

Τάφος	***Άνδρες***	***Γυναίκες***	***Ενήλικες***	***Έφηβοι/Παιδιά***
Τάφος 1 N=6	2	4	0	0
Τάφος 2 N=3	2	0	1	0
Τάφος 3 N=1	1	0	0	0
Τάφος4 N=4	3	0	0	1
Τάφος 5 N=4	1	1	1	1
Τάφος 6 N=5	2	0	0	3
Τάφος 7 N=7	2	0	1	4
Τάφος 8 N=5	1	0	3	1
Τάφος 9 N=4	1	1	0	2
Τάφος 10 N=5	1	1	2	1
Τάφος 11 N=4	1	2	0	1
Τάφος 12 N=2	0	0	2	0
Τάφος13 N=13	2	7	4	0
Τάφος 14 N=11	6	2	3	0
Τάφος 15 N=9	3	3	2	1
Τάφος 16 N=8	0	0	8	0
Ελληνικά	**28**	**21**	**27**	**15**
Σύνολο N=91	**(30.8%)**	**(23.1%)**	**(29.7 %)**	**(16.5%)**

Πίνακας 2. Θαλαμωτοί τάφοι Πύλου: Προσδιορισμός φύλου και ηλικίας.
(κατά Lynne Schepartz)

Τάφος	***Άρρεν***	***Θήλυ***	***Ενήλικες***	***Έφηβοι/Παιδιά***
Τάφοι Τσάκαλη	13	12	15	8
Κοντού Κ-1	2	4	1	2
Κοκκέβη Κ-2	10	4	1	4
Κ-3	1	0	0	0
Κάτω Ρούγα	15	17	12	5
Πύλος	**41**	**37**	**29**	**19**
Σύνολο N=126	**(32.5%)**	**(29.4 %)**	**(23%)**	**(15.1%)**

Πίνακας 3. Προσδιορισμός ηλικίας.

Τάφος	*Βρέφος 0-3*	*Νήπιο 4-12*	*Έφηβος 13-18*	*Νεαρή ηλικία 19-30*	*Μέση Ηλικία 31-45*	*Μεγάλη ηλικία > 45*
1	0	0	0	3	0	2
2	0	0	0	0	0	0
3	0	0	0	0	0	0
4	0	0	1	0	0	0
5	0	0	1	1	0	1
6	0	2	1	1	0	0
7	2	1	0	1	1	1
8	0	0	1	3	0	1
9	1	0	1	1	0	0
10	0	0	1	1	2	1
11	0	0	1	0	1	1
12	0	0	0	0	1	0
13	0	0	0	2	3	2
14	0	0	0	1	4	1
15	0	1	1	4	3	0
16	0	0	0	0	1	1
Ελληνικά 1	**3**	**4**	**8**	**18**	**16**	**11**
N=60	**5%**	**6.7%**	**13.3%**	**30%**	**26.7%**	**18.3%**
Τάφοι Πύλου	0	14	5	30	18	14
N=81	0%	17.3%	6.2%	37%	22.2%	17.3%

Πίνακας 4. Αριθμός μεμονωμένων δοντιών

Τάφοι	***N***	***N am loss***	***N caries***	***N am loss & caries***
Τάφος 1	4	17/29	1/22	19/22
Τάφος 4	12	4/29	2/16	6/16
Τάφος 5	23	-	2/17	2/17
Τάφος 6	72	0/10	1/15	5/15
Τάφος 7	33	1/9	3/21	5/21
Τάφος 8	15	1/15	4/14	5/14
Τάφος 9	6	0/6	0/6	0/6
Τάφος 10	8	3/19	2/10	5/10
Τάφος 11	9	3/12	4/12	9/12
Τάφος 13	26	12/54	3/37	15/37
Τάφος 14	26	15/67	6/41	20/41
Τάφος 15	98	2/97	16/80	17/80
Σύνολο	**332**	**58/347** (16.7%)	**44/291** (15.1%)	**108/291** (37.1%)

N= Συνολικός αριθμός διασωθέντων οδόντων

N am loss = Απώλεια δοντιών εν ζωή/ υπολογισμός δοντιών και υποδοχών δοντιών

N caries = Αριθμός δοντιών ή υποδοχών δοντιών με τερηδόνα ή αποστήματα/ υπολογισμός δοντιών και υποδοχών

N am loss and caries =Συνδυασμός μετρήσεων/ υπολογισμός δοντιών και υποδοχών.

Πίνακας 5. Οδοντική υγεία ανά οδοντοστοιχία

Θαλαμωτοί τάφοι	***N***	***N AM***	***N caries***	***N Hypo***
Ελληνικά	48	19 (39.6%)	35 (72.9%)	14 (42.4%)
Πύλος	49	14 (26.9%)	18 (36.7%)	21 (40.4%)

N Hypo (Hypodontia)= Συγγενώς ελλείποντα δόντια.

3.6.2. Ζωοαρχαιολογικό υλικό

Η L. Schepartz κατά τη μελέτη του οστεολογικού υλικού του νεκροταφείου των Ελληνικών εντόπισε και ζωοαρχαιολογικό υλικό, το οποίο και διαχώρισε από το ανθρωπολογικό. Το ζωοαρχαιολογικό υλικό των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών μελέτησε ο F. Dipple με τη βοήθεια του Γ. Κουτσουμπού και της J. Martini στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χώρας.[537]

Στο παραπάνω υλικό συγκαταλέγονται πάνω από 1000 θραύσματα οστών τα οποία προέρχονται είτε από οικόσιτα ζώα, όπως βοοειδή, ιπποειδή, αιγοπρόβατα, χοίρους, σκύλους, κοτόπουλα είτε από άγρια ελάφια και ενδεχομένως αγριόχοιρο. Τα σημάδια αρχαίας κοπής που φέρουν τα περισσότερα από αυτά, με εξαίρεση ίσως τον σκύλο, αποτελούν ένδειξη ότι το κρέας των ζώων είχε καταναλωθεί. Παρόλο, ωστόσο, που κάποια από τα παραπάνω οστά είναι καμένα, δεν υπάρχει σαφής ένδειξη που να υποδηλώνει τελετουργική θυσία ζώων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Το υλικό καθαρίστηκε και ταξινομήθηκε ανά ομάδα και τάφο. Κάθε ομάδα καταγράφηκε χωριστά προκειμένου να ποσοτικοποιηθεί ανά τάφο ο Αριθμός Προσδιορισθέντων Οστών (ΑΠΟ)[538] καθώς και ο Ελάχιστος Αριθμός Ατόμων (ΕΑΑ).[539] Ο ΑΠΟ παρουσιάζει τον απόλυτο αριθμό των οστών –ακέραιων και θραυσμάτων- που δύναται να ταυτισθούν (δόντια, πυρήνας κεράτων, κέρατα ελαφιού), ενώ ο ΕΑΑ παρουσιάζει τον ελάχιστο αριθμό ταυτισμένων ζώων ανά είδος με την καταμέτρηση όλων των προσδιορισθέντων οστών.[540] Το πρώτο βήμα για να ποσοτικοποιηθούν τα οστά και να αποδώσουν τον ΕΑΑ είναι η ταύτισή τους με ανατομικά μέλη. Σε αυτό το στάδιο επιλέγονται συγκεκριμένα οστά και καταγράφονται τα πιο αντιπροσωπευτικά, αυτά που φέρουν διαγνωστικά ανατομικά

[537] Η μελέτη έλαβε χώρα τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο του 2012 καθώς και τον Απρίλιο του 2013 με τη θερμή συμπαράσταση της Sharon Stocker και του φυλακτικού προσωπικού του Μουσείου της Χώρας.
[538] Στην Αγγλική βιβλιογραφία αναφέρεται ως NISp (Number of Identified Specimens).
[539] Στην Αγγλική βιβλιογραφία αναφέρεται ως MNI (Minimum Number of Individuals)
[540] Lyman 1994, 100.

στοιχεία. Τα οστά ενός σκελετού που θεωρούνται αντιπροσωπευτικά για καταγραφή είναι τα εξής:[541]

Πυρήνες κεράτων (βάση)

Κέρατα ελαφοειδών

Κάτω γνάθοι που διασώζουν δόντια ή οδοντικά φατνία

Νεογιλός τέταρτος προγόμφιος (d4) (μεμονωμένος ή σε φατνία)

Τέταρτος προγόμφιος της κάτω γνάθου (P4) (μεμονωμένος ή σε φατνία)

Πρώτος γομφίος της κάτω γνάθου (M1) (μεμονωμένος ή σε φατνία)

Δεύτερος γομφίος της κάτω γνάθου (M2) (μεμονωμένος ή σε φατνία)

Τρίτος γομφίος της κάτω γνάθου (M2) (μεμονωμένος ή σε φατνία)

Κυνόδοντες της κάτω γνάθου (C) χοίρων

Κάτω αρθρωτική επιφάνεια ωμοπλάτης (SC)

Άνω μισό βραχίονα (Hp)

Κάτω μισό βραχίονα (Hd)

Άνω μισό κερκίδας (Rp)

Κάτω μισό κερκίδας (Rd)

Άνω μισό ωλένης (Up)

Άνω μισό μετακαρπίου (MCd)

Λεκάνη (PE)

Άνω μισό μηρού (Fp)

Κάτω μισό μηρού (Fd)

Άνω μισό κνήμης (Tp)

Κάτω μισό κνήμης (Td)

Αστράγαλος (A)

Πτέρνα (C)

Άνω μισό μεταρσίου (MTp)

Κάτω μισό μεταρσίου (MTd)

$1^{η}$ φάλαγγα (Ph1)

$2^{η}$ φάλαγγα (Ph2)

$3^{η}$ φάλαγγα (ph 3)

Η ταύτιση των μεγάλων ζώων (βοοειδών, ιπποειδών) καθώς και των μικρότερων, όπως του σκύλου, των αιγοπροβάτων και του χοίρου, έγινε με τη

[541] Βασιλειάδου 2009, 42-43.

βοήθεια σχετικών εγχειριδίων και ατλάντων που έχουν προσεκτικά σχεδιασμένες αποτυπώσεις οστών.[542]

Τα ταυτισμένα δείγματα καταγράφηκαν από τον F. Dibble σε βάση δεδομένων στην οποία αναφέρονται: 1) η θέση ανευρέσεώς τους, 2) η ηλικία με βάση τη συνοστέωση των οστών 3) η πλευρά του ζώου, 4) το είδος του θραύσματος, 5) η κατάσταση διατήρησης (καύση, δήγματα σαρκοφάγων, αποσάθρωση), 6) κοπές, 7) φύλο, 8) παθολογία, 9) όπου είναι δυνατόν επιλεκτικές μετρήσεις και 10) οποιαδήποτε επιπλέον σημείωση ή πληροφορία. Οι κάτω γνάθοι ταξινομήθηκαν ανά ηλικία, η οποία προσδιορίστηκε από κάθε σωζόμενο δόντι ή κοιλότητα δοντιού από τον τρίτο προγόμφιο στον τρίτο γομφίο. Μετά την ανάλυση του υλικού έγιναν φωτογραφικές λήψεις από τον F. Dibble και την J. Martini κυρίως στα ανατομικά μέλη των ζώων που παρουσιάζουν παθολογικό ενδιαφέρον, καύση, κοπές, και άλλες ταφονομικές ενδείξεις καθώς και παραδείγματα αποθέσεων (π.χ. η ταφή ακέραιου ζώου).

Μετα-αποθετική Ταφονομία

Προκειμένου να κατανοηθεί το ταφικό σύνολο μέσα στο οποίο αποτέθηκε το αρχαιολογικό υλικό κρίνεται απαραίτητο να ληφθεί υπόψη η ταφονομία και οι μετασχηματιστικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα στο ζωοαρχαιολογικό υλικό από τη στιγμή της απόθεσής του έως τη στιγμή της ανάκτησής του. Οι τάφοι των Ελληνικών είχαν διαταραχθεί τόσο στην αρχαιότητα όσο και σε μεταγενέστερους χρόνους με αποτέλεσμα τμήμα του υλικού να μετακινηθεί ή νέο ζωοαρχαιολογικό υλικό να εισαχθεί στο εσωτερικό των τάφων. Παρόλο που οι ακέραιες ταφές ζώων και τα υπολείμματα κατανάλωσης ζωικών τροφών αποτελούν το σύνολο σχεδόν του ζωοαρχαιολογικού υλικού, δεν αποκλείεται οι τάφοι των Ελληνικών να αποτελούσαν στα μεταγενέστερα χρόνια χώρους εναπόθεσης απορριμμάτων τροφών ή ακόμη και νεκρών ζώων. Για το λόγο αυτό και προκειμένου να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολόγηση του υλικού προτείνεται να διεξαχθεί μελλοντικά περαιτέρω ανάλυση επιλεγμένων δειγμάτων με ραδιοάνθρακα. Επίσης, πολλά από τα ταυτισμένα δείγματα παρουσιάζουν σύγχρονες θραύσεις (300/516, 58.1%), οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τη δράση τυμβωρύχων ή κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Δυστυχώς,

[542] Για την ανάλυση και ερμηνεία του ζωοαρχαιολογικού υλικού βλ. Davis, 1987.

αυτές οι θραύσεις περιορίζουν τη διεξαγωγή ακριβών συμπερασμάτων της παρούσας μελέτης καθώς οδηγούν στην ποσοτική μείωση του μετρήσιμου ανατομικού υλικού και στον περιορισμό της ταύτισης αρτιμελών ανατομικών στοιχείων.

Η σύγκριση ανάμεσα στα ανατομικά μέλη ζώων μικρού μεγέθους (φάλαγγα 1 και αστράγαλος) με τα παρακείμενα ανατομικά μέλη από ζώα μεγαλύτερου μεγέθους (κάτω μεταπόδιο και κάτω κνήμη) εντός του υφιστάμενου ζωοαρχαιολογικού υλικού θα μπορούσε να προσδιορίσει αν τα μικρότερα σε μέγεθος οστά και δη των μικρών ζώων είναι φανερά μειωμένα λόγω του τρόπου ανάκτησης του υλικού. Πράγματι, οι αναλογίες της φάλαγγας 1 προς τα παρακείμενα κάτω μεταπόδια (μεγάλα θηλαστικά, 10: 20 [50%]· μεσαίου μεγέθους ζώα, 10:37 [27%]) και των αστραγάλων προς τις παρακείμενες κάτω κνήμες (μεγάλα θηλαστικά 5:7 [71.4%]· μεσαίου μεγέθους ζώα, 6:36 [16.7%]) υποδηλώνουν ότι τα ανατομικά μέλη από μικρότερου μεγέθους ζώα υποαντιπροσωπεύονται στο σύνολο του υλικού λόγω ανεπαρκής ανάκτησης.

Μικρός αριθμός οστών παρουσιάζει κάποιου είδους εξωτερική διάβρωση (30/516, 5.8 % ΑΠΟ). Τα περισσότερα από τα διαβρωμένα οστά, τα οποία ανήκαν σε άλογο, βρέθηκαν στον τάφο Ελληνικά 13 (19/30, 63.3 % ΑΠΟ). Η σύγκριση των διαβρωμένων προς τα μη διαβρωμένα οστά αλόγου (14/27, 51.9% ΑΠΟ) και των οστών που ανήκαν σε άλλα είδη ζώων (5/157, 3.2 % ΑΠΟ) από τον τάφο Ελληνικά 9 υποδηλώνει ότι τα οστά του αλόγου υποβλήθηκαν σε μια διαφορετική ταφονομική διαδικασία από το υπόλοιπο ζωοαρχαιολογικό υλικό. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα οστά του αλόγου βρέθηκαν σε διαφορετικά ανασκαφικά στρώματα και βάθη εντός του ταφικού θαλάμου καθώς και ότι αντιπροσωπεύονται τουλάχιστον από ένα θραύσμα όλα τα ανατομικά διαγνωστικά στοιχεία από τον σκελετό του αλόγου, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα ανωτέρω θραύσματα ανήκουν σε ένα μεμονωμένο άλογο. Τα διαβρωμένα δείγματα προέρχονταν κυρίως από τα πίσω πόδια, με εξαίρεση μια διαβρωμένη ωλένη. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η διάβρωση οφείλεται στις καιρικές συνθήκες και ότι τα πίσω πόδια του συγκεκριμένου αλόγου ήταν εκτεθειμένα για μακρά περίοδο στις φυσικές συνθήκες, γεγονός που αποτελεί μοναδικό παράδειγμα επί του συνόλου του υλικού. Τρεις πιθανές εξηγήσεις δύναται να αποδοθούν στο συμβάν: 1) Ο σκελετός του αλόγου είχε εκτεθεί στις φυσικές συνθήκες πριν τη μυκηναϊκή ταφή 2) Το άλογο ενταφιάστηκε κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο είτε στον τάφο είτε κάπου εκεί κοντά, αργότερα εκτέθηκε στις φυσικές συνθήκες και στη συνέχεια ενταφιάστηκε πάλι στον τάφο 3) Τα οστά του αλόγου αποτελούν μεταγενέστερη διείσδυση στον τάφο. Επί πλέον, στοιχεία

διάβρωσης παρουσιάζουν και αρκετά δείγματα από τον τάφο Ελληνικά 12 (5/9, 55.6%), γεγονός που δεν επιτρέπει την ταύτισή τους. Η διάβρωση αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στα ιζήματα του τάφου ή στην έκθεση του ζωοαρχαιολογικού υλικού στις φυσικές συνθήκες για αρκετό χρονικό διάστημα πριν την εισαγωγή του στον τάφο.

Ο αριθμός των οστών με δήγματα επί του συνόλου του ζωοαρχαιολογικού υλικού του νεκροταφείου των Ελληνικών είναι μικρός (24/516, 4.7 %) και προέρχεται ενδεχομένως από σκύλους ή άλλα σαρκοφάγα, χοίρους ή ακόμη και από ανθρώπους. Η παρουσία δηγμάτων υποδηλώνει ότι τα υπολείμματα από τα νεκρόδειπνα προσφέρονταν στα σκυλιά ή ότι τα οστά με δήγματα είχαν εισαχθεί στον τάφο κατά τη διάρκεια δραστηριοτήτων που είχαν λάβει χώρα σε μεταγενέστερη των Μυκηναϊκών χρόνων εποχή. Το γεγονός ότι βρέθηκαν οστά με δήγματα σε έξι τάφους (Τάφοι 4, 5, 6, 9, 12 και 13) ίσως υποδηλώνει ότι οι σκύλοι είχαν περιορισμένη πρόσβαση στα απορρίμματα νεκροδείπνων και ότι θα μπορούσαν να καταστρέψουν ή να καταπιούν θραύσματα οστών ή ακόμη να σύρουν ολόκληρα οστά έξω για μελλοντική κατανάλωση. Ο μεγαλύτερος σχεδόν αριθμός οστών με ορατά σημάδια δηγμάτων προέρχεται από το θάλαμο και τον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 9 (11/24, 45.8%), ο οποίος περιλαμβάνει δήγματα από κοτόπουλο, όνο, χοίρο, πρόβατο και πιθανόν αίγα. Παρόλο που ο αριθμός των οστών με δήγματα από τον τάφο Ελληνικά 9 είναι μικρός (11/71, 15.5%) σε σχέση με το υπόλοιπο ζωοαρχαιολογικό σύνολο του τάφου, ο αυξημένος αριθμός τους υποδηλώνει ότι είτε διαφορετικού τύπου νεκρόδειπνα έλαβαν χώρα ή ότι σε αυτόν τον τάφο εισχώρησε μεγαλύτερος αριθμός οστών με δήγματα σε μεταγενέστερους χρόνους.

Ταξινομική αντιπροσώπευση

Τάφος 1: Από τον τάφο Ελληνικά 1 διασώθηκε μικρός αριθμός δειγμάτων. Κνήμη σαρκοφάγου (σκύλου ή αλεπούς), κέλυφος δίθυρων μαλακίων (*Cardia Sp.),* όστρεο (*Spondilus Sp.*), ωλένη, αστράγαλος, πρώτη φάλαγγα, δεύτερη φάλαγγα και τρίτη φάλαγγα αλόγου. Πολλά από τα ανατομικά μέλη συναρθρώνονται και υπάρχει ένα μόνο παράδειγμα από κάθε ανατομικό μέλος, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει την παρουσία στον τάφο ενός μεμονωμένου αλόγου. Βάσει του μήκους του δεξιού σχεδόν ακέραιου σωζόμενου οστού της ακτίνας, το ελάχιστο ύψος του αλόγου στο ακρώμιο είναι 1.42 μέτρα, ενώ σημάδι κοπής με μεταλλικό μαχαίρι σε

θραύσμα του δεξιού μηριαίου οστού υποδηλώνει ότι το ζώο είχε σφαγιασθεί και το κρέας του είχε καταναλωθεί.

Τάφος 2: Περιλαμβάνει μικρό αριθμό οστών ζώων, όπως οστά αγελάδας (γομφίοι της άνω γνάθου, οστά του ταρσού, του μεταταρσίου), μικρό αριθμό διαγνωστικών ανατομικών μελών από σκύλο, χοίρο και πρόβατο, ένα κέλυφος δίθυρων μαλακίων (οστρακοειδές) και δύο όστρεα. Δεν είναι σίγουρο αν τα παραπάνω είχαν διεισδύσει ή όχι στον τάφο.

Τάφος 3: Περιέχει μόνο ένα όστρεο και ένα αταύτιστο θραύσμα οστού ζώου.

Τάφος 4: Περιλαμβάνει ποικίλα οστά από διάφορα είδη, κυρίως οικόσιτων, αλλά και άγριων ζώων.

Αγελάδα: Ετερόκλητα ανατομικά μέλη που προέρχονται από τουλάχιστον ένα βοοειδές. Φάλαγγα με σημάδια κοπής από την εκδορά βοοειδούς, κνήμη με σημάδια κοπής από διαμελισμό βοοειδούς στο γόνατο καθώς και φάλαγγα (οπλή) με ίχνη καύσης.

Σκύλος: Από τη μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού του τάφου προκύπτει η παρουσία τουλάχιστον δύο σκύλων, ενός κουταβιού και ενός μεγαλύτερου ζώου, τουλάχιστον έξι μηνών.

Χοίρος (και αγριόχοιρος): Στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του τάφου συγκαταλέγονται ένας αγριόχοιρος και τουλάχιστον έξι χοίροι, των οποίων ο αριθμός προσδιορίζεται από έξι κάτω κνήμες αριστερού τμήματος (τέσσερις μη συνενωμένες) και τρεις κάτω γνάθους αριστερού τμήματος. Θραύσμα πτέρνας ενδεχομένως ανήκει σε αγριόχοιρο. Τέσσερις από τους χοίρους ήταν κάτω των δύο ετών, δύο από αυτούς κάτω των τριών μηνών, ενώ ένας αρσενικός μεταξύ έξι και 12 μηνών. Τουλάχιστον τρείς χοίροι ήταν άνω των δύο ετών, εκ των οποίων ο ένας τριών ετών και έξι μηνών. Πέντε οστά προερχόμενα από διαγνωστικά ανατομικά μέλη χοίρων φέρουν ίχνη καύσης. Επίσης, σημάδια κοπής με λίθινη λεπίδα επάνω σε καμμένο οστό από βραχιόνιο χοίρου υποδηλώνουν διαμελισμό στον αγκώνα **(Εικ. 604).** Παρομοίως σημάδια κοπής επάνω σε οστό πτέρνας αγριόχοιρου υποδηλώνει διαμελισμό στον αστράγαλο.

Πρόβατο και αίγα: Από τα διαγνωστικά ανατομικά μέλη (πυρήνας κεράτων, οστό βραχίονα, κάτω γνάθος, πύελος) προκύπτει η παρουσία στον τάφο τουλάχιστον δύο αιγών. Η κάτω γνάθος προέρχεται από αίγα κάτω των έξι μηνών και το οστό βραχίονα με σημάδια κοπής για την εξαγωγή του κρέατος από αίγα ηλικίας άνω των 10 μηνών. Η πύελος προέρχεται από αρσενική αίγα άνω των έξι μηνών· ουσιαστικά πρόκειται για το ίδιο ζώο στο οποίο ανήκει και το οστό βραχίονα.

Διαγνωστικά ανατομικά μέλη υποδηλώνουν την παρουσία στον τάφο τουλάχιστον τεσσάρων προβάτων: 1) νεαρό πρόβατο ηλικίας 10 μηνών βάσει των δεδομένων συνοστέωσης του κάτω μισού βραχίονα 2) πρόβατο ηλικίας 2 έως 2.5 ετών βάσει των δεδομένων συνοστέωσης πτέρνας 3) ένα σχεδόν ακέραιο πρόβατο (ΟΜ Δ1+Δ2) ηλικίας 3.5-4 ετών από το θάλαμο του τάφου 4) πρόβατο άνω των τριών ετών βάσει των δεδομένων συνοστέωσης οστού κάτω κερκίδας. Επίσης τρία οστά πυέλου από αρσενικό ζώο θα μπορούσαν να προέρχονται από δύο μεμονωμένα ζώα. Οστό πτέρνας παρουσιάζει ίχνη διαμελισμού στον αστράγαλο, ενώ οστό βραχίονα παρουσιάζει ίχνη κοπής με μεταλλική λεπίδα για την εξαγωγή του κρέατος.

Τα ανατομικά μέλη του προβάτου από το θάλαμο του τάφου (ΟΜ Δ1+Δ2) ενδεχομένως ανήκουν σε μεμονωμένο κριάρι (άνω των 3.5 ετών), το ύψος του οποίου στο ακρώμιο είναι περίπου 0.60μ. Τα παραπάνω ανατομικά μέλη δε φέρουν ίχνη κοπής με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο αν το ζώο είχε ενταφιασθεί στον τάφο ή αν το κρέας του είχε καταναλωθεί.

Στα διαγνωστικά ανατομικά μέλη αιγοπροβάτων από το σύνολο του τάφου συμπεριλαμβάνεται οστό πυέλου και το ισχίο με εμφανή ίχνη κοπής από το διαμελισμό του ζώου. Επίσης, πέντε διαφορετικά ανατομικά μέλη αιγοπροβάτων προερχόμενα από διαφορετικά ανασκαφικά στρώματα φέρουν ίχνη καύσης.

Άλλα: Στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του τάφου συμπεριλαμβάνεται πύελος ζαρκαδιού, με εμφανή ίχνη κοπής τεμαχισμού στην άρθρωση του ισχίου. Επίσης, δύο όστρεα *(Spondilus Gaederopous).*

Συνοψίζοντας, ο τάφος 4 φαίνεται ότι περιείχε μεγάλο αριθμό ζώων. Η παρουσία σημείων κοπής στα περισσότερα από τα ανατομικά μέλη των ζώων υποδηλώνει ότι το κρέας τους είχε καταναλωθεί σε νεκρόδειπνα. Εξαίρεση αποτελούν τα οστά του σκύλου και του σχεδόν ακέραιου σκελετού προβάτου. Εκτός από το μεμονωμένο αυτό πρόβατο (αναλογία ΑΠΟ:ΕΑΑ 11:1), η μικρή αναλογία ΑΠΟ: ΕΑΑ (83:16) για το σύνολο του υλικού υποδηλώνει ότι απουσιάζει μεγάλος αριθμός ανατομικών μελών είτε γιατί αυτά δεν αποτέθηκαν στον τάφο είτε γιατί μετακινήθηκαν αργότερα κατά τον καθαρισμό ή τη σύληση του μνημείου. Επίσης, ο αριθμός οστών με ίχνη καύσης από τον ανωτέρω τάφο είναι μεγαλύτερος (13/98, 13.3% ΑΠΟ) σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους (4/423, 0.9 ΑΠΟ). Η τάση αυτή είναι επίσης εμφανής και σε μη διαγνωστικά ανατομικά μέλη: οστά σπονδυλικής στήλης (3/21, 14.3%), κρανιακά οστά (1/15, 6.7%), πλευρά (7/52, 13.5 %) και αταύτιστα θραύσματα μακρών οστών (4/14, 28. 6%). Ωστόσο, τα ίχνη καύσης δε φαίνεται να έχουν συγκεκριμένη μορφή

όσον αφορά σε συγκεκριμένα είδη ζώων και συγκεκριμένα σημεία σώματος. Συνεπώς δε φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν τελετουργικές θυσίες, παρόλο που δε θα πρέπει να αποκλεισθεί μια τέτοια πιθανότητα.

Τάφος 5: Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστών ζώων από διαφορετικά είδη.

Βοοειδή: Τα σωζόμενα διαγνωστικά οστά υποδηλώνουν την παρουσία νεαρού βοοειδούς (το μη συνενωμένο οστό άνω μισό κερκίδας υποδεικνύει την ηλικία του ζώου κάτω των 18 μηνών) καθώς και ενός μεγαλύτερου.

Χοίρος: Ένα συνενωμένο και δύο μη συνενωμένα μηριαία οστά υποδηλώνουν την παρουσία στον τάφο τουλάχιστον δύο χοίρων. Επίσης, η παρουσία ενός μη συνενωμένου οστού κάτω βραχίονα υποδηλώνει ότι ο ένας χοίρος ήταν κάτω του ενός έτους, ενώ κάτω γνάθος με φθαρμένο τρίτο γομφίο υποδεικνύει την παρουσία ενήλικα χοίρου άνω των τριών ετών. Τέσσερις κοπές με μαχαίρι στα οστά του χοίρου μαρτυρούν το διαμελισμό του ζώου στο ύψος του ώμου και του ισχίου καθώς και την εξαγωγή του κρέατος στο βραχίονα και στο μηρό.

Πρόβατο και Αίγα: Μόνο ένα οστό του μετακαρπίου μπορεί να αποδοθεί ξεκάθαρα σε αίγα, ενώ η παρουσία δύο συνενωμένων κάτω κνημών από κάθε πλευρά του ζώου υποδηλώνει την ύπαρξη στον τάφο τουλάχιστον δύο προβάτων. Κάτω γνάθος προβάτου υποδηλώνει ηλικία 4-6 ετών για το ένα ζώο. Από τα οστά των αιγοπροβάτων προέρχεται μη συνενωμένο οστό κάτω κνήμης, που πρέπει να ανήκε σε ζώο ηλικίας κάτω των δύο ετών. Τα υπόλοιπα οστά των αιγοπροβάτων ίσως ανήκουν στα ανωτέρω τέσσερα ζώα. Η παρουσία πυέλου από αρσενικό πρόβατο υποδηλώνει ότι το ένα από τα πρόβατα ήταν αρσενικό. Το ίδιο δείγμα παρουσιάσει σημεία κοπής για την εξαγωγή του κρέατος, ενώ θραύσμα βραχίονα υποδεικνύει διαμελισμό στην άρθρωση του αγκώνα.

Άλλα: Οστό του μεταταρσίου υποδηλώνει την παρουσία ελαφιού (*Dama dama*) στον τάφο. Από τον τάφο προέρχονται επίσης δύο όστρεα (*Spondilus Gaederopous*).

Συνοψίζοντας, η παρουσία κοπών στα περισσότερα οστά των ζώων υποδηλώνει ότι τα περισσότερα από αυτά αποτελούν προϊόντα απόρριψης κατά τη διάρκεια των νεκρόδειπνων που είχαν λάβει χώρα στο εσωτερικό του τάφου. Τα διαγνωστικά ανατομικά μέλη του ζωοαρχαιολογικού υλικού ανέρχονται σε 47 και ανήκουν σε 11 ζώα. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι τα περισσότερα από τα σκελετικά κατάλοιπα των παραπάνω ζώων δεν εντοπίσθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, γεγονός που σημαίνει ότι αυτά είτε μεταφέρθηκαν κάπου αλλού κατά τη διάρκεια

καθαρισμού ή διατάραξης του τάφου είτε ότι δεν αποτέθηκαν ποτέ ολόκληρα ζώα στο εσωτερικό του τάφου.

Τάφος 6: Περιλαμβάνει σκελετικά κατάλοιπα από ποικίλα είδη ζώων.

Βοοειδή: Δύο αριστερού τμήματος οστά του άνω μετακαρπίου υποδηλώνουν ότι ο τάφος περιείχε τουλάχιστον δύο βοοειδή. Το ένα από τα οστά του μετακαρπίου φέρει ίχνη κοπών εκδοράς και οι μετρήσεις του υποδηλώνουν την παρουσία βοοειδούς τουλάχιστον 2.5 ετών με ύψος στο ακρώμιο τουλάχιστον 1μ.

Πτηνά: Τα θραύσματα δύο οστών δεξιού τμήματος κνήμης υποδηλώνουν την παρουσία στον τάφο τουλάχιστον δύο πτηνών (κοτόπουλων). Το ένα από τα ανωτέρω οστά φέρει σπιρούνι χαρακτηριστικό του πετεινού.

Σκύλος: Η παρουσία του σκύλου στον τάφο πιστοποιείται από θραύσμα κάτω γνάθου.

Χοίρος: Η ηλικία και οι πλευρές των δοντιών κάτω γνάθου υποδηλώνουν την παρουσία τριών χοίρων στον τάφο ηλικίας 0-3 μηνών, 1.5-2 μηνών και 3-4 ετών αντίστοιχα. Επίσης ανάμεσα στα διαγνωστικά οστά ανήκουν και δύο κυνόδοντες από αρσενικό ζώο.

Πρόβατο/αίγα: Δύο αριστερού τμήματος πυρήνες κεράτων προέρχονται από δύο διαφορετικά ζώα. Στον τάφο υπήρχε τουλάχιστον ένα πρόβατο με ίχνη διαμελισμού στον αγκώνα. Ωμοπλάτη αίγας/προβάτου φέρει ίχνη κοπής για την εξαγωγή του κρέατος στο ύψος του ώμου.

Άλλα: 18 θραύσματα όστρεων (*Spondilus Gaederopous*) και δύο κελύφη δίθυρων. Τα παραπάνω βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου εκτός από πέντε όστρεα που βρέθηκαν στον κυρίως θάλαμο.

Συνοψίζοντας, η πλειοψηφία του ζωοαρχαιολογικού υλικού προέρχεται από νεκρόδειπνα εκτός ίσως από τη κάτω γνάθο του σκύλου και τα όστρεα. Ο μεγάλος αριθμός των όστρεων υποδηλώνει ότι αυτά είτε είχαν καταναλωθεί και στη συνέχεια απορριφθεί είτε ότι αποτελούν απολιθώματα της τοπικής γεωλογικής μήτρας ή ότι συλλέγονταν ως απολιθώματα και στη συνέχεια εναποτίθεντο ηθελημένα στον τάφο. Με εξαίρεση τα μαλάκια, τα 60 θραύσματα οστών του τάφου προέρχονται από 11 ζώα, γεγονός που σημαίνει ότι μεγάλος αριθμός οστών απουσιάσει είτε λόγω καθαρισμού ή διαταραχής του τάφου είτε λόγω μετακίνησής τους σε άλλο μέρος.

Τάφος 7: Περιλαμβάνει ελάχιστο αριθμό οστών ζώων. Συγκεκριμένα, δύο αποσαθρωμένα θραύσματα μετακαρπίου βοοειδούς από το άνω μέρος της επίχωσης του δρόμου, γεγονός που υποδηλώνει ενδεχόμενη διείσδυση.

Τάφος 8: Δεν περιείχε ζωοαρχαιολογικό υλικό.

Τάφος 9: Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστών από ποικίλα είδη ζώων.

Βοοειδή: Δύο διαφορετικού μεγέθους αστράγαλοι υποδηλώνουν την παρουσία τουλάχιστον δύο βοοειδών στον τάφο. Μία συνενωμένη φάλαγγα και ένας φθαρμένος πρώτος γομφίος υποδηλώνουν ότι το ένα από τα βοοειδή ήταν άνω του ενός και μισού έτους, ενώ κνήμη φέρει μεγάλα σημάδια κοπής με μπαλτά.

Πτηνά: Ο τάφος περιέχει οστά που προέρχονται από τουλάχιστον δύο πτηνά (κοτόπουλα). Εκτός από την κνήμη όρνιθας που βρέθηκε στον κυρίως θάλαμο, τα υπόλοιπα ανατομικά μέλη προέρχονται από το σχεδόν ακέραιο σκελετό όρνιθας που βρέθηκε στον πλευρικό θάλαμο. Ίχνη κοπής στο βραχιόνιο οστό της όρνιθας υποδηλώνει ότι το κρέας του είχε καταναλωθεί. Το οστό της κνήμης από τον κυρίως θάλαμο φέρει ίχνη δηγμάτων προφανώς από σκύλο.

Σκύλος: Θραύσμα πυέλου, κνημών και μεταποδίου προέρχονται από τουλάχιστον ένα σκύλο. Μία κνήμη σκύλου φέρει ίχνη δηγμάτων προφανώς από σκύλο.

Ιπποειδή: Ο τάφος περιείχε, όπως μπορούμε να κρίνουμε βάσει κυρίως του μεγέθους του, τουλάχιστον έναν όνο και άλογο μικρού μεγέθους ή μεγάλο όνο, που φαίνεται ότι είχαν σφαχθεί με μπαλτά. Στον κυρίως θάλαμο βρέθηκαν τρία μικρά διαγνωστικά ανατομικά μέλη αλόγου, οστό βραχίονα, πυέλου και κνήμης. Τα δύο τελευταία φέρουν σημεία κοπής με μπαλτά**.** Οστό άνω κνήμης συνενωμένο υποδηλώνει την παρουσία μικρού μεγέθους αλόγου τουλάχιστον τριών ετών. Στα εννέα διαγνωστικά ανατομικά μέλη του όνου, τα οποία βρέθηκαν τόσο στον θάλαμο όσο και στον παραθάλαμο, συγκαταλέγονται οστό πυέλου με ίχνη κοπής με μπαλτά καθώς και δύο μηριαία οστά με σημεία επίσης κοπής με μπαλτά **(Εικ. 605)**. Το οστό συνενωμένης άνω κνήμης υποδηλώνει ότι ο όνος, όπως και το άλογο, ήταν τουλάχιστον τριών ετών. Οστό του μεταταρσίου από όνο φέρει ίχνη δηγμάτων προφανώς από σκύλο.

Χοίρος: Τουλάχιστον δύο χοίροι και ένας αγριόχοιρος συγκαταλέγονται στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του τάφου βάσει των κάτω γνάθων και του μεγέθους των ανατομικών μελών. Ο αγριόχοιρος ήταν ηλικίας 1 -2 ετών. Το οστό του βραχίονα και η κνήμη του αγριόχοιρου έφεραν σημεία κοπής με μπαλτά, ενώ η κνήμη έφερε ίχνη δήγματος. Όσον αφορά στους χοίρους, το αριστερό τμήμα των κάτω γνάθων υποδηλώνει ότι ο ένας ήταν αρσενικός, περίπου 2-3 ετών, ενώ ο άλλος ήταν απροσδιόριστου φύλου και ηλικίας κάτω των δύο ετών. Πύελος χοίρου φέρει ίχνη κοπής με μπαλτά, ενώ ίχνη δηγμάτων, προφανώς από σκύλους, φέρει μηριαίο οστό χοίρου και κνήμη αγριόχοιρου.

Πρόβατο και αίγα:

Αίγα: Βάσει των διαδικασιών συνοστέωσης, τουλάχιστον δύο αίγες συγκαταλέγονται στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του τάφου. Η μία είναι κάτω των 2 ετών (μη συνενωμένο κάτω οστό μετακαρπίου), ενώ η άλλη άνω των 3 ετών (συνενωμένο οστό κάτω κερκίδας). Το συνενωμένο οστό κάτω κερκίδας προέρχεται από μία μεγάλη αίγα. Ένα συνενωμένο οστό του μεταταρσίου, προφανώς από το ίδιο ζώο, δίνει ύψος περίπου 0.63μ. στο ακρώμιο του ζώου. Είναι αρκετά πιθανό μηριαίο οστό αριστερού τμήματος προβάτου/αίγας να προέρχεται από την ίδια μεγάλου μεγέθους αίγα. Το παραπάνω μηριαίο οστό φέρει ίχνη κοπής με μεταλλική λεπίδα. Ωλένη από αίγα ηλικίας κάτω των 2.5 ετών φέρει ίχνη μπαλτά στο ύψος του αγκώνα.

Πρόβατο: Ο τάφος περιείχε ανατομικά μέλη από τουλάχιστον τρία πρόβατα. Το ένα ήταν δύο μηνών, το άλλο μεταξύ 2 και 4 ετών και το τρίτο μεταξύ 3 και 4 ετών (από την ηλικία των κάτω γνάθων). Πύελος κριαριού φέρει ίχνη κοπής με μπαλτά, ενώ οστό του βραχίονα υποδηλώνει τεμαχισμό του κρέατος με μεταλλική λεπίδα. Οι κάτω γνάθοι έφεραν ίχνη δηγμάτων προφανώς από σκύλους. Επίσης, τα υπόλοιπα αταύτιστα οστά αίγας/προβάτου έφεραν έντονα ίχνη δηγμάτων από σκύλους (4/5, 80.0 %).

Άλλα: Οστό του μεταταρσίου από κόκκινο ελάφι υποδηλώνει την παρουσία του ζώου στον τάφο. Υπήρχε επίσης κέλυφος δίθυρου (*Cardia Sp.*)

Συνοψίζοντας, η πλειοψηφία των οστών των ζώων στον τάφο Ελληνικά 9 προφανώς προέρχεται από απορρίμματα τροφής ταφικών συμποσίων. Ωστόσο, κάποιες λεπτομέρειες αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο τάφος περιλαμβάνει σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους μεγάλο αριθμό οστών με ίχνη δηγμάτων από σκύλους. Επίσης, ο τάφος 9 είναι ο μόνος που περιλαμβάνει δείγματα οστών με σημεία κοπής με μπαλτά (με εξαίρεση ένα παράδειγμα από τον τάφο Ελληνικά 4). Οι παραπάνω λεπτομέρειες υποδηλώνουν ότι η πλειοψηφία του ζωοαρχαιολογικού υλικού του τάφου προέρχεται από διαφορετική πηγή σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους του νεκροταφείου. Υπάρχουν δύο πιθανότητες: 1) τα οστά με δήγματα σκύλων και σημεία κοπής με μπαλτά να αποτέθηκαν στον τάφο ως αποτέλεσμα μεταγενέστερης διαταραχής ή 2) τα ίχνη κοπών με μπαλτά να υποδηλώνουν ότι στον τάφο έλαβαν χώρα διαφορετικού είδους τελετουργικές πράξεις και συμπόσια με διαφορετικά είδη κοπών από ένα ευρύ φάσμα ζώων.

Τάφος 10: Δεν περιέχει καθόλου ζωοαρχαιολογικό υλικό.

Τάφος 11: Περιέχει μικρό αριθμό ζωοαρχαιολογικού υλικού. Μικρός αριθμός οστών προέρχεται από τουλάχιστον δύο χοίρους νεαρής ηλικίας (δύο αριστερού

τμήματος, μη συνενωμένες, κάτω κνήμες) και από έναν ενήλικο χοίρο (ένας φθαρμένος τρίτος γομφίος της άνω γνάθου). Επίσης ο τάφος περιείχε κνήμη σκύλου, ένα όστρεο (*Spondilus Gaederopous*), κρανίο και πλευρικά οστά από μεγάλο θηλαστικό. Δεν είναι σίγουρο αν τα παραπάνω οστά είχαν διεισδύσει ή όχι στον τάφο.

Τάφος 12: Περιείχε μικρό αριθμό ζωοαρχαιολογικού υλικού. Τα λίγα ανατομικά μέλη του τάφου προέρχονται από τουλάχιστον μία αγελάδα, μία αίγα, ένα πρόβατο και δύο χοίρους (σαφώς διαφορετικό μέγεθος το δεξί και αριστερό τμήμα οστό του βραχίονα). Δεν είναι σίγουρο αν τα παραπάνω οστά είχαν διεισδύσει ή όχι στον τάφο. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, τα οστά του τάφου Ελληνικά 12 ήταν αποσαθρωμένα, γεγονός που ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι πράγματι είχαν διεισδύσει στον τάφο.

Τάφος 13: Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστών από ευρύ φάσμα ζώων.

Βοοειδή: Ο τάφος περιείχε τουλάχιστον τέσσερα βοοειδή, από τα οποία το ένα ήταν κάτω των 10 μηνών (μη συνενωμένη πύελος). Το δεύτερο ήταν μεταξύ 15-18 μηνών (ανατολή δεύτερου γομφίου, όχι φθαρμένος), το τρίτο μεταξύ 1-4 ετών (οστό της ακτίνας συνενωμένο στο κάτω άκρο και μη συνενωμένο στο άνω άκρο). Ωστόσο, βάσει του μεγέθους και της υφής του οστού, η ηλικία του ανωτέρω ζώου είναι μικρότερη (περίπου 1-2 ετών). Το τέταρτο ήταν μεγαλύτερο από τα προηγούμενα, περίπου 3.5 ετών. Οστό βραχίονα βοοειδούς έφερε κοπές προερχόμενες από την εξαγωγή του κρέατος, ενώ οστό κερκίδας υποδηλώνει διαμελισμό αγκώνα πιθανότατα με λίθινο εργαλείο **(Εικ. 606).**

Σκύλος: Ο τάφος περιείχε μεγάλο αριθμό οστών σκύλων τα οποία ανήκαν τουλάχιστον σε έξι διαφορετικά ζώα. Δύο από αυτούς τους σκύλους πρέπει να ήταν κάτω των 12 μηνών (μη συνενωμένο κάτω και άνω άκρο οστό κερκίδας), ένας ήταν 15 μηνών (συνενωμένο οστό άνω βραχίονα), ένας άλλος 18 μηνών (συνενωμένη επίφυση στο μηριαίο) και άλλοι δύο μεγαλύτεροι των 18 μηνών (συνενωμένο άνω και κάτω μηριαίο). Ακέραια οστά υποδηλώνουν ότι το ύψος των ενήλικων σκύλων στο ακρώμιο κυμαινόταν από 0.45-0.52μ. Δεν υπάρχουν σημεία κοπής σε κανένα από τα δείγματα.

Ιπποειδή: Δύο αριστερού τμήματος κνήμες αλόγου επιβεβαιώνουν την παρουσία τουλάχιστον δύο αλόγων στον τάφο. Επίσης, ακέραια οστά υποδηλώνουν ότι το ύψος των ζώων στο ακρώμιο κυμαινόταν από 1.29-1.47μ. Κανένα από τα ανατομικά μέλη των ζώων δε φέρουν σημεία κοπής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μεγάλος αριθμός των

οστών των αλόγων του τάφου ήταν αποσαθρωμένα υποδηλώνοντας προφανώς ότι βρίσκονταν για μεγάλο διάστημα εκτεθειμένα σε φυσικές συνθήκες.

Χοίροι: Ο τάφος βάσει τα δύο αριστερού τμήματος οστά του βραχίονα περιείχε τουλάχιστον δύο χοίρους. Ο ένας ήταν 7-13 μηνών και ο άλλος μικρότερος του ενός έτους. Κανένα από τα οστά των χοίρων δεν έφερε σημεία κοπής, ενώ δύο δείγματα φέρουν ίχνη δήγματος.

Πρόβατο/ Αίγα: Ο τάφος περιείχε βάσει δύο αριστερού τμήματος οστά του βραχίονα τουλάχιστον δύο αίγες, από τις οποίες η μία ήταν τουλάχιστον 20 μηνών. Ένα μεμονωμένο οστό κάτω βραχίονα φέρει ίχνη κοπής που υποδηλώνει διαμελισμό στον αγκώνα. Στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του τάφου συγκαταλέγονται ακόμη βάσει της παρουσίας δύο διαφορετικού μεγέθους αστραγάλων και δύο πρόβατα, από τα οποία το ένα ήταν τουλάχιστον 2.5 ετών. Ο ένας αστράγαλος φέρει ίχνη κοπής, γεγονός που υποδηλώνει διαμελισμό στον αγκώνα. Ένδειξη για διαμελισμό στον αγκώνα προέρχεται και από οστό του βραχίονα αίγας/πρόβατου το οποίο φέρει ίχνη δήγματος. Ίχνη δήγματος φέρει επίσης και άλλο οστό ακτίνας.

Άλλα: Αποσαθρωμένο οστό του μετακαρπίου από κόκκινο ελάφι υποδηλώνει την παρουσία του ζώου στον τάφο. Επίσης, από τον τάφο προέρχονται δέκα οκτώ θραύσματα όστρεων *(Spondilus gaederopous*) καθώς και τρία θραύσματα από κελύφη δίθυρων. Το ένα όστρεο, το οποίο ήταν ενσωματωμένο σε κόκκινη γεωλογική μήτρα καθώς και το ένα δίθυρο ενσωματωμένο σε φαιά γεωλογική μήτρα που περιείχε και άλλα δίθυρα, ήταν σαφώς απολιθωμένα.

Συνοψίζοντας, εκτός από το μεγάλο αριθμό οστών σκύλων και απολιθωμένων όστρεων, η πλειοψηφία του ζωοαρχαιολογικού υλικού του τάφου φαίνεται ότι αποτελείται από απορρίμματα τροφής των ταφικών συμποσίων. Η απουσία σημείων κοπής στα οστά των αλόγων ενδεχομένως υποδηλώνει ότι τα συγκεκριμένα ζώα είχαν ενταφιασθεί ακέραια στον τάφο και ότι το κρέας τους δεν είχε καταναλωθεί. Ωστόσο, η διαπιστωμένη κατανάλωση αλόγων στους άλλους τάφους υποδηλώνει την πιθανή κατανάλωσή τους. Τουλάχιστον έξι σκύλοι είχαν ενταφιασθεί ακέραιοι στον τάφο με βάση τη σχεδόν ίση αντιπροσώπευση μελών του σώματος. Τα οστά των σκύλων, τα οποία προέρχονται από διαφορετικά αρχαιολογικά στρώματα, ενδεχομένως είχαν διαταραχθεί μετά την ταφή.

Τάφος 14: Περιλαμβάνει μικρό αριθμό ζωωοαρχαιολογικού υλικού: δεύτερη φάλαγγα αγελάδας, δεύτερη φάλαγγα αλόγου, πλευρικά οστά από μεσαίου μεγέθους

ζώο καθώς και μακρύ θραύσμα οστού. Δεν είναι ξεκάθαρο, ωστόσο, αν αυτά τα λίγα οστά ζώων είχαν διεισδύσει ή όχι στον τάφο.

Τάφος 15: Περιλαμβάνει μικρό αριθμό ζωωοαρχαιολογικού υλικού, ανατομικά μέλη από τουλάχιστον μία αγελάδα και ένα πρόβατο. Ένα μεμονωμένο θραύσμα οστού βραχίονα από μεγάλο σκύλο υποδηλώνει ελάχιστο ύψος στο ακρώμιο του ζώου 0.47μ. και υπολογιζόμενο τελικό ύψος στο ακρώμιο 0.55μ. Ο τάφος περιείχε επίσης απολιθωμένα δίθυρα. Ωστόσο, δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτά τα λίγα οστά ζώων είχαν διεισδύσει ή όχι στον τάφο.

Τάφος 16: Δε βρέθηκε ζωοαρχαιολογικό υλικό στον τάφο.

3.7. Μεταγενέστερη χρήση των τάφων του Νεκροταφείου των Ελληνικών

Η αρχαιολογική έρευνα στο νεκροταφείο των Ελληνικών έφερε στο φως άφθονο υλικό, κυρίως κεραμική, που χρονολογείται σε φάση μεταγενέστερη της Μυκηναϊκής περιόδου.[543] Πρόκειται κυρίως για αγγεία των ΠΓ χρόνων που στην περίπτωση του τάφου Ελληνικά 6 συνόδευαν ταφές στο δρόμο. Αντίθετα, τα ΠΓ αγγεία από τον τάφο Ελληνικά 8 δε δύναται να σχετισθούν με συγκεκριμένες ταφές λόγω της σύλησης του μνημείου και ως εκ τούτου δε γνωρίζομε αν πρόκειται για κτερίσματα που συνόδευαν ταφές ή για προσφορές των κατοίκων της περιοχής προς τους νεκρούς προγόνους.[544]

Επίσης, μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων αγγείων καθώς και ακέραια αγγεία των ύστερων Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων βρέθηκαν στους ταφικούς θαλάμους και στο δρόμο των περισσοτέρων τάφων του νεκροταφείου, γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχεια της κατοίκησης του χώρου και κατά τους Ιστορικούς χρόνους. Δύναται επίσης να υποδηλώνει ότι κάποιοι τάφοι του νεκροταφείου ενδεχομένως αντιμετωπίζονταν από τους μεταγενέστερους Μεσσήνιους ως χώροι

[543] Αγγεία και μικροαντικείμενα των Γεωμετρικών χρόνων βρέθηκαν και στο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων της Πρόσυμνας (πρβλ. Blegen 1937b, 377-390).

[544] Προσφορές προς τους νεκρούς προγόνους ενδεχομένως κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους λάμβαναν χώρα στο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων των Βολιμιδίων καθώς και σε θολωτούς τάφους της Κουκουνάρας και Καρποφόρας. Ενδείξεις λατρευτικής δραστηριότητας υπάρχουν επίσης στο θολωτό τάφο των Παπουλίων, όπου βρέθηκαν θραύσματα οκτώ κυπέλλων λακωνικού τύπου του τέλους του 7ου και των αρχών του 6ου αιώνα π.Χ. μαζί με οστά ζώων. Κεραμική των αρχαϊκών χρόνων έχει βρεθεί και στους θολωτούς τάφους Κοπανακίου και Βασιλικού. Στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων, όπως και των Ελληνικών, καθώς και σε αρκετούς θολωτούς τάφους της Πυλίας υπάρχουν ενδείξεις για ενάσκηση ηρωολατρείας και στους ύστερους Κλασικούς και Ελληνιστικούς χρόνους (Κορρές 1982β, 363-450).

λατρείας των νεκρών προγόνων τους και ως εκ τούτου δέχονταν τις προσφορές τους.[545] Ωστόσο, το πιο πιθανό είναι η ανωτέρω κεραμική να είχε παρεισφρήσει στους τάφους του νεκροταφείου λόγω της πυκνής κατοίκησης της περιοχής κατά τους ιστορικούς χρόνους και να μη συνδέεται με το έθιμο της προγονολατρείας.

Οι Τάφοι που περιείχαν αγγεία και κεραμική μεταγενέστερων χρόνων είναι οι κάτωθι: Ελληνικά 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15. Ειδικότερα, από την επίχωση του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 1 συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα καλής ποιότητας μελαμβαφούς κεραμικής του 4^{ου} αι. π.Χ. καθώς και τεμάχια πίθων **(Εικ. 17)**. Συλλέχθηκαν επίσης θραύσματα αγγείων Δυτικής Κλιτύος, άβαφα και μελαμβαφή τεμάχια αγγείων, μικροσκοπικά αναθηματικά αγγεία, κυρίως κανθαρίσκοι, κύαθοι, σκυφίδια, ποτήρια καθώς και πήλινη αγνύθα σφαιρικού σχήματος με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα στη μια εξωτερική της επιφάνεια. Μικρότερη ποσότητα Ελληνιστικής κεραμικής εντοπίσθηκε στους τάφους Ελληνικά 2 και 3, ενώ θραύσματα μελαμβαφών και ακόσμητων αγγείων της Ελληνιστικής περιόδου βρέθηκαν στον ταφικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 4.

Από την επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 6 προέρχονται έξι ακέραια αγγεία της ΠΓ περιόδου, τα οποία συνόδευαν in situ ταφές.[546] Πρόκειται για τριφυλλόστομη οινοχόη, [547] δίωτο βαθύ σκύφο, δίωτο κρατηρόσχημο σκύφο, δύο μόνωτα κύπελλα και μόνωτη προχοϊσκη **(Εικ. 141-143, αρ. κατ. ευρ. 72-74)**. Τα παραπάνω αγγεία, που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 975-850 π.Χ., υποδηλώνουν ότι η περιοχή κατοικήθηκε και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και ότι οι κάτοικοι αυτόχθονες ή μη χρησιμοποίησαν το δρόμο του τάφου για των ενταφιασμό των προσφιλών προσώπων τους.

Από τον ίδιο τάφο προέρχονται επίσης κεραμική και αγγεία των Ελληνιστικών χρόνων (3^{ος} -2^{ος} αι. π.Χ.), γεγονός που ίσως δηλώνει τη χρήση του

[545] Ενδείξεις για ενάσκηση ηρωολατρείας κατά τους χρόνους που ακολούθησαν την απελευθέρωση της Μεσσηνίας από την Σπαρτιατική κατοχή υπάρχουν σε τάφους των Βολιμιδίων, Καρποφόρας, Κουκουνάρας, Κρεμμυδίων, Τουρλιδίτσας, Βοϊδοκοιλιάς, Βλαχόπουλου, Δάρα, Ρούτση, Οσμάναγα. Επίσης, ενδείξεις για ενάσκηση ηρωολατρείας υπάρχουν στους θολωτούς τάφους του Βασιλικού, του Κοπανακίου, του Ψαρίου (Μετσίκι), της Μουριατάδας και της Περιστεριάς (Για την ενάσκηση ηρωολατρείας σε μυκηναϊκούς τάφους στην Μεσσηνία πρβλ. Luraghi 2008, 144-145, 239-244).

[546] Ταφές των ΠΓ χρόνων έχουν εντοπισθεί και στο θολωτό τάφο Ι της Τραγάνας, βορείως του κόλπου του Νυαρίνου (πρβλ Coulson 1986, 51-52. Antonaccio 1995, 77).

[547] Παρόμοιο αγγείο έχει βρεθεί στα Νιχώρια (McDonald et al 1983, 465, πιν. 3-86).

τάφου και κατά την ύστερη αρχαιότητα. [548] Ειδικότερα, από τον Τάφο 6 προέρχονται λύχνοι, άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων, πώματα αγγείων, θραύσματα μελαμβαφών κανθάρων τεχνοτροπίας Δυτικής Κλιτύος, φιάλες, μικκύλα αναθηματικό αγγεία, πινάκια, άωτα φιαλίδια, πήλινες αγνύθες και μεγάλη ποσότητα ακόσμητης κεραμικής. Στην επίχωση του δρόμου, πλησίον του στομίου, βρέθηκε τμήμα πήλινου αναθηματικού ανάγλυφου πλακιδίου, σχεδόν ορθογωνίου σχήματος. Στην πίσω ανώμαλη όψη διακρίνονται τα αποτυπώματα του αγγειοπλάστη, ενώ στην πρόσθια δυσδιάκριτη παράσταση νεκρόδειπνου. [549]

Επάνω στους λίθους της ξερολιθιάς του τάφου Ελληνικά 7 είχαν τοποθετηθεί δύο μόνωτα κύπελλα, τα οποία χρονολογούνται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ και στην αρχή της ΠΓ περιόδου (1075-975), το ένα τροχήλατο και το άλλο χειροποίητο, πιθανόν ως ένδειξη σεβασμού και τίμησης των νεκρών προγόνων **(Εικ. 171, αρ. κατ. ευρ. 94-95).**[550] Αγγεία της ΠΓ περιόδου προέρχονται και από τον θάλαμο του τάφου Ελληνικά 8 **(Εικ. 177-179, αρ. κατ. ευρ. 98-100)**. Συγκεκριμένα από όστρακα που συγκολλήθηκαν προέκυψαν δύο δίωτοι ολόβαφοι εσωτερικά και εξωτερικά σκύφοι των πρώιμων ΠΓ χρόνων (1075-975 π.Χ.), δύο σκύφοι (975-850 π. Χ.) με δικτυωτά τρίγωνα στο ύψος της γένεσης των λαβών καθώς και φακοειδής τριφυλλόσχημη οινοχόη που διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή και ομόκεντρους κύκλους (975-850 π.Χ.). Στυλιστικά παράλληλα των παραπάνω αγγείων απαντούν στα Νιχώρια, γεγονός που υποδηλώνει την άμεση επαφή και αλληλεπίδραση των δύο σημαντικών αυτών μυκηναϊκών κέντρων, τα οποία φαίνεται ότι επιβιώνουν πληθυσμιακά και πολιτιστικά και κατά τους ΠΓ χρόνους διατηρώντας μεταξύ τους στενούς πολιτιστικούς δεσμούς. Το γεγονός επίσης ότι εντοπίζονται ίχνη κατοίκησης κατά τους ΠΓ χρόνους σε αυτά τα δύο κέντρα υποδηλώνει την αδιάλειπτη συνέχεια της κατοίκησης στη ΝΑ Μεσσηνία.

Στο ΒΑ τοίχωμα του ταφικού θαλάμου του τάφου Ελληνικά 8 εντοπίσθηκαν δύο χάλκινες περόνες ΠΓ χρόνων, οι οποίες είτε κοσμούσαν τα ρούχα των νεκρών

[548] Άφθονη ποσότητα Ελληνιστικής κεραμικής προέρχεται και από τους θολωτούς τάφους της Περιστεριάς (πρβλ. Δανάλη 2000-2001, 369-398.

[549] Από τη Μυκηναϊκή θέση ‘‘Τούρλες’’, όπου υπάρχουν αναφορές για ύπαρξη θαλαμωτών τάφων, προέρχονται θραύσματα πήλινων αναθηματικών πλακιδίων. Ενδεικτικά αναφέρεται θραύσμα πήλινου πλακιδίου (ΑΕ ΜΚ 469) με ανάγλυφη διακόσμηση ενδεδυμένης γυναικείας καθήμενης μορφής, το στήθος της οποίας αποδίδεται κατ’ ενώπιον, ενώ το υπόλοιπο σώμα σε κατατομή. Το δεξί χέρι ελαφρώς λυγισμένο φέρεται στο γόνατο.

[550] Παρόμοια αγγεία αναφέρονται από ταφικό πίθο στη θέση *Ρίζες* Τριφυλίας και από τα Νιχώρια.

του τάφου είτε αποτελούσαν αναθήματα στους νεκρούς προγόνους **(Εικ. 180, αρ. κατ. ευρ. 101)**. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο τάφος να επαναχρησιμοποιήθηκε για ταφές κατά την ΠΓ εποχή, όπως ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε και ο θαλαμωτός τάφος στη θέση ‘‘Βαθύρεμα’’ Νιχωρίων.[551]

Άφθονη ποσότητα κεραμικής, αγγεία, λύχνοι και πήλινες αγνύθες Ελληνιστικών χρόνων συλλέχθηκαν τόσο από τον κυρίως θάλαμο όσο και από τον πλευρικό θάλαμο του τάφου Ελληνικά 9. Στα αγγεία που περισυλλέχθηκαν περιλαμβάνονται λεκανίδες, άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, μελαμβαφείς σκύφοι, πινάκια, αρυβαλλόσχημη ραβδωτή λήκυθος, βραστήρες, κύπελλα, θραύσματα λουτήρων και μικροσκοπικά αναθηματικά αγγεία **(Εικ. 212-215, 217)**. Συλλέχθηκαν επίσης τεμάχια τροχήλατων μελαμβαφών λύχνων και μεγάλος αριθμός πήλινων πυραμιδόσχημων και κωνικών αγνύθων, η χρονολόγηση των οποίων κυμαίνεται από τον 5^{ον} έως τον 3^{ον} αι. π.Χ. **(Εικ. 216)**. Εκτός από την κεραμική, στον κυρίως ταφικό θάλαμο βρέθηκε και το άνω μέρος πήλινου γυναικείου ειδωλίου Άρτεμις (τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} μ.Χ.), το οποίο ενδεχομένως είχε πέσει τυχαία στον τάφο ή αφέθηκε ως προσφορά προς τους νεκρούς προγόνους **(Εικ. 218)**. [552] Δεδομένου ότι η οροφή του τάφου Ελληνικά 9 είχε καταπέσει στο εσωτερικό της, δεν αποκλείεται τμήμα αυτής της κεραμικής να είχε παρεισφρήσει τυχαία στον τάφο. Λιγότερη ποσότητα αποσπασματικής κεραμικής των ύστερων κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων συλλέχθηκε και από τους άλλους τάφους του νεκροταφείου **(Εικ. 289, 290)**.

Η ανεύρεση κεραμικής Ελληνιστικών χρόνων σε ορισμένους τάφους του νεκροταφείου ενδεχομένως υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι της περιοχής επισκέπτονταν τον τάφο σε τακτά χρονικά διαστήματα και σέβιζαν τους νεκρούς προγόνους τους, οι οποίοι αντιπροσώπευαν για αυτούς το ένδοξο και ηρωικό παρελθόν της Μεσσηνίας.

[551] Ο θαλαμωτός τάφος στη θέση ‘‘Βαθύρεμα’’ βρίσκεται ΝΔ της ράχης των Νιχωρίων. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο τάφος ίσως ήταν μυκηναϊκός και ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά την ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Περιείχε δύο ΥΓ ταφές στο δάπεδο και κεραμική που φθάνει ως τα Κλασικά χρόνια, γεγονός που ερμηνεύτηκε ως λατρεία τοπικού ήρωα. Τα αγγεία, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 745-725 π.Χ., είναι ντόπια, με εξαίρεση χείλος πυξίδας με ίχνη τεσσάρων πήλινων ειδωλίων, η οποία είχε εισαχθεί από την Αττική (Γιαλούρης 1960, 108. Παπαθανασόπουλος 1961-62, 95. Coldstream 1977, 161-162). Προσωπικά πιστεύω ότι ο θαλαμωτός τάφος στο Βαθύρεμα, όπως και οι δύο μικροί θολωτοί τάφοι στη θέση ‘‘Λακούλες ’’ αποτελούν εκδοχές παλαιοτέρων τύπων ταφικών μνημείων. Η επίστρωση του δαπέδου του τάφου με λίθινες πλάκες, παρόμοιες με αυτές που είχαν επιστρωθεί τα δάπεδα των δύο θολωτών τάφων στη θέση ‘‘Λακούλες’’, ενισχύει αυτή την άποψη.

[552] Για την κατανόηση της λατρείας των προγόνων κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο πρβλ. Fletcher et al. 2008, 309-325.

Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνούμε ότι η Μεσσηνία είχε εξαφανισθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα από το προσκήνιο της ιστορίας λόγω της μακραίωνης υποτέλειας της στον λακωνικό ζυγό και ότι κατάφερε να ανασυνταχθεί πολιτικά στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας. Επομένως, η αναζήτηση της πολιτιστικής ταυτότητας και η σύνδεσή της με το έπος των ηρώων αποτελούσε για αυτή προτεραιότητα σε μια περίοδο έντονων ανταγωνισμών και πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Τα ανασκαφικά δεδομένα από τον παρακείμενο θολωτό τάφο Ανθείας ενισχύουν περαιτέρω την άποψη για άσκηση ‘‘προγονολατρείας’’ στους θαλαμωτούς τάφους των Ελληνικών. Ειδικότερα, από το άνω μέρος της επίχωση της θόλου προέρχονται εξαίρετης ποιότητας αγγεία των ύστερων Γεωμετρικών χρόνων, όπως σκύφοι, κάνθαροι και κρατήρες, που μαρτυρούν την ανθηρή οικονομική ανάπτυξη της περιοχής κατά τους χρόνους που ακολούθησαν την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου και την έλευση του Δωρικού στοιχείου. [553]

Από τα γεωμετρικά αγγεία του θολωτού τάφου ξεχωρίζει κρατήρας, ο οποίος στη μία όψη εικονίζει δύο ζωφόρους, τη μία στο ύψος της γένεσης των λαβών και την άλλη κατά μήκος του λαιμού **(Εικ. 361)**. Και οι δύο διακοσμούνται με συστήματα κάθετων πυκνών γραμμών που εναλλάσσονται με άλλα ζιγκ-ζάγκ τοποθετημένα οριζοντίως. Στο κέντρο της πρώτης ζωφόρου άνθος με τέσσερα τον αριθμό πέταλα σε ακτινωτή διάταξη γύρω από τετράπλευρο κάλυκα. Στα μεταξύ τους διαστήματα σταυροειδή μοτίβα. Στο κέντρο της δεύτερης ζωφόρου παράσταση σειρήνας σε προφίλ προς τα δεξιά. Τα κάτω άκρα αποδίδονται μετωπικά. Σαν παραπληρωματικά μοτίβα κύκλοι με στιγμή στο μέσον και σειρά στιγμών κατά μήκος της περιφέρειάς τους και οκτάφυλλο άνθος. Στην πίσω όψη δύο ζωφόροι που διακοσμούνται με τα ίδια γραμμικά μοτίβα και παράσταση πουλιών. Στην πρώτη πουλί σχηματικά αποδοσμένο σε προφίλ προς τα δεξιά σκυμμένο εμπρός σε μεγάλων διαστάσεων αγγείο, ενώ στη δεύτερη το ίδιο πουλί σε προφίλ προς τα αριστερά. Παραπληρωματικά διακοσμητικά θέματα παρόμοια με αυτά της πρώτης όψης. Η λοιπή επιφάνεια του αγγείου καθώς και οι λαβές κοσμούνται με σύνολα οριζοντίων, λεπτών ταινιών που γεμίζονται με συστήματα καθέτων, ευθείων γραμμών ή ζιγκ-ζαγκ. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου και η βάση ολόβαφα, ενώ κατά μήκος του

[553] Τα αγγεία βρέθηκαν στο εσωτερικό της θόλου, σε βάθος 6-6.50μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σε καστανέρυθρο στρώμα που περιείχε οστά ζώων, θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα σιδερένιου εγχειριδίου και κεραμική γεωμετρικών χρόνων (ημερολόγιο ανασκαφής 2, σελ. 59-99).

περιχειλώματος συστήματα καθέτων γραμμών ενδιαμέσως των οποίων παρεμβάλονται διακοσμητικά μοτίβα σε σχήμα Χ.

Στα χαρακτηριστικά επίσης αγγεία των ύστερων γεωμετρικών χρόνων περιλαμβάνεται κρατήρας, του οποίου το κύριο διακοσμητικό θέμα στο λαιμό απαρτίζεται από δύο σχηματοποιημένα φίδια, ένα στη μία όψη και ένα άλλο στη δεύτερη, ενώ στιγμές κατά μήκος του σώματός τους αποδίδουν το δέρμα. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ο γραπτός δίωτος σκύφος, την επιφάνεια του οποίου περιτρέχουν λεπτές πυκνές οριζόντιες γραμμές, ενώ στο ύψος των λαβών υπάρχει ζωφόρος που ορίζεται από συστήματα καθέτων πυκνών γραμμών, εκατέρωθεν των οποίων εικονίζονται σε παράταξη προς αριστερά οκτώ υδρόβια σχηματοποιημένα πτηνά. Στα γραπτά γεωμετρικά αγγεία περιλαμβάνονται επίσης, κρατήρες, δίωτα βαθιά κύπελλα, σκύφοι, με χαρακτηριστικά γεωμετρικά κοσμήματα, όπως αβάκιο, σιγμοειδή, zig-zag, ρόδακες, σβάστιγγες, σταυροί, μαίανδρος, πλοχμοειδή, ενώ απαντούν και ολόβαφοι με μελανό γάνωμα κρατήρες και κύπελλα.[554]

Τα ανωτέρω αγγεία φαίνεται ότι συνδυάζουν Κορινθιακά και δυτικοελληνικά χαρακτηριστικά, ενώ ο σκύφος με τα υδρόβια πτηνά θυμίζει λακωνική λάκαινα. Η απεικόνιση της σειρήνας στο λαιμό του κρατήρα απηχεί κορινθιακές και ανατολικές επιδράσεις. Η σειρήνα, πουλί με κεφάλι ανθρώπου, απαντά στην κορινθιακή αγγειογραφία ήδη από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο (720-640 π.Χ.), ενώ γίνεται ιδιαίτερα αγαπητή την περίοδο του ώριμου ρυθμού των ζώων (625-550 π.Χ.). [555]

Τα γεωμετρικά αγγεία του θολωτού τάφου Ανθείας διακρίνονται για την πρωτοτυπία των σχημάτων τους και τη σχεδιαστική επιδεξιότητα των καλλιτεχνών τους. Αποκαλύπτουν μια δυναμικά αναπτυσσόμενη κοινωνία, η οποία δραστηριοποιείται δυναμικά στο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής δεχόμενη επιρροές από τον έξω κόσμο, τις οποίες όμως προσάρμοσε στο δικό της πνεύμα, δημιουργώντας έτσι μία ξεχωριστή καλλιτεχνική ταυτότητα. Δυστυχώς, όμως, αυτή η πορεία προόδου και δημιουργίας φαίνεται ότι ανακόπηκε βίαια από τη Σπαρτιακή εισβολή και την τελική κατάκτηση της Μεσσηνίας από τους Λάκωνες στα μέσα περίπου του 7^{ου} αιώνα π. Χ.

Από τα ευρήματα του θολωτού τάφου προκύπτει ακόμη ότι οι κάτοικοι της περιοχής της Ανθείας επισκέπτονταν συχνά το θολωτό τάφο και σέβιζαν τους νεκρούς προγόνους τους και μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας από το

[554] Τα παραπάνω αγγεία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας.
[555] Cook 1994, 70 (Ελληνική έκδοση).

Σπαρτιατικό ζυγό. Εκτός από αγγεία, οι κάτοικοι της περιοχής φαίνεται ότι προσέφεραν στους ήρωες του μνημείου πήλινα αναθηματικά πλακίδια, τα περισσότερα από τα οποία σώζονται αποσπασματικά, ενώ απαντούν και αρκετά ακέραια. Εικονίζουν νεκρόδειπνα, παραστάσεις οπλιτών σε διασκελισμό, ιππείς, ειδώλια γυναικείων και ανδρικών μορφών, τριάδες γυναικών καθώς και ανάγλυφη απεικόνιση καθιστής Αθηνάς **(Εικ. 362-363)**.[556] Παρόμοια πήλινα ανάγλυφα αναθηματικά πλακίδια με απεικόνιση ιππέων, οπλιτών, συμποσίων, τριάδων γυναικών καθώς και ειδώλια γυναικείων και ανδρικών μορφών έχουν βρεθεί σε αποθέτες της Αρχαίας Μεσσήνης αλλά και στο θολωτό τάφο του Θρασυμήδους στη Βοϊδοκοιλιά υποδηλώνοντας έτσι τη γενίκευση του εθίμου της ηρωολατρείας σε όλη σχεδόν την επικράτεια της Ελληνιστικής Μεσσηνίας.[557]

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων είχε χρησιμοποιηθεί κατά τη ΠΓ περίοδο για ταφές και ενδεχομένως για τη λατρεία των προγόνων. Η λατρεία αυτή, αν όντως λάμβανε χώρα, ίσως αποτελούσε συνέχεια του μυκηναϊκού εθίμου τίμησης και λατρείας των προγόνων ή πιθανόν καθιερώθηκε από τους κατοίκους της περιοχής κατά την ΠΓ περίοδο, που στη Μεσσηνία χρονολογείται από το 1075 έως το 830 π.Χ. περίπου.[558] Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για την τέλεση ταφικής λατρείας ενδεχομένως από τις ίδιες οικογένειες των οποίων οι πρόγονοι είχαν ενταφιασθεί στο νεκροταφείο. Το γεγονός αυτό, αν ισχύει, υποδηλώνει ότι και μετά τη πτώση των Μυκηναϊκών ανακτόρων και την επακόλουθη κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού μεγάλο τμήμα του αυτόχθονος πληθυσμού παρέμεινε στη περιοχή της ΝΑ Πελοποννήσου και συνέχισε την παράδοση, τα ήθη και έθιμά του. Όσον αφορά στο θολωτό τάφο Ανθείας, η ενάσκηση της προγονολατρείας πιθανόν καθιερώθηκε στους Γεωμετρικούς χρόνους και ενδεχομένως σχετίζεται με την Σπαρτιατική εισβολή και τη γενικότερη αναστάτωση και ένταση της εποχής. Συνεπώς, η ιδέα ότι οι κάτοικοι της περιοχής επισκέπτονταν τον τάφο των προγόνων τους, στην προκείμενη περίπτωση το θολωτό τάφο, προκειμένου να αναζητήσουν βοήθεια και να αντλήσουν

[556] Τα ανωτέρω πλακίδια και ειδώλια, κάποια από τα οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, βρέθηκαν σε βάθος 2.50-6μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σε καστανέρυθρο στρώμα, το οποίο περιείχε οστά ζώων, ικανή ποσότητα στάχτης, κάρβουνα, θραύσματα κεραμίδων, μικκύλα αγγεία και πήλινα λυχνάρια (ημερολόγιο ανασκαφής 1, σελ. 29-223 και ημερολόγιο ανασκαφής 2, σελ. 9-57).

[557] Θέμελης 2000, 19-27, 35-40. Κορρές 1985, 162-168. Korres 1988a, 311-328. Πέππα-Παπαϊωάννου 2012. Επίσης, Salapata 2013, 188-200.

[558] Κορρές 1982β, 363-450.

δύναμη από τους ήρωες του ενδόξου παρελθόντος για να αντιμετωπίσουν τον εχθρό από τα ανατολικά, δε θα πρέπει να αγνοηθεί. Σε κάθε περίπτωση, η εναπόθεση αγγείων, πήλινων ειδωλίων και αναθηματικών πλακιδίων, πρωτίστως στο θολωτό τάφο Ανθείας και ενδεχομένως στους θαλαμωτούς τάφους των Ελληνικών, κυρίως την περίοδο αμέσως μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας από τη Σπάρτη, ίσως απηχεί την ανάγκη των κατοίκων της περιοχής για τη σύνδεσή τους με το ηρωικό παρελθόν, την αναζήτηση της ιστορικής συνέχειας και της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

3.8. Σύγκριση των ταφικών πρακτικών του Νεκροταφείου των Ελληνικών με ταφικές πρακτικές αντίστοιχων νεκροταφείων της Μεσσηνίας

Οι νεκροί στα άλλα νεκροταφεία της Μεσσηνίας ενταφιάζονταν, όπως και στο νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας, κτερισμένοι συνήθως σε στάση ύπτια εκτάδην και σπανίως συνεσταλμένη στο δάπεδο του θαλάμου ή εντός λάκκων λαξευμένων στο δάπεδο του θαλάμου και σπανιότερα του δρόμου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ενταφιάζονταν και σε ταφικές κόγχες λαξευμένες στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου ή του ταφικού θαλάμου. Τα οστά των παλαιοτέρων ταφών μαζί με ορισμένα κτερίσματα παραμερίζονταν στην περιφέρεια του θαλάμου ή τοποθετούνταν σε λάκκους διανοιγμένους στα δάπεδα των τάφων ή σε κόγχες διανοιγμένες στα πλευρικά τοιχώματα των θαλάμων ή των δρόμων. Οι τάφοι χρησιμοποιούνταν τόσο για ταφές ενηλίκων (ανδρών και γυναικών) όσο και παιδιών, ενώ υπάρχουν και τάφοι, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά και μόνο για παιδικές ταφές.[559] Σε δύο τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών έχει εντοπισθεί ταφή βρέφους, ταφική πρακτική που δεν έχει επιβεβαιωθεί σε άλλους τάφους της Μεσσηνίας.

Μετά την απόθεση του νεκρού στον τάφο και τη διευθέτηση των κτερισμάτων του η θύρα τειχιζόταν και γεμιζόταν ο δρόμος με καθαρό χώμα προερχόμενο από τη λάξευση του μνημείου. Κατά τις μεταγενέστερες ταφές αφαιρούνταν αρχικά μικρό μόνο τμήμα της επίχωσης του δρόμου εμπρός από τη θύρα και στη συνέχεια αφαιρούνταν το ανώτερο ήμισυ της τειχίσεώς της εισόδου, προκειμένου να

[559] Παιδιά είχαν ενταφιασθεί στους τάφους Ε4, Ε6, Ε8 και Κ1 του Εγκλιανού, ενώ οι τάφοι Τσουλέα 1 (ή Βοριά 1) στα Βολιμίδια και Μανιάτη 1 στο νεκροταφείο της Κάτω Ρούγας είχαν δεχτεί αποκλειστικά παιδικές ταφές. Αναλυτικά για τις παιδικές ταφές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα πρβλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987, 8-29.

δημιουργηθεί ο απαραίτητος χώρος για την είσοδο του νεκρού στον ταφικό θάλαμο. Το έθιμο της θραύσης των κυλίκων εμπρός από τη θύρα του τάφου απαντά τόσο στους τάφους των Ελληνικών όσο και στους άλλους τάφους της Μεσσηνίας. Μεγάλος αριθμός σπασμένων κυλίκων βρέθηκε στην επίχωση του δρόμου και στην ξερολιθιά του τάφου Κ-3 στον Εγκλιανό **(Εικ. 441-442)**.[560]

Το έθιμο της ηρωολατρείας ή προγονολατρείας, το οποίο ενδεχομένως λάμβανε χώρα στο νεκροταφείο των Ελληνικών, δεν έχει επιβεβαιωθεί σε άλλα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων εκτός των Βολιμιδίων. [561] Στους τάφους των Ελληνικών δε συνηθίζονται οι ανακομιδές σε βόθρους- κόγχες ανοιγμένες στα τοιχώματα του θαλάμου, ούτε οι ταφές ή οι ανακομιδές σε κόγχες ανοιγμένες στα τοιχώματα του θαλάμου ή του δρόμου των τάφων, ταφική πρακτική που χαρακτηρίζει κατεξοχήν τα νεκροταφεία της Πυλίας. Αναλυτικότερα, στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων διεξάγονταν πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές επί του δαπέδου, εντός λάκκων ή κογχών ή εντός μικρών βοηθητικών θαλάμων ανοιγμένων στα τοιχώματα των δρόμων **(Εικ. 408-409, 413, 418, 420, 436-437)**. [562] Σε ορισμένους τάφους (π.χ. Τσουλέα 1, Κορωνιού 2, Κεφαλοβρύσου Β) βρέθηκαν ταφές και σε επάλληλα στρώματα, έθιμο που δεν έχει επιβεβαιωθεί στους τάφους των Ελληνικών, πιθανότατα λόγω της έντονης σύλησης των μνημείων.

Πρωτογενή κατά χώρα ταφή, πιθανόν η τελευταία του τάφου, βρέθηκε στον σχετικά πρόσφατα ανεσκαμμένο θαλαμωτό τάφο σε γεωτεμάχιο πρώην ιδιοκτησίας Ρήγα (νυν Αθανασόπουλου) στα Βολιμίδια **(Εικ. 412, 416, 422-435, αρ. κατ. τάφ. ΙΙ 17, αρ. κατ. ευρ. 152-164)**. Ο νεκρός βρέθηκε σε στάση ύπτια με τα πόδια ελαφρώς ανοιγμένα, συνοδευόμενος από αγγείο τοποθετημένο στο ύψος του μηρού. Είχε το δεξί χέρι παράλληλο προς το σώμα, ενώ το αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα ήταν ακουμπισμένο στην κοιλιακή χώρα. Επίσης στον ίδιο τάφο, όπως και σε άλλους τάφους των Βολιμιδίων, βρέθηκαν πρωτογενείς ταφές και ανακομιδές σε λάκκους ανοιγμένους στα δάπεδα του θαλάμου, πρακτική που χαρακτηρίζει από κοινού τα νεκροταφεία των Ελληνικών και των Βολιμιδίων. [563] Δύο λάκκοι (Δ, Ε), εντός των οποίων είχαν διεξαχθεί πρωτογενείς ταφές, είχαν ανοιχθεί παράλληλα προς τον κατά

[560] Ο αριθμός των κυλίκων που βρέθηκαν στο δρόμο του τάφου Κ-3 ξεπερνά τις 26.
[561] Μαρινάτος 1953, 246-247.
[562] Οι βοηθητικοί θάλαμοι είχαν κυκλικό σχήμα, μικρότερο από του κεντρικού και ανοίγονταν συνήθως στο μέσο των αριστερών πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου.
[563] Οι λάκκοι των Βολιμιδίων σχήματος ορθογωνίου ή ελλειψοειδούς περιείχαν μία και σπανίως δύο ταφές και καλύπτονταν με χώμα, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις διέθεταν ‘‘πατούρα’’ για την έδραση καλυπτήριων πλακών.

μήκος άξονα του τάφου στην ιδιοκτησίας Ρήγα, [564] ενώ σε λάκκο ακανόνιστου σχήματος του ιδίου τάφου είχε διεξαχθεί εκτάδην ταφή **(Εικ. 412, 414, 419)**.[565]

Σε γενικές γραμμές οι νεκροί των τάφων των Βολιμιδίων, οι οποίοι στο σύνολό τους ήταν ενήλικες και παιδιά, ενταφιάζονταν ενδεδυμένοι, χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση, σε στάση ύπτια εκτάδην (σπανίως σε συνεσταλμένη), συχνά με συνεσταλμένα τα σκέλη, ενώ το κεφάλι έγερνε (σκοπίμως ή τυχαία) στην αριστερή ή δεξιά πλευρά. Σχετικά με τη θέση των χεριών δεν υπάρχουν για όλες τις κατά χώρα ταφές ακριβή στοιχεία είτε γιατί δεν σώθηκαν είτε γιατί δεν υπάρχουν αναφορές. Ωστόσο, με βάση τα υφιστάμενα στοιχεία, προκύπτει ότι οι νεκροί είχαν τα χέρια παράλληλα προς το σώμα, ή το ένα χέρι παράλληλο προς το σώμα και το άλλο επί της κοιλιακής χώρας ή και τα δύο επί της κοιλιακής χώρας. Κατά διαστήματα και προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για τις νέες ταφές οι ιδιοκτήτες των τάφων, όπως και στο νεκροταφείο των Ελληνικών, διενεργούσαν καθαρισμούς και εναγισμούς στο εσωτερικό των μνημείων. Τα οστά των παλαιοτέρων νεκρών τοποθετούνταν μαζί με όσα κτερίσματα δεν είχαν αξία για τους επιζώντες σε βόθρους ανοιγμένους στην περιφέρεια του ταφικού θαλάμου ή σε κόγχες ανοιγμένες στα πλευρικά τοιχώματα του μνημείου. Δεν αποκλείεται επίσης να μεταφέρονταν σε άλλο χώρο εκτός του τάφου.

Οι περισσότερες ταφές και ανακομιδές των τάφων εντοπίσθηκαν κτερισμένες, εκτός από την τελευταία ταφή, η οποία συνήθως διεξαγόταν εντός ταφικού λάκκου και χωρίς κτερίσματα. Οι συγγενείς και τα μέλη της κοινότητας, που συμμετείχαν στην απόθεση του νεκρού και στις συναφείς τελετουργίες, απέθεταν σκεύη πόσεως (π.χ. πρόχους και κύπελλα τύπου Βαφειού ως την ΥΕ ΙΙ ή κύλικες κατά την ΥΕ ΙΙΙ), με τα οποία είχαν τελέσει χοές, καθώς και αλάβαστρα ή αμφορίσκους με αρωματικά έλαια, με τα οποία είχαν πιθανότατα αλείψει το νεκρό σώμα.[566] Τον νεκρό συχνά συνόδευαν περισσότερο *προσωπικά* αντικείμενα, όπως είδη καλλωπισμού, κοσμήματα, όπλα και εργαλεία. Τα σημεία απόθεσης των κτερισμάτων ήταν: α) σε

[564] Στο επάνω μέρος του λάκκου Δ είχε αποτεθεί εκτάδη ταφή συνοδευόμενη από τέσσερα αγγεία (δύο αλάβαστρα, κύλικα, πιθαμφορίσκο και πήλινομ σφονδύλι). Σε χαμηλότερο βάθος είχε αποτεθεί δεύτερη ταφή σε ύπτια θέση συνοδευόμενη από αλάβαστρο και μικρό κυάθιο τοποθετημένα στο ύψος των μηρών. Στον αβαθή λάκκο Ε βρέθηκε ακτέριστος σκελετός σε ύπτια θέση με κατεύθυνση διαφορετική από αυτή του άλλου λάκκου.

[565] Κάτω από το κρανίο του νεκρού είχε διαμορφωθεί στο πωρόχωμα μικρό έξαρμα για την εναπόθεση του κεφαλιού.

[566] Από τα κτερίσματα του νεκροταφείου των Βολιμιδίων ξεχωρίζει ρυτό με προτομές ελαφιών και ταύρου (Κουντούρη 2003, 665-687).

σωρούς στην περιφέρεια του θαλάμου, β) πλησίον ή επί των καλυπτήριων πλακών των λάκκων, γ) σε πλακωτό λίθο δίπλα στο κρανίο (τ. 3 Κορωνιού), δ) μεταξύ των οστών (σε περίπτωση ανακομιδών), ε) σε διάφορα σημεία του σώματος (πλησίον του κρανίου, στα κάτω άκρα, στα άνω άκρα, στο ύψος του ώμου, της λεκάνης και των γονάτων καθώς επίσης και ανάμεσα στους μηρούς).

Όσον αφορά στο είδος των κτερισμάτων, στους τάφους των Βολιμιδίων, όπως και στα Ελληνικά, υπερτερούν τα αγγεία πόσεως (πρόχοι, κύπελλα και κύλικες) και έπονται τα μυροδοχεία (αλάβαστρα, προχοΐδια, ψευδόστομα), ενώ αντιπροσωπεύονται ελάχιστα τα πήλινα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια. Απαντούν, επίσης και θήλαστρα, τα οποία, όπως και τα γυναικεία ειδώλια, χαρακτηρίζουν κυρίως παιδικές ταφές. Οι μεγάλου μεγέθους γραπτοί τρίωτοι πιθαμφορείς, που απαντούν σε τάφους των Ελληνικών, απουσιάζουν από τους τάφους των Βολιμιδίων. Απουσιάζουν επίσης τα μεγάλου μεγέθους αγγεία αποθηκεύσεως ξηρής τροφής, δηλώνοντας πιθανώς οικονομική δυσπραγία ή ένδεια αγαθών. Επίσης, απουσιάζει η χειροποίητη χρηστική κεραμική. Επί πλέον, από τους τάφους απουσιάζουν τα ιδιαίτερα πολύτιμα αντικείμενα (αντικείμενα από πολύτιμα υλικά) που απαντούν στο νεκροταφείο των Ελληνικών, γεγονός το οποίο δύναται να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα πολύτιμα κτερίσματα αφαιρούνταν από τους οικείους κατά τους μεταγενέστερους ενταφιασμούς ή ότι η τάση προς επίδειξη πλούτου των μελών της τοπικής κοινωνίας ήταν περιορισμένη.

Οι ταφικές πρακτικές στο νεκροταφείο του Εγκλιανού ομοιάζουν σε γενικές γραμμές με αυτές των Βολιμιδίων και των Ελληνικών. Οι νεκροί ενταφιάζονταν επί του δαπέδου, ή σε επάλληλα στρώματα ή σε ταφικούς λάκκους ανοιγμένους στα δάπεδα ή σε κόγχες ανοιγμένες στα τοιχώματα του ταφικού θαλάμου ή του δρόμου, ενώ τα οστά των παλαιότερων ταφών τοποθετούνταν ελλείψει χώρου στην περιφέρεια του τάφου ή σε λάκκους ή σε κόγχες ανοιγμένες στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου. Οι περισσότερες ταφές και ανακομιδές εντοπίσθηκαν κτερισμένες. Τα σημεία απόθεσης των κτερισμάτων ήταν: α) σε σωρούς στην περιφέρεια του θαλάμου, κυρίως στη δυτική πλευρά (τάφοι Κ-1, Κ-3), β) μεταξύ των οστών και γ) σε διάφορα σημεία του σώματος των νεκρών (πλησίον του κρανίου, επάνω στο κρανίο, στα κάτω άκρα, στο ύψος της λεκάνης, μεταξύ των γονάτων και μεταξύ των οστών της κνήμης). Στις προσφορές των συγγενών προς του νεκρούς συμπεριλαμβάνονται, όπως και στους τάφους των Ελληνικών, κυρίως αγγεία πόσεως, ακολουθούν τα αγγεία υγρών (πιθαμφορείς, πρόχοι, θήλαστρα) και έπονται τα μυροδοχεία

(αλάβαστρα, ψευδόστομοι, λήκυθοι). Με τελετουργίες που πιθανόν λάμβαναν χώρα στους τάφους σχετίζεται ένα κωνικό ρυτό της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, το οποίο βρέθηκε στο δάπεδο του τάφου Ε-8.[567] Ο πρόσφατα ανασκαμμένος τάφος Κ-3 απέδωσε, όπως και οι περισσότεροι τάφοι των Ελληνικών, μεγάλο αριθμό επικασσιτερωμένων αγγείων **(Εικ. 466-467, 470-471, 477-481, 484-487, αρ. κατ. ευρ.172, 174-175, 184-187, 189-190, 192)**. Ο ανωτέρω τάφος, ο οποίος περιείχε μεγάλο αριθμό αγγείων **(Εικ. 452-492, αρ. κατ. ευρ. 165-194, αρ. κατ. τάφ. ΙΙ, 18)**, φαίνεται ότι είχε καθαρισθεί για να δεχτεί νέες ταφές.[568] Τα περισσότερα αγγεία βρέθηκαν σε σωρό στη δυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου **(Εικ. 445-447)**. Αγγεία βρέθηκαν επίσης και σε άλλα σημεία της περιφέρειας του θαλάμου, ενώ αβαθής λάκκος ανακομιδής, ο οποίος περιείχε θρυμματισμένο κρανίο, λίγα τρίμματα οστών και μικρότατο τεμάχιο χαλκού, είχε ανοιχθεί στο δάπεδο ΒΔ της εισόδου του τάφου **(Εικ. 448-449)**.

Στα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς των τάφων του Εγκλιανού συμπεριλαμβάνονται επίσης πέντε (5) πήλινα γυναικεία ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου, διάφορα μικροαντικείμενα συμπληρωματικά της ενδυμασίας (πήλινα και λίθινα κομβία και ελεφαντοστέϊνη περόνη), είδη καλλωπισμού, κοσμήματα, εργαλεία (χάλκινα μαχαίρια, ξυρός), όπλα (ξίφος, ξιφίδια, χάλκινη αιχμή δόρατος, χάλκινη αιχμή βέλους, λίθινες αιχμές βέλους) καθώς και μικροαντικείμενα από ελεφαντοστό, όπως δισκάρια, ψήφοι σε σχήμα φύλλων κισσού, κρίνου και ρόδακα, τα οποία ίσως αποτελούσαν ενθέματα σκευών ή άλλων αντικειμένων που συνόδευαν τους νεκρούς.[569] Οι τάφοι απέδωσαν επίσης δύο σφραγιδόλιθους, ένα από στεατίτη και ένα από μαύρο αιματίτη, οι οποίοι απεικονίζουν ταύρο και ελάφι αντίστοιχα. Στα παραπάνω κτερίσματα συγκαταλέγεται και αβαθές τρίωτο χάλκινο σκεύος με διάστικτη διακόσμηση από τον τάφο Κ-2.[570] Συγκρίνοντας τα κτερίσματα των τάφων του Εγκλιανού με αυτά των Ελληνικών δύναται να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι

[567] Blegen et al. 1973, 192-200, fig. 249 (26).

[568] Δεδομένου ότι στο εσωτερικό του τάφου δε βρέθηκαν υπολείμματα ταφών, δύναται να αναφερθεί ότι ο τάφος είχε καθαρισθεί για να δεχτεί νέες ταφές. Δεν αποκλείεται επίσης τα οστά των παλαιότερων ταφών να διαλύθηκαν και να αποσυντέθηκαν από την υγρασία και το βάρος της βυθισμένης οροφής.

[569] Πήλινα ειδώλια, κοσμήματα, είδη καλλωπισμού, εργαλεία και χάλκινες αιχμές βέλους βρέθηκαν και σε τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών.

[570] Blegen et al. 1973, 227, fig. 291 (1a-e). Το εσωτερικό του σκεύους κοσμείται με εξάφυλλο ρόδακα, ενώ το χείλος του με επιμήκεις σπείρες. Το περίεργο σχήμα των λαβών του παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα από την κεντρική Ευρώπη, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές για παρόμοιο μυκηναϊκό παράλληλο τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση. Πιθανότατα το αγγείο να κατασκευάστηκε κάτω από την επίδραση ξένων επιρροών .

τάφοι των Ελληνικών, παρά την έντονη σύλησή τους, φαίνεται ότι ήταν πιο πλούσια κτερισμένοι.

Κοινά εν μέρει είναι επίσης τα ταφικά έθιμα μεταξύ του νεκροταφείο της Κάτω Ρούγας και των Ελληνικών. Οι νεκροί στους τάφους της Κάτω Ρούγας ενταφιάζονταν, όπως και στα Ελληνικά, κυρίως επί του δαπέδου, ενώ οι δευτερεύουσες ταφές διεξάγονταν είτε στην περιφέρεια του ταφικού θαλάμου είτε σε λάκκους ακανόνιστου σχήματος ανοιγμένους στα δάπεδα των τάφων **(αρ. κατ. τάφ. ΙΙ 19-23)**. Τα δύο νεκροταφεία ωστόσο διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων τους καθώς οι τάφοι της Κάτω Ρούγας ήταν φτωχικά κτερισμένοι και συνοδεύονταν κυρίως από πήλινα αγγεία, γεγονός που υποδηλώνει τον αγροτικό και φτωχικό χαρακτήρα του οικισμού στον οποίο ανήκαν **(Εικ. 501, 505-506, 513-533, 538-551, 555-557, αρ. κατ. ευρ. 195-239)**. Επιδαπέδια ταφή, προφανώς η τελευταία του τάφου βρέθηκε κατά χώρα στη δυτική πλευρά του θαλάμου του τάφου 4 **(Εικ. 536)**.[571] Η ταφή, η οποία είχε αποτεθεί παράλληλα προς τον κατά πλάτος άξονα του τάφου, είχε προσανατολισμό Α-Δ με το κεφάλι στραμμένο ανατολικά.[572] Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί στο δάπεδο του τάφου σε στάση ύπτια εκτάδην, με τα χέρια τοποθετημένα στο ύψος της κοιλιακής χώρας, τα κάτω άκρα σταυρωμένα στο κάτω μέρος τους, [573] ενώ επάνω στα οστά των κάτω άκρων βρέθηκε ανεστραμμένος ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΒ1.[574] Στο ΒΑ τόξο του τάφου 2 είχαν μετατοπισθεί τα οστά και το κρανίο ενήλικα άνδρα, ενώ στη ΝΔ πλευρά του ιδίου τάφου είχαν τοποθετηθεί δύο αγγεία (γεφυρόστομη πρόχους και χαμηλόποδη κύλικα), τα οποία πιθανόν συνόδευαν κάποιες από τις ταφές του τάφου **(Εικ. 504)**. Ανακομιδές είχαν διεξαχθεί στην περιφέρεια του τάφου 3, όπου μαζί με τα οστά, κυρίως μηριαία και θραύσματα κρανίων, είχαν τοποθετηθεί αγγεία και ακέφαλο ειδώλιο τύπου ψ **(Εικ. 509-512, 531)**. Ανακομιδές είχαν δεχθεί επίσης τρεις αστέγαστοι λάκκοι ανοιγμένοι στην περιφέρεια και παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του παραπάνω τάφου. Οστά και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ2 είχαν σαρωθεί στην

[571] Η ταφή, σύμφωνα με τη L. Schepartz, ανήκει πιθανόν σε ενήλικο άτομο, πιθανόν γυναίκα.
[572] Ο σκελετός, σωζόμενου μήκους 1.34 μ., διατηρούταν σε σχετικά καλή κατάσταση.
[573] Παρόμοιος τρόπος ταφής αναφέρεται από τον τάφο 1 της Περατής, όπου κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος του τάφου βρέθηκε κατά χώρα επιδαπέδια ταφή σε στάση ύπτια εκτάδην, με τα τεταμένα σκέλη να διασταυρώνονται στους αστραγάλους (Ιακωβίδης 1969, 161).
[574] Το ταφικό έθιμο εναπόθεσης ανεστραμμένων αγγείων, σπάνιο στη Μεσσηνία, απαντά και στο μεγάλο μυκηναϊκό τάφο των Γλυκών νερών Αττικής (Χατζηδημητρίου και Βρεττού 2008, 57, υποσημείωση 46).

περιφέρεια του τάφου 4, ενώ σωρός, ύψους περίπου σαράντα εκατοστών, αποτελούμενος από κρανία, θραύσματα οστών, δύο αγγεία, δύο λίθινα σφονδύλια και χάντρες από υαλόμαζα είχε σχηματισθεί στη ΝΔ γωνία του ιδίου τάφου **(Εικ. 535).** Παρομοίως, στην περιφέρεια του Τάφου 5 είχε μετατοπισθεί μεγάλος αριθμός κρανίων, μηριαίων οστών καθώς και θρυμματισμένων οστών παλαιότερων ταφών μαζί με δύο αγγεία, μία γραπτή πρόχους και ένα γραπτό θήλαστρο της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου **(Εικ. 553)**.[575]

Όσον αφορά στις ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στους θαλαμωτούς τάφους του Αριστομένη, του Προαστίου και της Πύλας, φαίνεται ότι αυτές δε διέφεραν ουσιαστικά από αυτές στο νεκροταφείο των Ελληνικών. Αναλυτικότερα, αβαθής λάκκος ανακομιδής με λίγα σαθρά οστά και θραύσματα αγγείου λαξευμένος πλησίον στο δυτικό τοίχωμα του θαλαμωτού τάφου στον Αριστομένη υποδηλώνει τη διεξαγωγή ανακομιδών στο ανωτέρω μνημείο **(Εικ. 562, αρ. κατ. τάφ. ΙΙ 25).** Τα υπολείμματα ταφής που βρέθηκαν στην κόγχη του δρόμου του ίδιου τάφου μαζί με γραπτά όστρακα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου καθώς και φυλλάρια χρυσού, πλακίδια από χρυσό και υαλόμαζα και χάντρες περιδεραίου, υποδηλώνουν τη διεξαγωγή ταφών σε κόγχη του δρόμου, πρακτική που όπως έχει ήδη αναφερθεί, δε συνηθίζεται στο νεκροταφείο των Ελληνικών **(Εικ. 563, 678, αρ. κατ. ευρ. 244-246)**.[576]

Από τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στον τάφο του Αριστομένη ξεχωρίζουν ακέραιος αμφορέας της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ, ελλιπής αμφορίσκος της ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερης, ελλιπής γραπτός κάλαθος, ενώ από τη διασωθείσα γραπτή κεραμική ξεχωρίζουν γραπτά όστρακα ραμφόστομης πρόχου της ΥΕ ΙΙΙΑ1, όστρακα γραπτού πιθαμφορέα, όστρακα γραπτής κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΒ1 με κόσμημα στελεχωτής σπείρας στον ώμο καθώς και στέλεχος γραπτής κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΓ **(Εικ. 565-576, αρ. κατ. ευρ. 240-243)**. Στο σύνολό της η κεραμική από τον ανωτέρω τάφο προέρχεται από τροχήλατα γραπτά και λίγα άβαφα αγγεία, τα οποία μοιάζουν ως προς το σχήμα, τη διακόσμηση και τον πηλό με αγγεία από το νεκροταφείο των Ελληνικών. Τα αγγεία και όστρακα του τάφου φέρουν στην εσωτερική τους πλευρά αβαθή κυκλική κοιλότητα, σφραγίδα **(Εικ. 577)**. Παρόμοια σφραγίδα εντοπίσθηκε

[575] Παρά το μικρό μέγεθός του, ο τάφος, σύμφωνα με την ανθρωπολόγο L. Schepartz, είχε δεχτεί περισσότερες από 26 ταφές.

[576] Τειχισμένη κόγχη με κτερισμένη πρωτογενή ταφή της ΥΕ Ι-ΙΙ περιόδου είχε λαξευτεί στα πλαϊνά τοιχώματα δεξιά της εισόδου του θαλάμου του τάφου Κεφαλοβρύσου Β των Βολιμιδίων (Καράγιωργα 1972, 257-258).

και σε όστρακα από τον τάφο 6 του νεκροταφείου των Ελληνικών, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει την προέλευσή τους από κοινό κεραμικό εργαστήριο.

Τα ταφικά έθιμα της περιοχής της Πύλας, όπως διαφαίνεται από το ανασκαφικό υλικό του ομώνυμου θαλαμωτού τάφου, ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τα έθιμα των νεκροταφείων της Πυλίας και των Ελληνικών. Ανακομιδές αποτελούμενες κυρίως από μηριαία οστά και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου είχαν διεξαχθεί στην περιφέρεια του τάφου **(Εικ. 581-583, αρ. κατ. τάφ. ΙΙ 26)**. Τα οστά ήταν αμελώς σαρωμένα προς τα τοιχώματα του θαλάμου, εκτός από τα οστά της ανακομιδής στη ΒΑ πλευρά του ταφικού θαλάμου τα οποία είχαν τοποθετηθεί με επιμέλεια και τάξη **(Εικ. 583)**. Ανακομιδή είχε επίσης διεξαχθεί σε λάκκο ελλειψοειδούς σχήματος ανοιγμένο στην αριστερή πλευρά της εισόδου και παράλληλα προς τον κατά πλάτος άξονα του τάφου **(Εικ. 584).**[577] Τους νεκρούς του τάφου συνόδευαν αγγεία επαλείψεως (αλάβαστρα, ψευδόστομοι αμφορίσκοι, φλασκί), αγγεία σερβιρίσματος και πόσεως (υδρία, ανοικτό αμφοροειδές αγγείο, κύλικες) καθώς και κοσμήματα **(Εικ. 585-596, αρ. κατ. ευρ. 247-260).**

3.9. Σύγκριση των ταφικών πρακτικών του Νεκροταφείου των Ελληνικών με ταφικές πρακτικές αντίστοιχων νεκροταφείων της Ηπειρωτικής Ελλάδας

Οι ταφικές πρακτικές του νεκροταφείου των Ελληνικών δε διαφοροποιούνται σημαντικά από αυτές που λάμβαναν χώρα στα μεγάλα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας και ειδικότερα των νεκροταφείων της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας. Στα ανωτέρω νεκροταφεία οι νεκροί ενταφιάζονταν, όπως και στους τάφους των Ελληνικών, στα δάπεδα των τάφων, σε ταφικούς λάκκους ή σε πλευρικές ταφικές κόγχες, ενώ ανακομιδές διεξάγονταν τόσο επί των δαπέδων όσο εντός ταφικών λάκκων ή κογχών.[578] Ορισμένες φορές ο νεκρός τοποθετούνταν σε ξύλινο φορείο ή σε πήλινη λάρνακα, καθαρά μινωικό έθιμο που απαντά σπάνια στην

[577] Ο λάκκος περιείχε δύο κρανία μαζί με μεγάλο αριθμό οστών, κυρίως μηριαίων, καθώς και ψήφους φαγεντιανής.

[578] Το έθιμο της καύσης των νεκρών απαντά σπάνια στα νεκροταφεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας και απουσιάζει παντελώς από το νεκροταφείο των Ελληνικών. Ο Κεραμόπουλλος αναφέρει την ύπαρξη καμένων ανθρώπινων οστών μαζί με καμένο λίθινο κομβίο δεξιά της εισόδου του θαλάμου του τάφου Κολωνακίου 16 (Κεραμόπουλλος 1917, 163-164). Καύση νεκρών απαντά και στο νεκροταφείο της Περατής.

Ηπειρωτική Ελλάδα και απουσιάζει από τα νεκροταφεία της Μεσσηνίας.[579] Οι περισσότερες ταφές σε φέρετρα συνοδεύονταν από κτερίσματα διαφόρων ειδών με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό του Τάφου 29 της Πρόσυμνας, όπου η ταφή συνοδευόταν από ομάδα αγγείων και χάλκινο εγχειρίδιο τοποθετημένα κατά μήκος του φερέτρου.[580] Μεγάλος αριθμός πήλινων λαρνακών με πρωτογενείς αλλά και δευτερογενείς ταφές έχει βρεθεί στο νεκροταφείο της Τανάγρας.[581] Οι περισσότερες έφεραν γραπτή διακόσμηση με απλά γραμμικά διακοσμητικά ή εικονιστικά θέματα σε ζωφόρους ή εντός μετοπών.[582]

Στους τάφους της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας οι νεκροί, όπως και στους τάφους των Ελληνικών, ενταφιάζονταν σε στάση ύπτια εκτάδην, πλαγίως συνεσταλμένη ή ύπτια εκτάδην με συνεσταλμένα τα κάτω άκρα.[583] Οι νεκροί στους τάφους της Αργολίδας τοποθετούνταν δεξιά ή αριστερά της θύρας, στο βάθος του θαλάμου ή στο κεντρικό τμήμα του παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του τάφου, λοξά ή κάθετα σε αυτόν και χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό, με εξαίρεση τους νεκρούς στο Μπερμπάτι και στο Σχοινοχώρι, όπου τα κεφάλια τους ήταν στραμμένοι προς την είσοδο του τάφου. Παρομοίως, οι περισσότερες ταφές στους τάφους της Αγοράς λάμβαναν χώρα στο δάπεδο πλησίον και παράλληλα προς τα τοιχώματα ή παράλληλα προς την οπίσθια πλευρά ή στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου, τοποθετημένες είτε παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του τάφου είτε κάθετα σε αυτόν. Το κεφάλι ανάλογα με την τοποθέτηση του νεκρού ήταν στραμμένο

[579] Ταφές σε πήλινες λάρνακες αναφέρονται από τον τάφο 502 των Μυκηνών και 17 της Πρόσυμνας, η οποία περιείχε παιδική ταφή. Θραύσματα πήλινων λαρνάκων αναφέρονται και από τα νεκροταφεία της Θήβας (τ. 3 του Ισμηνίου λόφου, Μεγάλο Καστέλλι). Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για χρήση ξύλινων φερέτρων και φορείων από τον τάφο 8 των Δενδρών και από τους τάφους 10, 29 και 42 της Πρόσυμνας (Blegen 1937a, 249). Δύο ταφές σε δύο ξύλινα φέρετρα απαντούν και στον τάφο 40 της Αγοράς στην Αθήνα (Immerwhar 1971, 243). Πιθανή ύπαρξη ξύλινου φορείου αναφέρεται στο θάλαμο του τάφου Κολωνακίου 24 στη Θήβα (Κεραμόπουλλος 1917, 185-186). Για τα ξύλινα φέρετρα στην Μυκηναϊκή Ελλάδα πρβλ. Hägg και Silurin 1982, 177-186.

[580] Blegen 1937a, 76.

[581] Για τις πήλινες λάρνακες του νεκροταφείου της Τανάγρας πρβλ. Σπυρόπουλος 1969α, 20-25. 1969β, 5-15. 1970β, 184-195. 1970γ, 29-36. 1971β, 7-14. 1972β, 206-209. 1973β, 11-21. 1974, 9-33. 1975, 415-427. 1976, 61-68. 1977, 25-31. 1979, 27-36. 1980, 50-60. 1981, 96-117. 1982β, 109-122. 1983, 102-108. 1984, 143-145.

[582] Σύνηθες εικονιστικό θέμα αποτελούσε η πομπή θρηνωδών γυναικών, ενώ απαντούν και εικονογραφικά θέματα που σχετίζονται με την πρόθεση του νεκρού, τις ταφικές τελετουργίες καθώς και το μυκηναϊκό καλλιτεχνικό και θρησκευτικό λατρευτικό κύκλο.

[583] Σε ορισμένους τάφους της Αργολίδας (Τάφοι 188, 132 Μυκηνών και 16 της Πρόσυμνας) έχουν βρεθεί νεκροί σε ημικαθισμένη στάση. Παρόμοια στάση δεν έχει μέχρι τώρα βρεθεί σε τάφους των Ελληνικών.

δεξιά ή αριστερά του τάφου.[584] Από τις σωζόμενες κατά χώρα ταφές των νεκροταφείων της Θήβας προκύπτει ότι οι νεκροί ενταφιάζονταν σε στάση ύπτια εκτάδην με τα γόνατα λυγισμένα ψηλά καταλαμβάνοντας χώρο πλησίον των πλευρικών τοιχωμάτων, ή της οπίσθιας πλευράς ή το κεντρικό τμήμα του ταφικού θαλάμου. [585]

Η ταφική πρακτική ενταφιασμού των παιδιών ή ενηλίκων σε κόγχες ανοιγμένες στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου απαντά σε τάφους των νεκροταφείων της Αργολίδας και της Αττικής, ενώ απουσιάζει από το νεκροταφείο των Ελληνικών.[586] Αντίθετα, πρωτογενείς ταφές στο δάπεδο ή στην επίχωση των δρόμου διεξάγονταν σε τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών αλλά και της Αργολίδας και της Θήβας. [587] Η ιδιότυπη αυτή εναπόθεση των ανωτέρω ταφών οδήγησε ορισμένες φορές τους ανασκαφείς σε υποθέσεις ανθρωποθυσίας προς τιμή του νεκρού ή απλά σε ενταφιασμό δούλων ή ακόμη και αυτοκτονίας.[588] Ανακομιδές έχουν βρεθεί στο δάπεδο, σε λάκκους ή σε κόγχες στο δρόμο ορισμένων τάφων της Αργολίδας, της Αττικής και της Θήβας.[589] Στο νεκροταφείο των Ελληνικών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι ανακομιδές στο δρόμο διεξάγονταν επί του δαπέδου (Τ. 16), στην επίχωση του δρόμου (Τ. 15) και ενδεχομένως σε κόγχη λαξευμένη στο τοίχωμα του δρόμου (Τ. 16).

Σε ορισμένους τάφους της Αργολίδας, της Αττικής, και της Θήβας (τάφος Κολωνακίου 12) διεξάγονταν ταφές εντός του θαλάμου σε διαδοχικά επάλληλα στρώματα, τα οποία δημιουργούνταν με την κάλυψη των παλαιότερων ταφών με

---

[584] Σε δύο περιπτώσεις (τ. 7, 40) το κεφάλι του νεκρού στηριζόταν σε μαξιλάρι λαξευμένο στο πέτρωμα ή σε διπλωμένο ύφασμα. Μαξιλάρι για τη στήριξη του κεφαλιού του νεκρού είχε λαξευτεί στην ανατολική στενή πλευρά λάκκου στον τάφο Ελληνικά 15). Για τα έθιμα ταφής στην Αττική κατά τη μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Cavanagh 1977.

[585] Κεραμόπουλλος 1910, 154. 1917, 87-88.

[586] Στην Αττική έχει βρεθεί ο μεγαλύτερος αριθμός κογχών ανοιγμένων στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου σε σχέση με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Ακολουθεί η Αργολίδα, ενώ στην Μεσσηνία απαντούν στο νεκροταφείο του Εγκλιανού, της Κάτω Ρούγας, στον τάφο του Αριστομένη και απουσιάζουν παντελώς από το νεκροταφείο των Ελληνικών.

[587] Wace 1932, 13-14. Τσούντας 1888, 130-11. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 76. Blegen 1937a, 157, 235-236. Κεραμόπουλλος 1917, 146. Κεραμόπουλλος 1910, 215. Φαράκλας 1967, 227-228.

[588] Αντίστοιχες περιπτώσεις αναφέρονται από το δρόμο των τάφων Ελληνικά 6 και 15.

[589] Λάκκοι ανακομιδών είχαν ανοιχθεί στο δρόμο των τάφων 514, 517, 530 και Παναγίτσα 1 των Μυκηνών και των τάφων 1, 11, 14 και 45 της Πρόσυμνας (Wace 1932, 49, 68, 529-530. Gallou 2005, 114, υποσημείωση 1254. Blegen 1937a, 235). Ανακομιδές είχαν διεξαχθεί επίσης στις κόγχες των δρόμων των τάφων 21 του Άργους, 1:3 της Ασίνης καθώς και 6 και 37 της Πρόσυμνας.

στρώμα χώματος, το οποίο μεταφερόταν στο εσωτερικό του τάφου, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο δάπεδο έτοιμο να δεχτεί νέες ταφές. [590] Επίσης, σε τάφους της Αργολίδας και της Θήβας υπάρχουν ενδείξεις για τη διεξαγωγή πρωτογενών και δευτερογενών ταφών στα θρανία και στους πλευρικούς θαλάμους, πρακτική που πρέπει να ακολουθούνταν και σε τάφους των Ελληνικών, η εντατική σύληση των οποίων δεν μας έχει αφήσει ανάλογα παραδείγματα.[591] Στους δύο πλευρικούς θαλάμους του τάφου Ι των Σπάτων φαίνεται ότι παράλληλα με τις ταφές είχαν λάβει χώρα και τελετουργικές πράξεις προς τιμή των νεκρών καθώς βρέθηκαν υπολείμματα τέφρας και κάρβουνου, ανθρώπινα οστά και άλλα αντικείμενα, όπως ψήφοι. [592]

Συχνά οι νεκροί των νεκροταφείων της Αργολίδας, της Αττικής, της Θήβας, αλλά και των Ελληνικών, ενταφιάζονταν σε ταφικούς λάκκους ανοιγμένους στην περιφέρεια και σπανιότερα στο κέντρο του ταφικού θαλάμου.[593] Ορισμένοι από αυτούς είχαν διανοιχτεί για να δεχτούν τον ενταφιασμό ενός σημαντικού προσώπου, γεγονός που φαίνεται από τον προσεγμένο τρόπο κατασκευής τους και το πλούτο των κτερισμάτων τους. Εκτός όμως από τις πρωτογενείς ταφές ορισμένοι λάκκοι είχαν δεχθεί τα κτερίσματα και τα διαλυμένα οστά παλαιοτέρων ταφών, τα οποία, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, είχαν τοποθετηθεί με αμέλεια και χωρίς τάξη.[594] Στα νεκροταφεία των ανωτέρω περιοχών διεξάγονταν επίσης πρωτογενείς ή δευτερεύουσες ταφές εντός τειχισμένων ή ατείχιστων κογχών ανοιγμένων στα πλευρικά τοιχώματα του θαλάμου και συχνά σε επίπεδο ψηλότερο από αυτό του δαπέδου του τάφου.[595]

---

[590] Wace 1932, 141, 145. Blegen 1937a, 250. Deshayes 1966, 243. Η πρακτική αυτή, η οποία απουσιάζει από το νεκροταφείο των Ελληνικών, πιθανότατα να χρησιμοποιούνταν προκειμένου να προστατέψει τους εισερχόμενους στον τάφο από τον κίνδυνο μετάδοσης πιθανής μολυσματικής ασθένειας.

[591] Πρωτογενείς ταφές βρέθηκαν στους πλευρικούς θαλάμους των Τάφων Πρόσυμνας 26 και Δενδρών 6, ενώ ανακομιδές οστών μαζί με κτερίσματα βρέθηκαν στους παραθαλάμους των Τάφων 6, 27, 79 και 518 των Μυκηνών καθώς και στο δυτικό και βόρειο πλευρικό θάλαμο του τάφου 25 της Πρόσυμνας. Επίσης, Πρωτογενείς ταφές μαζί με ανακομιδές βρέθηκαν στον πλευρικό θάλαμο του τάφου 5 καθώς και στον ανατολικό πλευρικό θάλαμο του τάφου 25 της Πρόσυμνας, γεγονός που πιστοποιεί την ταφική χρήση των πλευρικών θαλάμων.

[592] Κουμανούδης και Καστόρχης 1877, 167-172.

[593] Περισσότερα για τους ταφικούς λάκκους εντός θαλαμωτών τάφων πρβλ. Kontorli-Papadopoulou 1975, 287-289.

[594] Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι λάκκοι στο νεκροταφείο της Πρόσυμνας, εντός των οποίων είχαν τοποθετηθεί με αμέλεια τα οστά παλαιότερων επιδαπέδιων ταφών (Blegen 1937a, 245-247).

[595] Πλευρική κόγχη στον τάφο 26 του νεκροταφείου Κολωνακίου στη Θήβα περιείχε την ταφή ενήλικα σε στάση ύπτια εκτάδην (Κεραμόπουλλος 1917, 19. Κόγχες με ανακομιδές αναφέρονται από τους τάφους 8, 16, 29 , 34 της Πρόσυμνας και 47 των Μυκηνών, ενώ στον

Ο αριθμός των νεκρών που δέχονταν οι τάφοι των ανωτέρω νεκροταφείων είναι δύσκολο να υπολογιστεί καθότι πρόκειται για οικογενειακούς τάφους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν σε χρήση άνω των 300 χρόνων.[596] Στους θαλαμωτούς τάφους της Ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως και των Ελληνικών, ενταφιάζονταν άνδρες, γυναίκες και παιδιά, γεγονός που υποδηλώνει τη σημασία που απέδιδαν οι Μυκηναίοι στη συνέχεια και διαιώνιση του γένους και της κοινής καταγωγής. Κοινό έθιμο μεταξύ των περισσότερων νεκροταφείων της Ηπειρωτικής Ελλάδας και του νεκροταφείου των Ελληνικών αποτελεί η θραύση των αγγείων και οι τελετές αποχωρισμού στο δρόμο των τάφων.[597]

Όσον αφορά στα κτερίσματα, ο αριθμός και το είδος τους εξαρτάται από την κοινωνική θέση και τον πλούτο των κατόχων του τάφου καθώς και τα ταφικά έθιμα της περιοχής του νεκροταφείου. Τάφοι με κτερίσματα ανάλογου ή ακόμη μεγαλύτερου πλούτου από αυτόν του νεκροταφείου των Ελληνικών έχουν βρεθεί τόσο στην Αργολίδα και στη Θήβα όσο και στην Αττική. Πήλινα ειδώλια, τα οποία συνόδευαν ορισμένες ταφές στα Ελληνικά, απαντούν σε τάφους της Αργολίδας και της Αττικής.[598] Παρομοίως, επικασσιτερωμένα αγγεία, τα οποία έχουν βρεθεί σε αρκετούς τάφους των Ελληνικών, απαντούν σε τάφους της Αργολίδας, Θήβας και Αττικής. Γενικά, όμως δεν είναι δυνατόν να γίνει σύγκριση μεταξύ των κτερισμάτων των τάφων των Ελληνικών με τα κτερίσματα από τα νεκροταφεία της Αργολίδας και της Αττικής, καθότι οι τάφοι των Ελληνικών, όπως και της Θήβας, είχαν συληθεί εντατικά και διαχρονικά, με αποτέλεσμα τα διασωθέντα κτερίσματα να είναι ελάχιστα και να μην αποκαλύπτουν τον πραγματικό αριθμό και τον πλούτο των τάφων. Σχετικά με τον τρόπο απόθεσης των κτερισμάτων, αυτά τοποθετούνταν κατά το συνήθη τρόπο, στο ύψος του κεφαλιού, των ποδιών, στο σώμα ή στο στήθος του νεκρού.[599]

παραθάλαμο του τάφου 27 των Μυκηνών είχε ανοιχτεί πλευρική κόγχη, εντός της οποίας βρέθηκαν κρανία και πρόχους.

[596] Ο Blegen βασιζόμενος στον αριθμό των κρανίων αναφέρει ότι σε 48 τάφους της Πρόσυμνας είχαν ενταφιασθεί 449 άτομα, μέσος όρος ταφών σε κάθε τάφο 9 άτομα. Ο αριθμός αυτός θα ήταν μεγαλύτερος αν το σκελετικό υλικό είχε μελετηθεί από ανθρωπολόγο.

[597] Το ανωτέρω έθιμο σπανίζει στα νεκροταφεία της Αχαΐας και Ηλείας και δεν απαντά καθόλου στο νεκροταφείο της Περατής.

[598] Σχετικά με την παρουσία πήλινων ειδωλίων σε τάφους της Αττικής πρβλ. Cavanagh 1998, 109-110.

[599] Πλησίον στο σώμα της κεντρικής ταφής του Τάφου ΙΙΙ της Αγοράς βρέθηκαν υπολείμματα ξύλινου τραπεζιού, επάνω στο οποίο ενδεχομένως είχαν τοποθετηθεί τα πολύτιμα κτερίσματα, που συνόδευαν την ταφή (Immerwahr 1971, 171).

3.10. Το Νεκροταφείο των Ελληνικών και οι ταφικές πρακτικές σε όμορα ταφικά μνημεία (τύμβοι Καστρουλίων, θολωτός Ανθείας)

Σε απόσταση 600μ. περίπου Α-ΒΑ της νεκρόπολης των Ελληνικών στην επίπεδη κορυφή μικρού γηλόφου στη θέση *Καστρούλια* Αμφείας βρέθηκαν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους δύο τυμβοειδή εξάρματα της ΜΕ Ι περιόδου **(Εικ. 364-366, 377)**.[600] Τα ανωτέρω ταφικά μνημεία είχαν κατασκευασθεί σε περιβάλλον της ΠΕ ΙΙ περιόδου, όπως υποδηλώνεται από τη μεγάλη ποσότητα ΠΕ ΙΙ κεραμικής που βρέθηκε στην εξωτερική επίχωση των τύμβων.[601]

Στο κέντρο του νοτιότερου τύμβου (τύμβος 1) βρέθηκε διαταραγμένη λακκοειδής ταφή ωοειδούς σχήματος, η οποία περικλειόταν από λίθινη κατασκευή ελλειψοειδούς σχήματος κατασκευασμένη από αργολιθοδομή και χώμα ως συνδετικό υλικό **(Εικ. 367)**. [602] Στην ανατολική στενή πλευρά του τάφου βρέθηκε το κρανίο μαζί με τμήμα της σπονδυλικής στήλης ανθρώπινου σκελετού καθώς και θραύσματα χάλκινων ψήφων σε σχήμα μινωικού διπλού πελέκεως, ενώ θραύσματα οστών και οστράκων της ΜΕ Ι περιόδου συλλέχθηκαν από το υπόλοιπο τμήμα του τάφου. [603]

Σαράντα μέτρα περίπου βορειότερα του τύμβου 1 βρισκόταν ο τύμβος 2, η ΒΑ πλευρά του οποίου είχε διαταραχθεί παλαιότερα από αρχαιοκάπηλους **(Εικ. 366)**. Κατά την ανασκαφική έρευνα ήλθαν στο φως τρεις ατομικές ταφές, δύο ενηλίκων και μία παιδική, όλες της ΜΕ Ι περιόδου. [604] Ειδικότερα, στο κέντρο περίπου της ΝΑ πλευράς του τύμβου είχε ανοιχθεί στο φυσικό έδαφος μικρός αβαθής λάκκος, που περιείχε τα υπολείμματα παιδικής ταφής κτερισμένης με μία πρόχου, ένα κάνθαρο αμαυρόχρωμης βαφής και χάλκινο δακτύλιο **(Εικ. 368, 392)**. Σε ύψος ενός περίπου μέτρου περίπου από πάνω βρέθηκε λιθοσωρός αποτελούμενος από μικρό αριθμό

---

[600] Οι τύμβοι των *Καστρουλίων* διαφέρουν από τους υπόλοιπους τύμβους της Μεσσηνίας καθώς δεν είχαν λίθινο μανδύα και περίβολο, ήταν οικογενειακοί και δεν είχαν κενοτάφιο και ταφές σε πίθους. Για τους ΜΕ τύμβους και τη ΜΕ κεραμική στην Μεσσηνία πρβλ. Χασιακού 2003.

[601] Η ανασκαφική έρευνα των τύμβων διενεργήθηκε κατά τη χρονική περίοδο 2000-2001 υπό την επίβλεψη, αρχικά, της γράφουσας και στη συνέχεια και του J. Rambach. Μία πρώτη δημοσίευση της ανασκαφής έγινε από τον Rambach (Rambach 2007a , 137-150).

[602] Οι εσωτερικές διαστάσεις της κατασκευής, η οποία έχει προσανατολισμό Α-Δ και στο μεγαλύτερο τμήμα της ήταν κατεστραμμένη, είναι 2×1.50μ., πάχος 0,50 μ.

[603] Αναλυτικά για τους προϊστορικούς τύμβους της Μεσσηνίας πρβλ. Κορρές 1976γ, 337-369. 1996, 22-24. Για τους τύμβους Αργολίδας και Μεσσηνίας πρβλ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1981, 222-231. Γενικά για τους Ελλαδικούς τύμβους πρβλ. Müller a 1999, 1-42.

[604] Την ίδια περίοδο (ΜΕ Ι) χρονολογείται και ο τύμβος στη Βοϊδοκοιλιά Πυλίας (Κορρές 1979β, 15-23).

αργών λίθων, που πιθανόν χρησίμευαν ως σήμα της παιδικής ταφής. Η μελέτη της στρωματογραφίας έδειξε ότι η ανωτέρω ταφή αρχικά είχε καλυφθεί με ένα μικρό τύμβο, ο οποίος στη συνέχεια καλύφθηκε από την επίχωση του μεγάλου τύμβου. Στη ΝΔ πλευρά του τύμβου, περίπου 0.10-0.15 μέτρα επάνω από το φυσικό έδαφος, βρέθηκε ένα είδος τεχνικού δαπέδου ορθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 2.40×2μ., κατασκευασμένο από μικρά ποταμίσια βότσαλα **(Εικ. 369)**. Στο κεντρικό τμήμα του βοτσαλωτού δαπέδου, το οποίο είχε καταστραφεί, βρέθηκε κιβωτιόσχημη ασύλητη λακκοειδής ταφή με προσανατολισμό Α-Δ και διαστάσεις 2×1.20μ., βάθος 1μ **(Εικ. 370)**.[605] Στο δάπεδο της ταφής βρέθηκε γυναικείος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι τοποθετημένο ανατολικά και το πρόσωπο στραμμένο νότια **(Εικ. 371-373)**.[606] Η είσοδος στον τάφο ίσως να βρισκόταν στην δυτική πλευρά, προς την οποία ο λακκοειδής τάφος εκτεινόταν 1μ. περίπου δυτικά του βοτσαλωτού δαπέδου **(Εικ. 375)**. Σύμφωνα, ωστόσο, με τα υφιστάμενα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν ο τάφος είχε ανοιχθεί από πάνω και στη συνέχεια καλύφθηκε με ξύλινους δοκούς πάνω από τους οποίους κατασκευάστηκε το βοτσαλωτό δάπεδο, ή αν εξαρχής είχε ανοιχθεί ως θαλαμωτός τάφος με την είσοδο στα δυτικά.

Η γυναικεία ταφή ήταν κτερισμένη με 30 πήλινα αγγεία της ΜΕ Ι περιόδου, ορισμένα από τα οποία έφεραν γραπτή διακόσμηση, ενώ κάποια άλλα ήταν εγχάρακτα **(Εικ. 374)**. Μεγάλος αριθμός αγγείων βρέθηκε στο ύψος του κεφαλιού της νεκρής ή κατά μήκος της νότιας πλευράς του τάφου εμπρός από το σώμα, ενώ αγγεία βρέθηκαν και στο ύψος των ποδιών, πίσω από την πλάτη ή επάνω στο σώμα. Απέναντι από το κεφάλι στην ΝΑ πλευρά του τάφου είχαν τοποθετηθεί το ένα επάνω στο άλλο δύο πήλινα σφονδύλια, τα οποία έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση **(Εικ. 389)**. Στο στήθος της νεκρής βρέθηκαν χάντρες από ημιπολύτιμους λίθους καθώς και μικρότατου μεγέθους οστέινες χάντρες **(Εικ. 390)**. Επίσης, τέσσερα χάλκινα περίαπτα σε σχήμα διπλού πελέκεως, τα οποία ίσως αποτελούν τα πιο πρώιμα παραδείγματα του είδους τους στην Ηπειρωτική Ελλάδα και ίσως μαρτυρούν μινωικές επιδράσεις

[605] Παρόμοια λακκοειδής ταφή της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου, η οποία καλυπτόταν με ξύλινους δοκούς και πλακωτούς λίθους, βρέθηκε στα Βολιμίδια (τάφος Κεφαλοβρύσου 1). Ο τάφος είχε δεχτεί πολλαπλές ταφές, σε αντίθεση με τον τύμβο 2 των Καστρουλίων, ο οποίος περιελάμβανε μόνο ατομικές ταφές.

[606] Η νεκρή, η οποία είχε αποτεθεί επί του δεξιού πλευρού σε στάση συνεσταλμένη, συνοδευόταν πάνω από είκοσι περίπου αγγεία. Από την καλή διατήρηση της οδοντοστοιχίας της νεκρής συμπεραίνεται ότι πρόκειται για άτομο νεαρής ηλικίας, πιθανόν 18-20 ετών.

θρησκευτικής φύσεως **(Εικ. 391)**.[607] Στο νότιο άκρο του βοτσαλωτού δαπέδου βρέθηκε τρίτος τάφος μερικώς κατεστραμμένος, ο οποίος περιείχε μία ταφή πιθανόν ανδρική, κτερισμένη με ένα χάλκινο μαχαίρι και ένα χάλκινο εγχειρίδιο καθώς και με πέντε αγγεία **(Εικ. 376)**.

Από την κεραμική που είχε αποτεθεί στη γυναικεία ταφή 2 του τύμβου 2 ξεχωρίζει πρόχους με ραβδώσεις στον ώμο, εισηγμένη ενδεχομένως από τη Μεσαρά Κρήτης καθώς και μεγάλος ασκός με θαυμάσια αμαυρόχρωμη διακόσμηση, αγγείο πιθανόν εισηγμένο από την περιοχή της Αίγινας **(Εικ. 378- 379)**. Η υπόλοιπη κεραμική αποτελείται από χαρακτηριστικά ΜΕ τεφρά μινύεια αγγεία, όπως αμφορίσκους, κανθάρους, δέπατα αμφικύπελλα, δίωτους δικωνικούς σκύφους και πυριατήριο με εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση **(Εικ. 380-388)**.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στον τύμβο ΙΙ πιθανόν να είχαν ενταφιασθεί τα μέλη μιας οικογένειας, από τα οποία η γυναίκα είχε δεχθεί τα περισσότερα κτερίσματα. Πιθανόν να ήταν ιέρεια ή κάποιο εξέχον μέλος της κοινωνίας της εποχής.[608] Επί πλέον, προκύπτει ότι στην περιοχή των Ελληνικών Ανθείας ήδη από τη ΜΕ Ι εποχή είχε αναπτυχθεί μια ιεραρχικά δομημένη κοινωνία, στην οποία υπαγόταν το άτομο και λειτουργούσε ως μέλος της. Άλλωστε, ο ενταφιασμός, αρχικά στους τύμβους και αργότερα στους θολωτούς και θαλαμωτούς τάφους υποδηλώνει το πέρασμα από την ατομικότητα (ενταφιασμοί σε ατομικούς κιβωτιόσχημους τάφους) σε μια ευρύτερη κοινωνική μονάδα, όπως η οικογένεια και το γένος.

Σε απόσταση περίπου 1.000 περίπου δυτικά των τύμβων των *Καστρουλίων*, στις υπώρειες της ράχης των Ελληνικών βρίσκεται ο ηγεμονικός θολωτός τάφος της Ανθείας, ο οποίος παρά τη σύλησή του απέδωσε ευρήματα, τα οποία διαφωτίζουν περαιτέρω της ταφικές πρακτικές που ασκούνταν στην ΝΑ Μεσσηνία κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ Ι-ΙΙ). Ο τάφος δύναται να συγκριθεί με τους θαλαμωτούς τάφους των Ελληνικών ως προς τις ταφικές πρακτικές που ασκούνταν στο εσωτερικό του καθώς οι νεκροί είχαν ενταφιασθεί επί του δαπέδου σε στάση οκλάζουσα, συνεσταλμένη και ενδεχομένως εκτάδην. Πρωτογενής γυναικεία ταφή σε στάση συνεσταλμένη βρέθηκε εντός πίθου τοποθετημένου σε λάκκο

[607] Ο θρησκευτικός ρόλος του συμβόλου έχει γίνει αντικείμενο συζητήσεως (Nilsson 1950, 194-235). Θέμα συζητήσεως αποτελεί επίσης κατά πόσο τα περίαπτα αυτά υποδηλώνουν μινωϊκή επίδραση ή αντικατοπτρίζουν ηπειρωτική παράδοση με καταβολές στην ΠΕ ΙΙ περίοδο (Αντωνίου 2008, 449, υποσημείωση 1898).

[608] Αναλυτικά για τη θρησκεία και την κοινωνία κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο πρβλ. Whittaker 2014.

ελλειψοειδούς σχήματος ανοιγμένο στο δάπεδο της ΝΑ πλευράς του τάφου. [609] Ο ενταφιασμός των νεκρών σε στάση συνεσταλμένη και υπτίως οκλάζουσα απαντά και στους τάφους των Ελληνικών. Αντίθετα, στους τάφους των Ελληνικών δεν έχουν βρεθεί ταφές ή ανακομιδές εντός ταφικών πίθων, πρακτική που έχει πιστοποιηθεί και σε άλλους πρώιμους θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας.[610] Επίσης, η παρουσία ταφικού λάκκου και λάκκου ανακομιδών στην ΑΝΑ πλευρά του θολωτού τάφου υποδηλώνει ότι παράλληλα με τις επιδαπέδιες ταφές διεξάγονταν πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές σε λάκκους ανοιγμένους στα δάπεδα, πρακτική που απαντά και στους τάφους των Ελληνικών.[611] Παρομοίως, η παρουσία στο μυκηναϊκό στρώμα του τάφου μεγάλου αριθμού οστών ανθρώπων και ζώων (ιπποειδών, βοοειδών, κατοικίδιων) υποδηλώνει τη διεξαγωγή επιδαπέδιων ανακομιδών καθώς και την τέλεση θυσιών ή νεκροδείπνων προς τιμή των νεκρών, πρακτική που απαντά επίσης σε τάφους των Ελληνικών **(Εικ. 350)**.[612] Επίσης, η ανεύρεση δύο αλόγων τοποθετημένων συμμετρικά, το ένα απέναντι στο άλλο, στη ΝΑ πλευρά του τάφου υποδηλώνει ότι τα δύο ζώα, τα οποία ενδεχομένως είχαν σύρει το άρμα της νεκρικής πομπής, θυσιάστηκαν προς τιμή κάποιου τοπικού ηγεμόνα.[613] Θυσία αλόγου ίσως

[609] Σε οκλάζουσα στάση είχε ενταφιασθεί ένας νεκρός στον τάφο 5 και 59 του νεκροταφείου της Περατής (Ιακωβίδης 1970, 167, 186, πιν. 165). Σε παρόμοια στάση είχε ενταφιασθεί ο νεκρός στο άνω στρώμα της Μυκηναϊκής επίχωσης του θολωτού τάφου 1 της Τραγάνας (Κουρουνιώτης 1914, 101).

[610] Το έθιμο της ταφής σε πίθο, σύμφωνα με τον καθηγητή Κορρέ, είναι καθαρό ελλαδικό και όχι μινωικό. Η καταγωγή του θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ταφές σε πίθους της ΜΕ Ι περιόδου στον τύμβο Α της Βοϊδοκοιλιάς, στις ΜΕ Ι/ΙΙ ταφές σε πίθους στον τύμβο Κοκοράκου, στις πιθοταφές της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου στον τύμβο των Παπουλίων, στις ταφές σε πίθους της ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕΙ περιόδου στον τύμβο των Καμινίων, στους τρεις ταφικούς πίθους της ΥΕ ΙΙ περιόδου για ανακομιδές στο Νότιο θολωτό τάφο Ι της Περιστεριάς, στον ταφικό πίθο στον τύμβο Κισσού καθώς και στο θολωτό Τάφο Βαγενά (Τάφος V) (Blegen et al. 1973, 134-156). Σύμφωνα με τον Κορρέ, το έθιμο της ταφής σε πίθους στους θολωτούς τάφους διαρκεί έως την ΥΕ ΙΙ περίοδο.

[611] Ο ταφικός λάκκος, ο οποίος φαίνεται ότι είχε συληθεί από την αρχαιότητα, περιείχε λίγα αποσαθρωμένα οστά, όστρακα, θραύσματα πήλινων αγγείων, θραύσματα χάλκινου αιχμηρού αντικειμένου με σιδερένια επένδυση, ψήφους αμέθυστου και υαλόμαζας, χάλκινο ομοίωμα κρεάγρας, σφραγιδόλιθο με παράσταση λέοντος καθώς και χάλκινο κάτοπτρο με ελεφαντοστέινη λαβή (ημερολόγιο ανασκαφής 4, σελ. 61-111).

[612] Σε αρκετά σημεία αυτού του στρώματος ήταν εμφανή τα ίχνη τέφρας και πυράς, ενώ λεπτό στρώμα από καρβουνίδια κάλυπτε το ΒΔ τεταρτημόριο και μεγάλο τμήμα των υπολοίπων (ημερολόγια ανασκαφής 3, 4) .

[613] Ο σκελετός του ενός αλόγου βρέθηκε με απλωμένα τα πισινά του πόδια, μαζεμένα τα μπροστινά και τεντωμένο προς τα πάνω το λαιμό και το κεφάλι, το οποίο έβλεπε ανατολικά. Κάτω από αυτό το σκελετό, περίπου 0.29μ. βαθύτερα, βρέθηκαν άλλα οστά ζώου, ενδεχομένως αλόγου (ημερολόγιο ανασκαφής 3, σελ. 57).

είχε λάβει χώρα και σε ορισμένους τάφους των Ελληνικών, όπως φαίνεται από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού του νεκροταφείου.[614]

Στο θολωτό τάφο της Ανθείας λάμβανε χώρα το έθιμο της ηρωολατρείας ή προγονολατρείας, δεδομένου ότι στα άνω στρώματα της επίχωσης του τάφου βρέθηκε κεραμική Ελληνιστικών χρόνων, πήλινα ειδώλια και πλακίδια με ανάγλυφες παραστάσεις νεκρόδειπνων, οπλιτών, ιππέων και γυναικείων μορφών σε στάση σεβίζουσα, ενώ σε χαμηλότερο στρώμα βρέθηκαν αγγεία και κεραμική ΠΓ και Γεωμετρικών χρόνων. [615] Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τα αγγεία και η κεραμική των ιστορικών χρόνων βρέθηκαν σε στρώμα που έφερε έντονα ίχνη φωτιάς και περιείχε μεγάλο αριθμό οστών ζώων.[616]

Όσον αφορά στα κτερίσματα, ο θολωτός τάφος, παρά τη σύλησή του, απέδωσε, όπως και οι τάφοι των Ελληνικών, πλούσια και πολύτιμα κτερίσματα ενδεικτικά του κύρους και της ανώτερης κοινωνικής θέσης των κατόχων του.[617] Εκτός από την κεραμική, τους νεκρούς συνόδευαν κοσμήματα, αντικείμενα από πολύτιμα υλικά, είδη καλλωπισμού, σφραγιδόλιθοι, όπλα και εργαλεία.[618] Από τα κεραμικά σκεύη που είχαν αποτεθεί στον τάφο ξεχωρίζουν δύο ανακτορικού ρυθμού τρίωτοι πιθαμφορείς, από τους οποίους ο ένας φέρει σε όλο το σώμα παράσταση οκτώσχημων ασπίδων.[619] Ο δεύτερος, ο οποίος απηχεί καθαρά ΥΜ Ιβ πρότυπα, φέρει εννέα λαβές και η διακόσμησή του, κρεμάμενοι κρόκοι με συνεχόμενα ημικύκλια, διευθετείται σε ζώνες **(Εικ. 360)**.[620] Επί πλέον, από τον τάφο προέρχονται γραπτοί

---

[614] Η αλογοθυσία απαντά σπάνια στο προϊστορικό Αιγαίο και δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα σε άλλο θολωτό τάφο της Μεσσηνίας, ενώ υπάρχουν παραδείγματα από την Αργολίδα και την Αττική. Ζεύγος ταφών αλόγων βρέθηκε στους τύμβους Β και Γ των Δενδρών (Protonotariou-Deilaki 1990, 94-103). Επίσης, δύο άλογα είχαν τοποθετηθεί συμμετρικά και αντιθετικά μεταξύ τους στην αρχή του δρόμου του θολωτού τάφου του Μαραθώνα (Vermeule 1983, 322), ενώ ζεύγος αλόγων βρέθηκε και στο δάπεδο της θόλου του θολωτού τάφου της Καλλιθέας Πατρών (Παπαδόπουλος 1987, 69-72). Περισσότερα για την αλογοθυσία πρβλ. Kosmetatou 1993, 31-41.

[615] Πράξεις ηρωολατρείας τελούνταν και στο θαλαμωτό τάφο στο Μεγάλο Καστέλλι Θήβας.

[616] Περισσότερα για τη μεταγενέστερη χρήση του θολωτού τάφου της Ανθείας στις σελ. 233-236 της παρούσα μελέτης

[617] Στην παρούσα μελέτη γίνεται μία συγκριτική παρουσίαση του υλικού από το θολωτό τάφο της Ανθείας. Η μελέτη του υλικού, η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί, έχει ανατεθεί στον αρχαιολόγο Χρήστο Λιάγκουρα, τον οποίο και ευχαριστώ για την ευγενική παραχώρηση των φωτογραφιών.

[618] Ευρήματα του θολωτού τάφου Ανθείας εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας.

[619] Αναλυτικά για τη συμβολική σημασία της οκτώσχημης ασπίδας στην Αιγαιακή τέχνη πρβλ. Marinatos 1986, 52-58. Rehack 1992, 115-124. Δανιηλίδου 1998.

[620] Το αγγείο μοιάζει πολύ με τον ΥΜ ΙΒ πιθαμφορέα από την Τύλισο (Betancourt 1992, πιν. 23 Η).

αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, ραμφόστομη πρόχους με πτυχώσεις, ραμφόστομη οφθαλμοπρόχρους με τρέχουσα σπείρα, τρίωτος αμφορίσκος με διακόσμηση φύλλων κισσού και στιγμές ως παραπληρωματικό κόσμημα, αλάβαστρα, κύπελλα ‘‘Keftiu’’ καθώς και επικασσιτερωμένα κυάθια και επικασσιτερωμένες κύλικες. Στα αγγεία από πολύτιμα μέταλλα συμπεριλαμβάνεται χάλκινη φιάλη με σφυρήλατη διακόσμηση, θραύσματα αργυρού αγγείου καθώς και λεπτά θραύσματα σιδήρου προερχόμενα ενδεχομένως από σιδερένιο αγγείο. [621] Ενδείξεις για την ύπαρξη αγγείων από πολύτιμα μέταλλα έχομε και από το νεκροταφείο των Ελληνικών. [622]

Τα κοσμήματα που συνόδευαν το νεκρούς του θολωτού τάφου θα μπορούσαν επίσης να συγκριθούν ως προς την ποιότητα και την ποικιλία των υλικών με αυτά των Ελληνικών καθώς ο θολωτός τάφος της Ανθείας απέδωσε περιδέραια αποτελούμενα από χρυσούς ανάγλυφους ψήφους σε σχήμα άνθους λωτού, ρόδακα, κρεμαστής έλικας καθώς και έξι περίαπτα του τύπου της κυματιστής ταινίας από υαλόμαζα.[623] Από το θολωτό τάφο προέρχονται, επίσης, σφαιρικές ψήφοι από χρυσό, αμέθυστο, υαλόμαζα, κοβάλτιο και οστό, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για ύπαρξη ψήφων από κύανο (lapis lazuli), ο οποίος, ως γνωστό, ήταν σπάνιο και περιζήτητο πέτρωμα και εισαγόταν από την Ανατολή.[624] Από τα υπόλοιπα κοσμήματα ξεχωρίζουν χάλκινο δακτυλιόσχημο ενώτιο, τμήμα χρυσής αλυσίδας, φύλλα χρυσού σε σχήμα ρόδακα με οπές ραφής, χρυσοί δίσκοι, κάποιοι από τους οποίους έφεραν οπές ραφής, θραύσματα χρυσών ακόσμητων ταινιών καθώς και ψήγματα και φυλλάρια χρυσού, ορισμένα από τα οποία ήταν τσαλακωμένα και βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της θόλου.

Εξαίρετα δείγματα κοσμηματοτεχνίας αποτελούν τα δύο χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια της ΥΕ ΙΙ περίοδου με έγγλυφες παραστάσεις μινωικής έμπνευσης, τα οποία προφανώς συνόδευαν τις ταφές ατόμων που ανήκαν στην κορυφή της

---

[621] Η φιάλη, της οποίας η χρήση ενδεχομένως ήταν τελετουργική ή θρησκευτική, διακοσμείται με διπλό ρόδακα στο κέντρο και τρέχουσα σπείρα στην περιφέρεια, επάνω από την οποία αποδίδεται πλαστικά κυκλική κυματοειδής γραμμή. Η λαβή αποτελείται από έλασμα διπλωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργεί κύλινδρο. Το σχήμα της φιάλης είναι σπάνιο στον Μυκηναϊκό κόσμο και για αυτό δεν αποκλείεται το αγγείο να προέρχεται από την Κρήτη.

[622] Το έθιμο απόθεσης σκευών από πολύτιμα υλικά σε ταφικά σύνολα απαντά ήδη από τα πρώτα χρόνια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, όπως δείχνουν οι λακκοειδείς τάφοι του *Ταφικού Κύκλου Α* των Μυκηνών, και συνεχίζει σε μικρότερη κλίμακα καθ’ όλη τη διάρκεια της πρώιμης και των αρχών της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου. Για τα αγγεία από πολύτιμα μέταλλα πρβλ. Davis 1977.

[623] Πρόκειται για στενόμακρο πλακίδιο, επίπεδο στην πίσω όψη, εναλλάξ κυρτό και κοίλο στην κύρια με δύο παράλληλα τρήματα, ένα κάτω από κάθε κυρτή καμπύλη (Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985, 312, εικ. 140).

[624] Ο κύανος ενδεχομένως προερχόταν από το Αφγανιστάν.

κοινωνικής ιεραρχίας της εποχής και τα οποία δύναται να συγκριθούν με το χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι με παράσταση ταυροκαθαψίων από τον τάφο 4 των Ελληνικών.[625] Στο ένα εικονίζεται τοπίο από φοινικόδεντρα και λιοντάρι με υψωμένα τα μπροστινά του πόδια, έτοιμο να επιτεθεί σε μια αγελάδα που θηλάζει το μικρό της **(Εικ. 354)**.[626] Στο άλλο εικονίζεται μέσα σε ένα τοπίο από φοινικόδεντρα ένα άρμα με τετράκτινους τροχούς που σέρνεται από δύο γρύπες.[627] Στο άρμα επιβαίνουν δύο μορφές, προφανώς θεϊκές, που φορούν χαμηλό κάλυμμα κεφαλής, χαρακτηριστικό των υψηλά ισταμένων προσώπων **(Εικ. 355)**.[628]

Κεφαλή χρυσής περόνης και οστέινη περόνη που βρέθηκαν στον τάφο ενδεχομένως είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στερέωση της κόμης ή των ενδυμάτων. Από το θολωτό τάφο της Ανθείας προέρχονται επίσης τέσσερις σφραγιδόλιθοι φακοειδούς σχήματος και μία τριεδρική ψήφος περιδεραίου με δύο σφραγιστικές επιφάνειες από κορναλίνη. Πρόκειται για: α) σφραγιδόλιθο από κορνήλιο λίθο με έγγλυφη σχηματοποιημένη παράσταση τετράποδου ζώου που έχει κεφαλή πτηνού, β) σφραγιδόλιθο από αχάτη με έγγλυφη σχηματική παράσταση λέοντος με το νεογνό του, γ) σφραγιδόλιθο από στεατίτη με έγγλυφη σχηματική παράσταση αγώνα ανάμεσα σε λιοντάρι και ελάφι, δ) σφραγιδόλιθο από πρασινωπό λίθο (ίασπι) με έγγλυφη παράσταση δύο αντωπών ζώων που έχουν κοινό σώμα και ε) τριεδρική ψήφος περιδεραίου με δύο σφραγιστικές επιφάνειες, όπου στη μία απεικονίζεται διπλός πέλεκυς μινωϊκής τεχνοτροπίας και στην άλλη πτηνό, ενδεχομένως πάπια, που πετάει.

Στο θολωτός τάφο της Ανθείας, όπως και στους τάφους των Ελληνικών, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την παρουσία όπλων καθώς έχουν ανευρεθεί ελεφάντινα επίμηλα ξίφων, τα οποία προφανώς κοσμούσαν τις λαβές μακρών χάλκινων ξίφων τύπου Sandars A.[629] Τα ξίφη αυτά, τα οποία έχουν πολύ μακρά

[625] Αναλυτικά για τα σφραγιστικά δακτυλίδια πρβλ. Boardman 1970. Younger 1988.
[626] Βασιλικού 1997, 21-22.
[627] Παρόμοιο θέμα εικονίζεται στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας. Γρύπας σε τοπίο με φοινικόδεντρα εικονίζεται στη μικρογραφική τοιχογραφία της Δυτικής Οικίας στη Θήρα (Doumas 1983, πιν. XV). Γενικότερα, οι γρύπες ως μυθικά όντα συνδέονται άμεσα με θεότητες και τη θεϊκή σφαίρα. Σε χρυσό δακτυλίδι της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου από το θαλαμωτό τάφο 91 των Μυκηνών απεικονίζεται καθιστή θεϊκή μορφή με ιερατικό ένδυμα που κρατά κορδόνι από το οποίο έχει δεμένο ένα γρύπα (*CMS I,* 128. Βασιλικού 1997, 45).
[628] Βασιλικού 1997, 46-47.
[629] Τα ξίφη αυτά επικρατούν κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο μαζί με τον τύπο Sandars Β, ο οποίος είναι καθαρά μυκηναϊκό δημιούργημα, έχει τετράπλευρη λεπτή, στενή λαβή, πλατείς γωνιώδεις ώμους και πλατιά κοντή τριγωνική λεπίδα, που στενεύει βαθμιαία προς την άκρη και καταλήγει σε οξεία αιχμή.

λεπίδα που λεπταίνει βαθμιαία προς τα κάτω, πιστεύεται ότι δημιουργήθηκαν στην Κρήτη.[630] Από τον τάφο προέρχονται ακόμη χρυσοί αμφίκοιλοι ήλοι που ίσως ανήκαν σε χάλκινα ξίφη ή περίτεχνα εγχειρίδια, χάλκινες και λίθινες αιχμές βελών, καθώς και το άνω τμήμα κεκαμμένου χάλκινου ξιφιδίου, έντονα οξειδωμένο.[631] Στον τάφο βρέθηκε, επίσης, ομοίωμα χάλκινης ‘‘πηρούνας’’ (κρεάργα), η οποία έφερε δύο μικρές οπές στο άνω τμήμα των σκελών της.[632] Η χρυσή ωτογλυφίδα (κοχλιάριο) με κοκκιδωτή διακόσμηση **(Εικ. 356)** που βρέθηκε στον τάφο και χαρακτηρίζει κατεξοχήν διακεκριμένες ταφές ενδεχομένως χρησίμευε για την αφαίρεση μικρής ποσότητας ψιμυθίου καλλωπισμού, που φυλασσόταν σε πολυτελή σκεύη καλλωπισμού, όπως οι ελεφάντινες πυξίδες. Μια τέτοια πυξίδα για τη φύλαξη κοσμημάτων ή ειδών καλλωπισμού βρέθηκε στον τάφο και έχει τη μορφή λέμβου με ακρόπρωρο σε σχήμα κεφαλής χήνας **(Εικ. 357)**.[633] Εκτός όμως από την χρηστική λειτουργία, η ανωτέρω πυξίδα ενδεχομένως συνδεόταν και με λατρευτικές και εσχατολογικές δοξασίες της εποχής καθώς η λέμβος με ακρόπρωρο σε μορφή πτηνού έχει ερμηνευθεί ως μέσο που διευκόλυνε το ταξίδι της ψυχής του νεκρού στον Κάτω Κόσμο.[634] Εντός του ταφικού λάκκου στη ΝΑ πλευρά του τάφου βρέθηκε μαζί με λίγα οστά και χάντρες αμέθυστου χάλκινο κάτοπτρο με ελεφάντινη λαβή διακοσμημένη με δύο αντωπές έξεργες πορφύρες μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται

[630] Έχει πιστοποιηθεί, άλλωστε, η παρουσία εργαστηρίου στην Κνωσό για την κατασκευή περίτεχνων ξίφων με λαβές επίχρυσες από ελεφαντόδοντο και άλλα πολύτιμα υλικά από την Νεοανακτορική ήδη περίοδο. Το εργαστήριο αυτό συνέχισε τη λειτουργία του ως και την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο, οπότε αρχίζει και η παρακμή του.

[631] Το κεκαμμένο ξιφίδιο, το οποίο είχε καταστραφεί ηθελημένα κατά την ταφική τελετή προκειμένου να καταστεί άχρηστο και να μην χρησιμοποιηθεί από τους συγγενείς του αποθανόντος, συνδέεται με το έθιμο της ηθελημένης καταστροφής των κτερισμάτων. Τέσσερα λυγισμένα ξίφη τύπου Α βρέθηκαν και στο θολωτό τάφο Βαγενά στον Εγκλιανό (Blegen et al. 1973, 145, 157, 163-164, fig. 229: 12-15). Για την ηθελημένη καταστροφή των κτερισμάτων πρβλ. Åström 1977, 213-218.

[632] Η κρεάργα, σπάνιο εργαλείο της αιγαιακής μεταλλουργίας, χρησίμευε πιθανότατα, όπως και σήμερα, ως πιρούνι με το οποίο ανέσυραν το κρέας από τη χύτρα.

[633] Ελεφάντινο ομοίωμα λέμβου με πιθανή χρήση πυξίδας βρέθηκε και στον τάφο 7 της Ζαφέρ Παπούρα στην Κρήτη (Σακελλαράκης 1971, 188-233). Αναλυτικά για την τυπολογία τους πρβλ. Poursat 1977 b.

[634] Η χρήση του πλοιαρίου ως μέσου μεταφοράς της ψυχής στον κάτω κόσμο ενδέχεται να αντανακλά σχετικές δοξασίες που προέρχονται από την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία (Taylor 2001, 103-105, εικ.104). Κατά την εποχή του Παλαιού Βασιλείου της Αιγύπτου πλοιάρια συχνά ενταφιάζονταν μαζί με τον νεκρό, ενώ κατά την περίοδο του Μέσου Βασιλείου ομοιώματα πλοιαρίων από πηλό, ξύλο ή λίθο συνόδευαν τους νεκρούς. Επίσης, η απεικόνιση πλοιαρίων χαρακτηρίζει τη γραπτή διακόσμηση των Βασιλικών τάφων του Νέου Βασιλείου (Morrison 1995, 131-132, εικ. 151). Ομοιώματα πλοιαρίων, πτηνών και διακοσμητικά ειδώλια με σώμα πτερωτού ζώου και κεφαλή πτηνού (καινοφανή ειδώλια) που είχαν αποτεθεί σε τάφους της Τανάγρας κατά την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο έχουν ερμηνευθεί αναλόγως από αρκετούς ερευνητές της περιόδου (Gallou 2005, 38-51).

διακόσμηση από φολιδωτό κόσμημα **(Εικ. 359)**. Χάλκινο κάτοπτρο με ελεφαντοστέινη λαβή βρέθηκε και στον τάφο 4 των Ελληνικών.

Ο θολωτός τάφος της Ανθείας διέσωσε ορισμένα αντικείμενα και σκεύη από πολύτιμα υλικά με συμβολικό χαρακτήρα, η παρουσία των οποίων διαφωτίζει περαιτέρω τις ταφικές τελετές, τις θρησκευτικές τελετουργίες και δοξασίες της εποχής. Σε αυτά τα πολύτιμα αντικείμενα του τάφου εντάσσονται τα ελεφάντινα ομοιώματα οκτώσχημων ασπίδων, τα οποία ίσως είχαν χρησιμεύσει ως διακοσμητικά ενθέματα σε κάποιο πολυτελές σκεύος ή έπιπλο που συνόδευε τους νεκρούς **(Εικ. 358)**.[635] Επίσης, ελεφάντινο ομοίωμα ράμφους πτηνού, το οποίο ενδεχομένως ανήκε σε κεφάλι γρύπα που είτε είχε προσαρμοστεί σε κάποιο πολυτελές σκεύος είτε αποτελούσε την απόληξη ελεφάντινης ράβδου.[636] Στην ίδια κατηγορία των πολύτιμων αντικειμένων του τάφου με συμβολικό χαρακτήρα ανήκει και ομοίωμα ελεφαντοστέινου κιονίσκου, το οποίο ενδεχομένως είχε χρησιμεύσει ως λαβή αντικειμένου. Πρόκειται για μινωικό ιερό σύμβολο που απαντά και σε τάφους της Αργολίδας, ενώ ανάλογες απεικονίσεις είναι γνωστές από την εικονογραφία της εποχής.[637] Ο Evans ερμήνευσε τον κίονα ως απεικόνιση ανεικονικής λατρείας και τον ταύτισε με την ίδια τη θεότητα. Συνήθως όμως οι κίονες ερμηνεύονται ως σήματα που ορίζουν τον τόπο όπου επιτελείται η ‘‘επιφάνεια της θεότητας’’. Η επιλογή του κίονα ως ιερού συμβόλου μπορεί να βασίζεται και στη λειτουργικότητά του ως φέροντος αρχιτεκτονικού στοιχείου. Για τους ίδιους λόγους και οι Αιγύπτιοι προσέδωσαν στους κίονες ιερό χαρακτήρα. Οι Μυκηναίοι φαίνεται ότι δανείστηκαν

---

[635] Η ασπίδα είναι αγαπητό διακοσμητικό θέμα της κρητομυκηναϊκής μικροτεχνίας με θρησκευτικό συμβολισμό, ο οποίος θα μπορούσε να παραπέμπει σε μια πολεμική θεότητα.

[636] Άνω τμήμα ελεφάντινης ολόγλυφης ράβδου, που απολήγει σε κεφάλι γρύπα, έχει βρεθεί σε στρώμα της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου στην Καδμεία της Θήβας και έχει ερμηνευθεί ως βασιλικό σκήπτρο (Σπυρόπουλος 1970δ, 268-272, εικ. 1-3. Poursat 1977 b, 233, πιν. V, 4. Δημακοπούλου 1988, 256, αρ. 272).

[637] Ιερός κίονας απεικονίζεται στις δύο μακρές πλευρές πήλινης λάρνακας από τον τάφο 51 του νεκροταφείου της ΥΕ ΙΙΙΑ2-Γ πρώιμης περιόδου της Τανάγρας. Στη μια μακρά πλευρά ο κίονας εικονίζεται ελεύθερος από αρχιτεκτονικό πλαίσιο πατώντας όμως σε στυλοβάτη και επιστεφόμενος από κιονόκρανο. Ανά δύο μορφές προφανώς γυναικείες σεβίζουν προς τον κίονα. Είναι ενδεδυμένες με ενιαίους χιτώνες ή ιερατικά άμφια και πόλους ή στέμματα στην κεφαλή τους. Στην άλλη μακρά πλευρά άπτερη σφίγγα με τέσσερα πόδια, δύο χέρια, στέμμα στο κεφάλι και γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με ενιαίο χιτώνα και στέμμα στο κεφάλι πλαισιώνουν και σεβίζουν προς τον Ιερό κίονα. Οι σκηνές αυτές πάνω σε ταφική λάρνακα επιβεβαιώνουν ότι η ταφική τελετουργία περιλάμβανε και θρησκευτικές πράξεις οι οποίες αποσκοπούσαν στην προστασία του νεκρού, δηλ. της ψυχής του, από τις θείες δυνάμεις που εκπροσωπούν τα ιερά σύμβολα της μυκηναϊκής θρησκείας στην προκείμενη περίπτωση ο Ιερός κίονας και το μυθικό όν (Σπυρόπουλος 1971β, 12. Δημακοπούλου και Κόνσολα 1981, 84. Immerwahr 1995, 113. Gallou 2005, 50, fing. 50a-b).

αυτό το ιερό σύμβολο από την Κρήτη και το προσάρμοσαν στη δική της ιδεολογία. Στην προκειμένη περίπτωση ο κίονας θα πρέπει να αποτελεί σύμβολο τόσο της θεότητας, όσο και του ανώτατου άρχοντα, ταυτίζοντας με αυτό τον τρόπο τον άρχοντα με τη θεότητα.

Από την προκατακτική εξέταση του ανωτέρω υλικού και κυρίως της κεραμικής προκύπτει ότι ο θολωτός τάφος της Ανθείας ήταν σε χρήση από το τέλος της ΥΕ Ι ή τις αρχές της ΥΕ ΙΙΑ και έως την αρχή της ΥΕ ΙΙΙΑ1. Ουσιαστικά, διαφαίνεται ότι ο τάφος παύει να είναι σε χρήση με την έναρξη λειτουργίας του παρακείμενου νεκροταφείου των θαλαμωτών τάφων στην κορυφή της ράχης των Ελληνικών. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να υποδηλώνει αλλαγή της κοινωνικής ομάδας που έλεγχε πολιτικά και οικονομικά την περιοχή της Ανθείας κατά την περίοδο αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

4.1. Τα Ελληνικά Ανθεία και η Επικράτεια του Νέστορος

Από τα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Β πληροφορούμαστε ότι το ανακτορικό κέντρο στο λόφο του Άνω Εγκλιανού κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ εξουσίαζε το σύνολο σχεδόν της Μεσσηνιακής επικράτειας.[638] Στις πινακίδες Ng 319 και Ng 332 της σειράς Na διαφαίνεται η πολιτική και γεωγραφική διαίρεσή του σε δύο επαρχίες **(Εικ. 2)**: την Εντεύθεν και την Εκείθεν.[639] Η Εντεύθεν επαρχία, η οποία στα κείμενα των πινακίδων αναφέρεται de-we-ro-a3-ko-ra-i-ja (Αυτή η πλευρά του Αιγόλεω) καταλάμβανε την περιοχή δυτικά του όρους Αιγάλεω και πιθανόν έφθανε μέχρι την περιοχή βόρεια της Κυπαρισσίας. Η Εκείθεν επαρχία (pe-ra-a3-ko-ra-i-ja), η οποία απλωνόταν ανατολικά του όρους Αιγάλεω καταλάμβανε τη Μεσσηνιακή ενδοχώρα και έφθανε ΝΑ ως τους πρόποδες του Ταϋγέτου.[640]

Η Εντεύθεν επαρχία, η οποία πρέπει να είχε ενσωματωθεί σχετικά νωρίς στο βασίλειο του Νέστορος, είχε διαιρεθεί σε εννέα υποτελείς περιφερειακές πόλεις οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διοίκηση του βασιλείου.[641] Παρομοίως, η Εκείθεν επαρχία είχε διαιρεθεί σε επτά ή οκτώ υποτελείς πόλεις, οι οποίες είχαν τον ίδιο ρόλο με αυτόν της Εντεύθεν επαρχίας, λειτουργούσαν δηλαδή ως τόποι φοροεισπρακτικού ελέγχου και συγκέντρωσης των αγαθών πριν τη μεταφορά τους στο διοικητικό κέντρο. Η ιδιαίτερη σημασία των πόλεων των δύο επαρχιών στη διοίκηση του βασιλείου της Πύλου επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι είχαν διορισμένους αξιωματούχους, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά στα κείμενα των πινακίδων (Jn 829, On 300). [642]

---

[638] Bennet και Olivier 1973. Bennet 1992, 103-127. 1999, 9-18. 2001, 25-37. Για την πολιτική οργάνωση του βασιλείου της Πύλου κατά την ΥΕ περίοδο πρβλ. Hope-Simpson 2014, 45-70.

[639] Για τη γεωγραφική διαίρεση του βασιλείου του Νέστορος πρβλ. Chadwick 1963, 125-141. Chadwick 1972, 104. Ventris και Chadwick 1973, 144, 416-417. Bennet 1995, 587-593. Bennet 1998, 111-133.

[640] Mcdonald 1972, 8-9. Chadwick 1977, 38.

[641] Για την εδαφική επέκταση του βασιλείου της Πύλου πρβλ. Davis και Bennet 1999, 105-20.

[642] Αναλυτικά για τους αξιωματούχους του βασιλείου της Πύλου πρβλ. Hooker 1987, 257-268.

Τα όρια και η ακριβής γεωγραφική θέση της Εκείθεν επαρχίας, εντός της οποίας τοποθετείται και η περιοχή των Ελληνικών Ανθείας, είναι δύσκολο να προσδιορισθούν με ακρίβεια εξαιτίας του αποσπασματικού χαρακτήρα των πινακίδων και της απουσίας οικιστικών ανασκαφικών δεδομένων. Ωστόσο, τα ονόματα των πόλεων της επαρχίας έχουν ταυτισθεί από μια ομάδα πινακίδων στις οποίες καταγράφονται τοπωνύμια με συγκεκριμένη σειρά. Ειδικότερα, στη δεύτερη παράγραφο της πινακίδας On 300 αναφέρεται το όνομα της Εκείθεν Επαρχίας pe-ra-a3-ko-ra-i-jo (Πέρα από το Αιγόλεω ή Εκείθεν Επαρχία) και ακολουθεί κατάλογος έξι τοπωνυμίων. Η πρώτη παράγραφος, η οποία σώζει μόνο δύο ονόματα πόλεων, αναμφίβολα θα αναφερόταν στα ονόματα των πόλεων της Εντεύθεν επαρχίας.[643]

Τα ονόματα των πόλεων των δύο επαρχιών αναγράφονται με σειρά, πρώτα της Εντεύθεν και μετά της Εκείθεν, στην πινακίδα Jn 829.[644]

Jn 829

.1	jo-do-so-si , ko-re-te-re , du-ma-te-qe ,		
.2a	{		-e-we-qe
.2	{ po-ro-ko-re-te-re-qe , ka-ra-wi-po-ro-qe , o-pi-su-ko-qe , o-pi-ka-pe-		
.3	ka-ko , na-wi-jo , pa-ta-jo-i-qe , e-ke-si-qe , a3-ka-sa-ma		
.4	pi-*82 , ko-re-te ,	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.5	me-ta-pa , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3[ ] *vacat*
.6	pe-to-no , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.7	pa-ki-ja-pi , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.8	a-pu2-we , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.9	ą-ke-re-wa , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.10	ṛọ-ụ-so , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.11	ḳą-ra-do-ro , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.12	ri-]jọ , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.13	ṭị-mi-to-a-ke-e , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.14	ra-]wa-ra-ta2 , ko-re-te	AES M 2 N 3 po-ro-ko-re-te	AES N 3
.15	sa-]ma-ra , ko-re-te	AES M 3 N 3 po-ro-ko-re-te	N 3
.16	a-si-ja-ti-ja , ḳọ-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	N 3
.17	e-ra-te-re-wa-pi , ko-re-te	AES M 2 po-ro-ko-re-te	N 3
.18	za-ma-e-wi-ja ; ḳọ-re-te	AES M 3 N 3̣ po-ro-ko-re-te	N 3
.19	e-re-i , ko-re-te	AES M 3 N 3̣ po-ro-ko-re-te	N 3
.20–.23		*vacant*	

Σε αντίθεση με τα τοπωνύμια της Εντεύθεν Επαρχίας που είναι τα ίδια σε όλους τους επαναλαμβανόμενους καταλόγους, τα τοπωνύμια της Εκείθεν επαρχίας

[643] Bennet 1995, 589. Στην πινακίδα Jn 819 μαζί με τα ονόματα των πόλεων καταγράφεται και συγκεκριμένη ποσότητα χαλκού που προσφέρεται στους αξιωματούχους (ko-re-te και po-ro-ko-re-te).
[644] Bennet 1995, 590.

παρουσιάζουν μια αστάθεια.[645] Το γεγονός αυτό πρέπει να σχετίζεται με τη μεταγενέστερη ενσωμάτωση της Εκείθεν επαρχίας στο βασίλειο της Πύλου καθώς και με τη δημιουργία τεχνικών τοπωνυμίων απαραίτητων για την περιγραφή των κυριότερων κέντρων ανατολικά του όρους Αιγάλεω. Το γεγονός επίσης ότι στους επαναλαμβανόμενους καταλόγους τα τοπωνύμια αναγράφονται με συγκεκριμένη σειρά και ότι αυτά της Εκείθεν επαρχίας έπονται της Εντεύθεν πιθανόν να υποδηλώνει τη γεωγραφική οργάνωση των καταλόγων και να αντανακλά κατά κάποιο τρόπο τη γεωγραφική διάρθρωση του βασιλείου της Πύλου.

Την παραπάνω άποψη ενισχύουν και οι πινακίδες o-ka (An 657, 654, 519, 656, 661) οι οποίες αναφέρονται σε ακτοφύλακες και σε παράκτιες περιοχές.[646] Από την ανάγνωσή τους προκύπτει ότι η σειρά των ονομάτων των περιοχών ακολουθεί την ακτογραμμή και καθώς η Εκείθεν Επαρχία αναφέρεται στο δεύτερο μισό της An 661 εύκολα μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι ο κατάλογος αρχίζει από το άλλο άκρο του βασιλείου δηλαδή το βορειότερο σημείο της δυτικής ακτής. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τη συγκριτική μελέτη του καταλόγου των παράκτιων περιοχών με τον κατάλογο των δέκα έξι πόλεων του βασιλείου (Jn 829). Οι παράκτιες πόλεις a-ke-re-wa, ka-ra-do-ro, ti-mi-to-a-ke-e ακολουθούν την ίδια σειρά και στους δύο καταλόγους, ενώ φαίνεται ότι τα όρια μεταξύ των δύο επαρχιών βρίσκονται μεταξύ των περιοχών ka-ra-do-ro και ti-mi-to-a-ke-e. Συνεπώς όλα τα τοπωνύμια πριν από το Ka-ra-do-ro ανήκουν στην Εντεύθεν Επαρχία, της οποίας τα βόρεια σύνορα φαίνεται ότι τοποθετούνταν βόρεια του ποταμού Νέδα. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από την πινακίδα An 657 στην οποία ο επικεφαλής ονομάζεται ne-da-wa-ta-o, εθνικός προσδιορισμός που προέρχεται από το τοπωνύμιο ne-da-wa, το οποίο πιθανόν να αντιστοιχούσε στο ποτάμι Νέδα.[647]

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, είναι δυνατόν να προβούμε σε μια πιθανή γεωγραφική ανασύνθεση του βασιλείου της Πύλου τοποθετώντας τις περιοχές της Εντεύθεν επαρχίας κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μεσσηνίας. Το βορειότερο

[645] Το τοπωνύμιο e-re-i στην πινακίδα Jn 819 πιθανόν για φορολογικούς λόγους έχει αντικατασταθεί με τα τοπωνύμια a-sa-re-wi-ja και a-te-re-wi-ja στις πινακίδες Ma, ενώ απουσιάζει από την πινακίδα On 300.

[646] Lang 1990, 113-125.

[647] Chadwick 1972, 109. Η άποψη ότι τα βόρεια όρια του βασιλείου του Νέστορος έφθαναν μέχρι τον ποταμό Νέδα δεν επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά στοιχεία καθώς νεότερες αρχαιολογικές μελέτες δείχνουν την κοινή πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής του Κακόβατου και της μεσσηνιακής επικράτειας. Κατά συνέπεια μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα βόρεια σύνορα του βασιλείου του Νέστορος πιθανότατα εκτείνονταν βόρεια του ποταμού Νέδα μέχρι την περιοχή του Αλφειού.

άκρο της Εντεύθεν επαρχίας δύναται να τοποθετηθεί βορείως της Κυπαρισσίας, ενώ το νοτιότερο στην ευρύτερη περιοχή του ακρωτηρίου Ακρίτα. Αντίθετα, η Εκείθεν Επαρχία φαίνεται ότι είχε περιορισμένη ακτογραμμή, η οποία άρχιζε στα ΝΔ του Μεσσηνιακού κόλπου, στην περιοχή των Νιχωρίων, και συνέχιζε μέχρι τη βόρεια ακτή του κόλπου.

Η C. Shelmerdine, η οποία μελέτησε τους φορολογικούς καταλόγους της σειράς πινακίδων Ma, διαίρεσε τα τοπωνύμια των δύο Επαρχιών για καθαρά δημοσιονομικούς λόγους σε τέσσερις τομείς: νοτιοδυτικό, νοτιοανατολικό, βορειοανατολικό και βορειοδυτικό. [648] Όσον αφορά στην Εκείθεν Επαρχία, η ανωτέρω διαίρεση σε τέσσερις υποπεριφέρειες συμβαδίζει απόλυτα και με φυσικά όρια καθώς ο ποταμός Πάμισος και οι παραπόταμοί του χωρίζουν την περιοχή από Β προς Ν σε δύο ίσα μέρη, ενώ η οροσειρά της Σκάλας (σειρά χαμηλών λόφων) διαιρεί την πεδιάδα του Παμίσου σε ανατολική και δυτική πλευρά. Έτσι η εύφορη πεδιάδα του Παμίσου, η οποία αποτελεί και την καρδιά της Εκείθεν επαρχίας, δύναται να διαιρεθεί σε ανατολικό και δυτικό τομέα και να υποδιαιρεθεί σε ΒΑ και ΝΑ καθώς και σε ΒΔ και ΝΔ τμήμα.[649]

Από τα κείμενα των πινακίδων προκύπτει ακόμη ότι η πόλη ti-mi-to-a-ke-e βρισκόταν στο νοτιοδυτικό τομέα και κάλλιστα μπορεί να ταυτισθεί με τον οικισμό των Νιχωρίων, ο οποίος βρίσκεται πολύ κοντά στην Εντεύθεν επαρχία.[650] Η περιοχή της ra-u-ra-ti-ja ή ra-wa-ra-ta2, η οποία αποτελούσε και το μεγαλύτερο δημοσιονομικό διαμέρισμα της επαρχίας, ενδεχομένως βρισκόταν στον νοτιοανατολικό τομέα, στο σημερινό αρχαιολογικό χώρο των Ελληνικών Ανθείας .[651]

Το τοπωνύμιο a-te-re-wi-ja, το οποίο αναγράφεται στην πινακίδα Aa 799 δίπλα στο τοπωνύμιο me-ta-pa, πιθανόν να βρισκόταν στο ΒΔ τομέα της Εκείθεν Επαρχίας. Είναι γνωστό ότι η πόλη me-ta-pa βρισκόταν στην περιοχή της Κυπαρισσίας στα βόρεια της Εντεύθεν Επαρχίας και πιθανόν η a-te-re-wi-ja να αντιπροσωπεύει την Περιστεριά ή το νέο κέντρο της Μουριατάδας .[652]

Όσον αφορά στα υπόλοιπα τοπωνύμια, η θέση τους στην Εκείθεν Επαρχία δεν μπορεί να ταυτισθεί με σαφήνεια καθώς οι πληροφορίες από τα κείμενα των

[648] Shelmerdine 1973, 260-275. 2001, 113-128.
[649] Chadwick 1973, 276-278.
[650] Shelmerdine 1981, 319-325. 1998c, 139-144.
[651] Hope Simpson και Dickinson 1979, 163. D. 137.
[652] Ο οικισμός της Μουριατάδας χρονολογείται αποκλειστικά στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο. Ο νέος οικισμός φαίνεται πως αντικατέστησε μια από τις σημαντικότερες πρώιμες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας την Περιστεριά, η οποία βρισκόταν λίγο βορειότερα.

πινακίδων είναι ελλιπή και τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα δεν επαρκούν για την ακριβή ταύτισή τους. Ο J. Chadwick λαμβάνοντας υπόψη τα φυσικά χαρακτηριστικά της Εκείθεν επαρχίας καθώς και την ανάλυση της C. Shelmerdine τοποθετεί στα νοτιοδυτικά της Εκείθεν επαρχίας τα τοπωνύμια ti-mi-to-a-ke-e, sa-ma-ra και a-si-ja-ti-ja, στα νοτιοανατολικά το τοπωνύμιο ra-wa-ra-ta2, στα βορειοανατολικά το τοπωνύμιο za-ma-e-wi-ja και e-sa-re-wi-ja και στα βορειοδυτικά την e-ra-te-re-we και την a-te-re-wi-ja.

Στα κείμενα των πινακίδων υπονοείται ότι πρωτεύουσα της Εκείθεν επαρχίας ήταν το *Λεύκτρο* (re-u-ko-to-ro), το οποίο ίσως βρισκόταν στην περιοχή ra-u-ra-ti-ja ή ra-wa-ra-ta2. Το όνομα *Λεύκτρο* απαντά στις πινακίδες ως μια σημαντική πόλη της επαρχίας, στην οποία υπήρχε σημαντική γυναικεία εργατική δύναμη που απασχολούνταν στη βιοτεχνία παρασκευής λινών υφασμάτων. [653] Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την απουσία του ονόματος από τους καταλόγους της Εκείθεν επαρχίας οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση ότι το *Λεύκτρο* λειτουργούσε κάπως ως πρωτεύουσα της Εκείθεν επαρχίας, υποτελούς όμως στο Ανάκτορο του Νέστορος.[654]

Οι περισσότεροι μελετητές ταυτίζουν τη θέση με τον εκτεταμένο και σημαντικό προϊστορικό οικισμό της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας στη ΝΑ πλευρά της Μεσσηνιακής επικράτειας.[655] Η περιοχή των Ελληνικών φαίνεται ότι κατοικήθηκε σχεδόν αδιάλειπτα καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού καθώς όστρακα της ΠΕ ΙΙ έχουν εντοπισθεί στη ΝΑ πλευρά της επιμήκους ράχης των Ελληνικών, ενώ όστρακα της ΠΕ ΙΙ εποχής βρέθηκαν και στην επίχωση των δύο παρακείμενων ΜΕ τύμβων των *Καστρουλίων* Αμφείας. Επιπλέον, η κατοίκηση της περιοχής κατά την Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνεται από την παρουσία οστράκων της ΠΕ ΙΙ και της ΜΕ περιόδου στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου καθώς και από την παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στα ΝΔ πλατώματα της ράχης των Ελληνικών. Η θέση, η οποία στους ιστορικούς χρόνους είναι γνωστή με το όνομα Θουρία, συνέχισε να κατοικείται καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων.

[653] Olivier και Palaima 1988, 85-86.
[654] Αντιστοίχως και η Πύλος απουσιάζει από τους καταλόγους των πόλεων της Εντεύθεν επαρχίας. Το γεγονός αυτό θεωρείται λογικό γιατί δεν είναι δυνατόν να αναγράφεται το όνομα της πρωτεύουσας του βασιλείου μαζί με τις άλλες υποτελείς πόλεις που πληρώνουν φόρο στο Ανάκτορο του Εγκλιανού.
[655] Chadwick 1972, 100-116. Hope Simpson 1981, 144-150. Carothers 1992, 233-234. Davis et al. 1997, 424-427.

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, η στρατηγική θέση της περιοχής, η ευφορία του εδάφους και η μικρή σχετικά απόστασή της από το μεσσηνιακό κόλπο συνηγορούν πράγματι υπέρ της άποψης ότι στην περιοχή των Ελληνικών Ανθείας είχε ήδη αναπτυχθεί από την πρώιμη ήδη μυκηναϊκή περίοδο ένα ανεξάρτητο μυκηναϊκό κέντρο, το οποίο στην πρώιμη φάση του ανταγωνιζόταν επάξια αυτό του Νηλέα στην Πύλο. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την ανέγερση στη ΝΔ πλευρά της ράχης των Ελληνικών κατά την ΥΕ Ι/ΙΙΑ περίοδο ηγεμονικού θολωτού τάφου, η παρουσία του οποίου μαρτυρεί την ύπαρξη στην περιοχή δυναστικής οικογένειας, η οποία φαίνεται ότι διέθετε τα οικονομικά μέσα για την κατασκευή ενός τόσο πολυδάπανου μνημείου. Η κατασκευή δε των μνημειωδών θαλαμωτών τάφων του παρακείμενου νεκροταφείου κατά το τέλος της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1) υποδηλώνει ότι ο οικισμός στη ράχη των Ελληνικών είχε εξελιχθεί σε ισχυρό κέντρο της περιοχής την περίοδο αυτή.

Τα πολύτιμα, ποικίλα και εξωτικά κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς του θολωτού τάφου αντικατοπτρίζουν τον πλούτο των κατόχων του μνημείου και την πρόθεσή τους να τον προβάλλουν επιδεικτικά, προκειμένου να παγιώσουν την ηγεμονική τους εξουσία στην περιοχή και παράλληλα να ανταγωνισθούν δυναμικά τα γειτονικά ανερχόμενα ηγεμονικά μυκηναϊκά κέντρα της Μεσσηνίας. Επίσης, τα κτερίσματα από το θολωτό τάφο υποδηλώνουν εμπορικές επαφές με την μινωική Κρήτη και την ανατολική Μεσόγειο ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Από τα κτερίσματα των παρακείμενων θαλαμωτών τάφων προκύπτει ότι οι επαφές αυτές συνεχίστηκαν και κατά τις αρχές της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου, απτή απόδειξη της ύπαρξης στην περιοχή μιας τοπικής προνομιούχου τάξης, η οποία επιθυμούσε και μπορούσε να αποκτήσει ‘‘εξωτικά’’ αγαθά από άλλα μέρη της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της μινωικής Κρήτης.[656]

Η αρχιτεκτονική των ταφικών μνημείων σε συνδυασμό με τα ταφικά έθιμα και τα κτερίσματα υποδηλώνει επίσης επαφές και αλληλεπιδράσεις με την γειτονική Αργολίδα. Οι επαφές αυτές ίσως είχαν αναπτυχθεί στο πλαίσιο δημιουργίας ευρύτερων συμμαχιών, ανταλλαγής δώρων καθώς και εμπορικών και πολιτιστικών

[656] Δεν αποκλείεται κάποια από αυτά τα πολύτιμα κτερίσματα να είχαν κατασκευασθεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα από μινωίτες τεχνίτες ή Μυκηναΐους που ακολουθούσαν μινωικά πρότυπα. Για την παρουσία μινωιτών στην Ηπειρωτική Ελλάδα και Μυκηναΐων τεχνιτών στην Κρήτη πρβλ. Dickinson 1996, 63-71.

ανταλλαγών, προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο ανερχόμενος κίνδυνος από την άνοδο του βασιλείου των Νηλειδών στη δυτική Μεσσηνία.

Από την ανάγνωση των πινακίδων της Γραμμικής Β΄ αλλά και από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι η οικονομική, πολιτική και κοινωνική δομή του μυκηναϊκού κέντρου της περιοχής των Ελληνικών φαίνεται να αλλάζει κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ. Είναι η περίοδος που το βασίλειο του Νέστορος είχε επεκτείνει την εξουσία του ανατολικά του όρους Αιγάλεω, πιθανόν μέχρι τις εκβολές του ποταμού Νέδοντος στην Καλαμάτα.[657] Η ενσωμάτωση της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας και κατ'επέκταση της ΝΑ Μεσσηνίας στο βασίλειο του Νέστορος πρέπει να έλαβε χώρα σε κάποια φάση της ΥΕ ΙΙΙΒ και σίγουρα μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ2, περίοδο κατά την οποία παρατηρείται αλλαγή εξουσίας στον οικισμό των Νιχωρίων.[658] Δεν είναι σίγουρο αν η νέα εξουσία στα Νιχώρια σχετίζεται με το βασίλειο της Πύλου ή το μυκηναϊκό κέντρο της περιοχής των Ελληνικών.[659] Είναι πιθανόν το μυκηναϊκό κέντρο των Ελληνικών να είχε επεκτείνει την εξουσία του κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ στην εύφορη περιοχή των Πέντε Ποταμών, όπου αδιαμφισβήτητο ηγεμονικό κέντρο ήταν τα Νιχώρια, καθώς και βορειότερα στο μεγαλύτερο τμήμα της Μεσσηνιακής ενδοχώρας. Απαραίτητη, άλλωστε, προϋπόθεση για την παγίωση μιας δυναστικής εξουσίας στην περιοχή των Ελληνικών και κατ' επέκταση στην πεδιάδα του Παμίσου κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο ήταν ο έλεγχος της περιοχής της Καλαμάτας στα νότια, της Στενυκλάρου στα βόρεια και των πέντε ποταμών στα ΝΔ. [660]

Αυτή η πιθανή επεκτατική πολιτική του μυκηναϊκού κέντρου της περιοχής των Ελληνικών δεν αποκλείεται να συνάντησε την έντονη αντίδραση του Βασιλείου της Πύλου, το οποίο τελικά επικράτησε στο σύνολο σχεδόν της Μεσσηνίας κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ. Η επικράτηση αυτή δεν πρέπει να έγινε αναίμακτα, αλλά πιθανότατα ήταν

[657] Το τοπωνύμιο ne-do-wo-ta-de (=Newdonta) εμφανίζεται στη σειρά των πινακίδων o-ka, στις οποίες καταγράφονται αποσπάσεις προσωπικού για τη φύλαξη των ακτών. Πρόκειται για το όνομα του ποταμού Νέδοντος που διασχίζει την Καλαμάτα και ο οποίος αποτελεί το νοτιοανατολικό όριο της πεδιάδας του Παμίσου. Πιθανότατα αποτελούσε και το συνοριακό όριο της Εκείθεν επαρχίας (Chadwick 1972, 110).

[658] Αρχαιολογικά η αλλαγή αυτή πιστοποιείται με την κατασκευή νέου θολωτού τάφου κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο καθώς και τη διακοπή χρήσης του θολωτού τάφου Βέβε (ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ2). Την ίδια περίοδο εγκαταλείπεται και το μυκηναϊκό μέγαρο (IV-4A), γεγονός που ίσως υποδηλώνει την αλλαγή εξουσίας στην περιοχή (Macdonald and Wilkie 1992, 766-767).

[659] Για τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ του Ανακτορικού κέντρου της Πύλου και της περιοχής των Νιχωρίων βλ. Morris 1986. Aprile 2010.

[660] Για την πολιτική κατάσταση στη ΝΑ Μεσσηνία κατά τη μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Sergent 1978, 3-26.

αποτέλεσμα σφοδρών συγκρούσεων, γεγονός που ίσως εξηγεί και την αυξημένη φορολογία κατά 17% που επιβλήθηκε στις πόλεις της Εκείθεν επαρχίας.[661]

Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων από οικιστικά κατάλοιπα δε μας επιτρέπει να προβούμε σε περαιτέρω εκτιμήσεις σχετικά με την θέση της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας στο βασίλειο της Πύλου κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο. Χρειάζονται περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα από ανασκαφές σε οικισμούς, προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι σχέσεις μεταξύ του κέντρου των Ελληνικών και του Εγκλιανού καθώς και των άλλων μυκηναϊκών οικισμών της Μεσσηνίας. Ωστόσο, τα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφείο καθώς και κάποιες ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ της κεραμικής του νεκροταφείου και της κεραμικής του Ανακτόρου του Νέστορος κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ πιστοποιούν μια σχέση αλληλεξάρτησης.[662] Αν δεχτούμε ότι όντως η περιοχή των Ελληνικών ταυτίζεται με το αρχαίο *Λεύκτρο* τότε η στενή σχέση μεταξύ του Εγκλιανού και της περιοχής επιβεβαιώνεται και από τα κείμενα των πινακίδων, όπου διαφαίνεται ότι στην περιοχή του *Λεύκτρου* λειτουργούσε βιοτεχνία κατασκευής λινών υφασμάτων και ότι το *Λεύκτρο* ήταν κέντρο συγκέντρωσης αγαθών και δεύτερη πρωτεύουσα του βασιλείου.[663]

Η χρήση του νεκροταφείου και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο υποδηλώνει ότι η κατοίκηση στην περιοχή συνεχίστηκε και μετά την πτώση του Ανακτόρου στον Εγκλιανό στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ενδείξεις για τη συνέχιση της κατοίκησης κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ υπάρχουν και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Εκείθεν Επαρχίας, όπως στα Νιχώρια, στον Αριστομένη, στη Μάδενα, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στο Καλάμι, στη Μάλθη, στο Ραμοβούνι και στη Μέλπεια. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη συνέχιση της δραστηριότητας στην περιοχή των Ελληνικών Ανθείας και κατά τους μεταγενέστερους ΠΓ και γεωμετρικούς χρόνους δείχνει ότι ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ άρχισε η μετατόπιση του κέντρου βάρους της κατοίκησης της Μεσσηνίας από τα δυτικά παράλια στη ΝΑ εύφορη περιοχή της πεδιάδας του Παμίσου.

Γενικά, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ παρατηρείται στη Μεσσηνία παρακμή και σχεδόν κατακόρυφη μείωση του πληθυσμού. Απουσιάζει το περίπλοκο διοικητικό σύστημα

[661] Bennet 1998, 128.
[662] Η μελλοντική πετρογραφική ανάλυση της κεραμικής θα αποσαφηνίσει την προέλευση της πρώτης ύλης των κεραμικών προϊόντων και θα συμβάλλει περαιτέρω στην αναγνώριση των τοπικών εργαστηρίων αγγειοπλαστικής και στις μεταξύ τους επαφές.
[663] Bennet 1998, 122-123.

και η Γραφή, που χαρακτήριζαν την προηγούμενη περίοδο. Σε αυτή τη φάση υπάρχουν μόνο μικροί τοπικοί οικισμοί με απλούστερη οικονομική και διοικητική δομή, οι οποίοι στα μεταγενέστερα χρόνια θα εξελιχθούν στις κώμες και στα πολίσματα των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

4. 2. Το Νεκροταφείο των Ελληνικών και η τοπογραφία της ΥΕ Μεσσηνίας

Εκτός από την περιοχή των Ελληνικών Ανθείας, όπου βρίσκεται το υπό εξέταση νεκροταφείο, θαλαμωτοί τάφοι, όπως ήδη έχει αναφερθεί, έχουν εντοπισθεί στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας του Παμίσου, στη μεσσηνιακή ενδοχώρα και στην περιοχή της Πυλίας **(Εικ. 4)**.

Με το νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων των Βολιμιδίων στη Χώρα συνδέεται ο οικισμός που εντόπισε ο Μαρινάτος, περίπου 100 μέτρα βορείως του νεκροταφείου, και ο οποίος δύναται να ταυτισθεί με το τοπωνύμιο pa-ki-ja-pi ή pa-ki-ja-ni-ja ή pa-ki-ja-si στους επαναλαμβανόμενους καταλόγους των πινακίδων. [664] Η απουσία θολωτού τάφου από την περιοχή των Βολιμιδίων ενδεχομένως υποδηλώνει ότι ήδη από την ΥΕ Ι η περιοχή ανήκε στον οικισμό του Άνω Εγκλιανού.[665] Στη δικαιοδοσία του Ανακτόρου ανήκε και η περιοχή της Κάτω Ρούγας, όπως και ο οικισμός στον οποίο ανήκε ο συλημένος τάφος στη θέση *Αντελικό*. Το νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στη ΝΔ πλευρά της ράχης του Εγκλιανού ανήκε στη λεγόμενη *Κάτω Πόλη* του Ανακτόρου.[666] Ο μικρός θολωτός τάφος της Πύλας ανήκε γεωγραφικά στην ευρύτερη περιοχή του όρμου του Ναυαρίνου, η οποία αποτελούσε τη βάση της επικράτειας του βασιλείου του Νέστορος.[667]

Η παρουσία θαλαμωτών τάφων στα Νιχώρια, περιοχή όπου κυριαρχούν οι θολωτοί και οι αψιδωτοί τάφοι, υποδηλώνει την ποικιλία και διαφορετικότητα των

---

[664] Μαρινάτος 1953, 248-249. Λώλος 1982, 152-154.

[665] Η παρουσία θολωτού τάφου σε μια περιοχή κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο αποτελεί ένδειξη δύναμης των αριστοκρατικών οικογενειών.

[666] Η παρουσία του νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων στη ΝΔ πλευρά της ράχης σε συνδυασμό με την παρουσία δύο βασιλικών θολωτών τάφων, του θολωτού τάφου Βαγενά στα ΝΑ της ακρόπολης και του θολωτού τάφου ΙΙΙ στα ΝΔ, υποδηλώνουν ότι η συγκεκριμένη περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί και ως νεκροταφείο τόσο του πληθυσμού και της άρχουσας τάξης όσο και της βασιλικής οικογένειας. Για τον οικισμό του Εγκλιανού (κάτω πόλη) και για άλλους μη ανακτορικούς οικισμούς της μυκηναϊκής Μεσσηνίας πρβλ. Bennet και Shelmerdine 2001, 135-140.

[667] Η Πύλα λόγω της στρατηγικής της θέσης σε ύψωμα που εποπτεύει τον όρμο του Ναυαρίνου είχε κατοικηθεί ήδη από την ΠΕ εποχή (Mcdonald και Hope Simpson 1969, 149).

ταφικών μνημείων και παράλληλα επιδράσεις από την ευρύτερη περιοχή του Παμίσου.[668] Ουσιαστικά, η ύπαρξη ενός διαφορετικού τύπου τάφου στην περιοχή μαρτυρεί ότι είτε κάποιες εύπορες οικογένειες της περιοχής επιθυμούσαν να πρωτοτυπήσουν ακολουθώντας τύπο ταφικού μνημείου που επιχωριάζει σε άλλες περιοχές είτε κάτοικοι από άλλες περιοχές της Μεσσηνίας ή πιο μακρινές περιοχές είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή.

Η περιοχή της Μάδενας, στην οποία έχει βρεθεί θαλαμωτός τάφος και μικρός οικισμός πάνω απ' αυτόν, πρέπει αρχικά να βρισκόταν υπό την επικράτεια των Νιχωρίων και ενδεχμένως αργότερα του κέντρου που κυριαρχούσε στην περιοχή των Ελληνικών (**Εικ. 597-598, αρ. κατ. ευρ. 260, 261).** [669] Η σημασία της Μάδενας έγκειται στο γεγονός ότι βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ των Πέντε Ποταμών και της πεδιάδας του Παμίσου και ότι ίσως από αυτή διερχόταν ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε από τον Ριζόμυλο μέσω του Καρτερολίου και του σύγχρονου χωριού Άρη στα Ελληνικά Ανθείας και στους άλλους μυκηναϊκούς οικισμούς στην ανατολική πλευρά της Μεσσηνίας. Την ίδια στρατηγική σημασία είχε και ο οικισμός στον οποίο ανήκαν οι θαλαμωτοί τάφοι του Καρτερολίου, στα δυτικά όρια της πεδιάδας του Παμίσου. Η περιοχή υπαγόταν στην άμεση κυριαρχία του μυκηναϊκού κέντρου των Ελληνικών.

Στην επικράτεια του μυκηναϊκού κέντρου των Ελληνικών Ανθείας υπαγόταν και ο εντοπισμένος μυκηναϊκός οικισμός στη θέση *Άγιος Αθανάσιος* στη Θουρία, διαμέσου του οποίου πρέπει να συνδεόταν οδικά η περιοχή των Ελληνικών με τις αρχαίες Φαρές (Καλαμάτα). Επίσης, ο πρόσφατα ανακαλυφθείς οικισμός στη θέση *Καλάμι* Ασπροχώματος, 7 χιλ. περίπου Ν της περιοχής των Ελληνικών, ίσως βρισκόταν τουλάχιστον κατά την πρώιμη φάση του υπό την κυριαρχία του μυκηναϊκού κέντρου των Ελληνικών **(Εικ. 4, 393).** Από το Καλάμι , όπως και από τον Άγιο Αθανάσιο, πρέπει να διερχόταν η οδική αρτηρία που συνέδεε τα ''Ελληνικά'' με την περιοχή του κάστρου Καλαμάτας (αρχαίες Φαρές). Λαμβάνοντας υπόψη τη διαδεδομένη χρήση των θαλαμωτών τάφων στην ΝΑ Μεσσηνία καθώς και το πέτρωμα της περιοχής, το οποίο είναι κατάλληλο για τη λάξευσή τους, θεωρώ σχεδόν βέβαιη την παρουσία νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων σε όμορο χώρο του

[668] Για τον προϊστορικό οικισμό των Νιχωρίων και τις έρευνες που διεξήχθησαν στην περιοχή από την Αμερικανική αποστολή του Πανεπιστημίου της Minnesota και την Αρχαιολογική Υπηρεσία πρβλ. McDonald και Rapp 1972. Rapp και Aschenbrenner 1978. McDonald και Wilkie 1992. Χωρέμης 1973, 25-74. Κορρές 1981δ, 321-322.
[669] Θέμελης 1965, 207. McDonald και Hope Simpson 1969, 156.

ανωτέρω οικισμού. Πιθανόν αυτό να βρίσκεται σε κάποιες από τις παρειές του υψώματος στη βορειοανατολική ή νοτιοανατολική πλευρά ή ακόμη και στους γειτονικούς γηλόφους.

Το νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στη θέση *Τούρλες* Καλαμάτας ενδεχομένως συνδέεται με τις ομηρικές Φαρές, όπου ο Τηλέμαχος, σύμφωνα με το Έπος, διανυκτέρευσε στην οικία του Διοκλή, ταξιδεύοντας από την Πύλο προς τη Σπάρτη. Η παρουσία κεραμικής της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου στη νότια πλευρά του Κάστρου της Καλαμάτας αποτελεί απτή απόδειξη μυκηναϊκής παρουσίας στο χώρο. Ο λόφος του κάστρου είναι ιδανικός για μυκηναϊκή κατοίκηση καθώς εποπτεύει όλη την πεδιάδα της Καλαμάτας μέχρι κάτω τη θάλασσα, ενώ η απόκρημνη δυτική πλευρά του, η οποία υψώνεται 60 μέτρα περίπου επάνω από τον ποταμό Νέδοντα, ενισχύει τον οχυρωματικό χαρακτήρα του.

Η παρουσία θαλαμωτών τάφων στην περιοχή της Μεσσηνιακής Μάνης μαρτυρεί επαφές και επιδράσεις με την ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας του κάτω Παμίσου. Τα κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία που παρατηρούνται στην ταφική αρχιτεκτονική των δύο περιοχών υποδηλώνουν ότι τουλάχιστον κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ οι δύο περιοχές μοιράζονταν κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Η περιοχή της δυτικής Μάνης, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία, βρισκόταν κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο υπό την εξουσία του μυκηναϊκού κέντρου που είχε έδρα του τον Κάμπο. Στα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Β΄ δε διαφαίνεται πουθενά ότι το κέντρο αυτό είχε ενσωματωθεί στο βασίλειο του Νέστορος κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ. Αντίθετα, φαίνεται ότι τα σύνορα του βασιλείου της Πύλου έφθαναν ΝΑ μέχρι τον ποταμό Νέδοντα.

Με το νοτιοανατολικό όριο της άνω πεδιάδας του Παμίσου συνδέεται και ο οικισμός των ύστερων μυκηναϊκών χρόνων στην επίπεδη κορυφή επιμήκους υψώματος στη θέση *Πάνω Χωριό* ή *Ράχες* ανατολικά του χωριού Καλύβια. Ο ανωτέρω οικισμός επόπτευε την άνω κοιλάδα του Παμίσου και έλεγχε την εύφορη ΝΑ επέκτασή του. Αγγεία καθώς και ψήφοι από ήλεκτρο και φύλλο χρυσού που παραδόθηκαν στο Μουσείο Καλαμάτας από κάτοικο της περιοχής Καλυβίων ενδεχομένως προέρχονται από θαλαμωτό ή θολωτό τάφο της περιοχής που καταστράφηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών **(Εικ. 599-600, αρ. κατ. ευρ. αρ. 262, 263)**.[670] Η παρουσία του μικρού θαλαμωτού τάφου στο Διαβολίτσι καθώς

[670] Γιαλούρης 1967, 206. Mcdonald and Hope Simpson 1969, 144.

και η επιβεβαιωμένη παρακείμενη ύπαρξη μυκηναϊκού οικισμού σε μεσαίου μεγέθους λόφο στη θέση *Λούτσες* υποδηλώνει μυκηναϊκή κατοίκηση και στο ΒΑ άκρο της άνω πεδιάδας του Παμίσου.[671]

Ο θαλαμωτός τάφος του Αριστομένη και ο σχετικά μικρός θολωτός τάφος των Διοδίων στη μεσσηνιακή ενδοχώρα υποδηλώνουν την παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών τύπων ταφικών μνημείων σε δύο κοντινές περιοχές, γεγονός που εκτός από την ποικιλία και τη διαφορετικότητα των ταφικών εθίμων μπορεί να υποδηλώνει τη διείσδυση στην περιοχή νέων κατοίκων με διαφορετικά ταφικά έθιμα ή ακόμη ότι κάποιο γένος της περιοχής ήθελε να μιμηθεί μια ταφική συνήθεια που επικρατούσε σε άλλη περιοχή της Μεσσηνίας. Φαίνεται πάντως ότι εδώ, όπως και στα Νιχώρια, έχομε την παράλληλη χρήση των θαλαμωτών και των μικρών θολωτών τάφων.

Η εύφορη περιοχή του Αριστομένη καθώς και η παρακείμενη των Διοδίων, βρίσκεται ανατολικά του όρους Αιγάλεω και ίσως αποτελούσε κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο ένα ημιαυτόνομο μυκηναϊκό κέντρο καθώς 600 μέτρα ΝΑ του τάφου των Διοδίων έχει εντοπισθεί, χωρίς όμως να έχει ανασκαφεί, ζεύγος θολωτών τάφων.[672] Δεν γνωρίζομε ποια ακριβώς χρονική στιγμή η περιοχή ενσωματώθηκε στο βασίλειο του Νέστορος. Απαιτείται εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα προκειμένου να διαπιστώσομε τις σχέσεις της περιοχής με τον οικισμό των Νιχωρίων καθώς και με το μυκηναϊκό κέντρο στη ράχη των Ελληνικών. Ωστόσο, η παράλληλη χρήση των θαλαμωτών τάφων με τους μικρούς θολωτούς υποδηλώνει επαφές και σχέσεις με τον οικισμό των Νιχωρίων, ενώ η παρουσία του θαλαμωτού τάφου στον Αριστομένη υποδηλώνει επαφές και αλληλεπιδράσεις είτε με την περιοχή του Εγκλιανού είτε με την περιοχή της πεδιάδας του Παμίσου. [673]

Τα πλούσια και ποικίλα κτερίσματα του ηγεμονικού θολωτού τάφου Ανθείας καθώς και οι περίτεχνα δουλεμένοι θαλαμωτοί τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών με τα εξίσου πλούσια κτερίσματά τους υποδηλώνουν ότι ήδη από την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο είχε ιδρυθεί στην περιοχή της πεδιάδας του Παμίσου κέντρο εξουσίας αντίστοιχο με αυτό των Νιχωρίων, του Εγκλιανού και της Περιστεριάς στη ΒΔ Μεσσηνία. [674] Η κοινωνική ομάδα η οποία είχε καταλάβει την

[671] Mcdonald and Hope Simpson 1964, 231.
[672] Η παρουσία ζεύγους θολωτών τάφων είναι σύνηθες φαινόμενο στη Μεσσηνία καθώς απαντά στην Τραγάνα, στην Κουκουνάρα (Γουβαλάρη), στο Ρούτση, στο Ψάρι και αλλού.
[673] Η μελέτη της κεραμικής από το θαλαμωτό τάφο του Αριστομένη παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτή από το νεκροταφείο των Ελληνικών Ανθείας.
[674] Για τα ηγεμονικά κέντρα της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου πρβλ. Wright 1995, 63-80.

εξουσία φαίνεται ότι χρησιμοποιούσε το πλεόνασμα από την αυξημένη γεωργική και ίσως κτηνοτροφική παραγωγή για την απόκτηση εξωτικών προϊόντων εξεζητημένης τεχνικής και υψηλής αισθητικής. Αυτό άλλωστε προκύπτει από τα εξαιρετικής ποιότητας και άριστης τεχνικής επεξεργασίας ελεφάντινα μικροαντικείμενα, τα χρυσά κοσμήματα, τα όπλα και τα μικροαντικείμενα από πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους που συνόδευαν τους νεκρούς του θολωτού τάφου.[675] Ορισμένα από αυτά ίσως είχαν εισαχθεί, ενώ κάποια άλλα ενδεχομένως είχαν αποκτηθεί στο πλαίσιο ανταλλαγής δώρων με υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους άλλων περιοχών.[676]

Η έναρξη λειτουργίας των θαλαμωτών τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας προς το τέλος της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου και η εναπόθεση σε αυτούς σημαντικού πλούτου υποδηλώνει την αύξηση του μεγέθους του τοπικού οικισμού, αλλά και την οικονομική ανάπτυξη και ευμάρεια της περιοχής. Η απουσία, ωστόσο, αρχαιολογικού υλικού από οικιστικά κατάλοιπα δε μας επιτρέπει να αναφερθούμε σε σαφείς οικοδομικές δραστηριότητες. Μπορούμε όμως να ισχυριστούμε ότι ο πλούτος και η ποικιλία των διασωθέντων κτερισμάτων καθώς και ο μνημειώδης χαρακτήρας και οι αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες των ταφικών μνημείων υποδηλώνουν μια ιδιαίτερα ευημερούσα κοινωνία, η οποία φαίνεται ότι επιδίωκε την εδραίωσή της στην περιοχή μέσα από την επιδεικτικό πλούτο των ταφικών κτερισμάτων και πρακτικών. Διαφαίνεται επίσης ότι ορισμένα από τα μέλη αυτής της κοινωνίας είχαν πρόσβαση σε ένα ευρύ δίκτυο εμπορικών ανταλλαγών που εκτεινόταν αυτή την περίοδο σε όλη σχεδόν την Μεσόγειο και ότι επίσης διέθεταν τα οικονομικά μέσα για την απόκτηση πολύτιμων αγαθών, κάποια από τα οποία είχαν κατασκευασθεί σε εργαστήρια μακρινών περιοχών.[677] Τα ελεφάντινα αντικείμενα από το θολωτό τάφο της Ανθείας ίσως υποδηλώνουν επαφές με τα εξελιγμένα κέντρα της ανατολικής Μεσογείου ή με την Αργολίδα ή ακόμη και τη

[675] Στον τάφο, σε αντίθεση με το θολωτό τάφο 2 Μυρσινοχωρίου, δε βρέθηκαν εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση. Ο τύπος αυτός διακόσμησης αρχικά χρησιμοποιήθηκε στη Συρία και στη συνέχεια έγινε γνωστός στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση πουλιών προερχόμενο από τη Μεσσηνία (;) βρίσκεται σε Μουσείο της Ιαπωνίας (Papadopoulos 1986, 125-135).

[676] Voutsaki 1993, 146-7. 1997, 34-52. 2001, 195-213. Αναλυτικά για το εμπόριο στη Μεσόγειο κατά την Εποχή του Χαλκού πρβλ. Knapp 1998, 193-207. Burns 2010. Tartaron 2013.

[677] Για τις εμπορικές συναλλαγές κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Sherratt και Sherrat 1991, 351-384. Voutsaki 1993, 62. Για το εμπόριο στην ύστερη Εποχή του Χαλκού πρβλ Gillis 1995, 61-86. Leonard 1998, 99-104. Kanta 2003, 20-40.

Θήβα παρόλο που εργαστήρια επεξεργασίας ελεφαντόδοντου δεν φαίνεται να λειτούργησαν στην Ηπειρωτική Ελλάδα πριν από την ΥΕ ΙΙΙΒ .[678]

Οι εμπορικές συναλλαγές με την Κρήτη, οι οποίες πραγματοποιούνταν κυρίως μέσω της μινωικής αποικίας των Κυθήρων, είναι έκδηλες σε ορισμένα κτερίσματα του θολωτού τάφου Ανθείας.[679] Χαρακτηριστικά αναφέρονται τα κύπελλα τύπου *Κεφτιού* της ΥΕ Ι/ΙΙΑ, οι ανακτορικοί πιθαμφορείς της ΥΕ ΙΙΑ καθώς και οι αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο. Επίσης, μινωικές εισαγωγές φαίνεται ότι αποτελούσαν οι σφραγιθόλιθοι από ημιπολύτιμους λίθους καθώς και τα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια που βρέθηκαν στα ταφικά μνημεία της περιοχής και των οποίων τα εικονιστικά θέματα είναι καθαρά μινωικά (ταυροκαθάψια, άρμα συρόμενο από γρύπες). [680] Άμεσες ή έμμεσες επαφές με την Κρήτη υποδηλώνει και το όστρακο μινωικής πρόχου με ακανθωτές αποφύσεις από το δρόμο του τάφου Ελληνικά 12, το οποίο χρονολογείται στο β΄ μισό του 15ου αιώνα **(Εικ. 260-261)**. Ωστόσο, στο ερώτημα κατά πόσο αυτά τα κομψοτεχνήματα είχαν εισαχθεί από την Κρήτη ή ήταν προϊόντα εργαστηρίων της Ηπειρωτικής Ελλάδας που μιμούνταν τη μινωική τεχνοτροπία δε δύναται να απαντηθεί σε αυτή τη μελέτη.

Η παρουσία κοσμημάτων από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους υποδηλώνουν εμπορικές ανταλλαγές με τον έξω κόσμο, ενώ οι ψήφοι αμέθυστου από το θολωτό τάφο της Ανθείας μαρτυρούν εμπορικές επαφές με την Αίγυπτο.[681] Ο τόπος προέλευσης των ψήφων από υαλόμαζα και φαγεντιανή δεν είναι γνωστός. Πιθανότατα κατασκευάστηκαν σε εργαστήρια της ανατολικής Μεσογείου ή της Κρήτης και έφθασαν στην περιοχή μέσω του διαμετακομιστικού εμπορίου στο πλαίσιο ενός διεθνούς εμπορικού δικτύου.[682] Δεν αποκλείεται ωστόσο να

[678] Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες ενδείξεις ότι εργαστήρια για την κατεργασία των ελεφάντινων, όπως και της φαγεντιανής υπήρχαν εγκαταστημένα στον Ελλαδικό χώρο, τουλάχιστον στις Μυκήνες, ήδη από την ΥΕ Ι φάση. Η τέχνη αυτή των Ελλαδιτών ελεφαντουργών παγιώνεται στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ φάσης, οπότε διαμορφώνεται το μυκηναϊκό ρεπερτόριο των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων, το οποίο θα παραμείνει σχεδόν αναλλοίωτο ως το τέλος της ανακτορικής εποχής (Treuil, Darque, Poursat, Touchais 1996, 370 (Ελληνική έκδοση).

[679] Για τις σχέσεις της μινωικής Κρήτης με την Μεσσηνία κατά την ΥΕ περίοδο πρβλ. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2000, 529-523.

[680] Για τις εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ Κρήτης και Ηπειρωτικής Ελλάδας κατά τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους πρβλ. Korres 1984β, 141-152. Dickinson 1984, 115-118.

[681] Για τις σχέσεις της Αιγύπτου με τον κόσμο του Αιγαίου πρβλ. Merrillees 1998, 149-158.

[682] Για τις σχέσεις της Πελοποννήσου με την Κρήτη και την Αίγυπτο κατά τον 15ο και 14ο αι. π.Χ. πρβλ. Hiller 2001, 263-272.

κατασκευάστηκαν σε εργαστήρια της Αργολίδας, της Θήβας ή ακόμη και της ίδιας της περιοχής των Ελληνικών, παρόλο που δεν έχομε ενδείξεις για κάτι τέτοιο.

Τα επικασσιτερωμένα αγγεία, κυρίως κύλικες και άωτα κυάθια, που βρέθηκαν στο θολωτό τάφο και σε όλους σχεδόν τους μνημειώδεις τάφους της ομάδας Β του νεκροταφείου υποδηλώνουν επίσης επιδράσεις και εμπορικές συναλλαγές με τον έξω κόσμο. Ως χώρος προέλευσης του κασσίτερου θεωρείται η ευρύτερη περιοχή της ανατολής, χωρίς όμως να αποκλείονται τα αποθέματα του Αφγανιστάν καθώς η περιοχή θεωρείται ως η πιθανότερη πηγή κύανου (lapis lazuli) και ίσως και χρυσού. Άλλες πιθανές πηγές είναι η Ιβηρική Χερσόνησος, η Βρετανία και ίσως η Σαρδηνία.[683] Τα επικασσιτερωμένα αγγεία, τα οποία ήταν δηλωτικά πλούτου και ανώτερης κοινωνικής θέσης, απαντούν αυτή την περίοδο σε διακεκριμένες ταφές στην Κρήτη και στην Ηπειρωτική Ελλάδα (Αργολίδα, Θήβα, Αττική). Ως εκ τούτου, δεν αποκλείεται να είχαν εισαχθεί από αυτές τις περιοχές ή απλώς να είχε εισαχθεί μόνο ο κασσίτερος και τα αγγεία να κατασκευάζονταν στην περιοχή των Ελληνικών.[684]

Οι πιθανές εμπορικές συναλλαγές με τα προηγμένα κέντρα της ανατολικής Μεσογείου πιστοποιούνται επίσης από την ανεύρεση στον τάφο Ελληνικά 15 θραυσμάτων λίθινου αγγείου από πορφυρίτη λίθο Αιγυπτιακής προέλευσης καθώς και από τρεις αποσπασματικά σωζόμενους Χαναανιτικούς αμφορείς, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά κρασιού, ελαίου ή ρετσινιού. Η ανεύρεση επίσης κεραμικής από τα Κύθηρα στους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών υποδηλώνει άμεσες εμπορικές επαφές της περιοχής με την Κρήτη και των έξω κόσμο, καθώς τα Κύθηρα αποτελούσαν σημαντικό μινωικό εμπορικό σταθμό και χώρο διακίνησης εμπορευμάτων και ιδεών ανάμεσα στον κόσμο της Ανατολής και της Δύσης.[685] Επί πλέον, η παρουσία ανάμεσα στο κεραμικό υλικό από τα Κύθηρα

[683] Για τις επαφές των Μυκηναίων με την Ευρώπη βλ. Harding 1984. Για τη διεξαγωγή του εμπορίου στη δυτική Μεσόγειο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο πρβλ. Smith 1987.

[684] Η Immerwahr πίστευε ότι τα επικασσιτερωμένα αγγεία κατασκευάζονταν από τα ανακτορικά κέντρα και στη συνέχεια διανέμονταν στους κατά τόπους τοπικούς αξιωματούχους. Θεωρούσε δε ότι οι Μυκήνες αποτελούσαν κέντρο αναδιανομής τέτοιων αγγείων για την Αργολίδα (Immerwahr 1966, 392).

[685] Όστρακα και θραύσμα πίθου της ΥΕ ΙΙΙΒ εισηγμένα από τα Κύθηρα βρέθηκαν στη σωστική ανασκαφή που διενεργείται στο Ανάκτορο του Νέστορος στο πλαίσιο του έργου για την αντικατάσταση του στεγάστρου του Ανακτόρου. Επίσης, πρόχους (ΜΧ 137) από τον τάφο Αγγελοπούλου 8, πιθανόν εισηγμένη από τα Κύθηρα, εκτείθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας.

και οστράκων ψευδόστομου αμφορέα υποδηλώνει τη διακίνηση και εμπορία ελαίου απλού ή αρωματισμένου.

Η ασύμμετρη δε εναπόθεση των κτερισμάτων στους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι ο χαρακτήρας της οικονομίας της περιοχής ήταν ανταλλακτικός ή εν μέρει αναδιανεμητικός. Ωστόσο, ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας της, αν ποτέ υπήρξε, δε δύναται προς το παρόν να πιστοποιηθεί, δεδομένου ότι δεν έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή μεγάλες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις που να δικαιολογούν την ύπαρξη μιας τέτοιας μορφής οικονομίας. Δεν αποκλείεται, όμως, αυτές να βρεθούν μελλοντικά και να αλλάξει η αρχαιολογική εικόνα της περιοχής.

Ορισμένα από τα κτερίσματα των θαλαμωτών τάφων, αλλά και του θολωτού, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούν αδιάψευστες μαρτυρίες άμεσων ή έμμεσων επαφών με την Εγγύς Ανατολή, τη Κρήτη καθώς και με τα άλλα μυκηναϊκά κέντρα της Μεσσηνίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας. [686] Οι εμπορικές αυτές συναλλαγές, οι οποίες πραγματοποιούνταν είτε από την ίδια την άρχουσα τάξη της περιοχής είτε μέσω μεσαζόντων, ευνοήθηκαν από το γενικότερο οικονομικό και πολιτικό κλίμα της εποχής καθώς και από την ίδια τη θέση της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας στην εύφορη πεδιάδα του Παμίσου.[687]

Η κυρίαρχη οικονομική δύναμη αυτού του κέντρου σε συνδυασμό με τη στρατηγική του θέση σε ύψωμα που ελέγχει τα φυσικά περάσματα που οδηγούν προς τη βόρεια, δυτική και κεντρική Μεσσηνία πιθανόν ευνόησε τη λειτουργία του ως χώρου ανταλλαγής προϊόντων μεταξύ των γειτονικών οικισμών. Επίσης, η μικρή απόστασή του από το μεσσηνιακό κόλπο ευνόησε τη δίοδο προς τις Κυκλάδες, την Κρήτη και γενικά τον κόσμο της ανατολικής Μεσογείου, με αποτέλεσμα αγαθά παραγόμενα στην Μεσσηνία μπορούσαν εύκολα να διοχετεύονται στο εξωτερικό και αντίστροφα. [688] Παράλληλα, εξωτικά προϊόντα από τα πιο μακρινά μέρη του κόσμου μπορούσαν να φθάνουν στη Μεσσηνία μέσω ενδιάμεσων αγορών, ενώ δεν αποκλείεται στην περιοχή να λειτουργούσαν περιοδικά ή μόνιμα εργαστήρια επεξεργασίας πρώτων υλών για την κατασκευή κοσμημάτων, αγγείων, εργαλείων και

[686] Δεν αποκλείεται ωστόσο κάποια από αυτά τα ‘‘αντικείμενα γοήτρου’’ να είχαν αποκτηθεί στο πλαίσιο ‘‘ανταλλαγής δώρων’’ με αξιωματούχους και αριστοκρατικές οικογένειες άλλων περιοχών τόσο από την Ηπειρωτική Ελλάδα όσο και από μακρινές περιοχές (Voutsaki 1993, 146-7).

[687] Τα εύφορα εδάφη της πεδιάδας του Παμίσου ευνόησαν την καλλιέργεια της ελιάς, της αμπέλου, των δημητριακών και γενικά συνέβαλαν στην εντατικοποίηση της γεωργίας.

[688] Για τις πρώιμες επαφές της Μεσσηνίας με τον κόσμο του Αιγαίου πρβλ. Λώλος 1987β.

άλλων αντικειμένων. Επικεφαλής αυτής της διακίνησης πολυτελών προϊόντων στην πρώιμη τουλάχιστον φάση της ίσως ήταν ο ίδιος τοπικός ηγεμόνας, ο οποίος είχε τη δυνατότητα απευθείας συναλλαγών με εμπόρους ή με μεταπράτες, που του εξασφάλιζαν κεραμικά σκεύη από την ανατολική Πελοπόννησο και τα Κύθηρα, πολύτιμα αντικείμενα από την Εγγύς Ανατολή, την Αίγυπτο και την Κρήτη.

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι ανταλλαγές πολυτελών προϊόντων και *αντικειμένων γοήτρου* αφορούσαν μόνο την άρχουσα τάξη της περιοχής και όχι το σύνολο του πληθυσμού, ο οποίος πρέπει να ήταν σε μεγάλο βαθμό αυτάρκης και να κάλυπτε τις βασικές ανάγκες του με τα προϊόντα που ο ίδιος παρήγαγε. Το τυχόν πλεόνασμα της παραγωγής του το αντάλλαζε με εργαλεία και άλλα αγαθά απαραίτητα για τη διαβίωσή του, τα οποία μπορούσε να αναζητήσει σε απλές υποτυπώδεις τοπικές αγορές που λειτουργούσαν για το σκοπό αυτό.

Η σχέση της περιοχής με τις άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας είναι δύσκολο να ανιχνευθεί αλλά σίγουρα στα μεγάλα Μεσσηνιακά κέντρα της πρώιμης και ίσως και της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου λειτουργούσαν μόνιμες ή περιοδικές τοπικές αγορές όπου διακινούνταν και ανταλλάσσονταν τοπικά προϊόντα καθώς και εμπορεύματα από την Ηπειρωτική Ελλάδα και ίσως τον έξω κόσμο.[689] Η ανεύρεση κεραμικού κλιβάνου της ΥΕ Ι-ΙΙ με χρήση και στην ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο για την κατασκευή πήλινων αγγείων στη ΒΑ πλευρά του λόφου του Εγκλιανού υπονοεί την λειτουργία τοπικής αγοράς για τη διοχέτευση τέτοιων προϊόντων πιθανόν και σε πιο μακρινές περιοχές. [690]

Στο ερώτημα δε ποια προϊόντα ανταλλάσσονταν για την απόκτηση των εξωτικών προϊόντων και των πολύτιμων πρώτων υλών από τις μακρινές χώρες της ανατολικής Μεσογείου και ενδεχομένως της Δ. Ευρώπης, σαφής απάντηση δεν μπορεί να δοθεί. Σίγουρα το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής, η οποία την περίοδο αυτή είχε εντατικοποιηθεί και αναδιοργανωθεί, αποτελούσε το κύριο εξαγωγικό προϊόν. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να διοχετεύονταν στο εξωτερικό και προϊόντα τοπικής εργαστηριακής δραστηριότητας, όπως κεραμικά, αρωματικά έλαια, αλοιφές, βαφές, υφάσματα και μεταλλικά αντικείμενα. Η παρουσία άλλωστε πήλινων αλάβαστρων στους τάφους ενδεχομένως υπονοεί την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής αρωματικού ελαίου από την πρώιμη ήδη Μυκηναϊκή περίοδο.

[689] Για τις χερσαίες επικοινωνίες στη ΝΔ Πελοπόννησο κατά την ΥΕ ΙΙΙ βλ. McDonald 1964, 217-240.
[690] Blegen et al. 1973, 19-20, εικ. 44-45, 307-308. Nelson 2001, 15, 58-59, fig. 73-75, 140.

Παρομοίως, η παρουσία των κυπέλλων τύπου ‘‘Κεφτιού’’ και των άλλων αγγείων πόσεως και σερβιρίσματος στο θολωτό τάφο της Ανθείας υποδηλώνει την ύπαρξη επιχώριας παραγωγής κεραμικών σκευών, τα οποία προοριζόταν για την τοπική άρχουσα τάξη και ενδεχομένως για εμπορικές ανταλλαγές σε τοπικό και ευρύτερο περιφερειακό επίπεδο.[691]

Τις εσωτερικές ανταλλαγές ευνόησε και η παρουσία οδικού δικτύου που ένωνε την περιοχή των Ελληνικών με τα σημαντικότερα κέντρα και τους οικισμούς της Μυκηναϊκής Μεσσηνίας. Ο Lukermann, ο οποίος επιχείρησε την ανασύνθεση του μυκηναϊκού οδικού δικτύου της Μεσσηνίας, συνδυάζοντας το σύγχρονο οδικό δίκτυο με τα αρχαιολογικά δεδομένα των μυκηναϊκών οικισμών και των πινακίδων της Πύλου, διέκρινε πέντε βασικές οδικές αρτηρίες που συνέδεαν τις κυριότερες μυκηναϊκές θέσεις μεταξύ τους.[692] Η πρώτη οδική αρτηρία ξεκινούσε από τη Μεθώνη και μέσω των δυτικών ακτών έφθανε στην Κυπαρισσία και συνέχιζε βόρεια ως τον Αλφειό και την Ηλεία. Η δεύτερη, η οποία ξεκινούσε από την περιοχή του Ναυαρίνου, διέσχιζε την περιοχή της Κουκουνάρας και των Κρεμμυδίων και μέσω των Νιχωρίων και της περιοχής των πέντε ποταμών κατέληγε στην πεδιάδα του Παμίσου. Η τρίτη οδική αρτηρία ένωνε την Κυπαρισσία με την πεδιάδα του Παμίσου μέσω της πεδιάδας Σουλιμά και του στενυκλαρικού πεδίου. Οι υπόλοιπες δύο ένωναν από βορρά προς νότο δεξιά και αριστερά την πεδιάδα του Παμίσου με το στενυκλαρικό πεδίο. Η δίοδος προς την Αρκαδία και τη Λακωνία εξασφαλιζόταν μέσω του περάσματος του Λεονταρίου βορείως της στενυκλάρου. Η δίοδος προς τη Λακωνία ήταν επίσης εφικτή μέσω και άλλων περασμάτων ανατολικά του Ταϋγέτου μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και αυτό ΒΑ της ράχης των Ελληνικών.

Ίχνη αρχαίου δρόμου που ένωνε την περιοχή των Νιχωρίων με το ανάκτορο του Νέστορος στον Εγκλιανό εντόπισε ο Mcdonald και ο Hope Simpson στην περιοχή μεταξύ Νερόμυλου και Καζάρμας. Από τα κείμενα των πινακίδων και από θραύσματα τοιχογραφιών πληροφορούμαστε την παρουσία αρμάτων στην Πύλο, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη αμαξωτών οδών, καταλλήλων για τη χρήση αυτών των οχημάτων.[693] Δεν αποκλείεται κάποιες από τις μεγάλες οδικές αρτηρίες

[691] Για το σχήμα των κυπέλλων τύπου ‘‘Keftiu’’ στην ΥΕ Ι Μεσσηνία βλ. Λώλος 1982, 152-154.
[692] Lukermann 1972, 148-170.
[693] Shelmerdine 1998a, 94-95.

που αναφέρει ο Lukermann να ήταν κατάλληλα κατασκευασμένες για την κίνηση τέτοιων οχημάτων από την πρώιμη ήδη μυκηναϊκή περίοδο.

Όσον αφορά στην περιοχή των Ελληνικών, ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου δρόμου υπάρχουν σε αρκετά σημεία της ράχης.[694] Η συνεχής όμως κατοίκηση της περιοχής καθ΄ όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγησή του. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη την τοπογραφία της περιοχής και τις παρατηρήσεις του Lukermann εύκολα μπορεί κάποιος να ανασυνθέσει τις αντίστοιχες οδικές αρτηρίες που συνέδεαν την περιοχή των Ελληνικών με τους περιφερειακούς οικισμούς και τα μεγάλα κέντρα της Μεσσηνίας.

Όσον αφορά στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση της περιοχής, τα στοιχεία για την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο είναι ελλιπή. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται, όμως, στην ταφική αρχιτεκτονική και στην εναπόθεση των κτερισμάτων αποτελεί ένδειξη κοινωνικής και ιεραρχικής διαστρωμάτωσης.[695] Φαίνεται ότι οι πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές που ακολούθησαν το τέλος της ΜΕ περιόδου και τις αρχές της ΥΕ Ι επηρέασαν και την περιοχή μελέτης μας. Την τοπική παραδοσιακή αριστοκρατία της ΜΕ περιόδου, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με την κατασκευή των παρακείμενων τύμβων στη θέση *Καστρούλια,* διαδέχτηκε μια νέα αριστοκρατική τάξη, η οποία εκμεταλλευόμενη το νέο πνεύμα της εποχής επιδόθηκε σε εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες συγκεντρώνοντας πλούτο και οικονομική δύναμη, μέσω των οποίων φαίνεται ότι επικράτησε τελικά στην πολιτική αρένα της περιοχής.

Ανύπαρκτα είναι τα στοιχεία για την οικιστική οργάνωση της περιοχής καθώς μέχρι τώρα δεν έχουν έλθει στο φως οικιστικά κατάλοιπα. Η εικόνα θα μπορούσε εν μέρει να διαφωτιστεί παραθέτοντας κάποια παραδείγματα από άλλες μυκηναϊκές θέσεις της Μεσσηνίας.[696] Ένα μερικώς ανεσκαμμένο κτίριο στη λόφο της Περιστεριάς, η λεγόμενη Ανατολική Οικία, το οποίο περιλαμβάνει δωμάτια και αυλή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ‘‘προδρομικό’’ των μεταγενέστερων ανακτόρων

[694] Στη βόρεια πλευρά της ράχης σώζεται τμήμα αρχαίου δρόμου κατάλληλου για την κίνηση αμαξιδίων και κάρων. Δεν μπορεί όμως να διασαφηνιστεί με ακρίβεια αν αυτός ο δρόμος ήταν σε χρήση και κατά την ΥΕ περίοδο.

[695] Η κατασκευή των μνημείων προϋποθέτει την ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών, οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία των τοπικών αρχόντων. Η εξειδίκευση της εργασίας και ως εκ τούτου η διαφορετική παραγωγή πλούτου δημιουργεί κοινωνική ανισότητα και κοινωνική ιεραρχία.

[696] Για την οικιστική οργάνωση στην Μεσσηνία κατά την εποχή του Χαλκού πρβλ. Wiersma 2014, 164-173.

καθώς συνδυάζει ένα κεντρικό ‘‘μεγαροειδή’’ πυρήνα με αποθήκες και βοηθητικούς χώρους εκατέρωθεν.[697] Στην ίδια κατηγορία ανήκουν επίσης οι ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 διαδοχές των κτιρίων στα Νιχώρια.[698]

Ο μακρόστενος ορθογώνιος τύπος με συνθετότερη μορφή απαντά και στις οικίες κάτω από το ανακτορικό συγκρότημα του Εγκλιανού, ο οποίος κατά την ΥΕ Ι περίοδο περιβαλλόταν, όπως και η Περιστεριά, από οχυρωματικό περίβολο.[699] Οικιστικά κατάλοιπα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου βρέθηκαν απέναντι από το θολωτό τάφο ΙV στον Εγκλιανό, ενώ σημαντικά στοιχεία για την οικοδομική δραστηριότητα κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο στο χώρο του Ανακτόρου του Νέστορος ήλθαν στο φως κατά τις εργασίες αντικατάστασης του μεταλλικού στεγάστρου **(Εικ. 495-496).** Τάση πολεοδομικού σχεδιασμού που συνοδεύεται από την κατασκευή ενός περιβόλου παρατηρείται στον οικισμό της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου στη Μάλθη.[700] Τα περισσότερα κτίρια, τα οποία είναι τετράπλευρα μονόχωρα και κάποια μακρόστενα ορθογώνια με περισσότερα δωμάτια, είχαν κατασκευαστεί στην περιφέρεια του περιβόλου, ενώ πιο σύνθετο κτίριο με αυλή και βοηθητικούς χώρους είχε οικοδομηθεί στο κέντρο του οικισμού.

Ο πρόσφατα αποκαλυφθείς οικισμός στο *Καλάμι* Ασπροχώματος παρέχει επίσης σημαντικά στοιχεία για την οικιστική οργάνωση της ΝΑ Μεσσηνίας κατά τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους. Ο οικισμός είχε αναπτυχθεί στις δυτικές παρυφές υψώματος που επόπτευε τον εύφορο κάμπο της Μεσσήνης και τον Μεσσηνιακό κόλπο **(Εικ. 394-397).** Οι τοίχοι των κτιρίων του, οι οποίοι βρέθηκαν σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, σώζονται σε χαμηλό ύψος, ενώ υπάρχουν και ορισμένοι που το σωζόμενο ύψος τους φθάνει το 1 μέτρο. Ορισμένοι έχουν κτιστεί επάνω σε προγενέστερους, γεγονός που υποδηλώνει την αλληλοδιάδοχη κατοίκηση του χώρου. Το σχήμα των αποσπασματικά σωζόμενων κτιρίων του οικισμού πρέπει να ανήκει στην κατηγορία των απλών τετράπλευρων μονόχωρων οικιών, ενώ φαίνεται ότι υπάρχουν και κτίρια με περισσότερα δωμάτια καθώς και κτίριο ή κτίρια με συνθετότερη μορφή. Οι τοίχοι, το πλάτος των οποίων κυμαίνεται από 0.40-0.50μ., είναι απλοί κτισμένοι με αργούς ανισομεγέθεις λίθους

[697] Μαρινάτος 1960, 209. 1961, 173-174. Κορρές 1976β, 537-545. 1977β, 319, πιν. 171δ, 172α.
[698] Αναλυτικότερα για την οικιστική δραστηριότητα στα Νιχώρια βλ. McDonald και Wilkie 1992, 359-466.
[699] Για την οικοδομική δραστηριότητα στο λόφο του Εγκλιανού κατά την ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ βλ. Nelson 2001, 189-203. 2007, 143-159.
[700] Valmin 1938, 173-185.

και ορισμένοι περιέχουν θραύσματα κεραμίδων και χειροποίητων οστράκων στα γεμίσματα. Η ανωδομή, όπως διαφαίνεται από τα ανευρεθέντα τεμάχια πηλού, ήταν σε ορισμένα κτίρια από πλίθρες, ενώ δεν αποκλείεται κάποιο ή κάποια κτίρια να ήταν κτισμένα εξ ολοκλήρου από αργούς λίθους. Στη δυτική πλευρά του οικισμού, όπου και το βαθύτερο σημείο της επίχωσης, βρέθηκαν και θραύσματα κονιάματος, ένδειξη επιμελημένης τοιχοποιίας. Σε ψηλότερο επίπεδο, ΑΝΑ των ανευρεθέντων οικιστικών καταλοίπων, βρέθηκε επίμηκης τοίχος, πλάτους περίπου 0.80 μ., κατασκευασμένος με αργούς λίθους και κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ **(Εικ. 398-399)**. Ο ανωτέρω τοίχος, ο οποίος εδράζεται στο φυσικό έδαφος, δύναται να ταυτισθεί με αναλημματικό τοίχο ή με περίβολο, και ενδεχομένως οριοθετούσε την νοτιανατολική πλευρά του οικισμού.

Η ακριβής ταύτιση των χώρων του οικισμού δεν είναι δυνατή καθώς οι τοίχοι σώζονται αποσπασματικά. Υποθετικά μπορεί να αναφερθεί ότι στην περιοχή υπήρχε χώρος με καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα καθώς βρέθηκε τμήμα πήλινου ρυτού κωνικού σχήματος, μικρά αναθηματικά αγγεία και μικκύλες κύλικες. Η ανεύρεση επίσης μεγάλου αριθμού πήλινων ανθρωπόμορφων, ζωόμορφων και σκευόμορφων ειδωλίων συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται γραπτά και άβαφα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ πρώιμης, χειροποίητη χρηστική κεραμική, πήλινα σφονδύλια, κομβία, θραύσματα χάλκινων αντικειμένων και θραύσματα τοιχογραφιών. Η ανεύρεση τοιχογραφιών είναι ιδιαιτέρως σημαντική καθώς υποδηλώνει την παρουσία μεγαλοπρεπούς κτιρίου στο χώρο του οικισμού **(Εικ. 400-402)**.[701] Το κτίριο ή τα κτίρια από τα οποία προέρχονται οι τοιχογραφίες πιθανόν να σχετίζονταν με κάποιο δημόσιο οικοδόμημα ή να ανήκαν σε εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας.[702]

Η μικρή απόσταση του ανωτέρω οικισμού από το νεκροταφείο των Ελληνικών διευκόλυνε την επικοινωνία και τις μεταξύ τους επαφές, γεγονός που πιστοποιείται από τις παρατηρούμενες ομοιότητες στην κεραμική των δύο θέσεων. Πιθανότατα ο οικισμός στο Καλάμι, στην πρώτη τουλάχιστον φάση του, βρισκόταν υπό την επιρροή του μυκηναϊκού κέντρου που έλεγχε την πεδιάδα του Παμίσου. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ, ωστόσο, πρέπει να είχε ενσωματωθεί πλήρως στο βασίλειο της Πύλου και να αποτελούσε τμήμα της Εκείθεν Επαρχίας του.

[701] Ευχαριστώ θερμά το συνάδελφο Δημοσθένη Κοσμόπουλο για την ευγενική παραχώρηση των φωτογραφιών.
[702] Το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού φαίνεται ότι έχει ‘‘καταπέσει’’ από την κορυφή του υψώματος.

Από τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων προκύπτει άλλωστε ότι η ανοδική πορεία του μυκηναϊκού κέντρου που είχε αναπτυχθεί στην ΝΑ πλευρά της μεσσηνιακής επικράτειας φαίνεται ότι ανακόπηκε προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2 από το μεγάλο ανταγωνιστή του για το συνολικό έλεγχο της μεσσηνιακής επικράτειας, το βασίλειο της Πύλου, το οποίο από την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο είχε ήδη επεκτεταθεί δυτικά του όρους Αιγάλεω και μάχονταν για την προς ανατολάς επέκτασή του. Η προς ανατολάς επέκταση της Πύλου φαίνεται ότι ολοκληρώθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς από τα κείμενα των πινακίδων πληροφορούμαστε τη διαίρεση του βασιλείου σε δύο επαρχίες και την ύπαρξη δεύτερης πρωτεύουσας στην Εκείθεν Επαρχία. Πρόκειται για το *Re-u-ko-to-ro* (Λεύκτρον), η ακριβής θέση του οποίου δεν έχει ακόμη ταυτισθεί.[703] Ο Hope Simpson και η Carothers ταύτισαν τη θέση με την περιοχή των Ελληνικών (Αρχαία Θουρία), ενώ ο John Benett δεν αποκλείει την περίπτωση το *Re-u-ko-to-ro* να ταυτίζεται με τη νέα ΥΕ ΙΙΙΒ θέση *Ελληνικό* της Μουριατάδας, ΝΑ της Περιστεριάς.[704]

Σαφείς ενδείξεις για το ρόλο του *Λεύκτρου* στη διοικητική, οικονομική και πολιτική λειτουργία του βασιλείου της Πύλου δεν υπάρχουν καθώς στα κείμενα των πινακίδων δεν υπάρχουν αναφορές για τις σχέσεις Πύλου και *Λεύκτρου* και ούτε διασαφηνίζεται ο βαθμός αυτονομίας του απέναντι στην κεντρική ανακτορική εξουσία. [705] Φαίνεται όμως ότι ήταν το σημαντικότερο κέντρο της Εκείθεν Επαρχίας καθώς από τη σειρά πινακίδων Aa πληροφορούμαστε την παρουσία στην περιοχή τουλάχιστον 89 εργατριών, πιθανόν δούλων, που απασχολούνταν στην βιοτεχνία κατασκευής λιναριού.[706] Ο αντίστοιχος αριθμός για την πρωτεύουσα του βασιλείου

[703] Αρκετοί μελετητές, ανάμεσά τους και ο Chadwick, υποστήριξαν ότι το Λεύκτρο ίσως ήταν η δεύτερη πρωτεύουσα του βασιλείου του Νέστορος (Hiller 1972, 162-163. Chadwick 1976, 46). Για τη θέση του στο βασίλειο της Πύλου πρβλ. Bennet 1995, 593-600. 2002, 11-30.

[704]Bennet 2002, 22-25, 29-30. Η θέση *Ελληνικό* στη Μουριατάδα, εκτάσεως περίπου 30.000 τ.μ., διαθέτει στην κορυφή του λόφου αρχιτεκτονική κατασκευή με πολλά δωμάτια διακοσμημένα με τοιχογραφίες, ενώ στις υπώρειες της νότιας πλαγιάς βρέθηκε μέγαρο, ανατολικά του οποίου και στις νότιες παρειές δεύτερου χαμηλού λόφου είχε κατασκευαστεί θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (Μαρινάτος 1960, 195-209). Για τη Μουριατάδα βλ. επίσης Κορρές 1981γ, 579.

[705] Η υπόθεση ότι το Λεύκτρο λειτουργούσε ως δεύτερη πρωτεύουσα του βασιλείου της Πύλου προέκυψε από το γεγονός ότι, ενώ από τα κείμενα των πινακίδων φαίνεται να διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική διοίκηση του βασιλείου, το όνομά του, όπως και της Πύλου που ήταν η πρωτεύουσα του βασιλείου, δεν αναφέρεται στους καταλόγους των πόλεων των δύο επαρχιών, οι οποίες υποχρεώνονταν να πληρώνουν την εισφορά που τους αναλογούσε στην κεντρική εξουσία.

[706] Killen 1984, 55-61. Οι περισσότερες παρείχαν εξειδικευμένες εργασίες που σχετίζονταν με την κατασκευή λινών υφασμάτων (γνέσιμο, ύφανση, διακόσμηση, τελείωμα). Για την απασχόληση των γυναικών στον παραγωγικό τομέα της πυλιακής οικονομίας πρβλ. Uchitel

ήταν άνω των 450.[707] Παρόλο που ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνταν στη βιοτεχνία υφασμάτων στο *Λεύκτρο* ήταν μικρότερος από αυτόν της Πύλου, η παρουσία στην περιοχή βασιλικής βιοτεχνικής εγκατάστασης καθώς και εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της πόλης στην διοικητική ιεραρχία του βασιλείου.[708]

Δεδομένου ότι η περιοχή των Ελληνικών υπαγόταν κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ στο βασίλειο της Πύλου, η κοινωνική και οικοδομική δομή της περιοχής κατά την περίοδο αυτή βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από το ανακτορικό κέντρο του Εγκλιανού, επικεφαλής του οποίου βρισκόταν ο άναξ, ηγεμονική φυσιογνωμία με θρησκευτικές και κοσμικές εξουσίες. Ωστόσο, από τη μελέτη του οικισμού των Νιχωρίων προκύπτει ότι οι κάτοικοι ενός περιφερειακού οικισμού δύνανται να προμηθευτούν χρηστικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης από εργαστήρια ή αγορές που δεν βρίκονταν από τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο του Ανακτόρου του Νέστορος.[709]Διαφαίνεται, επίσης, ότι ο έλεγχος στους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς περιοριζόταν κυρίως σε αντικείμενα και αγαθά σπάνια στην περιοχή, όπως πολύτιμα μέταλλα και ημιπολύτιμους λίθους.

Η περιοχή των Ελληνικών Ανθείας θα πλήρωνε τους φόρους που τις αναλογούσαν και θα προσέφερε το ανάλογο εργατικό δυναμικό στο διοικητικό κέντρο του Εγκλιανού, το οποίο σε αντάλλαγμα εξασφάλιζε στην περιοχή ευημερία και πολιτική σταθερότητα καθώς και ορισμένα αγαθά διαμέσου μίας αναδιανεμητικής διαδικασίας. Παράλληλα στα Ελληνικά, όπως και στα Νιχώρια, πρέπει να λειτουργούσε μια ανεξάρτητη αγορά, σκοπός της οποίας ήταν η κάλυψη των βασικών καθημερινών αναγκών των κατοίκων της περιοχής. Ο ακριβής, ωστόσο, χαρακτήρας της οικονομίας της περιοχής δεν μπορεί να διασαφηνιστεί ελλείψει οικιστικών ανασκαφικών δεδομένων. Στην περίπτωση όμως που αποδεχόμαστε την ταύτιση της περιοχής με το *Λεύκτρο* των πινακίδων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στην περιοχή υπήρχε ισχυρή παρουσία γυναικείου εργατικού δυναμικού που αμείβονταν από το ανάκτορο με σύκα και κριθάρι για την απασχόλησή του στην παραγωγή λινών

1984, 257-282. Επίσης για την απασχόληση των γυναικών αλλά και των παιδιών στην κατασκευή υφασμάτων βλ. Nixon 1999, 561-567.

[707] Περισσότερα για τη βιοτεχνία λινών υφασμάτων στο Βασίλειο της Πύλου βλ. Robkin 1979, 469-474.

[708] Μικρότερης κλίμακας γυναικείο εργατικό δυναμικό καταγράφεται και σε άλλες περιοχές του βασιλείου κυρίως δε στην περιοχή ro-u-so στην Εντεύθεν επαρχία, αλλά και στην περιοχή pu-ro ra-u-ra-ti-ja στην Εκείθεν επαρχία.

[709] Aprile 2013, 429-436.

υφασμάτων, βιοτεχνική δραστηριότητα πλήρως ελεγχόμενη από την κεντρική εξουσία.[710]

Στην περιοχή, όπως και σε όλη την έκταση του βασιλείου, ασφαλώς, θα είχαν εγκατασταθεί μεταλλουργοί οι οποίοι είτε αμείβονταν από το ανάκτορο βάσει συμβολαίου για τις υπηρεσίες τους ή εργάζονταν ανεξάρτητα από αυτό.[711] Μέρος των μεταλλικών αντικειμένων που κατασκεύαζαν οι μεταλλουργοί θα εξάγονταν για την απόκτηση άλλων αγαθών καθώς και πρώτων υλών, όπως ελεφαντόδοντο, χρυσό κασσίτερο και βέβαια χαλκό, τον οποίο ενδεχομένως εισήγαγαν από την Κύπρο.[712] Επίσης, το αρωματικό έλαιο, τα υφάσματα, το ξύλο, το ρετσίνι, τα κεραμικά προϊόντα καθώς και το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής θα αποτελούσαν τα βασικά ανταλλακτικά προϊόντα της περιοχής.

Η ανεύρεση λίθινου αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ περιόδου στον τάφο Ελληνικά 6 ενδεχομένως υπονοεί την παρουσία στην περιοχή εργαστηρίου κατασκευής λίθινων αντικειμένων, ενώ η παρουσία σε τάφους του νεκροταφείου μεγάλου μεγέθους ψευδόστομων αμφορέων της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη στην περιοχή εργαστηρίων παραγωγής αρωματικού ελαίου.[713] Επίσης, η ανεύρεση στους τάφους καλής ποιότητας ντόπιας γραπτής κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ καθώς και ακόσμητης και χειροποίητης υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίων αγγειοπλαστικής, τα οποία ενδεχομένως λειτουργούσαν ανεξάρτητα από τον κεντρικό έλεγχο του ανακτόρου του Εγκλιανού. Δεν αποκλείεται ακόμη να λειτουργούσαν στην περιοχή εργαστήρια κατασκευής εργαλείων και να λάμβαναν χώρα οικονομικές δραστηριότητες αποκλειστικά τοπικού χαρακτήρα, οι οποίες ενδεχομένως λειτουργούσαν αυτόνομα και ανεξάρτητα από το ανακτορικό κέντρο. Τέλος, δε θα πρέπει να αποκλεισθεί η παρουσία περιοδευόντων τεχνιτών για την ικανοποίηση

[710] Για το ρόλο των γυναικών στην κοινωνία της μυκηναϊκής Πύλου πρβλ. Chadwick 1988, 43-95.

[711] Στη σειρά των πινακίδων Jn διαφαίνεται το υψηλό επίπεδο οργάνωσης της μεταλλουργίας καθώς απαριθμούνται τουλάχιστον 400 χαλκουργοί κατανεμημένοι σε περισσότερες από 25 κοινότητες και σε μερικούς από αυτούς το ανάκτορο διένεμε συνολικά ένα τόνο χαλκού. Ωστόσο, από τη σχετική μικρή κατά μέσο όρο ποσότητα (3.5 κιλά) που παρεχόταν σε κάθε χαλκουργό μπορεί κανείς να υποθέσει ότι δεν απασχολούνταν πλήρως από το ανάκτορο, αφού άλλωστε δεν αναφέρονται στους καταλόγους των σιτηρεσίων. Για τον τρόπο απασχόλησης των τεχνιτών του βασιλείου πρβλ. Gregersen 1997, 397-403. Αναλυτικά για τους τεχνίτες στην ΥΕ περίοδο πρβλ. Gillis 1997a, 505-513.

[712] Για τις πηγές χαλκού στη Μεσόγειο κατά την εποχή του Χαλκού πρβλ. Gale και Stos-Gale 1982, 11-18, ενώ για το εμπόριο μετάλλων κατά την ΥΕ περίοδο πρβλ Stos-Gale και Mcdonald 1991, 249-288. Stos-Gale και Gale 1999, 99-120.

[713] Για τους ψευδόστομους αμφορείς της Πύλου και το διεθνές εμπόριο ελαίου βλ. Haskel 1984, 97-107, εικ. 11-12. Για το αρωματικό έλαιο βλ. Shelmerdine 1985. 1998b, 100-109.

τοπικών αναγκών, οι οποίοι θα μετέφεραν μαζί τους τις απαραίτητες πρώτες ύλες για την κατασκευή των προϊόντων τους καθώς επίσης και νέες ιδέες και πρακτικές από τον έξω κόσμο.

Από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού των τάφων των Ελληνικών προκύπτει η παρουσία αιγοειδών, εριφίων, βοειδών, ιπποειδών, χοιρινών, πουλερικών, αγριοχοίρων και ελαφιών στην περιοχή, γεγονός που συμβαδίζει με την αντίστοιχη παρουσία τους στον Εγκλιανό και στα Νιχώρια. Η πεδιάδα του Παμίσου είναι κατάλληλη για την εκτροφή βοοειδών και εριφίων, ενώ ο οι ανατολικές παραφυάδες του Ταϋγέτου ευνοούν την εκτροφή αιγοειδών. Η παρουσία ελαφιών και αγριόχοιρων συνδέεται με το κυνήγι, το οποίο φαίνεται ότι την εποχή εκείνη ήταν προνόμιο της αριστοκρατικής τάξης.[714] Επίσης η εύφορη πεδιάδα του Παμίσου ευνοούσε την καλλιέργεια της ελιάς, των σιτηρών, των δημητριακών, των αμπελώνων και του λιναριού, ενώ δεν αποκλείεται μεγάλο μέρος του βαλτώδους τμήματός της να είχε αποξηρανθεί και να καλλιεργούνταν.[715] Άλλωστε οι Μυκηναΐοι μηχανικοί έχουν να επιδείξουν ανάλογα πετυχημένα παραδείγματα επέμβασης και μετατροπής του φυσικού τοπίου προς όφελος του τοπικού πληθυσμού (π.χ. αποξήρανση Κωπαΐδας στη Βοιωτία και άλλα έργα στην ευρύτερη περιοχή της Αργολίδας).[716]

Κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς του νεκροταφείου ήταν λιγότερο εντυπωσιακά σε σχέση με αυτά της ΥΕ ΙΙΙΑ και περιορίζονται κυρίως στην απόθεση κεραμικών σκευών, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για την κατασκευή νέων θαλαμωτών τάφων. Το γεγονός αυτό ίσως σημαίνει ότι οι τάφοι κατά την περίοδο αυτή χρησιμοποιούνταν από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα ή ότι είχε αλλάξει η κοινωνική ομάδα που τους χρησιμοποιούσε ή ακόμη ότι είχαν αλλάξει τα ταφικά έθιμα. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η παρουσία χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής σε ορισμένους τάφους του νεκροταφείου, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει την παρουσία ξένου πληθυσμιακού στοιχείου στην περιοχή από τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΒ και έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

[714] Σκηνή κυνηγιού ελαφιού εικονίζεται σε τοιχογραφία από τα Ανάκτορο του Νέστορος (Lang 1969, pl. 121, 16H43).
[715] Για την αγροτική οικονομία στην περιοχή του Αιγαίου κατά την Εποχή του Χαλκού πρβλ. Halstead 1992, 105-116. Για την καλλιέργεια των σιτηρών, του λιναριού και την εκτροφή εριφίων την περίοδο των Μυκηναϊκών Ανακτόρων πρβλ. Halstead 2001, 38-49.
[716] Για τα αρδευτικά έργα των Μυκηναΐων πρβλ. Hope Simpson και Hagel 2006.

Σε κάθε περίπτωση αξίζει να αναφερθεί ότι η πολιτική δύναμη και ανεξαρτησία των τοπικών ηγεμόνων είχε περιορισθεί κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ προς όφελος της ανακτορικής αριστοκρατίας. Τα ταφικά δεδομένα της εποχής υπαινίσσονται ένα συγκεντρωτικό σύστημα όπου ο πλούτος και η εργασία διοχετεύονταν αποκλειστικά από και προς το ανακτορικό κέντρο του Εγκλιανού. Η επίδειξη πλούτου και κοινωνικής ισχύος είχε μεταφερθεί από τις ταφικές πρακτικές σε άλλες δραστηριότητες, όπως στην κατασκευή πολυτελών ανακτορικών κατασκευών και στην οργάνωση πολυδάπανων συμποσίων τα οποία αποσκοπούσαν στην επίδειξη, παγίωση και ενίσχυση της εξουσίας του άνακτος. [717]

Τα στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση στη ΝΑ Μεσσηνία κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο είναι ελλιπή και περιορίζονται αποκλειστικά στα πενιχρά ευρήματα των τάφων του νεκροταφείου, το οποίο μαρτυρεί τη συνέχιση της κατοίκησης στην περιοχή και μετά την πτώση του ανακτορικού κέντρου του Εγκλιανού. Η κεραμική που εναποτίθεται τώρα στους τάφους είναι διακοσμημένη κυρίως με γραμμικά θέματα, ενώ η ποικιλία των σχημάτων είναι περιορισμένη. Κυρίαρχα σχήματα είναι οι σκύφοι, τα κύπελλα, οι πρόχοι, οι υδρίες και ο αμφορέας. Η περιοχή φαίνεται πως οδηγείται σε στασιμότητα και παρακμή καθώς αυτή την περίοδο δεν υπάρχουν ενδείξεις εναπόθεσης στους τάφους πλουσίων κτερισμάτων.

Η σύληση των τάφων δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό των μνημείων που είχαν δεχθεί ταφές κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ. Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός φαίνεται ότι ήταν μικρός και δεν υπάρχουν ενδείξεις για την κατασκευή νέων τάφων αυτή την περίοδο. Η μελέτη του κεραμικού υλικού δείχνει να μεσολαβεί ένα κενό μεταξύ της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ και της Υπομυκηναϊκής περιόδου, περίοδος κατά την οποία διαφαίνεται ότι επανέρχεται στην περιοχή η δραστηριότητα, η οποία συνεχίζει καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΓ περιόδου.

[717] Säflund 1980, 237-246. Godart 1999, 249-256. Palaima 2004, 217-246. Stocker και Davis 2004, 179-195. Wright 2004, 1-12. Hruby 2006. Nakassis 2012, 1-30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού προκύπτει ότι τα ταφικά έθιμα της Μεσσηνίας δε διέφεραν κατά την ΥΕ περίοδο από αυτά της υπόλοιπης Ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαιακού χώρου που βρίσκονταν υπό την επίδραση του μυκηναϊκού πολιτισμού.

Στη Μεσσηνία, όπως και στον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο, οι θαλαμωτοί τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικογενειακοί τάφοι για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Η χρήση τους φαίνεται ότι περιοριζόταν κυρίως στην περιοχή της Πυλίας και της ΝΑ Μεσσηνίας. Ωστόσο, η νεώτερη έρευνα πιστοποίησε την παρουσία τους στη δυτική Μεσσηνία (τάφος Πύλας), στη μεσσηνιακή ενδοχώρα (τάφος Αριστομένη), στην άνω πεδιάδα του Παμίσου καθώς και στην περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης (τάφος Προαστίου).

Οι ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στο νεκροταφείο των Ελληνικών αντανακλούν τα πιστεύω, τη συμπεριφορά και τη στάση των ανθρώπων της περιοχής και γενικότερα της μυκηναϊκής κοινωνίας απέναντι στο θάνατο. Τα ανασκαφικά δεδομένα από το νεκροταφείο αλλά και από τον παρακείμενο θολωτό τάφο παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική, πολιτική, πολιτιστική και κοινωνική δομή της κοινωνίας της εποχής. Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονούμε ότι ο αριθμός των ανεσκαμμένων τάφων είναι μικρός και ότι στο σύνολό τους ήταν συλημένοι και διαταραγμένοι, γεγονός που περιορίζει τη διατύπωση γενικευμένων συμπερασμάτων.

Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά στοιχεία προκύπτει ότι οι κάτοικοι της μυκηναϊκής Ανθείας ενταφιάζονταν σε οικογενειακούς θαλαμωτούς τάφους που είχαν ανοιχθεί στην κορυφή της νοτιοανατολικής και νοτιοδυτικής παρειάς της επιμήκους ράχης των Ελληνικών. Ο δυνάστης της περιοχής και τα μέλη της οικογένειάς του είχαν ενταφιασθεί κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο στον παρακείμενο ηγεμονικό θολωτό τάφο, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν σε χρήση μέχρι το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περιόδου. Με την έναρξη της ΥΕ ΙΙΙΑ φαίνεται ότι ο χώρος του νεκροταφείου των Ελληνικών αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο ενταφιασμού των μελών της άρχουσας και τάξης της περιοχής της Ανθείας.

Ο οικισμός στον οποίο ανήκε το σημαντικότατο αυτό νεκροταφείο έχει εντοπισθεί από τους McDonald και Hope Simpson στα δυτικά και νοτιοδυτικά

πλατώματα της ράχης, ενώ η μυκηναϊκή ακρόπολη ενδεχομένως βρισκόταν στη βόρεια πλευρά. Η πλευρά αυτή της ράχης είναι κατάλληλη για ακρόπολη καθώς λόγω της θέσης της επόπτευε την κάτω πεδιάδα του Παμίσου και έλεγχε τα περάσματα από και προς τη βόρεια, τη νότια και κεντρική Μεσσηνία καθώς και τη Λακωνία. Δεδομένου ότι η βόρεια πλευρά της ράχης των Ελληνικών κατοικήθηκε ανελλιπώς καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, τα πιθανά μυκηναϊκά ίχνη κατοίκησης στην περιοχή έχουν καλυφθεί από μεταγενέστερα. Ενδεχομένως μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή να αποκαλύψει μυκηναϊκά οικιστικά κατάλοιπα και στη βόρεια πλευρά της ράχης.

Η χωροθέτηση του νεκροταφείου ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το γεωμορφολογικό περιβάλλον της περιοχής. Όλοι οι τάφοι ανεξάρτητα του μεγέθους, των αρχιτεκτονικών ιδιαιτεροτήτων και του πλούτου των κτερισμάτων τους είχαν τοποθετηθεί παρατακτικά ο ένας δίπλα στον άλλο, ενώ ο ηγεμονικός θολωτός τάφος βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο, στα δυτικά ριζά της επιμήκους ράχης. Οι τάφοι ανάλογα με το μέγεθός τους και τις αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες τους δύνανται να διακριθούν σε δύο κατηγορίες (ομάδα Α και ομάδα Β). Στην ομάδα Α ανήκουν οι τάφοι με μικρό σχετικά δρόμο, μικρό έως μεσαίου μεγέθους θάλαμο και αβαθή στόμια. Στην ομάδα Β ανήκουν οι μεσαίου έως πολύ μεγάλου μεγέθους τάφοι, με κατακόρυφα τοιχώματα, επιμήκεις δρόμους, επιμελημένη μνημειώδη πρόσοψη, βαθιά στόμια, τετράπλευρους ή ωοειδείς θαλάμους, εντός των οποίων λαξεύονται πλευρικοί θάλαμοι, θρανία και ταφικοί λάκκοι. Ορισμένοι τάφοι της ομάδας Β έχουν δίρριχτες οροφές, ενώ απαντούν οι οριζόντιες και οι ελαφρώς κοίλες. Τα ανώφλια τόσο στούς τάφους της ομάδας Α όσο και της Β είναι οριζόντια ή ελαφρώς τοξοειδή. Κατώφλιο είχε λαξευθεί στη θύρα του τάφου Ελληνικά 11. Η λάξευση πάνω από τη θύρα του τάφου Ελληνικά 13 μετόπης με ανάγλυφη απεικόνιση κύκλων, οι οποίοι μιμούνται απολήξεις δοκαριών, αποτελεί μοναδικό παράδειγμα ταφικής διακόσμησης και παραπέμπει στην οικιστική αρχιτεκτονική της εποχής και σε ανάλογα παραδείγματα διακοσμημένων προσόψεων από τάφους της Αργολίδας. Γενικά, οι θύρες των περισσοτέρων τάφων του νεκροταφείου είναι τετράπλευρες, έχουν λαξευθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, φέρουν αναθύρωση και παραπέμπουν στην οικιστική αρχιτεκτονική της εποχής.

Η επιμέλεια στη λάξευση των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν οι κάτοικοι της ΥΕ Ανθείας στην αρχιτεκτονική των τάφων, οι οποίοι αποτελούσαν την *τελευταία κατοικία* του νεκρού

καθώς και χώρο αιώνιας κατοίκησης της ψυχής του. Άλλωστε, ο κοσμικός συμβολισμός των τάφων ως *αιώνιων κατοικιών* των νεκρών επιβεβαιώνεται από την επιμελημένη πρόσοψή τους, το ορθογώνιο συμμετρικό τους σχήμα, τα κάθετα τοιχώματα, την επιμέλεια στην λάξευση, την παρουσία πλευρικών θαλάμων, θρανίων καθώς και την αετωματική οροφή τους.

Οι τάφοι της ομάδας Β του νεκροταφείου των Ελληνικών ξεχωρίζουν από όλους τους θαλαμωτούς τάφους της Μεσσηνίας αλλά και εν γένει του Αιγαιακού χώρου ως προς την μνημειακότητα, το μεγάλο μέγεθος και την επιμέλεια στη λάξευση και μπορούν να συγκριθούν με τους αντίστοιχους τάφους των μεγάλων νεκροταφείων της Αργολίδας και της Θήβας. Διακρίνονται δε ως προς την ύπαρξη κατασκευαστικών και αρχιτεκτονικών εκλεπτύνσεων, όπως μεγάλων δρόμων και στομίων, διαμορφωμένων προσόψεων, μεγάλων θαλάμων τετράπλευρης ή ημικυκλικής κάτοψης με αετωματική, επίπεδη ή ελαφρώς κοίλη οροφή. Ξεχωρίζουν επίσης για τις εσωτερικές διαμορφώσεις τους, δηλαδή για τους πλευρικούς θαλάμους, τα θρανία, τις κόγχες και τους ιδιαίτερα δουλεμένους ταφικούς λάκκους.

Συγκρίνοντας τους τάφους των Ελληνικών με τους θαλαμωτούς τάφους του νεκροταφείου των Βολιμιδίων, δύναται να αναφερθεί ότι οι τάφοι των Βολιμιδίων ακολουθούν διαφορετική αρχιτεκτονική παράδοση καθώς διαφαίνεται ότι μιμούνται τους θολωτούς. Ουσιαστικά, η ταφική αρχιτεκτονική του νεκροταφείου των Βολιμιδίων αποτελεί καθαρά γηγενή εξέλιξη και αντιπροσωπεύει συγκεκριμένη αρχιτεκτονική ταφική παράδοση, η οποία κατά την ΥΕ ΙΙΑ διαδίδεται στην Αργολίδα και πιθανόν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Ωστόσο, και στα δύο νεκροταφεία, σε μικρότερο όμως βαθμό στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων, είναι εμφανείς οι αλληλοεπιδράσεις από την Αργολίδα, περιοχή όπου η ταφική αρχιτεκτονική γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη τόσο κατά την πρώιμη όσο και κατά την ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο. Διαφαίνεται ακόμη ότι μεταξύ της Μεσσηνίας και των κέντρων της ΒΑ Πελοποννήσου είχαν αναπτυχθεί στενές πολιτιστικές και οικονομικές σχέσεις από την πρώιμη ήδη Μυκηναϊκή περίοδο, γεγονός που αποδεικνύεται άλλωστε από την υιοθέτηση κοινών ταφικών εθίμων και τύπων μνημείων.

Όσον αφορά στις ταφικές πρακτικές, ο ενταφιασμός αποτελούσε αποτελούσε την κατ' εξοχήν ταφική πρακτική του νεκροταφείου και της ευρύτερης περιοχής της Άνθειας κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ο νεκρός, ο οποίος τοποθετούνταν επί του δαπέδου του τάφου σε στάση εκτάδην, συνεσταλμένη ή οκλάζουσα, συνοδευόταν ανάλογα με την κοινωνική και την οικονομική του θέση από κτερίσματα. Σε αυτά

συμπεριλαμβάνονται αγγεία (πήλινα, λίθινα, μετάλλινα), κοσμήματα από πολύτιμα υλικά, αντικείμενα καλλωπισμού, προσωπικά αντικείμενα, σκεύη, όπλα, εργαλεία, ειδώλια, επικασσιτερωμένα αγγεία, μαγειρικά σκεύη, αποθηκευτικοί πίθοι καθώς και προσφορές ζώων. Ατομικές ή πολλαπλές ταφές λάμβαναν χώρα σε κιβωτιόσχημους ταφικούς λάκκους ανοιγμένους στο δάπεδο ορισμένων τάφων της ομάδας Β, ενώ δεν αποκλείεται ταφές να είχαν λάβει χώρα στα θρανία και στους πλευρικούς θαλάμους των ανωτέρω τάφων ή στην κόγχη του τάφου Ελληνικά 9. Πρωτογενείς ταφές διεξάγονταν και στην επίχωση του δρόμου των τάφων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις ταφές στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 9.

Η ανεύρεση οστών με ίχνη φωτιάς σε ορισμένους τάφους υποδηλώνει ότι στο εσωτερικό των τάφων λάμβαναν χώρα καθαρισμοί και εναγισμοί. Οι παλαιότερες ταφές διευθετούνταν και τα οστά των αποσυντεθειμένων ταφών παραμερίζονταν στην περιφέρεια του ταφικού θαλάμου ή τοποθετούνταν σε πρόχειρους αβαθείς λάκκους ανοιγμένους στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου ή μεταφέρονταν στο δρόμο του τάφου, προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για την υποδοχή των νεότερων ταφών. Ανακομιδές ενδέχεται να είχαν λάβει χώρα στους πλευρικούς θαλάμους και στα θρανία των τάφων της ομάδας Β του νεκροταφείου των Ελληνικών. Η ανεύρεση ακατέργαστων λίθινων πλακών στο άνω μέρος της επίχωσης του δρόμου και πλησίον στο στόμιο ορισμένων τάφων ενδεχομένως να υποδηλώνει την πιθανή χρήση τους ως ταφικά σήματα.

Από την προκαταρκτική ανάλυση του οστεολογικού υλικού προκύπτει ότι ο ελάχιστος αριθμός ατόμων που είχαν ενταφιασθεί στους ανεσκαμμένους θαλαμωτούς τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών ανέρχεται στα 91 άτομα. Από αυτά 27 ήταν ενήλικα και 15 ανήλικα, 28 άνδρες και 21 γυναίκες. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι στα ανήλικα άτομα συγκαταλέγονται τρία βρέφη κάτω των τριών ετών. Από την ανάλυση του ζωοαρχαιολογικού υλικού προκύπτει ότι στους μεγάλους και μνημειώδεις τάφους λάμβαναν χώρα τελετουργικά συμπόσια και νεκρόδειπνα προς τιμή των νεκρών και ότι κατά τη διάρκεια τους καταναλώνονταν μεγάλες ποσότητες κρέατος από οικόσιτα (βοοειδή, αιγοπρόβατα, χοίρους, ιπποειδή) και άγρια ζώα (αγριόχοιρους, ελάφια). Επίσης, διαπιστώθηκε θυσία σκύλων και ενδεχομένως προβάτου και αλόγου. Θυσία αλόγων διαπιστώθηκε και στον παρακείμενο θολωτό τάφο της Ανθείας, ενώ από τον ίδιο τάφο προέρχεται μεγάλος αριθμός οστών από μεγάλα εξημερωμένα ζώα (βοοειδή, ιπποειδή) καθώς και από μικρότερα (αιγοπρόβατα, χοίρους, σκύλους). Τα παραπάνω, τα οποία σε γενικές γραμμές

συνοψίζουν τις ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα κατά τους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους στο νεκροταφείο των Ελληνικών, συμβάλλουν σημαντικά στη διεύρυνση της γνώσης μας σχετικά με τα έθιμα ταφής, τις δοξασίες και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της περιοχής.

Η κοντινή σχετικά απόσταση του νεκροταφείου των Ελληνικών από τον οικισμό υποδηλώνει ότι οι νεκροί δε θα πρέπει να λησμονούνται, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με κάποια δοξασία για την πίστη στη μετά θάνατο ζωή. Ως εκ τούτου, οι νεκροί ενταφιάζονταν με τα προσωπικά τους αντικείμενα αλλά και με τα απαραίτητα σκεύη που θα τους ήταν χρήσιμα στη μετά θάνατο ζωή. Η παρουσία ταφικών σημάτων υποδηλώνει ότι οι συγγενείς επισκέπτονταν συχνά τους τάφους των προσφιλών προσώπων τους και τελούσαν τελετουργίες ή μνημόσυνα στη μνήμη τους. Η ανεύρεση επίσης μαγειρικών σκευών και οστών ζώων στο εσωτερικό των τάφων σε συνδυασμό με την ύπαρξη θρανίων υποδηλώνει την τέλεση θυσιών, νεκρόδειπνων ή άλλων λατρευτικών πράξεων. Η παρουσία σπασμένων κυλίκων στο δρόμο των τάφων υποδηλώνει ότι στην είσοδο των μνημείων λάμβαναν χώρα τελετές αποχωρισμού και σπονδές προς τιμή των νεκρών.

Η λάξευση των τάφων παρατακτικά και ανεξάρτητα του μεγέθους και του πλούτου τους υποδηλώνει ότι οι νεκροί ενταφιάζονταν κατά γένη, ενώ η ύπαρξη πλουσίων, φτωχότερων, μεγάλων ή μικρών τάφων υποδηλώνει την κοινωνική διαστρωμάτωση και διαφοροποίηση της κοινωνίας. Πράγματι, οι διαφορές που παρατηρούνται στο μέγεθος και στον πλούτο των τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών πιθανόν να υποδηλώνουν χαλαρές πολιτικές συμμαχίες, οι οποίες συνέδεαν τα πλουσιότερα στρώματα της κοινωνίας με τα φτωχότερα, ενώ η ευδιάκριτη απόσταση του θολωτού από το νεκροταφείο των θαλαμωτών ίσως να υποδηλώνει κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ της ηγεμονικής οικογένειας και της άρχουσας τάξης ή αλλαγή εξουσίας σε περίπτωση που ο θολωτός τάφος, όπως διαφαίνεται από την προκαταρκτική μελέτη του υλικού, έπαψε να είναι σε χρήση κατά την ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο.

Η κατασκευή του ηγεμονικού θολωτού τάφου και των μνημειωδών θαλαμωτών τάφων στην περιοχή της Ανθείας καθώς και η απόθεση πολυτελών αντικειμένων στο εσωτερικό τους υποδηλώνει την ύπαρξη στην περιοχή κάποιου ηγεμονικού κέντρου με ισχυρή άρχουσα τάξη η οποία κατά την πρώιμη τουλάχιστο περίοδο επιδίωκε μέσω της επίδειξης του πλούτου και της κοινωνικής διαφοροποίησης να ισχυροποιήσει τη θέση της και να επιβληθεί στις άλλες

κοινωνικές ομάδες. Επίσης, ο ενταφιασμός των παιδιών μαζί με τους ενήλικες υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν στα παιδιά καθώς πίστευαν ότι αυτά ήταν οι συνεχιστές της παράδοσης και της οικογένειας.

Πηγή γνώσης για τη μυκηναϊκή κοινωνία της περιοχής των Ελληνικών αποτελούν τα ταφικά κτερίσματα και ιδιαίτερα τα κοσμήματα, ο πλούτος και η ποικιλομορφία των οποίων υποδηλώνει την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων της περιοχής. Ως γνωστόν τα κοσμήματα, κατεξοχήν προσωπικά αντικείμενα του νεκρού, δίνουν το μέτρο του πλούτου του τάφου και χαρακτηρίζουν διακεκριμένες ταφές. Δηλωτικά της πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας (φύλο, ηλικία, κοινωνική θέση) του νεκρού παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την διάρθρωση της κοινωνίας. Όντας κατασκευασμένα από πολύτιμα υλικά συχνά αφαιρούνταν από τους ίδιους τους συγγενείς των νεκρών, όταν άνοιγαν τον τάφο για μια νέα ταφή, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να έχουν χαθεί. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την σύληση των τάφων είχε ως αποτέλεσμα να διασωθούν ελάχιστα. Πρόκειται κυρίως για περιδέραια αποτελούμενα από ψήφους διαφόρων τύπων και ποικίλων υλικών, χρυσά κοσμήματα με οπές ραφής, δακτυλίδια και σφραγιδόλιθους.

Η ύπαρξη στο εσωτερικό των θαλαμωτών τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών αντικειμένων γοήτρου και κύρους, όπως χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια, κοσμήματα από χρυσό και πολύτιμους λίθους, οστέινα αντικείμενα, λίθινα και μεταλλικά αγγεία, υποδηλώνει την οικονομική δυνατότητα αλλά και την επιθυμία των κατοίκων της περιοχής να αποκτήσουν τέτοια πολυτελή και σπάνια αντικείμενα. Υποδηλώνει, επίσης, ότι στους τάφους των νεκροταφείων ενταφιάζονταν κατά την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 τα μέλη της άρχουσας τάξης και οι τοπικοί αξιωματούχοι. Αντίθετα, τα αντικείμενα γοήτρου και κύρους σπανίζουν στα άλλα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων της Μεσσηνίας (Βολιμίδια, Εγκλιανός, Κάτω Ρούγα), γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει ότι σε αυτά ενταφιάζοταν κυρίως η μεσαία τάξη. Η εναπόθεση πλούτου στα ταφικά μνημεία της Ανθείας υποδηλώνει επίσης ότι κατά τους πρώιμους Μυκηναϊκούς χρόνους η περιοχή είχε εξελιχθεί πολιτικά και πολιτιστικά σε ένα ισχυρό μυκηναϊκό κέντρο ισάξιο ενδεχομένως με τα άλλα μυκηναϊκά κέντρα της Μεσσηνίας και της Αργολίδας.

Η ανεύρεση δε στα ταφικά μνημεία της Ανθείας λίθινου αγγείου αιγυπτιακής προέλευσης, χαναανιτικών αμφορέων από τις ακτές της Συρίας και της Παλαιστίνης, ψήφων από αμέθυστο Αιγυπτιακής προέλευσης, ελεφαντοστέινης λέμβου σε σχήμα χήνας, σχήμα που παραπέμπει σε Αιγυπτιακές ταφικές δοξασίες, καθώς και μεγάλου

αριθμού επικασσιτερωμένων κυλίκων, υποδηλώνει άμεσες ή έμμεσες εμπορικές επαφές με τον γνωστό κόσμο της εποχής και ιδιαίτερα με τα πιο ανεπτυγμένα πολιτιστικά κέντρα της λεκάνης της Μεσογείου. Επίσης, η ανεύρεση στο θολωτό τάφο κεραμικής που παραπέμπει σε μινωικές επιρροές δείχνει επαφές της περιοχής με την Κρήτη από την πρώιμη ήδη Μυκηναϊκή περίοδο. Οι επαφές αυτές φαίνεται ότι συνεχίζονται και στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως υποδεικνύουν τα ευρήματα των θαλαμωτών τάφων του νεκροταφείου των Ελληνικών. Τα όστρακα από τα Κύθηρα που βρέθηκαν στο δρόμο των τάφων του νεκροταφείου υποδηλώνουν εμπορικές επαφές και ανταλλαγές της περιοχής με αυτή την ιδιαίτερα σημαντική μινωική αποικία, η οποία πιθανόν λειτουργούσε ως κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου με την Κρήτη και την ΝΑ λεκάνη της Μεσογείου. Επί πλέον, η παρουσία στους τάφους οστράκων από μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΒ, παρόμοιων σε σχήμα και διακόσμηση με αυτούς που έχουν βρεθεί στο Ανάκτορο του Νέστορος στον Εγκλιανό, υποδηλώνει εμπόριο ελαίου ή αρωματικού ελαίου. Δεδομένου ότι η οικονομία της εποχής ήταν ανταλλακτική, φαίνεται ότι το ανωτέρω προϊόν ανταλλάσσονταν με μέταλλα (χαλκός, χρυσός, κασσίτερος, άργυρος) καθώς και με πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους ή άλλα υλικά που δεν υπήρχαν στη Μεσσηνία.

Η ποικιλομορφία των ταφικών κτερισμάτων ενδεχομένως υποδηλώνει την ύπαρξη στην περιοχή των Ελληνικών βιοτεχνικού κέντρου και εξειδικευμένων τεχνιτών, όπως κεραμέων, χαλκουργών, λιθοξόων και τεκτόνων. Υποδηλώνει επίσης την ανάπτυξη μιας δομημένης οικονομίας, πυρήνας της οποίας ήταν η γεωργική παραγωγή, η βιοτεχνία και το εμπόριο, το οποίο φαίνεται ότι διεξαγόταν τόσο με τα άλλα κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας όσο και με τα γνωστά οικονομικά και εμπορικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Η κατασκευή δε μνημειωδών ταφικών μνημείων με αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις απαιτεί την παρουσία εξειδικευμένου συνεργείου και τεχνιτών, οι οποίοι ήταν σε θέση να φέρουν σε πέρας τέτοιες πολυδάπανες κατασκευές.

Η συγκριτική παρουσίαση των ταφικών εθίμων που είχαν λάβει χώρα στον παρακείμενο ηγεμονικό θολωτό τάφο της Ανθείας διευρύνει περαιτέρω τις γνώσεις μας για τα ταφικά έθιμα της περιοχής, δεδομένου ότι ο ανωτέρω τάφος ήταν σε χρήση από την πρώιμη ήδη Μυκηναϊκή περίοδο. Από την προκαταρκτική εξέταση του υλικού διαφαίνεται ότι είχε δεχθεί μεγαλοπρεπείς και διακεκριμένες ταφές ανάλογες σε πλούτο με αυτές που λάμβαναν χώρα στα αντίστοιχα ταφικά μνημεία της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου στη Μεσσηνία και την Ηπειρωική Ελλάδα.

Σε γενικές γραμμές τόσο ο θολωτός τάφος της Ανθείας όσο και οι θαλαμωτοί τάφοι του νεκροταφείου των Ελληνικών εκφράζουν την ταφική αρχιτεκτονική παράδοση και το πνεύμα της εποχής τους. Επιπλέον, ενσωματώνουν όλες τις αρχιτεκτονικές καινοτομίες και πρωτοτυπίες, που είναι ήδη γνωστές στα άλλα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας και οι οποίες αποτελούν ένδειξη δημιουργικότητας και εξέλιξης. Εκφράζουν ακόμη την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, όπου η επένδυση στην ταφική αρχιτεκτονική αποτελούσε τον κανόνα για όσους επιθυμούσαν να διακριθούν και να προβληθούν.

Επισημαίνεται ότι η κατασκευή μεγαλόπρεπων και πλούσια κτερισμένων ταφικών μνημείων αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση κοινωνικής ανέλιξης, επιβολής και διαιώνισης της εξουσίας της ντόπιας αριστοκρατίας σε μια εποχή όπου κυριαρχούσαν οι ανταγωνισμοί και η επίδειξη δύναμης. Συνεπώς, οι κάτοχοι των παραπάνω μνημείων, των οποίων η αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα και ο πλούτος των κτερισμάτων τους δεν είχε προηγούμενο στην περιοχή, επιδίωξαν την παγίωση και εδραίωση της δύναμής τους μέσω της επίδειξης και προβολής του ταφικού πλούτου.

Από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων προκύπτει ότι τα έθιμα ταφής αλλάζουν κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ και ο πλούτος και η ποικιλία των ταφικών κτερισμάτων αρχίζει να περιορίζεται σημαντικά. Είναι η περίοδος που η εξουσία του βασιλείου της Πύλου έχει παγιωθεί στην περιοχή και η εξουσία της άρχουσας τάξης δε φαίνεται να αμφισβητείται. Δεν απαιτούνται πλέον επιδεικτικές ταφικές πρακτικές για την διαιώνιση και εδραίωση της εξουσίας της ηγετικής τάξης της περιοχής.

Λαμβάνοντας υπόψη αντίστοιχες πρακτικές που λάμβαναν χώρα στην Αργολίδα αλλά και στην Πυλία, μπορούμε να υποθέσομε ότι με την ανέγερση των ανακτόρων και τον συγκεντρωτισμό της μυκηναϊκής οικονομίας ο πλούτος της άρχουσας τάξης άρχισε να διοχετεύεται σε διαφορετικές κατευθύνσεις, κυρίως προς την οργάνωση πολυτελών συμποσίων προς τιμή του άνακτος και στην ανέγερση πολυτελών κατασκευών. Παρόλο που η απουσία ανασκαφικών δεδομένων δε μας επιτρέπει να επιβεβαιώσομε την ανωτέρω πρακτική στην περιοχή των Ελληνικών, θεωρείται πολύ πιθανό να είχαν ανεγερθεί στην περιοχή πολυτελείς κατασκευές που θα στέγαζαν τους τοπικούς αξιωματούχους.

Στην ΥΕ ΙΙΙΓ παρατηρείται μια οικονομική δυσπραγία και δε φαίνεται να έχουν κτισθεί νέοι τάφοι αλλά χρησιμοποιούνται ορισμένοι από τους παλαιούς. Πιθανότατα έχομε κάποια μείωση του πληθυσμού αλλά δεν έχομε προς το παρόν τα στοιχεία για να το επιβεβαιώσομε. Η καταστροφή του ανακτόρου του Νέστορος και η

συνακόλουθη διοικητική και πολιτική μεταβολή είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική και πολιτιστική παρακμή της περιοχής.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο και καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ η περιοχή της Ανθείας αποτελούσε ένα ανεξάρτητο ηγεμονικό κέντρο, το οποίο ενδεχομένως εξουσίαζε οικονομικά και πολιτικά τη ΝΑ Μεσσηνία. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, το κέντρο αυτό είχε αναπτύξει εμπορικές, οικονομικές και συνακόλουθες πολιτιστικές σχέσεις με τον κόσμο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου καθώς και με τα άλλα κέντρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας, κυρίως την Αργολίδα. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται να αλλάζουν κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ οπότε το κέντρο αυτό βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία του βασιλείου της Πύλου στον Άνω Εγκλιανό. Αποτελεί τμήμα της Εκείθεν Επαρχίας του βασιλείου και κέντρο διοικητικής περιφέρειας. Ο χώρος της Ανθείας ενδεχομένως ταυτίζεται με το *re-u-ko-to-ro*, την πρωτεύουσα της Εκείθεν Επαρχίας του βασιλείου της Πύλου. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, φαίνεται ότι η οικονομική ευμάρεια της περιοχής συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωσή της στο διοικητικό κέντρο του Εγκλιανού.

Η έλλειψη, όμως, οικιστικών ανασκαφικών δεδομένων δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό του οικονομικού και πολιτικού ελέγχου που ασκούσε το ανωτέρω κέντρο στην περιοχή. Η μελλοντική έρευνα σε συνδυασμό με τα νέα δεδομένα που προκύπτουν από την σωστική ανασκαφική έρευνα του πρόσφατα αποκαλυφθέντος μυκηναϊκού οικισμού στη θέση *Καλάμι*, 5 περίπου χλμ. βορείως της Καλαμάτας, θα διαφωτίσει περαιτέρω τις γνώσεις μας για την ευρύτερη περιοχή της ΝΑ Μεσσηνίας και τις σχέσεις της με το βασίλειο της Πύλου στον Εγκλιανό κατά την ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο.

Αναμφίβολα η πολυπλοκότητα της μυκηναϊκής κοινωνίας της περιοχής των Ελληνικών Ανθείας δεν είναι δυνατό να αποκαλυφθεί μόνο μέσα από τη μελέτη των ταφικών εθίμων. Απαιτείται η ανασκαφή του οικισμού και ο άμεσος συσχετισμός τους. Ωστόσο, η μελέτη τους διαφωτίζει σε μεγάλο βαθμό κάποιες από τις πολλαπλές όψεις της κοινωνίας της εποχής, η οποία διακρίνεται για την ομοιογένειά της και την αδιάλειπτη ανάπτυξή της.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA: Archäologischer Anzeiger

Aegaeum: Annales d'archaéologie égéenne de l' Université de Liège

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο

AE: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA: American Journal of Archaeology

AM: Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts - Athenische Abteilung

AnatSt: Anatolian Studies

AR : Archaeological Reports (Supplement to *JHS*)

ASAtene: Annuario della Scuola archeologica di Atene e della Missioni Italiane in Oriente

BARIS: British Archaeological Reports – International Series (Archaeopress)

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique

BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies, London

BSA: Annual of the British School at Athens

Bull. Lund: Bulletin de la société royale des lettres de Lund

CAJ: Cambridge Archaeological Journal

CMS: Corpus der minoischen und mykenischen Siegel

ΕΑΜ: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα

ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστη μίου Αθηνών

Έργον: Το έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΕΥΠΠΟ: Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού

ILN: The Illustrated London News

FM: Furumark motive

FS : Furumark shape

JAS: Journal of Archaeological Science

*JEA:*Journal of European Archaeology

JFA: Journal of Field Archaeology

JHS: Journal of Hellenic Studies

JHS/AR: Journal of Hellenic Studies – Archaeological Reports

JMA: Journal of Mediterranean Archaeology

JPR: Journal of Prehistoric Religion

JRGZM: Zahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums

*KEPA/ EIE:*Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαικής Αρχαιότητας/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

MeditArch: Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World

OJA: Oxford Journal of Archaeology

ÖJh: Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien

*OpAth:*Opuscula Atheniensia

*OpRom:O*puscula Romana

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής

PCPS: Proceedings of the Cambridge Philological Society

PP: La Parola del Pasato

PPS: Proccedings of the Prehistoric Society

PBF: Prähistorische Bronzefunde

PZ: Prähistorische Zeit

RA: Revue Archéologique

RE: Revue Epigraphique

*SIMA:*Studies in Mediterranean Archaeology

SMEA: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici

*SkrAth:*Skifter utgivna av Svenska Institutet Athen

Suppl.: Supplementum

TUAS: Temple University Aegean Symposium

WorldArch: Wolrd Archaeology

Aegaeum 1 = Laffineur, R. (επιμ. έκδ.) 1987: *THANATOS. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986,* Liège.

Aegaeum 3 = Laffineur, R. (επιμ. έκδ.) 1989: *TRANSITION. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent. Actes de la 2e Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, 1820 avril 1988,* Liège.

Aegaeum 8= Laffineur, R. and Crowley, J.L. (επιμ. έκδ.) 1992: '*EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology'. Proceedings of the 4th International Aegean Conference /4e Rencontre égéenne international, University of Tasman;ia. Hobart, Australia, 6-9 Avril 1992.*

Aegaeum 11= Rehak, P. (επιμ. έκδ.) 1995: *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. New Orleans, Luisiana, 28 December 1992.*

Aegaeum 12 = Laffineur, R. and Niemeier, W.-D. (επιμ. έκδ.) 1995: *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference*, Liège.

Aegaeum 16 = Laffineur, R. and Betancourt, P. (επιμ. έκδ.) 1997: *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and crafmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference/6e Rencontre égéenne international, Philadelphia, Temple University 1, 821 April 1996*, Liège.

Aegaeum 18 = Cline, E. H. and and Harris-Cline, D. (επιμ. έκδ.) 1998: *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997.*

Aegaeum 19 = Laffineur, R. (επιμ. έκδ.) 1999: *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée á l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Universié de Liège, 14-17 avril 1998*, Liège and Texas at Austin.

Aegaeum 20 =Betancourt, P., Karageorghis, V., Laffineur, R. and Niemeier, W.-D. (επιμ. έκδ.) 1999: *MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year*, Liège and Texas at Austin.

Aegaeum 24 = Foster, K.P and Laffineur, R. (επιμ. έκδ.) 2003: *METPON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference: New Heaven, Yale University, 18-21 April 2002.*

Aegaeum 33=Marie-Louise Nosch & Robert Laffineur (επιμ. έκδ.) 2012: *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010..*

CMS I = Xenaki-Sakellariou, A. 1964: *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, Berlin.

CMS I Suppl. = Sakellarakis, I.A. 1982: *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen, Supplementum*, Berlin.

CMS II.3 = Platon, N. and Pini, I. 1975: *Iraklion Archäologisches Museum, 3: Die Si egel der Neupalastzeit*, Berlin.

CMS II.8 = Gill, M.A.V., Müller W. and Pini, I. 2002: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, II: Iraklion Archäologisches Museen, 8:Die Siegelabdrücke von Knossos unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museum*, Berlin.

CMS V = Pini, I., Caskey, J.L., Caskey, M., Pelon, O., Wiencke, M.-H. and Younger, Y.G. 1975: *Kleinere griechische Sammlungen*, Berlin.

CMS V.1A = Pini, I. (ed.) 1992: *Kleinere griechische Sammlungen, Suppl. 1A: Ägina-Korinth*, Berlin.

CMS V.1B = Pini, I. (ed.) 1993: *Kleinere griechische Sammlungen, Suppl. 1B: Lamia-Zakynthos und Weitere Länder des Ostmittelmeerraums*, Berlin.

CMS V.3 = Pini, I. (ed.) 2004: *Neufunde aus Griechenland und der westliche Türkei, Suppl. 3*, Mainz.

ΛΟΙΠΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕ: Πρωτοελλαδικός/-ή

ΜΕ: Μεσοελλαδικός/-ή

ΥΕ: Ύστεροελλαδικός/-ή

ΠΜ: Πρωτομινωϊκός/-ή

ΜΜ: Μεσομινωϊκός/-ή

ΥΜ: Υστερομινωϊκός/-ή

ΠΓ: Πρωτογεωμετρικός/ή

FM: Μοτίβο σύμφωνα με τον κατάλογο Furumark

FS: Σχήμα αγγείου σύμφωνα με τον κατάλογο Furumark

ΥΠΠΟ: Υπουργείο Πολιτισμού

Μελ. : Μελέται/Μελετήματα

Αρ. κατ. ευρ.: αριθμός καταλόγου ευρημάτων

Αρ. κατ. τάφ. Ι: αριθμός καταλόγου τάφων Ι

Αρ. κατ. τάφ. ΙΙ: αριθμός καταλόγου τάφων Ι

Τ. : Τάφος

ΜΚ: Μουσείο Καλαμάτας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη, Β., 2006α: ‘‘Η γκρίζα ψευδομινύεια και η στιλβομένη χειροποίητη κεραμεική από τον μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου’’, *Αρχαιολογικό Έργο 1*, 85-110.

Adrimi-Sismani, V. 2006β: ‘‘The Palace of Iolkos and its End’’, στο Deger-Jalkotzy, S. και I.S Lemo, (επιμ. έκδ.), *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, 465-481.

Αθανασάς, Κ.Δ., 2010: *Νεοτεκτονική εξέλιξη της Μεσσηνίας κατά το ανώτερο Τεταρτογενές, βασισμένη σε γεωχρονολογήσεις με τη μέθοδο της φωταύγειας: συμβολή στην αρχαιομετρία.* Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών, http://thesis, ekt.gr.

Äkerström, Ä., 1975: ‘‘More Canaanite jars from Greece’’, *OpAth* 11, 185-192.

____ 1988: ‘‘Cultic installations in Mycenaean rooms and tombs’’, στο French, E.B. και K.A. Wordle (επιμ. έκδ.), *Problems in Creek prehistory, Papers presented at the Centenary Conference of the English School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, 202-209.

Alden M.J., 1981: *Bronze Age Population Fluctuations in the Argolid from the Evidence of Mycenaean Tombs* (SIMA Pocketbook 15) (Göteborg).

Alberti, L., 2004. *Οι νεκροπόλεις της Κνωσού κατά την Υστερομινωϊκή ΙΙ-ΙΙΙΑ1 Περίοδο,* Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Αλεξίου, Στ., 1967: *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά),* Αθήνα.

Antonaccio, C.M., 1995: *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece.*

Ανδρόνικος, Μ., 1961-62 **:** ‘‘Ελληνικά Επιτάφια μνημεία’’, *ΑΔ*, 17, 152-210.

____ 1962 : ‘‘Ομηρικά και Μυκηναϊκά έθιμα ταφής’’, *Ελληνικά* 17, 40- 64.

Andrikou, E., V. L. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, and J. Vroom 2006: *Thèbes. Fouilles de la Cadmée II.2: Les tablettes en linéaire B de la Odos Pelopidou: le contexte archéologique: la céramique de la Odos Pelopidou et la chronologie du lineaire B*. Pisa.

Αντωνίου, Μ., 2008: *Οι σχέσεις της ΝΔ Πελοποννήσου με τη μινωική Κρήτη, κατά την ΥΕ Ι-ΙΙΑ περίοδο: Οι ενδείξεις της κεραμικής*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, http://thesis, ekt.gr.

Aprile, J.D., 2010: *Pylos and Nichoria: A Case Study in Urban/Hinterland Political Economy*. Ph. D.diss., University of California, Los Angeles.

____ 2013: ‘‘Crafts, Specialists and Markets in Mycenaean Greece. The New Political Ecomy of Nichoria: Using Intrasite Distributional Data to Investigate Regional Institutions’’, *AJA* 117, 429-436.

Αραπογιάννη, Ξ., 1990: ‘‘Βολιμίδια’’, *ΑΔ* 45 Β΄1, 120.

____ 1993: ‘‘Νομός Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 48, Β΄1, 106.

____ 1995: ‘‘Προάστιο Μεσσηνιακής Μάνης’’, *ΑΔ* 50, Β΄1, 184.

____ 1996: ‘‘Νομός Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 51, Β΄1, 189-191.

____ 1997: ‘‘Ελληνικά Ανθείας’’, *ΑΔ* 52, Β΄1, 258-259.

____ 1998: ‘‘Πυργάκι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 53, Β΄1, 236.

____ 1999: ‘‘Ελληνικά Ανθείας’’, *ΑΔ* 54, 239-240.

____ 2000: ‘‘Ελληνικά Ανθείας’’, *ΑΔ* 55, Β΄1, 279-280.

____ 2005: ‘‘Αμπελόφυτο, θέση Λιθαρόλακκα’’, *ΑΔ* 60 Β΄1, 319-327.

Åström P., 1977: *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra (SIMA* IV:1), Göteborg.

____ 1987: ‘‘Intentional destruction of grave goods’’, *Aegaeum* 1, 213-8.

Aston, B.G., 1994: *Ancient Egyptian stone vessels. Material and forms*. Heidelberg. Heidelberg and Orientverlag.

Βασιλειάδου, Α., 2009: *Ανάλυση και ερμηνεία του ζωοαρχαιολογικού υλικού από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.* Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Βασιλικού, Ν., 1997: *Μυκηναϊκά σφραγιστικά δακτυλίδια.* Αθήνα.

Βασιλογάμβρου, Α.Π., 1998: ‘‘Πρωτοελλαδικό νεκροταφεῖο στο Καλαμάκι Ἐλαιοχωρίου-Λουσικῶν Αχαΐας’’, στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995,* Τόμος Α΄, 366-399.

____ 2000: ‘‘Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο

Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών'', στο Rizakis, A.D. (επ. έκδ.), *Paysages d'Achaïe, 2. Dyme et son territoire* (Centre de recherches de l'antiquité et romaine, Μελετήματα 29), Athens, 43-63.

Bennett, E. L., Jr. και J.-P. Olivier, 1973: *The Pylos Tablets Transcribed 1: Text and Notes* (Incunabula Graeca 51), Rome.

____ 1976: *The Pylos Tablets Transcribed II: Hands, Concordances, indices* (Incunabula Graeca 59), Rome.

Bennet, E.L., Jr., 1984: ''The Importance of Pylos in the History of Mycenaean Studies'', στο Shelmerdine C.W. και Thomas G. Palaima (επ. έκδ.), *Pylos comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace,* New York, 1-9.

____ 1992: ''A selection of Pylos Tablet Texts'', στο Olivier, J-P. (επ. έκδ.), *Mykenaika. Actes du IX Colloque International sur les textes mycènіens et egéens.* Centre de l' Antiquité Crécque et Romaine de la Fondation Hellenique des Recherches. Scientifiques École Francaise d' Athènes. *BCH suppl. 25*. Diffusion de Baccard. Paris, 103-127.

Bennet, J., 1995: ''Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian state'', στο Laffineur, R. και Niemeier, W.-D (έπ. έκδ.), *Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 12)* (Liège), 587-602.

____ 1998: ''The Linear B Archives and the Kingdom of Nestor'' στο Davis, J.L., (επ. έκδ.), *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino,* 111-133. University of Texas, Austin.

____ 1999: ''Pylos: the expansion of a Mycenaean center'', στο Galaty M. L. και W. A. Parkinson (επ. έκδ.), *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an old idea,* 9-18, Los Angeles.

____ 2001: ''Agency and Bureaucracy: Thoughts on the Nature and Extent of Administration in Bronze Age Pylos'', στο S. Voutsaki και J. T. Killen (επ. έκδ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States*: *proceedings of a conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics,* Cambridge (Cambridge Philological Society, Suppl. 27), 25–37.

____ 2002: ''Re-u-ko-to-ro za-we-te: Leuktron as a Secondary Capital in the Pylos Kingdom?'', in Bennet και Driessen (επ. έκδ.), *A-NA-QO-TA. Studies*

*Presented to J.T. Killen (Minos 33-34),*11–30, Salamanga.

Bennet, J. και C. Shelmerdine, 2001: ‘‘Not the Palace of Nestor: the development of the ‘‘Lower Town’’ and other non-palatial settlements in LBA Messenia’’, στο Branigan, K. (επ. έκδ.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5),* Sheffield, 135-140.

Bennet, J. και Y. Galanakis, 2005: ‘‘Parallels and Contrasts: Early Mycenaean mortuary traditions in Messenia and Laconia’’, στο Dakouri-Hild, A. and Sherratt, S. (επ. έκδ.), *Autochthon. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement* (*BAR-IS* 1432), Oxford, 144-155.

Benzi, M., 1992: *Rodi e la civiltà Micenea,* Roma (InGr XCIV). *On the occasion of his retirement* (BAR-IS 1432), Oxford, 144-155.

Betancourt, P.P., επιμ., 1983: *Gold in the Aegean Bronze Age.* TUAS 8, Temple University, Philadelphia.

Betancourt, P.P., 1985: *The history of Minoan Pottery*. Princeton University Press. Ελληνική μετάφραση Θ. Ηλιόπουλος. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.

Betts, J. H. και S. C. Ward, 1993: *Gold of the Mycenaeans. Important Finger Rings, Sealstones and Ornaments of the 15th century B.C.* The stinehour Prees.

Betts, J. H., 1997: ‘‘Minoan and Mycenaean Seals’’, in Collon, D. (επ. έκδ.), *700 years of Seals, London, British Museum Press,* 54-73.

Bevan, A., 2007: *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, Cambridge.

Bevan, A. και D. Evely, 2003: ‘‘The stone vessels of the Bronze Age Aegean’’, *Aegaeum* 24, 411-413.

Βικάτου, Ο., 1996: ‘‘Χαλκιάς’’, *ΑΔ* 51Β΄1, 191-192.

____ 1998: ‘‘Κοσκινάς, Κλαδέος’’, *ΑΔ* 53, 230-233.

____ 1999: ‘‘Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ν. Ηλείας’’, στο Φρούσσου Ε. (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου-Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου,* Λαμία 25-29.9.1994, 237-255.

____ 2001: ‘‘Σκηνή πρόθεσις από το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας’’, στο V. Moutsopoulou-Leon, Forschungen in der Peloponnes, Akten Des Symposions anlässlich der Feier *«100 Jahre Österreichisches Archäeogisches Institut Athen»,* Athen 5.3.-7.3.1998, Athen 2001, 273-238.

Binford, L. R., 1971: ‘‘Mortuary Practices and their Potential’’, στο Brown, J.A. (επ. έκδ.), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, (Memoires of the Society for American Archaeology 25)*, 208-243.

Bisel, S.C. 1992: ‘‘The Human Skeletal Remains’’, στο McDonald, W.A. and Wilkie, N.C. (επ. έκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. II: The Bronze Age Occupation*, Minneapolis, 345-358.

Bisel, S.C. and Angel, J.L. 1985: ‘‘Health and nutrition in Mycenaean Greece: a study of human skeletal remains’’, στο Wilkie, N.C. και W.D.E. Coulson, (επ. έκδ.), *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in honor of William A. McDonald* (Publications in Ancient Studies 1), Minneapolis, 197-209.

Βλαχόπουλος, Α. Γ., 2006: *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο.* Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Blegen C.W., 1937a: *Prosymna: The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum* (Cambridge, Mass).

____ 1937b: ‘‘Post-Mycenaean Deposits in Chamber tombs’’, *AE* , 377-390.

____ 1954: ‘‘An early tholos tomb in Western Messenia’’, *Hesperia* 23, 158-162.

Blegen C.W. και K. Κουρουνιώτης 1938: ‘‘Ανασκαφαί Πύλου’’, *AE*, 1-16.

Blegen. C.W. και K. Kourouniotis, 1939: ‘‘Excavations at Pylos’’, *AJA*, 557-576.

Blegen, C.W. και M. Rawson, 1966: *The Palace of Nestor in Western Messenia. Vol. I. The Buildings and their contexts*. Princeton.

Blegen, C.W., Rawson, M., Taylor, W. και W.P. Donovan, 1973: *The Palace of* Nestor *at Pylos in Western Messenia. Vol. III: Acropolis and Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs, Discoveries outside the Citadel.*

Boardman, J., 1970: *Greek Gems and finger Rings.* London.

Blegen, C.V., M. Rawson, J.L. Davis και S.W. Shelmerdine, 2007: *Οδηγός στο Ανάκτορο του Νέστορα. Μυκηναϊκές θέσεις στην περιοχή του και το Μουσείο της Χώρας.* Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.

Boyd, M.J., 2002: *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Customs in the Southern and Western Peloponnese* (Ph. D. thesis, Edinburgh), *BAR* International series 1009.

Bretschneider, J., Driessen, J. και K. van Lerberghe (επ. έκδ.), 2007: *Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean (Orientalia Lovaniensia Analecta 156),* Leuven.

Buikstra J.E. και D.E. Ubelaker, (eds.) 1994: *Standards For Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, organized by J. Haas.* Arkansans Archaeological Survey Research Series, no 44, 16-21.

Burns, E. B., 2010: *Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce and the Formation of Identity.* Cambridge.

Carr, C., 1995*:* ‘‘*Mortuary* practices: their social, philosophical religious, circumstantial, and physical determinants’’, *Journal of Archaeolical Method and Theory 2:2,* 105-200.

Carothers, J. και W.A., McDonald, 1979: ‘‘Size and Distribution of the Population in Late Bronze Age Messenia: Some statistical approaches’’, *JFA* 6, 433-454.

Carothers, J. J., 1992:*The Pylian kingdom: A Case Study of an Early State*, Ph.D. diss., University of Kalifornia, Los Angeles.

Carstens, A-M., 2001: ‘‘Drinking vessels in tombs –a cultic connection’’, στο Sheffer, S. (επ. έκδ.), *Ceramic in Context: Proccedings of the Internordic Colloquium On Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997.* Stockholm-Institutionen for antikens Kultur och Samhällsliv. Acta universitatis Stockholmiensis, *Stockholm Studies in Classical Archaeology* 12, 89-102.

Catling, H.W., 1981:‘‘Barbarian Pottery from Mycenaean Settlement at the Menelaion, Sparta’’, *BSA* 76, 71-82. (επιμ. έκδ.),

____ 2009: *Sparta, Menelaion I: The Bronze Age*. BSA supplement Volume 45, London.

Cavanagh, W. G, 1977: *Attic Burial Customs ca.2000-700 B.C,* Ph. D. thesis, Bedford College, University of London

____ 1987: ‘‘Cluster analysis of Mycenaean chamber tombs’’, *Aegeum I,* 161-69.

____ 1990: ‘‘The spatial distribution of Mycenaean tombs’’, *BSA* 85, 225-43.

____ 1998: ‘‘Innovation, Conservatism and Variation in Mycenaean Funerary Ritual’’, στο Branigan, K. (επ. έκδ.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age* (Sheffild), 103-14.

Cavanagh, W. G. και C. Mee, 1990: ‘‘The location of Mycenaean Chamber tombs in the Argolid’’, στο Hägg, R. & Nordquist , G.C. (επιμ. έκδ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (Stockholm) 55-64.

____ 1995: ‘‘Mourning before and after the Dark Age’’, στο C. Morris (επιμ. έκδ.), *Klados: Essays in honour of J. N. Coldstream, BICS* 63 (London) 45-62.

____ 1998: *A Private Place: Death in Prehistoric Greece* (SIMA 125) (Göteborg).

Chadwick, J., 1963: ‘‘The Two Provinces of Pylos’’, *Minos 7,* 125-41.

____ 1972: ‘‘The Mycenaean Documents’’, in McDonald, W. A. και G.R. Rapp, (επ. έκδ.): *The Minessota Messenia Expedition Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: The University of Minnesota Press,100-116.

____ 1973: ‘‘The Geography of the Further Province of Pylos’’, *AJA* 77, 278.

____ 1976: *The Mycenaean World.* Gambridge.

____ 1977: ‘‘The Interpretation of Mycenaean Documents and Pylian Geography’’, στο Bintliff, J., (επιμ. έκδ.), *Mycenaean Geography, Proceedings of the Cambridge Colloquium, September 1976*. Cambridge, 36-39.

____ 1988: ‘‘The women of Pylos’’, in Olivier, J.-P και T.G.Palaima (επιμ. έκδ.), *Texts, Tablets and Scribes (Minos suppl. 10),* 43-95.

Γιαλούρης, N., 1960: ‘‘Αρχαιότητες Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 16 Β΄, 107-108.

____ 1967: ‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 22 Β΄1, 206-207.

Γραμμένου, Α, 1987: *Οι Μυκηναϊκοί τάφοι στα Σπάτα Αττικής (ανασκαφή Π. Σταματάκη)*. Διδακτορική Διατριβή.

Coldstream, J. N. και G. L Huxley, (επιμ. έκδ.) 1972: *Kythera excavations and studies conducted by the University of Pennysylvania Museum and the British School at Athens.* London. Faber and Faber.

Coldstream, J. N., 1977: *Geometric Greece.* London.

Cook, K., 1981: ‘‘The purpose of the Stirrup Vase’’, *BSA 76,* 167.

Cook, R.M., 1994: *Ελληνική Αγγειογραφία*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Cooper, F.A., 1994: ‘‘Minnesota Archaeological Researches at Pylos, 1991-1993 Seasons’’, *abstract, 95th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, AJA* 98, 288.

____ 1996: ‘‘Minnesota Archaeological Researches at Pylos, 1994-1995 Seasons’’, *abstract, 97th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, AJA* 100, 388.

Cooper, F.A. και M.C. Nelson, 2000: ‘‘Preliminary Results of the Minnesota Archaeological Researches in the Western Peloponnese (MARWP) – Pylos Project, 1990-1998: Chronology and Architecture’’, *AJA* 104, 331. *CRC*

Coulson, W. D., 1986: *The Dark Age Pottery of Messenia. Studies in Mediterranean Archaeology*, Pocket book 43. Göteborg.

Dabney M.K. και Wright J.C., 1990: ‘‘Mortuary Customs, Palatial Society and State Formation in the Aegean Area: a comperative study’’, στο Hägg, R. και Norquist, G.C. (επιμ.έκδ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, (Stockholm), 45-53.

Dabney, M.K., 1999: ‘‘Locating Mycenaean Cemeteries’’, *Aegaeum 20*, 171-175.

Δανάλη, Κ. 2001-02: ‘‘Ελληνιστική κεραμική από την Περιστεριά Μεσσηνίας-Τριφυλίας’’, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών,* Athens, 369-398.

Δανιηλίδου, Δ., 1998: *Η Οκτώσχημη ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης χιλιετίας π.Χ.,* Αθήνα.

____ 2000: ‘‘Ο θαλαμωτός τάφος 84 των Μυκηνών’’, *AE* 139, 161-78.

Darque P., 1987: ‘‘Les Tholoi et l’organisation socio-politique du monde mycénien’’, *Aegeum I* , 185-205.

Davis, E.N., 1977: *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware*, New York and London.

Davis, J.L. (επιμ. έκδ.), 1998a: *Sandy Pylos. Archaeological History from Nestor to Navarino,* Texas Press, Austin. Ελληνική μετάφραση 2005. Εκδόσεις Παπαδήμα.

____ 1998b:‘‘Glimpses of Messenia Past’’, in Davis J.L. (επιμ. έκδ.), *Sandy Pylos*, 29-43.

Davis, S.J.M., 1987: *The Archaeology of Animals.* Batsford, London.

Davis, J.L., Alock, S.E., Bennet, J., Lolos, Y. και C.W. Shelmerdine, 1997: ‘‘The Pylos Regional Archaeological Project Part I: Overview and the Archaeological Survey’’, *Hesperia* 66, 391-494.

Davis, J.L. και J. Bennet, 1999: ‘‘Making Mycenaeans: Warefare, territorial expansion, and representations of the other in the Pylian Kingdom’’, *Aegaeum 19,* 105-20.

Day, L. P., 1987: ‘‘Dog burials in the Greek World’’, *AJA* 88, 21-32.

Day, P. M., Quinn, P.S., Rutter, J. P. και V. Kilikoglou 2011: ‘‘A World of Goods: Transport Jars and Commodity Exchange at Late Bronze Age Harbor of Kommos, Crete’’, *Hesperia 80, 4,* 511-558.

Deger-Jalkotzy, S. και M. Zavadil, (eds.) 2003: *LH III C Chronology and Synchronisms I. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001 (Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 20),* Wien.

Δημακοπούλου, Κ., 1981: ‘‘Κόκλα (θολωτός τάφος)’’, *ΑΔ* 36, 94-97.

____ 1982: ‘‘Κόκλα: Μυκηναϊκή Νεκρόπολη’’, *ΑΔ* 37, 83-85.

____ επιμ. έκδ. 1988: *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος: Πέντε αιώνες πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού 1600-1100 π.Χ. ΥΠΠΟ-Ελληνικό Τμήμα ICOM.* Αθήνα.

Demakopoulou, K., 1990: ‘‘The burial rites in the tholos tomb at Kokla, Argolis’’, στο Hägg, R. και G.C Nordquist, (επιμ. έκδ.) *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (Stockholm), 113-123.

Demakopoulou, K. και J. H. Crowel, 1998: ‘‘Some Mycenaean tombs at Palaikastro, Arcadia’’, Annual of the British School at Athens 93, 269-83.

____ 1996 : *Ο θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο.* Υπουργείο Πολιτισμού.

Δημακοπούλου, Κ. και Ντ. Κόνσολα, 1981: *Αρχαιολογικό Μουσείο της Θήβας.* Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (ΤΑΠΑ). Αθήνα.

Deshayes, J., 1966: *Argos. Les fouilles de la Deiras, Etudes Peloponnésiènnes IV,* Paris.

Devetzi, A., 2000: ‘‘The Imported stone vases at Acrotiri, Thera: a new approach to the material’’, *BSA 95,* 121-139.

Dickers, A., 1990: ‘‘Spätbronzezeitlische Steingefässe des Griechischen Festlands’’, *SMEA XXVIII,* 125-216.

Dickinson, O., 1996: ‘‘Minoans in Mainland Greece, Mycenaeans in Crete?’’, *Cretan studies 5,* 63-71.

____ 1977: *The origins of Mycenaean Civilisation (SIMA 49)* (Göteborg).

____ 1983: ‘‘Cist graves and chamber tombs’’, *BSA* 78, 55-67.

____ 1984: ‘‘Cretan contacts with the mainland during the period of shaft Graves’’, στο Hägg, R. και G.C. Nordquist , (επιμ. έκδ.) *The Minoan thalassocracy.Myth and Reality* (Stockholm), 115-18.

____ 2006: *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries B.C*.

Dimopoulou, N., 1999: ‘‘The Neopalatial cemetery of the Knossian harbour-town at Poros: mortuary behaviour and social ranking’’, στο Kilian-Dirlmeier, I., και M. Egg, (επιμ. έκδ.), *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien* in Mainz und Athen (Mainz, Monographien des Romisch-Germanischen Zentralmuseums 43), 27-36.

Dörpfeld, J.E., 1908: ‘‘Alt Pylos I. Die Kuppelgräber von Kakovatos’’, *AM 33*, 295-317.

____ 1913:‘‘Alt Pylos III. Die Lage der Homerischen Burg Pylos’’, *AM* 38, 97-139.

Doumas, C., 1983: *Thera, Pompei of the Ancient Aegean*. London

Dukas, C., 1921: ‘‘Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle’’, *BCH* 45, 335-435.

Dyczek, P., 1990: *The kingdom of Nestor. Settlement in Messenia in the Late Bronze Age*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Warsaw University.

Eder, B. 2007: ‘‘The Power of Seals: Palaces, Peripheries and Territorial Control in the Mycenaean World’’, *Aegaeum 27,* 35-45.

Ευαγγέλου Γ., 2009: *Πρακτικές ταφής κατά την νεοανακτορική, τελική ανακτορική και μετανακτορική περίοδο στην κεντρική Κρήτη.* Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. http://thesis, ekt.gr.

Evans, A.J., 1906: ‘‘The Prehistoric Tombs of Knossos’’, *Archaeologia* 59, 391-562.

____ 1914: ‘‘The ‘‘Tomb of the Double Axes’’ and associated group and Pillar Rooms and Ritual vessels of the ‘‘Little Palace’’ at Knossos’’, *Archaeologia* 65, 1- 94.

____ 1928: *The Palace of Minos at Knossos, II.* London, Mcmillan.

____ 1930: *The Palace of Minos at Knossos, II.* London, Mcmillan.

Evely, D. (eds.), Crouwel, J., French, E., Musgrave, J., + Popham, M., Deese, D., Sackett, E., + Schofield, E. και S. Sherrat, 2006: *Lefkandi IV: the Bronze Age:*

the late Helladic IIIC settlement at Xeropolis, London.

Fittzsimons, R.D., 2006: *Monuments of Power and the Power of Monuments: the evolution of elite architectural styles at Bronze Age Mycenae* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Cincinnati).

Fletcher, A., Pearson, J. και J. Ambers 2008: ‘‘The Manipulation of Social and Physical Identity in the Pre-Pottery. Neolithic Radiographic Evidence for Cranial Modification at Jericho and its Implications for the Plastering of Skulls’’, *CAJ 18, No 3*, 309-325.

Forsdyke, E.J., 1926/27: ‘‘The Mavro Spelio Cemetery at Knossos’’, *BSA 28*, 243-*296.*

Foster K.P., 1979 : *Aegean faience of the Bronze Age Aegean*, New Haven.

Fotiadis, M., 1995: ‘‘Modernity and the Past –Still- Present: Politics of Time in the Birth of Regional Archaeological Projects in Greece’’, *AJA, vol. 99, No 1*, 59-78.

Frödin, O. και A. Persson 1938: *Asine: Results of the Swedish Excavations 1922-1930* (Stockholm).

French, E. B., 1961: *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines with Special Reference to Unpublished Material from Mycenae.* Ph.D. diss., University of London

____ 1971: ‘‘The Development of Mycenaean Terracotta Figurines’’, *BSA 66*,101-187.

____ 1981:‘‘Mycenaean Figures and Figurines, their typology and function’’, στο R. Hägg and N. Marinatos (επιμ. έκδ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceeding of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 12-13 May 1980. (Stockholm) 173-177.

____ 1989: ‘‘Possible Northern Intrusions at Mycenae’’, στο Best, J.G.P., De Vries, N.M.W. (επιμ. έκδ.), *Thracians and Mycenaeans, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24-26 September 1984*, 39- 51.

French, E. και J.B. Rutter, 1977: ‘‘The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic IIIC Period: Its Modern Historical Context’’, *AJA 81, 1*, 111-112.

Furumark, A., 1972: *The Mycenaean pottery: Analysis and Classification.* Stockholm.

____ 1992: *Mycenaean Pottery III. Plates*, επιμ., Åström P., R. Hägg και G.

Walberg, *SkrAth 4o, XX.3,* Stockholm.

Galanakis, I., 2008: *A study of Late Bronze Age Tholos Tombs in the Aegean, 1700-1200 BC,* Ph. D. Oxford.

Gale, N.H. και Z.A. Stos-Gale, 1982: ‘‘Bronze Age Copper sources in the Mediterranean. A New Approach’’, *Science 216: 4541,* 11-18.

Gale, N.H. (επιμ. έκδ.) 1991: *Bronze Age Trade in the Mediterranean, SIMA* 90, Jonsered.

Gallou Ch., 2005: *The Mycenaean Cult of the Dead*, BAR International Series 1372, Archaeopress, Oxford.

Gillis, C., 1991: ‘‘Tin-covered vases in the Aegean Bronze Ages’’, *Hydra* 8, 1-30.

____ 1995: ‘‘Trade in the Late Bronze Age’’, στο Gillis, C., Risberg, C και B. Sjöberg (επιμ. έκδ.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade (SIMA* 134), 61-86.

____ 1997a: ‘‘The Smith in the Late Bronze Age—State Employee, Independent Artisan, or Both?’’, *Aegaeum 16*, 505-513.

____ 1997b:‘‘Tin-covered Late Bronze Age vessels: analysis and social implication’’, στο Gillis, C., Risberg, C και B. Sjöberg (επιμ. έκδ.), *Trade and production in Premonetary Creece. Production and the craftsman* (*SIMA* 143) 131-137.

____ 1999: ‘‘The economic value and colour symbolism of tin’’, στο Young, S.M.M., Pollard, A.M., Budd, P. και R. A Ixer (επιμ. έκδ.), *Metals in Antiguity* (BAR ints 1972) (Oxford), 140-45.

Godart, L., 1999: ‘‘Les sacrifices d’ animaux dans les textes Mycéniens’’, στο Deger- Jalkotzy, S., Hiller, S. και O. Panagl, in *Floreant Studia Mycenaea: Akten des X.Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1-5.* Mai 1995, 249-256.

Golstein, L., 1981: ‘‘One-dimensional archaeology and Multi-dimentional People: Spatial Organization and Mortuary Analysis’’, στο Chapman, R., Kinnes, I. και K. Randsborg (επιμ. έκδ.), *The Archaeology of Death* (Cambridge), 53-70.

Grace, V.R. 1956: ‘‘The chanaanite jar’’, στο Weinberg, S.S. (επιμ. έκδ.), *The Aegean and the Near East*, New York, 80-109.

Graziadio, G., 1991: ‘‘The process of social stratification at Mycenae in the Shaft Grave Period: a comparative examination of the evidence’’, *AJA 95*, 403-40.

Gregersen M-L. B., 1997: ‘‘Pylian Craftsmen: Payment in Kind/Rations or Land? ’’, *Aegaeum 16*, 397-403.

Hägg, R., 1982: ‘‘On the nature of the Minoan influence in Early Mycenaean Messenia’’, στο *OpAth XIV: 4*, 24-37.

____ 1990: ‘‘The role of libations in Mycenaean Ceremony and cult’’, στο Hägg, R. και C. Nordquist (eds.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid (*Stockholm), 177-84.

Hägg, R. και F. Silurin, 1982: ‘‘On the origin of the wooden coffin in Late Bronze Age Greece’’, *BSA 77*, 177-186.

Hallager, E. και B.P. Hallager, (επιμ. έκδ.) 2000: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970-1987: Results of the Excavations under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius. Vol. 2: The Late Minoan IIIC Settlement.*

____ 2003: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970-1987 and 2001: Results of the Excavations under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius. Vol. 3: The Late Minoan IIIB 2 Settlement.*

Halstead, P., 1992: ‘‘Agriculture in the Bronze Age Aegean’’, *Agriculture in Ancient Creece. Proceeding of the seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens,* 16-17 May, 1990, 105-116.

____ 2001: ‘‘Mycenaean Wheat, Flax and Sheep: Palatial Intervantion in Farming and its Implications for Rural Society’’, στο Galaty M. C -W.A. Parkinson (επιμ. έκδ.), *Rething Mycenaean Palaces. New Interpretation of an Old Idea,* Los Angeles: The Cotsen University of Archaeology, 38-49.

Hankey, V., 1952: ‘‘Late Helladic chamber tombs at Halkis’’, *BSA* 47, 49-95.

Harding, A.F., 1984: *The Mycenaeans and Europe*, London.

Härke, H., 1997: ‘‘The nature of burial data’’, στο Jensen, C.K. και K.H. Nielsen, (επιμ. έκδ.), *Burial and Society. The Chronological and Social analysis of Archaeological Burial Data* (Aarhus), 19-27.

Haskell, H.W., 1984: ‘‘Stirrup Jars and the International Oil Trade’’, στο Shelmerdine C.W. and Thomas G. Palaima (επιμ. έκδ.), Pylos *comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*, New York, 97-107.

Hiller, S., 1972: *Studien zur Geographie des Reiches um Pylos nach den mykenishen und homerischen Texten,* Vienna.

____ 2001: ‘‘Egypt, Crete and the Peloponnese in the 15th and 14th centuries B.C.’’, στο *V. Moutsopoulou-Leon, Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäeogisches Institut Athen», Athen 5.3.-7.3.1998, Österreichisches Archäeogisches Institut Sonder-schriften,* 263-272.

Hodder, I. R. (επιμ. έκδ.), 1982a: *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge University Press.

____ 1982b: ‘‘The Identification and Interpretation of Ranking in Prehistory: a Contextual approach’’, στο Renfrew, C. και S. Shennan (επιμ. έκδ.), *Ranking, Resource and Excange* (Cambridge), 150-154.

Hodder, I., 1986: *Reading the Past.* Ελληνική μετάφραση Π. Μουτσουρίδης-Κ. Νικολέντζος-Μ.Τσούλη. Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2002.

Hood, S., 1978: *The Arts in Prehistoric Greece.* Ελληνική μετάφραση Μαρία Παντελίδου –Θόδωρος Ξένος. Εκδόσεις Καρδαμίτσα 1993.

Hooker, J. T., 1987: ‘‘Titles and Functions in the Pylian State’’, στο Killen, J.T., J.L. Melena και J.P. Olivier (επιμ.έκδ.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek presented to John Chadwick, Minos* 20-22, 257-268.

Hope Simpson, R., 1957: ‘‘Identifying a Mycenaean State’’, *BSA* 52, 231-259.

____ 1965: *A gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, London.

____ 1966: ‘‘The Seven Cities Offered by Agamemnon to Achilles’’, *BSA 61*,121-123.

____ 1981: *Mycenaean Greece,* Park Ridge.

____ 2014: *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*, INSTAP, Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania.

Hope Simpson, R. και H. Waterhouse, 1961**:** ‘‘Prehistoric Laconia: Part II’’, *BSA* 55, 67-107.

Hope Simpson, R. και I. Lazenby, 1970: *The Cataloque of Ships in Homer’s Iliad*.

Hope Simpson, R. και O.T.P.K. Dickinson, 1979: *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age I: The Mainland and the Islands (SIMA 52)* (Göteborg).

Hope Simpson, R. και D.K. Hagel, 2006: *Mycenaean fortifications, highways, dams and canals* (*SIMA* 133), Sävedalen.

Hruby, J., 2006: *Feasting and Ceramics: A view from the Palace of Nestor at Pylos*. Ph. D. Diss., University of Cincinatti.

Θέμελης, Π., 1965: ‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία της Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 20 Β΄2, 207.

____ 1970: ‘‘Πρωτοελλαδικόν μέγαρον είς Άκοβίτικα Μεσσηνίας’’, *ΑΑΑ,* Τόμος ΙΙΙ, τεύχος 3, 303-311.

____ 2000: *Ήρωες και ηρώα στη Μεσσήνη.* Αθήναι.

Θεοχάρης, Δ. Ρ., 1964: ‘‘Ανασκαφή Μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων παρά το Μέγα Μοναστήριον (Λαρίσης)’’, *ΑΔ* 19, 255-258.

Jackson, V., 2006: *Mycenaean monumentality: an examination of the socio-political significance of monumental architecture in mainland Greece* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Cambridge).

Ιακωβίδης, Σ., 1966: ‘‘Περί τοῦ σχήματος τῶν λαξευτών τάφων εἰς τά Βολιμίδια Μεσσηνίας’’, στο *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον,* τόμος 2, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 54, 98-111.

____ 1969-70: *Περατή. Το νεκροταφεῖον.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Αθήναις Αρχαιολογικής Ἑταιρείας, αρ. 67. Τόμοι Α, Β, Γ.

Iakovidis, S., 1977: ‘‘On the use of Mycenaeans Buttons’’, *BSA* 72, 113-19.

Immerwahr, S.A., 1966:‘‘The use of tins on Mycenaean vases’’, *Hesperia* 35, 381-96.

____ 1971: *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton).

____ 1995:‘‘Death and the Tanagra Larnakes’’, στο Carter J.B. και Sarah P. Morris (επιμ. έκδ.), *The Ages of Homer: A tribute to Emily Vermeule* (Austin) 109-21.

Καζαντζάκης Ν. και Ι. Θ. Κακριδής, 1955 : *Ομήρου Ιλιάς*, μετάφραση.

____ 1965: *Ομήρου Οδύσσεια,* μετάφραση.

Kanta, A., 2003: ‘‘The Aegean World between East and west. Aspects of common cultural elements from the 16th to the 11th century B.C.’’, *Sea Routes…From Sidon to Huelva: Interconnections in the Mediterranean 16th -6th c. B.C.,* Stambolidis, N. Chr., επιμ., Museum of Cycladic Art, 20-40.

Καράγιωργα, Θ., 1971:‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία της Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 26, 126-129.

____ 1972: ‘‘Θαλαμωτοί τάφοι Κεφαλοβρύσου’’, *ΑΔ 27*, 256-258.

Karantzali, E., 2001: *The Mycenean Cemetery at Pylona on Rhodes*, BAR International series 988, Oxford 2001.

Καρδαρά, Χ., 1977: *Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β.* Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Karo, G., 1933: *Die Schachtgräber von Mykenai*, Munich.

Karytinos, A., 1998:‘‘Sealstones in Cemeteries. A Display of Social Status’’, στο Keith Branigan (επιμ. έκδ.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1*, Sheffield Academic Press, 78-86.

Κεραμόπουλλος, Α. Δ., 1910: ‘‘Μυκηναϊκοί τάφοι ἐν Αἰγίνῃ και ἐν Θήβαις’’, *ΑΕ*, 177-252.

____ 1917: ‘‘Ἀνασκαφαί ἐν Θήβαις’’, *ΑΔ 3*, 2-252.

Kilian, K., 1978: ‘‘Nordwestgriechische Keramik Aus Der Argolis Und Ihre Entsprechungen in der Subapenninfacies’’, στο *Atti della XX Riunione Scientifica dell'Instituto Italiano di Preistoria e Protohistoria in Basilicata, Ott. 1976*, 311-320.

____ 1982: ‘‘Η διοικητική οργάνωση της Πύλου και η αρχαιολογική ιεραρχία των οικισμών της Αργολίδας στη Μυκηναϊκή εποχή’’, *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών,* 27-29 Νοεμβρίου 1982 (1984).

____ 1985:‘‘La Caduta Dei Palazzi Micenei Continentali: Aspetti Archeologici’’, in Musti, D. (επιμ. έκδ.), *Le Origini dei Greci: Dori e Mondo Egeo*, 73-95.

____ 1988: ‘‘Mycenaeans up to date, trends and changes in recent research’’, στο French, E.B. και Wardle, K.A. (επιμ. έκδ.), *Problems in Greek Prehistory* (Bristol), 115-52.

Kilian, K. και T. Mühlenbruch, 2007: *Die handgemachte geglattete Keramik Mykenischer Zeitstellung.Tiryns, Bd. 15*, Wiesbaden.

Kilian-Dirlmeier, I., 1986: ‘‘Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schnuckbeigaben Mykenischer Männergräber. Untersuchungen zur Sozialstruktur in späthelladischer Zeit’’, *JRGZM* 33, 159-198.

____ 1993: *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien* (*PBF* IV.12), Stuttgart.

Killen, J.T., 1984: ‘‘The Textile Industries at Pylos and Knossos’’, στο Shelmerdine C.W. and Thomas G. Palaima, (eds.), *Pylos comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*, New York, 49- 64.

Kiriazis, E., 2003: ‘‘Sherds, Fabrics and Clay sources: Reconstructing the Ceramic Landscapes of Prehistoric Kythera’’, *Aegaeum 24*, 123-130.

Κοκοτάκη, Ν., 1985: ‘‘Ανασκαφικές εργασίες’’, *ΑΔ* 40 Χρονικά, 103.

____ 1991: ‘‘Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος στο Αλποχώρι Ηλείας’’, *Μελ.* 13, *ΚΕΡΑ, ΕΙΕ,* Αθήνα 1991, 39-44.

Knapp, B.A., 1998: ‘‘Mediterranean Bronze Age Trade: Distance, Power and Place’’, *Aegaeum* 18, 193-207.

Κολώνας Λ., 1988: ‘‘Βούντενη’’, *ΑΔ 43,* Β1, 168-170.

Κολώνας Λ., 1993: ‘‘Βούντενη Πατρών’’, *ΑΔ* 48, Β΄1, 122-123.

Κολώνας Λ., 1994: ‘‘Βούντενη’’, *ΑΔ* 49, Β΄1, 227-230.

____ 1995: ‘‘Νεώτερη Μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας’’, στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών,* Άργος, Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τόμος ΙΙ, σελ. 468-496.

____ 1998: *Βούντενη. Ένα σημαντικό Μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης).

Konstantinidi, E.M., 2001: *Jewellery revealed in the burial contexts of the Greek Bronze Age* (BAR- IS 912), Oxford.

Kontorli-Papadopoulou, L., 1975: *Mycenaean chamber tombs: Construction and burial customs* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of London).

____ 1987:‘‘Some aspects concerning local peculiarities of the Mycenaean chamber Tombs’’, *Aegaeum 1*, 145-60.

____ 1995:‘‘Mycenaeans tholos tombs, some thoughts on burial customs and rites’’, στο Morris, C.(eds.) *Klados. Essays in Honour of J.N. Goldstream (BICS Supplements 63),* (London), 111-22.

____ 1996: *Aegean Frescoes of Religious Character*. Studies in Mediterranean Archaeology 117. Göteborg.

____ 1999: ‘‘Fresco Fighting - Scenes as Evidence for Warlike Activities in the LBA Aegean’’, *Aegaeum 19,* 531-339.

Κορρές, Γ., 1973: ‘‘Μινωϊκαί ἐπιβιώσεις και ἀναβιώσεις’’, *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971,* 411-476.

Korres, G.S. 1974: ‘‘Ἀνασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 139-162.

____ 1975: ‘‘Ἀνασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 428-514.

____ 1976 α: ‘‘Ἔρευναι ἀνά την Πυλίᾳ’’, *ΠΑΕ,* 253-283.

____ 1976β: ‘‘Ἀνασκαφαί ἐν Περιστεριᾷ Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 469-550.

____ 1976γ: ‘‘Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας’’, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, 337-369.

____ 1977α:‘‘Ἐργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαί ἀνά τήν Πυλίαν’’, *ΠΑΕ,* 229-295.

____ 1977β: ‘‘ Ἀνασκαφαί ἐν Περιστεριᾷ Πύλου’’, *ΠΑΕ,* 296-356.

____ 1978α: ‘‘Ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαί ἀνά τήν Πυλίαν’’, *ΠΑΕ*, 323-360.

____ 1978β: ‘‘Ἐργασίαι εἰς Περιστεριάν’’, *ΠΑΕ,* 130-134.

____ 1978γ: ‘‘Ο θολωτός Αίπείας – Ἀνθείας πρό τῆς ἀνασκαφῆς αὐτού’’, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 2-4 Δεκεμβρίου 1977*, 62-79.

____ 1979α: ‘‘Ὁ θολωτός τάφος τῆς Αίπείας-Ἀνθείας’’, *ΕΕΦΣΠΑ ΚΣΤ*, 1977-78, 239-257.

____ 1979β: *Ἀρχαιολογικαί Διατριβαί ἐπί θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τό Χρονικόν τῶν ἀνασκαφῶν στή Βοϊδοκοιλιά: Ὁ τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλιάς καὶ ἡ γένεσις τοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς ἠπειρωτικής Ἑλλάδος,* Αθήνα.

____ 1979γ: ‘‘Ἡ προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιάς’’, *Ανάτυπο άπό τόν τόμον «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κορμούλη,* Αθήνα, 393-430.

____ 1979δ: ‘‘Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν’’, *ΠΑΕ,* 138-155.

____ 1980 α: ‘‘Ἀνασκαφαί ἀνά τήν Πυλίαν’’, *ΠΑΕ*, 120-187.

____ 1980 β: ‘‘ Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιάς Μεσσηνίας κατά τάς ἐρεύνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975-1979’’, *Επιστ. Επετηρίδα της Παντείου Ανωτάτου Σχολής Πολιτικών Επιστημών Αθηνών*, 311-343.

____ 1980γ: ‘‘Κακόβατος’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 15, 499.

____ 1980δ: ‘‘Κουκουνάρα’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 18, 272-273.

____ 1981α: ‘‘Ἀνασκαφή Βοϊδοκοιλιάς’’, *ΠΑΕ*, 194-240.

____ 1981β: ‘‘Μεσσηνία’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 21, 455-464.

____ 1981γ: ‘‘Μουριατάδα’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 22, 579.

____ 1981δ: ‘‘Νιχώρια-Καρποφόρα’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 24, 321-

322.

____ 1981ε: ‘‘Παπούλια’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 26, 692.

____ 1981 στ: ‘‘Ο χρυσός στην Πρωτομυκηναϊκή (ΜΕ-ΥΕ Ι) Μεσσηνία και οι πιθανές πηγές προέλευσής του’’. *Περίληψης ανακοινώσεως στο Α΄ Διεθνές Μυκηναϊολογικό Συνέδριο. Προμυκηναϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος.* Αθήνα, 8-11.12. 1980, *Τριφυλιακή Εστία* 39, 151-152.

____ 1982α: ‘‘Ἀνασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας’’, *ΠΑΕ*, 191-231.

____ 1982β: ‘‘Ἡ προβληματική διά τήν μεταγενεστέραν χρήσιν τῶν μυκηναϊκῶν τάφων Μεσσηνίας καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ τυπικοῦ ἐν αὐτοῖς εθίμων ταφής και ταφικής λατρείας’’, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών Β΄*, Αθήναι 1981-1982, 363-450.

____ 1982γ: ‘‘Περιστεριά’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 27, 379-382.

____ 1982 δ: ‘‘Πύλος’’, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 29, 115-116.

____ 1982e: ‘‘Burial Customs in tholos tomb 2 at Routsi (Myrsinochori)’’, στο Oliva, P. και A. Frolíkova, (επιμ. έκδ.), *Concilium Eirene:* 16th International Eirene Conference, Prague, vol. III, 91-97.

____ 1983: ‘‘Ἀνασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας’’, *ΠΑΕ*, 169-208.

____ 1984α: ‘‘Εγκλιανός, Επάνω’’, *Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα* 22, 72-74.

Korres, G., 1984b: ‘‘The relations between Crete and Messenia in the late Middle Helladic and Early Late Helladic period’’, στο Hägg R. και N. Marinatos, *(επιμ.), The Minoan Thallasocracy: Myth and Reality, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982. SkrAth, 4°,* 32. Paul Åströms Förlag, extremely hard Göteborg, 141-152.

Κορρές, Γ., 1985: ‘‘Δεδομένα ταφικῆς καὶ χθονίας λατρείας εἰς τό Προϊστορικό νεκροταφεῖον Βοϊδοκοιλιάς Πύλου’’, *Πρακτικά του ΧΙΙ Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας,* Αθήνα, 162-168.

____ 1988α: ‘‘Evidence for a Hellenistic Chthonian Cult in the Prehistoric Cemetery of Voidokoilia in Pylos (Messenia)’’, *Klio* 70, 311-328.

____ 1988β: ‘‘Ἡ Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιάς’’, στο *ΜΝΗΜΗ: Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, Αθήνα, 393-430.

Korres, G., 1993:‘‘Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age’,στο Zerner, C., Zerner, P. and Winder, J. (επιμ. έκδ.), *Wace and Blegen: pottery*

as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989, Amsterdam, 231-248.

Κορρές, Γ., 1996: ‘‘Προϊστορικοί Τύμβοι της Μεσσηνίας’’, *Επτά Ημέρες* (Καθημερινή, 28/1/96), 22-24.

____ 2002: ‘‘Ο θολωτός τάφος του Χαροκοπιού’’, *Κορώνη* Β:1, 5.

Kosmetatou, E., 1993: ‘‘Horse Sacrifices in Creece and Cyprus’’, *Journal of Prehistoric Religion 7,* 31-41.

Kosmopoulo, M. B., 2006: ‘‘The Political Landscape of the Mycenaean State: A-pu2 and the Hither Province of Pylos’’, *AJA* 110.2, 205-222.

Κουμανούδης, Σ. Α. και Ε. Καστόρχης, 1877: ‘‘Οἱ ἐν Σπάτα τῆς Αττικῆς ἀρχαῖοι τάφοι καί τά ἐν αυτοῖς ἀνευρεθέντα’’, *Ἀθήναιον 6*, 167-170.

Κουμουζέλη, Μ., 1989: ‘‘Ελληνικά Ανθείας. Κτήμα Αντ. Η. Τσαγκλή’’, *ΑΔ* 44, Χρ. 110-111.

____ 1996: ‘‘A monumental chamber tomb at Ellinika, Messenia’’, στο *Atti e Memorie del secondo congresso internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14-20, ottobre 1991,volume terzo, Archeologia* (Roma), 1221-1227.

Κουντούρη, Ε., 2003:‘‘Ρυτό με προτομές ελαφιών και ταύρου από τα Βολιμίδια Μεσσηνίας’’, στο Βλαχόπουλος, Α. και Κ. Μπίρταχα (επιμ. έκδ.) *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρήστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000),* Αθήνα, 665-687.

Κουρουνιώτης, Κ. 1914: ‘‘Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτός τάφος’’, *ΑΕ* 53, 99-117.

____ 1925-1926: ‘‘Περί του θολωτού τάφου Οσμάναγα Πύλου’’, *ΠΑΕ,* 140-141.

Kraft, J. C., Rapp, George, Jr. και S. E. Aschenbrenner, 1980: ‘‘Paleogeomorphic Reconstructions in the Area of the Bay of Navarino: Sandy Pylos’’, *JAS 7,* 187-210.

Krzyszkowska, O., 2005: *Aegean seals. An Introduction.* BIGS Supplement 85, London.

Krogman, W. M. και M.E. Iscan, 1986: *The Human Skeleton in Forensic Medecine*, Illinois.

Κρυστάλλη-Βότση, Κ., 1989: ‘‘Τα δακτυλίδια από τα Αϊδόνια Κορινθίας’’, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν ΙΙΙ,* 34-43.

Laffineur, R., 1989: ‘‘Mobilier funéraires et hierarchie sociale aux cercles des tombes de Mycènes’’, *Aegaeum* 3, 227-38.

____ 1990: ‘‘The Iconography of Mycenaean Seals and the Status of their Owners’’, *Aegaeum 6*, 117-159.

____ 1991:‘‘À propos du sarcophage d’ Aghia Triada: Un ritual de nécromancie à l’époque protohistorique?’’, *Kernos 4*, 277-285.

____ 2000: ‘‘The Iconography of Mycenaean Seals as Social Indicator: Further Reflections’’, στο Müller, W. (επιμ. έκδ.), *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium Marburg*, 23.-25. September 1999, Berlin, 165-179.

Lang, M. L., 1969: *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II*: *The* Frescoes, Princeton.

____ 1990: ‘‘The o-ka Tablets Again’’, *Kadmos* 29, 113-125.

Leekly, D. και R. Noyes, 1976: *Archaeological Excavations in Southern Greece*. Noyes Press, Park Ridge, N.J.

Leonard, A. Jr., 1998: ‘Trade during the Late Helladic III period’, *Aegaeum* 18, 99-104.

Lewartowsky, K., 1995: ‘‘Mycenaean social structure: a view from simple graves’’, *Aegaeum* 12, 103-12.

____ 1996: ‘‘Mycenaean burials in dromoi, στο *Atti e Memoriae I (2)*, 749-764.

____ 2000: *Late Helladic simple Graves: A study of Mycenaean burial customs*, BAR 878.

Λώλος, Γ., 1972: *Το Ανάκτορο του Νέστορος.* Αθήναι.

____ 1982: ‘‘Το σχήμα των κυπέλλων τύπου Κεφτιού στην ΥΕ Ι Μεσσηνία’’, στο *Α΄ Διεθνές Μυκηναϊολογικό Συνέδριο, Προμυκηναϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος*, Αθήνα 8-11. 12-1980. *Τριφυλιακή Εστία 39*, 152-154.

Lolos, Y., 1987a: *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics.* Διδακτορική Διατριβή (SIMA, Pocket-book 50), I-II, Gotegorg.

____ Λώλος, Γ. 1987β: ‘‘Η Μεσσηνία και το Αιγαίο: Η εξέλιξη της Υστεροελλαδικής Ι της Μεσσηνίας και οι συσχετισμοί της με το Αιγαίο’’, *Πρακτικά 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Προϊστορικού Αιγαίου, ‘‘Το Προϊστορικό Αιγαίο και οι σχέσεις του με τις γύρω περιοχές’’, Αθήνα 30 Αυγούστου-5 Σεπτεμβρίου 1987.*

____ 1989: ‘‘The tholos tomb at Koryphasion: Evidence for the Transition from

Middle to Late Helladic in Messenia'', *Aegaeum* 3, 171-175.

Λώλος, Γ. Γ., 1994: *Πύλος ημαθόεις· η πρωτεύουσα του Νέστορος και η γύρω περιοχή· ιστορία, μνημεία, μουσείο Χώρας*. Αθήνα 1994, Εκδόσεις Οιωνός.

Lolos, Y., 1998:''Mycenaean Burial at Pylos'', στο Davis (επιμ. έκδ.), *Sandy Pylos,* 46-50.

Lolling, H. G., 1880a: ''Ausgrabunken am Palamidi'', *AM* 5, 143-63.

____ 1880b: *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athens.

Long, C., 1974: *The Ayia Triadha Sarcophagus: A study of Late Minoan and Mycenaean funerary practices and beliefs,* (SIMA 41) Göteborg.

Loy, W.G., 1967: *The Late Bronze Age Landscape of the southwest Peloponnese,* PhD Dissertation, University of Minnesota.

____ 1970: *The Land of Nestor: A Physical Geography of the Southwest Peloponnese.* Foreign Field Research Program Report 34. National Academy of Sciences, Washington.

Loy, W.G. και H. E. Wright, Jr. 1972: ''The physical setting'', στο McDonald W.A. και G.R. Rapp (επιμ. έκδ.), *The Minessota Messenia Expedition Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: The University of Minnesota Press, 36-46.

Lukerman, F., 1972: ''Settlement and Circulation: Pattern and Systems'', στο McDonald, W. A. και Rapp, G.R. (επιμ. έκδ.): *The Minessota Messenia Expedition Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: The University of Minnesota Press, 148-170.

Lull, V., 2000: ''Death and Society: a Marxist approach'', *Antiquity* 74, 574-580.

Luraghi, N., 2008: *The Ancient Messenians. Construction of Ethnicity and Memory*, Cambridge University.

Lyman, R.L., 1994: *Vertebrate taphonomy.* Gambridge University Press.

Μαλακασιώτη, Ζ., 1984: ''Αλμυρός, Κάτω Μαυρόλοφος'', *ΑΔ 39*, Χρον., 140-141.

Μαλαπάνη, Ε., 2007: ''Κάναλος'', *ΑΔ 62*, Β΄1 , 357.

____ 2010: ''Ταφικές Πρακτικές στην περιοχή των Νιχωρίων κατά τους Πρωτογεωμετρικούς και Γεωμετρικούς χρόνους υπό το φως νέων αρχαιολογικών δεδομένων'' στα *Πρακτικά του Δ΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών,* Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010, 127-146 (Αθήνα 2014).

Maïuri, A., 1923-24: ‘‘Jalisos: Scavi della missione archaeologica Italiana a Rhodi’’, *ASAtene* 6-7: 83-341.

Μαρινάτος, Σ., 1932: ‘‘Οἱ ἀνασκαφαί Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ’’, *ΑΕ*, 10-47.

____ 1933: ‘‘Οἱ ἀνασκαφαί Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ’’, *ΑΕ*, 68-100.

____ 1952: ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ’’, *ΠΑΕ*, 473-496.

____ 1953: ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ’’, *ΠΑΕ*, 238-250.

____ 1954: ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ ’’, *ΠΑΕ*, 299-316.

____ 1955 : ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ ’’, *ΠΑΕ*, 245-255.

____ 1956: ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ’’, *ΠΑΕ*, 202-206.

____ 1958 α: ‘‘Θολωτός Χαροκοπιού’’, *ΕΡΓΟΝ* , 158.

____ 1958β: ‘‘Ανασκαφή Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 184-193.

____ 1959: ‘‘Ανασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 174-79.

____ 1960: ‘‘Ανασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 195-209.

____ 1961: ‘‘Ανασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 169-176.

____ 1962: ‘‘Ανασκαφαί Πύλου’’, *ΠΑΕ*, 90-98.

____ 1963: ‘‘Ανασκαφή εν Πύλω’’, *ΠΑΕ*, 114-121.

____ 1964: ‘‘Ἀνασκαφαί ἐν Πύλῳ’’, 78-95.

____ 1965: ‘‘Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ’’, *ΠΑΕ*, 102-120.

____ 1966: ‘‘Ανασκαφαί εν Πύλω’’, *ΠΑΕ*, 119-132.

Marinatos, N., 1986: *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism*. Stockholm. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series In 8°, IX.

____ 1993: *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. Columbia. University of South Carolina Press.

____ 1994: ‘‘The ‘‘Export’’ Significance of Minoan Bull Hunting and Bull Leaping scenes’’, *Ägypten und Levant* 4, 89-93.

Marinatos, S., και M. Hirmer, 1960: *Crete and Mycenae.* London.

Martino, P., 2005: *The Hagia Triada Sarcophagus: Interconnections Between Crete and Egypt in the Late Bronze Age*, Digital Repository at the University of Maryland, University of Maryland (College Park, Md.)

McDonald, W. A., 1964: ‘‘Overland Communications in Greece during LH III, with special references to southwest Peloponnese’’, στο Bennet, E.L.Jr. (επιμ.έκδ.),

Mycenaean Studies: Proceeding of the Third International Colloquium for Mycenaean Studies Held at ''Wingspread'', 4-8 September 1961, University of Wisconsin Press. Madison, 217-240.

____ 1972: ''The problems and the program'', στο McDonald W. A και G.R. Rapp (επιμ. έκδ.), *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: the University of Minnesota Press.

McDonald, W.A. και R. Hope Simpson, 1960: ''Where a Whole Mycenaean World awaits the spade: A Search for the lost cities of Nestor's Kingdom in SW Messenia'', *ILN*, 740-741.

____ 1961: ''Prehistoric habitation in the south-western Peloponnese'', *AJA* 65, 221-260.

____ 1964: ''Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-63'', *AJA* 68, 229-245.

____ 1969: ''Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1964-68'', *AJA* 73, 123- 177.

____ 1972: ''Archaeological Exploration'', στο McDonald W.A. και G.R. Rapp, (επιμ. έκδ.), *Minessota Messenia Expedition*, 117-147.

McDonald, W.A. και G.R. Rapp, (επιμ. έκδ.) 1972: *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: the University of Minnesota Press.

McDonald, W.A., W.D.E. Coulson και J. Rosser (επιμ. έκδ.), 1983: *Excavation at Nichoria in Southwest Greece III. The Dark Age and Byzantine Occupation* (Minneapolis).

McDonald W.A. και N.C. Wilkie (επιμ. έκδ.), 1992: *Excavations at Nichoria in Southwestern Creece. Vol. II: The Bronze Age Occupation.* Minneapolis: the University of Minnesota Press.

McGillivray, J.A., 2000: ''Labyrinths and Bull-leapers'', *Archaeology*, 53-55.

McHugh, F., 1999: *Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice* (*BAR IntS* 785). Oxford.

Mee C. και W.G Cavanagh, 1984: ''Mycenaean tombs as Evidence for Social and Political Organization'', *OJA* 3.3, 45-64.

____ 1990: ''The spatial distribution of Mycenaean tombs'', *BSA* 85, 225-43.

Μελάς Μ., 2003: *Η Αρχαιολογία Σήμερα.* Αθήνα.

Meindl, R.C. και C.O. Lovejoy, 1985: ‘‘Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures’’, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 57-66.

Mellink, M., 1964. ‘‘Archaeology in Asia Minor’’, *AJA* 68, 157.

Merrilles, R. S., 1998: ‘‘Egypt and the Aegean’’, *Aegaeum* 18, 149-158.

Meyer, E., 1978: ‘‘Messenien’’, *RE Suppl. XV, 182*, 3-15.

Meyer, E.A., 1993:‘‘Epitaphs and Citizenship in Classical Athens’’, *JHS* 103, 99-121.

Miles, A.E.W., 1962: ‘‘Assessment of the Ages of a Population of Anglo-saxons from their Dentitions’’, *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 55, 881-886.

Miller, D. και C. Tilley, 1984 (επιμ. έκδ.): *Ideology, power and prehistory*. Cambridge.

Morris, H. J., 1986 : *An Economic Model of the Late Mycenaean Kingdom of Pylos.* Diss., Univ. of Minnesota.

Morris, I., 1987: *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* (Cambridge).

____ 1992: *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. (Cambridge).

Morrison, J., 1995: ‘‘Ships and Boats of the Mediterranean from 3000 to 500 B.C’’, στο Greenhill, B. (επιμ. έκδ.), *The Archaeology of Boats and Ships*, 131-150.

Moschos, I., 2009: ‘‘Holztüren an mykenischen Kammergräbern’’, *AM* 123, 97-150.

Mountjoy, P.A., 1986: *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification, SIMA* LXXIII, Göteborg.

Mountjoy, P.A., 1999: *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/West.

Muhly, J. D., 1991: ‘‘Egypt, the Aegean and Late Bronze Age Chronology in the Eastern Mediterranean. A Review Article’’, *JMA 4: 2*, 235-247.

Müller, S., 1995 : *Les Tombes Mycéniennes de Médéon de Phocide. Architecture et Mobilier* (Ph. D. thesis, Université Lumière –Lyon III).

____ 1999a: ‘‘Les tumuli helladique: Où? Quand? Comment?’’, *BSA* 113, 1-42

____ 1999b: ‘‘Ιδιομορφίες στην ταφική αρχιτεκτονική του Μεδώνα Φωκίδας’’, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994* (Lamia), 223-34.

Mylonas, G. E., 1948: ‘‘Homeric and Mycenaean Burial Customs’’, *AJA* 52, 56-81.

Μυλωνάς, Γ., 1953-54: ‘‘Μυκηναϊκή παιδική ταφή Ελευσίνος’’, *AE,* 35-44.

____ 1961-62: ‘‘Τα Μυκηναϊκά έθιμα ταφής’’, *ΕΕΦΣΑ,* 291-355.

Mylonas, G. E., 1966: *Mycenae and the Mycenaean Age.* Princeton.

Μυλωνάς, Γ. Ε., 1967: *Οδηγός Μυκηνών.* Αθήνα.

Murphy, J., 2014: ‘‘The Varying Place of the Dead in Pylos’’, στο *Nakassis, D., J. Gulizio και S.A. James* (επιμ. έκδ.), *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine,* 209-221, INSTAP Academic Press, Philadelphia, PA.

Nakassis, D., 2012:‘‘Prestige and Interest: Feasting and the King at Mycenean Pylos’’, *Hesperia 81: 1,* 1-30.

Nelson, M.C., 2001: *The Architecture of Epano Englianos, Greece,* (Ph. D., University of Toronto).

____ 2007: ‘‘Pylos, block masonry and monumental architecture in the Late Bronze Age Peloponnese’’, στο Bretschneider, J., Driessen, J., van Lerberghe, K. (επιμ. έκδ.), *Power and Architecture. Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean (Orientalia Lovaniensia Analecta 156*), Leuven, 143-159.

Νικολέντζος, Κ., 2011: *Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και Πολιτική εξέλιξη, Εθνολογικά δεδομένα και Προβλήματα.* Αθήνα

Nikoloudis, S., 2001: ‘‘Animal Sacrifice in the Mycenaean World’’, *JPR* 15, 11-31.

Nilsson, M.P., 1950: *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion.* Skrifter Utgivna Av Kungl.

____ 1971: *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. 3rd ed. New York.

Nixon, L., 1999: ‘‘Women, Children and Weaving’’, *Aegaeum* 20, 561-567.

Olivier, J.-P. και T.G. Palaima, 1988: *Texts, Tablets and Scribes: Studies in Mycenaean Epigraphy and Economy in Honor of Emmett L. Bennett, Jr., Minos* Suppl. 10 (Salamanca 1988).

Olsen, B.A. 1998: ‘‘Women, children and the family in the Late Aegean Bronze Age differences in Minoan and Mycenaean constructions of gender’’, *WorldArch* 29:3, 380- 392.

O’ Shea, J., 1984: *Mortuary variability: an Archaeological Investigation* (New York).

Palaima, T. G., 1982: *The scribes of Pylos,* Rome.

____ 1992: ‘‘Mycenaean Scribal Aesthetics’’, *Aegaeum* 8, 63-74.

____ 2004:‘‘Sacrificial Feasting in the Linear B documents’’, *Hesperia* 73, 217-46. Παντελίδου Μ., 1971: ‘‘Επικασσιτερωμένα αγγεία εξ Αθηνών’’, *ΑΑΑ IV*, 433-438.

____ 1975: *Αἱ προϊστορικαί Ἀθῆναι.* Αθήνα.

Παπαδημητρίου, Ι., 1952: ‘‘Ἀνασκαφαί ἐν Μυκήναις’’, *ΠΑΕ,* 427-472.

____ 1954: ‘‘Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας’’, *ΠΑΕ*, 72-88.

Papadimitriou, N., 2001: *Built chamber tombs of Middle and Late Bronze Age date in mainland Greece and the islands*. *British Archaeological Reports International Series* 925, Archaeopress: Oxford.

Παπαδόπουλος, Α., 1976: ‘‘Ανασκαφή ΥΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών’, *ΠΑΕ*, 196-199.

____ 1977: ‘‘Ανασκαφή ΥΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ* 184-186.

____ 1978: ‘‘Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ,* 122-124.

____ 1980: ‘‘Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ,* 106-110.

____ 1980a: ‘‘Rodiaka in Achaea’’, *Op.Ath.,* 225-235.

____ 1986: ‘‘ A Mycenaean inlaid dagger from Messenia (?) in Japan”, στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν δια τα 60 Έτη του ανασκαφικού του Έργου, Α΄*, 125-135. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

____ 1987: ‘‘Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ*, 69-72.

____ 1988:‘‘The Dodecanese and the Western Peloponesse in the Late Bronze Age: Some Thoughts on the Problem of their Relations’’, στο *Arghaeology in the Dodecanese* (επιμ. έκδ. Søren Dietz και Ioannis Papachristodoulou). The National Museum of Denmark. Department of Near Eastern and Classical Antiquities. Copenhagen, 73-75.

____ 1997: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ*, 121-126.

____ 1998: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών’’, *ΠΑΕ,* 83- 87.

____ 1976: *Excavations at Aigion 1970*, (*SIMA* XLVI), Göteborg.

____ 1978-79: *Mycenaean Achaea* (SIMA 55), (Göteborg).

____ 1999: ‘‘Warrior-Graves in Achaean Mycenaean cemeteries’’, *Aegaeum 19*, 267-274.

____ 2002: ‘‘Η χρήση του γυαλιού στην κρητομυκηναϊκή εποχή’’, στο *Το γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα. Β΄ Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997*. Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

Παπαδόπουλος, Θ. και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, 2000: ‘‘Μινωικές επαφές με τη Δυτική Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού’’, στο *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996. Τόμος Α2. Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος*, 519-530.

____ 2003: *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας –Ιόνιων Νησιών*. Ιωάννινα.

Papathopoulos, Th. και L. Kontorli, 2013: ‘‘Specific types of jewellery from Late Bronze Age Tombs in western Greece as evidence for local differentiation’’, *Aegaeum 33*, 515-521.

Παπαδοπούλου, Ε., 1996: ‘‘Μυκηναϊκά έθιμα ταφής στο Μινωικό πολιτισμό: ταφικές στήλες από το ΥΜ νεκροταφείο Αρμένων Ρεθύμνης’’, στο *Atti et Memorie II* (3): 1471-1478.

Παπαδοπούλου, Φ., 1965: ‘‘Μήλος’’, *ΑΔ* 20, Β΄3 Χρ., 508-514.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Π., 1961-62: ‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία της Πελοποννήσου’’, *ΑΔ* 17 Β΄, 95.

____ 1964: ‘‘Διαβολίτσι’’, *ΑΔ* 19, Β΄1, 154.

____ 1970: ‘‘Ανασκαφαί’’, *ΑΔ* 25, Β΄1, 177-179.

Παπαθανασόπουλος, Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος, 2000: *Πύλος-Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο. Η Πύλος του Νέστορος. Το Ναυαρίνο. Η Μεθώνη. Η Κορώνη*. ΤΑΠΑ.

Παπακωνσταντίνου, Ε., 1983: ‘‘‘Νομός Μεσσηνίας’, *ΑΔ* 38, 114-115.

Παπαχατζής, Ν., 1978: *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης* (Μεσσηνιακά-Ηλειακά).

Parker Pearson, M., 1984: ‘‘Economic and ideology change: Cyclical growth in the pre-state societies of Judland’’, στο Miller D. και C. Tilley (επιμ. έκδ.) *Ideology, Power and Prehistory* (Cambridge), 69-92.

____ 1993: ‘‘The Powerful Dead: Archaeological Relationship Between the Living and the Dead’’, *Cambridge Archaeological Journal* 3:2, 203-209.

____ 1999: *The Archaeology of Death and Burial* (Phoenix Mill).

Parkinson, W.A., 1999: ‘‘Chipping Away at the Mycenaean Economy: Obsidian Exchange, Linear B and Palatial Control in Late Bronze Age Messenia’’, στο Galaty M.L. και W.A. Parkinson (επιμ. έκδ.), *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an old idea*, Los Angeles, 73-85.

Παρλαμά, Λ.,1971α:‘‘Θαλαμοειδής τάφος εἰς Αγραπιδοχώρι Ηλείας’, *ΑΕ* 1971, 52-60.

____ 1971β: ‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία της Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 26, Β΄1, 129-130.

____ 1973-74: ‘‘Αρχαιότητες και Μνημεία της Μεσσηνίας’’, *ΑΔ* 29 Β2, 315-316.

Πέππα-Παπαϊωάννου Ε., 1912: *Πήλινα αναθήματα από την Πύλο. Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς.* Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών. Επιστημονική Βιβλιοθήκη (14). Αθήναι.

Pelon, O., 1976 : *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l΄Egée de l΄âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.) (BEFAR* 229), Athens.

____ 1998: ‘‘Les tombes circulaires dans l΄Égée de l΄âge du Bronze: état des recherches sur les tombes à tholos’’, *TOPOI* 2:1, 95-158.

Persson, A. W., 1931: *The royal tombs at Dendra near Midea*, Lund.

____ 1942: *New tombs at Dendra near Midea*, Lund.

Πιερίδου, Α., 1973: *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός εν Κύπρω.* Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Pini, I., 1988:‘‘Η Κρητομυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία’’, στο Δημακοπούλου, Κ. (επιμ. έκδ.), *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού 1600-1100 π.Χ. ΥΠΠΟ*, 47-51 (Ελληνική έκδοση).

____ 1990: ‘‘Some considerations on the use of seals for administrative purposes in Mycenaean Greece’’, *SMEA* 28, 107-16.

____ 1993: *Kleinere Griechische Sammlungen* (Lamia, Zakynthos und Veitere Länder des Ostmittelmeerraums), CMS, Band V, Suppl. 1b, Berlin.

Πλάτων, Ν., 1957: ‘‘Σελλόπουλο’’, *Κρητ. Χρον.,* 332-334.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν., 1987: ‘‘ Παιδικές ταφές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα’’, *ΑΔ* 42(Α), 8-29.

____ 1988: ‘‘Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζα Βάρης’’, στο *ΑΔ* 43, *Μέρος Α΄- Μελέτες,* 1-108. Αθήνα .

Poursat, J.C., 1977a: *Les Ivoires Mycénien de* Museé *National d' Athènes* (Paris).

____ 1977b: *Les ivoires mycéniens: essais sur la formation d'un art Mycénien.*

Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε., 1971: ''Άργος'', *ΑΔ* 26, Β΄ 74-82.

____ 1981: ''Τύμβοι Αργολίδας και Μεσσηνίας'', *Πελοποννησιακά, Τόμος ΙΔ,* Αθήνα, 222-31.

____ 1990: ''The tumuli of Mycenae and Dendra (with an appendix by Sebastian Payne)'', στο Hägg, R. και G.C. Norquist (επιμ. έκδ.), *Celebrations of death and Divinity in the Bronze Age Argolid,* 85-106.

Rambach, J. 2007a: ''Investigations of two MH I burial mounds at Messenian Kastroulia (near Ellinika, ancient Thouria)'', στο Felten, Fl., Gauss, W. και R. Smetana, (επιμ. έκδ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms,* Vienna, 137-150.

____ 2007β: ''Το ΠΕ Ι νεκροταφείο της Αρχαίας Ήλιδας'', στα *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005.* Τόμος Β΄, 63-92.

____ 2011: ''Ρωμανός Πυλίας. Νέα στοιχεία κατοίκησης από την ΠΕ έως την Ελληνιστική Εποχή'', *περιοδικό Όριον,* τεύχος 27, 36-43.

Rapp, G.R. και S.E. Aschenbrenner, επιμ. έκδ. 1978: ''Site, Environs, and Techniques'' , *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, Volume I.* The University of Minessota Press. Minneapolis.

Rehack, P., 1992: ''Minoan vessels with figure-eight Shields. Antecedents to the Knossos Throneroom Alabastra'', *OpAth 19*, 115-124.

Renfrew, A.C., 1985: *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi. BSA Supplement* 18. London.

Renaudin, L., 1923: ''La nécropole ''mycénienne'' de Skhinokhori-Lyrkeia', *BCH 47,* 190-240.

Robkin, A.L.H., 1979: ''The Agricultural Year, the Commodity *SA* and the Linen Industry of Mycenaean Pylos'', *AJA* 83:4, 469-474.

Roebuck, C., 1941: *A History of Messenia from 369 to 146 B.C* (Chicago).

Romanos, C.L., 2011: *Handmade Burnished Ware in Late Bronze Age Creece and its makers,* University of Birmingham.

Rudolf , W., 1973: ''Die Necropole am Prophitis Elias bei Tiryns'', *Tiryns* 6, 23-126.

Rutter, J.B., 1974: *The Late Helladic IIIB and IIIC Periods at Korakou and Gonia in the Corinthia*, PhD thesis, University of Pennsylvania.

____ 1975: ‘‘Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period,’’ *AJA 79*, 17-32.

____ 1976: ‘‘Non-Mycenaean Pottery: a Reply to Gisela Walberg’’, *AJA 80*, 187-188.

____ 1999: ‘‘Cretan external Relations during Late Minoan IIIA2-B (ca. 1370-1200 B.C.): A view from the Mesara’’, στο Phelps, W., Y. Lolos, και Y. Vichos (επιμ. έκδ.), *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 B.C. Athens: Hellenic Institute of Marine Archaeology,* 139-186.

Säflund, G., 1965: *Excavations at Berbati 1936-37*, Stockholm.

____ 1980: ‘‘Sacrificial Banquets in the Palace of Nestor’’, *Op Ath* 13, 237-246.

Σακελλαράκης, I. A, 1971: ‘‘Ελεφάντινον πλοίον εκ Μυκηνών’’, *AE*, 188-233.

____ 1976: ‘‘Mycenaean stone vases’’, *SMEA 17*, Roma, 173-187.

____ 2003: *Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα.

Σακελλαρίου A., 1966: *Μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία.* Αθήνα.

Σακελλαρίου-Ξενάκη, A., 1985: *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρήστου Τσούντα (1887-98)*, Παρίσι.

Salapata, G., 2013: ‘‘Laconian and Messenian plaques with seated figures: The sociopolitical dimension’’, στο BSA no. 108, 188-200.

Sandars, N.K. 1963: ‘‘Late Aegean Bronze Swords’’, *AJA* 67, 117-153.

____ 1997-98: ‘‘Monumental building at Mycenae: its function and audience’’, *Op Ath* 22- 23, 103-116.

Santillo Frizell, B., 1997-98: ‘‘Monumental building at Mycenae: its function and Audience’’, *OpAth* 22- 23, 103-116.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, E., 1994: ‘‘Μινωϊκή Τέχνη’’, στο *Ελληνική Τέχνη. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*, 131-217. Εκδοτική Αθηνών.

Saxe, A., 1970: *Social Dimensions of Mortuary Practices*. Ph.D. thesis, University of Michigan.

Schallin, A-L., 1993: *Islands under influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence.* Jonsered.

Schepartz L.A., S. Miller-Antonio and J.M.A. Murphy, 2009: ‘‘Differential Health and Status Among Mycenaean of Messenia: The Status of Females at Pylos’’, στο Schepartz, L.A., S. Fox και C. Bourbu (επιμ. έκδ.), *New Directions in the skeletal Biology of Greece*, OWLS (Occasional Wiener Laboratory Series, American School of Classical Studies, Athens), Athens.

Schepartz L.A., A. Papathanasiou, S. Miller-Antonio, S. R. Stocker, J.L. Davis, J.M.A. Murphy, E. Malapani και M. Richards, 2011: ‘‘No Seat at the Table? Mycenaean Women’s Diet and Health’’, στο Pylos, Greece, *Anthropology à la Carte: The Evolution and Diversity of Human Diet,* edited by L.A. Schepartz, San Diego.

Schlesinger, M. και A. Hollister, 2000: ‘‘Preliminary Results of the Minnesota Archaeological Researches in the Western Peloponnese (MARWP) – Pylos Project, 1990-1998: Painted Plaster Fragments’’, *AJA* 104, 336.

Schliemann, H., 1889: ‘‘Forschungen in Pylos und Sphakteria’’, *AM*, 132-133.

Sergent, B. 1978: ‘‘La situation politique de la Messénie du sud-est à l’ époque Mycénienne’’, *Revue Archéologique* 1978: 3-26.

Sgouritsa, N., 2009: ‘‘Remarks on the use of plaster in tholos tombs at Mycenae hypothesis on the origin of the painted decoration of tombs in Mainland Greece’’, στο *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceeding of the Conference held at Sparta* 23-25 Aprile 2009, επ. έκδ. Helen Kavanagh, William Cavanagh και James Roy, 737-754.

Shelmerdine, C.W., 1973: ‘‘The Pylos Ma tablets reconsidered’’, *AJA* 77, 1973, 260-275.

____ 1981: ‘‘Nichoria in Context: A Major Town in the Pylos Kingdom’’, *AJA* 85:3, 319-325.

____ 1985: *The perfume industry of Mycenaean Pylos* (SIMA Pocketbook 34) (Göteborg).

____ 1998a: ‘‘The Palace and its Operation’’, στο Davis J.L. (επιμ. έκδ.) *Sandy Pylos*, 81-96.

____ 1998b: ‘‘The perfumed-oil industry’’, στο Davis J.L. (επιμ. έκδ.) *Sandy Pylos*, 100-109.

____ 1998c: ‘‘UMME and Nichoria’’, Davis J.L. (επιμ. έκδ.), *Sandy Pylos*, 139-144.

____ 2001: ‘‘The Evolution of Administration at Pylos’’, στο Voutsaki, S. και J. Killen (επιμ. έκδ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States,* Gambridge, 113-128.

Sherratt, A. και S. Sherrat, 1991: ‘‘From luxuries to commodities: the nature of Mediterranean trading systems’’, στο Gale, N.H. (επιμ. έκδ.) *Bronze Age Trade in the Mediterranean (SIMA* 90) (Jonsered), 351-84.

Sherratt, S.E. 2001: ‘‘Potemkin palaces and route-based economies’’, στο Voutsaki, S. και J. Killen, (επιμ. έκδ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States,* Cambridge, 214-238.

Sjöberg, B.L., 2004: *Asine and the Argolid in the Late Helladic III period. A socio-economic study* (*BAR* International series 1225).

Σκιάς, Α. , 1909: ‘‘Ἀνασκαφή ἐν Πύλῳ τῇ Μεσσηνιακῇ’’, *ΠΑΕ 1909,* 274-292.

Σκιάς, Α. , 1911: ‘‘Τοπογραφικά και επιγραφικά τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ Φαρῶν και τῶν πέριξ’’, *ΑΕ 1911,* 107-118.

Small, D.B. 1990: ‘‘Handmade Burnished Ware and Prehistoric Aegean Economics: an Argument for Indigenous Appearance’’, *JMA 3/1,* 3-25.

Smith, T. R., 1987: ‘‘Mycenaean Trade and Interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 BC ’’, (*BAR* IntS 371) Oxford.

Spencer, N., 1998: ‘‘The History of Archaeological Investigation in Messenia’’, στο Davis, J.L. (επιμ. έκδ.), *Sandy Pylos*, 23-41.

Σπυρόπουλος, Θ., 1969α : ‘‘Το μυκηναϊκόν νεκροταφείο της Τανάγρας’’, *ΑΑΑ* 2, 20-25.

____ 1969β: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 5-15.

____ 1970α : ‘‘Γηροκομείο Θηβών (λόφος Μεγάλου Καστελίου)’’, *ΑΔ 25,* Β΄1, 218-220.

____ 1970 β: ‘‘Ανασκαφή εις το μυκηναϊκόν νεκροταφείον της Τανάγρας’’, *ΑΑΑ*

____ *III, 2,* 184-195.

____ 1970γ: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 29-36.

____ 1970δ:’ ‘Ελεφάντινη γλυπτή λαβή εκ Θηβών’’, *ΑΑΑ* 2, 268-272.

____ 1971α : ‘‘Μυκηναϊκός βασιλικός τάφος εν Θήβαις’’, *ΑΑΑ* 4, 161-163.

____ 1971β: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 7-14.

____ 1972 α: ‘‘Βοιωτία-Φθιώτις ’’, *ΑΔ* 27, 309-313.

____ 1972β: ‘‘Mycenaean Tanagra: painted sarcophagi’’, *Archaeology 25,* 206-9.

____ 1973 α: ‘‘Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας- Φθιώτιδος: Μεγάλο
____ Καστέλλι’’, *ΑΔ* 28 Χρον., 252-258.
____ 1973β: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 11-21.
____ 1974: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 9-33.
____ 1975: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 415-427.
____ 1976: ‘‘Ανασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 61-68.
____ 1977: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 25-31.
____ 1979: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 27-36.
____ 1980: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 50-60.
____ 1981: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 96-117.
____ 1982α: ‘‘Πελλάνα’’, *ΑΔ* 37 Β1, 112-113.
____ 1982β: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 109-122.
____ 1982-1983: ‘‘Τοπογραφικά μυκηναϊκής Πελλάνας’’, στο *Πρακτικά του πρώτου τοπικού συνεδρίου Λακωνικών μελετών* (Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982), 113-28.
____ 1983: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 102-108.
____ 1984: ‘‘Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας’’, *ΠΑΕ,* 143-45.
____ 1998: ‘‘Pellana: an administrative centre of prehistoric Laconia’’, στο Cavanagh και Walker 1998 (επιμ. έκδ.), *Sparta in Laconia (Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium),* 28-38.
____ 2002: ‘‘Το μυκηναϊκό ανάκτορο του Μενελάου και της Ελένης στην Ομηρική Λακεδαίμονα’’, (Πελλάνα), *Corpus* 40: 20-31.

Στάης, Β., 1892 : *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1892,* Αθήνα 1894, 52-54.

Stambolidis, N., Karetsou, A. και Kanta, A. (επιμ. έκδ.) 1998: *Eastern Mediderranean. Cyprus-Dodecanese-Crete 16th -6th cent. B.C.,* Iraklion (Ausstellung Iraklion1998, edition minor von Stambolidis και Karetsou 1998).

Stocker S. R, και J.L. Davis 2004: ‘‘Animal Sacrifice, Archives and Feasting at The Palace of Nestor’’, *Hesperia* 73 (2), 179-195.

Stos-Gale, Z.A. και C.F McDonald, 1991:‘‘Sources of metals and trade in the Bronze Age Aegean’’, στο Gale, N.H. (επιμ. έκδ.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean* (SIMA 90), 249-88.

Stos-Gale, Z.A., M. Kayafa και N. Gale, 1999: ‘‘The origins of metals from the Bronze Age site of Nichoria’’, *OpAth* 24, 99-120.

Συριόπουλος, Κ., 1964: *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου,* Αθήνα.

Σχοινάς, Χ., 1990: ‘‘Ανασκαφικές εργασίες -Αγία Τριάδα’’, *ΑΔ* 45, 113-119.

____ 1999: ‘‘Εικονιστική παράσταση σε όστρακα κρατήρα από την Αγία Τριάδα Ηλείας’’, στα: *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου- Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, 257-262.

Tainter, J., 1975: ‘‘Social inference and mortuary practices: an Experiment in Numerical Classification’’, *World Archaeology* 7:1, 1-15.

____ 1978: ‘‘Mortuary practices and the study of prehistoric social systems’’, στο Shiffer, M. B. (επιμ. έκδ.), *Advances in Archaeological Method and Theory 1,* 105-41.

Tamvaki, A., 1975: ‘‘On the interpretation of Cycladic and Mycenaean figurines’’, στο *Valcamonica Symposium* ’72, 227-241.

Tartaron, T.F., 2013: *Maritime Networks in the Mycenaean World.* Cambridge.

Taylor, J. H., 2001: *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. The British Museum Press.

Τζεδάκης, Γ., 1971: ‘‘Λάρνακες υστερομινωϊκού νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης’’, *ΑΑΑ* 4, 216-222.

Tzedakis, Y. και H. Martlew (επιμ. Έκδ.), 1999: *Minoans and Mycenaeans. Flavours of Their Time,* Athens.

____ 2007: ‘‘A chorotaxia at the Late Minoan III cemetery of Armenoi’’, στο Betancourt, P.P., N.C Nelson και H. Williams (επιμ. έκδ.), *Krinoi and Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw, Philadelphia,* 67-73.

Tzonou-Herbst J., 2002: *A contextual Analysis of Mycenaean Terracotta Figurines,* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Cincinnati).

Τσούντας Χ., 1888: ‘‘Ἀνασκαφαί τάφων ἐν Μυκήναις’’, *ΑΕ* 28, 119-179.

____ 1889: ‘‘Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνική και ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ’’, *ΑΕ* 129-172

____ 1890: ‘‘Ἀνασκαφή ἐν Μυκήναις’’, *ΠΑΕ,* 35-36.

____ 1891α: ‘‘Ἐκ Μυκηνῶν’’, *ΑΕ,* 2-44.

1891β: ‘‘Τάφος θολωτός ἐν Κάμπῳ’’, *ΑΕ* 30, 189-91.

Tsountas, Ch.και J. Manatt, 1897: *The Mycenaean Age. The study of the Monuments and culture of Pre-Homeric Greece.* London.

Τριανταφύλλου, Σ., 2012: ‘‘Φυσική Ανθρωπολογία και Αρχαιολογία’’, στην ιστοσελίδα http://proistoria.files.wordpress.com

Treuil, R., P. Darcque, J.CL. Poursat και G. Touchais, 1996: *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την εποχή του Χαλκού.* Ελληνική μετάφραση Όλγα Πολυχρονοπούλου και Άννα-Φίλιππα-Touchais. Αθήνα.

Trigger, B.C., 1990: ‘‘Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour’’, *World Archaeology 22:2,* 119-31.

Tylor, E.B., 1871: *Primitive Culture.* John Murray, London.

Φαράκλας, Ν., 1996: ‘‘Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της λοφοσειράς Ισμινίου-Καστελίων’’, *ΑΕ,* 214-227, Αθήνα 1998.

____ 1967: ‘‘Μυκηναϊκοί τάφοι είς λόφον Μεγάλο Καστέλλι’’, *ΑΔ* 22, Χρον., 227-28.

Φίλιος, Δ., 1897: ‘‘Προϊστορικοί τάφοι παρά τας Θήβας’’, *ΠΑΕ,* 94-104.

Uchitel, A., 1984: ‘‘Women at Work Pylos and Knossos’’, *Historia 33:3,* 257-282.

Valmin, N.M., 1926-27: ‘‘Two Tholos Tombs at Bodià in the Eastern Part of Triphylia’’, *Bull.* Lund, 53-89.

____ 1930: *Ἐtudes topographiques sur la Messénie ancienne.* Lund.

____ 1938: *The* Swedish Messenia *Expedition* (Lund).

____ 1953: Malthi-Epilog, *OpAth 1,* 29-46.

____ 1956: ‘‘Δώριον: Μυκηναϊκό βασίλειον στην άνω Μεσσηνιακή πεδιάδα’’, *Μεσσηνιακά Γράμματα,* 27-31.

Vaughan, S. και W., Coulson (επιμ. έκδ.) 2000: *Palaeodiet in the Aegean,* Oxford.

Ventris, M., και J. Chadwick, 1973: *Documents in Mycenaean Greek,* 2nd ed., Cambridge.

____ 1972: *Greece in the Bronze Age,* Chicago and London. Ελληνική μετάφραση Θ. Ξένιου. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983.

Vollgraff, W., 1904: ‘‘Fouilles de Argos’’, *BCH* 28, 365-99.

Voutsaki, S., 1993: *Society and culture in the Mycenaean World. An Analysis of the Mortuary Practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese* (Ph.D. thesis, Cambridge).

____ 1995a: ‘‘Social and political processes in the Mycenaean Argolid: the evidence from the mortuary practices’’, στο Laffineur R. και W. D. Niemeier,

(επιμ. έκδ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 12)* (Liège). 55-66.

____ 1995b: ‘‘Value and exchange in premonetary societies: anthropological debates and Aegean Archaeology’’, στο Gillis, C., C. Risberg και B. Sjöberg (επιμ. έκδ.), *Trade and Production in premonetary Greece: Aspects of Trade* (SIMA *Pocketbook* 134) (Jonsered), 7-17.

____ 1997: “The Creation of Value and Prestige in the Aegean Late Bronze Age”, *JEA* 5, 34-52.

____ 1998: ‘‘Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period’’, στο Branigan, K. (επιμ. έκδ.) *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age* (Sheffield), 41-58.

____ 2001: ‘‘Economic Control, Power and Prestige in the Mycenaean world: the Archaeological Evidence’’, στο Voutsaki, S. και J. Killen, (επιμ.έκδ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States* (Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27), Cambridge, 195-213.

Voyatzis, M. E., 1990: *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia.* Goteborg 1990.

Wace, A.J.B., 1932: ‘‘Chamber tombs at Mycenae’’, *Archaeologia* 82, 1-242.

Warren, P.M., 1967: ‘‘Minoan stone vases as Evidence for Minoan Foreign Connection in the Aegean Late Bronze Age’’, *PPS* 33, 37-56.

Warren, P.M., 1969: *Minoan Stone Vases*, Cambridge University Press: Cambridge.

____ 1992: ‘‘Lapis lacedaemonius’’, στο Sanders 1992 (επιμ. έκδ..), 285-96.

Was, D. A., 1969-1970: ‘‘The kingdom of Pylos. Its Topography and Defence’’, *Anatolica 3*, 147-176.

Wells, B., 1990: ‘‘Death at Dendra. On mortuary practices in a Mycenaean Community’’, *Divinity in the Divinity in the Bronze Age Argolid* (Stockholm), 125-40.

Whittaker, H., 2014: *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece.* Cambridge.

Wiersma, C., 2014: *Building the Bronze Age. Architectural and Social Change on the Greek Mainland during Early Helladic III, Middle Helladic and Late Helladic I.* Archaeopress Archaeology.

Wright, J.C., 1972: ‘‘Vegetation History’’, στο McDonald και Rapp (επιμ. έκδ.), 188-199.

____ 1987: ‘‘Death and Power at Mycenae: changing symbols in mortuary practice’’, *Aegaeum* 1, 171-184.

____ 1995: ‘‘From chief to king in Mycenaean Greece’’, *Aegaeum* 11, 63-80.

____ 2004: ‘‘The Mycenaean Feast: an introduction’’, στο Wright, J.C. (επιμ. έκδ.), *The Mycenaean Feast* (*Hesperia Suppl.* 73:2), Princeton, 1-12.

Χασιακού, Α., 2003: *Μεσοελλαδική κεραμεική από την Μεσσηνία (ΝΔ Μεσσηνία).* Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Χασιακού, Α. και Κορρές Γ. Σ., 2006: ‘‘Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις. Μία πρώτη προσέγγιση’’, στο Προμπονάς, Ι. και Βαλαβάνης, Π. (επιμ. έκδ.), *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, Αθήνα, 689-758.

Χατζή, Γ., 1981: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 36, 156.

____ 1982: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 37, 137-138.

____ 1983: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 38, 111-113.

____ 1984α: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 39, 78-79.

____ 1984β: ‘‘Ψάρι: Νέα αρχαιολογική θέση στη ΒΑ Τριφυλία’’, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα* 10, 262-268.

____ 1985: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 40 Β΄1, 103-106.

____ 1986: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 41, 42.

____ 1987: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, ΑΔ 42, 132.

Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ., 1988: ‘‘Ψάρι Τριφυλίας’’, *ΑΔ* 43, 142-3.

____ 1989: ‘‘Ελληνικά Ανθείας. Κτήμα Αντ. Η. Τσακλή’’, *ΑΔ* 44, 108-110.

____ 1992α: ‘‘Διόδια’’, *ΑΔ* 47, 121.

____ 1992β: ‘‘Μάνεσι (επαρχία Μεσσήνης)’’, *ΑΔ* 47 Β΄1, 125-126.

____ 1995α: ‘‘Επαρχία Μεσσήνης’’, *ΑΔ* 50 Β΄1, 179-182.

____ 1995β: ‘‘Νέος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στη Μεσσηνία’’, *Αρχαιολογία* 54, 98.

____ 1996: ‘‘Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος των Διοδίων Μεσσηνίας: Ανασκαφή (1994) και αποκατάσταση ευρημάτων (1995)’’, στο Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ. έκδ.), *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος νότιας και δυτικής Ελλάδος.* Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά, 201-208.

Hatzi-Spiliopoulou G., 1999: ‘‘A Mycenaean Stone Vase from Messenia’’, στο Betancourt P.P., V. Karageorghis, R. Laffineur και W. Niemeier (επιμ. έκδ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he entershis 65th year, Aegaeum 20 (*Liège), 343-350.

Χατζή-Σπυλιοπούλου, Γ., 1996-1997: ‘‘Μυκηναϊκή Μεσσηνία. Το πρόσφατο έργο της Ζ΄ Αρχαιολογικής Εφορείας’’, *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών-Πελοποννησιακά.* Παράρτημα 22, 534-556.

____ 1998: ‘‘ Νομός Μεσσηνίας’’, ΑΔ 53 Β΄ 1, 233-236.

____ 2001 ‘‘Ο 6ος θαλαμωτός τάφος των Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία’’, στο Moutsopoulou-Leon, V., Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier *«100 Jahre Österreichisches Archäeogisches Institut Athen»,* Athen 5.3.-7.3.1998, *Österreichisches Archäeogisches Institut Sonder-schriften,* Band 38, 285-298.

____ 2006: ‘‘Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος των Διοδίων Μεσσηνίας: Ανασκαφή (1994) και αποκατάσταση των ευρημάτων (1995)’’, στο Kazakou, Μ. (επιμ. έκδ.), *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος,* Πρακτικά, Athens, 201-208.

Χατζηδημητρίου, Α., Ε. Βρεττού, Ε. Παπαθωμά, και Ι. Μουτάφη, 2010: ‘‘Νέα ευρήματα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι του Δήμου Γλυκών Νερών’’, στο *Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία 29-31 Οκτωβρίου και 1-2 Νοεμβρίου 2008, Καλύβια Θορικού Αττικής.

Χρήστου, Χ., 1956: ‘‘Ανασκαφή ἐν Μονεμβασίᾳ, Νεκροταφεῖον Ἁγίου Ἰωάννου’’, *ΠΑΕ,* 207-210.

Χωρέμης, Α, 1973: ‘‘Μυκηναϊκοί και Πρωτογεωμετρικοί τάφοι εἰς Καρποφόρα Μεσσηνίας’’, *AE* , 25-74.

____ 1969: ‘‘Πλατανόβρυση Πυλίας’’, *ΑΔ 24Β΄1,* 145.

Younger, J.C., 1976: ‘‘Bronze Age Representations of Aegean Bull-Leaping’’, *AJA 80: 2*, 125-137.

____ 1988: *The Iconogtaphy of Late Minoan and Mycenaean sealstones and finger Rings,* Bristol.

____ 1995: ‘‘Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games. III’’, *Aegaeum* 12, 507-545.

Yassoglou N. J. και C. Nobeli, 1972: ‘‘Soil studies’’, στο McDonald W.A. και G.R. Rapp (επιμ. έκδ.), 171-176.

Zangger, E., 1998: ‘‘The environmental setting’’, στο Davis, J.L. (επιμ.έκδ.), 1-9.

Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke και J. Knauss, 1997: ‘‘The Pylos Regional Archaeological Project, Part II: Landscape Evolution and Site Preservation’’, *Hesperia* 66, 549-641.

Zavadil, M., 2006: ‘‘Μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι με οροφή σχήματος δικλινούς στέγης’’, στο *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος, Γαστούνη, Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, τόμ. Α, Αθήνα, 337-352.

Ωνάσογλου, Α., 1979: ‘‘ Ένας νέος μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι’’, *ΑΔ 34 Μελ.*, 15-42.

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

http://marwap.cla.umn.edu/marwap/-*The Pylos Project, MARWAP*

http://classics.uc.edu/prap/-*Pylos Regional Archaeological Project, Internet Edition*

http://www.iklaina.org/-*Iklaina Archaeological Project*

http://thesis,ekt.gr.

http://www.archmusmes.gr

http://www. ancient**thouria**excavation.gr

https://education.exeter.ac.uk/.../harvard re..

http://*proistoria.files.wordpress.com/.../*

http://aristomenismessinios.blogspot.gr

http://aegeussociety.org.

http://www.google.gr/#q=honouring+ the +dead+

ΜΕΡΟΣ Β

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

Α. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Τα κινητά ευρήματα του καταλόγου είναι ταξινομημένα ανά ταφικό μνημείο. Ο αύξων αριθμός καταχωρισής τους είναι αυτός που τα χαρακτηρίζει και αυτός που αναφέρεται στο κείμενο (**ΑΚΕ**).

Τάφος 1

1. Οπισθότμητη πρόχους (ΑΕ 4000), συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος (**Εικ. 14**). Σώμα κωνικό- απιόσχημο με βαθύ καμπύλο ώμο (FS 132/133). Λαιμός ψηλός, σωληνοειδής, χείλος απεστρογγυλευμένο με πλαστική ταινία στη βάση του. Λαβή ταινιόσχημη με κεντρική νεύρωση. Εξόγκωμα στο σημείο ένωσής της με το σώμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Στο λαιμό δύο μελανές ταινίες, στον ώμο καμπυλόσχημες λωρίδες (FM 67). Πηλός ωχροκίτρινος. Munsell αλειφώματος 10YR, 8/3 (very pale brown). Munsell βαφής 10YR, 4/1 (dark gray). Ύψος 0.33μ., μέγ. διάμετρος 0.235μ., διάμ. βάσης 0.08μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1.

2. Ψευδόστομος αμφορέας (FS 171), ακέραιος (ΜΚ 3999). Σώμα σφαιρικό, λαβές κάθετες κυκλικής σχεδόν διατομής (**Εικ. 15**). Δίσκος λαβών επιπεδόκυρτος. Προχοή με χείλος. Βάση δακτυλιόσχημη. Διακόσμηση ταινιωτή. Στον ώμο φυλλοειδής ταινία (FM 64). Munsell πηλού 5YR, 7/4 (pink). Munsell διακόσμησης, 2.5 YR, 4/8 (red). Ύψος 0.086 μ., μέγ. διάμ. σώμ. 0.078 μ., διάμετρος βάσης 0. 035μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

3. Πρόχους, ελλιπής σε σημεία του λαιμού, του χείλους και της βάσεως (ΑΕ 3998). Λαιμός βραχύς, στενός, χείλος έξω νεύον. Λαβή ταινιωτή. Σώμα ανισομερές αμφικωνικό με γωνίωση χαμηλά στην κοιλιά (**Εικ. 16**). Βάση δακτυλιόσχημη. Ολάβαφη. Βαφή μελανή ισχυρά απολεπισμένη. Munsell πηλού 10 YR, 6/3 (pale brown). Munsell βαφής 5 YR, 3/2 (dark reddish brown). Ύψος 0.151 μ., μέγιστη διάμ. 0.117 μ., διάμ. βάσης 0.06μ. ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερη/Υπομυκηναϊκή.

Τάφος 2

4. Ραμφόστομη πρόχους (ΑΕ 4012), συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος **(Εικ. 31, 32)**. Σώμα σφαιρικό με ψηλό οπισθότμητο λαιμό, χείλος απεστρογγυλευμένο (FS 145). Λαβή ταινιωτή. Βάση επίπεδη. Ταινία στο χείλος. Στον ώμο ζώνη με ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμών (FM 53) πλαισιωμένη από δύο ταινίες στο άνω μέρος του σώματος και μια στο λαιμό. Πλατιά ταινία κάτω από τη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Κατά μήκος της λαβής δύο ταινίες. Munsell αλειφώματος 7.5YR 6/6, Munsell βαφής 10YR 4/2 (σκούρα απόχρωση) και 10YR 5/8 (ανοικτή απόχρωση). Ύψος: 0.285μ., μέγ. διάμ. 0.252μ., διάμ. βάσης 0.084μ., ΥΕ ΙΙΙΒ2 (Για το σχήμα βλ. Mountjoy 1994, 81, εικ. 88).

5. Αμφορίσκος (ΑΕ 4011), μικρογραφικός, συμπληρωμένη η μία λαβή του (**Εικ. 33**). Σώμα σχεδόν αμφικωνικό (FS 59). Λαιμός ψηλός, χείλος έξω νεύον. Λαβές κατακόρυφες, κυκλικής διατομής. Βάση ελαφρώς δισκοειδής. Λαιμός ολόβαφος

εσωτερικά και εξωτερικά. Αλυσιδωτό κόσμημα στο ύψος του ώμου (FM 42). Τρεις οριζόντιες ταινίες κάτω από τη μέγιστη διάμετρο και μία πλατιά οριζόντια στο κατώτατο μέρος του αγγείου. Χρώμα πηλού ανοικτό καστανέρυθρο. Munsell αλειφώματος 10YR 7/3, βαφής 7.5YR 4/3 (σκούρα απόχρωση) και 2.5YR 5/8 (ανοικτή απόχρωση). Ύψος 0.076 μ., μέγ. διάμ. 0.08 μ., διάμ. βάσης 0.046εκ., ΥΕ IIIB2.

6. Πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο, ακέφαλο, τύπου Ψ (ΑΕ 5624). Ενιαία πινελιά τονίζει το περίγραμμα των ανυψωμένων βραχιόνων, τη μέση και το στέλεχος στις δύο όψεις. Άλλη περιβάλλει το λαιμό. Κυματοειδείς γραμμές και στις δύο όψεις (**Εικ. 34**). Διακόσμηση εξίτηλη, καστανόμαυρη. Σωζόμενο ύψος 0.045μ., διάμετρος βάσης 0.0176μ., μέγιστο πλάτος 0.0286μ. Munsell πηλού 5 YR 8/3, βαφής 10YR, 8/3-7/3. Χρονολόγηση ΥΕ IIIB.

7. Θραύσμα λαβής αρύταινας με οπή ανάρτησης (**Εικ. 35**). Πηλός καστανέρυθρος με εγκλείσματα (Munsell 2.5YR 5/6). Σωζόμενο μήκος 0.054μ., πάχος 0.02μ. Χρονολόγηση ΥΕ IIIA-B.

8. Αρύταινα (FS 236), ελλιπής κατά το 1/3, συγκολλημένη, άβαφη (ΑΕ 7786). Σώμα ημισφαιρικό, χείλος απλό, υπερυψωμένη ελλειψοειδούς διατομής λαβή (**Εικ. 38**). Βάση κυρτή. Σωζ. ύψος 0.115μ. (με λαβή), διάμετρος βάσης 0.03μ. Munsell πηλού 7.5 YR, light brown, 6/4, ΥΕ IIIB1.

9. Τμήμα λίθινου πέλεκυ από σκούρο μελανόφαιο λίθο με αποκρούσεις στις ακμές και εσωτερικά, διαστάσεις 0.066x 0.05μ., πάχος 0.022μ. **(Εικ. 39).**

10. Λίθινο κομβίο από καστανομέλανο στεατίτη, κομβιόσχημο. Ύψος 0,017 μ., διάμετρος επιφανείας 0,02μ., διάμετρος τρήματος 0.003μ. **(Εικ. 40).**

11. Μόνωτη κύλικα (FS 267), άβαφη, καρίνωση στο ύψος των ώμων, χείλος απλό, συγκολλημένη σε σημεία του σώματος, ελλιπής κατά το 1/3 (ΑΕ 7784). Στέλεχος χαμηλό, βάση δισκοειδής, επίπεδη. Σωζ. ύψος 0.091μ., διάμ. βάσης 0.06 μ., διάμ. χείλ. 0.10 μ. Munsell πηλού 10YR, 7/4 very pale brown, ΥΕ IIIB **(Εικ. 43).**

Τάφος 3

12. Ελλιπής άβαφη κύλικα, σώζεται μόνο η βάση, το χαμηλό σχετικά στέλεχος και τμήμα του κάτω μέρους του σώματος. Βάση δισκοειδής με μικρή κοίλανση εσωτερικά. Σωζ. Ύψος 0.07μ., διάμ. βάσης 0.06μ. Munsell πηλού 2.5 YR 8/4, επιφανείας 10YR 8/6, ΥΕ IIIB.

13. Χάλκινο άγκιστρο μήκους 0.025μ., πλάτος χορδής 0.015μ. (**Εικ. 52**).

Τάφος 4

14. Μεγάλος τρίωτος απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 19). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε σημεία του σώματος **(Εικ. 64, 65).** Λαιμός ψηλός, κυλινδρικός, χείλος επικλινές (ΑΕ 4142). Λαβές μικρές κατακόρυφες, ταινιωτές. Σώμα απιόσχημο. Βάση διακεκριμένη. Πηλός ωχροκίτρινος, διακόσμηση καστανή. Λαιμός ολόβαφος. Στο ύψος του ώμου φολιδωτό κόσμημα πλαισιωμένο από ταινίες. Προς τη βάση δύο ακόμα πλατιές ταινίες. Βάση

ολόβαφη. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5YR 4/6. Ύψος 0.55μ., μέγ. διάμ. 0.47μ., διάμ. βάσης 0.15 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1.

15. Απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 22), συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μερικά σημεία του σώματος (ΑΕ 4141). Λαιμός κυλινδρικός, υψηλός, χείλος οριζόντιο έξω νεύον (**Εικ. 66, 67**). Λαβές κατακόρυφες ταινιωτές. Σώμα κωνικό. Βάση δισκοειδής διακεκριμένη. Κυματοειδής γραμμή στο χείλος και στη βάση του λαιμού. Λαιμός και λαβές ολόβαφα. Στο ύψος του ώμου ζώνη πέντε επάλληλων κυματοειδών γραμμών μεταξύ των λαβών πλαισιωμένη από ταινία στη βάση του λαιμού και τρεις οριζόντιες ταινίες στο άνω μέρος του σώματος. Στο κάτω μέρος του σώματος τρεις οριζόντιες ταινίες. Διακόσμηση καστανή. Munsell πηλού 10R 7/6, αλειφώματος 5YR 7/3, βαφής 2.5 YR 4/8 στο πιο ανοικτό του. Ύψος 0.49μ., μέγ. διάμ. 0.41μ., διάμ. βάσης 0.17μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1.

16. Απιόσχημος πιθαμφορέας (ΑΕ 4007), συγκολλημένος και συμπληρωμένος (FS 35). Σώμα κωνικό απιόσχημο (**Εικ. 68-70**). Βάση δισκοειδής με κοίλανση στο εσωτερικό. Λαιμός ψηλός και ευρύς, χείλος έξω νεύον**.** Τρεις λαβές κατακόρυφες, ταινιωτές με αυλάκωση. Λαιμός ολόβαφος, όπως και οι λαβές. Στη ζώνη του ώμου το μοτίβο του δίλοβου κοχυλιού (FM 44). Ταινίες στο κάτω μέρος του σώματος. Ο δίσκος της βάσης ολόβαφος. Χρώμα πηλού καστανέρυθρο. Βαφή σκούρα καστανή. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, αλειφώματος 10YR 7/3 στο ανοικτό και 10 YR 7/1 πιο σκούρο, βαφής 2.5YR 4/6. Ύψος 0.335μ., μέγ. διάμ. 0.27μ., διάμ. βάσης 0.123 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

17. Τρίωτος απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 22). Συγκολλημένος από μικρότερα θραύσματα, ελλιπής στο κάτω μέρος και σε σημεία του σώματος (**Εικ. 71, 72**). Λαιμός ολόβαφος, υψηλός, κοίλος, χείλος πλατύ. Στη βάση του λαιμού πλαστικός δακτύλιος. Λαβές μεγάλες κάθετες με κεντρική νεύρωση περιβάλλονται από δακτύλιο. Αλείφωμα πηλού ανοικτό καστανό και κατά τόπους ροδινό. Στη βάση του λαιμού τρεις ταινίες. Στο ύψος του ώμου βραχώδες τοπίο (FM 32) σε συνδυασμό με κόσμημα συνεχούς σπείρας (FM 46).Το υπόλοιπο σώμα ταινιωτό. Munsell πηλού 2.5.YR 5/1, αλειφώματος 2.5 YR 6/6, βαφής 2.5 YR 3/1. Σωζ. ύψος 0.51μ., διάμ. χείλους εξωτερ. 0.215, εσωτερικά, 0.175, διάμ. σώματος 0.45μ., ύψος λαιμού 0.10μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

18. Άνω τμήμα γραπτού απιόσχημου πιθαμφορέα (ΑΕ 7893) αποτελούμενο από το χείλος, το λαιμό και τμήμα του ώμου **(Εικ. 73, 74).** Λαιμός ολόβαφος κοντός, με πλατύ ολόβαφο χείλος. Στον ώμο αργοναύτες (FM 22). Πηλός ροδοκίτρινος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανέρυθρη. Munsell πηλού 5YR 8/3, αλειφώματος 10YR 8/4, βαφής 5YR 4/1 (στο πιο σκούρο), 10R 6/8 στο πιο ανοικτό, σωζ. ύψος 0. 115 μ., διάμετρος χείλους 0.105 (εσωτερικά), 0.14 (εξωτερικά). ΥΕ ΙΙΙΑ1.

19. Χαμηλόποδη μόνωτη κύλικα (ΑΕ 4002), συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (**Εικ. 75**). Αποκεκρουμένη σε τμήματα της βάσης. Σώμα πολύ ανοικτό κωνικό με τμήση στη μέγιστη διάμετρο, πάνω από την οποία έχει κάθετα τοιχώματα. Λαβή κατακόρυφη, υπερυψωμένη. Στέλεχος κυλινδρικό, πολύ χαμηλό. Βάση δισκοειδής, κοίλη στο εσωτερικό της με κεντρική εμβάθυνση. Άβαφη. Πηλός πορτοκαλί-καστανός. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell αλειφώματος 10YR 7/3 με χρωματικές διαβαθμίσεις. Ύψος 0.075 μ., μέγ. διάμ. 0.14 μ., διάμ. βάσης 0.057 μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

20. Ακόσμητη κύλικα (FS 267). Λείπει το στέλεχος και η βάση (ΑΕ 7896). Σώμα βαθύ κωνικό, χείλος απλό έξω νεύον, καρίνωση 0.015μ. κάτω από αυτό (**Εικ.**

76). Λαβή ελλειψοειδούς διατομής. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5YR 6/6, αλειφώματος 10 YR 7/2. Σωζόμενο ύψος 0.11 μ., διάμετρος χείλους 0.105μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

21. Ακόσμητη μόνωτη κύλικα (FS 267). Συγκολλημένη από αρκετά όστρακα και συμπληρωμένη σε τμήμα του στελέχους και μεγάλο μέρος της βάσης (ΑΕ 4001). Σώμα κωνικό με τμήση στη μέγιστη διάμετρο. Πάνω από την τμήση και έως το χείλος ευθύ. Χείλος απλό απεστρογγυλευμένο, καρίνωμα 0.017μ. κάτω από αυτό (**Εικ. 77**). Στέλεχος χαμηλό κυλινδρικό. Βάση δισκοειδής, σχεδόν επίπεδη. Λαβή ταινιωτή. Ίχνη τροχού στο σώμα και στη βάση. Χρώμα πηλού ανοικτό καστανό. Munsell πηλού 5YR 7/2, αλειφώματος 5YR 7/1. Ύψος 0.107μ., μέγιστη διάμετρος σώματος 0.108μ., διάμετρος χείλους (εσωτερικό) 0.105μ., διάμετρος βάσης 0.065μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

22. Άωτο κυάθιο συγκολλημένο (ΑΕ 4004). Σώμα ανοικτό κωνικό (FS 204). Βάση επίπεδη, διακεκριμένη (**Εικ. 78**). Άβαφο. Ίχνη επικασσιτέρωσης. Munsell πηλού 5YR 5/6, αλειφώματος 10YR 7/4. Ύψος 0,055 μ., μέγ. διάμ. 0,122 μ., διάμ. βάσης 0,0415 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

23. Γραπτό θήλαστρο, συγκολλημένο από όστρακα και σωζόμενο περίπου κατά το ήμισυ (**Εικ. 79**). Σχήμα σφαιρικό/αμφικωνικό. Λαιμός κοντός, χείλος απλό απεστρογγυλευμένο. Βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός κεραμόχρους, βαφή καστανομέλανη. Στη λαβή οριζόντιες ταινίες. Στο χείλος σταγόνες. Στον ώμο μετωπικό κόσμημα πλαισιωμένο με πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού και δύο δύο οριζόντιες στο κάτω μέρος του σώματος. Munsell πηλού 5YR 8/3, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 5YR 6/6 και 5YR 3/1 στο πιο σκούρο. Ύψος 0.12μ., διάμετρος βάσης 0.04μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

24. Ακόσμητη κύλικα (FS 267). Ελλειπής σε τμήμα του χείλους, του σώματος και της λαβής (ΑΕ 7895). Σώμα κωνικό, χείλος απλό, έξω νεύον, καρίνωση 0,017μ. κάτω απ' αυτό **(Εικ. 80).** Στέλεχος χαμηλό, βάση επίπεδη, αποκεκρουμένη σε σημείο της περιφέρειάς της. Χείλος απλό, έξω νεύον. Munsell πηλού 10R 7/8, αλειφώματος 10 YR 8/3. Ύψος 0,105μ., διάμ. βάσης 0.068μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

25. Ακόσμητη ελλιπής κύλικα (FS 267). Ελλειπής σε μεγάλο τμήμα του σώματος και της λαβής (ΑΕ 7894). Σώμα κωνικό, συγκολλημένο από όστρακα, χείλος έντονα έξω νεύον, καρίνωση 0,013μ. κάτω από αυτό (**Εικ. 80**). Στέλεχος χαμηλό, βάση επίπεδη. Munsell πηλού 5YR 6/1, αλειφώματος 10YR 7/2. Ύψος 0.115μ., διάμετρος βάσης 0.06μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

26. Ακόσμητη αρύταινα (ΑΕ 4006). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήμα του χείλους (**Εικ. 83**). Σώμα ανοικτό, βαθύ κωνικό (FS 311). Βάση ελαφρά διακεκριμένη. Λαβή πλατιά ταινιωτή σύμφυτη καμπυλούται, οπή ανάρτησης στο άκρο της. Munsell πηλού 10YR 7/4 ή 7/1.Ύψος 0.055 μ., μέγ. διάμ. 0.119 μ., διάμ. βάσης 0.05 μ., ΥΕ ΙΙΙΒ.

27. Τρία συνανήκοντα γραπτά όστρακα από σώμα κλειστού αγγείου ενδεχομένως πρόχους (**Εικ. 85**). Πηλός ροδόχρωμος, βαφή καστανομέλανη. Το κάτω μέρος των οστράκων ολόβαφο. Ακριβώς πάνω από το ολόβαφο τμήμα ομόκεντρα τόξα (FM 43). Munsell πηλού 10R 7/8, βαφής 2.5YR 5/6 και 2.5 YR 4/1 στο πιο ανοικτό του. Σωζόμενο ύψος 0.08μ., μήκος χορδής 0.09μ. ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

28. Τρία συνανήκοντα όστρακα από σώμα και χείλος γραπτού ανοικτού αγγείου ενδεχομένως σκυφοειδή κρατήρα (FS 282). Βαθύ ημισφαιρικό σχήμα στενούμενο προς το πάνω σώμα. Στόμιο παχύ, γωνιώδες έξω νεύον (**Εικ. 86**). Το

στόμιο και το εσωτερικό ολόβαφο. Στο άνω μέρος του σώματος μετόπη με κάθετες κυματοειδείς γραμμές πλαισιωμένες με ενάλληλα γραμμίδια αγκιστροειδή (FM 19). Στη μέγιστη διάμετρο του σώματος δύο οριζόντιες ταινίες παράλληλες μεταξύ τους. Munsell πηλού 10 YR 7/4, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5 YR 3/1 (στο πιο σκούρο) και 10R 5/6 (στο πιο ανοικτό). Σωζόμενο ύψος 0.183μ., πλάτος χείλους 0.01μ., πάχος τοιχωμάτων 0.07μ. ΥΕ ΙΙΙΓπρώιμη.

29. Δίωτο λεκανίδιο (FS 295), συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε σημεία του σώματος, του χείλους και της μιας λαβής (ΑΕ 4003). Χείλος επικλινές, έξω νεύον (**Εικ. 90**). Λαβές οριζόντιες, ταινιωτές, τοποθετημένες κάτω από το χείλος σε σχήμα τριγώνου. Σώμα κωνικό, βάση επίπεδη. Άβαφο. Munsell πηλού-αλειφώματος 10YR 8/3. Ύψος 0.064 μ., μέγ. διάμ. 0.155 μ., διάμ. βάσης 0,061 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

30. Ληκύθιο (FS 122), ελλιπές σε μικρό μόνο τμήμα του χείλους (ΑΕ 4005). Σώμα σφαιρικό με επικλινή ώμο, στενό ψηλό λαιμό και μικρό στόμιο (**Εικ. 91**). Λαβή λεπτή, ταινιωτή. Βάση δακτυλιόσχημη, εσωτερικά άβαφη. Το χείλος εσωτερικά, η βάση και το σώμα από την απόληξη της λαβής και κάτω ολόβαφα. Στη βάση του λαιμού πλατιά ταινία, στους ώμους διακόσμηση με ομόκεντρα τόξα (FM 43). Στη λαβή τέσσερις πλατιές εγκάρσιες ταινίες. Πηλός ερυθροκάστανος, βαφή σκούρα. Munsell αλειφώματος 5YR 6/6, βαφής 7.5 YR 3/2 και 5YR 5/6 (πιο ανοικτή απόχρωση). Ύψος 0.102 μ., μέγ. διάμ. 0.09 μ., διάμ. βάσης 0.0395 μ., ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερη.

31. Χρυσός δακτύλιος (ΑΕ 4048). Στην ελλειψοειδή σφενδόνη του έγγλυφη παράσταση με ταυροκαθάψια. Ο ταύρος ορμά με ‘‘ιπτάμενο καλπασμό’’ έχοντας σκυμμένο το κεφάλι (**Εικ. 92**). Εικονίζονται δύο αθλητές (ταυροαθάπτες). Ο ένας αθλητής πιάνει από τα κέρατα τον ταύρο που τρέχει. Το σώμα του διαγράφει κύκλο στον αέρα, με τη ράχη στραμμένη προς το ζώο. Και ο δεύτερος αθλητής, ίπταται του ζώου με το σώμα επίσης να διαγράφει καμπύλη, ενώ φαίνεται να ακουμπά με το χέρι τον αυχένα του ζώου. Ο κρίκος του δακτυλίου είναι κυκλικός και φέρει τρεις σειρές από κοκκιδωτή διακόσμηση. Μέγιστο πλάτος σφενδόνης 0.0163 μ., μήκος σφενδόνης 0.026 μ., διάμετρος κρίκου 0.021μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

32. Χρυσός δακτύλιος (ΑΕ 4042). Σχηματίζεται από ένα σύρμα, συνεστραμμένο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ελικωτή αύλακα (**Εικ. 93**). Το σύρμα έχει περιελιχθεί σε τέσσερις δακτυλίους και συγκολληθεί σφικτά, ώστε να αποτελέσουν ταινία σχεδόν επίπεδη, διάμετρος 0.018 μ., πλάτος 0.0042 μ., πάχος 0.001 μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

33. Χρυσές χάντρες σε σχήμα παπύρου (ΑΕ 4043). Σχήμα τριγωνοειδές, αμφίκυρτο στις όψεις (**Εικ. 94**). Οι ισοσκελείς πλευρές έχουν κοίλο περίγραμμα και η βάση κυρτό. Τρήμα κατά τον άξονα. Στις δύο όψεις γραμμές ομόρροπες προς την κυρτή παρυφή που αποδίδονται σε μερικές πλαστικά, ενώ σε άλλες στη θέση της μιας γραμμής υπάρχει ζεύγος γραμμών. Στην παρυφή μικρές ευθείες παράλληλες γραμμές (Σακελλαρίου 1985, 300). Οι διαστάσεις ποικίλλουν: ύψος 0.01μ- 0.02μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

34. Επτά (7) χρυσές χάντρες σε σχήμα κισσού (ΑΕ 5606). Ανήκουν στον τύπο φύλλων κισσού με τριγωνικά προσθέματα (**Εικ. 95**). Διάμ. 0.012 μ., πάχος 0.002 μ.ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

35. Χρυσό περιδέραιο αποτελούμενο από χάντρες σε σχήμα κισσού (ΑΕ 5607). Ανήκουν στον τύπο φύλλων κισσού με προσθέματα τριγωνικά (**Εικ. 95**). Μέγιστη διάμετρος 0.007μ., πάχος 0.003 μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

36. Χρυσό έλασμα με τριγωνικές απολήξεις (ΑΕ 4044). Σχήμα ακανόνιστο. Δε σώζεται σε καλή κατάσταση. Σε όλη την επιφάνεια της όψης κοκκιδωτή διακόσμηση, ενώ στις τριγωνικές απολήξεις ζεύγος γραμμών που σχηματίζουν ζεύγη τριγώνων (**Εικ. 96**). Διαστάσεις 0.046×0.0355 μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

37. Φύλλα χρυσού (για επένδυση) σε σχήμα αμφίκοιλου βωμού (ΑΕ 4049), φθαρμένα. Ο τύπος σχηματίζεται από δύο ταινίες οριζόντιες, τις οποίες ενώνει στη μέση πλατύ, κατακόρυφο στέλεχος με κοίλες τις δύο πλευρές του (**Εικ. 96**). Διακόσμηση κοκκιδωτή κατά μήκος του επάνω μέρους των οριζόντιων ταινιών και στη συνέχεια (κάτω) γραμμωτή. Στο κατακόρυφο στέλεχος γραμμωτή διακόσμηση ανά τρεις γραμμές ομόρροπες με την κάθε κοίλη πλευρά. Τα περισσότερα από τα φύλλα χρυσού είναι σε κακή κατάσταση και δε σώζονται ακέραια με αποτέλεσμα να μη μπορούν να μετρηθούν οι διαστάσεις τους, οι οποίες και ποικίλλουν (για το σχήμα πρβλ Σακελλαρίου 1985, 302). ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΙΑ1 .

38. Τέσσερα χρυσά δισκάρια κρεμάμενα μεταξύ τους με χρυσό σύρμα, διάμετρος 0,01μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

39. Μικροί δίσκοι χρυσού με δύο οπές στις άκρες, διάμ. 0.008μ. ΥΕΙΙΒ/ΙΙΙΑ1(**Εικ. 96**).

40. Τέσσερις μικρότατες χρυσές χάντρες σχήματος σφαιρικού, διάμετρος οπής 0,001μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

41. Χρυσός έκτυπος ρόδακας (ΑΕ 5605), δωδεκαάφυλλος, τύπος 87 α (Σακελλαρίου 1985, 303). Διάμετρος 0.032μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1. (**Εικ. 96**).

42. Ψήφοι φαγεντιανής (ΑΕ 4038). Οι μικρότερες αρκετά φθαρμένες. Τύπος κυλινδρικός με αύλακες που ελίσσονται (**Εικ. 97**). Χρώμα ανοικτό μπλε (Σακελλαρίου 1985, 295). Οι διαστάσεις ποικίλουν: μήκος από 0.0045-0.0095 μ., διάμ. από 0,009-0,004 μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

43. Χάλκινος δίσκος, ακέραιος (ΑΕ 4040). Στην περιφέρεια φέρει δύο οπές σε κοντινό μεταξύ τους διάστημα (**Εικ. 98**). Διάμετρος 0,114 μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

44. Χάλκινο μαχαίρι (ΑΕ 4039). Λαβή ταινιωτή σε συνέχεια της λεπίδας. Οι πλευρές της σε ευθεία γραμμή με την κόψη και τη ράχη συγκλίνουν βαθμιαία προς την αιχμή (**Εικ. 99**). Τρία καρφιά στη λαβη. Μήκος 0.25 μ., πλάτος λαβής 0.014 μ., μέγιστο πλάτος λεπίδας 0.015μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

45. Χάλκινη αιχμή βέλους (ΑΕ 4041). Συγκολλημένη από δύο τεμάχια. Φθαρμένη, τετράπλευρης διατομής, καλοδιατηρημένη αιχμηρή απόληξη, σωζόμενο μήκος 0,074 μ., πάχος στελέχους 0,004μ. (τύπος V κατά Buchholz). ΥΕ ΙΙΙΑ.

46. Λίθινο μικροσκοπικό κομβιόσχημο σφονδύλι από πρασινωπό στεατίτη, ύψους 0,007 μ., διάμετρος βάσης 0.014μ (**Εικ. 102**). ΥΕ ΙΙΙΑ.

47. Δύο μικροσκοπικά λίθινα σφονδύλια κωνικού σχήματος από στεατίτη, διαστάσεων 0.0075-0.0085μ., διάμετρος βάσης 0.012 (**Εικ. 102**). ΥΕ ΙΙΙΑ.

48. Λίθινο κομβιόσχημο σφονδύλι από πρασινωπό στεατίτη (ΑΕ 4047 γ), αποκεκρουμένο σε τμήμα της περιφέρειάς του. Ύψος 0.013μ., διάμετρος βάσης 0.017μ. (**Εικ. 102**). ΥΕ ΙΙΙΑ.

49. Οστέινες ψήφοι σφαιρικού σχήματος ποικίλων διαστάσεων (0.009 μ., 0.014μ., 0.0235μ.). ΥΕΙΙΙΑ

50. Μικρού μεγέθους σφονδύλι από πρασινωπό στεατίτη σχήματος κομβιόσχημου, φέρει απόκρουση στην περιφέρεια της βάσης. Ύψος 0.001μ., διάμ. βάσης 0.013μ. ΥΕΙΙΙΑ.

51. Ατρακτοειδής σφραγιδόλιθος από κορνεαλίτη (ΑΕ 7042). Στην άνω επιφάνειά του έγγλυφη παράσταση κερασφόρου ζώου, πιθανώς ελαφιού, σε καλπασμό, που στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω (**Εικ. 103, 104**). Στον οριζόντιο άξονά του διαμπερή οπή ανάρτησης κυκλικής διατομής. Επιφάνεια με ελάχιστες απολεπίσεις κυρίως στα άκρα της οπής ανάρτησης. Καστανέρυθρες φλεβώσεις σε σημεία του υλικού. Μήκος 0.017μ., πλάτος 0.012μ., πάχος 0.006μ., διάμετρος οπής ανάρτησης 0.002 μ. Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ.

Τάφος 5

52. Δόναξ από σκούρο μελανό λίθο, διαστάσεων 0.034×0.045μ., πάχος 0.01μ. (**Εικ. 109**). ΥΕΙΙΙΑ-Β

53. Χάλκινη αιχμή βέλους τύπου VIa κατά Buschholz . Μήκος 0.035μ.ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ (**Εικ. 110**).

54. Τμήμα χρυσής ταινίας, διαστάσεων 0.027x0.024μ. (**Εικ. 111**).

55. Άωτο κωνικό κυάθιο, συγκολλημένο και ελλιπές σε σημείο του χείλους και του σώματος (FS 204). Πρακτικά ακέραιο (**Εικ. 112**). Χείλος απλό, σώμα κωνικό, βάση επίπεδη. Άβαφο. Εσωτερικά ίχνη κεραμικού τροχού. Πηλός καστανοκίτρινος, αλείφωμα όμοιο. Αμυδρά ίχνη επικασσιτέρωσης. Munsell πηλού 10YR 8/4, ύψος 0. 063μ., διάμ. στομίου 0.114μ. διάμετρος βάσης 0.031μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

56. Άωτο κυάθιο, συγκολλημένο, ελλιπές σε σημείο του σώματος, μικρές αποκρούσεις στο χείλος (FS 204). Πρακτικά ακέραιο (**Εικ. 113**). Χείλος απεστρογγυλευμένο, σώμα ημισφαιρικό, βάση επίπεδη. Άβαφο. Πηλός ροδοκάστανος, αλείφωμα υποκίτρινο. Αμυδρά ίχνη επικασσιτέρωσης. Munsell πηλού 10R 7/8, αλειφώματος 10YR 7/6. Ύψος 0.05μ., διάμ. στομίου 0.106μ., διάμετρος βάσης 0.035μ., ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

57. Δίωτη κύλικα, ελλιπής σε τμήμα του σώματος, του χείλους, των λαβών και της βάσης, συγκολλημένη σε σημεία του σώματος, της βάσης και του στελέχους (**Εικ. 114**). Άβαφη. Στο μέσο του σώματος εξωτερικά σώζονται οι γενέσεις των λαβών. Χείλος περίκυρτο, ελαφρώς έξω νεύον. Σώμα κωνικό, στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη με κοίλανση εσωτερικά. Πηλός καστανωπός, ίχνη καστανοκίτρινου αλειφώματος. Munsell πηλού 5.YR 6/6, αλειφώματος 10YR 7/6. Ύψος 0.182μ., διάμετρος στομίου 0.18μ., διάμ. βάσης 0.079μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

58. Μόνωτη κύλικα, συγκολλημένη, ελλιπής σε τμήματα του σώματος και του χείλους και ελαφρώς αποκρουσμένη στη βάση (FS 267). Πρακτικά ακέραιη,

άβαφη (**Εικ. 115**). Χείλος απεστρογγυλευμένο, καρίνωση 0.013μ., κάτω απ' αυτό, ελαφρώς κοίλου περιγράμματος. Σώμα βαθύ, κωνικό, στέλεχος σχετικά χαμηλό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι το μέσο του σώματος. Munsell πηλού 2.5 YR 6/8. Ύψος 0.124μ., διάμ. χείλους 0.121μ., διάμ. βάσης 0.062μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

59. Κύλικα, ελλιπής στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος , του χείλους και των λαβών (FS 267). Άβαφη. Στέλεχος χαμηλό, βάση αποκρουσμένη σε τμήμα της περιφέρειάς της, επίπεδη. Χείλος περίκυρτο, καρίνωση 0.0198μ. κάτω από αυτό. Εσωτερικά και εξωτερικά ίχνη επικασσιτέρωσης. Munsell πηλού 10YR 8/3. Ύψος 0.099μ., διάμετρος βάσης 0.063μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

60. Τμήμα σώματος σκύφου της ομάδας Α (FS 284). Σώμα κωδωνόσχημο με ελαφρώς προεξέχον χείλος, ολόβαφο (**Εικ. 119**). Λαβή οριζόντια κυκλικής διατομής, ολόβαφη εξωτερικά, τοποθετημένη ακριβώς στο ύψος του ώμου. Πλατιά ταινία στο κάτω μέρος του σώματος. Τμήμα μετωπικού κοσμήματος στο ύψος του ώμου. Χρώμα πηλού ροδοκάστανο. Βαφή καστανομέλανη. Munsell πηλού 2.5YR 8/4, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 10 YR 3/1 στο πιο σκούρο του, 10R 5/4 στο πιο ανοικτό του. ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

Τάφος 6

61. Λίθινο αγγείο από οφίτη λίθο (ΑΕ 4062). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε τμήμα της κοιλιάς και του ώμου (**Εικ. 131**). Σώμα ωοειδές, πεπιεσμένο στον ώμο. Βάση απλή. Αποτελείται από δύο τμήματα: το σώμα και τον πρόσθετο λαιμό/στόμιο. Ο ώμος καταλήγει σε άνοιγμα-υποδοχή του πρόσθετου τμήματος του λαιμού, η οποία φέρει λεπτές περιφερικές χαράξεις. Το πρόσθετο τμήμα του λαιμού/στομίου αποτελείται από κυλινδρικό χαμηλό στέλεχος που "εισέρχεται" στο άνοιγμα του κυρίως αγγείου, δηλαδή στον ώμο του και παύει να είναι ορατό. Η βάση του λαιμού διογκώνεται και διαμορφώνεται ως πλαστικός δακτύλιος με κατακόρυφες χαρακτές γραμμώσεις και γλυφές. Λαιμός αμφίκοιλος. Χείλος ιδιαίτερα εξέχον, σχεδόν δισκοειδές με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Στη στεφάνη του χείλους ανάγλυφες ομόκεντρες περιφέρειες (ή αύλακες). Εσωτερικά ίχνη του εργαλείου του λιθοξόου. Η προσαρμογή του πρόσθετου τμήματος του λαιμού στον ώμο του αγγείου γινόταν με τέσσερα ζεύγη οπών που χαρακτηρίζονται με πλήρη αντιστοιχία όταν τα δύο κομμάτια ενώνονται. Στην αρχαιότητα κάποια άλλη ύλη (ίσως χαλκός) θα πρέπει να συνέδεε τα ζεύγη. Στο αγγείο ανήκει πιθανότατα το δισκοειδές λίθινο πώμα (όχι από το ίδιο πέτρωμα με το αγγείο). Ελλιπές σε ορισμένα σημεία, συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Στο κέντρο έξεργη λαβή σε σχήμα 8σχημης ασπίδας με τρήμα εγκάρσιο προς τον κατακόρυφο άξονά της. Χρώμα γκριζωπό, λειασμένη εξωτερικά επιφάνεια με πολλές τριχοειδείς και εντονότερες ορατές ρωγμές .Ύψος ολικό 0.247 μ., διάμ. σώμ. 0.158μ., διάμ. βάσης 0.090 μ., διάμ. στομίου (εσωτ.) 0.0345 μ., διάμ. πώματος 0.0847 μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β.

62. Κύλικα, ελλιπής σχεδόν κατά το 1/3, συγκολλημένη (ΑΕ 4060). Σώμα στρογγυλό με ελαχιστότατα έξω νεύον χείλος (**Εικ. 132**). Βάση κυρτή στην άνω επιφάνεια, κοίλη από κάτω, με έντονη κοίλανση κάτω από το υψηλό στέλεχος. Διακόσμηση καστανέρυθρη, εξίτηλη. Ταινίες στο δίσκο της βάσης και στο στέλεχος. Στον ώμο διακόσμηση από συνεχή σπείρα. Οι λαβές σε ωοειδές πλαίσιο. Εσωτερικά και εξωτερικά έντονα υπολείμματα επικασσιτέρωσης. Πηλός υπόλευκος-κιτρινωπός. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5 YR 5/1 στο σκούρο και 5/8 στο πιο ανοικτό. Ύψος 0.19 μ., διάμ. βάσης 0.086 μ., μέγ. διάμ. 0.136μ., μέγ. πλάτ. 0.205μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

63. Κύλικα, ελλιπής κατά το 1/3 του σώματος και κατά το στέλεχος/βάση (ΑΕ 4061). Σώμα βαθύ, στρογγυλό, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος. Ίχνος της μιας εκ των δύο λαβών. Λεπτές ταινίες στο στέλεχος κάτω από τη λαβή και στο χείλος. Στον ώμο τέσσερις ακτινωτά τοποθετημένες πορφύρες και μια μεμονωμένη κατακόρυφης (**Εικ. 133**). Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Διακόσμηση από εξίτηλη ερυθροκάστανη βαφή. Munsell πηλού 2.5 YR 6/8, βαφής 2.5 YR 5/8. Σωζόμενο ύψος 0.141 μ., διάμ. χείλ. 0.172 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

64. Τμήμα σώματος και λαβής χαναανιτικού αμφορέα (**Εικ. 134**). Λαβή ελλειψοειδούς διατομής. Πηλός γκριζόφαιος με εγκλείσματα. Εσωτερικά και εξωτερικά ωχροκίτρινη βαφή. Munsell πηλού 5YR 5/1, βαφής 10YR 8/3. Σωζ. ύψος 0.17μ., πάχος τοιχωμάτων 0. 015μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

65. Κυαθόμορφη κύλικα, ελλιπής στο άνω μέρος του σώματος και σε τμήμα της βάσης (**Εικ. 135**). Κοντό κούφιο πόδι. Ίχνη βαφής εσωτερικά και εξωτερικά. Αβαθής κοιλότητα υπό μορφή σφραγίσματος στην εσωτερική πλευρά. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανέρυθρη. Munsell πηλού 10R 7/8, αλειφώματος 10R 4/1, βαφής 2.5.YR 5/1 στο πιο σκούρο, 10R 4/6 στο πιο ανοικτό. Σωζόμενο ύψος 0.065μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

66. Λίθινο κομβίο κωνικού σχήματος από γκριζόφαιο στεατίτη, αποκεκρουμένο σε σημείο της περιφέρειας της βάσης του. Ύψος 0.024μ., διάμετρος βάσης 0.037μ., διάμετρος τρήματος 0.006μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β(**Εικ. 137**).

67. Πήλινο κομβίο κολουροκωνικού σχήματος. Βάση κυρτή. Ύψος 0.012μ., διάμετρος βάσης 0.021μ., διάμετρος τρήματος 0.004μ. ΥΕΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 (**Εικ. 137**).

68. Τμήμα λίθινου αντικειμένου από σπαρτιατικό βασάλτη (ΑΕ 4936). Στο μέσο της μιας πλευράς αβαθή κοιλότητα (**Εικ. 139**). Διαστάσεις 0.039 ×0.048μ., πάχος 0.033μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

69. Τμήμα λίθινου εργαλείου (πέλεκυ), σωζόμενου μήκους 0.038μ. και πλάτους 0.036μ. (ΑΕ 4937). Στην εσωτερική πλευρά οριζόντια αύλακα μήκους 0.036μ., πλάτους 0.017μ. για τη στερέωση του στυλεού. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β (**Εικ. 140**).

70. Τμήμα λίθινης ακόνης (ΑΕ 4928), διαστάσεων 0.055×0.058 μ.ΥΕΙΙΙΑ-Β

71. α) Χάντρα από υαλόμαζα τύπου ‘‘αμφίκοιλου βωμού’’, ελλιπής και αρκετά φθαρμένη (ΑΕ 4081α). Χρώμα μαύρο και κιτρινωπό. Δύο τρήματα παράλληλα με τα επιμήκη ορθογώνια στελέχη της. Ύψος σωζ. 0,01265 μ., πλάτ. μέγ. 0,0122 μ., πάχ. μέγ. 0,00485 μ. β) Χάντρα από υαλόμαζα τύπου κώνου απλού, κακής διατήρησης, με τρήμα παράλληλο προς τον κατακόρυφο άξονα (ΑΕ 4081β). Χρώμα μαύρο και κιτρινωπό. Ύψος σωζ. 0.0087 μ., διάμ. βάσης 0.008 μ. ΥΕΙΙΙΑ-Β.

72. Δίωτος βαθύς σκύφος (ΑΕ 4055). Ακέραιος, λείπει μόνο μικρό τμήμα του χείλους (**Εικ. 141**). Σώμα σφαιρικό, βαθύ. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον. Λαβές κατακόρυφες από το χείλος στον ώμο, ταινιωτές. Βάση κωνική χαμηλή, κυρτή στην κάτω επιφάνεια. Διακόσμηση μελανή, εξίτηλη. Στον ώμο μεταξύ των λαβών ζώνη με ομάδες ομόκεντρων κύκλων. Το υπόλοιπο σώμα, το χείλος και η ράχη των λαβών ολόβαφα. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, βαφής 5 YR 4/1. Ύψος 0. 122μ., διάμ. βάσης 0.063 μ., μέγ. διάμ. 0.143μ. Χρονολόγηση: DAII (περί το 975-850 π.Χ.) (κατά Coulson).

73. Δίωτος κρατηρόσχημος σκύφος (ΑΕ 4056). Συγκολλημένος και ελλιπής σε ορισμένα σημεία (**Εικ. 142**). Χείλος ελαφρά έξω νεύον. Στον ώμο δύο λαβές αψιδωτές, κυλινδρικές. Σώμα κρατηροειδές. Βάση αρκετά ψηλή, κωνική και κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Στη βάση του χείλους δύο έντονες περιφερικές αυλακώσεις. Ολόβαφος με μελανή εξίτηλη βαφή εκτός ταινίας μεταξύ των λαβών, κοσμούμενος με ‘‘τρίγλυφα-μετόπες’’, δηλαδή με ομάδες τεσσάρων κατακόρυφων γραμμών πλαισιωμένων με διπλά ισοσκελή τρίγωνα, κατακόρυφα προς τα άνω πληρούμενα με ρομβοειδές πλέγμα. Ανά μία ‘‘μετόπη’’ ακόσμητη. Munsell πηλού 2.5 YR 7/4, βαφής 5YR 4/1.Ύψος 0.122μ., διάμετρος βάσης 0.063μ., μέγιστη διάμετρος 0.129μ., μέγιστο πλάτος 0.120μ. Χρονολόγηση DA II (κατά Coulson).

74. Μόνωτη προχοΐσκη (ΑΕ 4059). Ελλιπής στο χείλος και σε τμήμα της λαβής (**Εικ. 143**). Σώμα αμφικωνικό (ελαφρώς υψηλότερο το άνω ήμισυ). Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Σώμα ολόβαφο με εξίτηλη καστανέρυθρη βαφή από τη βάση ως τη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Ο λαιμός και ο εσωτερικός δακτύλιος του χείλους ολόβαφα . Λεπτή ταινία και ζώνη με οδοντωτό κόσμημα στο ύψος του ώμου. Munsell πηλού 5YR 7/6, βαφής 2.5 YR 3/1. Ύψος σωζ. 0.092 μ. (+ λαβή), διάμ. βάσης 0.041 μ., μέγ. διάμ. σώματος 0.0906μ. ΠΓ χρόνων.

Τάφος 7

75. Λήκυθος ή πρόχους με στρογγυλό στόμιο, συγκολλημένη και συμπληρωμένη (ΑΕ 5259). Ελλειπής σε σημεία του στομίου και του σώματος. Σώμα σφαιρικό με ψηλό αμφίκοιλο λαιμό και πλαστικό δακτύλιο στη βάση του (**Εικ. 152, 153**). Χείλος μικρό, έξω νεύον. Λαβή ταινιωτή με πλαστική νεύρωση στο μέσον της. Βάση επίπεδη, μάλλον αμελώς διαμορφωμένη. Ολόβαφα το στόμιο και η λαβή εκτός από την κεντρική νεύρωση. Ταινία στο κάτω μέρος του λαιμού, πάνω από τον πλαστικό δακτύλιο. Στο ύψος του ώμου, διακόσμηση από τρικάμπυλα τόξα (FM 62) και στελεχωτές σπείρες (FM 51). Παραπληρωματικά μοτίβα: ρακετοειδή κοσμήματα και απλοί κύκλοι. Στο επάνω μέρος του σώματος τρεις ισοπαχείς συμμετρικά φαρδιές ταινίες, δύο στο μέσο του σώματος και άλλες δύο πάνω από τη βάση. Αλείφωμα ανοιχτότερο. Βαφή εξίτηλη καστανοκόκκινη. FS 120/121, 129, 136, 146, 170, 172. Munsell πηλού 5YR 8/6, αλειφώματος 10YR 8/4, βαφής 10R 5/6. Ύψος 0. 26μ., διάμ. χείλ. 0.075μ., διάμ. βάσης 0.085μ., μέγ. διάμ. 0.21μ., ύψ. λαιμού 0.07μ., ύψος λαβής 0.055μ., πλάτος λαβής 0.028μ. Χρονολόγηση: ΥΕ IIIB1 (Mountjoy 1994, 107-8, εικ. 122, 1).

76. Μικκύλος ψευδόστομος αμφορίσκος (ΑΕ 5249). Συγκολλημένος, ελλιπής σε μικρά τμήματα, πρακτικά ακέραιος (**Εικ. 154**). Σώμα σφαιρικό με επικλινή καμπύλο ώμο. Στενός ψεύτικος λαιμός αμφίκοιλου περιγράμματος (FS 173). Δίσκος λαβών ελαφρά κυρτός. Προχοή ψηλή και στενή με απεστρογγυλεμμένο χείλος. Βάση δισκοειδής (torus). Ίχνη ερυθρής βαφής. Βαφή ερυθρή, εξίτηλη. Ίχνη επικασσιτέρωσης εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 YR 7/8. Ύψ. 0.076 μ., διάμ. δίσκου 0.023 μ., διάμ. στομίου 0.017μ., μέγιστη διάμ. 0.072μ., διάμ. βάσης 0.027μ. Χρονολόγηση: ΥΕ IIIA.

77. Τρίωτο μικκύλο αλαβαστρίδιο (FS 85), σχεδόν ακέραιο, ελλειπές σε μικρό τμήμα της βάσης και σε δύο λαβές (ΑΕ 5257). Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο, λαιμός κοντός αμφίκοιλου περιγράμματος. Χείλος μικρό επικλινές (**Εικ. 154**). Λαβές στον ώμο οριζόντιες κυκλικής διατομής. Ολόβαφα στόμιο, εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών. Στο σώμα του αγγείου παράσταση τριπλής κυματοειδούς γραμμής πλαισιωμένης με δύο ταινίες εκατέρωθεν. Δύο ομόκεντροι κύκλοι περιβάλλουν την πρόσφυση κάθε λαβής. Στη βάση ομάδα

ομόκεντρων κύκλων. Αλείφωμα απολεπισμένο, υποκίτρινο. Βαφή ερυθρή, θαμπή και εξίτηλη. Munsell πηλού 2.5YR 6/8, αλειφώματος 10YR 8/4, βαφής 10YR 4/8. Ύψος 0.041μ., διάμ. σώμ. 0.071 μ., διάμ. χείλ. 0.037μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 78, εικ. 83).

78. Δίωτη υψίποδη κύλικα, (FS 260/266), συγκολλημένη, ελλειπής σε τμήματα του χείλους, του σώματος και της μιας λαβής (ΑΕ 5254). Στόμιο μάλλον ελλειψοειδές, χείλος κοντό, λαβές ταινιωτές. Σώμα σχετικά αβαθές, κωνικό (**Εικ. 155**). Στέλεχος ψηλό, βάση επίπεδη δισκοειδής με κοίλανση. Πηλός κεραμόχρους, καθαρός εύθριπτος, ατελούς οπτήσεως. Αλείφωμα ανοικτότερο. Άβαφη. Munsell πηλού 10R 7/8, αλειφώματος 10 YR 8/3. Ύψος 0.175μ, διάμ. χείλ. 0.185 μ., διάμ. βάσης 0.08μ., ύψ. στελ. 0.08μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1 (βλ.Mountjoy 1994, 71).

79. Δύο θραύσματα έξω νεύοντος χείλους και σώματος κρατήρα (FS 7), συγκολλημένα από μικρότερα κομμάτια (ΑΕ 5250 και ΑΕ 5251). Πηλός σχετικά καθαρός, κιτρινωπός-ερυθρός, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη ερυθρωπή (**Εικ. 156**). Χείλος ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Διακόσμηση: αργοναύτης, του οποίου οι σπείρες πλαισιώνονται από ολόβαφο ‘‘κανθό’’ (FM 22). Munsell πηλού 2.5 YR 7/4, αλειφώματος 7.5 YR 8/6, βαφής 10R 4/1 στο σκούρο και 10R 5/6 στο πιο ανοικτό. Διαστάσεις 0.13×0.099×0.008μ. και 0.15×0.11×0.01 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1 (βλ.Mountjoy 1994, 66, εικ. 70. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, 82, πιν. 55ε, παραπομπή μόνο για το σχήμα).

80. α) Κωνικό σφονδύλι από στεατίτη, χρώματος πράσινου πολύ σκούρου (ΑΕ 4247α). Ύψος 0.01 μ., διάμ. βάσης 0.019μ.. β) Κωνικό σφονδύλι από μελανό στεατίτη (ΑΕ 4247β). Ύψος 0.01μ., διάμ. βάσης 0.013μ.γ) Κωνικό σφονδύλι από μελανό στεατίτη (ΜΚ 4247γ). Ύψος 0.014μ., διάμετρος βάσης 0.021 μ. καθώς και κομβιόσχημο κομβίο από στεατίτη με ελαφρά απόκρουση στην περιφέρεια (ΑΕ 4248). Διάμετρος 0,021μ.ΥΕ ΙΙΙΑ-Β (**Εικ. 157**).

81. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο, φυσιοκρατικού τύπου (ΑΕ 4242). Ελλιπές ως προς την κεφαλή και το μισό αριστερό χέρι **(Εικ. 158, 159, 164).** Αποκρούσεις στο στήθος, στον αυχένα και στη βάση. Το πάνω μέρος του κορμού πεπλατυσμένο, το κάτω κυλινδρικό, στενούμενο προς τα άνω. Κάτω επιφάνεια έδρασης κοίλη. Δήλωση του ενδύματος με ελαφρά κυματοειδείς γραμμές κάθετες στο σώμα καθώς και της ζώνης με οριζόντια καστανέρυθρη γραμμή κάτω από το στήθος. Τα χέρια ακουμπούν το μεν δεξί στην κοιλιά, ενώ το αριστερό στο στήθος. Munsell πηλού 2.5YR 6/6, βαφής 2.5YR 5/8. Μέγιστο σωζ. ύψος 0.074μ., διάμ. βάσης 0.028μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1 (French 1971, 109-111, εικ. 2h).

82. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο φυσιοκρατικού τύπου (ΑΕ 4243). Ακέραιο, μικρές αποκρούσεις στη βάση και το πρόσωπο (**Εικ. 158, 160, 164**). Επιφάνεια έδρασης κοίλη. Κάτω μέρος σώματος κυλινδρικό, ελαφρώς στενούμενο προς τα άνω. Άνω μέρος πεπλατυσμένο και επίπεδο, με έντονη δήλωση του στήθους. Χέρια κυλινδρικά, δυσανάλογα μακριά ως προς το σώμα, ακουμπούν το μεν δεξί στην κοιλιά, το δε αριστερό κάτω από το στήθος. Λαιμός υψηλός, κυλινδρικός. Κεφαλή τριγωνική, κυρτή στην κορυφή. Πρόσωπο πτηνόμορφο. Στο σώμα λοξές ταινίες από σκούρο καστανό χρώμα για τη δήλωση του ενδύματος. Munsell πηλού: 2.5YR 7/6, αλειφώματος 7.5YR 7/4, βαφή 2.5YR 4/8. Μέγιστο σωζ. ύψος 0.113μ., διάμ. βάσης 0.029 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ (Πρώτο-Φ κατά French).

83. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο Τύπου Φ, ακέραιο (ΑΕ 4244). Επιφάνεια έδρασης κοίλη. Κάτω μέρος σώματος κυλινδρικό, με έντονη διεύρυνση προς τα κάτω

(**Εικ. 161, 162, 164**). Άνω μέρος επίπεδο. Χέρια κολλημένα στο σώμα, χωρίς ιδιαίτερη δήλωση. Το μεν δεξί ακουμπά στην κοιλιά, το δε αριστερό στο ύψος της μέσης. Έντονη δήλωση του στήθους. Κεφαλή πτηνόμορφη με ιδιαίτερη δήλωση των κυκλικών οφθαλμών. Δήλωση των μαλλιών μαζεμένων σε πλεξίδα στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής. Γραπτή διακόσμηση, πολύ εξίτηλη: δήλωση του ενδύματος με καστανές κυματοειδείς γραμμές στο σώμα. Munsell πηλού 10YR 8/4, βαφής 2.5YR 8/1 (στο πιο σκούρο) και 2.5YR 4/1 στο πιο ανοικτό του. Ύψος 0.185μ., διάμετρος βάσης 0.03μ..ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Πρώτο-Φ κατά E. French).

84. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο Τύπου Φ (ΑΕ 4245). Ελλειπές ως προς την κεφαλή και μικρό τμήμα του κάτω μέρους του σώματος (**Εικ. 161, 164**). Επιφάνεια έδρασης κοίλη. Κάτω μέρος σώματος κυλινδρικό, με έντονη διεύρυνση προς τα κάτω. Άνω μέρος επίπεδο, χωρίς ιδιαίτερη δήλωση των χεριών και με έντονη δήλωση του στήθους. Γραπτή, εξίτηλη, διακόσμηση: δήλωση του ενδύματος στην οπίσθια πλευρά με οφιοειδείς γραμμές στο άνω μέρος και με ευθείες κάθετες γραμμές στο κυλινδρικό τμήμα του σώματος. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, βαφής 2.5YR 4/8, επιχρίσματος 10YR 4/4. Μέγ. σωζ. ύψος 0.107 μ., διάμ. βάσης 0.03μ. Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1 (Πρώτο-Φ κατά French).

85. Πήλινο ομοίωμα σκεύους (ΑΕ 4246). Επιφάνεια έδρασης κοίλη **(Εικ. 163, 164).** Σώμα καλυκόσχημο με ψηλό πόδι, στη βάση μικρή διαμπερής οπή. Χείλος κυματοειδές με πέντε ακμές, διαμορφωμένες με το χέρι πριν από την όπτηση του αντικειμένου. Munsell πηλού 2.5YR 6/6. Μέγ. ύψ. 0.046μ., διάμ. βάσης 0.023μ., διάμ. άνω 0.033μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

86. Πήλινο ειδώλιο, ελλειπές ως προς την κεφαλή, το λαιμό, τμήμα του κορμού και τη βάση του. Βαφή καστανή, εντελώς εξίτηλη, διακρίνεται αμυδρά στο πίσω μέρος. Στήθος ανάγλυφο, έντονα δηλωμένο. Στέλεχος κυλινδρικό, υψηλό και λεπτό **(Εικ. 165, 166).** Στη πλάτη διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους καθώς και ίχνος του κάτω μέρους της πλαστικά αποδοσμένης πλεξούδας των μαλλιών. Munsell πηλού 10YR 8/3. Ύψος 0.062μ., μέγιστο πλάτος σώματος 0.035 μ., μέγιστο πλάτος στελέχους 0,015μ. ΥΕ ΙΙΙΒ (French 1971, 109).

87. Περιδέραιο αποτελούμενο από είκοσι οκτώ (28) ψήφους από φαγεντιανή, (ΑΕ 4251). Η μία είναι ελλιπής κατά το ήμισυ και μία ακόμη έχει ελαφρές αποκρούσεις (**Εικ. 167**). Αμφικωνικού τύπου με τμήμα κατακόρυφο στο κέντρο και αύλακες σε ακτινωτή διάταξη. Διάμετρος 0.019 μ., πάχος 0.01μ. ΥΕΙΙΙΑ

88. Χρυσό περιδέραιο (ΑΕ 4250) αποτελούμενο από 44 (σαράντα τέσσερις) ακέραιους ρόδακες οκτάφυλλους και διάτρητους από διπλή λεπτή οπή, καθώς και 12 (δώδεκα) τμήματα του ίδιου περιδέραιου (**Εικ. 168, 169**). Διάμετρος ρόδακα 0.008, πάχος ρόδακα 0.002μ. ΥΕΙΙΙΑ

89. Λεπτότατες δισκοειδείς ψήφοι από υαλόμαζα συνολικά 916, που ανήκουν σε δύο περιδέραια (ΑΕ 4249), (**Εικ. 170**). ΥΕΙΙΙΑ

90. α) Ψήφος από φαγεντιανή (ΑΕ 4252). Σχήμα ατρακτοειδές με αύλακες παράλληλες προς το τρήμα (τύπος 38, Σακελλαρίου 1985, 296). Διαστάσεις 0.017×0.008μ. β) Ατρακτοειδής ψήφος από φαγεντιανή με εγχάρακτη διακόσμηση ρόμβων στις δύο επίπεδες επιφάνειες (ΑΕ 4252). Διαστάσεις 0.012×0.005μ.. ΥΕ ΙΙΙΑ
91. Φακόσχημος λίθος από κορνεαλίτη (ΑΕ 4253), διαμέτρου 0.015μ., πάχους 0.007μ. ΥΕΙΙΙΑ-Β

92. Κύλικα (FS 264), συγκολλημένη, ελλειπής σε τμήματα του χείλους, της μιας λαβής και του σώματος (ΑΕ 5253). Στόμιο μάλλον ελλειψοειδές, χείλος κοντό, έξω νεύον, λαβή ταινιωτή. Σώμα κωνικό, βαθύ. Στέλεχος, κοντό, κοίλο. Βάση ελαφρώς κυρτή με μικρή κοίλανση από κάτω. Αποκρούσεις στο χείλος και τη βάση. Πηλός καθαρός, ερυθροκίτρινος εύθρυπτος μάλλον ατελούς οπτήσεως. Αλείφωμα ανοιχτότερο. Munsell πηλού-αλειφώματος 7.5 YR 8/4. Ύψος 0.105μ., διάμ. χείλους 0.103μ., διάμ. βάσης 0.06μ., ύψος στελέχους 0.03μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1 (βλ.Mountjoy 1994, 94-96, εικ. 108-1).

93. Πρόχους (ΑΕ 5245). Συγκολλημένη από αρκετά όστρακα και μερικώς συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και στη βάση του λαιμού. Χείλος έξω νεύον, λαιμός υψηλός, λαβή κάθετη κυλινδρική φύεται από το χείλος και απολήγει στον ώμο. Σώμα σφαιρικό, βάση χαμηλή δισκοειδής (FS 110) . Πηλός κοκκινωπός στο εσωτερικό, τεφρός καθαρός. Διακόσμηση σε αραιές ζώνες από εξίτηλο βερνίκι. Munsell πηλού 2.5 YR 7/8. Ύψος 0.22μ., διάμετρος χείλους 0.10μ., διάμετρος βάσης 0.077μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

94. Τροχήλατος ακέραιος μόνωτος κύαθος ή κύπελλο (ΑΕ 5256). Χείλος κοντό έξω νεύον, με αποκρούσεις σε σημείο του (**Εικ. 171**). Λαβή κάθετη ταινιωτή προσφυόμενη στο χείλος. Σώμα σφαιρικό, βάση υποτυπώδης δισκοειδής. Πηλός τεφροκίτρινος καθαρός, καλά οπτημένος. Αραιό μαύρο γάνωμα μέσα και έξω (ολόβαφο). Munsell πηλού 5YR 8/4. Ύψος 0.06 μ., διάμετρος χείλος 0.076 μ., διάμετρος βάσης 0,04 μ., διάμετρος σώματος 0,087 μ., ΠΓ χρόνων.

95. Κύαθος ή κύπελλο (ΜΚ 5255), ακέραιος. Χειροποίητος (hand made burnished ware). Πηλός καθαρός, κιτρινωπός, κατά τόπους τεφρός ή ερυθρός. Χείλος απλό, βάση ταινιωτή, κάθετη. Σώμα βαθύ ημισφαιρικό, χωρίς βάση (**Εικ. 171**). Munsell πηλού 10 YR 8/3 και κατά τόπους 10YR 7/6. Ύψος 0.05μ., διάμ. χείλ. 0.08μ., ύψ. λαβής 0.04μ., ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ.

96. Τρίωτος πιθαμφορίσκος (FS 44), συγκολλημένος, ελλιπής, συνανήκοντα όστρακα και βάση (ΑΕ 5258). Σώμα κωνικό-απιόσχημο. Λαιμός ευρύς κοντός με επικλινές χείλος. Λαβές κυκλικής διατομής τοποθετημένες οριζόντια στον ώμο, βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Ολόβαφα, στόμιο και λαιμός, εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια, λαβές, βάση. Στο ύψος του ώμου δικτυωτό κόσμημα (FM 57) πλαισιωμένο από ταινίες. Σώμα ταινιωτό. Πηλός ερυθρωπός, καθαρός, εύθρυπτος. Αλείφωμα του ιδίου χρώματος. Βαφή ερυθρή. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5YR 6/6, βαφής 10R 5/8. Διάμ. χείλ. 0.112 μ., μέγ. διάμ. σώμ. 0.16μ, διάμ. βάσης 0.055 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1 (βλ. Mountjoy 1994, 60-61, εικ. 62, 1. Πολυχρονάκου –Σγουρίτσα 1988, 27, Πιν. 14, 42).

Τάφος 8

97. Λίθινο κομβίο από καστανομέλανο στεατίτη (ΑΕ 5621). Σχήμα αμφικωνικό (**Εικ. 176**). Ύψος 0.015μ., διάμετρος βάσης 0.023μ., διάμετρος τρήματος 0.005μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

98. Δίωτος σκύφος συγκολλημένος και συμπληρωμένος (ΑΕ 5260). Χείλος πλατύ, έξω νεύον (**Εικ. 177**). Λαβές κυκλικής διατομής στη μέγιστη διάμετρος του σώματος, οριζόντιες με κλίση προς τα άνω. Σώμα κωνικό-ημισφαιρικό. Βάση δισκοειδής. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός ερυθρωπός, καθαρός και οπτημένος. Αλείφωμα κιτρινωπό. Βαφή καστανόμαυρη εξίτηλη. Munsell πηλού 7.5 YR 6/6, βαφή 5YR 3/2 και 5.YR 4/4 (σε πιο ανοικτή απόχρωση). Ύψος

0.10μ, διάμ. χείλ. 0.17μ., διάμ. βάσης 0.065μ., μέγ. διάμ. 0.142μ., μέγ. πλάτος 0.22μ. Πρωτογεωμετρικών χρόνων, DAI (1075-975), (πρβλ. Πιερίδου 1973, 16 και McDonald και Wilkie 1992, fig. 3-6).

99. Σκύφος συγκολλημένος και μερικώς συμπληρωμένος (ΑΕ 5262). Λαβές υψηλές οριζόντιες κυκλικής διατομής στη μέγιστη διάμετρο του σώματος με κλίση προς τα άνω (**Εικ. 178**). Χείλος υψηλό, ελαφρώς έξω νεύον με διάμετρο μικρότερη της κοιλιάς. Σώμα σφαιρικό. Μελαμβαφής εσωτερικά και εξωτερικά. Διακόσμηση από δικτυωτά τρίγωνα σε δύο μετόπες στο ύψος της γένεσης των λαβών. Πηλός κοκκινωπός, καθαρός καλής οπτήσης. Αλείφωμα λευκοκίτρινο. Βαφή αραιή καλής διατήρησης. Munsell πηλού 7.5 YR 6/6, βαφής 7.5 YR 3/1. Ύψος 0.072μ., διάμ. χείλους 0.09μ., μέγ. διάμ. 0.108μ., διάμ. βάσης 0.057μ., μέγ. πλάτ. 0.147μ. Πρωτογεωμετρική ΙΙ περίοδος (DA II: 975-850 π.Χ.), σύμφωνα με το σχήμα και τη διακόσμηση (Χωρέμης 1973, 25, 66 και 69 πιν 36 α, ε και θ. Επίσης McDonald et al. 1983, fig. 3, 29).

100. Φακοειδής τριφυλλόσχημη οινοχόη (ΑΕ 5264). Συγκολλημένη από περισσότερα τεμάχια και συμπληρωμένη (**Εικ. 179**). Σώμα φακοειδές. Προχοή τριφυλλόσχημη, λαβή ταινιωτή. Λαιμός αμφίκοιλος. Ολόβαφα στόμιο, ράχη λαβής, λαιμός και περιφέρεια κοιλιάς. Στις δύο όψεις διακόσμηση σε ζώνη διπλής τεθλασμένης γραμμής και τριών ομόκεντρων κύκλων, εκ των οποίων ο εσωτερικός ολόβαφος. Πηλός καστανός με μικρές προσμίξεις καλής όπτησης. Αλείφωμα ανοικτότερο. Βαφή μελανή στιλπνή, ελαφρώς απολεπισμένη σε μερικά σημεία. Munsell πηλού–αλειφώματος 7.5 YR 6/4 (με διαβαθμίσεις), βαφής 7.5YR 3/1. Ύψος 0.15μ., πλάτος 0.11μ., πάχος 0.09μ., ΠΓΙΙ (DAII): 975-850 π.Χ. (πρβλ. McDonald et al. 1983, fig. 3-40 σχήμα και fig. 3-29 για διακόσμηση).

101. Κύλικα (FS 266), ελλιπής, συγκολλημένη (ΑΕ 5266). Σώμα κωνικό, χείλος μικρό, απεστρογγυλευμένο. Λαβή μικρή κάθετη ταινιωτή προσφυόμενη στο χείλος. Στο άνω μέρος του σώματος ζώνη από οριζόντιες πορφύρες (FM 23) και εστιγμένους κύκλους (FM 27). Στο κάτω μέρος του σώματος πέντε ταινίες ισοπαχείς και συμμετρικές. Πηλός ερυθροκάστανος. Αλείφωμα ανοικτότερο. Βαφή ερυθρωπή, εξίτηλη σε πολλά σημεία. Munsell πηλού 2.5 YR 8/8, βαφής 10 YR 6/8 . Διάμ. χείλους 0. 09 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 94-95, εικ. 107, 1).

102. Δύο χάλκινες περόνες, ακέραιες, της μιας λυγισμένη η ακμή της (ΑΕ 5622, 5623). Στέλεχος κυλινδρικό στενούμενο προς την ακμή (**Εικ. 180**). Κεφαλή σε σχήμα κώνου, δακτύλιοι ανάμεσα στο κυκλικό έξαρμα. Μήκος 0.17μ. και 0.185 μ. αντίστοιχα. ΠΓ χρόνων (Dugas 1921, 375-380. Voyatzis 1990, 203, pl. 156).

Τάφος 9

103. Τρίωτος πιθαμφορέας (FS 18). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος (ΑΕ 5246). Χείλος έντονα έξω νεύον, λαιμός κοντός. Λαβές ταινιωτές κάθετες στον ώμο του αγγείου. Σώμα κωνικό-απιόσχημο, έντονα διευρυμένο προς τα πάνω (**Εικ. 198, 199**). Βάση δακτυλιόσχημη. Στον ώμο ζώνη με φολιδωτό κόσμημα αποτελούμενο από τρικάμπυλα τόξα και πλαισιούμενο από οριζόντιες παράλληλες ταινίες (FM 62, 15). Ανάλογες ταινίες ψηλά στο κάτω μέρος του σώματος. Η βάση, ο λαιμός και το χείλος ολόβαφα. Το υπόλοιπο σώμα άβαφο. Munsell πηλού 10 R 7/8, αλειφώματος 2.5 YR 8/4, βαφής 10R 5/8. Ύψ. 0.280μ., διάμ. χείλ. 0.125μ., διάμ. ώμου 0.230μ., διάμ. βάσης 0.110 μ., ΥΕ ΙΙΙΒ1.

104. Τρίωτος πιθαμφορέας (ΑΕ 5248). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Σώμα απιόσχημο, κολουροκωνικό (FS 22). Χείλος προεξέχον, πλατύ, ελαφρώς έξω νεύον. Λαιμός χαμηλός αμφίκοιλου περιγράμματος. Στον ώμο τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με δύο αυλακώσεις που καταλήγουν σε αποτυπώσεις δακτύλων (**Εικ. 200, 201**). Βάση δισκοειδής. Ολόβαφα το χείλος, το άνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειας του λαιμού, η ράχη των λαβών, το κατώτερο τμήμα του αγγείου και η βάση. Παχιά ταινία στη βάση του λαιμού. Στον ώμο παράσταση ‘‘ιερού κισσού’’ πλαισιωμένη από κυματοειδή γραμμή διακοπτόμενη από τις ελλειψοειδείς στεφάνους που περιβάλλουν τις λαβές (FM 12, 35). Ταινίες στο άνω και κάτω μέρος του αγγείου. Αλείφωμα ως επί το πλείστον κίτρινο και κατά τόπους στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανόμαυρη, εξίτηλη. Munsell πηλού 2.5YR 6/6, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5YR 4/6. Ύψος 0.45μ., διαμ. χείλ. 0.14μ., μέγ. διάμ. 0.35μ., διάμ. βάσης 0.15μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

105. Ψευδόστομος αμφορέας (FS 179), συγκολλημένος από πολλά κομμάτια (ΑΕ 5203). Ελλειπής σε σημεία του σώματος, του δίσκου και του λαιμού του ψευδοστομίου (**Εικ. 202, 203**). Δίσκος ελαφρά κυρτός, χείλος περίκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, λαβές κάθετες ταινιωτές. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό πεπλατυσμένο. Πηλός ανοικτός καστανός, αλείφωμα κιτρινωπό, βαφή μελανή κατά τόπους καστανή. Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών με εξηρημένο τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο εσωτερικός ολόβαφος. Δακτύλιοι στις βάσεις των λαιμών. Επί του ώμου πέντε περίστικτοι κύκλοι (FM 27). Στο πάνω μέρος του σώματος οριζόντιες ταινίες τοποθετημένες σε κανονικές αποστάσεις, τα διάκενα των οποίων πληρούνται με επάλληλους δακτυλίους. Ταινία στο κάτω μέρος του σώματος πάνω ακριβώς από τη βάση. Στο κάτω μέρος της βάσης τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Munsell πηλού 7.5 YR 6/2, αλειφώματος 10 YR 8/3, βαφής 5 YR 4/1 και στο πιο ανοικτό 5 YR 5/4. Ύψος 0.10μ., μέγιστη διάμετρος 0.12μ., διάμετρος βάσης 0.044μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

106. Δίσκος λαβών από μεγάλο ψευδόστομο αμφορέα, συγκολλημένος σε δύο τμήματα (**Εικ. 204**). Δίσκος κυρτός πεταλοειδούς σχήματος. Πυρήνας πηλού καστανότεφρος, με μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγίας, αλείφωμα πορτοκαλέρυθρο. Εξωτερικά ίχνη υποκίτρινου γανώματος. Το αγγείο έχει εισαχθεί από τα Κύθηρα. Munsell πηλού 10R 5/1, αλειφώματος 10R 6/8. Σωζόμενο μήκος 0.015μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

107. Τμήμα πώματος συγκολλημένο από δύο κομμάτια (FS 334). Χείλος απλό ταινιωτό εξωτερικά (**Εικ. 205**). Κυλινδρικό με κυρτή κορυφή και οπή ανάρτησης. Βαφή καστανέρυθρη έως ερυθρή. Διακόσμηση από έξι ομόκεντρους κύκλους, εκ των οποίων ο εσωτερικός ολόβαφος. Στο χείλος δύο ταινίες στο χείλος. Munsell πηλού 5YR 8/3, επιχρίσματος 10 YR 8/3, βαφής 2.5.YR 5/6. ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

108. Δύο χρυσές χάντρες ανήκουν στον τύπο του οκτάφυλλου ρόδακα (ΑΕ 5609). Ανά δύο ενωμένες με τριγωνικά πρόσθετα. Διαστάσεις 0.020Χ0.0009 μ. (**Εικ. 206**) ΥΕ ΙΙΙΑ.

109. Χρυσή χάντρα (ΑΕ 5610). Ανήκει στον τύπο του οκτάφυλλου ρόδακα (**Εικ. 207**). Φέρει δύο τρήματα στον κεντρικό κύκλο. Διάμετρος 0.011 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ

110. Δύο χρυσές χάντρες (ΑΕ 5608). Ανήκουν στο σχήμα του διπλού ναυτίλου με τρία πλοκάμια (**Εικ. 208**). Σε κάθε ναυτίλο δύο παράλληλα τρήματα. Διαστάσεις 0.014Χ0.011μ. και 0.09Χ0.015 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ

111. Χάλκινος δακτύλιος, ακέραιος (ΑΕ 5625). Διάμετρος (εσωτερική) 0.012 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ (**Εικ. 209**).

112. Λίθινο κομβίο από σκούρο στεατίτη, αποκεκρουμένο σε σημεία της περιφέρειάς του (ΑΕ 5620). Σχήμα κολουροκωνικό. Μεγάλο τρήμα κατά τον άξονα (**Εικ. 210**). Ύψος 0.011μ., διάμετρος βάσης 0.025μ., διάμετρος τρήματος 0.005μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

113. Οστέινες ψήφοι σφαιρικού σχήματος και ποικίλων διαστάσεων (**Εικ. 211**). Διάμετρος 0.005-0.008μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ.

Τάφος 10

114. Σώμα ζωόμορφου ειδωλίου, πιθανόν βοοειδούς. Ελλειπής στα πόδια και στην ουρά (**Εικ. 225**). Μήκος σώματος 0.05μ. Munsell πηλού 2.5YR 7/6. ΥΕ ΙΙΙΒ.

115. Πρόχους (FS 144), συγκολλημένη και ελλιπής σε τμήμα του σώματος, του λαιμού και του χείλους (**Εικ. 227**). Σώμα σφαιρικό, στενός, κοίλος λαιμός με πλαστική ταινία στη βάση του. Λαβή ταινιωτή με κεντρική νεύρωση. Βάση ταινιωτή, κοίλη εσωτερικά. Ίχνη βαφής σε σημεία του σώματος και της λαβής. Διακόσμηση φθαρμένη δισδιάκριτη. Munsell πηλού 5YR 7/4, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5 YR 4/1 στο σκούρο και 10YR 4/8 στο πιο ανοικτό. Ύψος 0.27μ. περίπου, διάμετρος βάσης 0.06μ., διαμ περιφ. σώματος 0.020μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

116. Άβαφη κύλικα, ελλειπής κατά το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και σε μικρό τμήμα της βάσης της, συγκολλημένη σε σημεία του σώματος και του χαμηλού στελέχους. Βάση επιπεδόκυρτη με κοίλανση εσωτερικά. Πηλός καθαρός, ροδοκάστανος, αλείφωμα υποκίτρινο. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, αλειφώματος 7.5 YR 8/4. Σωζ. ύψος 0.071μ.., διάμετρος βάσης 0.072μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

Τάφος 11

117. Γραπτά συνανήκοντα όστρακα από αρτόσχημο αλάβαστρο (**Εικ. 238**). Στον ώμο βραχώδες τοπίο (FM 32). Πηλός πορτοκαλέρυθρος, βαφή ερυθρωπή. Munsell πηλού 10YR 7/6, αλειφώματος 7.5 YR 8/4, βαφής 10 YR 5/8. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΑ1.

118. Μικκύλο ανοικτό αγγείο (**Εικ. 239**). Ελλιπές σε σημείο του σώματος και του χείλους. Χείλος επικλινές, έξω νεύον. Βάση επίπεδη, δισκοειδής. Επίθετη λευκή βαφή εξωτερικά. Munsell πηλού 5YR 7/6. Ύψος 0.021μ., διάμετρος βάσης 0.033μ. ΥΕ ΙΙΙΒ

119. Θραύσμα λαβής πύραυνου (**Εικ. 240**). Πυρήνας πηλού τεφρός με εγκλείσματα. Αλείφωμα καστανέρυθρο. Munsell πηλού 2.5 YR 7/1, αλειφώματος 2.5YR 6/6. Σωζόμενο μήκος 0.044μ .ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

120. Θραύσμα εργαλείου (λίθινης ακόνης ;) από γκριζόφαιο λίθο (ΑΕ 5825). Σωζόμενο μήκος 0.056μ., μέγιστο πλάτος 0.036μ., πάχος 0.01μ (**Εικ. 242**). ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

121. Πρόχους μικρή (FS 112). Ελλιπής σε τμήμα του χείλους, αποκρούσεις στο σώμα και στη βάση (ΑΕ 5823). Σώμα σφαιρικό, λαιμός κοίλος και στενός (**Εικ. 243**). Λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομής. Βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός καστανός

ερυθρός. Ολόβαφη από καστανέρυθρη βαφή, κατά τόπους μελανή. Munsell πηλού 2.5 YR 5/6, βαφής 2.5YR 4/1 στο πιο σκούρο και 10 YR 5/6 στο πιο ανοικτό. Ύψος 0.09μ., μέγιστη διάμετρος σώματος 0.073μ., διάμετρος βάσης 0.033μ. ΥΕ ΙΙΙΓ προχωρημένη.

122. Πρόχους μικρή (FS 112). Ελλειπής σε τμήμα του στομίου και της κοιλιάς, αποκρούσεις στη βάση. Σώμα βραχυστρόγγυλο, λαιμός κοίλος (**Εικ. 243**). Λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομής. Βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός ροδόχρωμος. Ολόβαφη από καστανέρυθρη βαφή. Munsell πηλού 10 YR 7/8, βαφής 10 YR 5/6. Ύψος 0.066μ., μέγιστη διάμετρος σώματος 0.068μ., διάμετρος βάσης 0.028μ. ΥΕ ΙΙΙΓ προχωρημένη.

Τάφος 12

123. Τμήμα λαιμού, ώμου και λαβής πρόχου (FS 106). Ώμος υψηλός, λαβή κάθετη κυκλικής διατομής (**Εικ. 255**). Πηλός ανοικτός καστανός, επίχρισμα υποκίτρινο. Λαβή ολόβαφη. Στον ώμο σταγονόσχημα κρόσσια (FM 72). Munsell πηλού 5 YR 6/3, αλειφώματος 7.5 5YR 8/3, βαφής 2.5 YR 5/4. ΥΕ ΙΙΙΓ μέση.

124. Τρεις χάλκινες αιχμές βελών, ελλιπείς (ΑΕ 5832). Τύπος V κατά Buchholz (**Εικ. 263**). Μήκος 0.038μ., 0.038μ. και 0.024 μ. αντίστοιχα. ΥΕ ΙΙΙΑ

125. Τμήμα κυλινδρικού στελέχους από οστέινο ενδεχομένως καμένο αντικείμενο (ΑΕ 5838). Πιθανότατα προέρχεται από περόνη. Σωζόμενο μήκος 0.022μ. (**Εικ. 264**). ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

Τάφος 13

126. Δεκατέσσερις χρυσοί ψήφοι σε σχήμα οκτάφυλλου ρόδακα και τρείς σε σχήμα κρίνου (**Εικ. 282**). Οι χρυσοί ρόδακες ανήκουν στον τύπο 86 του μονού ρόδακα. Τα πέταλα φυτρώνουν γύρω από τον κεντρικό κυρτό κύκλο, έχουν κοίλη γλυφή και τονισμένο ανάγλυφο περίγραμμα. Οι δύο κρινόσχημες χάντρες ανήκουν στον τύπο Α, αμφίγλυφο. Αποτελούνται από τριγωνικό κάλυκα ο οποίος καταλήγει σε δύο έλικες που καμπυλώνονται συμμετρικά προς τα έξω. Ο ‘‘οφθαλμός’’ των ελίκων σχηματίζει διαμπερής τρύπα. Τρήμα κατά τον άξονα (Σακελλαρίου 1985, 306). Η διάμετρος των χρυσών ροδάκων κυμαίνεται από 0.05μ. έως 0.07μ. και το πάχος τους από 0.01μ. έως 0.03μ. Το μήκος των κρινόσχημων ψήφων είναι 0.09μ., ενώ το πάχος τους 0.011μ. ΥΕ ΙΙΙΑ

127. Κάτω τμήμα σώματος άβαφης κύλικας με ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά (ΑΕ 6291). Συγκολλημένη σε σημείο του σώματος και του στελέχους (**Εικ. 283**). Αποκρούσεις στην περιφέρει ατης βάσης. Στέλεχος σχετικά υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη με ελαφρά κοίλανση από κάτω. Πηλός ροδοκάστανος. Αλείφωμα υποκίτρινο. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, αλειφώματος 10 YR 8/4. Σωζ. ύψος 0.095μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

128. Κάτω μέρος σώματος άωτου κωνικού κυαθίου (ΑΕ 6292). Βάση επίπεδη (**Εικ. 283**). Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Munsell πηλού 5YR 8/4. Σωζ. ύψος 0.034μ., διάμ. βάσης 0.035μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

129. Τμήμα σώματος και βάση κύλικας με ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά (ΑΕ 7891). Σώμα βαθύ χοανοειδές. Βάση επιπεδόκυρτη με κοίλανση στο εσωτερικό (**Εικ. 283**). Πηλός ροδοκάστανος, αλείφωμα υποκίτρινο. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6, αλειφώματος 10YR 8/4. Διάμετρος βάσης 0.083μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1.

130. Ψευδές στόμιο λαβής μεγάλου ψευδόστομου αμφορέα (ΑΕ 6303). Σώζει εξίτηλο καστανό δακτύλιο στην άνω επιφάνεια **(Εικ. 284)**. Μέγιστο μήκος 0.0921μ., μέγιστο ύψος 0.0486μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

131. Χειροποίητο αγγείο με απλή βάση (ΑΕ 6302). Συγκολλημένο, ελλειπές σε σημεία του σώματος. Ίχνη της υπερυψωμένης του χείλους λαβής (**Εικ. 285).** Βάση απλή, χείλος ελαφρά έξω νεύον. Πηλός καστανέρυθρος κατά τόπους τεφρός. Επιφάνεια στιλβωμένη. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6 και 5 YR 6/1. Ύψος 0.039μ. (με τη λαβή), διάμετρος βάσης 0.05μ., διάμετρος στομίου 0.0844μ. ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

132. Βάση και τμήμα κάθετης ταινιωτής λαβής από μεγάλο γραπτό αγγείο, ενδεχομένως κρατήρα ή πιθαμφορέα (ΑΕ 6289β). Στη ράχη δύο κάθετες παχιές ταινίες απολήγουν σε αποτυπώματα δακτύλων (**Εικ. 286**). Πηλός κιτρινόφαιος, σχετικά καθαρός με μικρά εγκλείσματα. Αλείφωμα καστανοκίτρινο. Munsell πηλού 5YR 6/1, αλειφώματος 7. 5 YR 8/4, βαφής 2.5 YR 4/8. Διαστάσεις 0.059x0.062μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

133. Κάτω τμήμα σώματος άβαφης κύλικας. Ελλιπές στο άνω τμήμα του σώματος, συγκολλημένο, με αποκρούσεις στη περιφέρεια της βάσης. Στέλεχος χαμηλό, βάση επίπεδη. Πηλός ροδοκάστανος. Αλείφωμα καστανοκίτρινο. Munsell πηλού 5YR 7/4, αλειφώματος 7.5 YR 8/6. Σωζόμενο ύψος 0.84μ., διάμετρος βάσης 0.065μ.. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΒ.

Τάφος 14

134. Πρόχους, συγκολλημένη, συμπληρωμένη, έντονα απολεπισμένη (ΑΕ 5816). Σώμα βραχυστρόγγυλο (FS 112, 115). Λαιμός κυλινδρικός, ανοίγει ελαφρά προς τα πάνω (**Εικ. 299**). Λαβή κάθετη, ταινιωτή. Βάση υψωμένη ταινιωτή. Βαφή απολεπισμένη. Διακόσμηση φθαρμένη, δισδιάκριτη. Σώμα ταινιωτό. Λαβή ολόβαφη. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6. Ύψος 0.132μ., διάμ. βάσης 0.044 μ., διάμ. στομ. 0.065 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (πρβλ. Mountjoy 1994, 79, εικ. 85. Ιακωβίδης 1969, πιν. 1244).

135. Οπισθότμητη πρόχους (ΜΚ 5817). Τύπος "Ζυγουριών". Συμπληρωμένη, συγκολλημένη (**Εικ. 300, 301**). Σώμα σφαιρικό. Λαιμός στενός οπισθότμητος, χείλος αποστρογγυλευμένο. Λαβή πλατιά ταινιωτή με κεντρική νεύρωση. Απόφυση στην κατάλυξη της λαβής. Πλαστικός δακτύλιος στη βάση του λαιμού. Βάση επίπεδη. Διακόσμηση σε δύο ζώνες: στην α΄ ζώνη στελεχωτή σπείρα και στη β΄ ζώνη σύστημα ομόρροπων γωνιών (FM 19). Το υπόλοιπο σώμα ταινιωτό. Πηλός καστανός. Επίχρισμα ωχρό καστανό. Βαφή καστανή. Munsell πηλού 5YR 7/4, αλειφώματος 2.5 Y8/2, βαφής 5YR 4/1 (εξίτηλη). Ύψος: 0,29, διάμ. βάσης 9.5, μέγ. διάμ. 0.23 μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

136. Οπισθότμητη πρόχους (ΑΕ 5818). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, έντονα απολεπισμένη (**Εικ. 302, 303**). Σώμα κωνικό, απιόσχημο με φαρδύ καμπύλο ώμο. Λαιμός στενός, κοίλος. Πλαστικός δακτύλιο στη βάση του λαιμού. Λαβή

κάθετη, ταινιωτή με κεντρική νεύρωση και απόφυση στην κάτω άκρη της. Στο σώμα κάθετες καμπυλόσχημες λωρίδες διαφόρων μεγεθών (FM 67). Πηλός καστανός, ροδινός, επίχρισμα ωχρό. Munsell πηλού 2.5 YR, 7/6, βαφής 5YR 4/1. Ύψος 0.27μ., διάμ. βάσης 0.08 μ., μέγ. διάμ. 0.205μ. (πρβλ. Mountjoy 1994, 63 εικ. FS 132 και σ. 81 εικ. 87 FS 133 ΥΕΙΙΙΑ1. Mylonas 1966, πιν. 14 α Ύστερη ΙΙΙΑ1).

137. Κύπελλο ακέραιο, μερικώς αποκεκρουμένο, απολεπισμένο (ΑΕ 5820). Σώμα κυλινδρικό με κοίλες πλευρές και προεξέχον στόμιο (FS 226). Λαβή κάθετη ταινιωτή στη μέση του σώματος (**Εικ. 304**). Βάση κυρτή με οπή στην περιφέρεια. Πηλός κεραμόχρους, βαφή φθαρμένη. Γραπτή ταινία στη βάση και στο μέσο του σώματος. Λοξές ταινίες στη λαβή. Ν-σχημο (FM 60) στο άνω μέρος του σώματος. Munsell πηλού 7.5 YR 7/6. Ύψος 0.087μ., διάμ. στομίου 0.099μ., διάμετρος βάσης 0.086μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη (πρβλ. Mountjoy 1994, 153, εικ. 184. Ιακωβίδης 1969, πιν. 19. 577).

138. Πήλινο ομοίωμα άρματος (ΑΕ 5815). Συγκολλημένο και μερικώς συμπληρωμένο (**Εικ. 305**). Το άρμα σύρουν δύο άλογα, σχηματοποιημένα, με στενά, μακριά σώματα, με δύο πόδια εμπρός και δύο πίσω, ενωμένα σε κωνικό σχήμα. Συνδέονται μεταξύ τους στους αυχένες με οριζόντιο ζυγόδεσμο, από τη μέση του οποίου ξεκινά ταινιωτό ηνίο, το οποίο διαγράφεται με ελαφρά καμπύλη. Πηλός καστανός. Διακόσμηση από καστανέρυθρες λεπτές κάθετες και οριζόντιες ταινίες. Απολεπισμένο και αποκεκρουμένο σε σημεία του σώματος. Munsell πηλού-αλειφώματος 10YR 8/3. Ύψος 0.084μ., μήκος 0.101μ. (πρβλ. Τσούντας 1888, 170. Blegen 1937a, 365. French 1971, 155, 162). ΥΕ ΙΙΙΒ.

139. Ψευδόστομος αμφορέας (ΑΕ 5819). Συγκολλημένος, συμπληρωμένος, απολεπισμένος και αποκεκρουμένος (**Εικ. 306, 307**). Σώμα πεπιεσμένο σφαιρικό (FS 178). Λαβές ταινιωτές. Ώμος στενός. Λαιμός κοίλος. Προχοή με απεστρογγυλευμένο χείλος, δίσκος κυρτός. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Λαβές ολόβαφες. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι. Πλατιά ταινία στην περίμετρο της βάσης, της βάσης του λαιμού και της προχοής. Στον ώμο ενάλληλες καμπύλες (FM 19). Στο σώμα οριζόντιες ταινίες εναλασσόμενες με οριζόντιες γραμμές. Πηλός καστανός, επίχρισμα ωχρό. Βαφή καστανή Munsell πηλού 10YR, 8/3, βαφής 2.5 YR, 3/1. Ύψος 0.092μ., μέγιστη διάμετρος 0.115μ., διάμετρος βάσης 0.062μ. (πρβλ. Mountjoy 1994, 85 εικ. 94, FS 178). ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

140. Κύαθος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος (ΑΕ 5822). Σώμα βαθύ, ημισφαιρικό (**Εικ. 308**). Χείλος απλό, έξω νεύον. Λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομής, φύεται από το στόμιο και καταλήγει στην κοιλιά. Βάση υψωμένη ταινιωτή, ολόβαφο. Munsell πηλού 7.5 YR 7/6, βαφής 7.5 YR 7/1. Ύψος 0. 112μ., διάμ. βάσης 0.063μ., διάμ. στομίου 0.091μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη (πρβ. Ιακωβίδης 1969, Γ, πιν. 62.720).

141. Σκύφος (FS 284). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος (ΑΕ 5821). Σώμα ημισφαιρικό (**Εικ. 309**). Στόμιο απλό με ολίγον προεξέχον χείλος. Λαβές οριζόντιες κυκλικής διατομής. Βάση υψωμένη ταινιωτή. Ολόβαφο. Βαφή καστανέρυθρη. Munsell πηλού 7.5YR 7/6, βαφής 7.5YR 4/1. Ύψος 0. 077 μ., διάμ. στομίου 0.082μ., διάμ. βάσης 0.041μ. ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη (πρβ. Mountjoy 1994, 156-157, εικ. 191. Evely et al. 2006, 65, P186. Popham M. & E. Milburn 1971, 325, fig. 1.3).

Τάφος 15

142. Χαναανιτικός αμφορέας. Ελλειπής στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος. Βάση οξυπύθμενη (**Εικ. 329, 330**). Στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος ωχρόλευκο επίχρισμα. Munsell πηλού 10YR 5/8. Ύψος περίπου 0.40-0.45μ., μέγιστη διάμετρος σώματος 0.27μ., μέγιστη διάμετρος σώματος με τη λαβή 0.30μ., διάμετρος βάσης 0.05μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β.

143. Τέσσερα θραύσματα λίθινου αγγείου από πορφυρίτη λίθο με ιζήματα του πυριτίου (**Εικ. 331-333**). Χείλος πλατύ, επικλινές. Σώμα απιόσχημο. Στο άνω μέρος του ώμου κάθετη διάτρητη απόφυση. Σωζόμενο ύψος 0.18μ., διάμετρο χείλους (εσωτερικό) 0.67μ., διάμετρος χείλους (εξωτερικό) 0.105μ., πάχος τοιχωμάτων 0.09μ., διάμετρος σώματος 0.18μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ.

144. Υψίποδη κύλικα, ελλιπής στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος, των λαβών και της βάσης. Στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη με υψηλή κοίλανση από κάτω. Άβαφη. Εσωτερικά και εξωτερικά ίχνη επικασσιτέρωσης. Πηλός ροδοκάστανος, αλείφωμα υποκίτρινο. Munsell πηλού 2.5. YR 7/6, αλειφώματος 10 YR 8/3. Σωζ. ύψος 0.14μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

145. Χαμηλόποδη άβαφη κύλικα, ελλιπής στο άνω τμήμα του σώματος και στην περιφέρεια της βάσης. Κοίλανση στην εσωτερική πλευρά της βάσης. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός ροδοκίτρινος. Munsell πηλού 2.5 YR 7/8. Σωζ. ύψος 0.079μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

146. Χαμηλόποδη άβαφη κύλικα, ελλιπής στο άνω τμήμα του σώματος, αποκρουσμένη στην περιφέρεια της βάσης. Αμυδρά ίχνη επικασσιτέρωσης. Βάση επίπεδη. Πηλός ροδοκάστανος. Munsell πηλού 5YR 7/8. Σωζόμενο ύψος 0.071μ., διάμετρος βάσης 0.062μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

147. Κυαθόμορφη κύλικα, ελλιπής στο άνω μέρος του σώματος και σε τμήμα της βάσης. Άβαφη. Στέλεχος χαμηλό, βάση επίπεδη. Πηλός σχετικά καθαρός, ροδοκάστανος. Munsell πηλού 5YR 7/3. Σωζόμενο ύψος 0.08μ., διάμετρο βάσης 0.055μ. ΥΕΙΙΒ/ΙΙΙΑ1. Munsell πηλού 5YR 8/4. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

148. Κυαθόμορφη κύλικα, ελλιπής στο άνω μέρος του σώματος, αποκεκρουμένη σε σημεία της περιφέρειας της δισκοειδής επίπεδης βάσης. Πηλός ροδόχρωμος. Ίχνη βαφής. Munsell πηλού 5YR 8/4. Σωζ. ύψος 0.06μ., διάμ. βάσης 0.06μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

Τάφος 16

149. Μόνωτη κύλικα, συγκολλημένη στο σώμα, ελλιπής σε σημείο του σώματος, του στελέχους και της βάσης (ΑΕ 7014). Άβαφη (**Εικ. 345**). Σώμα βαθύ, κωνικό, λαβή ταινιωτή (FS 267). Χείλος έξω νεύον με εγκοπή στη βάση του που το διαχωρίζει από το υπόλοιπο σώμα, καρίνωμα 0.02μ. κάτω από το χείλος. Οπή στο κάτω μέρος του σώματος. Πηλός κεραμόχρους, αλείφωμα υποκίτρινο. Munsell πηλού 5YR 7/4, αλειφώματος 10YR 8/3. Ύψος (σωζ.) 0.11μ., διάμετρο χείλους 0.11μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β.

150. Άνω τμήμα γραπτής πρόχου (**Εικ. 346**). Σώζει τμήμα του ώμου, του λαιμού, του στομίου και την ολόβαφη λαβή. Χείλος απεστρογγυλευμένο έξω νεύον, λαιμός

κοίλος, λαβή ολόβαφη κάθετη ταινιωτή. Πλαστική ταινία στο ύψος του λαιμού. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Στο ύψος του ώμου κυματοειδής γραμμή (FM 53). Πηλός καστανέρυθρος, βαφή εξίτηλη, καστανέρυθρη. Munsell πηλού 10 YR 5/8, αλειφώματος 10 YR 8/3, βαφής 2.5 YR στο πιο σκούρο και 10 R 5/8. Σωζόμενο ύψος 0.104μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

151. Ραμφόστομη πρόχους (FS 144). Συγκολλημένη, ελλιπής σε μεγάλο μέρος του σώματος, αποκρούσεις στη λαβή (**Εικ. 347, 348**). Σώμα σφαιρικό με υψηλό κοίλο λαιμό και μικρή ραμφόστομη προχοή. Πλαστική ταινία στη βάση του λαιμού. Βάση δακτυλιόσχημη. Ολόβαφη. Munsell πηλού 2.5 YR 6/4, βαφής 5YR 3/1 στο πιο σκούρο, 5YR 6/3 στο πιο σκούρο του. Ύψος 0.24μ., διάμετρος σώματος 0.18μ., διάμετρος βάσης 0.073μ., ύψος λαιμού 0.075μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

Βολιμίδια-Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα

1. Θήλαστρο, συγκολλημένο σε σημείο της προχοής (ΑΕ 7132). Σώμα κωνικό-απιόσχημο, με απεστρογγυλευμένο ώμο (**Εικ. 422**). Λαιμός κοίλος, σχετικά ψηλός, χείλος ψηλό επικλινές χείλος. Στο στόμιο μια υπερυψωμένη καθαλόσχημη λαβή ελλειψοειδούς διατομής. Σε σημείο του ώμου και στον άξονα της λαβής βραχεία προχοή με απλό έξω νεύον χείλος. Βάση επίπεδη. Ίχνη επιχρίσματος στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου και στο εσωτερικό του λαιμού. Επιφάνεια με ρηγματώσεις κατά τόπους και απολεπίσεις σε σημεία του χείλους. Munsell πηλού 10R 6/8. Ύψος 0.178μ., ύψος με τη λαβή 0.226μ., διάμ. σώματος 0.135μ., διάμετρος βάσης 0.063μ., διάμετρος χείλους 0.093μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

2. Τρίωτος αμφορίσκος (ΑΕ 7133). Σώμα απιόσχημο με επικλινή ώμο (FS 45). Λαιμός βραχύς με σχετικά πλατύ στόμιο και έξω νεύον χείλος (**Εικ. 423**). Λαβές οριζόντιες κυκλικής διατομής. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη στην κάτω επιφάνειά της. Αγγείο με ελαφρές αποκρούσεις στην περιφέρεια του χείλους. Ελάχιστα ίχνη βαφής στο σώμα. Munsel πηλού 5YR 7/4, αλειφώματος 10YR 7/3. Ύψος 0.132-0.14μ., διάμ. σώματος 0.115μ., διάμ. στομίου 0.081μ., διάμ. βάσης 0.046μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 77, εικ. 81,1).

3. Αλάβαστρο (FS 84), ελλιπές σε σημεία του σώματος, συγκολλημένο (ΑΕ 7134). Σώμα βραχυστρόγγυλο σφαιρικό πεπιεσμένο με βραχύ λαιμό (**Εικ. 424**). Χείλος έξω νεύον επικλινές. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Στον ώμο τρεις μικρές οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές. Λαιμός, χείλος και το εσωτερικό του λαιμού ολόβαφα όπως και η άνω επιφάνεια των λαβών. Στη βάση του λαιμού και στη βάση του αγγείου ζεύγος γραπτών ταινιών. Κάτω από τις λαβές βραχώδες τοπίο (FM 32). Βαφή εξίτηλη, καστανέρυθρη και κατά τόπους μελανή. Επιφάνεια αγγείου φθαρμένη, απολεπισμένη. Munsell αλειφώματος 10YR 7/4, βαφής 10YR 3/2. Ύψος 0.104μ., διάμ. σώματος 0.15μ., διάμ. χείλους 0.078μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1 (βλ. Mountjoy 1994, 62, εικ. 64).

4. Αλάβαστρο (FS 85), ελλιπές σε σημεία της περιφέρειας και του χείλους (ΑΕ 7135). Σώμα βραχυστρόγγυλο με βραχύ στενό και ελαφρώς κοίλο λαιμό (**Εικ. 425**). Χείλος μικρό, επικλινές. Στον ώμο τρεις οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές. Βάση επίπεδη. Λαιμός, χείλος, το εσωτερικό του λαιμού και η άνω επιφάνεια των λαβών ολόβαφα. Στη στενή διακοσμητική ζώνη του ώμου, μεταξύ των λαβών, δικτυωτό (FM 57). Στη βάση των λαβών τριπλή, γραπτή ταινία. Βαφή εξίτηλη καστανέρυθρη. Επιφάνεια απολεπισμένη. Munsell πηλού 7.5 YR

8/6, βαφής 2.5 YR 4/6. Ύψος 0.066μ., διάμ. σώματος 0.087μ., διάμ. στομίου 0.044μ.-0.05μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 78, εικ. 83,1).

5. Θήλαστρο (ΑΕ 7137) συγκολλημένο από μεγάλα τμήματα. Σώμα σφαιρικό (FS 160). Λαιμός ψηλός, κυλινδρικός απολήγει σε απλό, έξω νεύον χείλος. (**Εικ. 426**). Λαβή υπερυψωμένη καλαθόσχημη, ελλειψοειδούς διατομής. Σε σημείο του ώμου, στον άξονα της λαβής, σωληνωτή προχοή, που στενεύει προς το άκρο της. Βάση επίπεδη-διευρυμένη. Ίχνη γραπτών ταινιών στη βάση του λαιμού και στο σώμα. Πηλός υποκίτρινος, σχετικά καθαρός με ίχνη καστανού επιχρίσματος. Αποκρούσεις, φθορές και απολεπίσεις στην επιφάνεια. Munsell πηλού 2.5Y 8/1. Ύψος 0.145μ., ύψος με τη λαβή 0.18μ., διάμ. σώματος 0.125μ., διάμ. βάσης 0.044μ., διάμ. χείλους προχοής 0.016μ., διάμ. χείλους 0.058μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 82).

6. Αβαθής κύλικα, ελλιπής ως προς τμήμα του χείλους, του στελέχους, και της βάσης (ΑΕ 7141). Σώμα ημισφαιρικό-κωνικό με απλό χείλος. Λαβές υπερυψωμένες ταινιωτές, φύονται από σημείο του χείλους και απολήγουν περίπου στο μέσον του σώματος (**Εικ. 427**). Επιφάνεια με ελαφρές αποκρούσεις, εγχαράξεις και ιζήματα. Munsell πηλού 2.5YR 7/8. Ύψος 0.066μ., ύψος με τις λαβές 0.074μ., διάμ. στομίου 0.085μ.,ΥΕ ΙΙΙΑ2.

7. Μικρός ψευδόστομος αμφορέας (ΑΕ 7138) συγκολλημένος από πολλά τμήματα και ελλιπής κατά μεγάλο μέρος του σώματος (FS 171). Σώμα σφαιρικό (**Εικ. 428, 429**). Χείλος προχοής επικλινές, έξω νεύον. Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Άνω επιφάνεια λαβών ολόβαφη. Ομόκεντροι κύκλοι, με τον κεντρικό πλήρη, στο δίσκο του ψευδοστομίου. Στο χείλος της προχοής γραπτή ταινία. Η βάση της προχοής και του λαιμού περικλείονται από γραπτή, πλατειά, οκτώσχημη θηλιά. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου αμείβοντες (FM 58). Ζεύγη γραπτών ταινιών περικλείουν ομάδες λεπτότερων γραπτών ταινιών στη βάση της προχοής, των λαβών, στο μέσον του σώματος και στη βάση του αγγείου. Βαφή ερυθρή απολεπισμένη σε πολλά σημεία. Munsell πηλού 10YR 8/2, βαφής 10R 6/6Ύψος 0.102μ., διάμ. σώματος 0.09μ., διάμ. βάσης 0.027μ., διάμ. χείλ. προχοής 0.023μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 84, εικ. 93,1).

8. Ψευδόστομος αμφορέας (ΑΕ 7139) συγκολλημένος από πολλά τμήματα και ελλιπής σε σημεία του σώματος (**Εικ. 430**). Σώμα πιεσμένο-σφαιρικό (FS 178). Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής. Προχοή με απλό, έξω νεύον χείλος. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Λαβές ολόβαφες μ' ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Στο δίσκο των λαβών ομόκεντροι κύκλοι, με τον κεντρικό πλήρη. Πλατειά θηλιά περικλείει τον ψεύτικο λαιμό και την προχοή, ενώ γραπτή ταινία περιβάλλει και το χείλος της προχοής. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου καμπύλα, ενάλληλα γραμμίδια (FM 19), με κάθετες γραπτές στιγμές. Στο σώμα ταινίες από ομάδες λεπτών γραμμών, πλαισιωμένες από μονές πλατιές ταινίες. Βαφή καστανέρυθρη απολεπισμένη. Munsell πηλού 10 YR 8/2, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 5YR 3/3 και στο πιο ανοικτό 2.5 YR 7/8. Ύψος 0.112μ., διαμ. σώματος 0.13μ., διαμ. βάσης 0.053μ., διάμ. χείλους προχοής 0.023-0.025μ..ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 85, εικ. 94, 1).

9. Κυλινδρικό κύπελλο, συγκολλημένο από όστρακα, ελλιπής σε μεγάλο μέρος του σώματος, στο χείλος και σε τμήμα της λαβής (ΑΕ 7148). Σώμα κυλινδρικό, όχι πολύ ψηλό, χείλος απλό νεύον, πλατιά ταινιωτή βάση. Λαβή πλατιά ταινιωτή (**Εικ. 431**). Πτυχώσεις (FM 78) σε όλη την επιφάνεια του αγγείου. Ίχνη χρώματος στη λαβή. Λεπτή ταινία γύρω από το στόμιο. Φαρδύτερη ταινία στο εσωτερικό του στομίου τοποθετημένη απευθείας στον πηλό. Ο τύπος του

κυλινδρικού κυπέλλου αποτελεί παραλλαγή του τύπου ΙΙΙ του κυπέλλου τύπου Βαφειού. Munsell πηλού 10 YR 8/3, αλειφώματος 10 YR 7/3, βαφής 7.5YR 4/1. Ύψος 0.07μ., διάμετρος στομίου 0.096, διάμετρος βάσης 0.061μ. ΥΕ Ι (βλ. Mountjoy 1994, 20, εικ. 10,1 και Moyntjoy 1994, 14, 19 ως προς τη διακόσμηση).

10. Αβαφές αμφοροειδές αγγείο, συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε σημεία του σώματος, ελλειπές ως προς τη μία λαβή (ΑΕ 7144). Σώμα κωνικό-απιόσχημο με απεστρογγυλευμένο ώμο (**Εικ. 432**). Λαιμός υψηλός κοίλος, στόμιο ελλειψοειδές. Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής. Βάση διευρυμένη-δισκοειδής, με κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Επιφάνεια με αποκρούσεις, εγχαράξεις και ίχνη κεραμικού τροχού. Munsell πηλού 2.5Y 8/2. Ύψος 0,22μ., διάμ. σώματος 0,14μ., διάμ. βάσης 0,055μ-0,057μ.ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ.

11. Πρόχους, ελλιπής ως προς το στόμιό της, πιθανώς ραμφόστομη (ΑΕ 7145). Σχήμα σφαιρικό (FS 145). Λαιμός στενός, κοίλος με πλαστική ταινία στη βάση του, χείλος απλό (**Εικ. 433**). Λαβή κάθετη, ταινιωτή. Στο σημείο επαφής της λαβής με τον ώμο πλαστική, κωνική, ολόβαφη απόφυση. Κάτω από το χείλος ίχνη γραπτής ταινίας, όπως και στο μέσον και στη βάση του λαιμού. Στην άνω επιφάνεια της λαβής γραπτές παράλληλες ταινίες. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου δυσδιάκριτη γραπτή διακόσμηση, ίσως άνθος (FM 18). Τριπλές ισοπαχείς ταινίες στον ώμο, στην κοιλιά και στη βάση του αγγείου. Βαφή σκούρα καστανή, απολεπισμένη. Munsell πηλού 10YR 8/2, αλειφώματος 2.5YR 8/2, βαφής 5YR 4/1. Ύψος 0.22μ., ύψος με τη λαβή 0.23μ., διάμ. σώματος 0.19μ., διάμ. βάσης 0.085μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 81, εικ. 88, 1, 2).

12. Ειδώλιο τύπου Ψ, συγκολλημένο στην κεφαλή, στο σώμα και στο στέλεχος, ελλιπές κατά το ένα πτερύγιο του σώματος και σε τμήμα της βάσης (ΑΕ 7146). Σώμα σχήματος ημισελήνου, με σαφώς διαμορφωμένο στήθος (**Εικ. 434**). Στέλεχος στενό και σχετικά ψηλό, βάση δισκοειδή κοίλη στην κάτω επιφάνειά της. Πλαστικά αποδοσμένοι οι οφθαλμοί, το στήθος και η μύτη. Στην κορυφή της κεφαλής κωνικός πόλος. Στο οπίσθιο τμήμα του σώματος ζεύγος κάθετων γραπτών ταινιών και ίχνη οριζόντιας. Ίχνη καστανής βαφής σε σημεία του σώματος. Επιφάνεια με έντονες φθορές και αποκρούσεις στη μύτη. Munsell πηλού 10YR 7/4, βαφής 2.5 YR 4/1. Ύψος 0.097μ., πλάτος σώματος 0.007μ., διάμ. στελέχους 0.008μ., διάμ. βάσης 0.022μ.,ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β (Τύπος 2 της Ε. French).

13. Ειδώλιο τύπου Ψ, ελλιπές κατά το ένα πτερύγιο του σώματος (ΑΕ 7141). Σώμα σχήματος ημισελήνου (**Εικ. 435**). Στέλεχος ψηλό, στενό. Βάση πλατειά δισκοειδής, κοίλη στην κάτω επιφάνειά της. Κεφαλή τριγωνικού σχήματος. Πλαστικά αποδοσμένοι οι οφθαλμοί, το στήθος και η μύτη. Στην κεφαλή κωνικός πόλος, κοίλος στην άνω επιφάνειά του. Στην περιφέρεια του πόλου της κεφαλής και στη βάση γραπτή ταινία, όπως και στα σημεία ένωσης του σώματος με την κεφαλή και το στέλεχος. Στην εμπρόσθια επιφάνεια γραπτές ταινίες διατασσόμενες δικτυωτά. Στην οπίσθια επιφάνεια τρεις κάθετες γραπτές κυματοειδείς ταινίες στον άξονα του στελέχους, αρχόμενες από τη γραπτή ταινία στη βάση της κεφαλής και απολήγοντας στη γραπτή ταινία στο σημείο ένωσης του σώματος και του στελέχους. Στα πτερύγια του σώματος λοξές παράλληλες διαγραμμίσεις, εφαπτόμενες στις κυματοειδείς ταινίες. Στο στέλεχος δύο πλατιές ταινίες στον άξονα των πτερύγων, αρχόμενες από τη γραπτή ταινία του σώματος και του στελέχους και απολήγοντας στη γραπτή ταινία στην περιφέρεια της βάσης. Πηλός ροδόχρωμος, βαφή αμαυρόχρωμη, σκούρου καστανού χρώματος. Επιφάνεια με εγχαράξεις και αποκρούσεις σε σημεία της βάσης και της κεφαλής. Munsell πηλού 5YR 8/4, βαφής 5YR 4/1. Ύψος 0.107μ., πλάτ. σώματος 0.050μ.,

πάχος σώματος 0.001μ., διάμ. στελέχους 0.012μ., διάμ. βάσης 0.031μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β (Τύπος 2 της Ε. French).

Εγκλιανός, Τάφος Κ-3

14. Απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 35), ακέραιος, ελλιπής σε σημείο του σώματος και της μιας λαβής (ΑΕ 6946). Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα (**Εικ. 452, 453, 454**). Βραχύς σχετικά κοίλος λαιμός με οριζόντιο ελαφρώς επικλινές χείλος και πλαστική ταινία στη βάση του. Στον ώμο τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με κεντρική νεύρωση, εκ των οποίων η μία αποκεκρουμένη. Βάση δακτυλιόσχημη. Βαφή χρώματος σκούρου έως ανοικτού καστανού απολεπισμένη σε σημεία. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος με εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνειά του. Λαβές ολόβαφες πλαισιωμένες από γραπτούς ελλειψοειδείς δακτυλίους. Στο ύψος του ώμου φολιδωτό σχέδιο (FM 70). Στο άνω μέρος του σώματος πλατιά γραπτή ταινία πλαισιωμένη από λεπτότερη μονή. Στο σώμα δύο ζεύγη λεπτών ισομεγέθων γραπτών ταινιών. Το κατώτερο τμήμα του σώματος και η βάση ολόβαφη. Ελαφρές αποκρούσεις κατά τόπους στην επιφάνεια του αγγείου. Στο σημείο του φολιδωτού σχεδίου και των γραπτών ταινιών η επιφάνεια είναι ερυθρή, πιθανόν λόγω όπτησης. Munsell πηλού 10 YR 7/2, αλειφώματος 5YR 8/1, βαφής 10YR 3/1(το σκούρο του), 10YR 4/3(το πιο ανοικτό του). Ύψος 0.382μ., διαμ. σώματος 0.275μ., διάμ. βάσης 0.116μ. διάμ. χείλους 0.137μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 75-76, εικ. 79, 1).

15. Απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 26), συγκολλημένος και μερικώς συμπληρωμένο (ΑΕ 6947). Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα (**Εικ. 455, 456**). Βραχύς σχετικά λαιμός με επικλινές χείλος και πλαστική ταινία στη βάση του. Στον ώμο τρεις κάθετες ελλειψοειδούς διατομής λαβές πλαισιωμένες από ελλειψοειδή δακτύλιο. Βάση δακτυλιόσχημη. Χείλος εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφο με εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνειά του. Στη βάση του λαιμού διπλή πλατιά ταινία, ενώ στη βάση των λαβών ισομεγέθης τριπλή γραπτή ταινία. Στο ύψος του ώμου κυματοειδής γραμμή (FM 53). Στο κατώτερο μέρος του σώματος γραπτή ταινία. Βαφή καστανή απολεπισμένη σε σημεία. Σε σημείο του σώματος η επιφάνεια είναι χρώματος ανοικτού ερυθρού, ενδεχομένως λόγω της όπτησης του αγγείου. Κατά τόπους σκουρόχρωμα ιζήματα. Munsell πηλού-αλειφώματος 10 YR 8/2, βαφής 10YR 3/1 (το σκούρο του) και 7.5YR 3/2 και 4/3 (στο ανοικτό του). Ύψος 0.334μ., διάμ. σώματος 0.210μ., διάμ. βάσης 0.111μ., διάμ. χείλους 0.117μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

16. Τρίωτος, απιόσχημος πιθαμφορέας (FS 23), συγκολλημένος από πολλά μεγάλα τμήματα, συμπληρωμένο σε σημεία του σώματος, του χείλους και ως προς τη μια λαβή (ΑΕ 7066). Σώμα απιόσχημο με απεστρογγυλευμένο ώμο (**Εικ. 457, 458**). Λαιμός ψηλός κοίλος με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του. Χείλος πλατύ, επικλινές, στρεβλωμένο. Βάση δακτυλιόσχημη. Στον ώμο τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με κεντρική νεύρωση στην άνω επιφάνειά τους. Βαφή αμαυρόχρωμη εξίτηλη. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνεια του χείλους. Λαβές, βάση και κατώτερο τμήμα σώματος ολόβαφα. Στη βάση του λαιμού και στο ύψος της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματος πλατιές γραπτές ταινίες πλαισιωμένες από στενές. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στη βάση διπλή γραπτή ταινία. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου πάπυροι (FM 12) εναλλάσσονται με σχηματοποιημένα άνθη που φέρουν μίσχο. Munsell πηλού 10YR 8/2, αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 10R 5/1 και στο πιο ανοικτό 10R 5/6. Ύψος

0.378μ., διάμετρος σώματος 0.374μ., διάμετρος χείλους 0.137μ., διάμετρος βάσης 0.114μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1.

17. Ραμφόστομη πρόχους (FS 144), συγκολλημένη, μερικώς συμπληρωμένη (ΑΕ 6948). Σώμα σφαιρικό, λαιμός υψηλός κοίλος με πλαστική ταινία στη βάση του. Ραμφόστομη προχοή (**Εικ. 459, 460**). Λαβή κάθετη ταινιωτή με κωνικό, ολόβαφο κομβίο στη βάση της. Βάση υψωμένη ταινιωτή. Η άνω επιφάνεια των λαβών, όπως και το χείλος, ολόβαφα. Διπλή ταινία κάτω από την προχοή. Γραπτή ταινία στο μέσον και στη βάση του λαιμού. Στο ύψος του ώμου επαναλαμβανόμενη σπείρα με αναδιπλούμενο στέλεχος (FM 49). Στο άνω μέρος του σώματος γραπτή τριπλή ταινία. Βαφή καστανέρυθρη. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5Y 7/2 και 2.5Y 8/2, βαφής 10YR 4/2 και 2.5YR 4/8 (σε ένα πιο φωτεινό τόνο). Ύψος 0,307μ., διάμ. σώματος 0.236μ., διάμ. βάσης 0.107μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1 (Mountjoy 1994, 64, εικ. 67, 1, όπου αναφέρεται η σπείρα με αναδιπλούμενο στέλεχος ως διακοσμητικό μοτίβο του συγκεκριμένου αγγείου κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο).

18. Ραμφόστομη πρόχους (FS 144), συγκολλημένη στο σώμα (ΑΕ 6949). Σώμα σφαιρικό, λαιμός υψηλός κοίλος λαιμό με πλαστική ταινία στη βάση του. Προχοή ραμφόστομη (**Εικ. 461, 462, 463**). Λαβή κάθετη ολόβαφη ταινιωτή με κωνικό ολόβαφο κομβίο στη βάση της. Χείλος ολόβαφο, διπλή ταινία κάτω από την προχοή, ενώ στο μέσον και στη βάση του λαιμού γραπτή ταινία. Βάση επίπεδη ελαφρώς υπερυψωμένη. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου επαναλαμβανόμενες σπείρες με αναδιπλούμενο στέλεχος (FM 49) εφαπτόμενες μεταξύ τους. Στο άνω μέρος του σώματος τριπλή γραπτή ταινία. Munsell πηλού-αλειφώματος 5Y 8/3, βαφής 2.5 Y 3/2 (σκούρος τόνος) και 10YR 5/4 (ανοικτότερος τόνος). Ύψος 0.296μ., διάμ. σώματος 0.212μ., διάμ. βάσης 0.082-0.083μ., ΥΕ ΙΙΙΑ1, (βλ. Mountjoy 1994, εικ. 67, 1).

19. Αμφορίσκος, συγκολλημένος, ελλιπής σε σημεία του σώματος, άβαφος (ΑΕ 6950). Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα (**Εικ. 464**). Λαιμός βραχύς, χείλος έξω νεύον. Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής, ελαφρώς υπερυψωμένες. Βάση δακτυλιόσχημη. Munsell πηλού 2.5Y 8/3. Ύψος 0.212μ., διάμετρος σώματος 0.168μ., διάμετρος βάσης 0.057μ.-0061μ., διάμετρος στομίου 0.109-0.111μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β.

20. Λήκυθος (FS 120), ακέραιη (ΑΕ 6951). Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς απιόσχημο στο κατώτερο τμήμα (**Εικ. 465**). Λαιμός υψηλός με πλαστική ταινία στη βάση του. Χείλος έξω νεύον επικλινές. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Χείλος και λαβή αρχικώς ολόβαφα, απολεπισμένα. Στη βάση του λαιμού ίχνη πλατιάς γραπτής ταινίας χρώματος σκούρου καστανού και ερυθρού. Τριπλή γραπτή ταινία καστανού χρώματος στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος. Βαφή αμαυρόχρωμη στην κλίμακα του σκούρου καστανού και του ερυθρού. Munsell αλειφώματος 2.5 Y 8/3, βαφής 10YR, 4/1. Ύψος 0.275μ., διάμ. σώματος 0.231μ., διάμ. βάσης 0.080-0.083μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 80, εικ. 86).

21. Δίωτη κύλικα, ελλιπής ως προς τις λαβές, άβαφη με ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά, ελαφρά καρίνωση κάτω από το απλό απεστρογγυλευμένο χείλος (ΑΕ 6952). Επάνω από το χείλος τμήμα της μιας ενδεχομένως υπερυψωμένης λαβής. Σώμα βαθύ, κωνικό (**Εικ. 466, 467**). Στέλεχος σχετικά βραχύ, βάση δισκοειδής βάση με ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Σε σημεία του σώματος και του χείλους η επιφάνεια είναι ερυθρωπή, πιθανόν λόγω όπτησης. Munsell πηλού 10YR 8/4 και 5YR 7/6 (λόγω

διαφορετικής όπτησης). Ύψος 0.107-0.108μ., διάμετρος βάσης 0.066μ., διάμετρος στομίου 0.111μ.-0.117μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

22. Κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 94), ακέραιο (ΑΕ 6953). Σώμα κυλινδρικό με επικλινή ώμο (**Εικ. 468, 469**). Λαιμός βραχύς με έξω νεύον επικλινές χείλος. Στον ώμο τρεις οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές. Βάση ελαφρώς κοίλη. Λαιμός και χείλος αρχικά ολόβαφα, απολεπισμένα. Λαβές ολόβαφες. Στη στενή διακοσμητική ζώνη του ώμου φυλλοειδής ταινία (FM 64). Το κάτω τμήμα του σώματος ταινιωτό. Ίχνη λευκής ύλης κάτω από τμήμα του χείλους. Munsell πηλού 2.5YR 7/6, αλειφώματος 10 YR 8/3, βαφής 2.5YR 5/8 έως 6/8. Ύψος 0.100μ.-0.102 μ., διάμ. σώματος 0.103μ., διάμετρος βάσης 0.066μ., διάμ. στομίου 0.091μ.-0.093μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 79, εικ. 84, 1).

23. Άωτο κωνικό κυάθιο, άβαφο, συγκολλημένο (ΑΕ 6954). Σώμα κωνικό, σχετικά βαθύ, χείλος περίκυρτο, βάση επίπεδη (**Εικ. 470**). Στο εσωτερικό τμήμα της βάσης ελαφρώς κωνική απόφυση. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Σε σημεία του σώματος και της βάσης η επιφάνεια είναι ερυθρωπή από την όπτηση. Munsell πηλού κυμαίνεται από 10YR 8/4 έως 5Y 7/6, αλειφώματος 2.5YR 5/6. Ύψος 0. 037μ., διάμετρος βάσης 0.031μ., διάμετρος στομίου 0.090-0.095μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

24. Δίωτο λεκανίδιο, μερικώς συμπληρωμένο (ΑΕ 6955). Σώμα ελαφρώς κωνικό, ευρύ στόμιο με απλό έξω νεύον χείλος, κάτω από το οποίο δύο αντικριστές, οριζόντιες, επίπεδες γωνιώδεις λαβές (**Εικ. 471**). Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Αλείφωμα υποκίτρινο, σε σημεία όμως του κατώτερου σώματος και της βάσης ροδόχρωμο λόγω ανομειογενούς όπτησης. Munsell πηλού 10R 7/6, αλειφώματος 10YR 7/3 και 2.5 YR 8/4. Ύψος 0.039μ., διάμετρος βάσης 0.034μ., διάμετρος στομίου 0.127μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

25. Τμήμα σώματος λεκανιδίου, το οποίο σώζει μέρος της επίπεδης βάσης του χείλους και μια οριζόντια λαβή (ΑΕ 6998). Σώμα ημισφαιρικό, χείλος έξω νεύον, επικλινές με οριζόντια, επίπεδη, γωνιώδη λαβή. Αμυδρά ίχνη επικασσιτέρωσης. Munsell πηλού 10YR 8/3. Ύψος 0.068μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

26. Άωτο αβαθές κυάθιο, ακέραιο (ΑΕ 7043). Επιφάνεια με ελαφρές αποκρούσεις και απολεπίσεις, κυρίως στο χείλος (**Εικ. 472**). Σώμα ημισφαιρικό, χείλος απλό, κάθετο. Βάση επίπεδη. Εξωτερικά τρεις γραπτές ταινίες, κάτω από το χείλος, στο μέσον του σώματος και προς τη βάση. Ζεύγος γραπτών ταινιών και στο εσωτερικό του αγγείου. Βαφή αμαυρόχρωμη ερυθρού έως σκούρου ερυθρού χρώματος. Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/3, βαφής 2.5 YR 4/1. Ύψος 0.026μ.-0,028μ., διάμ. σώμ. 0.081μ., διάμετρος βάσης 0.031μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

27. Κατώτερο τμήμα σώματος και στέλεχος άβαφης κύλικας (FS 265), συγκολλημένο, ελλιπές ως προς τη βάση (ΑΕ 7044). Καρίνωση κάτω από το χείλος (**Εικ. 473**). Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ρηχή κοιλότητα. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5 Y 7/3. Ύψος (μέγ. σωζόμ.) 0.181μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

28. Ακόσμητη κύλικα (FS 266), ελλειπής στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος, του χείλους τη μίας λαβής και τμήμα του στελέχους (ΑΕ 7045). Σώμα σφαιρικό με απλό έξω νεύον χείλος (**Εικ. 474**). Λαβή ελλειψοειδούς διατομής. Στέλεχος υψηλό κυλινδρικό και στενό. Munsell πηλού 5 YR 7/6, αλειφώματος 2.5 Y 8/2. Σωζόμενο ύψος 0.161 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

29. Άωτος κύαθος με πρόχυση, συγκολλημένος από μικρά κυρίως τμήματα και συμπληρωμένος σε σημεία του σώματος (ΑΕ 7046). Σε σημείο του χείλους πρόχυση με πλατύ και έντονα έξω νεύον χείλος (**Εικ. 475**). Εσωτερικά, στην πρόχυση και εξωτερικά στο ανώτερο σημείο του σώματος έντονα ίχνη καύσης. Εσωτερικά και σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειας, ο πηλός είναι τεφρόχρους πιθανώς από την όπτηση ή τη χρήση του αγγείου. Εξωτερικά ίχνη κεραμικού τροχού. Munsell πηλού 2.5YR 5/6. Ύψος 0.062μ., διάμετρος στομίου 0.109 μ., διάμετρος βάσης 0.05μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

30. Αμφοροειδής πρόχους (FS 150), ελλιπής ως προς το λαιμό και τις λαβές (ΑΕ 7047). Σώμα κωνικό-απιόσχημο, ώμος απεστρογγυλευμένος. Βάση δακτυλιόσχημη-torus με χαμηλή κωνική απόφυση στην κάτω επιφάνειά της. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5 Υ 8/2. Σωζόμενο ύψος 0.103μ., διάμ. σώματος 0.092μ., διάμ. βάσης 0.041μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

31. Άωτος κύαθος με πρόχυση, συγκολλημένος, ελλιπής σε σημεία του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7048). Σώμα βαθύ, με καρίνωμα κάτω από το απλό χείλος και επίπεδη βάση (**Εικ. 476**). Σε σημείο του χείλους πρόχυση με πλατύ και έντονα έξω νεύον χείλος. Ίχνη επικασσιτέρωσης στο ύψος του ώμου. Munsell πηλού 10YR 4/1, αλειφώματος 7.5 YR 6/4 στο πιο ανοικτό 7.5 YR 5/1 στο πιο σκούρο. Ύψος 0.047-0.054μ., διάμ. στομίου 0.121μ., διάμ. βάσης 0.046μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1/Α2.

32. Μόνωτη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημείο του σώματος, ελλιπής σε τμήμα της βάσης, του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7050). Άβαφη, χείλος έξω νεύον απεστρογγυλευμένο, καρίνωση κάτω από αυτό. Σώμα βαθύ, κωνικό. Λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομής. Βάση επιπεδόκυρτη με ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Ίχνη ερυθρού χρώματος στο εσωτερικό του και σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειάς του. Munsell πηλού 5 YR 6/6, αλειφώματος κυμαίνεται από 10YR 8/2 και κατά τόπους 10YR 7/2. Ύψος με λαβή 0.12μ. διάμ. στομίου 0.106μ., διάμ. βάσης 0.07μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

33. Δίωτη κύλικα (FS 266), καρίνωση κάτω από το έξω νεύον και σε σημεία στρεβλωμένο χείλος (ΑΕ 7052). Άβαφη (**Εικ. 477**). Σώμα κωνικό, στέλεχος υψηλό και στενό, ελαφρά ένταση στο μέσο του, βάση δισκοειδής με βαθιά κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Σε σημείο του σώματος ίχνη της κατώτερης γένεσης της μιας λαβής. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 5YR 6/6, αλειφώματος 10YR 8/4. Ύψος 0.142-0.144μ., διάμ. στομίου 0.129-0.139μ. διάμ. βάσης 0.070μ. ΥΕΙΙΙΑ1.

34. Μόνωτη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του χείλους και της βάσης (ΑΕ 7053). Άβαφη. Καρίνωση κάτω από το έξω νεύον απεστρογγυλευμένο χείλος (**Εικ. 478**). Στέλεχος σχετικά βραχύ, βάση δισκοειδής με κοίλανση στην κάτω επιφάνειά της. Λαβή ελλειψοειδής. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 YR 6/6. Ύψος 0.113-0.122μ., διάμ. στομίου 0.118-0.124μ., διάμ. βάσης 0.069μ. ΥΕΙΙΙΑ2.

35. Μόνωτη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και κατά το ήμισυ σχεδόν της βάσης (ΑΕ 7054). Αποκρούσεις στην περιφέρεια του χείλους και της βάσης. Σώμα βαθύ, καρίνωση κάτω από το απλό προεξέχον χείλος (**Εικ. 479**). Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής. Στέλεχος σχετικά βραχύ, βάση δισκοειδής με ρηχή κοίλανση εσωτερικά. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5YR 7/6 (πρώτη απόχρωση) και 10YR 7/3 λόγω ανομοιογενούς όπτησης. Ύψος 0.117-0.121μ., διάμετρος στομίου 0.120-0.123μ., διάμετρος βάσης 0.0173μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

36. Δίωτη κύλικα (FS 272), συγκολλημένη από μεγάλα κυρίως τμήματα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7055). Σώμα βαθύ, καρίνωση κάτω από το έξω νεύον απεστρογγυλευμένο χείλος (**Εικ. 480, 481**). Στέλεχος υψηλό, βάση δισκοειδή με κοίλανση στην κάτω επιφάνειά της. Λαβές κάθετες, υπερυψωμένες, ελλειψοειδούς διατομής. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 5YR 7/8, αλειφώματος 2.5 YR 6/8. Ύψος 0.142-0.145μ., ύψος (με λαβές) 0.205-0.209μ., διάμετρος στομίου 0.142μ., διάμετρος βάσης 0.076μ. ΥΕ ΙΙΙΑ1.

37. Αρύταινα, συγκολλημένη από πολλά όστρακα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7056). Σώμα βαθύ σφαιρικό, χείλος έξω νεύον επικλινές (**Εικ. 482, 483**). Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Λαβή υπερυψωμένη, ελλειψοειδούς διατομής. Σε σημείο του σώματος και του χείλους ο πηλός είναι μελανός πιθανόν λόγω ανομοιομορφίας στην όπτηση. Munsell πηλού 2.5 YR 5/8, επιφανείας 5YR 6/6. Ύψος 0.116-0.121μ., ύψος (με λαβή) 0.194-0.198μ., διάμετρο στομίου 0.125-0.129μ., διάμετρος σώματος 0.154μ., διάμετρος βάσης 0.061μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

38. Μόνωτη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη από πολλά όστρακα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7060). Σώμα βαθύ, καρίνωση κάτω από το απεστρογγυλευμένο έξω νεύον χείλος (**Εικ. 484**). Στέλεχος βραχύ και στενό, βάση δισκοειδής με ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομή. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5YR 6/6, αλείφωμα 10YR 8/2. Ύψος 0.105-0.11μ., διάμετρος στομίου 0.121μ., διάμετρος βάσης 0.060μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

39. Άωτο κωνικό κύπελλο (FS 204), συμπληρωμένο σε σημείο του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7062). Σώμα κωνικό, χείλος νεύον, απλό, βάση επίπεδη (**Εικ. 485**). Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Mynsell πηλού 2.5 Y 8/2. Ύψος 0.036-0.038μ., διάμετρος στομίου 0.085μ., διάμετρος βάσης 0.033μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

40. Δίωτο λεκανίδιο (FS 295), συγκολλημένο από πολλά όστρακα και συμπληρωμένο σε σημείο του σώματος και του χείλους (ΑΕ 7064). Σώμα βαθύ κωνικό, καρίνωμα κάτω από το χείλος, βάση επίπεδη (**Εικ. 486**). Σε σημεία του σώματος, αμέσως κάτω από το χείλος, δύο αντικρυστές γωνιωτές οριζόντιες λαβές. Χείλος έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6. Ύψος 0.055-0.058μ., διάμετρος στομίου 0.135μ., διάμετρος βάσης 0.044μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

41. Δίωτο λεκανίδιο (FS 295), συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε σημεία του σώματος, του χείλους και της λαβής (ΑΕ 7065). Σώμα κωνικό σχετικά ρηχό, καρίνωση κάτω από το απλό έξω νεύον χείλος, βάση επίπεδη (**Εικ. 487**). Σε σημείο του σώματος, αμέσως κάτω από το χείλος, δύο αντικρυστές λαβές. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 7.5 YR 7/4, αλειφώματος 2.5 Y 8/2. Ύψος 0.036-0.044μ., διάμετρος στομίου 0.123-0.127μ., διάμετρος βάσης 0.039μ. ΥΕ ΙΙΙΑ.

42. Άβαφη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη στη λαβή (ΑΕ 7130). Σώμα σχετικά βαθύ, κωνικό, καρίνωση κάτω από το αποστρογγυλευμένο έξω νεύον χείλος (**Εικ. 488, 489**). Στόμιο ελαφρώς στρεβλωμένο. Στέλεχος βραχύ και στενό, βάση δισκοειδής με ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Λαβή ταινιωτή, δακτυλιόσχημη. Munsell πηλού 7.5YR 8/6 και 2.5 YR 7/6. Ύψος 0.115-0.121μ., διάμετρος στομίου 0.115-0.123μ., διάμετρος βάσης 0.072μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

43. Ψευδόστομος αμφορέας (FS 178), συγκολλημένος και με ελαφρές αποκρούσεις σε σημεία του σώματος (ΑΕ 7131). Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο (**Εικ. 490- 492**). Πλαστικός δακτύλιος στη βάση του ψεύτικου λαιμού. Λαβές ψευδοστομίου κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής. Χείλος προχοής έξω νεύον. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Βαφή αμαυρόχρωμη, εξίτηλη. Στον ώμο σχηματοποιημένα άνθη (FM 18 Γ). Στο δίσκο του ψευδοστομίου ομόκεντροι κύκλοι με τον κεντρικό κενό. Πλατιά γραπτή ταινία στη βάση και στο χείλος της προχοής καθώς και στη βάση του αγγείου. Λαβές ολόβαφες με εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Στο σώμα ομάδες λεπτών γραμμών πλαισιωμένες από μονές πλατιές ταινίες. Munsell πηλού 10 YR 7/4, αλείφωμα 10YR 8/4, βαφή 10YR 4/1. Ύψος 0.10μ., διάμετρος χείλους προχοής 0.018μ., διάμετρος βάσης 0.039μ., διάμετρος σώματος 0.107μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 85 εικ. 94,1).

Νεκροταφείο Κάτω Ρούγας

Τάφος 1

44. Χάλκινος ξυρός **(Εικ. 501).** Σώζει τρεις χάλκινους ήλους (ΜΧ 583). Μήκος 0.18μ., μέγιστο πλάτος 0.055μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

45. Ζεύγος χάλκινων ενωτίων μηνοειδούς σχήματος, διαμέτρου 0.02μ. (ΜΧ 593). ΥΕ ΙΙΙΑ-Β **(Εικ. 501).**

46. Χάλκινη σμίλη, μήκους 0.056μ., φέρουσα κατά μήκος των όψεων αύλακα (ΜΧ 597). Μέγιστο πλάτος 0.006μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β **(Εικ. 501).**

47. Χάλκινος οπέας, μήκους 0.045μ. (ΜΧ 598). ΥΕ ΙΙΙΑ-Β **(Εικ. 501).**

48. Κύπελλο (ΜΧ 416), συμπληρωμένο κατά το ήμισυ, συγκολλημένο (FS 226). Επιφάνεια φθαρμένη. Σχήμα κυλινδρικό με κοίλες πλευρές. Βάση ελαφρώς κυρτή. Στο μέσο του σώματος λαβή. Munsell πηλού 10R 7/8. Ύψος 0.108μ., διάμ. χείλους 0.105μ., διάμετρος βάσης 0.085 μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

49. Δίωτη κύλικα (ΜΧ 417), συμπληρωμένη, συγκολλημένη στο στέλεχος, στις λαβές και σε τμήμα του σώματος. Σώμα βαθύ. Χείλος απεστρογγυλευμένο με βαθιά αυλάκωση από κάτω. Λαβές ελλειψοειδούς διατομής. Πόδι κοντό, κοίλο. Βάση επίπεδη. Munsell πηλού 10R 8/6. Ύψος 0.105-0.115μ., διαμ. βάσης 0.068μ., διάμ. χείλους 0.114μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

50. Μόνωτος αβαθής κύαθος, συγκολλημένος στη λαβή και σε σημεία του σώματος (ΜΚ 418). Μερικώς συμπληρωμένος. Βάση κυρτή, επίπεδη εσωτερικά. Munsell πηλού 10YR 8/6. Ύψος 0.043 μ., διάμ βάσεως 0.03μ., διαμ. χείλους 0.113μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

51. Ψευδόστομος αμφορίσκος, συγκολλημένος σε σημεία του σώματος (ΜΧ 420). Σώμα πεπιεσμένο. Επιφάνεια φθαρμένη. Προχοή κοντή, κοίλη. Munsell πηλού 10YR 8/6. Ύψος 0.074μ., διάμετρος βάσεως 0.03μ., διάμετρος περιφέρειας σώματος 0.075μ. ΥΕ ΙΙΙΒ.

52. Μόνωτη κύλικα, συγκολλημένη σε σημεία του σώματος και μερικώς συμπληρωμένη (ΜΧ 2592). Σώμα κωνικό, λαβή ταινιωτή, καρίνωση κάτω από

το απλό χείλος. Πόδι κοντό, κοίλο. Βάση κυρτή με μικρή κοίλανση στο εσωτερικό της. Munsell πηλού 10R 7/4. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

Τάφος 2

53. Γεφυρόστομη πρόχους, ακέραια, συγκολλημένη σε σημεία του χείλους και του λαιμού (ΑΕ 6904). Το κάτω τμήμα του σώματος απιόσχημο με επικλινή ώμο. Βραχύς και σχετικά ευρύς λαιμός με επικλινές έξω νεύον χείλος (**Εικ. 505, 506**). Λαβή κάθετη. Βάση δακτυλιόσχημη (torus), με χαμηλή κωνική απόφυση στην κάτω επιφάνειά της. Βαφή ερυθροκάστανη απολεπισμένη. Εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνεια του χείλους. Πλατιά γραπτή ταινία εσωτερικά και εξωτερικά του χείλους. Στο ύψος του ώμου διακοσμητική ζώνη με τέσσερις σπείρες με ανανδιπλούμενο στέλεχος (FM 49). Η άνω επιφάνεια της λαβής ολόβαφη. Το υπόλοιπο σώμα ταινιωτό. Munsell πηλού 2.5 YR 7/8, αλειφώματος 10YR 8/4, βαφής 2.5 YR 4/8. Ύψος 0.221μ., ύψος με τη λαβή 0.227μ., διάμ. σώματος 0.177μ., διάμ. χείλους 0.118μ., διάμ. βάσης 0.071μ. Χρονολόγηση ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 (Η αναδιπλούμενη σπείρα απαντά στην ΥΕ ΙΙΙΑ1, ενώ η ταινιωτή διακόσμηση διαδίδεται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2).

Τάφος 3

54. Φλασκί ‘‘οριζόντιου τύπου’’ (FS 192), σχεδόν ακέραιο, ελλιπές σε τμήμα του χείλους, του λαιμού και σε σημεία του σώματος (ΑΕ 6901). Συγκολλημένο στο σώμα και στις λαβές. Πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα με υψηλό στενό λαιμό και αποστρογγυλευμμένο χείλος (**Εικ. 513**). Στη βάση του λαιμού πλαστική ταινία. Στο ύψος των λαβών γραπτή ζώνη με φολιδωτό σχέδιο (FM 70). Δεύτερη γραπτή ταινία με φολιδωτό σχέδιο (FM 70) στο ύψος περίπου της μέγιστης διαμέτρου του σώματος. Στο υπόλοιπο σώμα ταινίες πληρούμενες με ομάδες λεπτών γραμμών. Η άνω επιφάνεια των λαβών καθώς και το εξωτερικό και εσωτερικό του χείλους ολόβαφα. Η εξωτερική επιφάνεια καθώς και η γραπτή διακόσμηση αρκετά φθαρμένη. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 7.5 YR 3/2. Ύψ. 0.139 μ., διάμ. σώματος 0,115μ., διάμ. χείλους 0.028μ., διάμ. βάσης 0.049μ., ΥΕ ΙΙΙΒ1 (βλ.Mountjoy 1994, 132,1).

55. Υδρία-πρόχους, συγκολλημένη (ΑΕ 6902). Ελλιπής ως προς τμήμα του λαιμού και του χείλους (**Εικ. 514**). Λαιμός υψηλός, χείλος έξω νεύον, ελαφρώς επικλινές. Λαβή κάθετη ταινιωτή πλαισιούμενη από δύο μικρές, ατροφικές (μη χρηστικές) λαβές στην κοιλιά. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης, στο σημείο ένωσης με το σώμα του αγγείου, κυκλική οπή. Γραπτή ταινία εσωτερικά και εξωτερικά του χείλους. Στο μέσον και στη βάση του λαιμού πλατιές γραπτές ταινίες, στο μεσοδιάστημα των οποίων σειρά με γραπτές στιγμές. Γραπτές στιγμές και αμέσως κάτω από την πλατιά γραπτή ταινία στη βάση του λαιμού. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου αποδοσμένες πλαστικά σε σειρά 11 μαστοειδείς κομβιόσχημες αποφύσεις οριζόμενες στην περιφέρειά τους από γραπτό κύκλο με γραπτή στιγμή στο κέντρο. Κάτω από τις αποφύσεις παράλληλα γραπτά γραμμίδια. Στην άνω επιφάνεια της κάθετης λαβής γραπτή κλίμακα. Σώμα ταινιωτό. Η εξωτερική επιφάνεια και η διακόσμηση του αγγείου κατά τόπους φθαρμένη. Munsell αλειφώματος 5Y 8/2, βαφής 1^{η} απόχρωση: 2.5YR 3/1 και 2^{η} απόχρωση: 5YR 4/3. Ύψ. 0.181μ., διαμ. σώμ. 0.151μ., διάμ. βάσης 0.038 μ., ΥΕΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ2.

56. Θήλαστρο ακέραιο (FS 94). Σώμα ελαφρώς αμφικωνικό, λαιμός σχετικά υψηλός με επικλινές χείλος (ΑΕ 6905). Επίπεδη καλαθόσχημη λαβή, με κεντρική νεύρωση, πάνω από το στόμιο (**Εικ. 515, 516**). Στο ύψος της προχοής στενή διακοσμητική ζώνη με συνεχή κυματοειδή γραμμή (FM53). Λαιμός, προχοή, μεγαλύτερο μέρος σώματος ολόβαφα. Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/2, βαφής 7.5YR 3/2, ενώ στις πιο σκούρες διαβαθμίσεις γίνεται μαύρο 2.5Y 3/1.Ύψος 0.205 μ., ύψ. (μετά λαβής) 0.258μ., διάμ. σώμ. 0.172μ., διάμ. χείλ. 0.095μ., διάμ. βάσης 0.071-0.073μ. ΥΕΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1 (Mountjoy 1994, 82, εικ.90 και Mountjoy 1994, 111, εικ. 26 αντίστοιχα).

57. Ραμφόστομη πρόχους (FS 145), συγκολλημένη σε μικρό σημείο της βάσης (ΑΕ 6906). Σώμα σφαιρικό (**Εικ. 517**). Στενός υψηλός λαιμός με κοντή ραμφόστομη προχοή και πλαστική ταινία στη βάση του. Λαβή κάθετη, ταινιωτή με κεντρική νεύρωση. Βαφή ερυθρή, φθαρμένη σε ορισμένα σημεία του σώματος, της λαβής και του χείλους. Στο χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά γραπτή ταινία. Γραπτή ταινία και κάτω από το στόμιο της πρόχυσης, όπως επίσης και στο μέσον του λαιμού. Η άνω επιφάνεια της λαβής ολόβαφη με δυσδιάκριτο εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή της. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου σπείρες με αναδιπλούμενο στέλεχος (FM 49) εναλλασσόμενες με ενάλληλα γωνιώδη γραμμίδια (FM 19). Πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού, ενώ στο ύψος του ώμου ομάδα λεπτών ταινιών περιβάλλονται από πλατύτερες γραπτές ταινίες. Στο ύψος περίπου της μέγιστης διαμέτρου του σώματος ζεύγος λεπτών ταινιών περιβάλλεται από πλατύτερες γραπτές ταινίες. Βάση ολόβαφη. Munsell πηλού 5YR 7/4 (σε πιο σκούρο όμως τόνο) Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/3, βαφής 2.5YR (σε ένα πιο ανοικτό τόνο).Ύψ. 0.295μ., διάμ. σώματος 0.225μ., διάμετρος βάσης 0.102μ.ΥΕΙΙΙΑ1-Α2 (η αναδιπλούμενη σπείρα συναντάται κυρίως στην ΥΕΙΙΙΑ1, ενώ η ταινιωτή διακόσμηση διαδίδεται στην ΥΕΙΙΙΑ2.

58. Ακέραιος αμφορίσκος με πόδι (ΑΕ 6907). Ώμος επικλινής, στέλεχος βραχύ, βάση δισκοειδή βάση με κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της (**Εικ. 518**). Λαιμός βραχύς, χείλος απεστρογγυλευμένο έξω-νεύον. Λαβές κάθετες, επίπεδες. Βαφή καστανή, εξίτηλη, φθαρμένη. Στην άνω επιφάνεια και εξωτερικά του χείλους πλατιά γραπτή ταινία. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου πλατιά κυματοειδής γραμμή (FM 53). Στο κατώτερο μέρος του σώματος τέσσερες πλατιές γραπτές ταινίες, διευθετημένες ανά ζεύγη. Στο σημείο ένωσης του στελέχους και της βάσης, καθώς και στην περιφέρεια της δισκοειδούς βάσης γραπτή ταινία. Η άνω επιφάνεια των λαβών ολάβαφη, με εξηρημένο μεγάλο τρίγωνο στην κορυφή τους. Σε σημεία του σώματος διακρίνονται ίχνη του κεραμικού τροχού. Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/2 (στον πιο σκούρο όμως τόνο του). Munsell βαφής: 1^{η} απόχρωση 10YR 4/2, 2^{η} απόχρωση: 10YR 3/2. Ύψ. 0.177μ., διάμ. σώματος 0.143μ., διάμετρος χείλους 0,087μ., διάμ. βάσης 0.073μ. ΥΕΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ2.

59. Ακέραιη υψίποδη κύλικα ‘‘τύπου Ζυγουριών’’ (FS 258Β). Βαθύ σχετικά σχήμα, με προεξέχον στόμιο και ευρύ κωνικό σώμα (ΑΕ 6908). Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής λαβές (**Εικ. 519, 520**). Πόδι υψηλό, στενό και ίσιο. Δισκοειδής βάση ελαφρώς κυρτή, με κοιλότητα στο κάτω μέρος. Γραπτή λεπτή ταινία εσωτερικά και εξωτερικά του στομίου. Λαβές ολόβαφες, εκτός από ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή και δύο ουρές στη βάση τους. Βάση και στέλεχος ταινιωτά. Στο σώμα κυκλοτερώς διάστικτες πορφύρες (FM 23). Αγγείο συγκολλημένο στην ελαφρώς στρεβλωμένη βάση του. Σε σημεία της επιφάνειας ίχνη λευκής ύλης και ιζήματα. Munsell πηλού 5YR 6/8, αλειφώματος ≈ 10YR 7/3 (στον πιο ανοικτό του τόνο), βαφής 2.5YR 4/8 (σε λίγο πιο ανοικτό τόνο). Ύψ. 0.205μ., διάμ. χείλ. 0.165-0,168μ., διάμ. βάσης 0.097μ. ΥΕΙΙΙΒ1 (βλ.Mountjoy 1994, 120-122, εικ. 141,12).

60. Ψευδόστομος αμφορέας (FS 167), ακέραιος, μικρού μεγέθους, ελλιπής μόνο ως προς το χείλος της προχοής (ΑΕ 6910). Σώμα κωνικό απιόσχημο με αποστρογγυλευμένο ώμο (**Εικ. 521**). Λαιμός ψηλός, στενός, κοίλος. Ο δίσκος των λαβών ελαφρώς κυρτός. Προχοή υψηλή και σχετικά στενή. Βάση δακτυλιόσχημη. Ίχνη ερυθρής και καστανής βαφής στις λαβές. Στο σώμα ομάδες ταινιών ερυθρού χρώματος πλαισιωμένες από λεπτότατες καστανού χρώματος. Munsell αλειφώματος ≈ 10YR 8/2, βαφής: 10YR 3/2. Ύψ. 0.122μ., διάμετρος σώματος 0.124 μ., διάμ. βάσης 0.060 μ., ΥΕ ΙΙΙΒ1 (βλ.Mountjoy 1994, 111, εικ. 127,2).

61. Κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 14). Ώμος επικλινής (ΑΕ 6911). Λαιμός κοντός με αποστρογγυλευμένο χείλος (**Εικ. 522, 523**). Τρεις κυλινδρικές, ελαφρώς γωνιώδεις οριζόντιες λαβές. Βάση κυρτή. Ο λαιμός, το χείλος και οι λαβές ολόβαφοι με σκούρο καστανό χρώμα. Ολόβαφο και το εσωτερικό του λαιμού. Στο ύψος του ώμου, στενή γραπτή ζώνη με ελαφρώς καμπύλα ενάλληλα γραμμίδια (FM 19). Ταινία στο ύψος των λαβών και στη βάση. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης σπείρα. Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/2 (σε ένα πιο βαθύ τόνο), βαφής 10YR 3/2. Ύψ. 0,080μ., διάμ. σώματος 0.111μ., διάμ. χείλ. 0.071 μ. ΥΕΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 79, εικ. 84).

62. Μόνωτη κύλικα (FS 267), συγκολλημένη, αποκεκρουμένη στην περιφέρεια της βάσης της (ΑΕ 6914). Ελλειπής ως προς το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής της (**Εικ. 524**). Χείλος έξω νεύον με έντονο καρίνωμα κάτω από αυτό. Σώμα βαθύ κωνικό. Στέλεχος ευθύ, μέτρια υψηλό. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ρηχή σχετικά κοιλότητα. Munsell πηλού/αλειφώματος 10YR, 8/4. Ύψ. 0.096μ., διάμ. χείλ. 0.107μ., μέγ. σωζ. διάμ. βάσης 0.057μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

63. Αμφοροειδές αγγείο, ακέραιο, άβαφο (ΑΕ 6925). Σώμα απιόσχημο, ώμος καμπύλος (**Εικ. 525**). Λαιμός κοίλος σχετικά υψηλός, χείλος επίπεδο έξω νεύον. Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής. Βάση επίπεδη. Το στόμιο ελαφρώς στρεβλωμένο. Munsell αλειφώματος-πηλού 10YR, 8/2, κηλίδα όπτησης στην επιφάνεια του αγγείου ≈10YR 7/4. Υψ. 0.201μ., διάμ. σώμ. 0.172μ., διάμ. χείλ. 0.100-0.103μ., διάμ. βάσης 0.063-0.065μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

64. Ολόβαφη κυαθόμορφη κύλικα (FS 263), ακέραια (ΑΕ 6928). Σχήμα βαθύ κωνικό. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο (**Εικ. 526, 527**). Λαβές κάθετες, πλατιές, ταινιωτές. Πόδι κοντό και κοίλο. Η δισκοειδής βάση φέρει κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Η ερυθρή βαφή έχει απολεπιστεί πλήρως σε σημεία του σώματος, των λαβών και της βάσης. Η επιφάνεια του αγγείου φέρει φθορές, απολεπίσεις και εγχαράξεις. Munsell πηλού 10YR 7/4, βαφής 2.5YR 4/8 και 10YR 3/3. Ύψ. 0, 109μ., διάμ. στομίου 0.120-0.121μ., διάμ. βάσης 0.053-0.054μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 (πρβλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, 13, πιν. 4, 12).

65. Ψευδόστομος αμφορέας (FS 171), μικρού μεγέθους, συγκολλημένος σε σημεία του σώματος, ελλιπές κατά το ήμισυ σχεδόν της προχοής (ΑΕ 6930). Σώμα σφαιρικό (**Εικ 528**). Προχοή στενή και κοίλη, με απεστρογγυλευμένο έξω νεύον χείλος. Βάση δακτυλιόσχημη. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου ενάλληλα γραμμίδια (FM 19). Ίχνη βαφής στις λαβές. Στο δίσκο των λαβών ομόκεντροι κύκλοι με τον κεντρικό πλήρη. Στη βάση της προχοής και του ψεύτικου λαιμού οκτώσχημη, ελλειψοειδής θηλιά. Στο χείλος της προχοής γραπτή ταινία. Στο σώμα ομάδες λεπτότερων γραπτών ταινιών πλαισιούμενες από μονές ή διπλές γραπτές ταινίες. Munsell αλειφώματος 10YR 8/4, βαφής 10YR 3/2. Ύψ. 0.074μ., διάμ. σώμ. 0.075 μ., διάμ. χείλ. προχοής 0.018μ., διάμ. βάσης 0.026μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Mountjoy 1994, 84-85, εικ. 93, κυρίως το υπ' αρ. 2 αγγείο).

66. Μικύλλη χειροποίητη πρόχους, συγκολλημένη σε τμήματα του λαιμού, του χείλους και της λαβής (ΑΕ 6934). Σώμα σχετικά σφαιρικό. Λαιμός βραχύς, χείλος απλό έξω νεύον (**Εικ. 529)**. Λαβή κάθετη επίπεδη. Βάση επίπεδη, ελαφρώς υπερυψωμένη. Στην επιφάνεια του αγγείου ίχνη καστανής βαφής. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3. Ύψος 0.065μ., διάμ. σώματος 0.056μ., διάμ. στομίου 0.033μ., διάμ. βάσης 0.038μ.ΥΕ ΙΙΙΒ1 (Mountjoy 1994, 109, εικ. 123).

67. Ραμφόστομη πρόχους (FS 145), ελλιπής σε ορισμένα σημεία του σώματος (ΑΕ 6935). Σχήμα σφαιρικό (**Εικ. 530**). Στενός, κοίλος λαιμός, με πλαστική ταινία στη βάση του και κοντή ραμφόστομη προχοή. Λαβή ταινιωτή. Βάση δακτυλιόσχημη. Βαφή καστανή. Ολόβαφη λαβή, με ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή της άνω επιφάνειάς της. Ίχνη γραπτών ταινιών στο στόμιο, κάτω από τη ραμφόστομη προχοή, στο μέσον και στη βάση του λαιμού. Στον ώμο ίχνη γραπτών στιγμών και ταινιωτής διακόσμησης. Επιφάνεια με απολεπίσεις, αρκετά φθαρμένη. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 10YR 3/2. Ύψος 0.224μ., διάμ. σώμ. 0.184μ., διάμ. βάσης 0.075μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Mountjoy 1994, 81, εικ. 88,1).

68. Ειδώλιο τύπου Ψ, ελλιπές ως προς την κεφαλή, αποκεκρουμένο στα άκρα των πτερυγίων και σε σημεία της δισκοειδούς βάσης (ΑΕ 6938). Σώμα σχήματος ημισελήνου, στέλεχος ευθύ, σχετικά υψηλό, βάση δισκοειδή με κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της (**Εικ. 531**). Πλαστικά αποδοσμένο το στήθος. Διακόσμηση απολεπισμένη. Τρεις παράλληλες γραπτές ταινίες, χρώματος ανοικτού καστανού στην οπίσθια επιφάνεια του αριστερού πτερυγίου. Munsell πηλού 10 YR 8/2. Ύψος (μέγ. σωζ.) 0.072μ., μέγ. διάμ. στελέχους 0.029μ., μέγ. σωζ. πλάτος 0.030μ., διάμ. βάσης 0.031μ.ΥΕ ΙΙΙΒ1-Β2 (Τύπος Β κατά French).

69. Διπλό αγγείο αποτελούμενο από δύο αμφορίσκους (FS 325). Ο ένας ελλιπής σε τμήμα του λαιμού και σε σημεία του χείλους, ενώ ο δεύτερος συγκολλημένος κυρίως στο κατώτερο μέρος του σώματος (ΑΕ 6933). Σώμα σχετικά αμφικωνικό, βάση επίπεδη, λαιμός βραχύς, χείλος απλό, έξω νεύον (**Εικ. 532-533**). Στον ώμο δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές, αποκρουσμένες σε σημεία. Τα αγγεία ενώνονται στην κοιλιά με μια λωρίδα πηλού, στην οποία στηρίζεται η υπερυψωμένη επίπεδη λαβή. Επιφάνεια αγγείων ιδιαίτερα φθαρμένη, ίχνη καστανής βαφής στην άνω επιφάνεια της υπερυψωμένης λαβής, στη βάση του λαιμού του ενός αγγείου και στη βάση του δεύτερου αγγείου. Munsell πηλού 2.5 Y 8/2. Ύψος (μέγ. σωζ.) 0.044μ., διάμ. σώματος 0.060μ., διάμ. στομίου 0.033μ., διάμ. βάσης 0.035μ..ΥΕΙΙΙΓ (πιθανώς μέση, Mountjoy 1994, 176, εικ. 217,1).

Τάφος 4

70. Απιόσχημος πιθαμφορέας, συγκολλημένος και συμπληρωμένος, με απολεπίσεις και ιζήματα, κυρίως στην περιοχή του ώμου (ΑΕ 6903). Κάτω μέρος σώματος κωνικό-απιόσχημο, ώμος καμπύλος (**Εικ. 538**). Λαιμός κοίλος ψεύτικος, δίσκος λαβών κυρτός. Προχοή με προεξέχον χείλος μεγαλύτερης διαμέτρου από τον ψεύτικο λαιμό. Βάση δισκοειδής. Πλατιές γραπτές ταινίες στη βάση της προχοής, του ψεύτικου λαιμού και των λαβών. Εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή των λαβών. Σπείρα στο δίσκο των λαβών. Στον ώμο κυματοειδής γραμμή (FM 53). Στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος τρείς γραπτές ταινίες. Στο κατώτερο μέρος του σώματος και στην περιφέρεια της βάσης πλατιά γραπτή ταινία. Munsell αλειφώματος ≈ 2.5Y 8/3, βαφής 7.5YR 4/2 και 2.5YR 5/8. Ύψος 0.162 μ., διάμ. σώματος 0.164 μ., διάμ. χείλους προχοής 0.026μ., διάμ. βάσης 0,057μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β2. Το αγγείο μοιάζει με τον κωνικό-απιόσχημο

αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου (Mountjoy 1994,83, εικ. 91 FS 166), αν και είναι μικρότερου μεγέθους. Διαθέτει ωστόσο κάποια μορφολογικά χαρακτηριστικά από το αντίστοιχο της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, όπως η σπείρα στο δίσκο των λαβών και η έλλειψη πλαστικής ταινίας στη βάση του ψεύτικου λαιμού (Mountjoy 1994, 114). Ωστόσο δεν φέρει ομόκεντρους κύκλους στην κάτω επιφάνεια της βάσης, ούτε γραπτή ελλειψοειδή θηλιά, που περικλείει την προχοή και τον ψεύτικο λαιμό, όπως και τα ΥΕ ΙΙΙΒ1 παραδείγματα.

71. Ασκός, ακέραιος (FS 194), με απολεπίσεις μόνο στο χείλος του στομίου (ΑΕ 6909). Ακόσμητος (**Εικ. 539**). Σώμα σωληνοειδές, σχήματος ημισελήνου, στόμιο ελλειψοειδές με απλό χείλος. Λαβή ταινιωτή τοποθετημένη στη ράχη πίσω από το στόμιο. Το κάτω μέρος του σώματος ελαφρώς πεπιεσμένο, χωρίς σαφώς διαμορφωμένη βάση. Ανομοιογενή όπτηση. Munsell αλειφώματος 5YR 5/6, 2.5YR 5/6 και 7.5YR 5/6. Ύψος 0.072 μ., μήκος σώματος 0.104 μ., πλάτος σώματος 0.065 μ., πιθανότατα ΥΕ ΙΙΙΑ2 (καθώς ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου χρονολογείται μόνο από τα συνευρήματα, Mountjoy 1994, 87, εικ. 97).

72. Αμφορίσκος με πόδι, συγκολλημένος, και συμπληρωμένος (ΑΕ 6918). Ώμος επικλινής. Κάτω μέρος σώματος απιόσχημο, στέλεχος βραχύ, βάση δισκοειδή με κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της (**Εικ. 540, 541**). Λαβές κάθετες, επίπεδες. Βαφή αμαυρόχρωμη, κυμαίνεται στην κλίμακα του σκούρου καστανού έως καστανού. Εξωτερικά και εσωτερικά του χείλους πλατιά γραπτή ταινία. Η άνω επιφάνεια των λαβών ολόβαφη. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου πλατιά κυματοειδής ταινία. Στο κατώτερο μέρος του σώματος τέσσερις πλατιές γραπτές ταινίες διευθετημένες ανά δύο ζεύγη. Στο στέλεχος και στην περιφέρεια της δισκοειδούς βάσης πλατιά γραπτή ταινία. Στην επιφάνεια του αγγείου ίχνη λευκής ύλης και εγχαράξεις από τον κεραμικό τροχό. Munsell πηλού 2.5 Y 8/2, αλειφώματος 2.5Y 8/3, βαφής 2.5Y 3/2. Ύψος 0.191μ., διάμ. σώματος 0.155μ., διάμ. χείλους 0.096 μ., διάμ. βάσης 0.077μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

73. Τρίωτο αλάβαστρο, ακέραιο (FS 85). Σώμα βραχυστρόγγυλο, με βραχύ λαιμό και προεξέχον χείλος (ΑΕ 6921). Στον ώμο τρεις οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές (**Εικ. 542, 543**). Βάση επίπεδη. Χείλος και λαιμός εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφα. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου και μεταξύ των λαβών παράλληλα γραμμίδια. Πλατιά γραπτή ταινία στη βάση του λαιμού, ενώ στις βάσεις των λαβών ομάδα λεπτών γραπτών γραμμών. Στη βάση του αγγείου ομόκεντροι κύκλοι, στο κέντρο των οποίων ολόγραφος κύκλος. Munsell πηλού-αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5YR 5/8 και 7.5YR 4/3. Ύψος 0.084μ., διάμ. σώματος 0.108 μ., διάμ. χείλους 0.060-0.061 μ., διάμ. βάσης 0.028μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ2.

74. Ψευδόστομος αμφορέας, πεπιεσμένος (FS 178), ακέραιος (ΑΕ 6922). Πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα, όπου η διάμετρος είναι μεγαλύτερη από το ύψος (**Εικ. 544, 545**). Προχοή με έξω νεύον αποστρογγυλευμένο χείλος. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, ταινιωτή. Λαβές ολόβαφες μ' ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο των λαβών. Πλατιά ταινία στη βάση του ψεύτικου λαιμού και της προχοής, ενώ μια άλλη λεπτότερη στο χείλος της προχοής. Στον ώμο, μεταξύ των λαβών και της προχοής συνεχή ελλειψοειδή σχέδια με παραπληρωματικό την κυματοειδή γραμμή (FM 53). Στο διάστημα μεταξύ των λαβών και της προχοής το ίδιο σχέδιο σε δύο εκδοχές: μία απλή και μία διάστικτη με παραπληρωματικό την κυματοειδή γραμμή (FM 53). Στο σώμα μονές πλατιές γραπτές ταινίες πλαισιούμενες από ομάδες λεπτών ταινιών. Πηλός υποκίτρινος με σκουρόχρωμα εγκλείσματα. Munsell αλειφώματος 10YR 8/3, βαφής 2.5 YR 5/8. Ύψος 0.095μ., διάμ. σώματος 0.121-0.122μ., διάμ. χείλους προχοής 0.024μ., διάμ. βάσης 0.057μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 Νεώτερη (Mountjoy 1994, 85, εικ. 94, 2), καθώς φέρει ομόκεντρους κύκλους στο δίσκο των λαβών, ενώ τα

ΥΕΙΙΙΒ1 παραδείγματα φέρουν σπείρα. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης δεν υπάρχει διακόσμηση, ενώ οι ΥΕ ΙΙΙΒ ψευδόστομοι φέρουν ομόκεντρους κύκλους.

75. Κυλινδρικό αλάβαστρο, ακέραιο (FS 94), συγκολλημένο και μερικώς συμπληρωμένο (ΑΕ 6924). Σώμα κωδονόσχημο, υψηλό, ελαφρώς κοίλο, με επικλινή ώμο (**Εικ. 546, 547**). Λαιμός βραχύς με επικλινές έξω νεύον χείλος. Στον ώμο τρεις οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές, εκ των οποίων η μία αποκεκρουμένη. Βάση κυρτή ελαφρώς ταινιωτή. Λαβές ολόβαφες. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου ενάλληλα παράλληλα γραμμίδια, κάθετα (FM 19). Στο σώμα, στο σημείο ένωσής του με τον ώμο και στο κατώτερο τμήμα του αγγείου, ομάδες λεπτών γραπτών ταινιών πλαισιούμενες από μονές γραπτές ταινίες. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης σπείρα. Στο χείλος και σε σημεία του λαιμού λευκές επικαθίσεις και ρηγματώσεις. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5Y 8/2, βαφής 2.5Y 3/1. Ύψος 0.115μ., διάμ. σώματος 0.140-0.141μ., διάμ. χείλους προχοής 0.098μ., διάμ. βάσης 0.157μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ. Mountjoy 1994, 79).

76. Πεπιεσμένος ψευδόστομος αμφορέας (FS 180), με ελαφρώς καμπύλο ώμο (ΑΕ 6931). Βραχύς και στενός ψεύτικος λαιμός. Δίσκος των λαβών επίπεδος. Προχοή βραχεία και στενή με απλό χείλος. Βάση ελαφρώς κυρτή, ταινιωτή (**Εικ. 548**). Στο δίσκο των λαβών ομόκεντροι κύκλοι, με τον κεντρικό κύκλο κενό. Λαβές ολόβαφες μ' ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Γραπτή ταινία στη βάση του ψεύτικου λαιμού, της προχοής καθώς και στο χείλος της προχοής. Στον ώμο διάστικτες πορφύρες (FM 23). Στο κάτω μέρος του σώματος ομάδα λεπτότερων ταινιών πλαισιούμενη από γραπτή πλατιά ταινία. Στην επιφάνεια του αγγείου ίχνη λευκής ύλης. Munsell αλειφώματος 5Y 7/2, βαφής 7.5YR 3/1 με πιο ανοικτές αποχρώσεις από φθορά όπως 7.5YR 5/4. Ύψος 0.063μ., διάμ. σώματος 0.083μ., διάμ. προχοής 0.014μ., διάμ. βάσης 0.038μ., ΥΕΙΙΙΑ2 Νεότερη (βλ.Mountjoy 1994, 85, εικ. 94,2 ως προς το σχήμα και Mountjoy 1994, 84, εικ. 93,1 ως προς τη διακόσμηση του ώμου).

77. Αλάβαστρο (FS 145), ακέραιο (ΑΕ 6936). Σχήμα βραχυστρόγγυλο με κοντό λαιμό και μικρό επικλινές χείλος (**Εικ. 549**). Τρεις οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές στον ώμο, εκ των οποίων η μία αποκεκρουμένη. Βάση επίπεδη. Ολόβαφες οι λαβές και ο λαιμός. Στην άνω επιφάνεια του χείλους εξηρημένη ταινία. Στη βάση του λαιμού και των λαβών διπλή γραπτή ταινία. Στη στενή διακοσμητική ζώνη του ώμου παράλληλα γραμμίδια (FM 19). Ο λαιμός και το στόμιο ελαφρώς στρεβλωμένα. Munsell πηλού 10YR 8/2, επιφάνειας 10YR 8/1, βαφής 10YR 8/2 και 2.5YR 4/6. Ύψος 0.046μ., διάμ. σώματος 0.062 μ., διάμ. στομίου 0.045μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

78. Ακέραιο αμφικωνικό σφονδύλι από στεατίτη, ιώδους χρώματος (ΑΕ 6939). Διαμπερή οπή κατά τον κάθετο κυκλικής διατομής άξονά του. Ύψος 0.012μ., μέγιστη διάμ. 0.018μ., διάμ. ελάχιστη 0.007μ., διάμ. οπής 0,004μ.

79. Ψήφος από υπόλευκη φαγεντιανή, σχήματος σωληνίσκου (ΑΕ 6940). Διαμπερή οπή ανάρτησης κυκλικής διατομής. Αποκεκρουμένη στα άκρα της. Μήκος (μέγιστο σωζ.) 0. 061μ., διάμ. 0.005μ.

80. Ακέραιο αμφικωνικό σφονδύλι από μαύρο στεατίτη (ΑΕ 6941). Διαμπερή οπή κατά τον κάθετο κυκλικής διατομής άξονά του (**Εικ. 550**). Ύψος 0.014μ., μέγ. διάμ. 0.023μ., ελάχιστη διάμ. 0.009μ.

81. Ψήφος από φαγεντιανή, χρώματος ανοικτού καστανού, σχήματος σωληνίσκου (ΑΕ 6942). Διαμπερή οπή ανάρτησης κυκλικής διατομής, Στην εξωτερική

επιφάνεια εγχαράξεις σε ισομεγέθεις δακτυλίους. Μήκος 0.014μ., διάμ. 0.004μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.001 μ.

82. Τέσσερις χάνδρες από κυανή υαλόμαζα, πεπιεσμένου σφαιρικού σχήματος (ΑΕ 6943α-δ). Υλικό με φλεβώσεις ανοικτού και σκουρόχρωμου κυανού σε σημεία (**Εικ. 551**). Κυκλικής διατομής οπές ανάρτησης. Σε σημείο της επιφάνειας της 6943 α οπή. Ύψος 0.007 έως 0.011μ., διάμ. 0.008μ. έως 0.013μ.

83. Χάνδρα πεπιεσμένου αμφικωνικού σχήματος από φαγεντιανή ανοικτού κυανού χρώματος (ΑΕ 6944 α). Στην επιφάνεια εγχαράξεις, διατεταγμένες ακτινωτά. Ύψος 0.009μ., διάμ. 0.017μ.

84. Ψήφος από μελανή υαλόμαζα σχήματος ορθογωνίου, αποκεκρουμένη στο ένα άκρο της (ΑΕ 6944 β). Τα άκρα της αναδιπλώνονται στο εσωτερικό σχηματίζοντας ημικυλίνδρους, στην άνω επιφάνεια των οποίων εγχαράξεις τους διαχωρίζουν σε ίσα μέρη. Μεταξύ των ημικυλίνδρων κωνική, ανάγλυφη σπείρα. Στον ένα ημικύλινδρο διαμπερή οπή ανάρτησης κυκλικής διατομής. Μέγ. σωζ. μήκος 0.013μ., πλάτ. 0.008μ., πάχος 0.005μ.

85. Χάνδρα βολβοειδούς σχήματος με κυκλική οπή ανάρτησης κατά τον οριζόντιο άξονά της (ΑΕ 6944 γ). Μήκος 0.0015μ., διάμ. 0.008μ.

Τάφος 5

86. Ακέραιο θήλαστρο (ΜΚ 6900). Σώμα σφαιρικό-απιόσχημο (FS 160). Λαβή πλατιά καλαθόσχημη, κατακόρυφη, υψωμένη πάνω από το χείλος, κάθετα στον άξονα της προχοής (**Εικ. 555**). Προχοή σωληνωτή, στενούμενη προς το άκρο της σχηματίζοντας γωνία 45° με τη βάση. Λαιμός σχετικά υψηλός, με πλαστική ταινία στη βάση του και αποστρογγυλεμένο χείλος. Βάση επίπεδη, διευρυμένη. Ίχνη ερυθρής βαφής στο χείλος. Διπλή γραπτή ταινία στο λαιμό. Διπλή καστανέρυθρη ταινία στο σώμα. Το κατώτερο μέρος του σώματος ακόσμητο. Γραπτή ταινία στο μέσο και στη βάση της προχοής. Στο ύψος του ώμου διακοσμητική ζώνη με τρεις οριζόντιες διάστικτες πορφύρες (FM 23). Ανομοιογενή όπτηση. Munsell αλειφώματος 10YR 8/2, βαφής 7.5 YR 3/2 και 2.5YR 4/8. Ύψος 0.133μ.-0.135μ., ύψος με τη λαβή 0.186μ., διάμ. σώματος 0.121μ., διάμ. χείλους 0.061 μ., διάμ. βάσης 0.045μ., ΥΕ IIIA2 (βλ.Mountjoy 1994, 82, εικ. 90).

87. Ταινιωτή πρόχους ακέραια (μεσαίου μεγέθους FS 110). Σώμα σφαιρικό με υψηλό ευρύ λαιμό και αποστρογγυλευμένο χείλος (ΜΚ 6912). Λαβή ελαφρά υπερυψωμένη, κάθετη κυκλικής διατομής (**Εικ. 556**). Βάση επίπεδη. Καστανή γραπτή ταινία στο χείλος, στη βάση του λαιμού και στην άνω επιφάνεια της λαβής. Στο ύψος της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματος διπλή γραπτή καστανού χρώματος ταινία. Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/2, βαφής 10YR 3/2, 4/3. Ύψος 0,139μ., διάμ. σώματος 0,120μ., διάμ. χείλους 0.075μ., διάμ. βάσης 0.060μ., ΥΕ IIIB1 (Mountjoy 1994, 106, εικ. 120. Ως προς τη διακόσμηση πρβλ. Mountjoy 1994, 107, εικ. 121, 1).

88. Θήλαστρο συγκολλημένο, ελλιπές σε ορισμένα σημεία του σώματος (ΜΚ 6913). Σώμα κωνικό. Λαιμός βραχύς με προεξέχον χείλος (**Εικ. 557**). Λαβή καλαθόσχημη, πάνω από το στόμιο, στον άξονα της προχοής. Κοντή, σωληνωτή προχοή, σε γωνία 45° με το σώμα του αγγείου. Χείλος αποστρογγυλευμένο. Βάση επίπεδη. Ίχνη ταινιωτής διακόσμησης στο σώμα. Στο λαιμό ίχνη μελανής

βαφής σε ελάχιστα σημεία, ενώ στο εσωτερικό του ίχνη λευκού επιχρίσματος. Ίχνη μελανής βαφής στην άνω επιφάνεια της καλαθόσχημης λαβής. Munsell αλειφώματος 5YR 6/8 (σ' ένα πιο σκούρο τόνο). Ύψος 0.181 μ., ύψος με τη λαβή 0.220μ., διάμ. σώμ. 0.145μ., διάμ. χείλους 0.099-0.102μ., διάμ. βάσης 0.057-0.059μ., πιθανώς ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Τάφος Αριστομένη

89. Αμφορέας (ΑΕ 4799). Συμπληρωμένος σε τμήμα του λαιμού και του χείλους (**Εικ. 565, 566**). Σώμα ωοειδές με επικλινή ώμο (FS 58). Λαιμός υψηλός κοίλος με κοντό επικλινές χείλος. Δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές στην κοιλιά. Βάση υψωμένη ταινιωτή. Στη ζώνη του ώμου δύο αποφύσεις. Λαιμός και χείλος ολόβαφα. Βάση άβαφη. Διακόσμηση ταινιωτή. Στο ύψος των λαβών παχιά, άβαφη ζώνη με διακόσμηση οριζοντίως επαναλαμβανόμενου άνθους, παρεμφερές μοτίβο θύσανου (FM 72). Munsel πηλού 5YR 7/6, αλειφώματος 10 YR 8/4, βαφής 10R 5/8 στο πιο ανοικτό και 10YR 5/1 στο σκούρο. Ύψος 0.33μ., διάμ. βάσης 0.11μ., διάμετρος σώματος 0.34μ. ΥΕ ΙΙΙΓπρώιμη/μέση.

90. Προχοΐδιο (FS 115). Ελλιπές σε μεγάλο μέρος του σώματος και της μιας λαβής (**Εικ. 567-569**). Σώμα σφαιρικό με επικλινή ώμο. Κοντός, κοίλος λαιμός. Βάση δακτυλιόσχημη. Στόμιο ολόβαφο εσωτερικά. Ταινία κάτω από το χείλος καθώς και στη βάση του λαιμού. Στον ώμο ομόκεντρα τόξα. Τρεις ταινίες στο άνω μέρος του σώματος και μία πλατιά στο κάτω μέρος. Βάση άβαφη. Munsel πηλού 10R 8/3, βαφής 10R 5/1 στο πιο σκούρο, 6/8 στο πιο ανοικτό. Ύψος 0.089μ., μέγιστη διάμετρο 0.075μ., διάμετρος στομίου 0.033μ., διάμετρος βάσης 0.038μ. ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη/μέση.

91. Αμφορίσκος (FS 59), σωζόμενος κατά το ήμισυ. Ελλιπής ως προς το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, τη μια λαβή καθώς και το στόμιο (**Εικ. 570**). Σχήμα σφαιρικό με επικλινή ώμο. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα και λαβή ολόβαφα. Εξηρημένη ταινία με κυματοειδή γραμμή (FM 53) στο ύψος του ώμου. Βάση άβαφη. Munsel πηλού 10YR 8/2, βαφής 5YR 4/1. ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερη.

92. Κάλαθος (FS 291), σωζόμενος κατά το ήμισυ, συγκολλημένος σε ορισμένα σημεία του σώματος (**Εικ. 572**). Σώμα κωνικό με κοίλες πλευρές και επίπεδο επικλινές χείλος. Βάση επίπεδη. Επί του χείλους ζεύγος κυκλικής διατομής λαβών. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Εξηρημένη ταινία στην εσωτερική πλευρά της βάσης. Εγκάρσιες γραμμές στο χείλος και τη λαβή. Σωζόμενο ύψος 0.079μ. Munsel πηλού 10R 8/3, βαφής 10R 5/1 στο σκούρο, 10R 6/6 στο πιο ανοικτό.

93. Έξι χρυσά πλακίδια του τύπου διπλού ναυτίλου. Τα δύο όστρεα ενωμένα με τις βάσεις τους δημιουργούν καρδιόσχημο, το οποίο μαζί με τα πλοκάμια που το πλαισιώνουν εγγράφεται σε ένα ορθογώνιο. Από την κορυφή του καρδιόσχημου ξεκινούν δεξιά και αριστερά έξι πλοκάμια τα οποία κυρτώνονται συμμετρικά και καταλήγουν σε έλικα με κυκλικό οφθαλμό. Μέγιστη διάμετρος πλακιδίων 0.015μ.

94. Σφραγίδα από υαλόμαζα αποκεκρουμένη, αρκετά φθαρμένη με αποτέλεσμα να μη διακρίνεται η παράσταση (ΑΕ 4561). Μέγιστη διάμετρος 0.018μ.

95. α) Τύπος φύλλου κισσού με προσθέματα από υαλόμαζα. Στη βάση του φύλλου τρίγωνα αντικρυστά με καμπύλες πλευρές, μέγιστη διάμετρος 0.012μ. β) εννέα χάντρες από υαλόμαζα τύπου σταγόνας, μέγιστη διάμετρος 0.09μ. γ) πλακίδια από υαλόμαζα του τύπου διπλού ναυτίλου, μέγιστη διάμετρος 0.016μ. (**Εικ. 578**).

Τάφος Πύλας

96. Ακέραιο κυλινδρικό αλάβαστρο (ΑΕ 6703). Κυλινδρικό σώμα με επικλινή ώμο (FS 94). Λαιμός κοντός με απεστρογγυλευμένο χείλος (**Εικ. 585**). Λαβές οριζόντιες κυκλικής διατομής. Βάση ελαφρώς κυρτή. Ο λαιμός, το χείλος και οι λαβές ολόβαφες. Στο ύψος των ώμων κάθετα γραμμίδια (FM 64), διπλή ταινία στο κάτω μέρος του σώματος. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι. Ελαφρές αποκρούσεις στο χείλος. Οι δύο λαβές αποκεκρουμένες. Munsell πηλού 7.5YR 7/4, βαφής 7.5YR 3/1 και με χρωματική διαβάθμιση 2.5 YR 6/8, 5/8. Ύψος 0.049μ., διάμ. χείλους 0.038μ., διάμ. βάσης. 0.068μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 79, FS 94).

97. Κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 94), ακέραιο (ΜΚ 6704). Αποκρούσεις στο χείλος και στη μια λαβή. Σώμα κυλινδρικό με επικλινή ώμο (**Εικ. 586**). Στον ώμο τρεις οριζόντιες κυλινδρικής διατομής λαβές. Βάση ελαφρώς κυρτή. Λαιμός και λαβές ολόβαφοι. Στο ύψος των ώμων τριπλή κυματοειδή γραμμή. Στο κάτω μέρος του σώματος εννέα παράλληλες γραπτές ταινίες. Κάτω επιφάνεια βάσης ακόσμητη. Munsell πηλού 10YR 7/4, βαφής 5YR 3/3 και στο πιο ανοικτό 2.5YR 5/8. Ύψος 0.07μ., διάμ. βάσης 0.088μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 79, FS 94).

98. Κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 94), ακέραιο (ΑΕ 6705). Σώμα κυλινδρικό με επικλινή ώμο. Λαιμός κοντός, ολόβαφος, χείλος επικλινές (**Εικ. 587**). Στον ώμο τρεις οριζόντιες, ολόβαφες, κυλινδρικής διατομής λαβές. Βάση ελαφρώς κοίλη. Στο ύψος του ώμου δικτυωτό (FM 57). Διπλή γραπτή ταινία μεταξύ λαιμού και γραπτής ζώνης του ώμου. Στο κατώτερο μέρος του σώματος διπλή γραπτή ταινία. Η κάτω επιφάνεια της βάσης ακόσμητη. Munsell πηλού 10YR 7/3, βαφής 7.5YR 2.5/1 και 5YR 5/6 με χρωματικές διαβαθμίσεις. Ύψος 0.085μ., διάμ. βάσης 0.107μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Mountjoy 1994, 79, FS 94)-ΥΕ ΙΙΙΒ1 (βλ.Mountjoy 1994, 106, FS 94).

99. Φλασκί ‘‘κάθετου τύπου’’ (FS 189) συγκολλημένο (ΑΕ 6708). Σώμα σφαιρικό, αποτελούμενο από δύο φιάλες (**Εικ. 588**). Λαιμός στενός, σχετικά υψηλός με επικλινές χείλος, λαβές επίπεδες, ολόβαφες με εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Βάση δακτυλιόσχημη. Ολόβαφα το χείλος και το άνω τμήμα του λαιμού. Στη βάση του λαιμού πλατιά ταινία. Στην κοιλιά κάθετοι ομόκεντροι κύκλοι, ενώ στις πλαϊνές μετόπες U-σχημο (FM 45). Munsell πηλού 5YR 6/6, επιφάνειας 7.5 YR 8/3, βαφής 7.5YR 3/2 (σκούρα απόχρωση) και 2.5YR 5/8 (ανοικτή απόχρωση). Ύψος 0.131μ., διάμ. βάσης 0.033μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (βλ.Mountjoy 1994, 86, εικ. 95).

100. Ακέραιος ψευδόστομος αμφορέας μικρού μεγέθους (ΑΕ 6706). Αποκεκρουμένος ως προς το στόμιο, συγκολλημένος από πολλά τμήματα. Σώμα σφαιρικό (**Εικ. 589**). Ψεύτικος λαιμός κοίλος με πλαστική ταινία στη βάση του. Λαβές ολόβαφες μ’ ένα εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Πλήρης ολόβαφος κύκλος περιβαλλόμενος από γραπτή ταινία στο δίσκο των λαβών. Πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού καθώς και στο χείλος και τη βάση της προχοής. Βάση δακτυλιόσχημη. Στο ύψος του ώμου ενάλληλα γραμμίδια αγκιστροειδή (FM 19).

Στο σώμα ομάδες λεπτών γραμμών πλαισιωμένες από μονές πλατιές ταινίες. Munsell πηλού 5YR 6/6, βαφής 5YR 3/2 (σκούρα απόχρωση) και 2.5YR 5/8 ανοικτή απόχρωση. Ύψος 0.105μ., διάμ. βάσης 0.035μ., διάμ. σώματος 0.104μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Mountjoy 1994, 84, εικ. 93, FS 171).

101. Ακέραιο αμφοροειδές αγγείο. Τμήμα του χείλους αποκεκρουμένο και συγκολλημένο (ΑΕ 6714). Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς απιόσχημο (**Εικ. 590**). Χείλος έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο. Χείλος και λαιμός ελλειψοειδούς διατομής και ελαφρώς στρεβλωμένοι ως προς την κανονική διάμετρο. Η μία από τις δύο κάθετες λαβές τοποθετημένη σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από την άλλη. Βάση επίπεδη. Στην εξωτερική επιφάνεια, στις λαβές και στο εσωτερικό του λαιμού ίχνη μελανής βαφής. Πηλός κιτρινόφαιος με σκουρόχρωμα εγκλείσματα. Munsell πηλού 5Y 7/2, βαφής 10YR 3/1. Ύψος 0.145μ., μέγ. διάμ. χείλους 0.08μ., διάμ. βάσης 0.056μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

102. Υδρία, συγκολλημένη και συμπληρωμένη (ΑΕ 6723). Σώμα σφαιρικό με ψηλό λαιμό, χείλος επικλινές (**Εικ. 591-592**). Στη βάση του λαιμού ελαφρώς έξεργος δακτύλιος. Χείλος επικλινές. Λαβή κάθετη πλαισιωμένη από δύο οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές στην κοιλιά. Βάση επίπεδη, με διαμπερής οπή έκκεντρα τοποθετημένη. Βαφή καστανή. Πλατιά ταινία στο λαιμό πλαισιώνεται από λεπτότερες. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Στο σώμα εννέα κάθετα παράλληλα πλαίσια πληρούμενα από γωνιώδη ενάλληλα γραμμίδια. Μεταξύ των πλαισίων στη βάση του λαιμού και του αγγείου ενάλληλα τόξα, εκ των οποίων το εξωτερικό φέρει στιγμές. Στις λαβές αντικρυστές ταινίες με κάθετα γραμμίδια. Στη βάση τρεις στενές γραπτές ταινίες. Munsell αλειφώματος 2.5 Y 8/2, βαφής 10YR 3/1 (στο πιο σκούρο) και 10YR 5/4. Ύψος 0.174μ., διάμετρος χείλους 0.075μ., διάμετρος σώματος 0.148μ., διάμετρος βάσης 0.035μ., διάμετρος οπής βάσης 0.007μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

103. Αβαφη μόνωτη κύλικα (FS 267). Σώμα τροπιδωτό, χείλος έξω νεύον, αποστρογγυλευμένο, λαβή επίπεδη, ελαφρώς υπερυψωμένη (ΑΕ 6709). Στέλεχος σχετικά χαμηλό, βάση επίπεδη με ελαφρά κοίλανση στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς της (**Εικ. 593**). Munsell πηλού 2.5YR 6/2. Ύψος 0.111μ., διάμετρος χείλους 0.113μ., διάμετρος βάσης 0.068μ. ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1.

104. Δίωτη άβαφη κύλικα (FS 264), ελλιπής ως προς τη μια λαβή (ΑΕ 6710). Χείλος έξω νεύον, ελαφρώς απεστρογγυλευμένο (**Εικ. 594**). Σώμα βαθύ ημισφαιρικό. Λαβές κάθετες ταινιωτές. Βάση επίπεδη, με ελαφρά κοιλότητα στο κέντρο της κάτω επιφάνειας της. Απολεπίσεις στο χείλος, στη λαβή, στο σώμα και τη βάση. Το αγγείο στρεβλωμένο ελαφρώς ως προς την κανονική διάμετρο του χείλους του και ως προς τον κάθετο άξονά του. Munsell πηλού 10YR 7/3. Ύψος 0.152μ., μέγ. διάμ. χείλους 0.128μ., μέγ. διάμ. βάσης 0.077μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

105. Ακέραιη, ακόσμητη, κυαθόμορφη κύλικα (goblet, FS 268), (ΑΕ 6712). Στο χείλος και σε τμήματα της βάσης αποκρούσεις (**Εικ. 595**). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο. Σώμα βαθύ, ημισφαιρικό. Στέλεχος πολύ χαμηλό. Λαβές κάθετες ταινιωτές. Βάση ελαφρώς κοίλη. Στην εξωτερική επιφάνεια εγχαράξεις από τον κεραμικό τροχό. Munsell πηλού 10R 6/8. Ύψος 0.115μ., διάμ. χείλους 0.125μ., διάμετρος βάσης 0.062μ., ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

106. Έξι χάντρες από φαγεντιανή (ΑΕ 6715 α-στ), (**Εικ. 596**) α) Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος υπόλευκου, αμφικωνικού σχήματος (μήκων). Εγχαράξεις στην επιφάνεια από το ένα ως το άλλο άκρο της οπής ανάρτησης, διάμ. 0.017μ., πάχ. 0.009μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ., β) Χάνδρα από φαγεντιανή υπόλευκου χρώματος, σχήμα μήκωνος αμφικωνικό. Στην επιφάνεια εγχαράξεις

από το ένα ως το άλλο άκρο της οπής ανάρτησης. διάμετρος 0.011μ., πάχος 0.009 μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ., γ) χάνδρα από φαγεντιανή υπόλευκου χρώματος και σφαιρικού σχήματος. Διάμ. 0.014μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0,003μ., δ)Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος υπόλευκου, σφαιρικού σχήματος. Διάμ. 0.017μ., πάχος 0.012μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ., ε) Χάνδρα από φαγεντιανή, υπόλευκου χρώματος, σφαιρικού πεπιεσμένου σχήματος. Διάμ. 0.014μ., πάχ. 0.012μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ. στ) Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος υπόλευκου, κυλινδρικού σχήματος. Επιφάνεια με ιζήματα. Διάμ. 0.011μ., μήκ. 0.022 μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ

107. Έξι χάνδρες από φαγεντιανή (ΜΚ 6716 α-στ), (**Εικ. 596**) α) Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου. Σχήμα κυλινδρικό. Η διάμετρος μειώνεται προς τα άκρα της οπής ανάρτησης. Εγχαράξεις στην επιφάνεια ως προς τον άξονά της. Μήκ. 0.015μ., μέγ. διάμ. 0.007μ., ελάχ. διάμ. 0.004μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ., β) χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου, ατρακτοειδούς σχήματος. Στις πλευρές εγχαράξεις, που δημιουργούν δύο ισοσκελή αντικριστά τρίγωνα, χωρίς σημείο επαφής ως προς τη βάση τους. Μήκ. 0.016μ., μέγ. πλάτ. 0.009μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ., γ) χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου, ατρακτοειδούς σχήματος. Στις πλευρές εγχαράξεις, που δημιουργούν δύο ισοσκελή αντικριστά τρίγωνα, χωρίς σημείο επαφής ως προς τη βάση τους. Μήκ. 0.017μ., μέγ. πλάτ. 0.009μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ., δ) Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου, ατρακτοειδούς σχήματος (**Εικ. 596**). Στις πλευρές εγχαράξεις, που δημιουργούν δύο ισοσκελή αντικριστά τρίγωνα, χωρίς σημείο επαφής ως προς τη βάση τους. Μήκ. 0.017μ., μέγ. πλάτ. 0.011μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ., ε) χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου, ατρακτοειδούς σχήματος. Στις πλευρές εγχαράξεις, που δημιουργούν δύο ισοσκελή αντικριστά τρίγωνα, χωρίς σημείο επαφής ως προς τη βάση τους. Μήκος 0.016μ., μέγ. πλάτ. 0.009μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ., στ) Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος κυανού του κοβαλτίου, ατρακτοειδούς σχήματος. Στις πλευρές εγχαράξεις, που δημιουργούν δύο ισοσκελή αντικριστά τρίγωνα, χωρίς σημείο επαφής ως προς τη βάση τους. Μήκ. 0.016μ., μέγ. πλάτ. 0.009μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.002μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

108. Χάνδρα από φαγεντιανή, χρώματος υπόλευκου (ΑΕ 6717). Σχήμα δισκοειδές (**Εικ. 596**). Στην περιφέρεια κάθετες εγχαράξεις. Επιφάνεια αποκεκρουμένη σε ένα σημείο. Διάμ. 0.022μ., πάχ. 0.006μ., διάμ. οπής ανάρτησης 0.003μ. ΥΕ ΙΙΙΑ-Β.

ΜΑΔΕΝΑ

109. Αμφορίσκος μερικώς συμπληρωμένος στη μία λαβή, σε τμήμα του χείλους και του λαιμού καθώς και σε μικρό τμήμα της βάσης (ΑΕ 265). Σώμα κωνικό (**Εικ. 597**). Λαβές οριζόντιες δακτυλιοειδείς προσαρμοσμένες στον ώμο. Λαιμός μετρίως υψηλός, χείλη ισχυρά έξω νεύοντα. Βάση κοίλη εσωτερικά. Διακόσμηση καστανέρυθρη εξίτηλη. Λαιμός, λαβές και κάτω μέρος σώματος ολόβαφα. Εξηρημένη ταινία στο χείλος. Στον ώμο τριγωνίδια ορθά και αντίστροφα πληρούμενα από παράλληλες λοξές γραμμές. Στη βάση του λαιμού γραπτή ταινία. Τρείς πλατιές γραπτές ταινίες στο ύψος της μεγαλύτερου διαμέτρου του σώματος. Γραπτή ταινία επίσης στη βάση του αγγείου. Munsell 10R 7/6, αλειφώματος 5YR 8/2, βαφής 5YR 4/1 (το πιο σκούρο) και 2.5YR 6/6 (στο πιο ανοικτό του), ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

110. Αμφοροειδής πρόχους, ακέραια, αποκρούσεις στην προχοή (ΑΕ 264). Σώμα απιόσχημο (FS 150). Λαιμός κοίλος, προχοή κοντή πλαισιωμένη από δύο κυκλικής διατομής λαβές (**Εικ. 598**). Βάση δακτυλιόσχημη με έντονη κοίλανση εσωτερικά. Ίχνη καστανέρυθρης βαφής στο σώμα του αγγείου. Munsell πηλού 10YR 8/2. Ύψος: 0.155 μ., διάμετρος βάσης 0.04μ., διάμετρος σώματος 0.102 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

ΜΕΛΙΓΑΛΑΣ (ΚΑΛΥΒΙΑ)

111. Αμφορίσκος (FS 28), ελλιπής σε τμήμα του λαιμού και του χείλους **(Εικ. 599).** Σώμα ευρύ κωνικό-απιόσχημο με κοντό κοίλο λαιμό και οριζόντιο επικλινές χείλος. Έχει τρεις οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές. Βάση διευρυμένη. Βαφή καστανομέλανη, εξίτηλη. Λαιμός, λαβές και βάση ολόβαφοι, το κάτω σώμα ταινιωτό. Στο άνω μέρος του σώματος φολίδες (FM 70). Munsell πηλού 2.5 Y 8/3, βαφής 10R 3/6. Ύψος 0.119μ., διάμετρος χείλους (εσωτερικό) 0.051μ., διάμετρος χείλους (εξωτερικό) 0.073μ., διάμετρος σώματος 0.12μ., διάμετρος βάσης 0.055μ. ΥΕ ΙΙΒ.

112. Αρτόσχημο αλάβαστρο (FS 82), συγκολλημένο από μεγάλα τεμάχια, λείπει η μία λαβή και μικρό τμήμα του χείλους **(Εικ. 600).** Σώμα πλατύ, πιεσμένο. Λαιμός ευρύς, κοντός, χείλος λεπτό νεύον. Βάση επίπεδη ελαφρώς κοίλη. Λαβές οριζόντιες κυκλικής διατομής. Βαφή αμαυρόχρωμη, εξίτηλη. Στον ώμο βραχώδες τοπίο (FM 32). Στο ύψος των λαβών εστιγμένος κύκλος (FM 27). Στην κάτω επιφάνεια της βάσης τροχός με κυματιστές ακτίνες. Munsell πηλού 2.5Y 8/3, βαφής 2.5 Y 3/1. Ύψος 0.042μ., διάμετρος σώματος 0.16μ., διάμετρος χείλους (εξωτερικό) 0.075μ., διάμετρος χείλους (εσωτερικό) 0.046μ. ΥΕ ΙΙΒ.

Β. ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΑΦΩΝ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΘΑΛΑΜΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
1	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Ακανόνιστος κυκλικός (εμβαδού 16.30 τ.μ.). Σωζόμενο ύψος οροφής 3.35μ.	Σχήματος τραπεζίου (μήκος 1μ., πλάτος 0.90-1.10μ.).	Σωζόμενο ύψος 1.70μ., πλάτος 0.85μ. (κάτω μέρος)	Μήκος 5μ., πλάτος 1.30μ.-1.60μ.	Ναι (δύο λάκκοι ανακομιδής)	Κόγχη, διαστάσεων 1×3μ. και ύψους 1.70μ., διαμορφώνεται στην ανατολική πλευρά του θαλάμου. Το άνω μέρος της οροφής έχει καταπέσει.
2	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Ημικυκλικός, ελαφρώς ελλειψοειδής με οδοντωτή εσοχή στη ΒΔ πλευρά του. Εμβαδόν 8.60 τ. μ.	Σχήματος τραπεζίου (μήκος 1.05μ., πλάτος 1.40μ.-1.15μ.)	Ύψος 1.80μ., πλάτος 1-0.70μ.	Μήκος 2.50μ., πλάτος 1.40μ.-1.70μ.	όχι	Στη δυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου είχε ανοιχθεί θύρα ορθογωνίου σχήματος, ύψους 1.60μ. και πλάτους 0.85-0.70μ., που οδηγούσε σε πλευρικό θάλαμο συνολικού εμβαδού 1.25 τ.μ. Η οροφή του κυρίως θαλάμου είναι διάτρητη (σωζόμενο ύψος 1.80μ.)
3	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Ακανόνιστος ελλειψοειδής, εμβαδού 5.30 τ.μ. Ύψος θαλάμου 1.70μ.	Μήκος 0.60μ., πλάτος 0.90μ.-1.12μ.	Ύψος 1.90μ.	Μήκος 4.50μ., πλάτος 1.15μ.,-1.50μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής επί του δαπέδου ταφικού θαλάμου, διαστάσεων 0.75μ.x0.35μ., βάθος 0.33μ.).	Στο δρόμο του τάφου εντοπίσθηκαν τα θεμέλια κτίσματος καθώς και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου της ύστερης αρχαιότητας. Το κτίριο αυτό πιθανόν να είχε καταστρέψει τη ξερολιθιά που έφραζε τη θύρα του τάφου καθώς και το άνω τμήμα των παραστάδων της θύρας.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
4	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Σχήματος τραπεζίου (εμβαδού 27 τ.μ.). Δίρριχτη οροφή, ύψους 4.10μ.	Τετράπλευρο, μήκος 3.20μ., πλάτος 1.30μ. (εσωτερικά).	Σχήμα ορθογώνιο, ύψος 2μ., πλάτος 1.25μ.	Ορατό μήκος 9-10μ. περίπου, πλάτος 2.25 μ. (στην είσοδο).	Ναι (ταφικός λάκκος, 2x1μ. και βάθους 1.40μ., στη ΝΔ πλευρά του κυρίως θαλάμου).	Έδρανο κατά μήκος της βόρειας πλευράς κυρίως θαλάμου (πλάτους 1μ., ύψους 0.45μ.). Θύρα σωζόμενου ύψους 1.80μ., πλάτους 0.97μ. στο μέσο της δυτικής πλευράς οδηγεί σε πλευρικό θάλαμο εμβαδού 8.90 τ.μ. Ο πλευρικός θάλαμος έχει σχήμα ορθογώνιο, οριζόντια οροφή, ύψους 2.15μ., ενώ χαμηλό έδρανο σχήματος Π, ύψους 0.16-0.18μ., διατρέχει τις τρεις πλευρές του.
5	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Ακανόνιστος ημικυκλικός, εμβαδού 20 τ.μ., κυρτή οροφή, ύψους 2.65μ.	Μήκος 1.30μ., πλάτος 1μ.	Ορθογώνιο σχήμα, ύψος 1.75μ. Φέρει αναθύρωση	Ορατό μήκος 7μ., πλάτος 2μ. (στην είσοδο).	Όχι	Στη ΒΔ πλευρά του κυρίως θαλάμου είχε ανοιχτεί δεύτερος θάλαμος ημικυκλικού σχήματος και εμβαδού 5.70 τ. μ. Ύψος θύρας πλευρικού θαλάμου 1.50μ., πλάτος 0.85μ.
6	Ελληνικά	Α-Δ (είσοδος στα Α)	Ορθογώνιος με ελαφρώς κυρτές πλευρές, εμβαδού 59 τ.μ., ύψος 4.70μ.	Μήκος 3.28μ.	Ύψος 3.23μ., πλάτος 1.20μ. Ύψος πρόσοψης 6.60μ.	Μήκος 23.30μ. πλάτος 2μ.-2.15μ.		Πλευρικός θάλαμος, εμβαδού 12.50 τ.μ. και ύψους 2.95 μ., είχε ανοιχθεί στη ΒΒΑ πλευρά του κυρίως θαλάμου. Στον πλευρικό θάλαμο οδηγούσε στόμιο μήκους 1.90μ. και πλάτους 1μ. (εξωτερικά) -1.15μ. (εσωτερικά). Λαξευτό έδρανο σε σχήμα κολοβού Π, ύψους 0.40μ. και πλάτους 0.80μ., περιθέει τη νότια, δυτική και βόρεια πλευρά του κυρίως θαλάμου. Ο κυρίως θάλαμος, όπως και ο πλευρικός, έχει δίρριχτη οροφή που ακουμπά σε πατούρα.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
7	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ακανόνιστος ελλειψοειδής, εμβαδού 13.20 τ.μ. Ελαφρώς κυρτή οροφή, ύψους 2μ.		Ύψος 2μ., μέγιστο πλάτος 1μ.	Μήκος 7.10μ., πλάτος 1.20μ.-2.03μ. Ύψος 1.70μ.	Όχι	Αποτύπωμα του εργαλείου λάξευσης σε σημεία του θαλάμου.
8	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ακανόνιστος ημικυκλικός, εμβαδού 6.50 τ.μ.	Μήκος 0.90μ., πλάτος 0.70μ.-0.85μ.	Σωζ. ύψος 1.07μ.	Μήκος 1μ., πλάτος 1.35μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής διαστάσεων 0.94×0.50μ. και βάθους 0.25μ.).	Η οροφή είχε καταπέσει στο εσωτερικό του θαλάμου (σωζ. ύψος οροφής 1.80μ.). Ο λάκκος ανακομιδής είχε ανοιχθεί πίσω από την είσοδο και παράλληλα προς τον κατά πλάτος άξονα του τάφου.
9	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Σχεδόν ημικυκλικός, εμβαδού 24.50 τ. μ.			Ορατό μήκος 8.80μ., πλάτος 2.20μ.	Ναι (αβαθής λάκκος ανακομιδής και τρεις ταφικοί λάκκοι, 1.90×0.80μ. βάθος 1.20μ., είχαν ανοιχθεί περιμετρικά του ταφικού θαλάμου).	Η έρευνα στο δρόμο και στο στόμιο του τάφου δεν ολοκληρώθηκε. Η οροφή του κυρίως θαλάμου είχε καταπέσει (σωζόμενο ύψος 3.70μ.). Αβαθής ορθογώνια κόγχη, 2.42x1μ. και ύψους 1.66 μ., είναι λαξευμένη στη δυτική πλευρά του τάφου. Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου χαμηλό άνοιγμα, ύψους 1.40μ., πλάτους 1.15μ. και πάχ. 0.90μ., οδηγεί σε ακανόνιστο ορθογωνίου σχήματος πλευρικό θάλαμο, διαστάσεων 4.50x2.45μ., ύψους 1,60 μ. και συνολικού εμβαδού 12. 30 τ.μ.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
10	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Σχεδόν κυκλικός, εμβαδού 9.25 τ.μ.	Μήκος 1.40μ., πλάτος 1-0.65μ. (εσωτερικά), 0.88-0.70μ. (εξωτερικά).		Μήκος 2.65μ., πλάτος 1.85μ-1. 40μ. Ύψος στην είσοδο 0.90μ.	Όχι	Η οροφή έχει καταπέσει (σωζόμενο ύψος θαλάμου 1.95μ.).
11	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Τετράπλευρος, εμβαδού 12.30 τ.μ. , ύψος κυρτής οροφής 3.10μ.	Μήκος 1.35μ., πλάτος 1.20μ.	Ορθογώνια, ύψος 2.40μ., πλάτος 1.18μ. Ύψος πρόσοψης 5.45μ.	Μήκος 10.25μ. πλάτος 2μ. - 2.35μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής 0.70×0.40 μ.).	Η θύρα έχει διαμορφωμένο κατώφλι, ύψους 0,06μ. εξωτερικά και 0.09 μ. εσωτερικά. Το υπέρθυρο απέχει 0.45 μ. από την οροφή.
12	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ορθογώνιος, εμβαδού 22.75 τ.μ., οροφή ελαφρώς κυρτή, ύψους 3.90μ.	Τετράγωνο, μήκος 1.53μ., πλάτος 1.53μ.	Ορθογώνια, ύψος 2.90μ., πλάτος 1.47μ. (μέσον), ύψος πρόσοψης 6μ.	Μήκος 14μ., πλάτος 2.60μ.-2.80μ.	Ναι (δύο λάκκοι ανακομιδών 0.50×0.25μ. βάθος 0.35μ. και 0.50×0.40μ. βάθος 0.25μ.)	Το υπέρθυρο απέχει 0.63μ. από την οροφή. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του θαλάμου είχε λαξευτεί σχήματος ορθογωνίου, μήκους 4.24μ., πλάτους 1.15μ. και ύψους 0.50μ.. Κυκλικές ή ορθογώνιες εκβαθύνσεις στην άνω επιφάνειά του

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
13	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ορθογώνιος, εμβαδού 18.20 τ. μ., οροφή δίρριχτη, ύψος θαλάμου 4.05μ.	Μήκος στομίου κυρίως θαλάμου 1.62μ., πλάτος 1.65μ.	Ορθογώνια με αναθύρωση. Ύψος 2.98μ., πλάτος 1.33μ. Επιστέφεται με ανάγλυφη ταινία. Ύψος πρόσοψης 5.93μ.	Μήκος 1.62μ., πλάτος 2.02-2.40μ.	Ναι (λάκκος παράλληλος προς τον κατά μήκος άξονα του τάφου, διαστάσεων 1.70×0.65μ., βάθος 0.31μ.).	Έδρανο κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κυρίως θαλάμου. Στη ΝΑ πλευρά του κυρίως θαλάμου πλευρικός θάλαμος τετράπλευρου σχήματος, συνολικού εμβαδού 7.70 τ.μ. Ύψος θύρας πλευρικού θαλάμου 1.84 μ., πλάτος 0.87-1,19μ. (στο εσωτερικό του πλευρικού θαλάμου). Οροφή ελαφρώς κυρτή, ύψους 2.07μ. Μήκος στομίου 0.97μ., πλάτος 0.92μ. στην είσοδο και 1.10μ.εσωτερικά
14	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Σχεδόν κυκλικός, εμβαδού 5.90 τ.μ.	Μήκος 1.10μ., πλάτος 0.80μ.-0.85μ.	Σωζόμενο ύψος θύρας 1μ., πλάτος 0.80μ.	Μήκος 4.80μ., πλάτος 1.67-2μ.	Όχι	Η οροφή και το ανώφλι της θύρας έχουν καταπέσει στο εσωτερικό του τάφου (σωζόμενο ύψος θαλάμου 1.55-2.15μ.).
15	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Δ)	Σχεδόν τετράγωνος, εμβαδού 48.50 τ.μ., οροφή ύψους 5.10μ.	Μήκος 3.25μ., πλάτος 1.40μ.	Ύψος 3.30μ., μέγ. πλάτος 1.45μ., φέρει αναθύρωση. Ύψος πρόσοψης 7.23μ.	Ορατό μήκος 9μ., πλάτος στην είσοδο 2.25μ.	Όχι	Έδρανο κατά μήκος της νότιας και βόρειας πλευράς του κυρίως θαλάμου. Πλευρικός θάλαμος τετράπλευρου σχήματος και κυρτής οροφής, ύψους 2.09μ., είχε ανοιχθεί στη ΒΒΑ πλευρά του ταφικού θαλάμου. Στον πλευρικό θάλαμο, συνολικού εμβαδού 4.75 τ.μ., οδηγούσε θύρα ύψους 1.69μ. και πλάτους 0.92μ.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
16	Ελληνικά	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ελλειψοειδής, εμβαδού 9.10 τ. μ., οροφή κυρτή, ύψος θαλάμου 1.90μ.	Μήκος 0.90μ., πλάτος 0.80-1μ.	Το άνω τμήμα της θύρας και η πρόσοψη φέρουν φθορές.	Μήκος 8.90μ., πλάτος 1.70μ. στην είσοδο, 1.10μ στην έξοδο. Μέγ. ύψος 2.20-2.30μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής, διαστάσεων 0.90×0.60μ. και βάθους 0.23μ., στο δρόμο του τάφου)	
17	Βολιμίδια (Ιδ. Ρήγα)	Α-Δ (με είσοδο Δ)	Ωοειδής, εμβαδού 10.15 τ. μ. Διαστάσεις 3.80×3.10μ., Ύψος θαλάμου 2.30μ.	Ακανόνιστο ορθογώνιο, μέγιστο μήκος 1.18μ., μέγιστο πλάτος 1.95μ.	Σχήμα τετράγωνο 1.20×1.20μ.	Ορατό μήκος 4.50μ., πλάτος 1.05μ. στην έξοδο, 1.05μ. στην είσοδο.	Ναι (Δύο ταφικοί λάκκοι παράλληλοι προς τον κατά μήκος άξονα του τάφου διαστάσεις 2.05×0.57μ., βάθος 0.73μ. (λάκκος Δ) και 1.075×0.40μ. βάθος 0.75μ. (λάκκος Ε) Ακανόνιστος λάκκος Α (1.75μ. ×0.50μ., βάθος 0.27μ.)	Δύο κόγχες ανακομιδών (κόγχες Α και Β), ελλειψοειδούς σχήματος, διαστάσεων 0.75×0.88μ. και 0.92×0.88μ. αντίστοιχα είχαν ανοιχθεί στην ΒΑ περιφέρεια του ταφικού θαλάμου. Άλλες δύο κόγχες (Δ, Γ), διαστάσεων 1.10×0.65μ. και 0.78×0.40μ. αντίστοιχα είχαν ανοιχθεί στο ΝΑ τόξο του τάφου. Ο άξονας του θαλάμου δε συμπίπτει με τον άξονα του δρόμου.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
18	Εγκλιανός (Τάφος Κ-3)	Β-Ν (με είσοδο Ν)	Ελλειψοειδής, εμβαδού 9.10 τ.μ.	Σχήμα τραπεζίου, εμβαδού 1.40 τ.μ.	Ύψος 1.85μ., πλάτος 0.87μ.-0.70μ.	Μήκος 9.40μ., πλάτος 2.20-1μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής διαμέτρου 0.47μ., βάθους 0.15μ.).	Η οροφή του θαλάμου είχε καταπέσει στο εσωτερικό του. Ο άξονας του θαλάμου δε συμπίπτει με τον άξονα του δρόμου.
19	Κάτω Ρούγα (Τάφος 1)	Β-Ν (με είσοδο Ν)	Ακανόνιστος τετράπλευρος, εμβαδού 13.27 τ.μ.	Ορθογώνιο, μήκος 1.40μ., πλάτος 0.80μ. εξωτερικά, 0.90μ. εσωτερικά.	Ορθογώνια, ύψους 1.65μ., πλάτους 0.90-0.80μ.	Μήκος 7.50μ., πλάτος 0.80-1.10μ.		Η οροφή είχε καταπέσει. Ύπαρξη τριών βόθρων στο δάπεδο του θαλάμου.
20	Κάτω Ρούγα (Τάφος 2)	Β-Ν (με είσοδο Ν)	Ελλειψοειδής, ακανόνιστος, εμβαδού 6.42 τ.μ.	Μήκος 0.90μ., πλάτος 0.65μ.	Έχει υποστεί φθορές	Μήκος 4.85μ., πλάτος 1.05μ.-1.20μ.		Η οροφή έχει καταπέσει στο εσωτερικό του θαλάμου (σωζόμενο ύψος οροφής 2.75μ.). Κόγχη είχε ανοιχθεί στη δεξιά πλευρά του δρόμου.
21	Κάτω Ρούγα (Τάφος 3)	ΒΑ-ΝΔ (με είσοδο ΝΔ)	Ακανόνιστος ελλειψοειδής, εμβαδού 8.96 τ.μ. Ύψος θαλάμου 3.15μ.			Μήκος 8.66 μ., πλάτος 1.10μ. στην είσοδο και 0.67μ. στην έξοδο.	Ναι (τρεις λάκκοι ανακομιδών βάθους 0.30μ., διαστάσεων 1.40x0.80μ., 1.30x0.55-0.70μ. και 1x0.45μ.).	Στενός κατωφερής δρόμος. Φθορές στην πρόσοψη και στο άνω μέρος της θύρας.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
22	Κάτω Ρούγα (Τάφος 4)	Β-Ν (με είσοδο Ν)	Ακανόνιστος ορθογώνιος, εμβαδόν 13.15 τ.μ., σωζόμενο ύψος 3μ.	Σχήμα τραπεζίου, μήκος 0.50μ., πλάτος 0.60μ (εξωτερικά) - 0.90μ. (εσωτερικά).	Έχει καταστραφεί	Μήκος 7μ., πλάτος 1.10μ. στην είσοδο, 0.90μ. στην έξοδο, ύψος 2.50μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής, με κατεύθυνση Α-Δ, διαστάσεις 1.02x0.80μ. και βάθος 0.16μ.).	Η οροφή είχε καταπέσει (σωζόμενο ύψος θαλάμου 3μ.). Δρόμος στενός κατωφερής. Η ξερολιθιά σωζόταν μέχρι ύψος 1.20μ.
23	Κάτω Ρούγα (Τάφος 5)	Β-Ν (με την είσοδο Ν)	Ακανόνιστος τετράπλευρος, εμβαδού 7.28 τ.μ.	Σχεδόν τετράγωνο, μήκος 0.80μ., μέγιστο πλάτος 0.90μ.	Έχει καταστραφεί	Μήκος 4.70μ., πλάτος 1-1.10μ. Ύψος 1.65μ.	Ναι (δύο λάκκοι ανακομιδής, ο πρώτος διαμέτρου 0.40μ.και βάθους 0.30μ., ο δεύτερος 1.50x0.30μ., βάθους 0.30μ.	Η οροφή του τάφου είχε καταπέσει στο εσωτερικό του (σωζόμενο ύψος 2.30μ.). Κόγχη, διαστάσεων 1.30x 1μ., είχε ανοιχθεί στη ΝΑ πλευρά. Η πρόσοψη του τάφου και τμήμα της δυτικής παραστάδας είχε καταστραφεί. Σώζεται το κάτω τμήμα της ξερολιθιάς.
24	Προάστιο	Α-Δ (με είσοδο Δ)	Ακανόνιστος ημικυκλικός, διαστάσεων 2.70×2.46μ., εμβαδού 6.10 τ.μ. Ύψος 1.55μ.			Μήκος 9.20μ., πλάτος 1.60-1.75 μ., ύψος 1.80μ.	Ναι (μικρός λάκκος ανακομιδής, διαστάσεων 0.40x0.28μ. και βάθους 0.15μ.).	Στα τοιχώματα του θαλάμου διακρίνονται αμυδρά τα ίχνη του εργαλείου λάξευσης.

Α/Α	Θέση	Προσανατολισμός	Θάλαμος	Στόμιο	Θύρα	Δρόμος	Λάκκοι	Παρατηρήσεις
25	Αριστομένης	ΒΔ-ΝΑ (με είσοδο ΒΔ)	Ακανόνιστος, ελλειψοειδής Διαστάσεων 2.60×2.10μ., εμβαδού 5.10 τ.μ. Η οροφή του σώζεται μέχρι ύψος 2.60μ.	Μήκος 0.70μ., πλάτος 1.15μ.	Έχει καταστραφεί	Μήκος 8.40μ., πλάτος 0.90-1.05μ., σωζόμενο ύψος 1.60μ.	Ναι (αβαθής λάκκος ανακομιδής, διαστ. 0.40×0.55 μ.).	Ο τάφος είχε μερικώς καταστραφεί από μηχανικό εκσκαφέα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης παρακείμενου αγροτικού δρόμου. Ο έντονα κατωφερής δρόμος έσωζε ξερολιθιά μέχρι ύψος 1μ. Οροφή και θύρα κατεστραμμένη. Τειχισμένη κόγχη, εμβαδού 2.20 τ.μ. είχε λαξευτεί στο ανατολικό τοίχωμα του δρόμου. Ο άξονας του δρόμου δε συμπίπτει με τον κατά μήκος άξονα του θαλάμου.
26	Πύλα	Α-Δ (με είσοδο Α)	Ελλειψοειδής, ακανόνιστος, εμβαδού 5.75μ. Ύψος 1.80μ.	Ορθογώνιο, μήκος 0.60μ., πλάτος 0.95μ.	Έχει καταστραφεί	Μήκος 3.45 μ., πλάτος 1.50-1.40μ., μέγιστο σωζόμ. ύψος 0.35μ.	Ναι (λάκκος ανακομιδής, διαστάσεων 0.80×0.60μ. και βάθους περίπου 0.30μ.).	Δρόμος επίπεδος. Η θύρα έσωζε το κάτω μέρος της ξερολιθιάς. Η πρόσοψή του τάφου είχε μερικώς καταστραφεί από μηχανικό εκσκαφέα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του αγροκτήματος.

ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ ΘΑΛΑΜΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ. ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ.

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
1	Ελληνικά	6 (τουλάχιστον) 2 άνδρες + 4 γυναίκες Δύο λάκκοι ανακομιδών				Συλημένος (Ψευδόστομος αμφορέας εντός λάκκου ανακομιδής)	ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΓ
2	Ελληνικά	3 (τουλάχιστον) 2 άνδρες + 1 ενήλικο άτομο				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ1
3	Ελληνικά	1 ανδρική (τουλάχιστον) Λάκκος ανακομιδής				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
4	Ελληνικά	4 (τουλάχιστον) 3 άνδρες+1 έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ
5	Ελληνικά	5 (τουλάχιστον) 1 άνδρας, μία γυναίκα, ένα ενήλικο άτομο, ένας έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΠΓ
6	Ελληνικά	3 + 2 ανακομιδές. 2 άνδρες, 2 παιδιά, 1 έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΠΓ

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
7	Ελληνικά	1 (τουλάχιστον) + 6 ανακομιδές. 2 άνδρες, 1 ενήλικο άτομο, 2 βρέφη, 1 παιδί, ένα άτομο νεαρής ηλικίας	Ύπτια	Προς τα δεξιά		Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΥΕΙΙΙΓ
8	Ελληνικά	5 (τουλάχιστον). 1 άνδρας, 3 ενήλικα άτομα, 1 έφηβος Λάκκος ανακομιδών				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΓ
9	Ελληνικά	Ταφή νεαρού αγοριού σε ταφικό λάκκο + 3 ανακομιδές. 1 άνδρας, 1 γυναίκα, 1 βρέφος, 1 έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
10	Ελληνικά	5 (τουλάχιστον) 1 άνδρας, 1 γυναίκα, 2 ενήλικα άτομα, 1 έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ
11	Ελληνικά	4 (τουλάχιστον) 1 άνδρας, 2 γυναίκες, 1 έφηβος				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ
12	Ελληνικά	2 (τουλάχιστον) Λάκκος ανακομιδών				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ
13	Ελληνικά	13 (τουλάχιστον) 2 άνδρες, 7 γυναίκες, 4 ενήλικα άτομα. Τμήμα κρανίου στην ανατολική στενή πλευρά του λάκκου			Το κρανίο και τα πόδια του νεκρού ακουμπούσαν σε βαθμίδα λαξευμένη στις στενές πλευρές του λάκκου	Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
14	Ελληνικά	1 + 10 ανακομιδές (6 άνδρες, 2 γυναίκες, 3 ενήλικα άτομα).	Εκτάδην	Προς τα αριστερά	Χέρια στην κοιλιά	Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ
15	Ελληνικά	9 (τουλάχιστον) 3 άνδρες, 3 γυναίκες, 2 ενήλικα άτομα, 1 παιδί	Συνεσταλμένη (οκλάζουσα)	Προς το στόμιο του τάφου	Λυγισμένα γόνατα	Συλημένος	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΓ
16	Ελληνικά	2 + ανακομιδές	Πλάγια συνεσταλμένη Ύπτια στάση	Στα νότια Στα ΝΔ	Άνω άκρα παράλληλα προς το σώμα	Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ

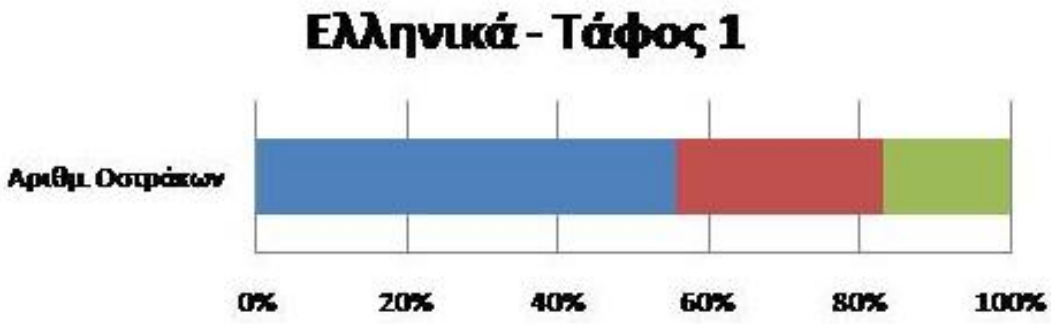
Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
17	Βολιμίδια (Τ. ιδιοκτ. Ρήγα)	5 + ανακομιδές (επιδαπέδιες και σε κόγχες). Ακανόνιστος λάκκος +2 ταφικοί λάκκοι. Ο ακανόνιστος λάκκος περιείχε στο άνω μέρος κρανίο και μικρό κύαθο και σε χαμηλότερο βάθος ακτέριστη ταφή. Ο ένας ταφικός λάκκος περιείχε δύο πρωτογενείς ταφές και ο άλλος μία.	Εκτάδην	Στο πλάι Στα ανατολικά Προς την έξοδο	Πόδια ελαφρώς ανοιγμένα. Άνω άκρα παράλληλα προς σώμα. Δεξί χέρι παράλληλο προς το σώμα, αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα τοποθετημένο στην κοιλιά	Ύψος μηρών Ύψος κεφαλιού Στο στήθος Στη λεκάνη	ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
18	Εγκλιανός (Τ. Κ-3)	Λάκκος ανακομιδής (1 άνδρας)				Σε σωρό στη δυτική πλευρά του θαλάμου Στην περιφέρεια του θαλάμου	ΥΕ ΙΙΙΑ1-Β
19	Κάτω Ρούγα (Τ.1)	Τουλάχιστον 6 (παιδικές ανακομιδές εντός βόθρων στο δάπεδο του θαλάμου)					ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β
20	Κάτω Ρούγα (Τ.2)	Ανακομιδή ενήλικου άνδρα στην ΒΑ πλευρά τάφου					ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β
21	Κάτω Ρούγα (Τ.3)	Ανακομιδές στην περιφέρεια του τάφου + 3 λάκκοι ανακομιδών				Στην περιφέρεια του τάφου Ανάμεσα στις ανακομιδές Σε λάκκο ανακομιδών (κύλικα και ψευδόστομος αμφορέας)	ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ

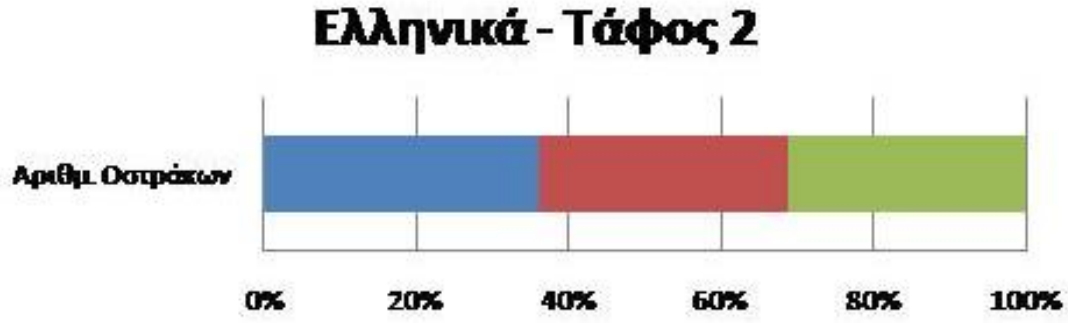
Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
22	Κάτω Ρούγα (Τ.4)	1 +σωρός οστών και κρανίων στη ΝΔ πλευρά θαλάμου. Ανακομιδές στην περιφέρεια θαλάμου + λάκκος ανακομιδής. Συνολικά: Τουλάχιστον 17 άτομα, ένα παιδί, ένας έφηβος, 5 άτομα νεαρής ηλικίας, 4 άτομα μέσης ηλικίας και 2 άτομα άνω των 45 ετών (6 άνδρες, 5 γυναίκες, 4 άτομα απροσδιόριστου φύλου)	Εκτάδην	Στα ανατολικά	Χέρια στην κοιλιά Κάτω άκρα σταυρωμένα στο κάτω μέρος	Στα πόδια Ανάμεσα στις ανακομιδές Στην περιφέρεια του θαλάμου Σε σωρό μαζί με οστά και κρανία στη ΝΔ γωνία του τάφου (τρίωτος πιθαμφορίσκος, ασκός, δύο λίθινα σφονδύλια και ψήφοι υαλόμαζας)	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
23	Κάτω Ρούγα (Τ. 5)	26 (τουλάχιστον) Σαρωμένα οστά και κρανία στην περιφέρεια του θαλάμου + λάκκοι ανακομιδών. Συνολικά: 23 (7 άνδρες, 11 γυναίκες, 5 απροσδιόριστου φύλου), τρεις έφηβοι και τρία παιδιά.				Συλημένος	ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ
24	Προάστιο	Ανακομιδές				Υψίποδες άβαφες κύλικες στο στόμιο του τάφου	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β

Α/Α	Θέση	Αρ. ταφών	Στάση νεκρού	Στάση νεκρού-Κρανίο	Στάση νεκρού-Τα άκρα	Θέση κτερισμάτων	Χρονολόγηση τάφου
25	Αριστομένης	Λάκκος ανακομιδής στο θάλαμο. Ανακομιδή σε κόγχη λαξευμένη στο δρόμο	Ο τάφος είχε καταστραφεί από εκσκαφικό μηχάνημα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του παρακείμενου δρόμου			Ο τάφος είχε καταστραφεί από εκσκαφικό μηχάνημα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του παρακείμενου δρόμου	ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΓ
26	Πύλα	Δύο λάκκοι ανακομιδής + ανακομιδές στην περιφέρεια του θαλάμου				Μεταξύ των οστών των ανακομιδών	

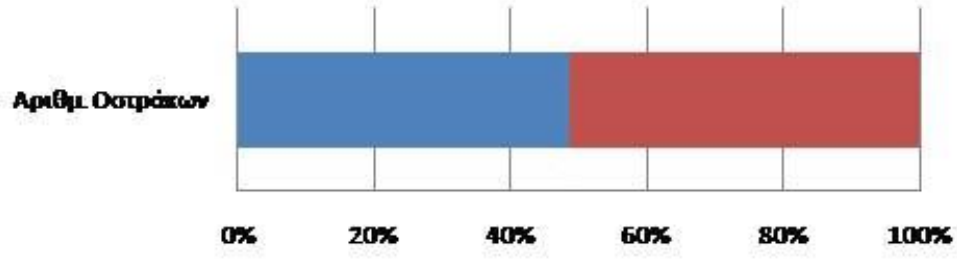

	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	10
Άβαφα	5
Χειροποίητα / Χονδροειδή	3

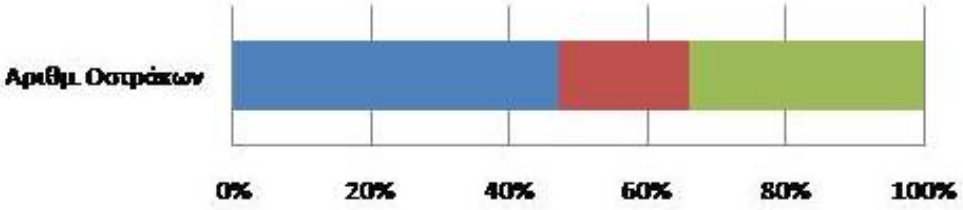
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	110
Άβαφα	100
Χειροποίητα / Χονδροειδή	95

Ελληνικά - Τάφος 3

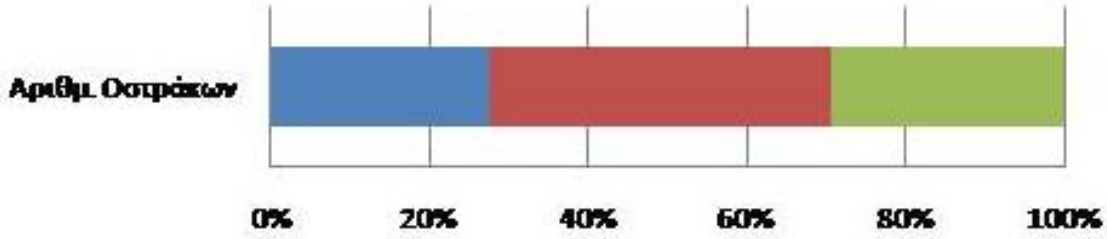
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	19
Χειροποίητα / Χονδροειδή	20

Ελληνικά - Τάφος 4

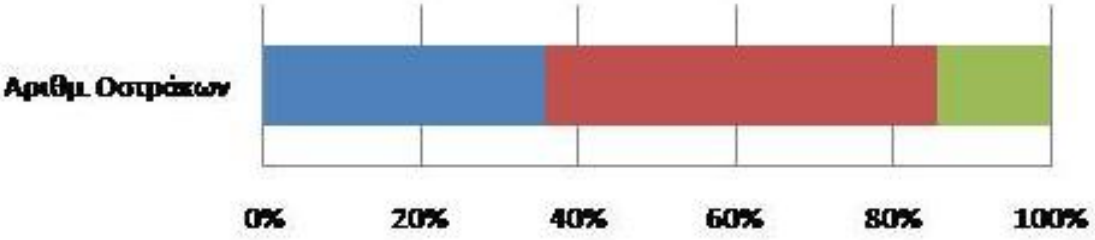
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	500
Άβαφα	200
Χειροποίητα / Χονδροειδή	360

Ελληνικά - Τάφος 5

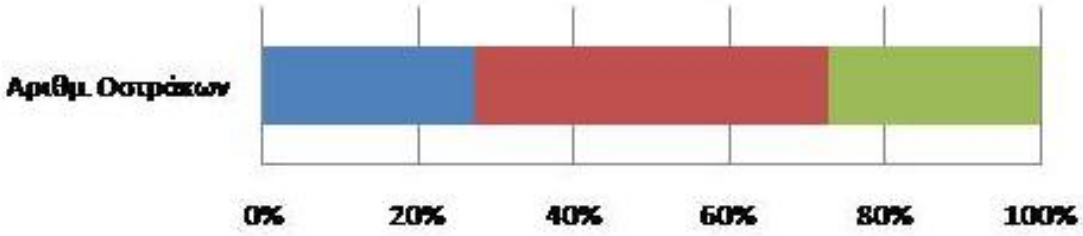
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	150
Άβαφα	235
Χειροποίητα / Χονδροειδή	160

Ελληνικά - Τάφος 6

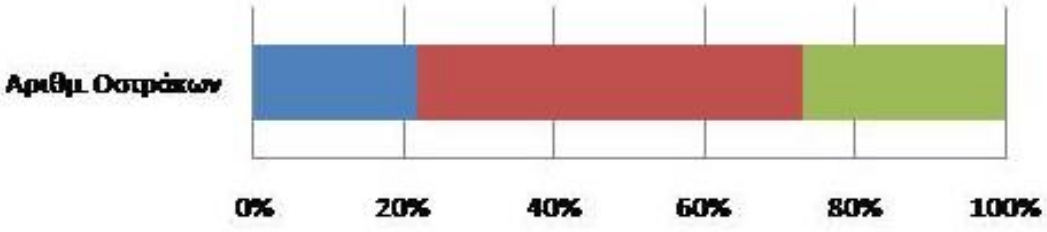
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	25
Άβαφα	35
Χειροποίητα / Χονδροειδή	10

Ελληνικά - Τάφος 7

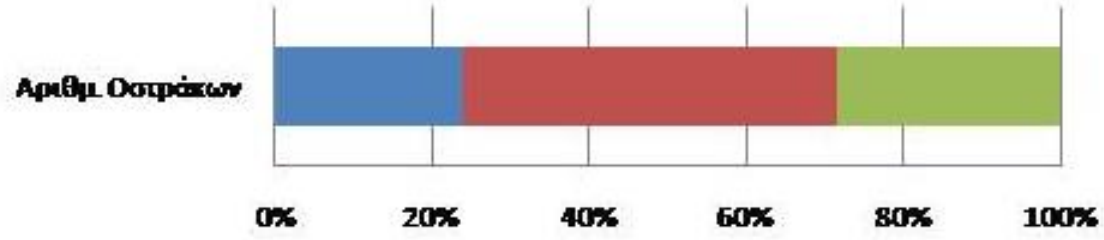
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	126
Άβαφα	210
Χειροποίητα / Χονδροειδή	126

Ελληνικά - Τάφος 8

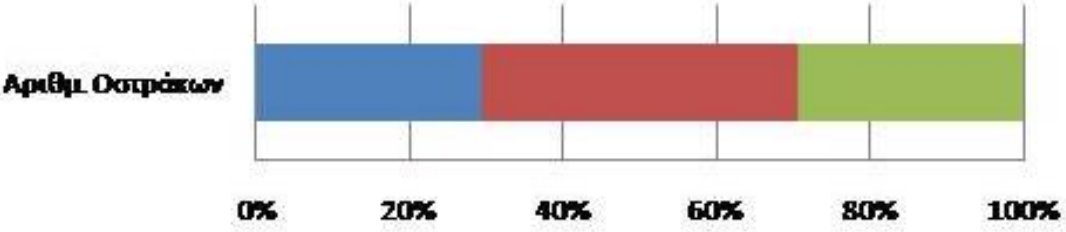
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	40
Άβαφα	95
Χειροποίητα / Χονδροειδή	50

Ελληνικά - Τάφος 9

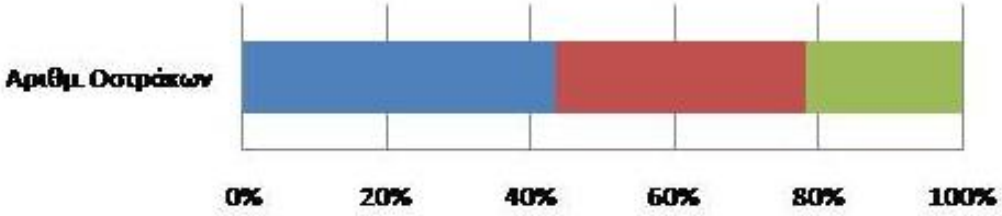
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	100
Άβαφα	200
Χειροποίητα / Χονδροειδή	120

Ελληνικά - Τάφος 10

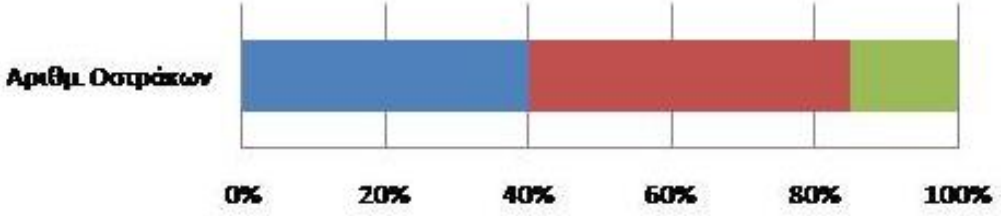
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	25
Άβαφα	35
Χειροποίητα / Χονδροειδή	25

Ελληνικά - Τάφος 11

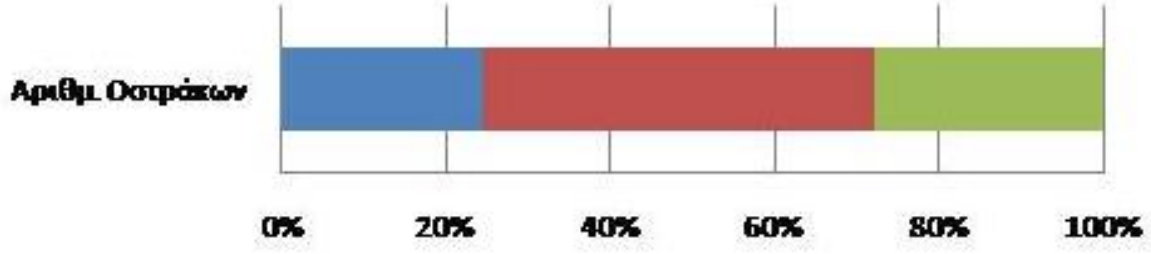
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	100
Άβαφα	80
Χειροποίητα / Χονδροειδή	50

Ελληνικά - Τάφος 12

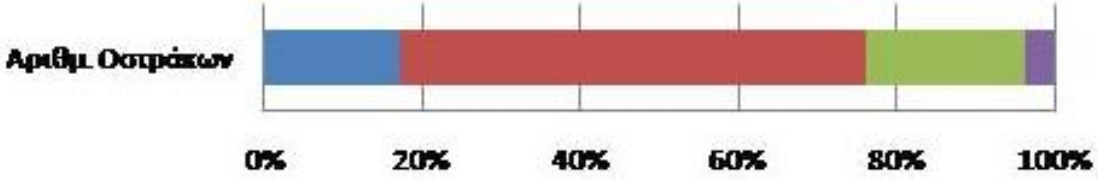
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	160
Άβαφα	180
Χειροποίητα / Χονδροειδή	60

Ελληνικά - Τάφος 13

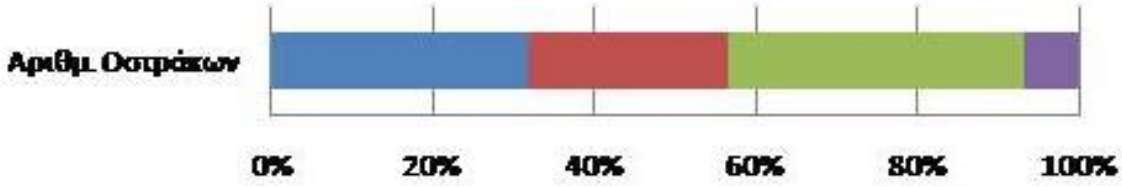
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	228
Άβαφα	445
Χειροποίητα / Χονδροειδή	258

Ελληνικά - Τάφος 14

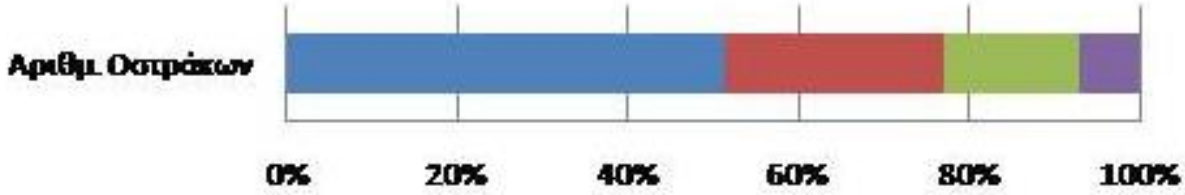
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	24
Άβαφα	82
Χειροποίητα / Χονδροειδή	28
Τεμάχια Πίθων	5

Ελληνικά – Τάφος 15

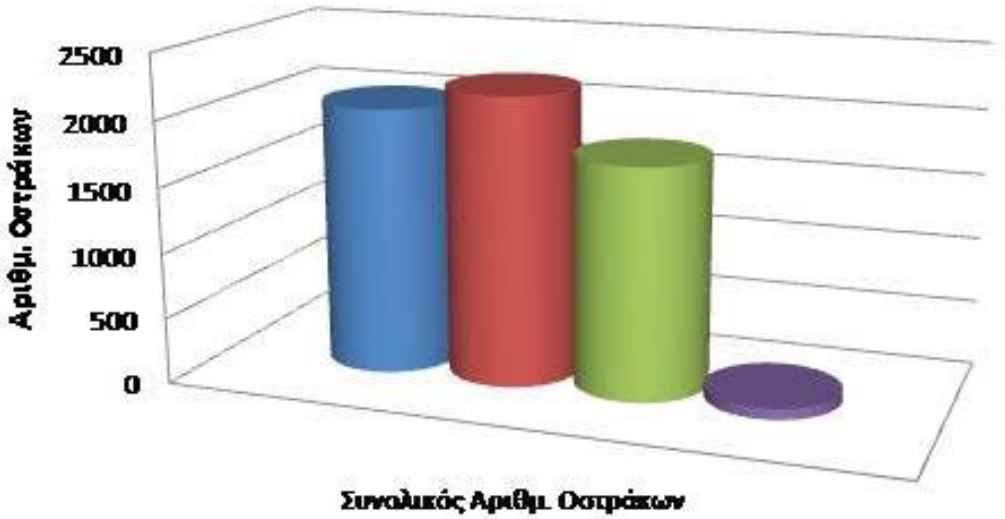
	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	312
Άβαφα	243
Χειροποίητα / Χονδροειδή	359
Τεμάχια Πίθων	65

Ελληνικά - Τάφος 16

	Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	110
Άβαφα	55
Χειροποίητα / Χονδροειδή	34
Τεμάχια Πίθων	15

Νεκροταφείο Ελληνικών

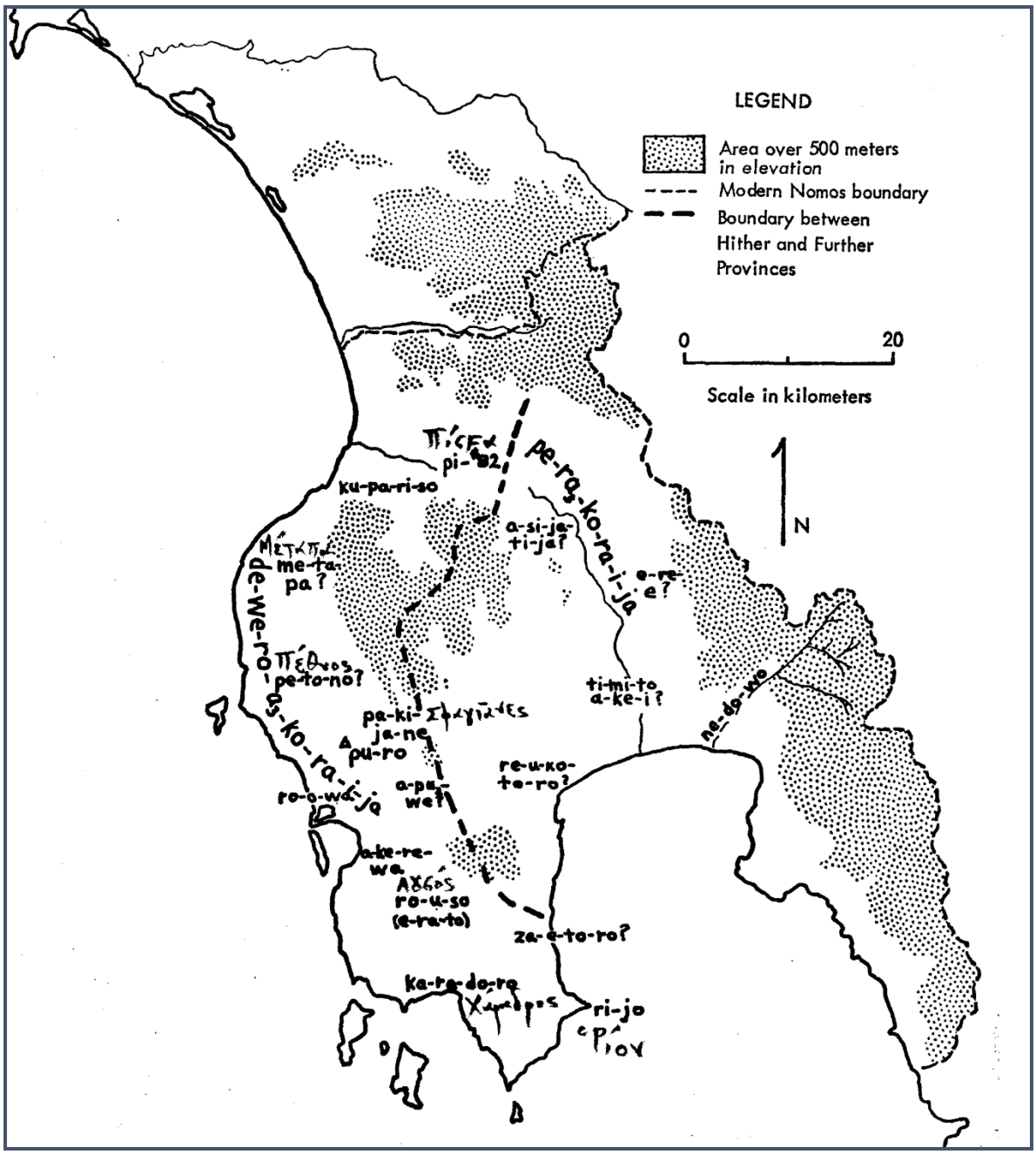
	Συνολικός Αριθμ. Οστράκων
Γραπτά	2039
Άβαφα	2200
Χειροποίητα / Χονδροειδή	1758
Τεμάχια Πίθων	85

Δ. ΧΑΡΤΕΣ-ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

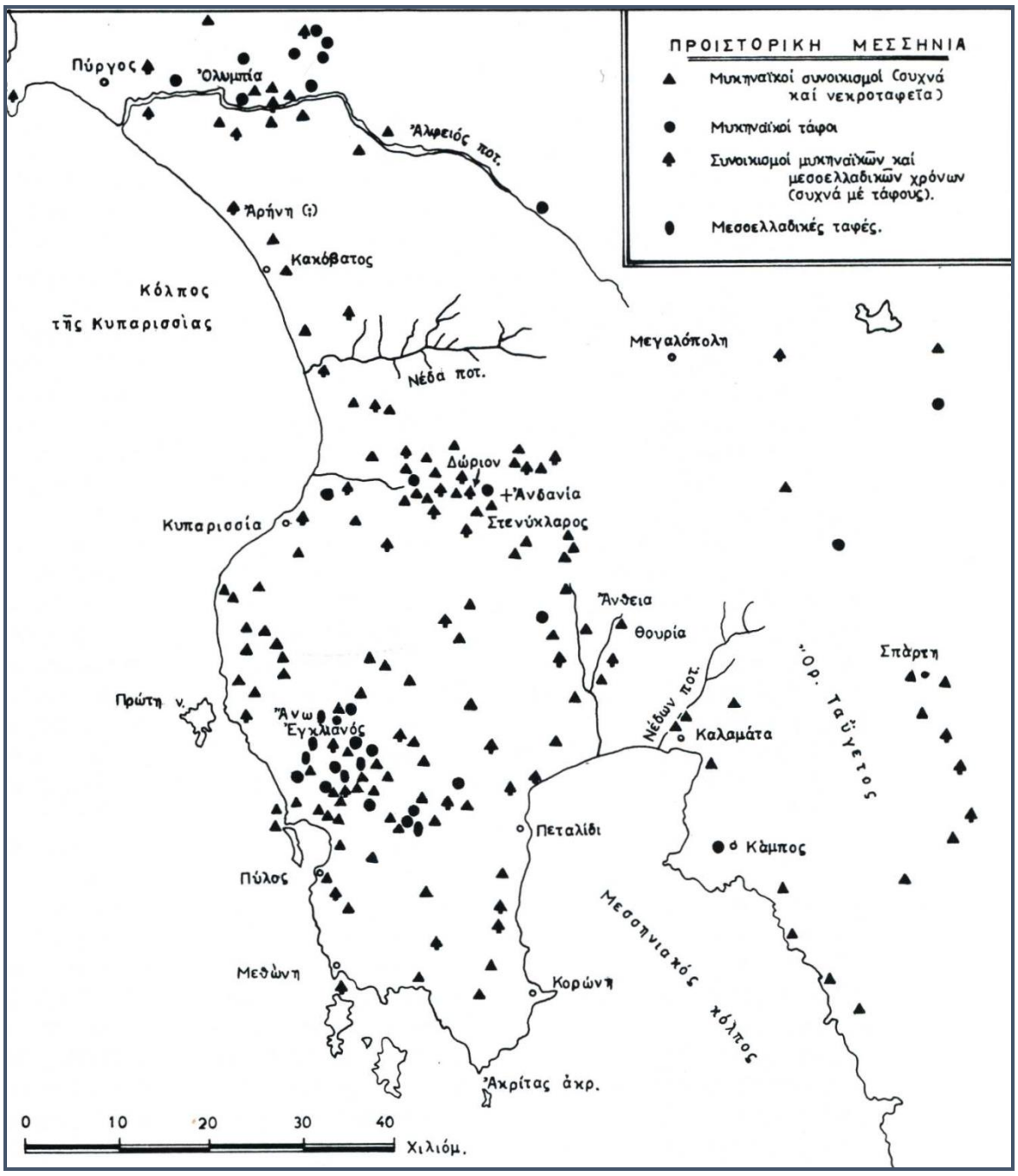
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

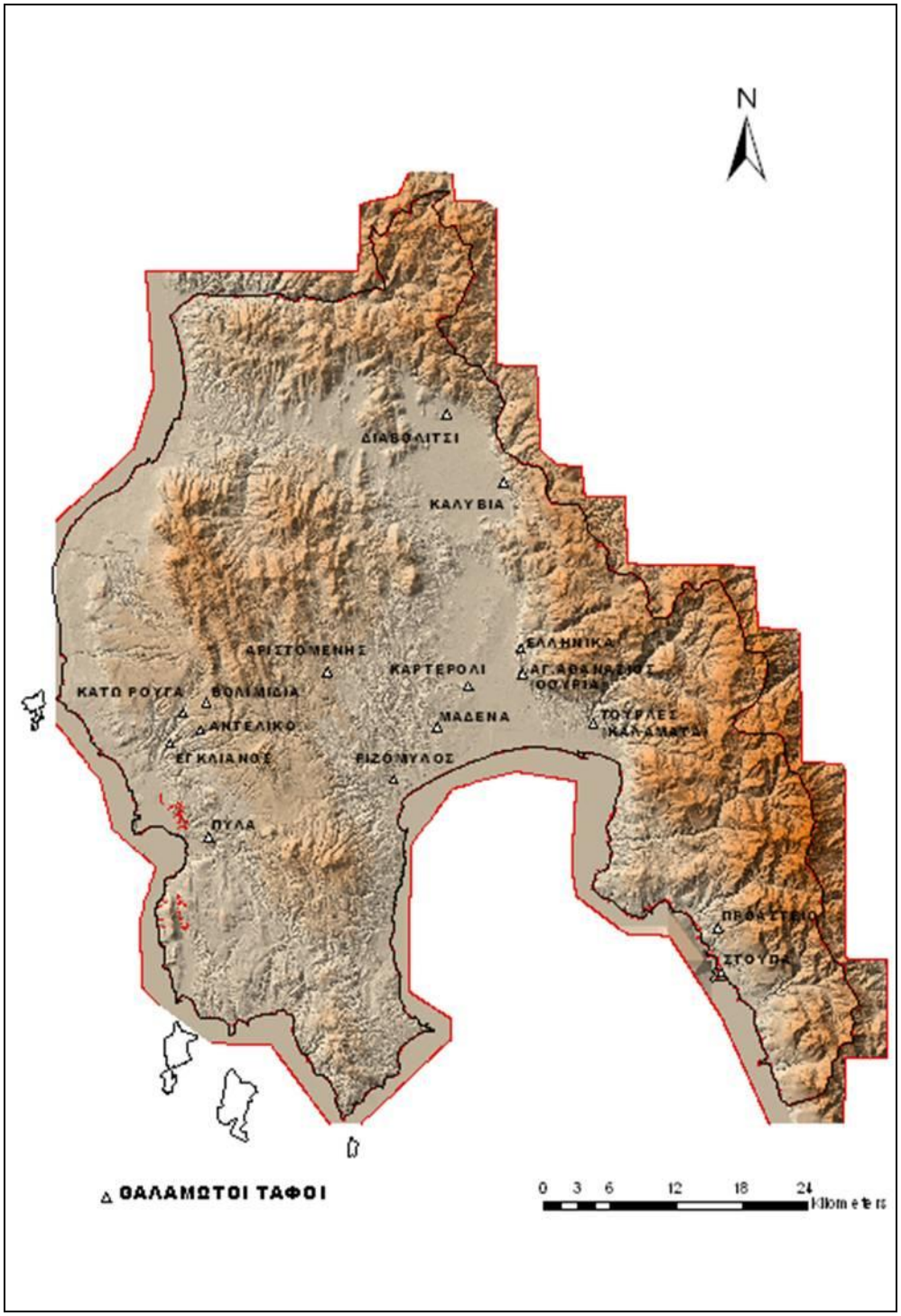
Εικ. 1. Χάρτης Μεσσηνίας

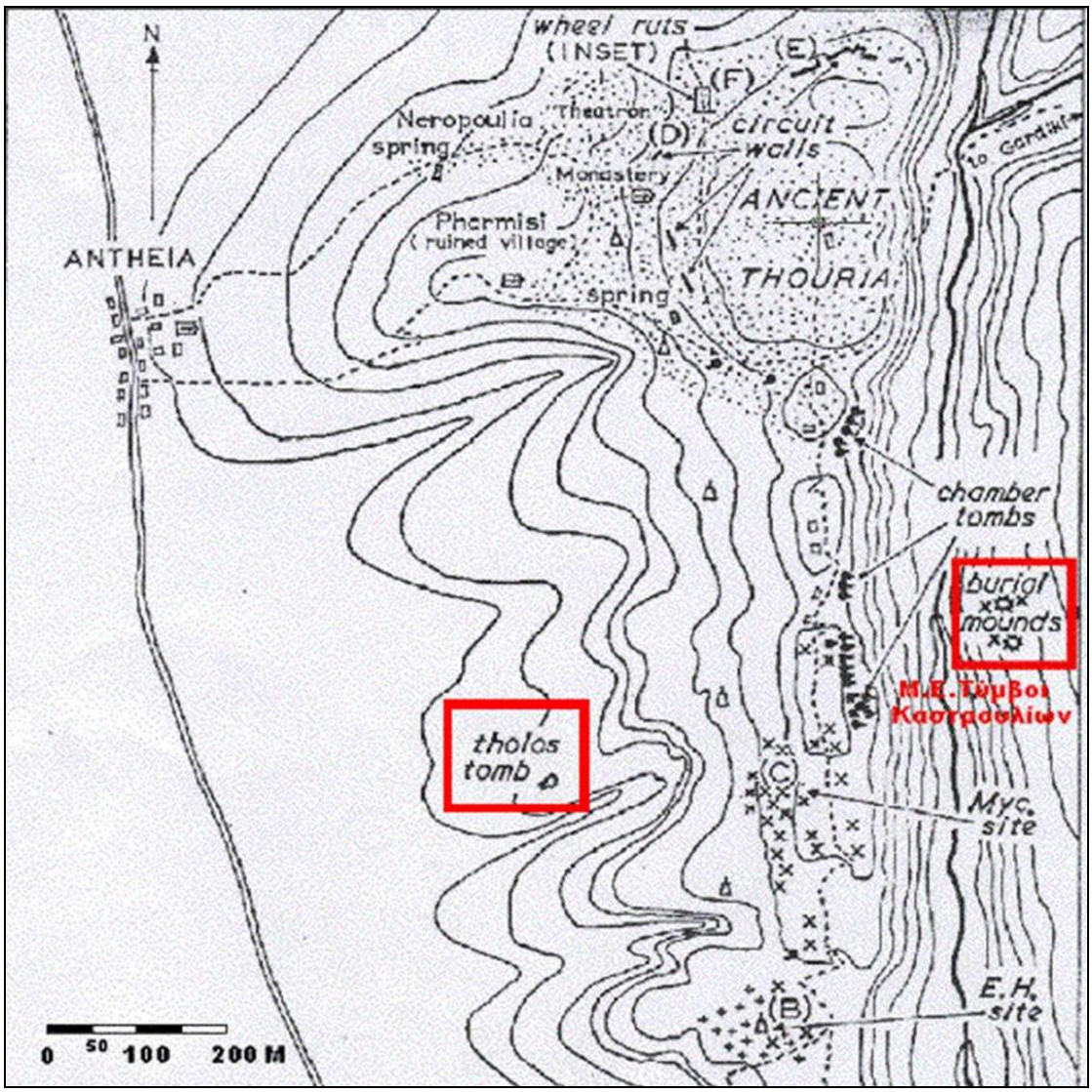
Εικ. 2. Η διοικητική διαίρεση του βασιλείου της Πύλου

Εικ. 3. Η μυκηναϊκή Μεσσηνία

Εικ. 4. Θαλαμωτοί τάφοι Μεσσηνίας

Εικ. 5. Τοπογραφικό διάγραμμα Ελληνικών Ανθείας

Εικ. 6. Η ράχη των Ελληνικών

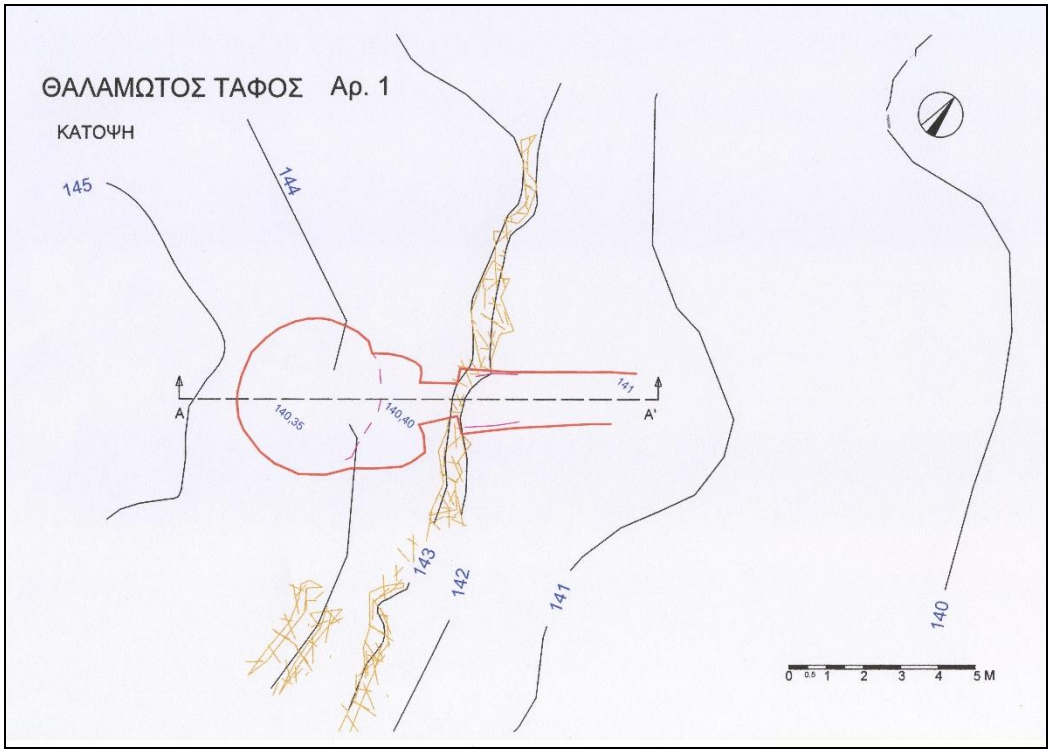
Εικ. 7. Το νεκροταφείο των Ελληνικών

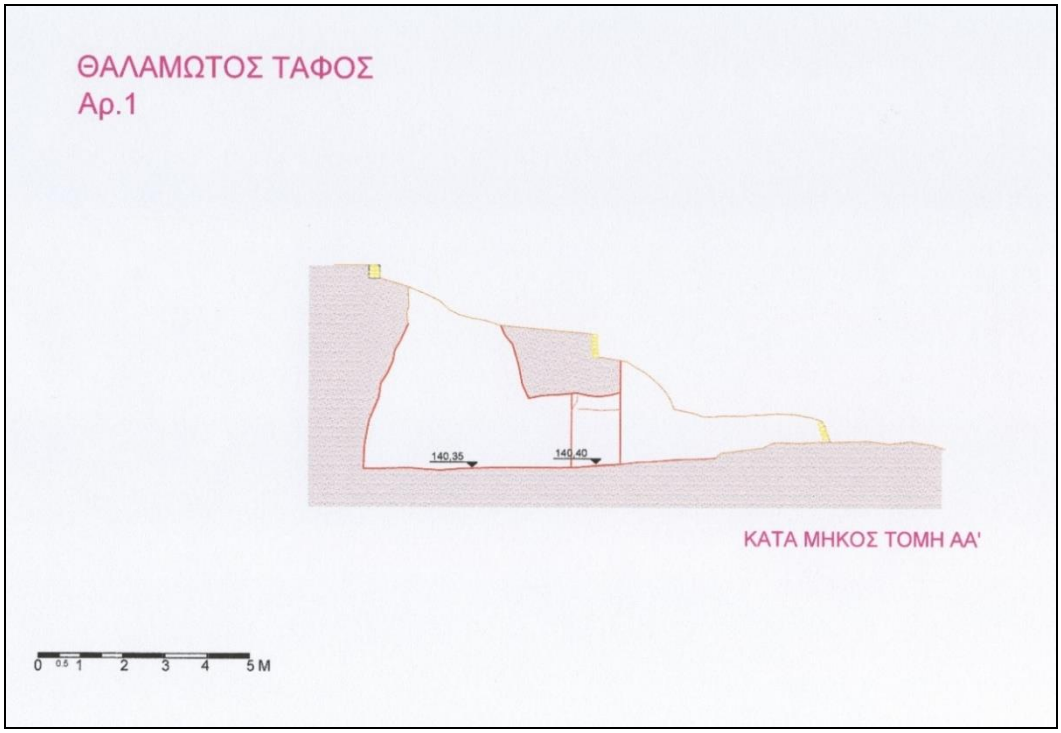
Εικ. 8. Το νεκροταφείο των Ελληνικών

Εικ. 9. Η κάτω πεδιάδα του Παμίσου

Εικ. 10. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 1

Εικ. 11. Τομή τάφου Ελληνικά 1

Εικ. 12. Ελληνικά τάφος 1

Εικ. 13. Ανατολική πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 1

Εικ. 14. Οπισθότμητη πρόχους (Τ. Ελ. 1)

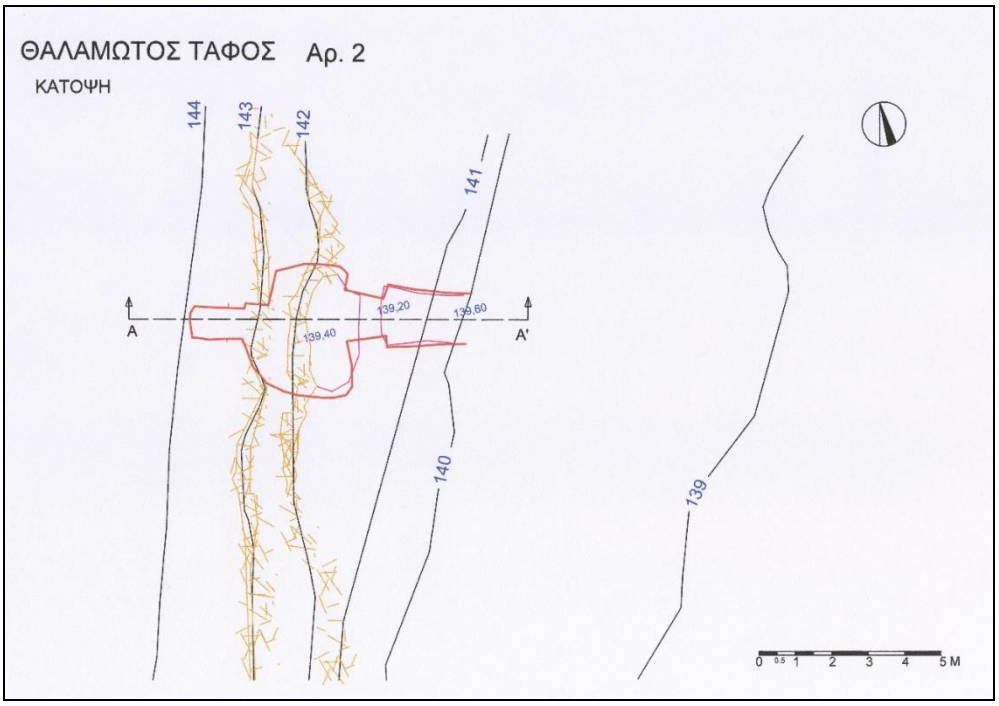
Εικ. 15. Ψευδόστομος αμφορέας (Τ. Ελ. 1)

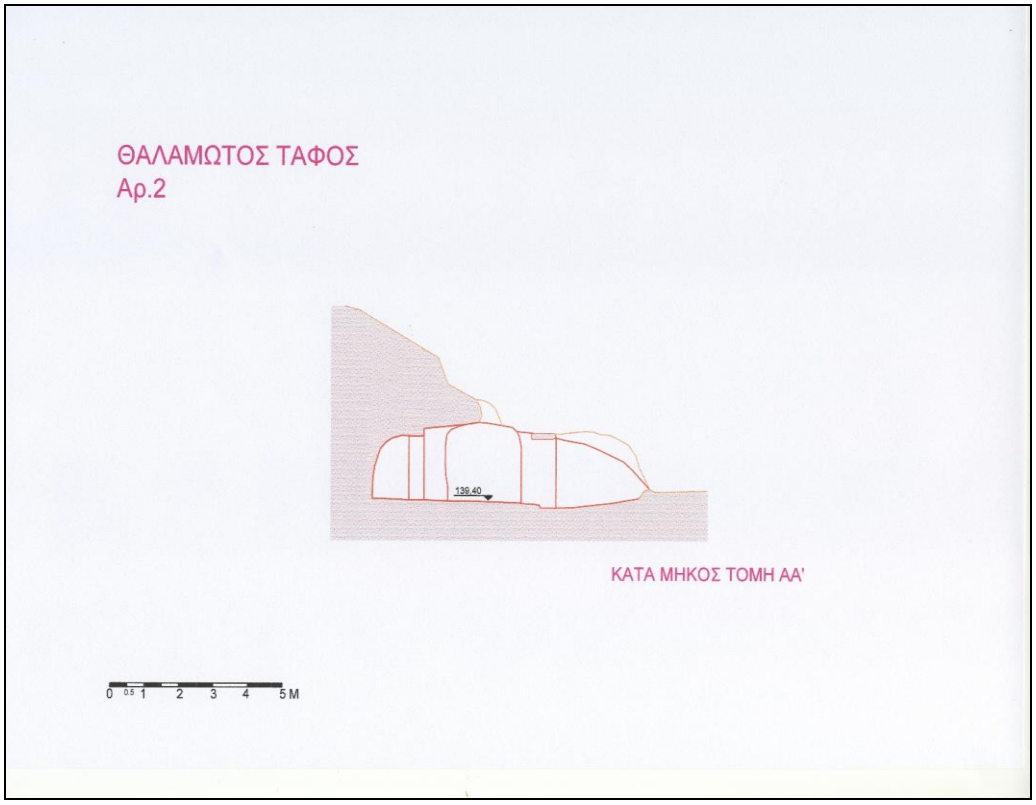
Εικ. 16. Πρόχους (Τ. Ελ. 1)

Εικ. 17. Ελληνιστική κεραμική (Τ. Ελ. 1)

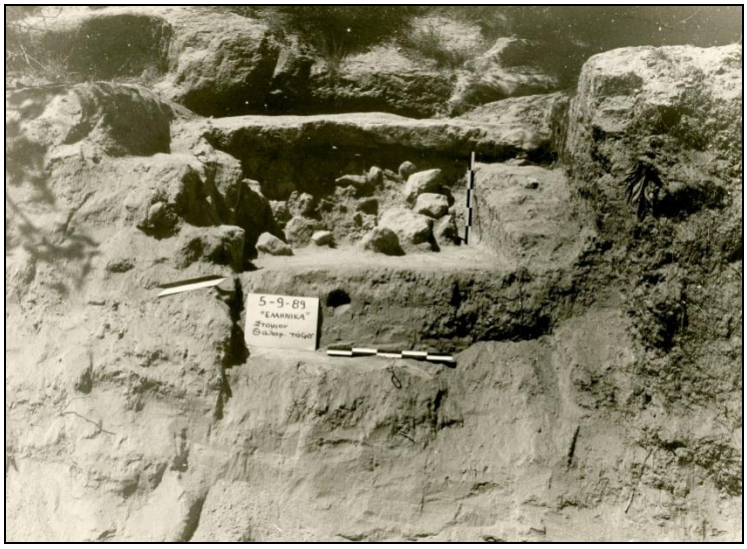

Εικ. 18. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 2

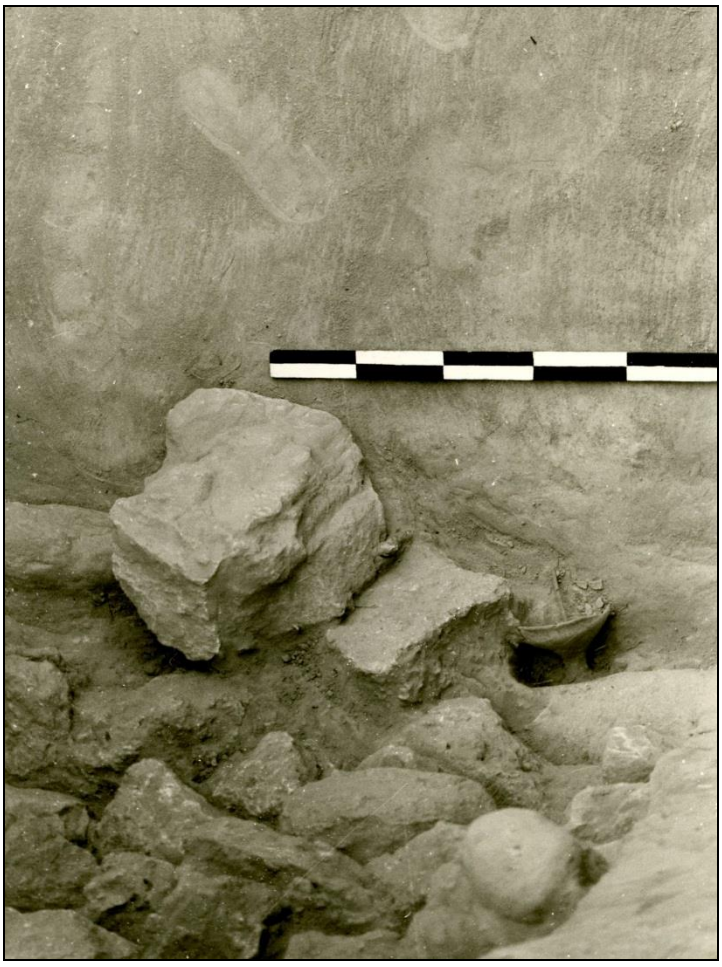

Εικ. 19. Τομή τάφου Ελληνικά 2

Εικ. 20. Ο τάφος Ελληνικά 2 πριν την ανασκαφή

Εικ. 21. Η επίχωση του δρόμου (Τ. Ελ. 2)

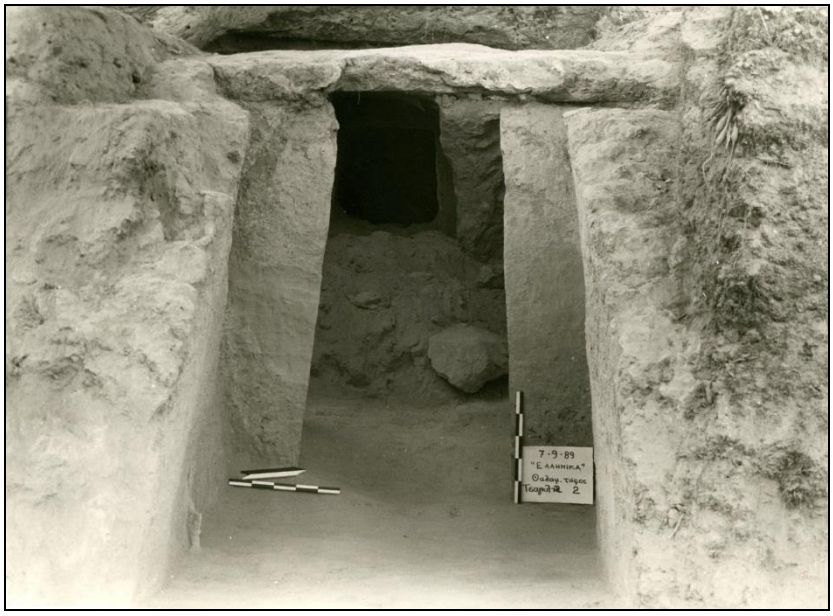

Εικ. 22. Κύλικα πλησίον στην ξερολιθιά (Τ. Ελ. 2)

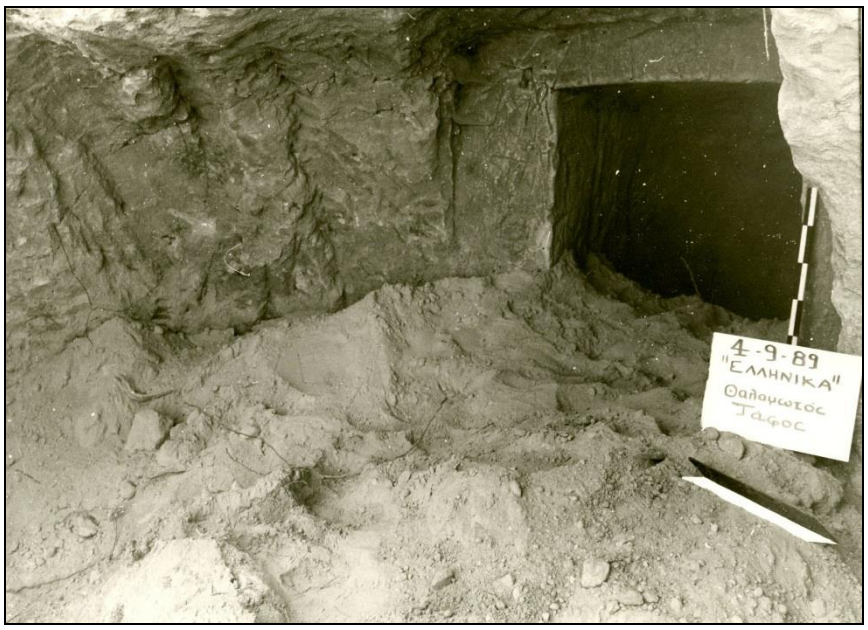
Εικ. 23. Ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 2

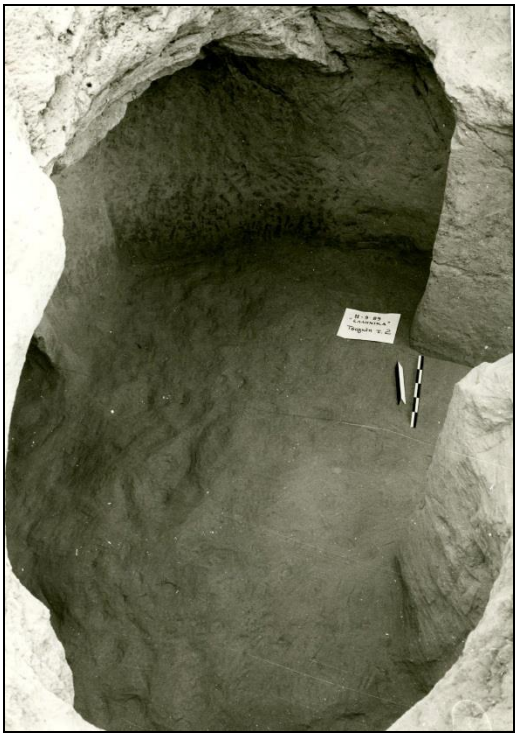
Εικ. 24. Λεπτομέρεια ξερολιθιάς (Τ. Ελ. 2)

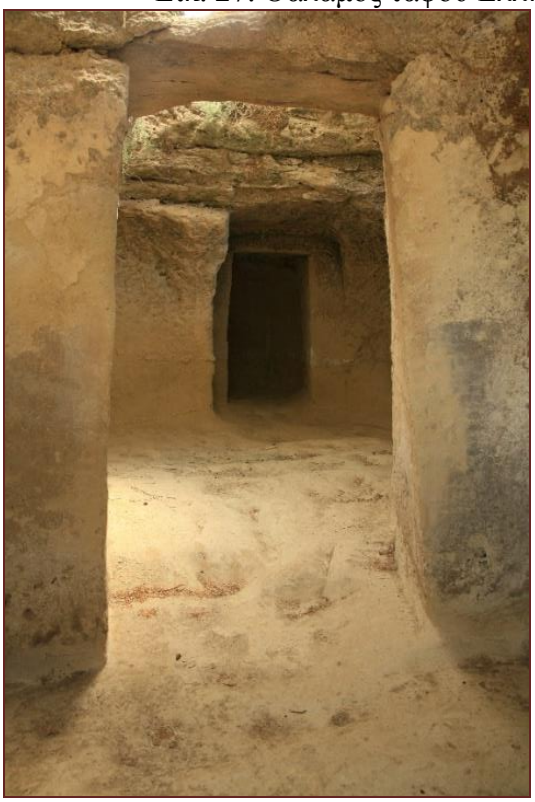
Εικ. 25. Τάφος Ελληνικά 2

Εικ. 26. Η επίχωση του θαλάμου (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 27. Θάλαμος τάφου Ελληνικά 2

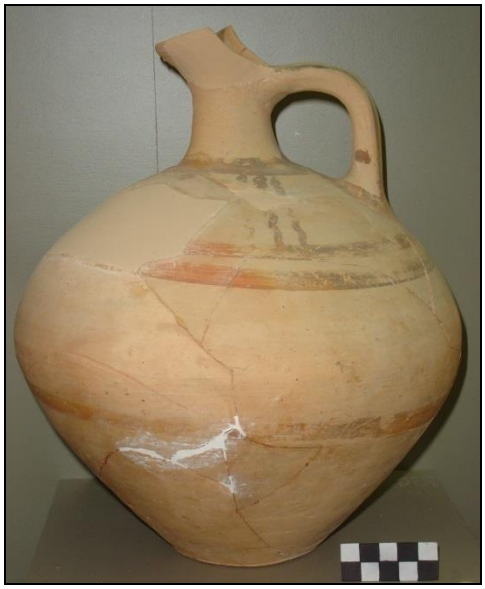
Εικ. 28. Τάφος Ελληνικά 2

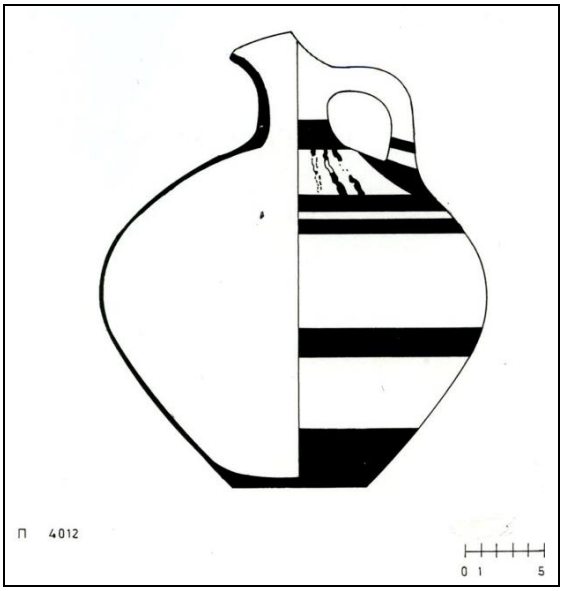
Εικ. 29. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 2

Εικ. 30. Στόμιο τάφου Ελληνικά 2

Εικ. 31. Πρόχους (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 32. Σχέδιο πρόχου (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 33. Αμφορίσκος (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 34. Κορμός ειδωλίου (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 35. Λαβή αρύταινας (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 36. Ειδώλιο (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 37. Όστρακα (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 38. Αρύταινα (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 39. Πέλεκυς (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 40. Λίθινο κομβίο (Τ. Ελ.2)

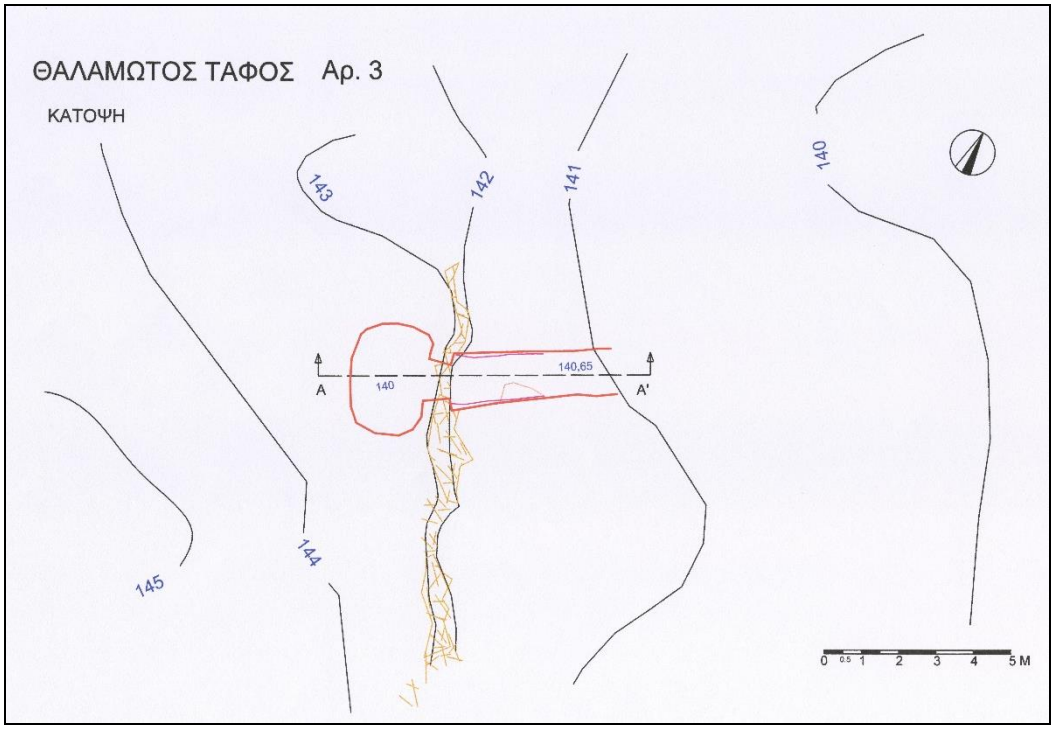
Εικ. 41. Όστρακα σκύφου (Τ.Ε.2)

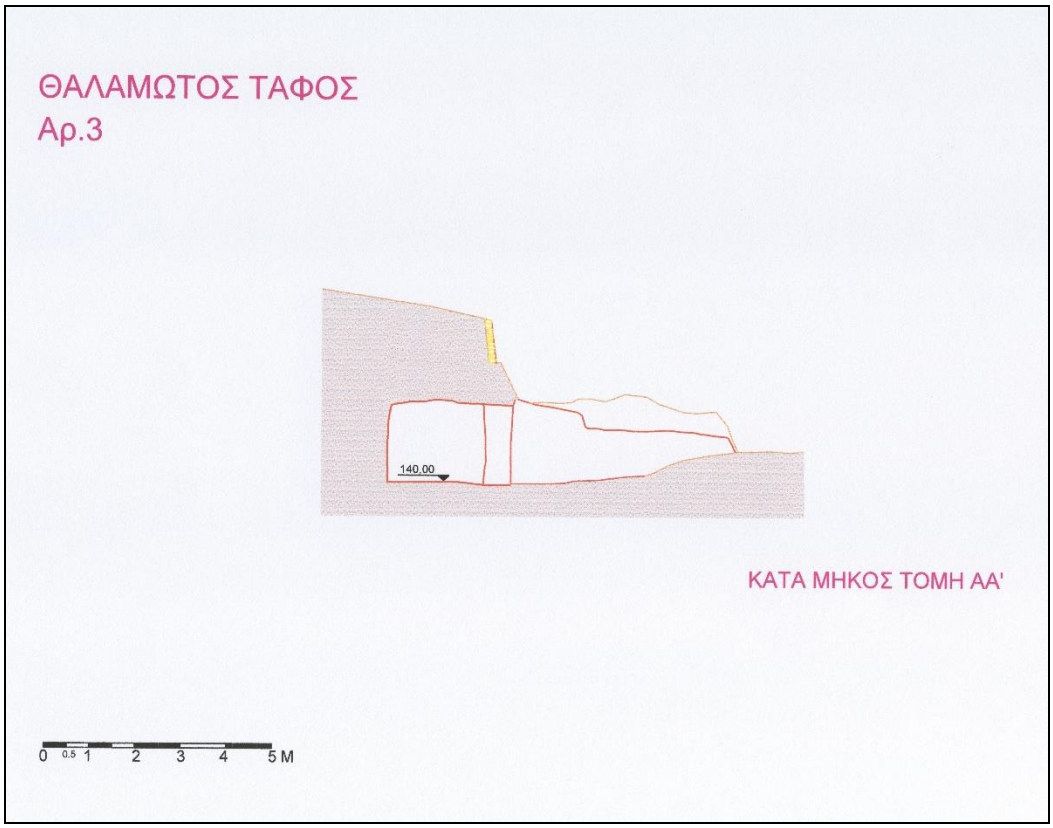
Εικ. 42. Όστρακο σκύφου (Τ. Ελ. 2)

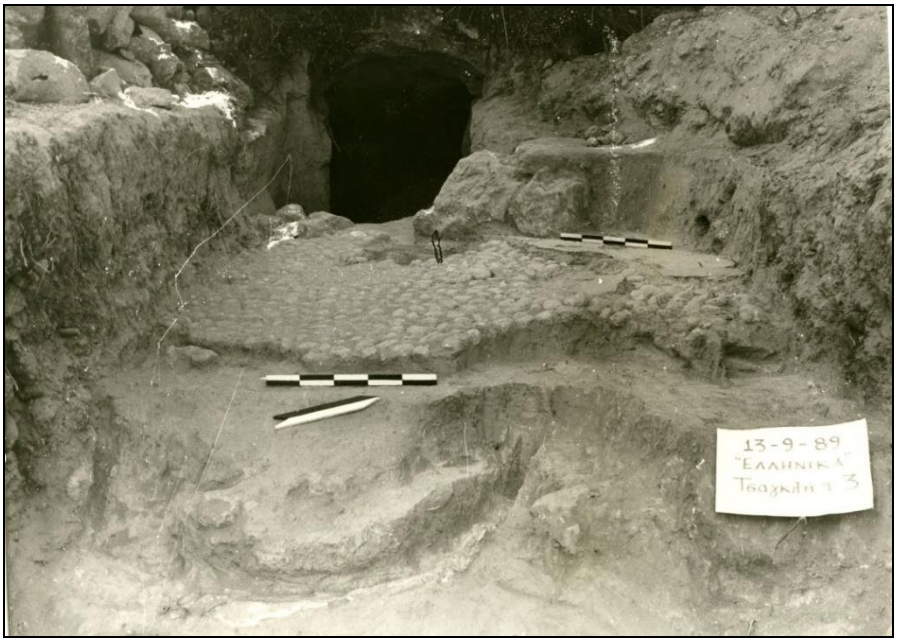
Εικ. 43. Ακόσμητη κύλικα (Τ. Ελ. 2)

Εικ. 44. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 3

Εικ. 45. Τομή τάφου Ελληνικά 3.

Εικ. 46. Βοτσαλωτό δάπεδο (Τ. Ελ. 3)

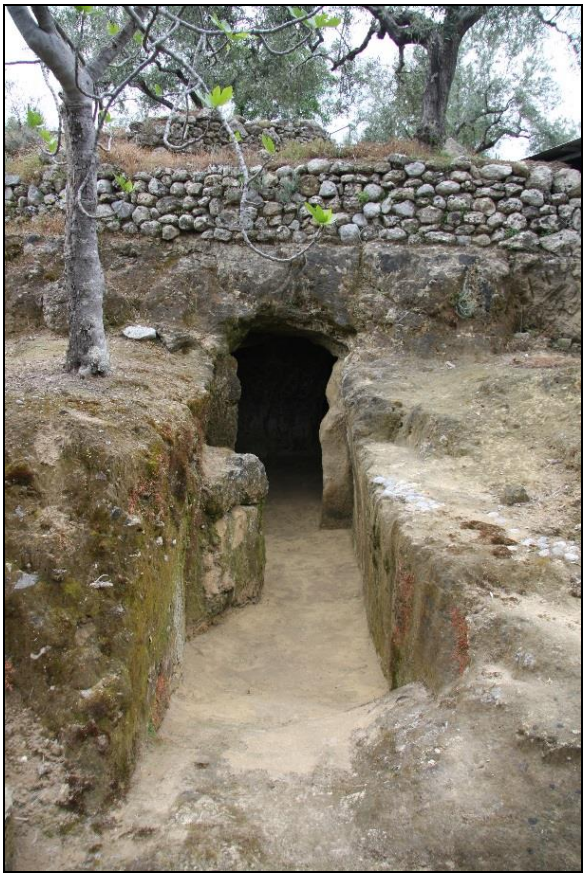

Εικ. 47. Σπασμένες κύλικες στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 3

Εικ. 48. Δρόμος τάφου Ελληνικά 3

Εικ. 49. Λάκκος ανακομιδών (Τ. Ελ.3)

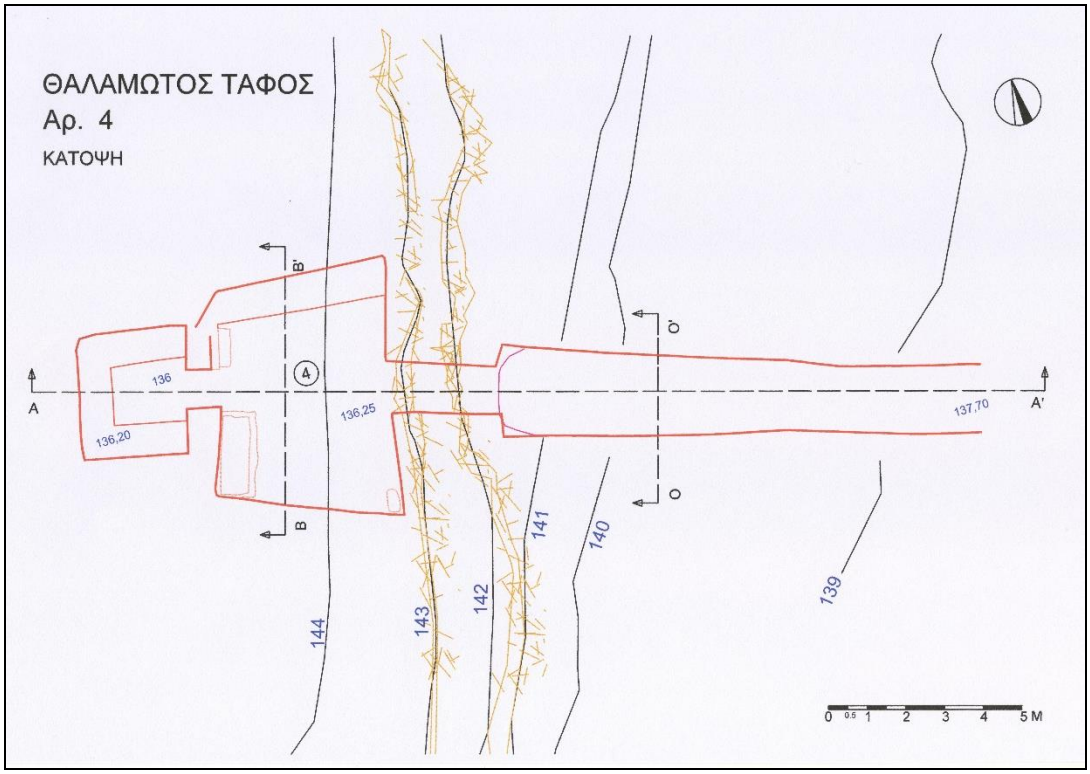
Εικ. 50. Άποψη τάφου Ελληνικά 3

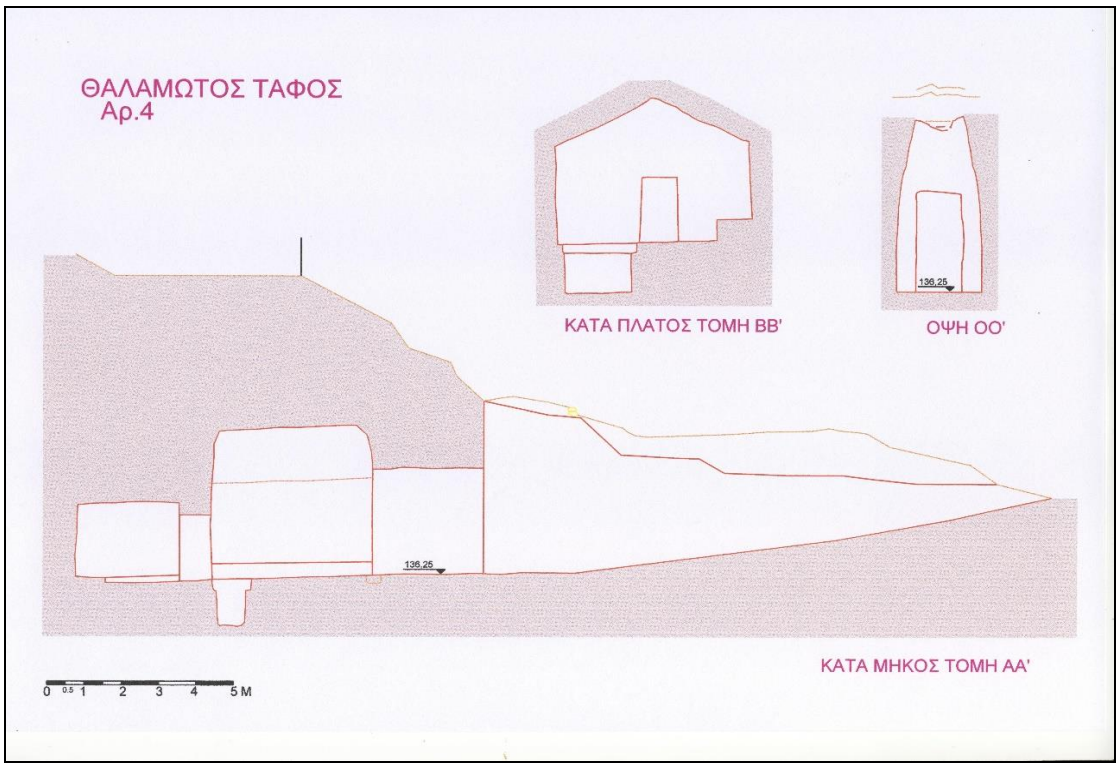
Εικ. 51. Όστρακα κύλικας (Τ.Ελ.3)

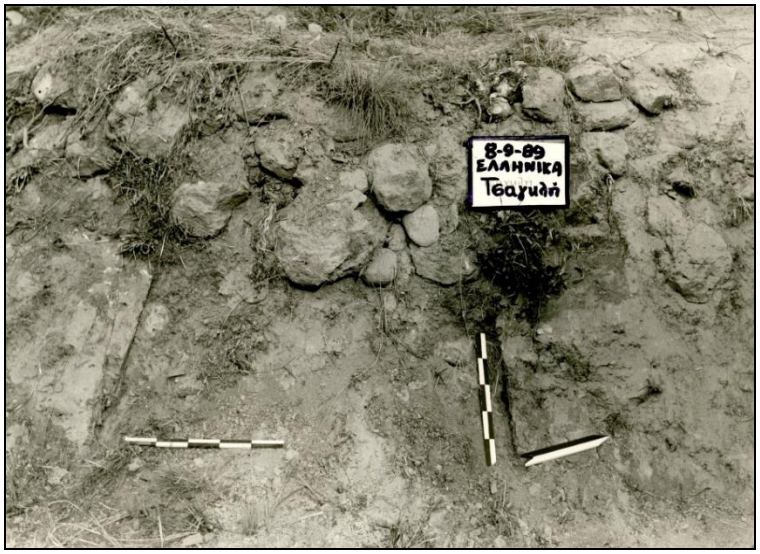
Εικ. 52. Άγκιστρο (Τ. Ελ. 3)

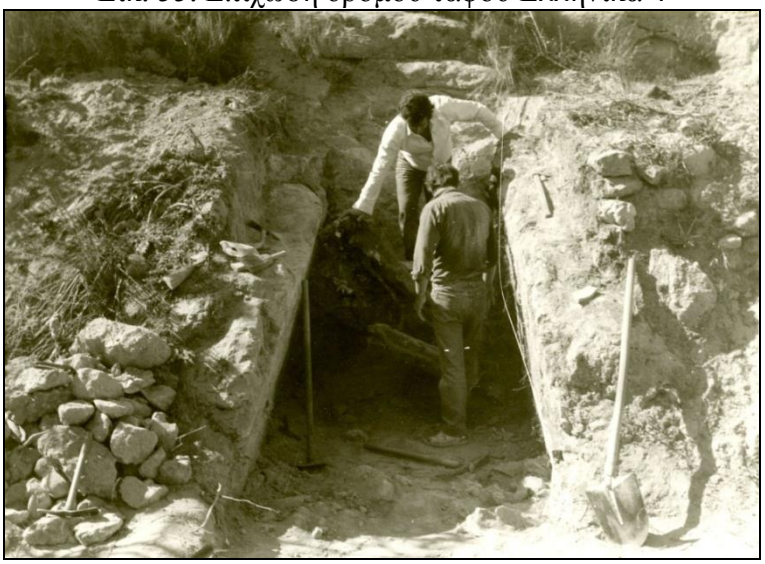
Εικ. 53. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 4

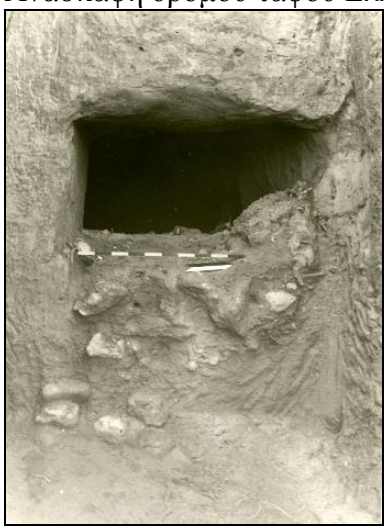

Εικ. 54. Τομή τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 55. Επίχωση δρόμου τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 56. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 57. Θύρα τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 58. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 59. Οροφή κυρίως θαλάμου τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 60. Έδρανο (βόρεια πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 4)

Εικ. 61. Λακκοειδής ταφή (Τ. Ελ. 4)

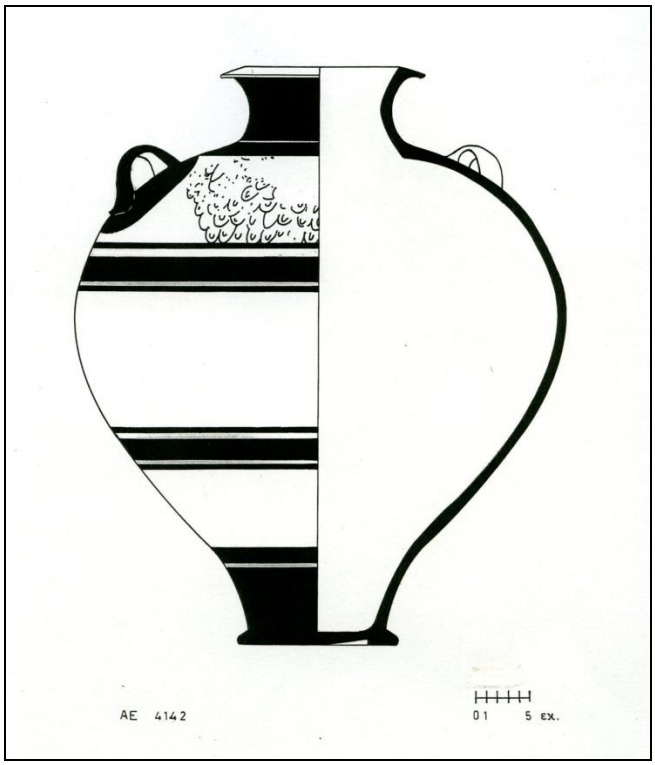
Εικ. 62. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 4

Εικ. 63. Άποψη τάφου Ελληνικά 4 (Λήψη από ΝΑ).

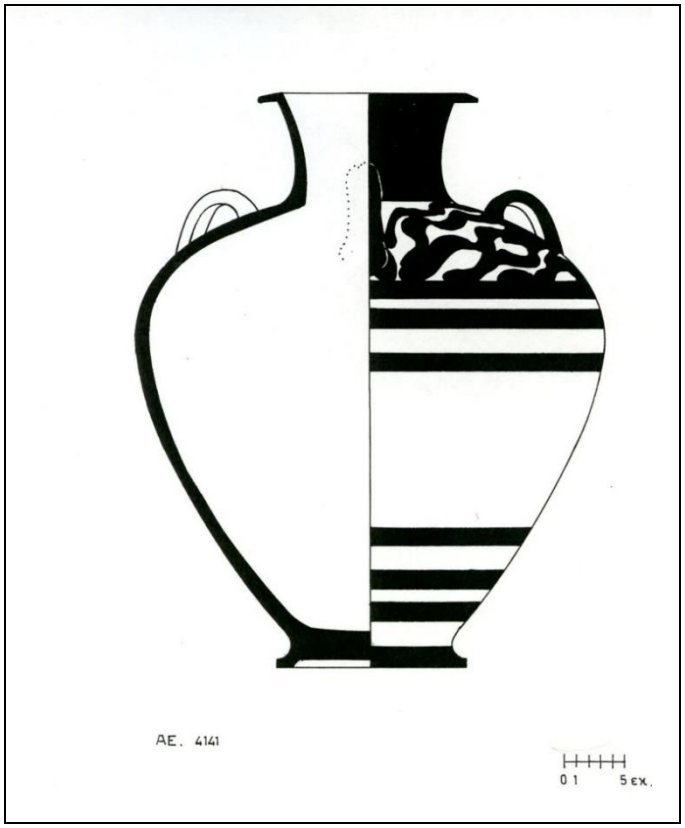
Εικ. 64. Πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 4)

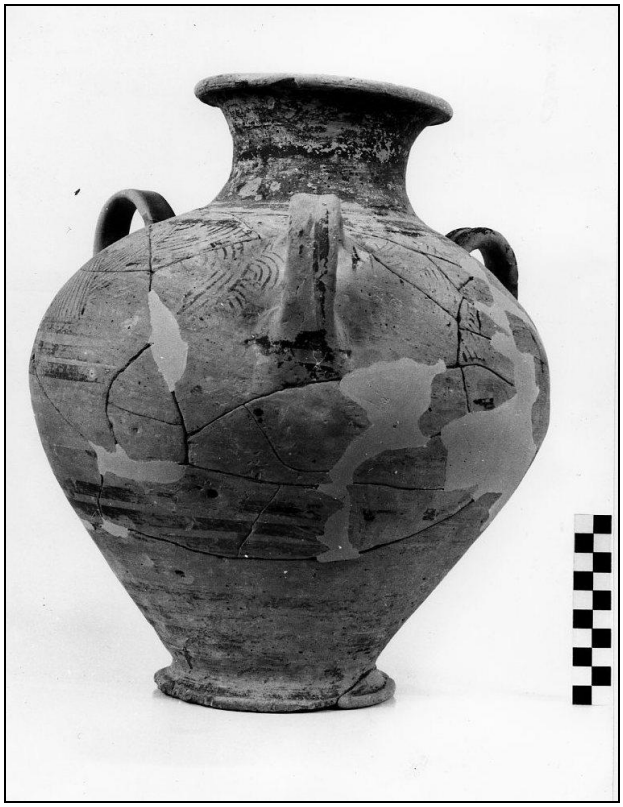
Εικ. 65. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

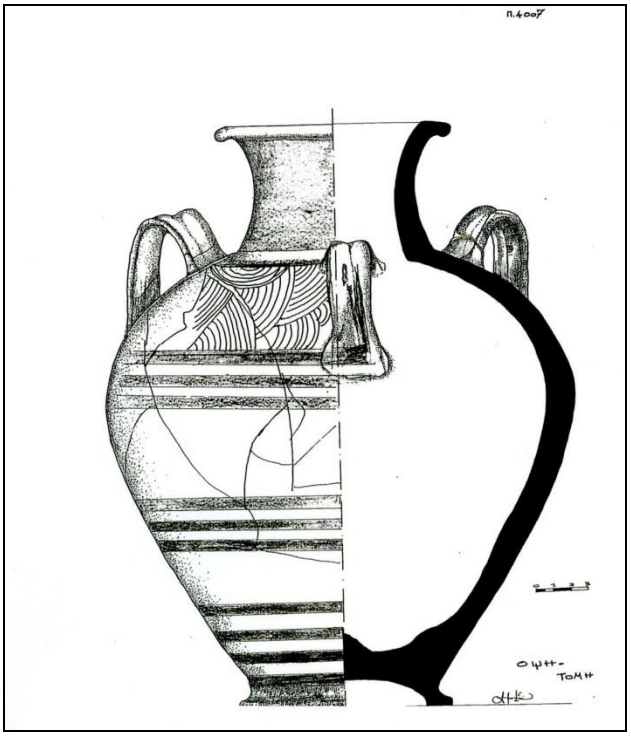
Εικ. 66. Πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 4)

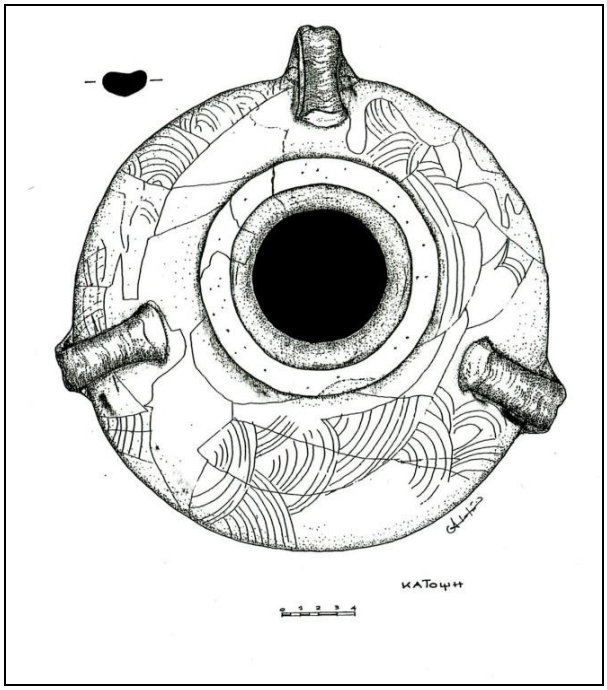
Εικ. 67. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

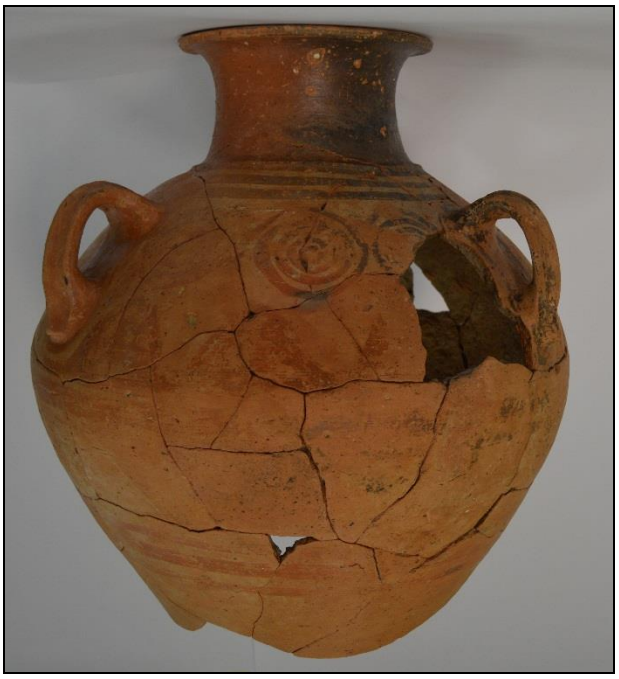
Εικ. 68. Πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 4)

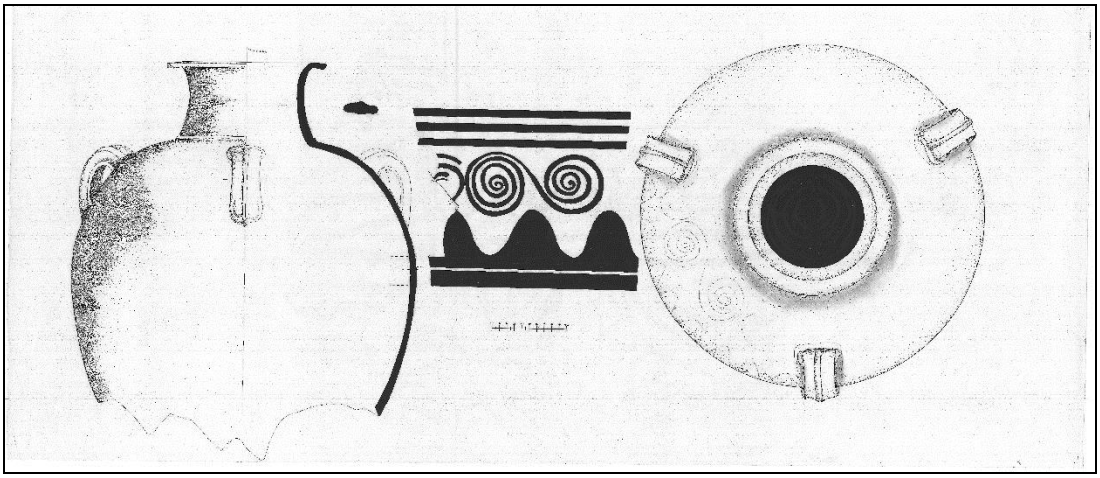
Εικ. 69. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 70. Κάτοψη πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

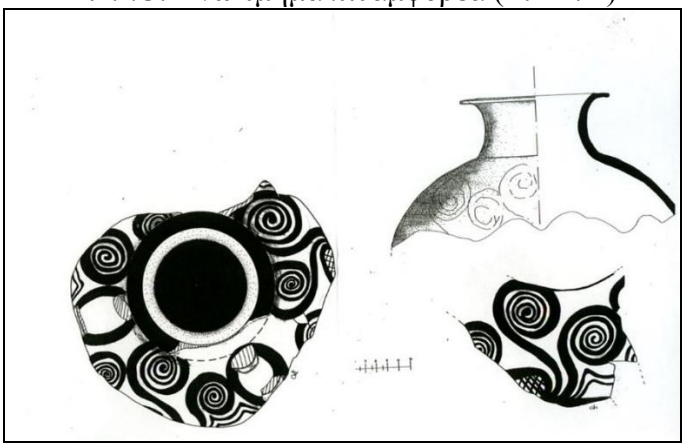
Εικ. 71. Ελλιπής πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 72. Σχέδιο και κάτοψη πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 73. Άνω τμήμα πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 74. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 75. Χαμηλόποδη κύλικα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 76. Ελλιπής κύλικα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 77. Κύλικα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 78. Άωτο κυάθιο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 79. Θήλαστρο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 80. Κύλικες (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 81. Όστρακο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 82. Όστρακα σκύφου

(Τ. Ελ. 4)

Εικ. 83. Αρύταινα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 84. Όστρακα αγγείου (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 85. Θραύσμα αγγείου (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 86. Θραύσμα Αγγείου (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 87. Όστρακα κυλίκων (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 88. Κεραμική (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 89. Πόδι χύτρας (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 90. Λεκανίδα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 91. Ληκύθιο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 92. Σφραγιστικό δακτυλίδι (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 93. Χρυσός δακτύλιος (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 94. Χρυσό περιδέραιο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 95. Χρυσοί ψήφοι σε σχήμα κισσού (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 96. Επίρραπτα κοσμήματα (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 97. Ψήφοι από φαγεντιανή (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 98. Χάλκινο κάτοπτρο (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 99. Χάλκινο μαχαίρι (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 100. Επάργυρος δακτύλιος (Τ. Ελ. 4)

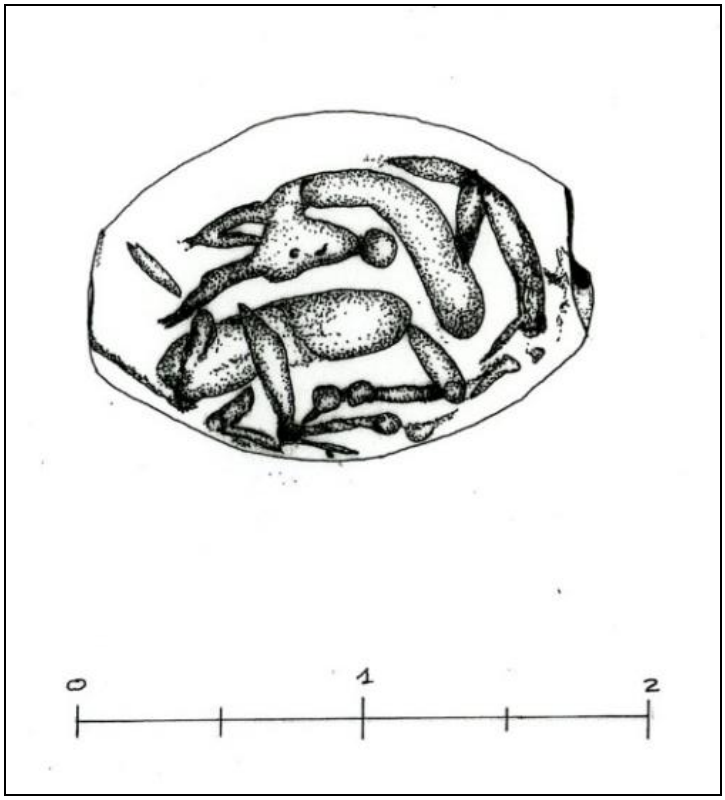
Εικ. 101. Ελεφαντοστό (Τ. Ελ. 4)

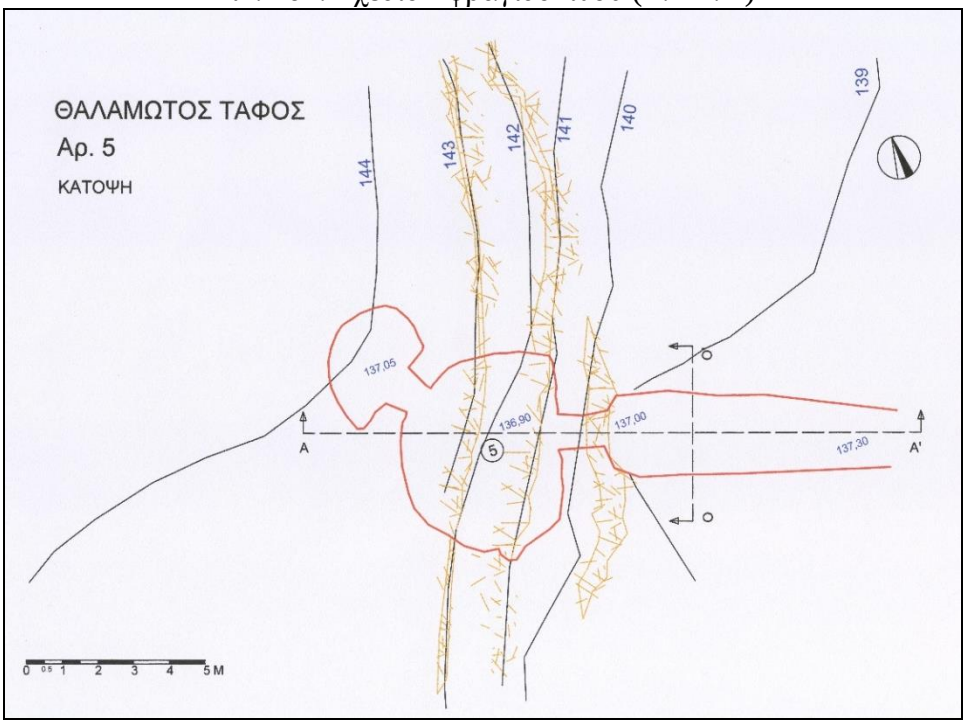
Εικ. 102. Λίθινα Κομβία (Τ. Ελ. 4)

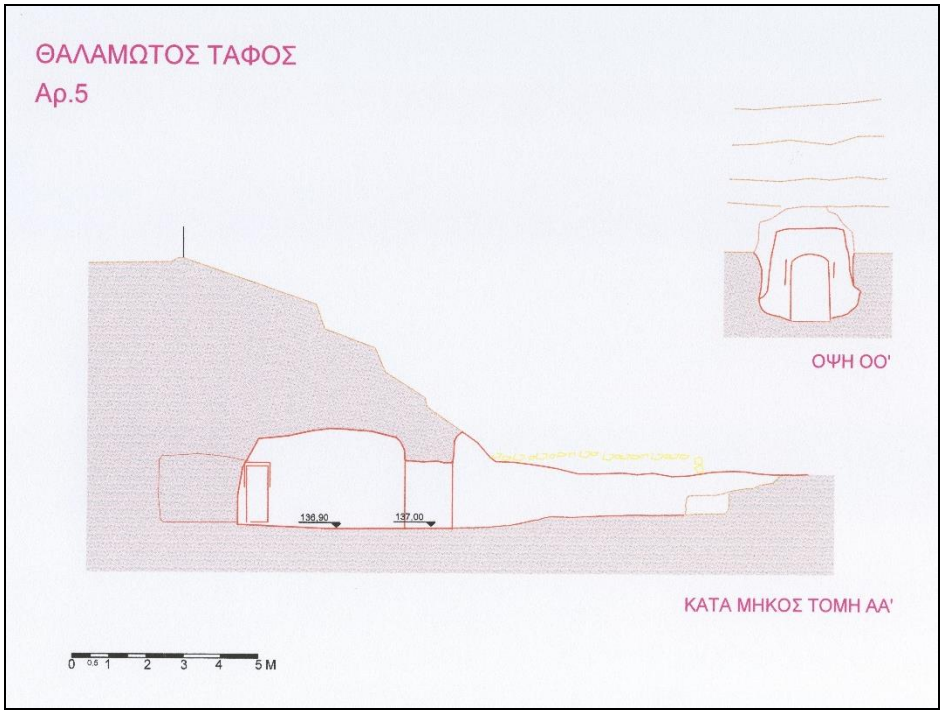
Εικ. 103. Σφραγιδόλιθος (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 104. Σχέδιο Σφραγιδόλιθου (Τ. Ελ. 4)

Εικ. 105. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 5

Εικ. 106. Τομή τάφου Ελληνικά 5

Εικ. 107. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 5

Εικ. 108. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 5

Εικ. 109. Δόναξ (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 110. Αιχμή βέλους (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 111. Τμήμα χρυσής ταινίας (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 112. Άωτο κυάθιο (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 113. Άωτο κυάθιο (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 114. Υψίποδη κύλικα (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 115. Μόνωτη κύλικα (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 116. Όστρακα κυλίκων (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 117. Γραπτά όστρακα (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 118. Γραπτά όστρακα (Τ. Ελ. 5)

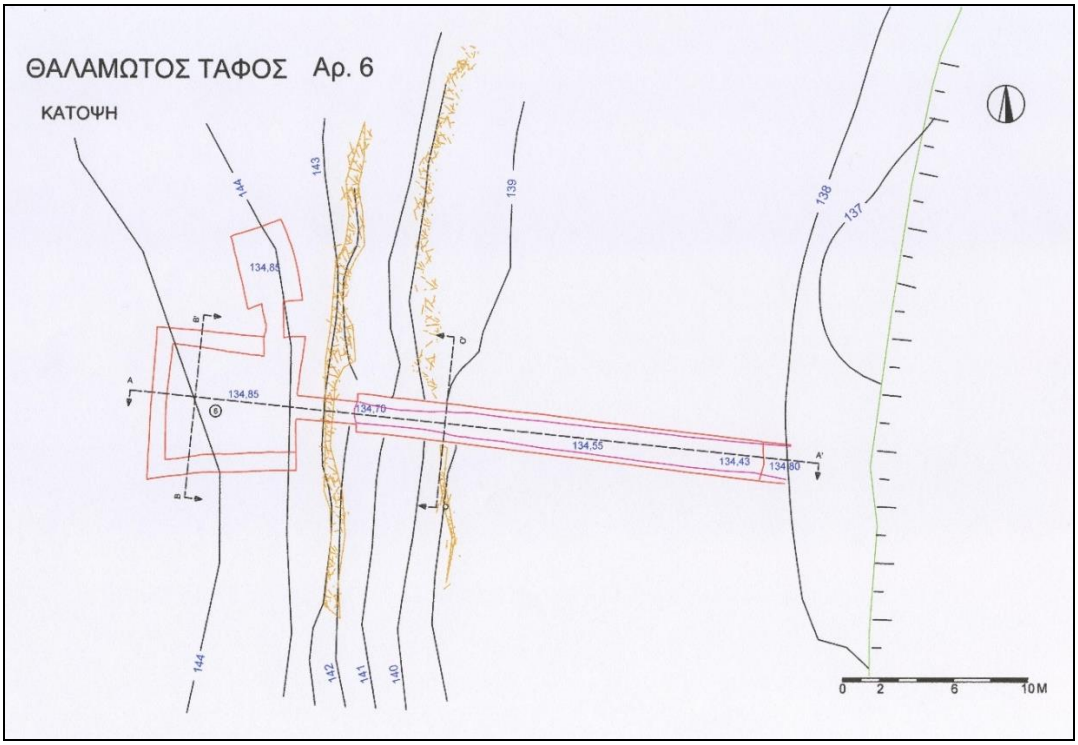
Εικ. 119. Θραύσμα Σκύφου (Τ. Ελ. 5)

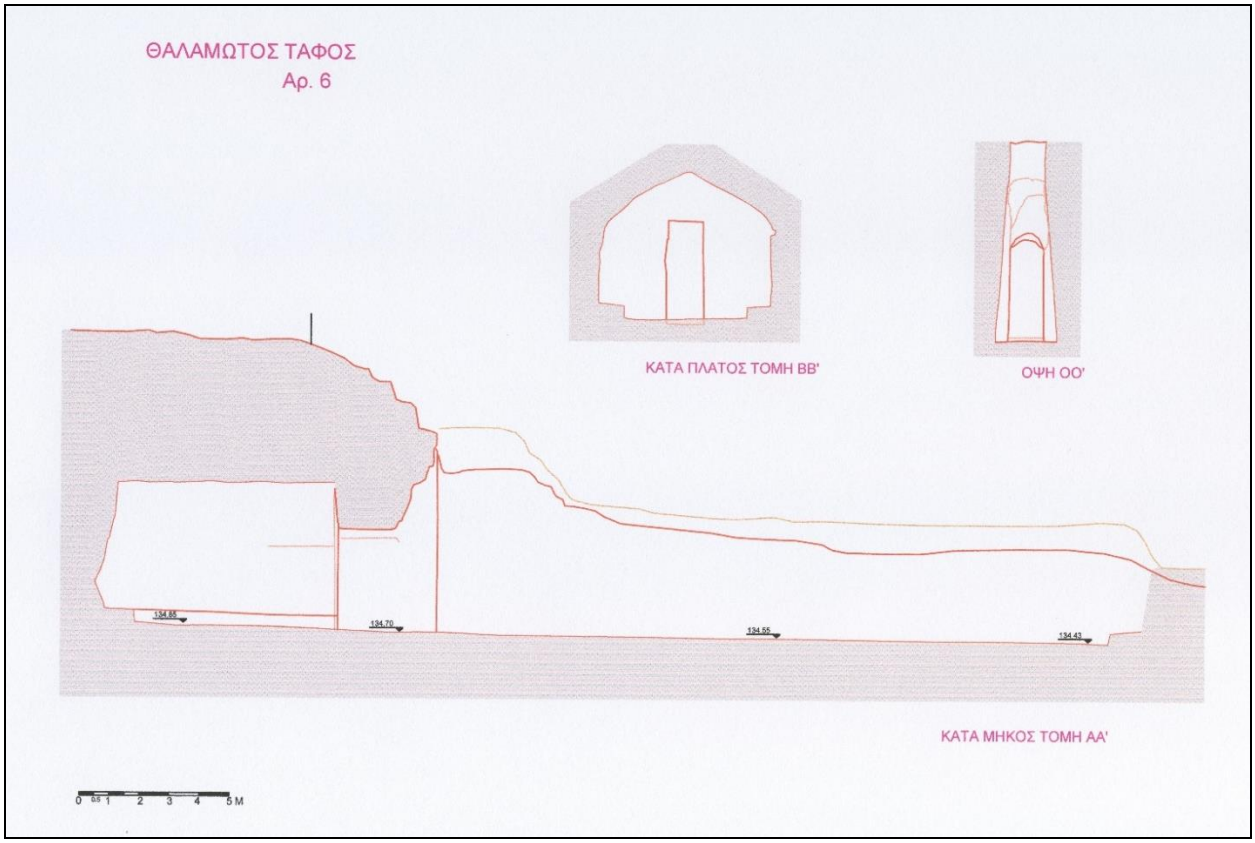
Εικ. 120. Όστρακα από Κύθηρα (Τ. Ελ. 5)

Εικ. 121. Άποψη τάφου Ελληνικά 5

Εικ. 122. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 6

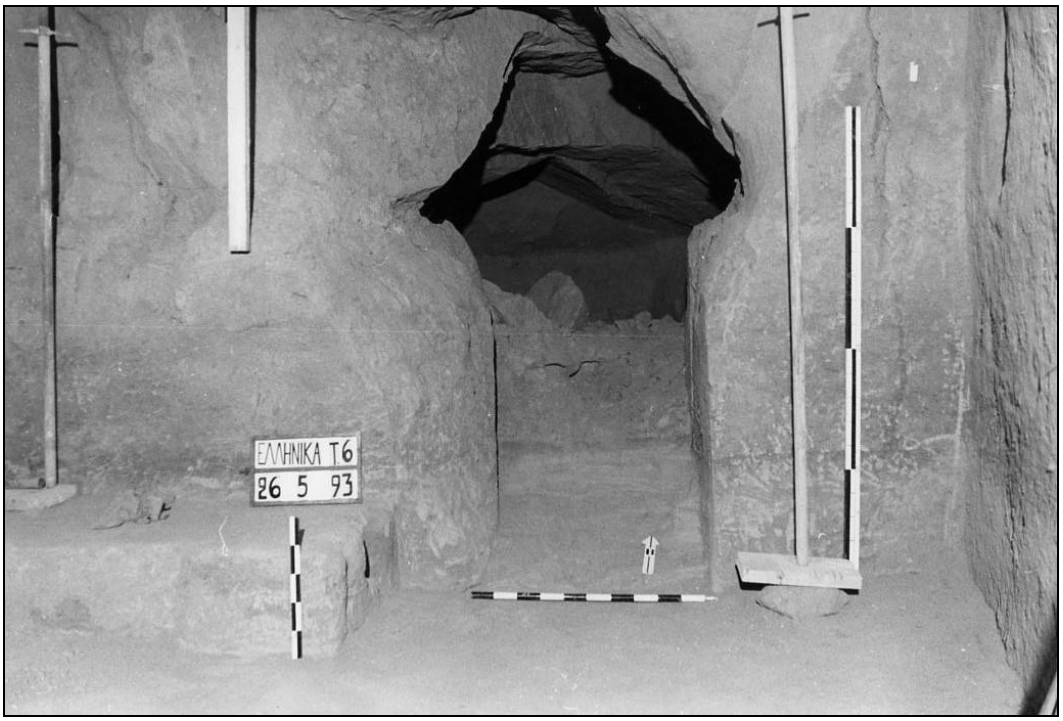
Εικ. 123. Τομή τάφου Ελληνικά 6

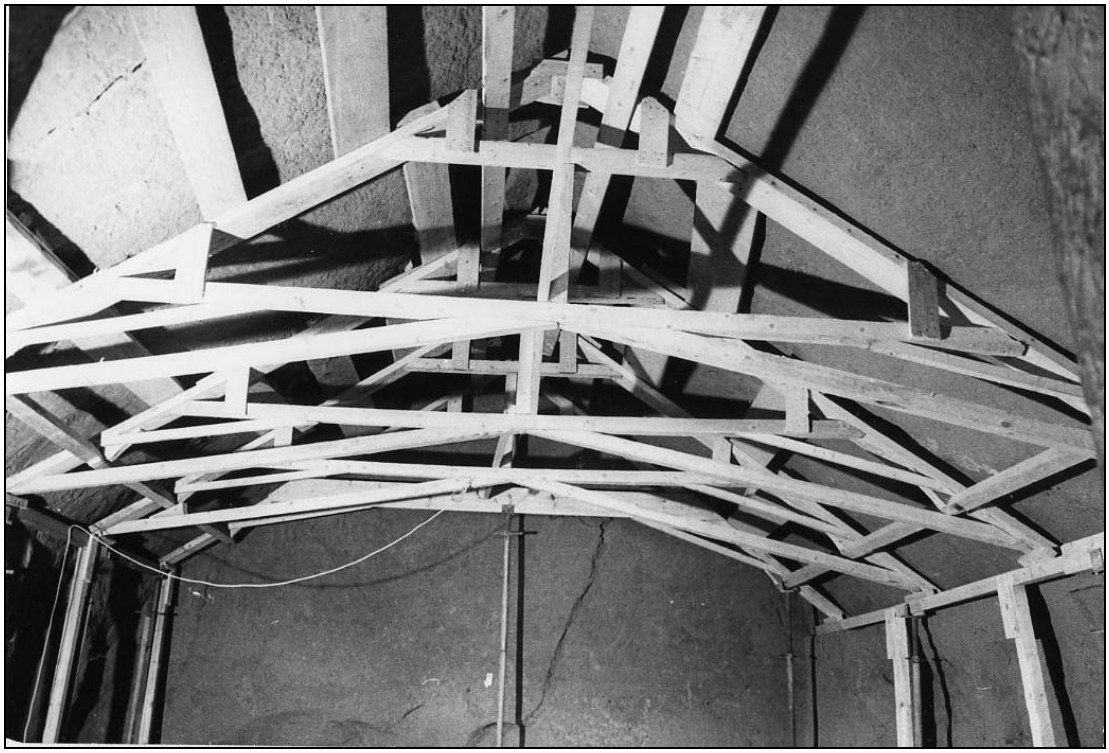
Εικ. 124. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 6

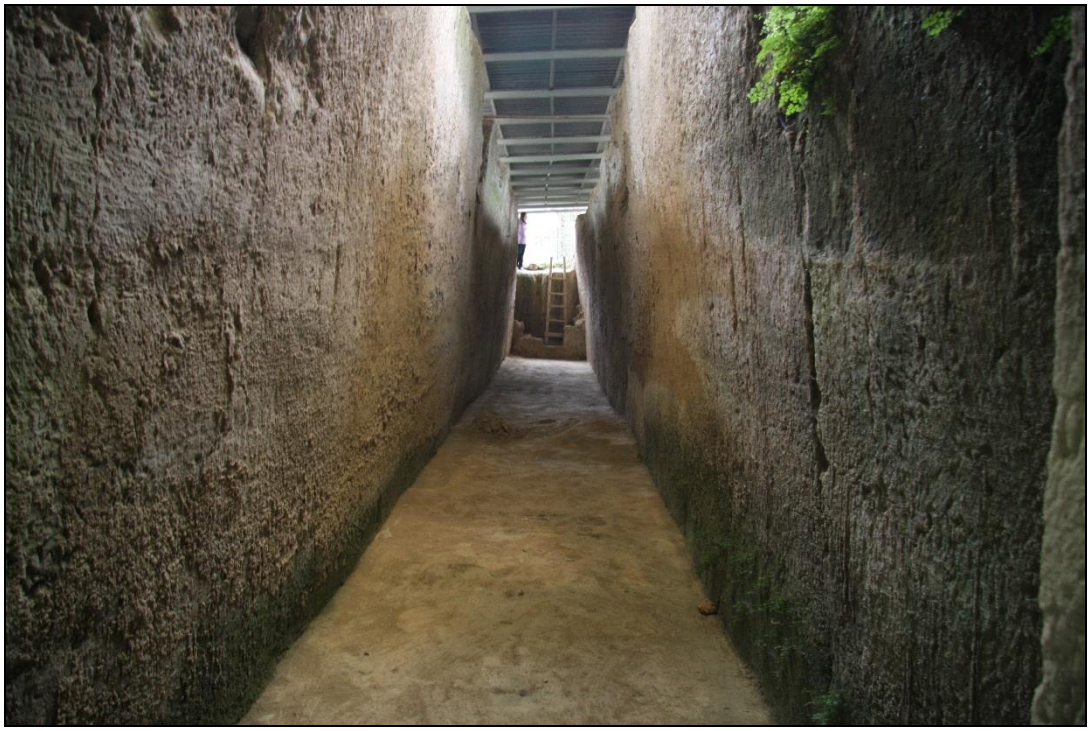
Εικ. 125. Ταφές ΠΓ χρόνων στο δρόμο του τάφου Ελληνικά 6

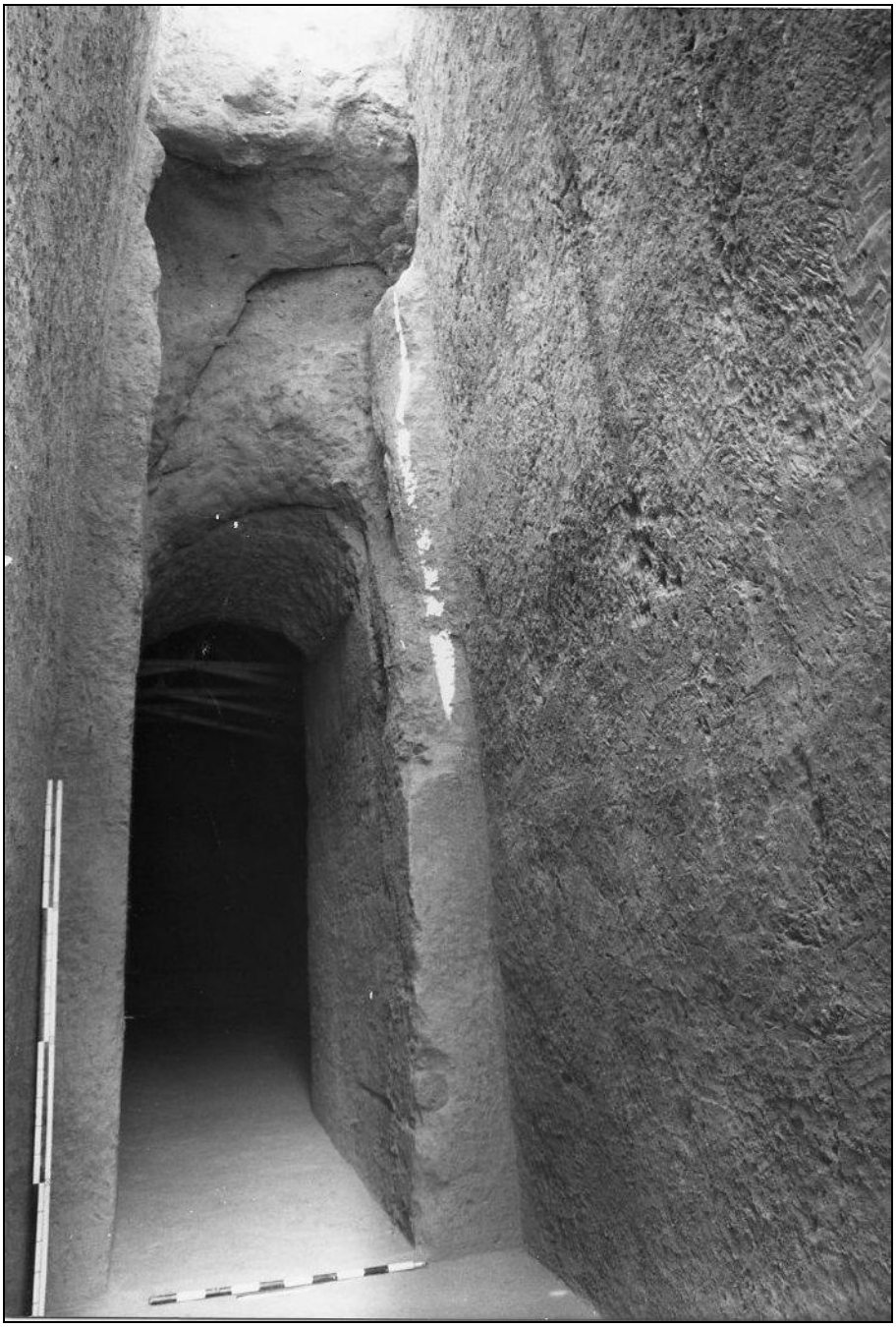
Εικ. 126. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 6

Εικ. 127. Δίρρικτη οροφή κυρίως θαλάμου τάφου Ελληνικά 6

Εικ. 128. Έξοδος δρόμου τάφου Ελληνικά 6

Εικ. 129. Θύρα τάφου Ελληνικά 6

Εικ. 130. Άποψη τάφου Ελληνικά 6

Εικ. 131. Λίθινο αγγείο (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 132. Γραπτή κύλικα (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 133. Ελλιπής γραπτή κύλικα (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 134. Θραύσμα αμφορέα (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 135. Θραύσμα γραπτής κύλικας (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 136. Γραπτές λαβές αγγείων (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 137. Κομβία (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 138. Θραύσματα χάλκινων αντικειμένων (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 139. Σπαρτιατικός βασάλτης (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 140. Θραύσμα λίθινου πέλεκυ (Τ. Ελ. 6)

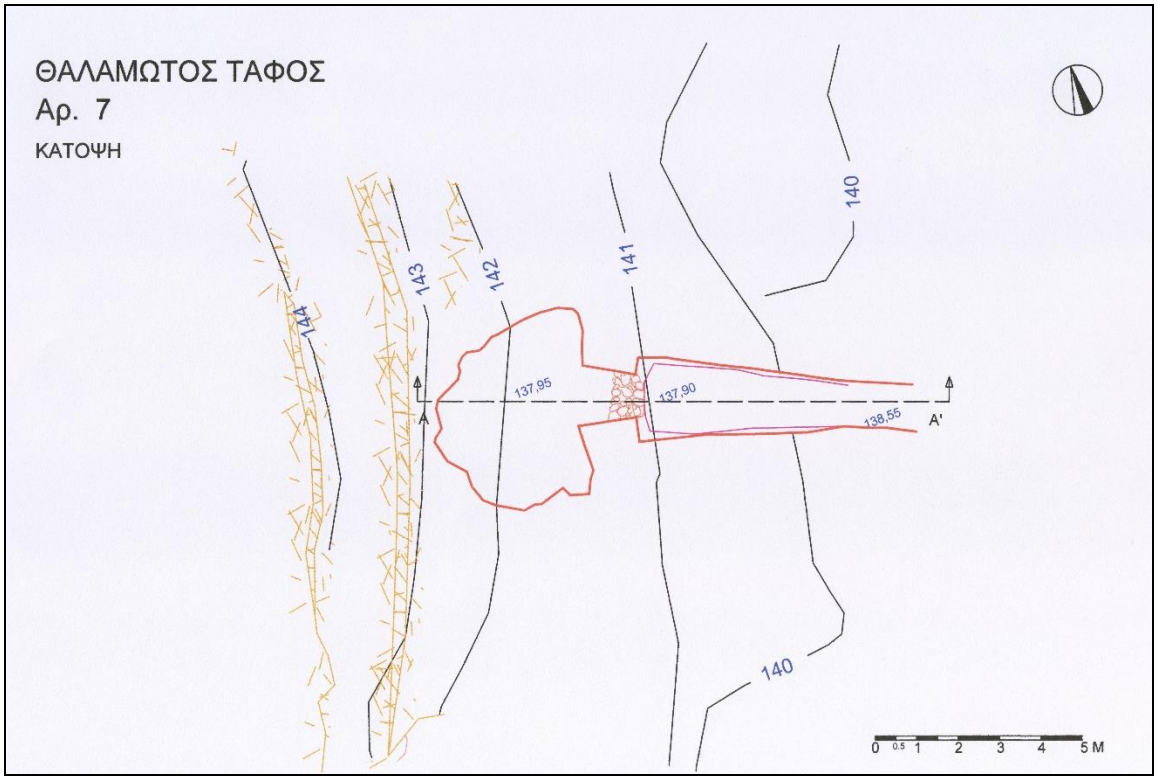
Εικ. 141. Δίωτος σκύφος (Τ. Ελ. 6)

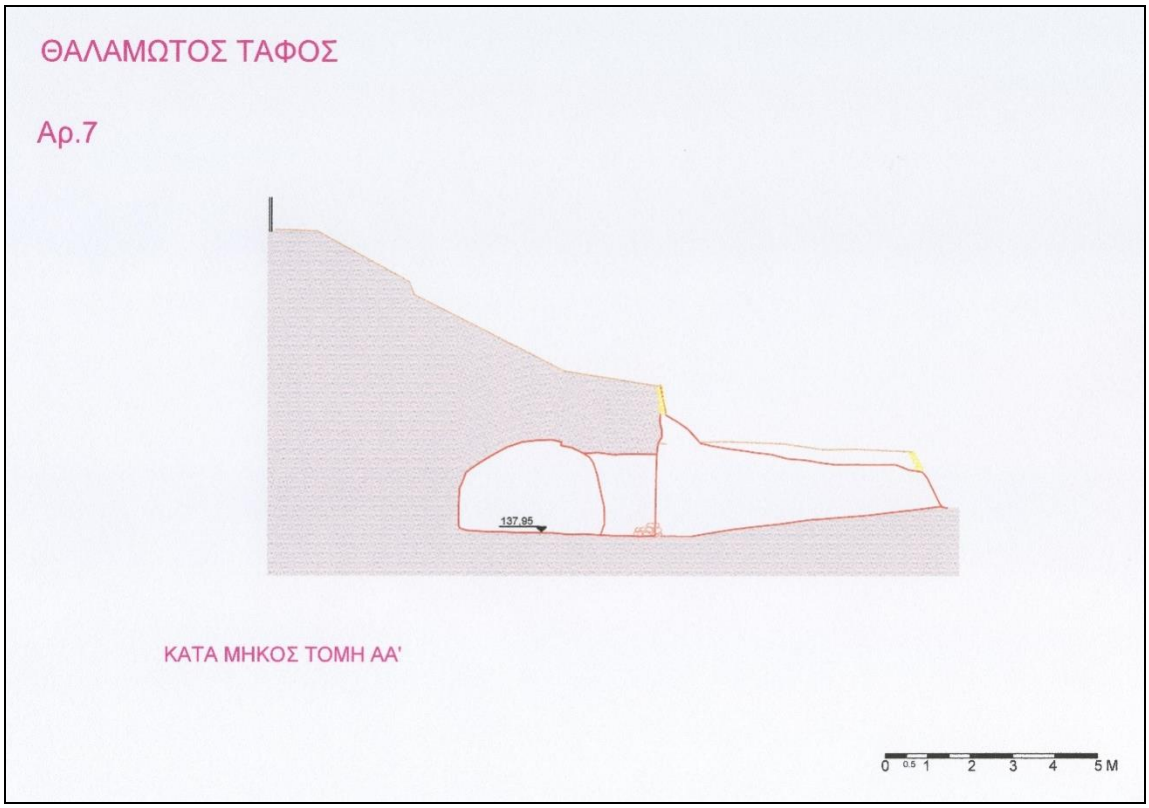
Εικ. 142. Κρατηρόσχημος σκύφος (Τ. Ελ. 6)

Εικ. 143. Πρόχους (Τ. Ελ. 6)

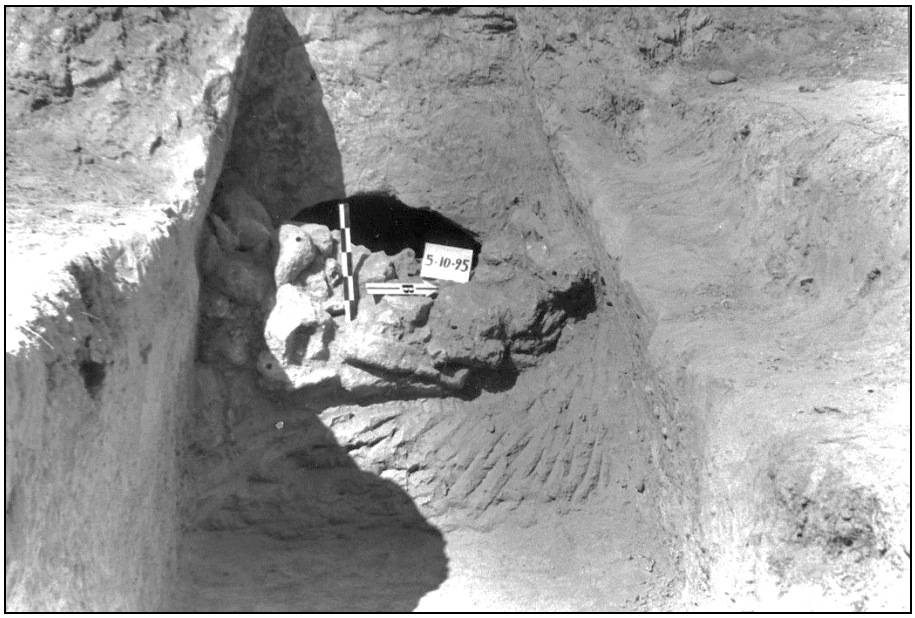
Εικ. 144. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 7

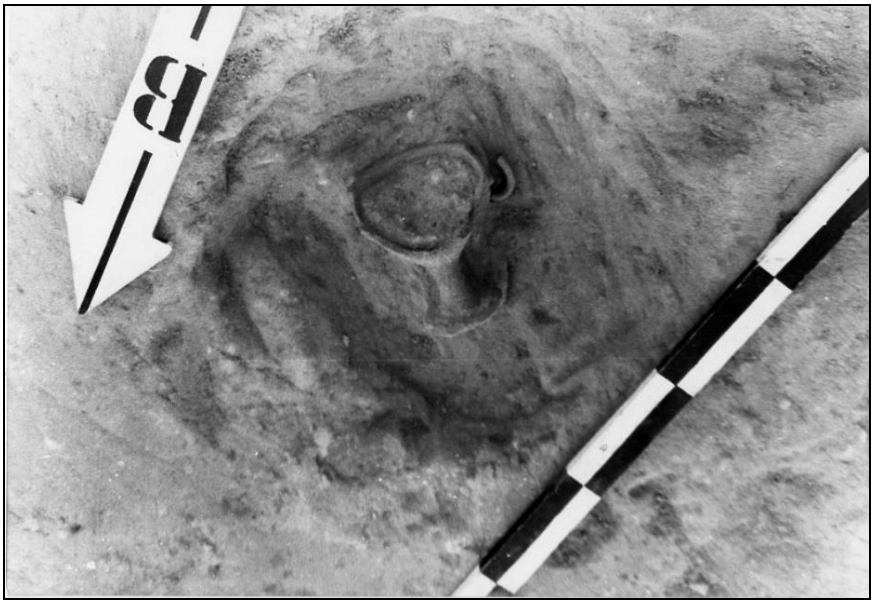
Εικ. 145. Τομή τάφου Ελληνικά 7

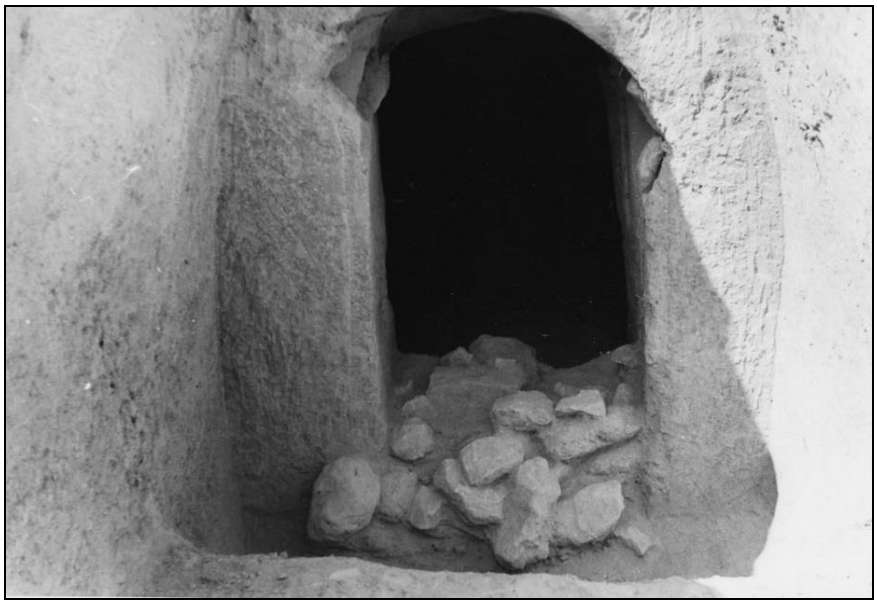
Εικ. 146. Επίχωση δρόμου τάφου Ελληνικά 7

Εικ. 147. Ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 7

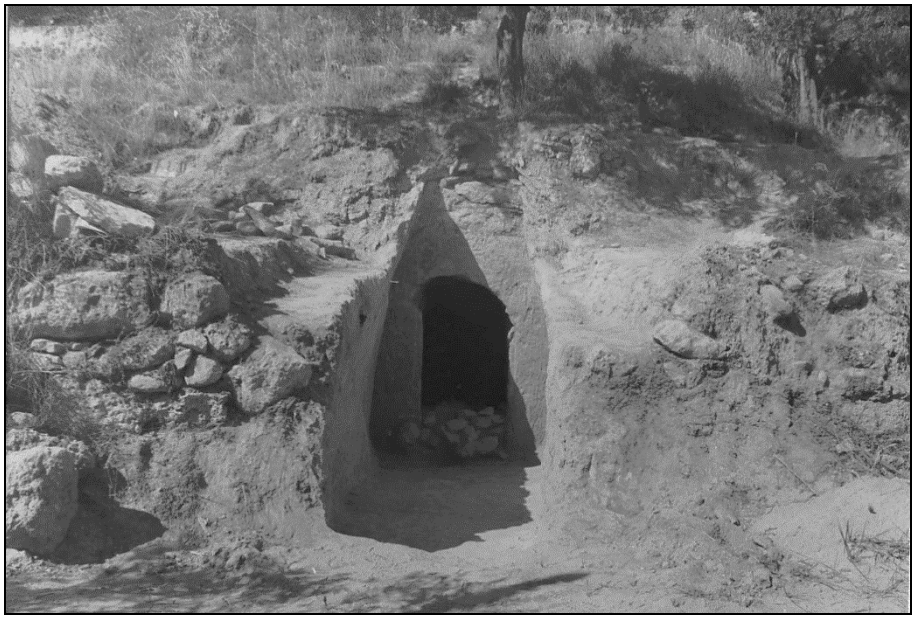
Εικ. 148. Κύλικα από τον δρόμο του τάφου Ελληνικά 7

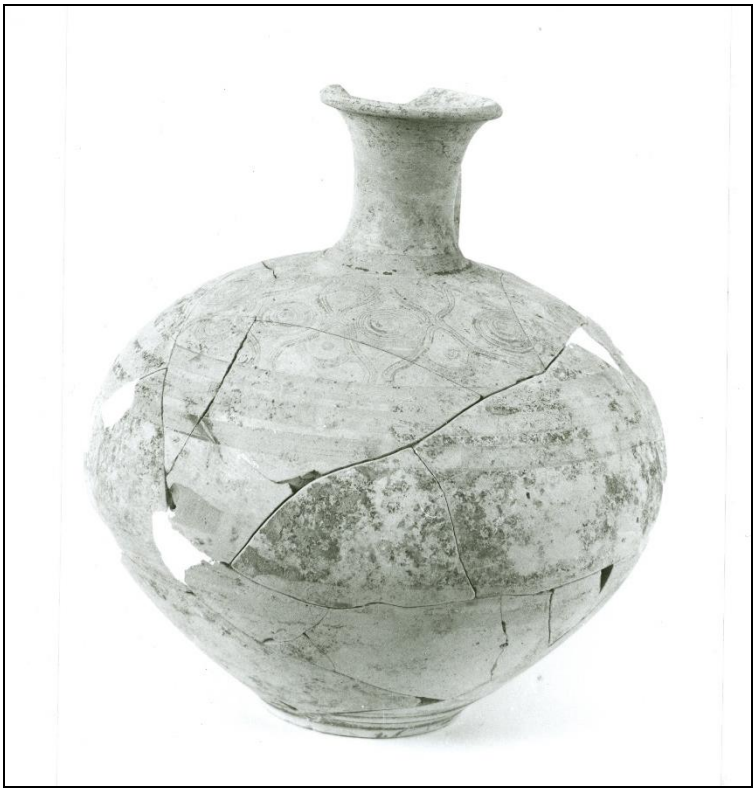
Εικ. 149. Η θύρα του τάφου Ελληνικά 7

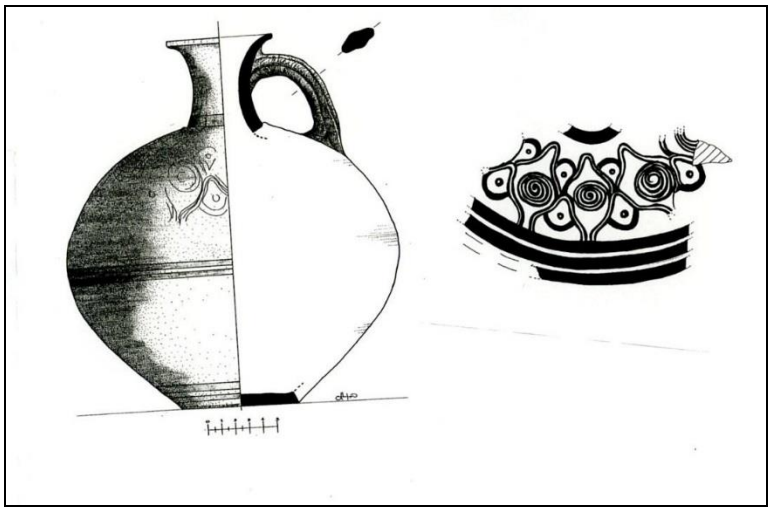
Εικ. 150. ΒΔ πλευρά θαλάμου του τάφου Ελληνικά 7

Εικ. 151. Άποψη του τάφου Ελληνικά 7

Εικ. 152. Λήκυθος (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 153. Σχέδιο ληκύθου (Τ. Ελ. 7)

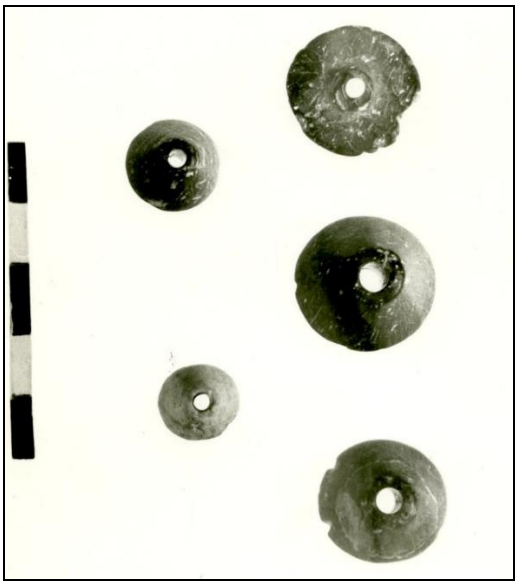
Εικ. 154. Ψευδόστομος αμφορέας, αλάβαστρο (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 155. Υψίποδη κύλικα (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 156. Όστρακα κρατήρα (Τ. Ελ. 7)

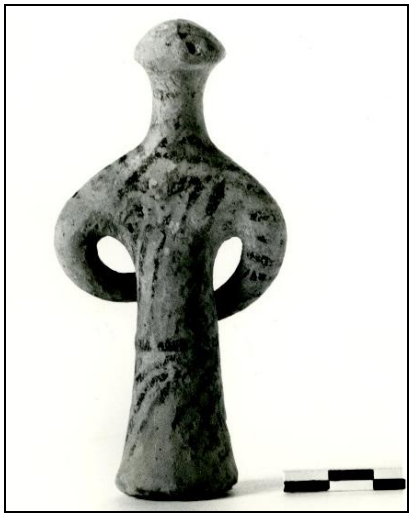
Εικ. 157. Λίθινα κομβία (Τ. Ελ. 7)

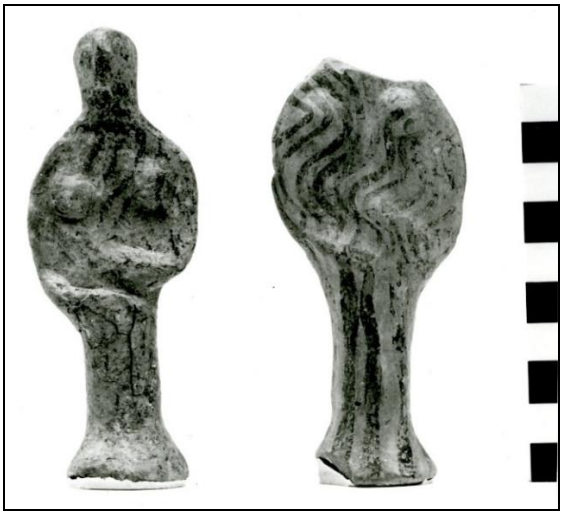
Εικ. 158. Γυναικεία Ειδώλια (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 159. Πίσω όψη ειδωλίου (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 160. Πίσω όψη ειδωλίου
(Τ. Ελ. 7)

Εικ. 161. Ειδώλια τύπου Φ
(Τ. Ελ. 7)

Εικ. 162. Πίσω όψη ειδωλίου
(Τ. Ελ. 7)

Εικ. 163. Ομοίωμα σκεύους
(Τ. Ελ. 7)

Εικ. 164. Ειδώλια από τάφο Ελληνικά 7

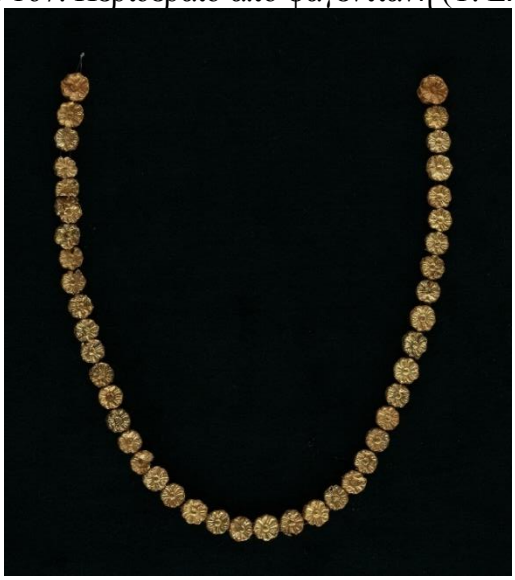
Εικ. 165. Πρόσθια όψη ειδωλίου (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 166. Πίσω όψη ειδωλίου (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 167. Περιδέραιο από φαγεντιανή (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 168. Χρυσό περιδέραιο (Τ. Ελ. 7)

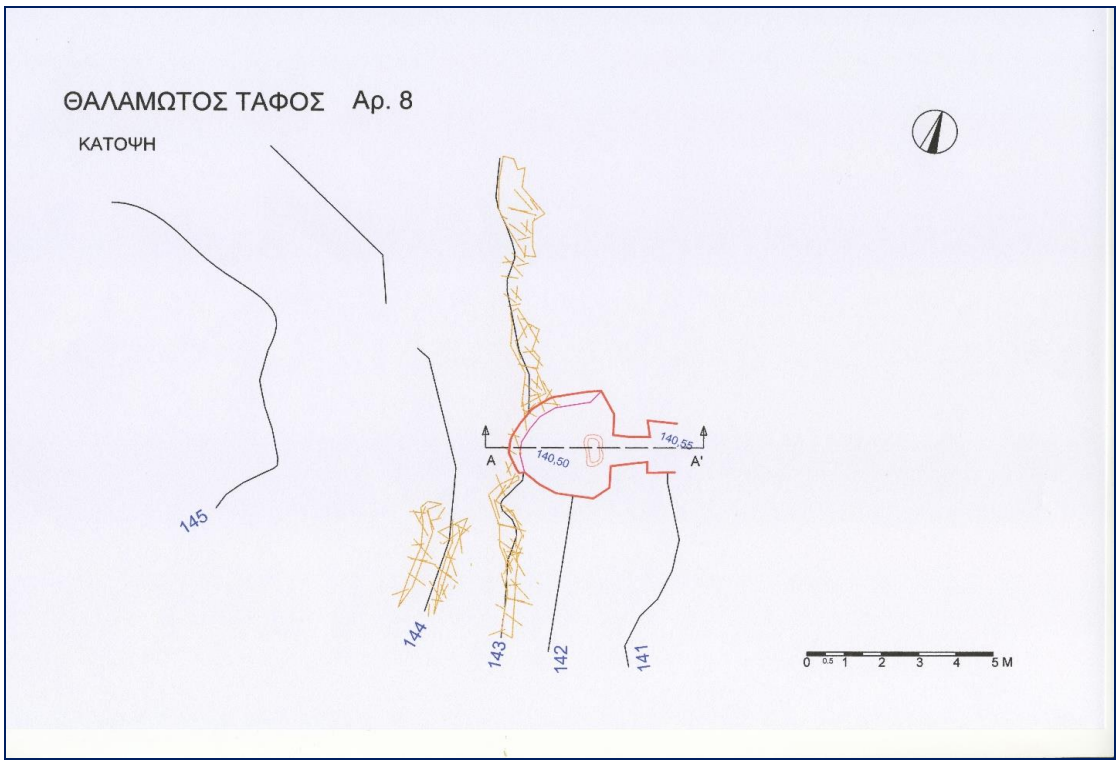

Εικ. 169. Λεπτομέρεια περιδέραιου (Τ. Ελ. 7)

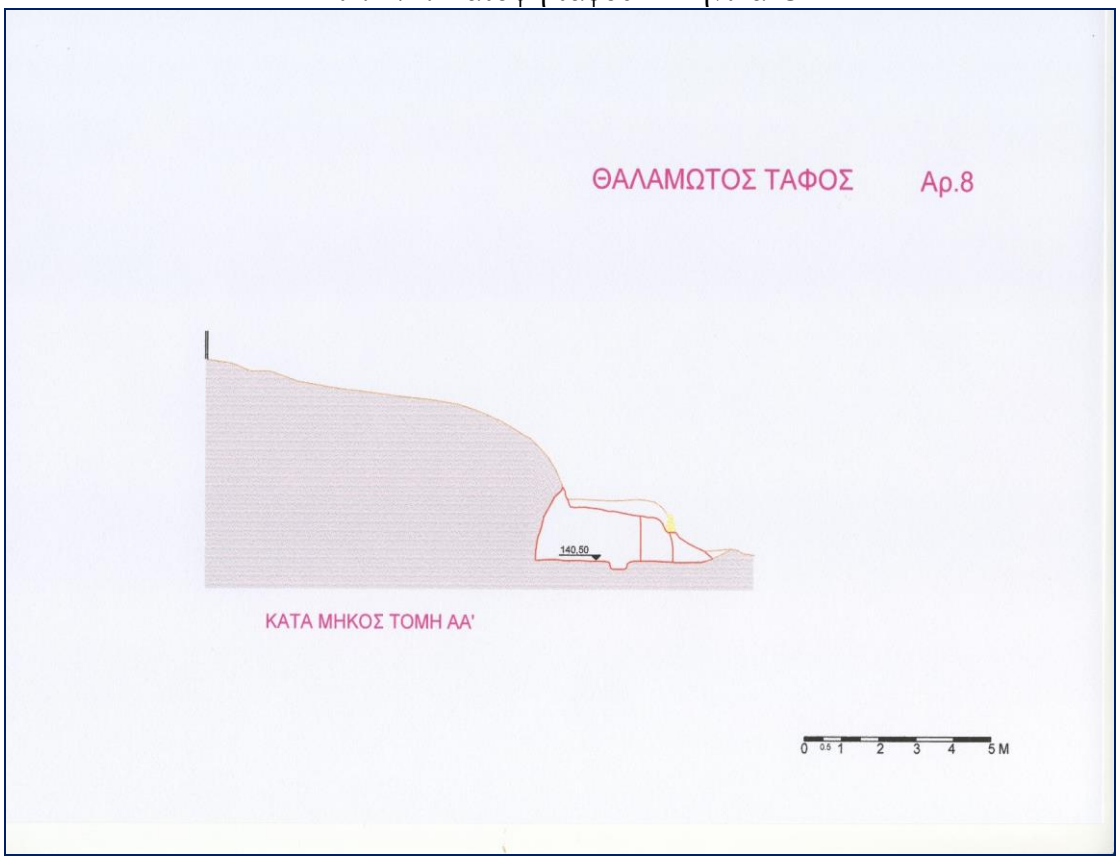

Εικ. 170. Περιδέραια από φαγεντιανή
(Τ. Ελ. 7)

Εικ. 171. Μόνωτα κύπελλα (Τ. Ελ. 7)

Εικ. 172. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 8

Εικ. 173. Τομή τάφου Ελληνικά 8

Εικ. 174. Άποψη τάφου Ελληνικά 8

Εικ. 175. Τάφος Ελληνικά 8

Εικ. 176. Κομβίο (Τ. Ελ. 8)

Εικ. 177. Σκύφος (Τ. Ελ. 8)

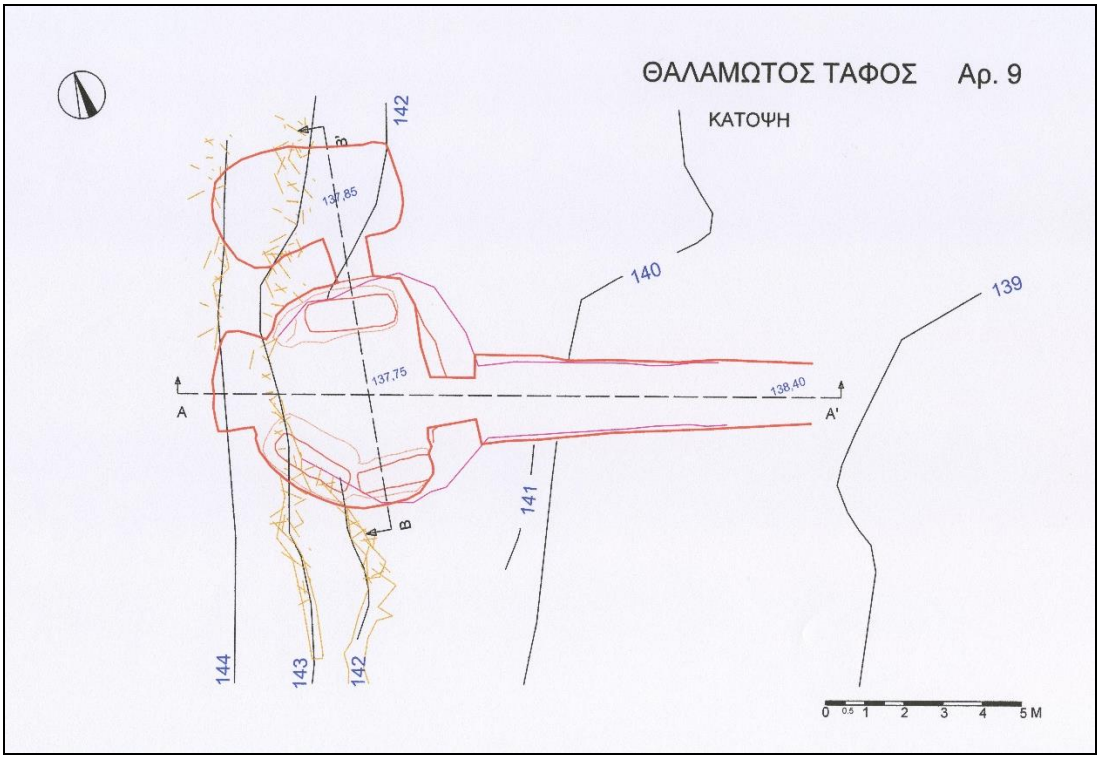
Εικ. 178. Δίωτο κύπελλο (Τ. Ελ. 8)

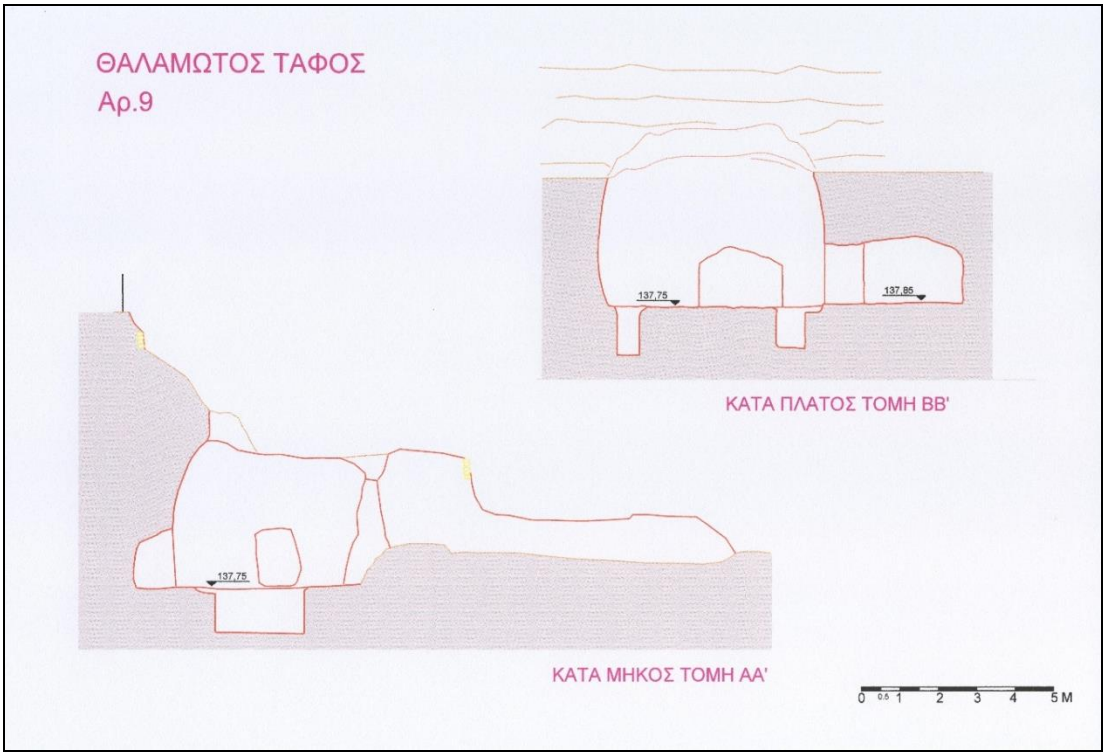
Εικ. 179. Οινοχόη (Τ. Ελ. 8)

Εικ. 180. Περόνες (Τ. Ελ. 8)

Εικ. 181. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 9

Εικ. 182. Τομή τάφου Ελληνικά 9

Εικ. 183. Αγγείο Ελληνιστικών χρόνων (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 184. Λίθος από στόμιο τάφου (ενδεχομένως σήμα)
(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 185. Κρανίο από επίχωση θαλάμου
(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 186. Κρανίο από επίχωση θαλάμου
(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 187. Ταφικός λάκκος 1 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 188. Ταφικός λάκκος 1 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 189. Ταφικός λάκκος 1 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 190. Ταφικός λάκκος 2 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 191. Ταφικοί λάκκοι 2 και 3 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 192. Ταφικοί λάκκοι 2 και 3 (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 193. Άποψη κυρίως θαλάμου τάφου Ελληνικά 9

Εικ. 194. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 9

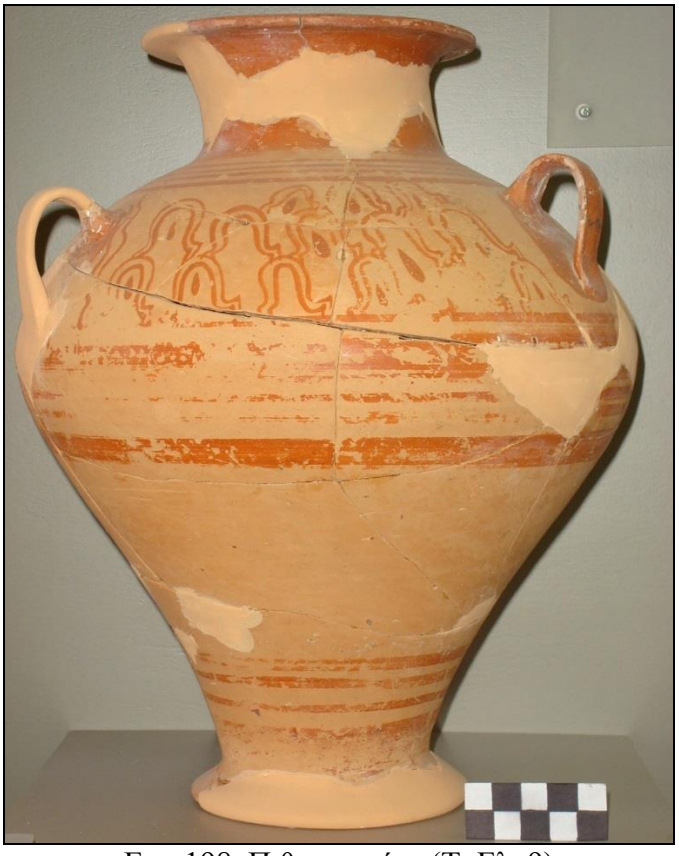
Εικ. 195. Αποτυπώματα εργαλείων λάξευσης (παραθάλαμος)
(Τ. Ελ. 9)

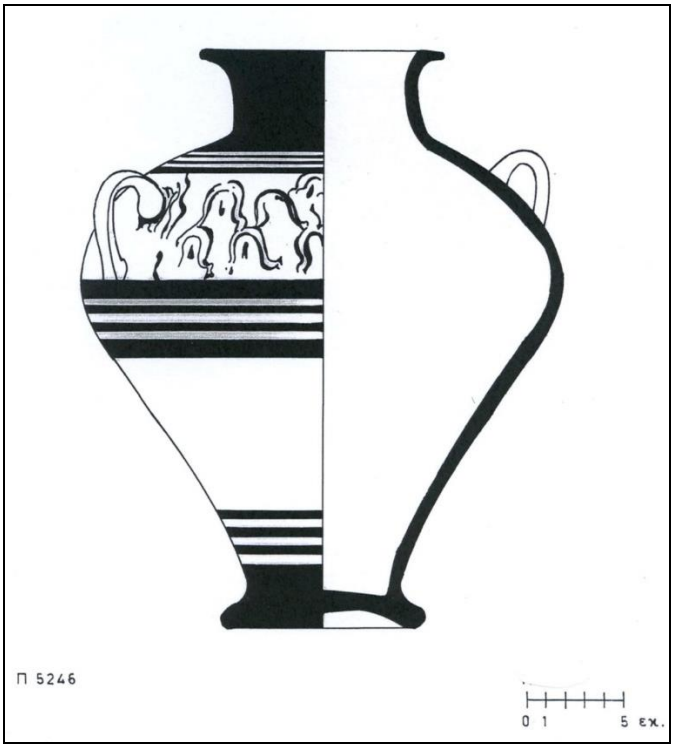
Εικ. 196. Άποψη τάφου Ελληνικά 9

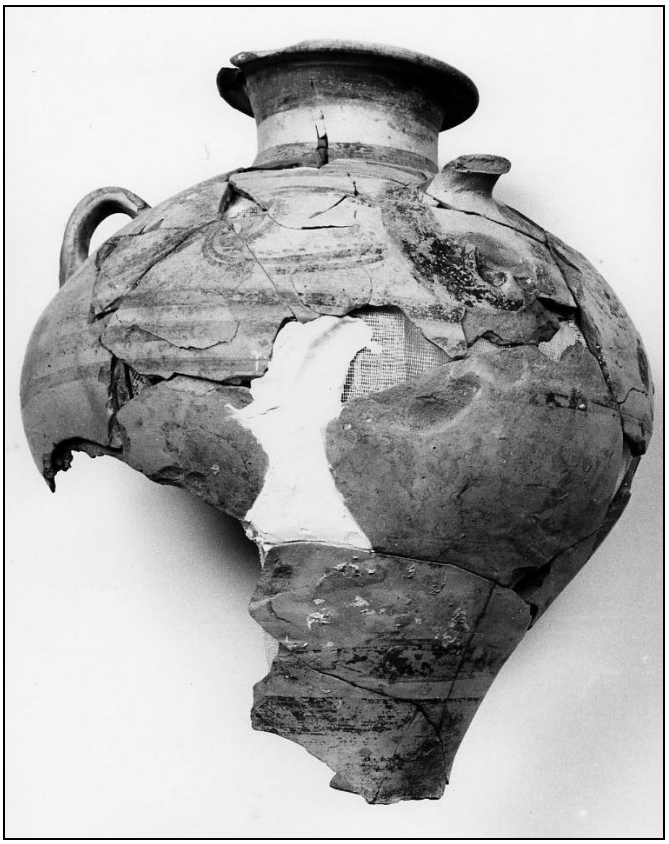
Εικ. 197. Λίθοι από επίχωση δρόμου τάφου Ελληνικά 9

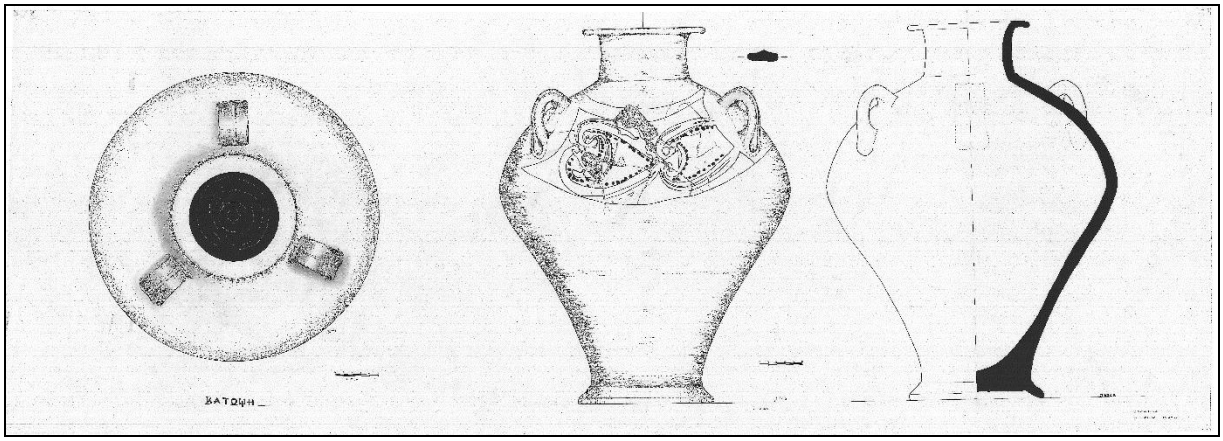

Εικ. 198. Πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 199. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 9)

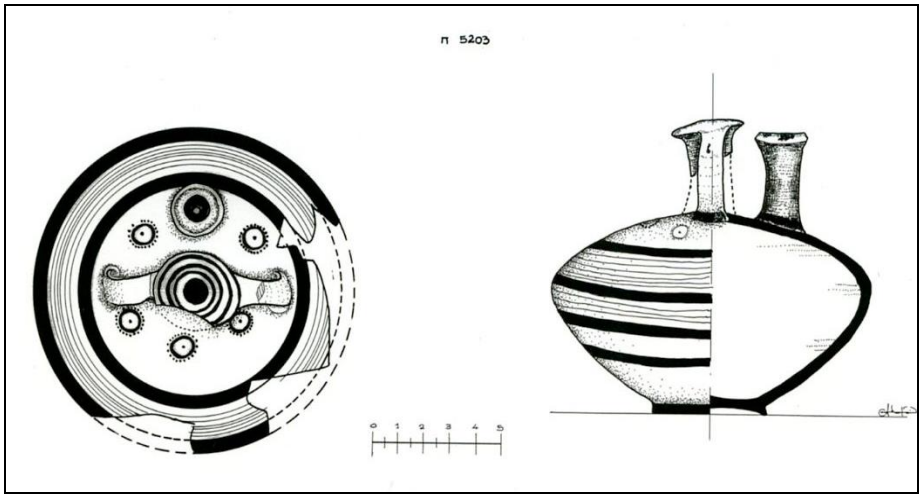

Εικ. 200. Ελλιπής πιθαμφορέας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 201. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 202. Ψευδόστομος αμφορέας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 203. Σχέδιο ψευδόστομου αμφορέα (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 204. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 205. Πώμα αγγείου (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 206. Διπλός ρόδακας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 207. Χρυσός ρόδακας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 208. Ψήφος σε σχήμα διπλού ναυτίλου

(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 209. Χάλκινος δακτύλιος
(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 210. Λίθινο κομβίο
(Τ. Ελ. 9)

Εικ 211. Ψήφοι περιδέραιου (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 212. Ελληνιστικά αγγεία (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 213. Ελληνιστικά αγγεία (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 214. Βραστήρας (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 215. Ελληνιστικά αγγεία (Τ. Ελ. 9)

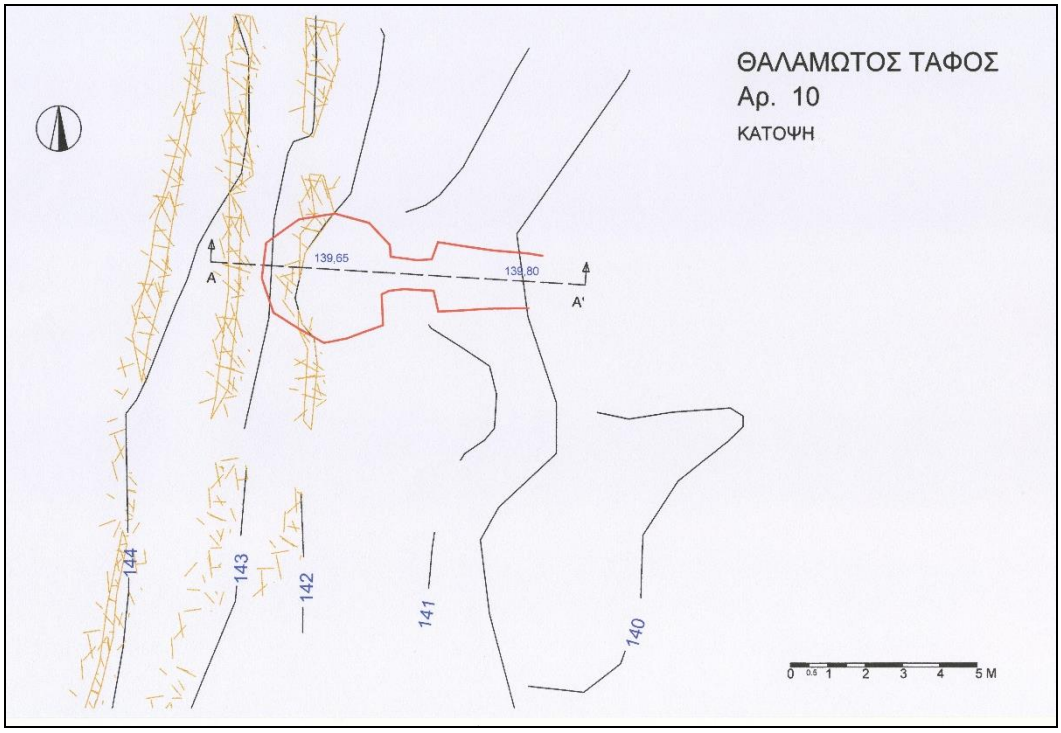
Εικ. 216. Αγνύθες (Τ. Ελ. 9)

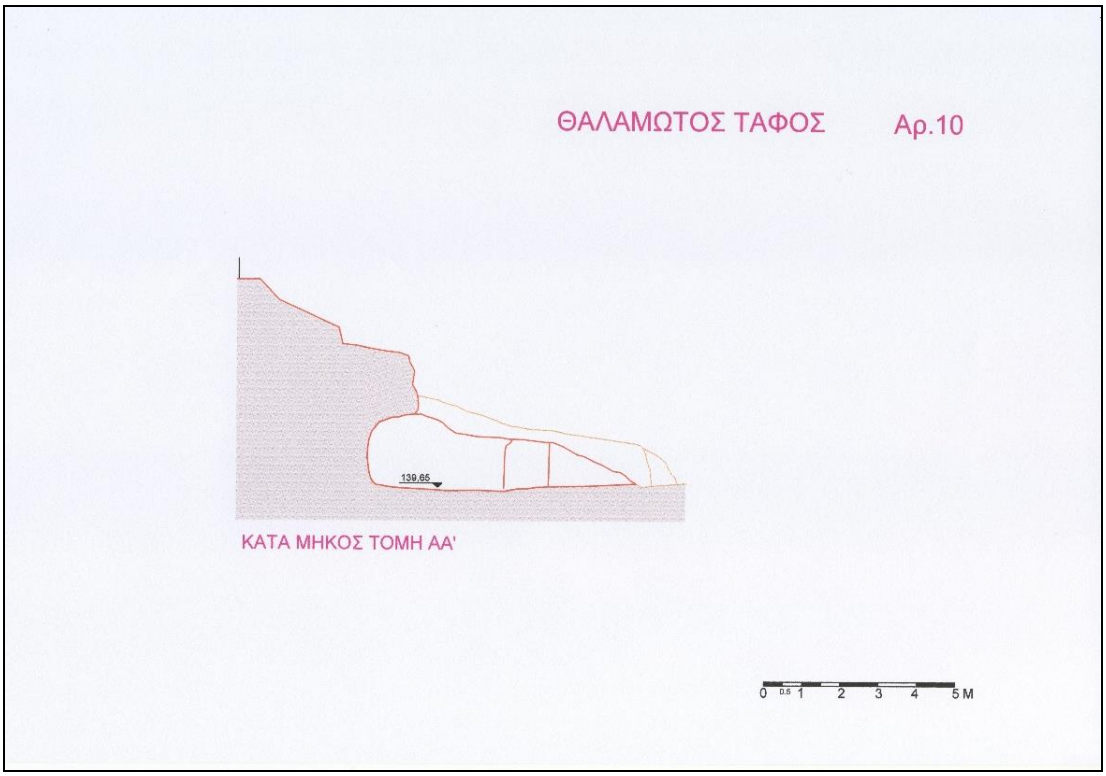
Εικ. 217. Θραύσμα περιρραντηρίου ή λουτήρα
(Τ. Ελ. 9)

Εικ. 218. Ειδώλιο Αρτέμης (Τ. Ελ. 9)

Εικ. 219. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 10

Εικ. 220. Τομή τάφου Ελληνικά 10

Εικ. 221. Τάφος Ελληνικά 10

Εικ. 222. Ανακομιδή πλησίον στομίου τάφου Ελληνικά 10

Εικ. 223. Λεπτομέρεια ανακομιδής (Τ. Ελ. 10)

Εικ. 224. Άποψη τάφου Ελληνικά 10

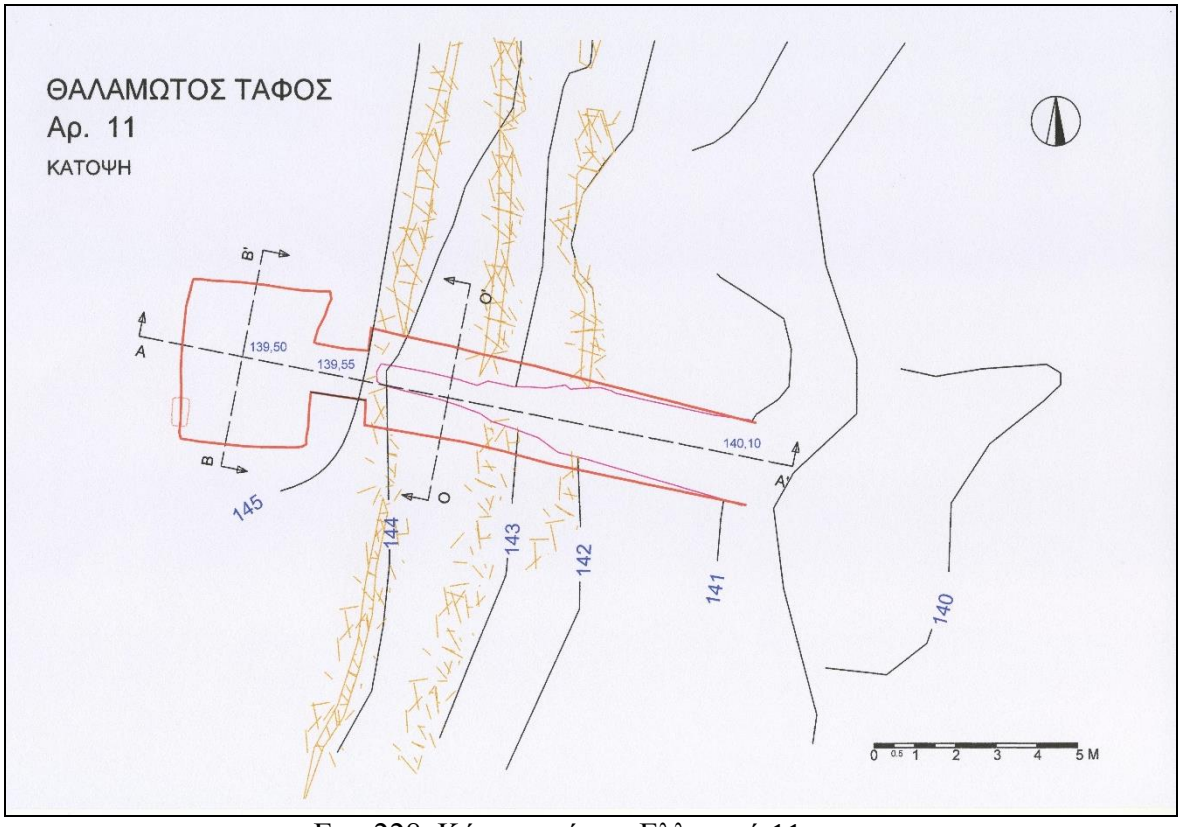

Εικ. 225. Ειδώλιο ζώου (Τ. Ελ. 10)

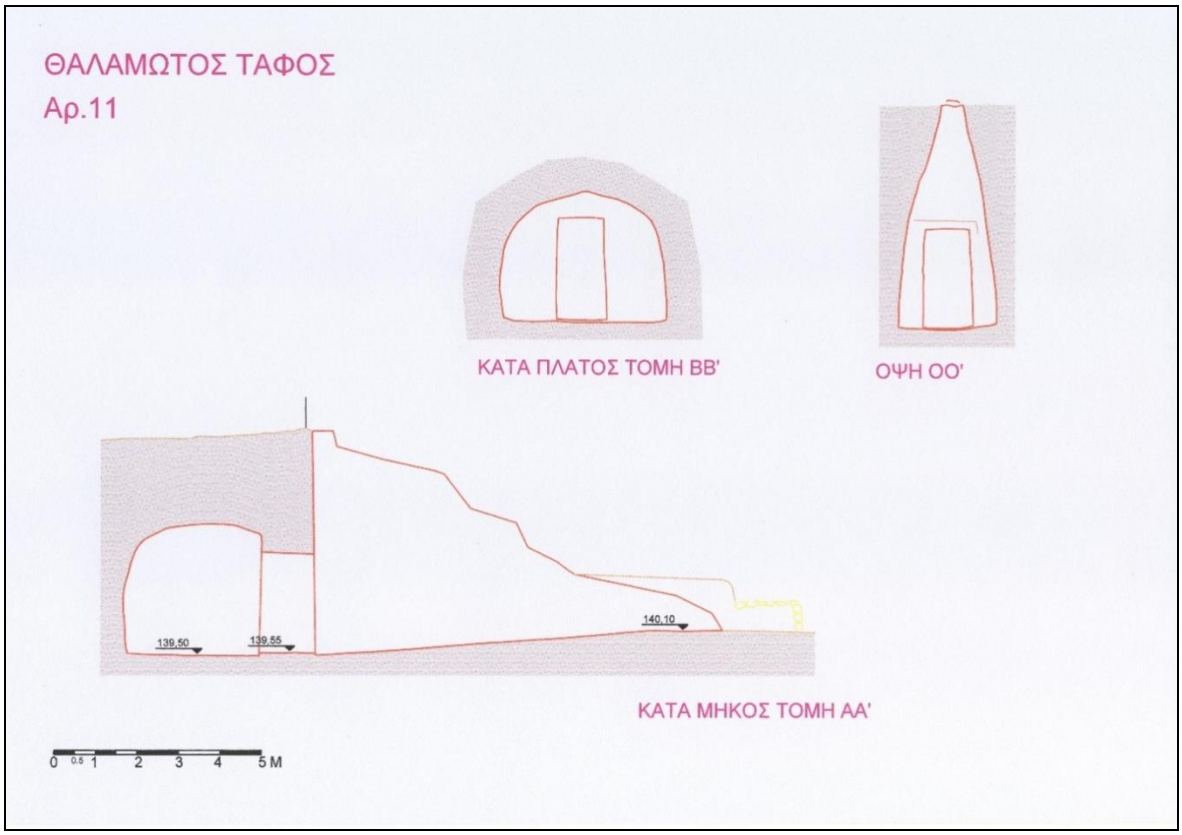

Εικ. 226. Γραπτά όστρακα (Τ. Ελ. 10)

Εικ. 227. Πρόχους (Τ. Ελ. 10)

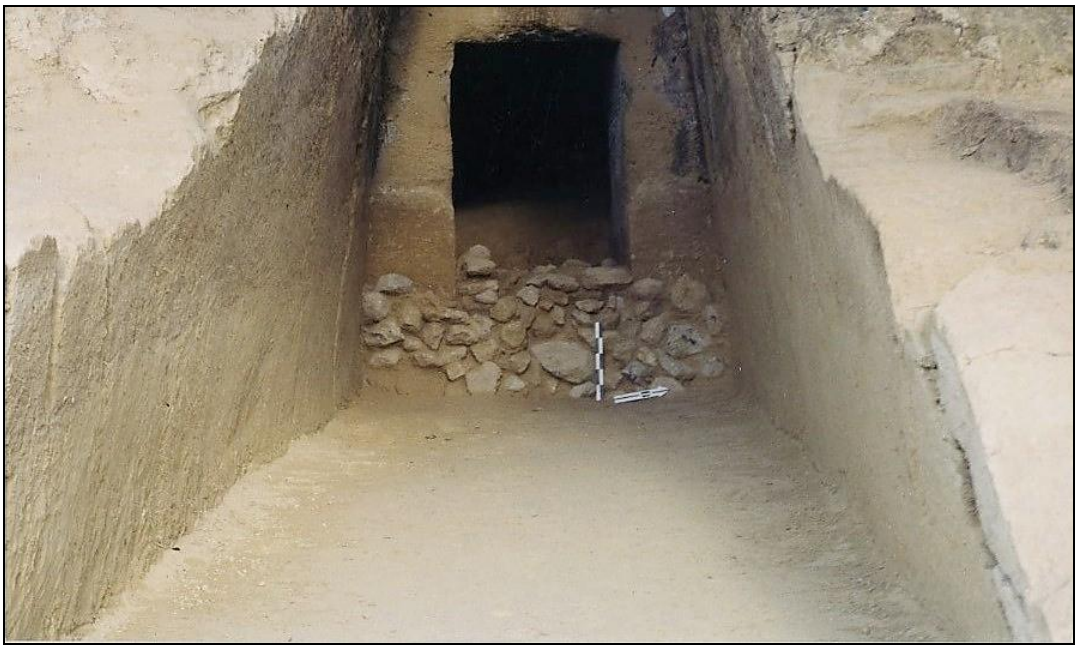
Εικ. 228. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 229. Τομή τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 230. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 231. Η σωζόμενη ξερολιθιά του τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 232. Εγχαράξεις στο τοίχωμα του τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 233. Λάκκος ανακομιδής τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 234. Έξοδος δρόμου τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 235. Κατώφλι τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 236. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 237. Άποψη τάφου Ελληνικά 11

Εικ. 238. Όστρακα αρτόσχημου αλάβαστρου
(Τ. Ελ. 11)

Εικ. 239. Μικκύλο αγγείο (Τ. Ελ. 11)

Εικ. 240. Λαβή πύραυνου (Τ. Ελ. 11

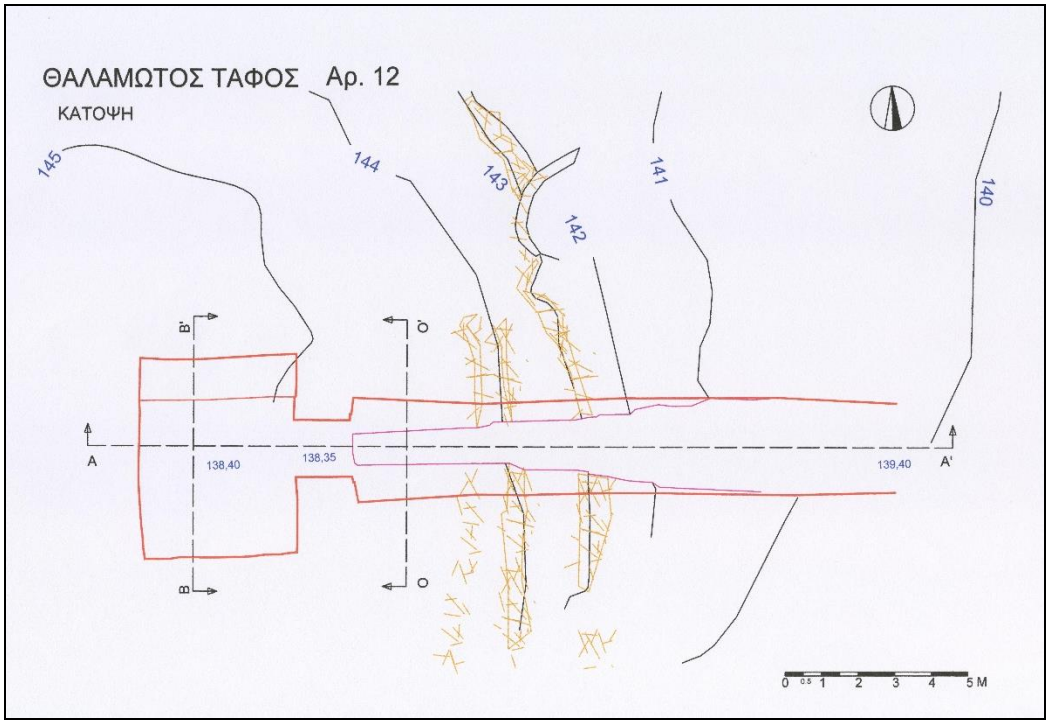
Εικ. 241. Λαβή αρύταινας (Τ. Ελ. 11)

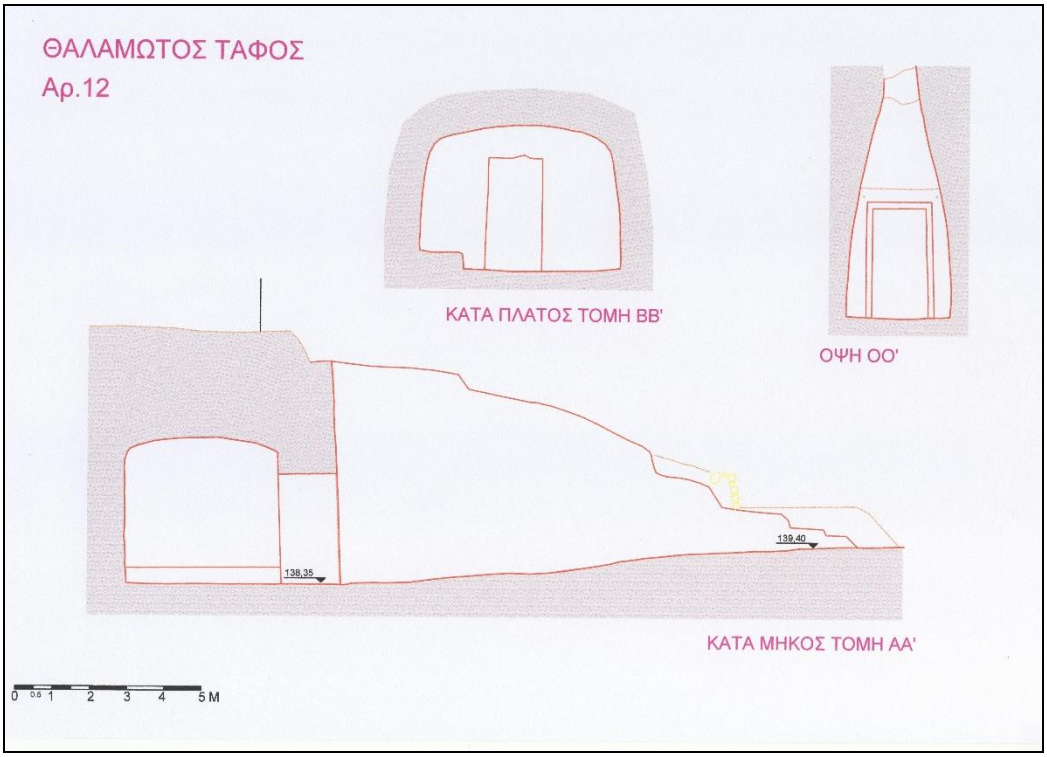
Εικ. 242. Λίθινο εργαλείο (Τ. Ελ. 11)

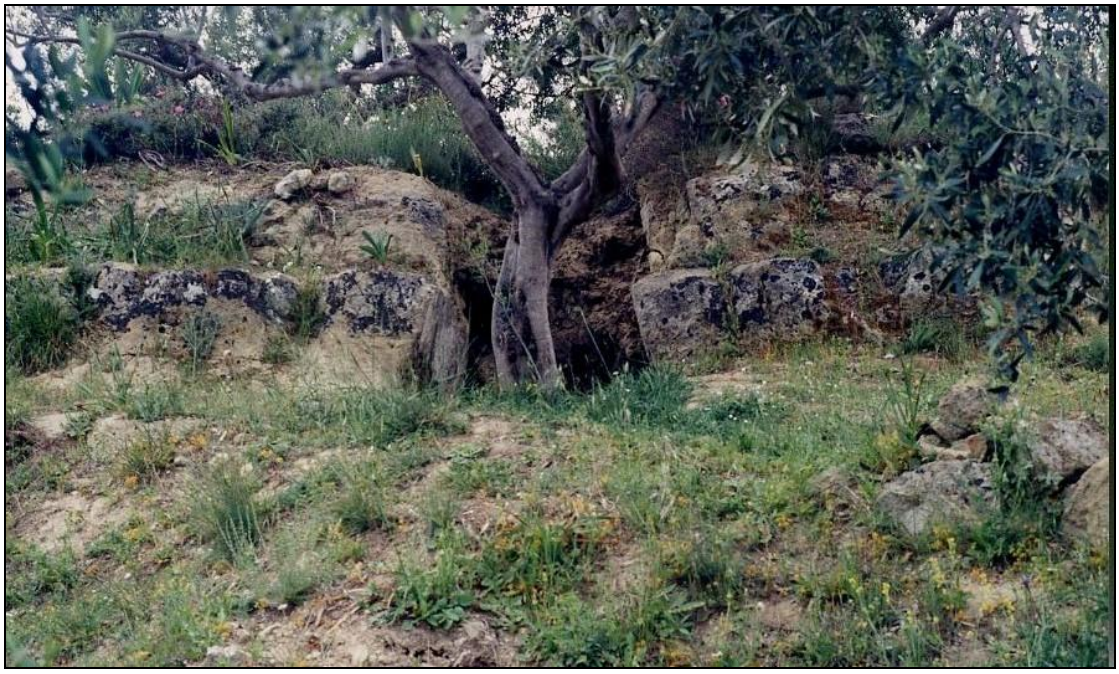
Εικ. 243. Πρόχοι (Τ. Ελ. 11)

Εικ. 244. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 12

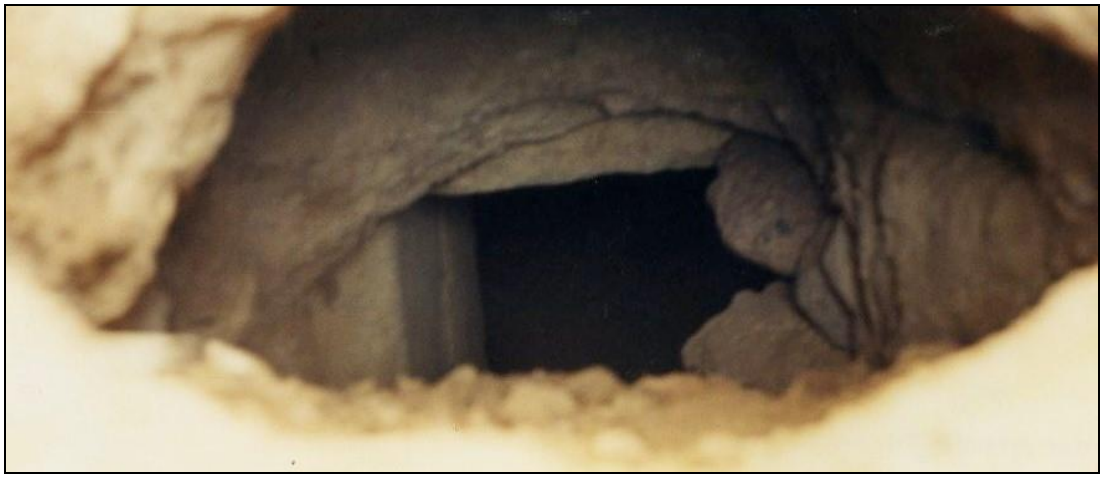
Εικ. 245. Τομή τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 246. Άποψη τάφου Ελληνικά 12 (πριν την ανασκαφή)

Εικ. 247. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 248. Η δίοδος των αρχαιοκαπήλων (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 249. Επίχωση θαλάμου τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 250. Άνω τμήμα θύρας (εσωτερική πλευρά)
(Τ. Ελ. 12)

Εικ. 251. Θρανίο λαξευμένο κατά μήκος της βόρειας πλευράς του θαλάμου
(Τ. Ελ. 12)

Εικ. 252. Στόμιο και δρόμος τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 253. Θύρα τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 254. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 12

Εικ. 255. Όστρακα πρόχου (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 256. Θραύσμα αγγείου (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 257. Όστρακα ψευδόστομου αμφορέα
(Τ. Ελ. 12)

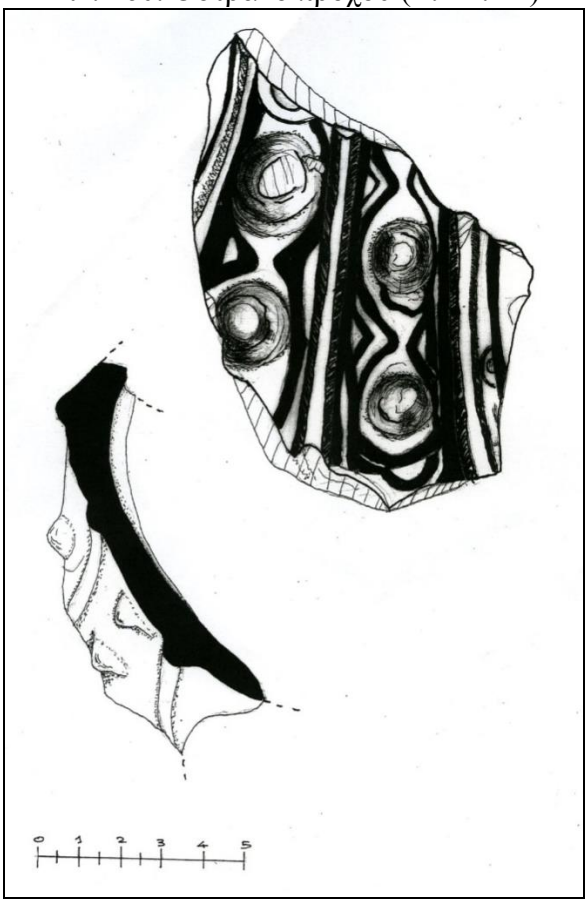
Εικ. 258. Όστρακα πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 259. Στόμια ψευδόστομων αμφορέων (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 260. Όστρακο πρόχου (Τ. Ελ. 12)

Εικ. 261. Σχέδιο οστράκου (Τ. Ελ. 12)

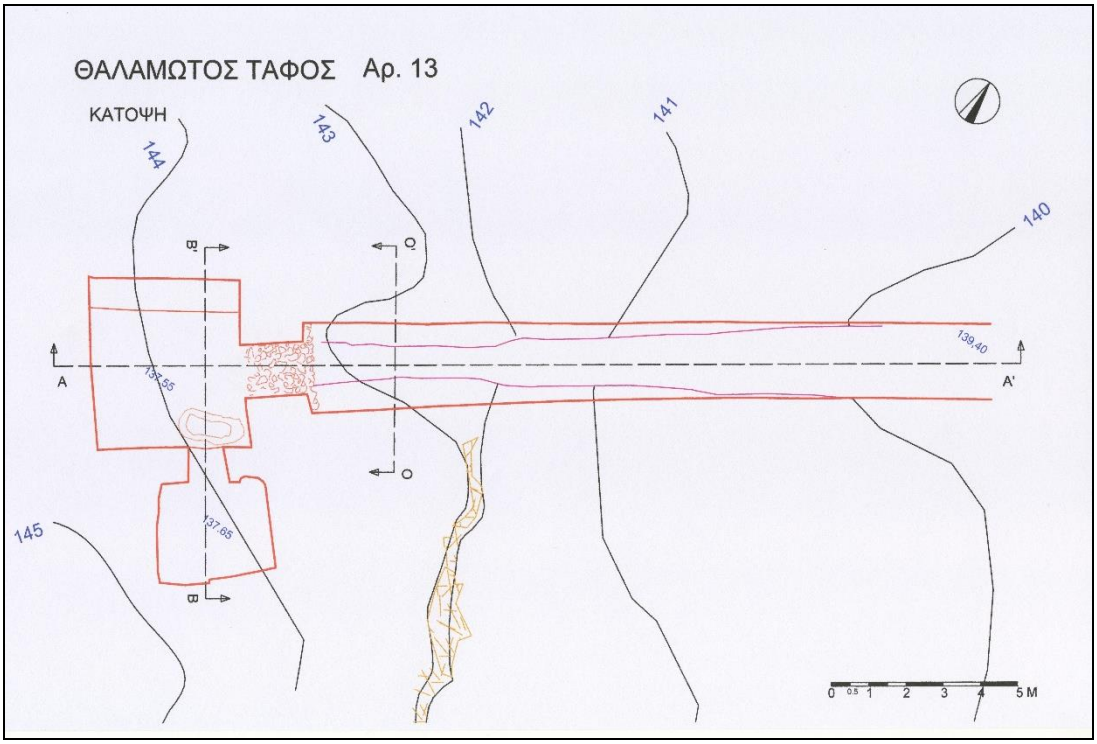
Εικ. 262. Όστρακα από Κύθηρα (Τ. Ελ. 12)

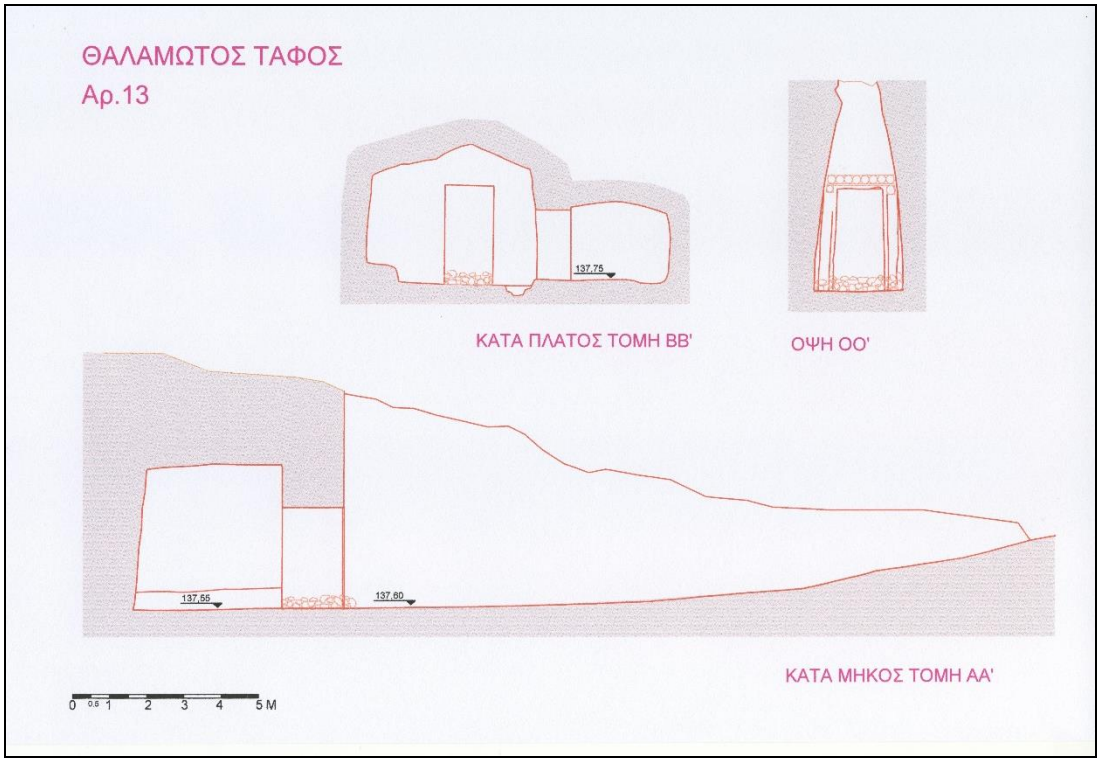
Εικ. 263. Χάλκινες αιχμές βελών (Τ. Ελ. 12)

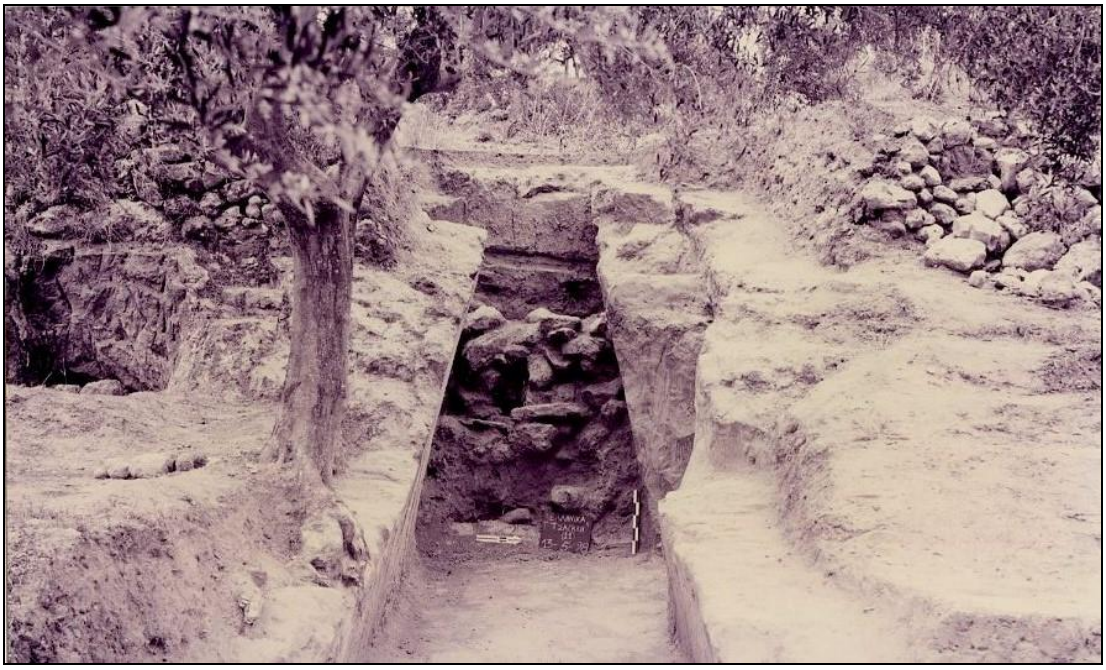
Εικ. 264. Αιχμηρό εργαλείο
(Τ. Ελ. 12)

Εικ. 265. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 266. Τομή τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 267. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 268. Θρανίο κατά μήκος της βόρειας πλευράς του θαλάμου
(Τ. Ελ. 13)

Εικ. 269. Άποψη της οροφής (δυτική πλευρά)
(Τ. Ελ. 13)

Εικ. 270. Άποψη της οροφής (ανατολική πλευρά)
(Τ. Ελ. 13)

Εικ. 271. Ταφικός λάκκος (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 272. Θύρα πλευρικού θαλάμου (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 273. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 274. ΝΑ πλευρά πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 275. Στόμιο πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 276. Στόμιο τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 277. Δρόμος τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 278. Λεπτομέρεια θύρας τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 279. Θύρα τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 280. Άποψη τάφου Ελληνικά 13

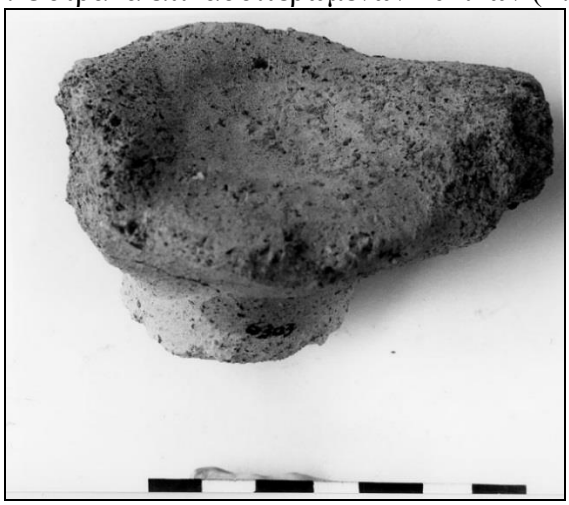
Εικ. 281. Λίθοι προερχόμενοι από στόμιο τάφου Ελληνικά 13

Εικ. 282. Χρυσοί ψήφοι (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 283. Όστρακα επικασσιτερωμένων κυλίκων (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 284. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα
(Τ. Ελ. 13)

Εικ. 285. Πήλινο χειροποίητο αγγείο (Τ. Ελ. 13)

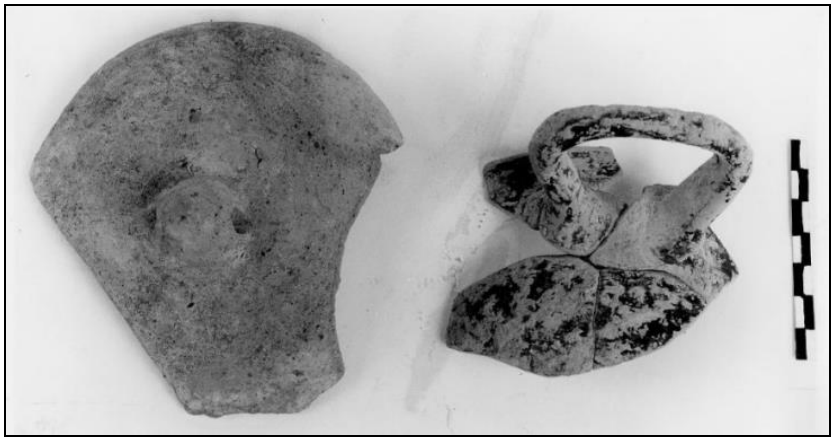
Εικ. 286. Θραύσμα λαβής (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 287. Όστρακα σκύφων (Τ. Ελ. 13)

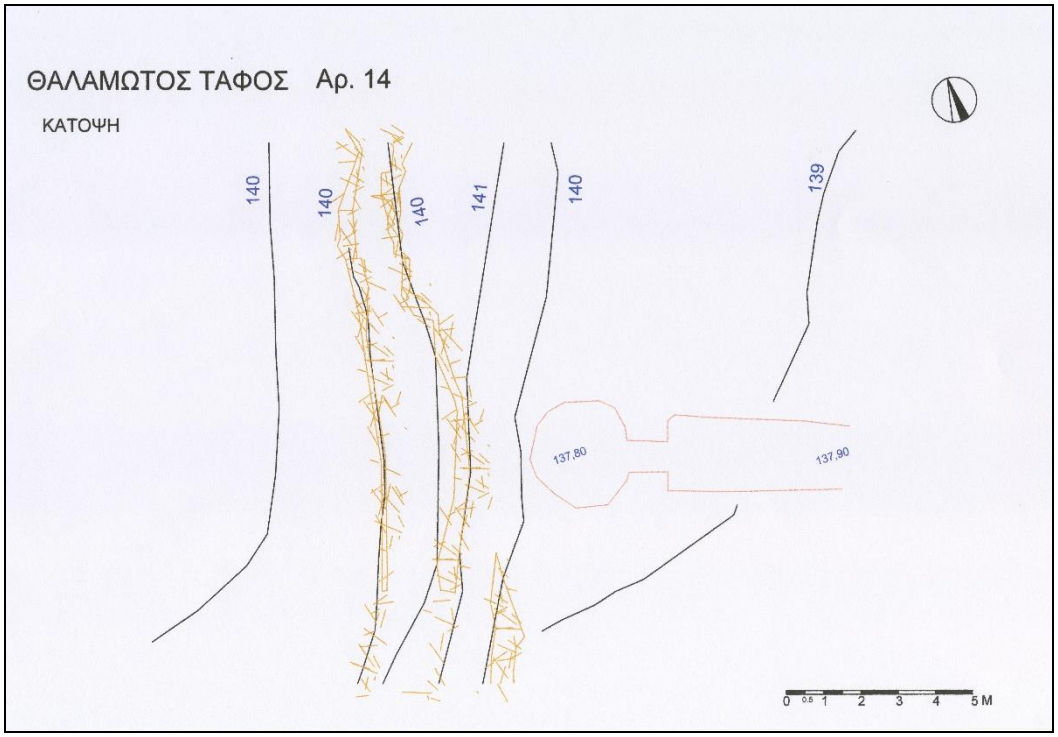
Εικ. 288. Ημίεργος λίθος (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 289. Ελληνιστική κεραμική (Τ. Ελ. 13)

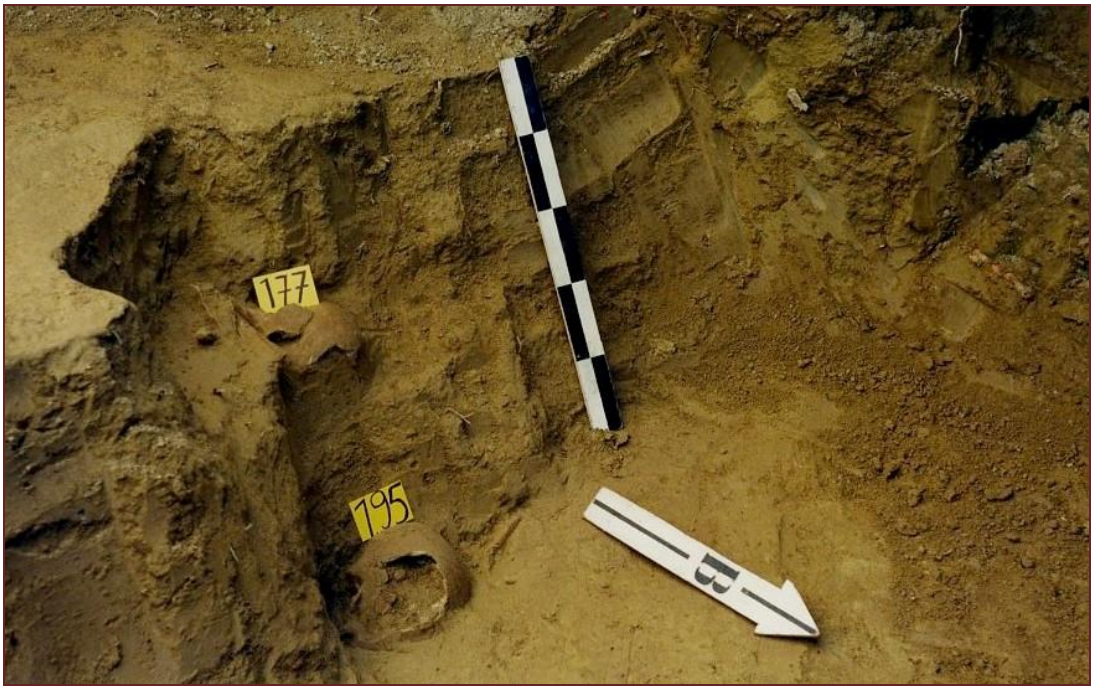

Εικ. 290. Αγνύθες (Τ. Ελ. 13)

Εικ. 291. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 14

Εικ. 292. Ανασκαφή δρόμου τάφου Ελληνικά 14

Εικ. 293. Αφαίρεση επίχωσης από ταφικό θάλαμο τάφου Ελληνικά 14

Εικ. 294. Αγγεία μέσα από την επίχωση του τάφου Ελληνικά 14.

Εικ. 295. Ανακομιδή εντός του θαλάμου του τάφου Ελληνικά 14

Εικ. 296. Νότια πλευρά δαπέδου τάφου Ελληνικά 14

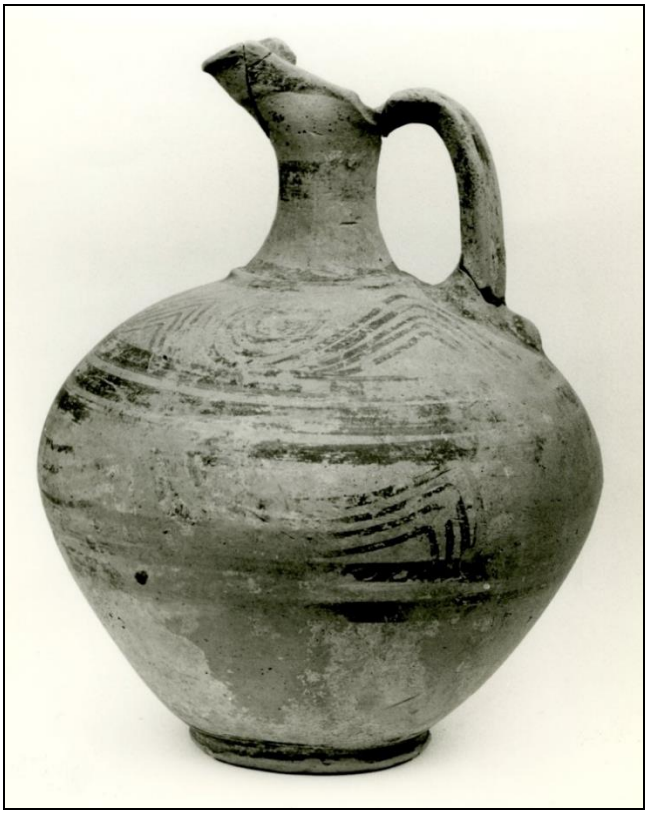
Εικ. 297. Εκτάδην ταφή επί του δαπέδου του τάφου Ελληνικά 14

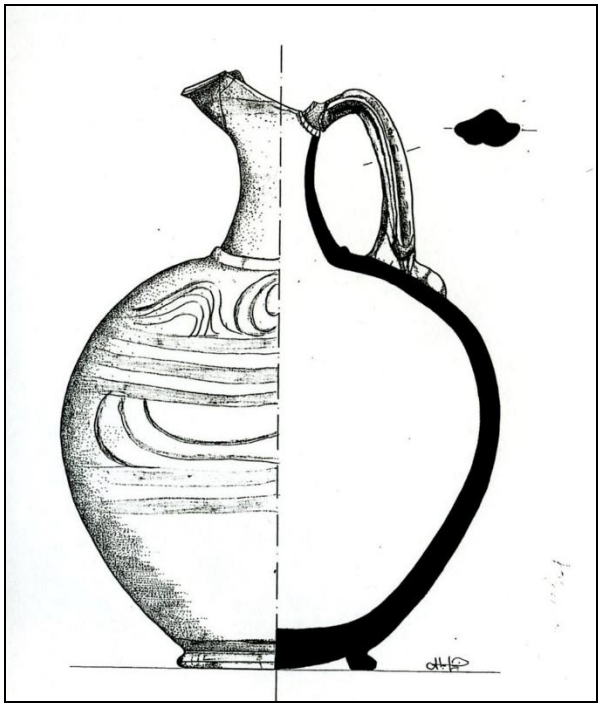
Εικ. 298. Άποψη ταφικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 14

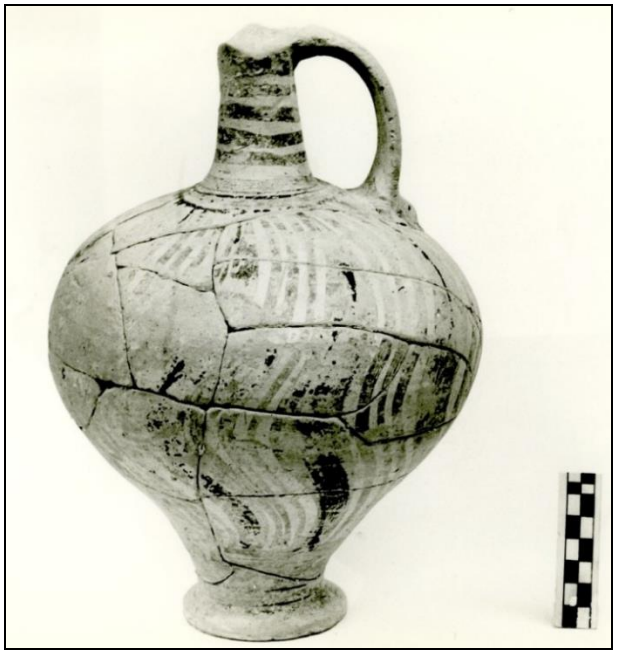
Εικ. 299. Πρόχους (Τ. Ελ. 14)

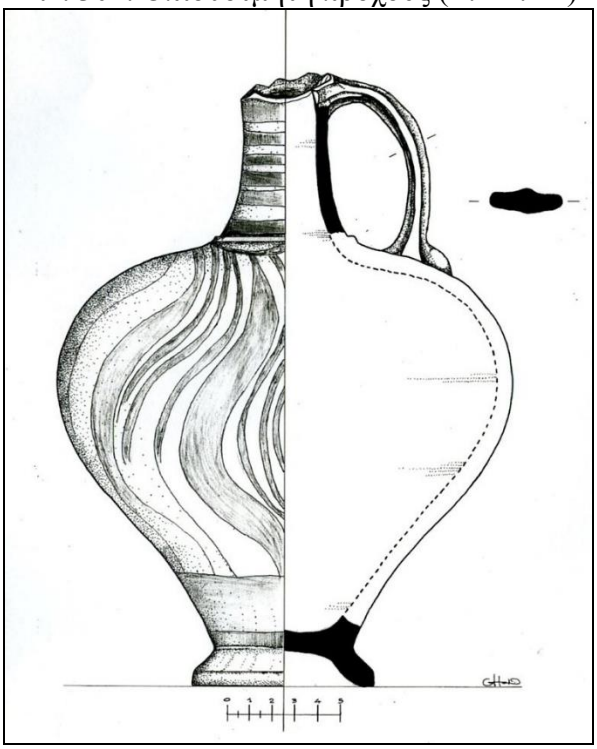
Εικ. 300. Πρόχους (Τ. Ελ. 14)

Εικ. 301. Σχέδιο πρόχου (Τ. Ελ. 14)

Εικ. 302. Οπισθότμητη πρόχους (Τ. Ελ. 14)

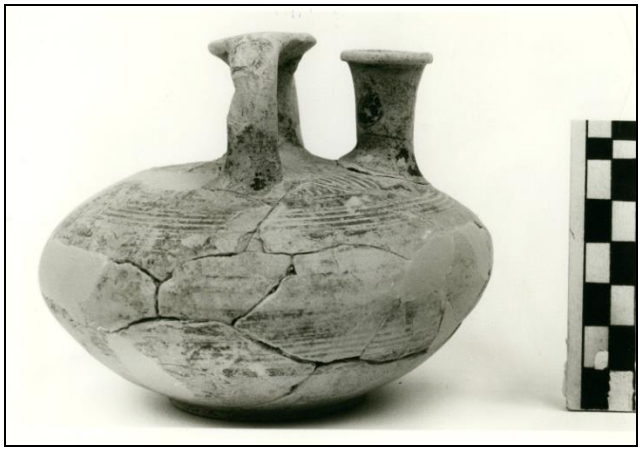
Εικ. 303. Σχέδιο πρόχου (Τ. Ελ. 14)

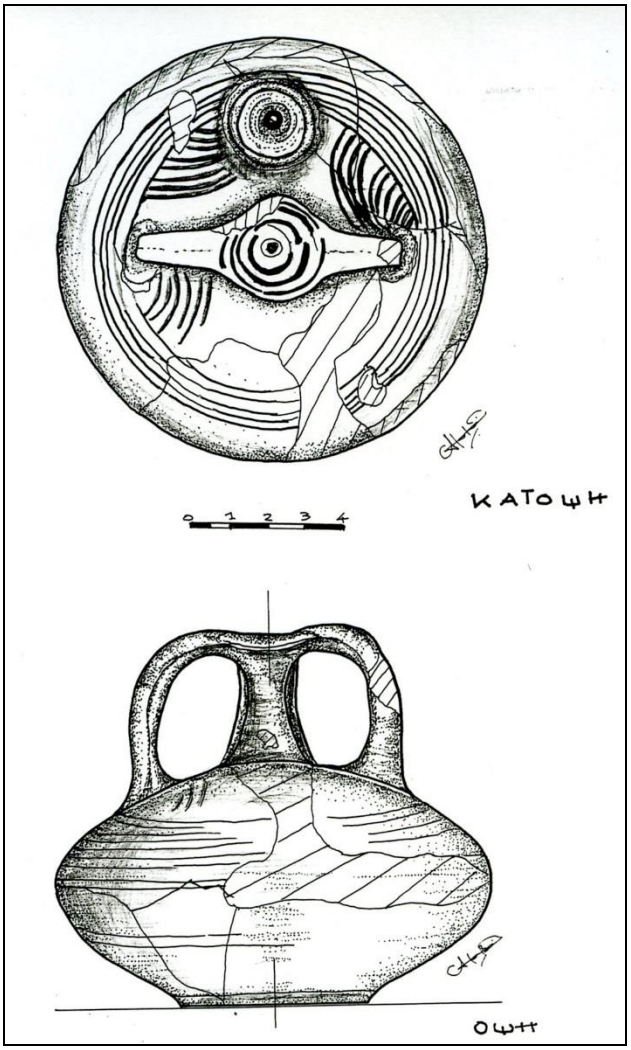
Εικ. 304. Μόνωτο κύπελλο (Τ. Ελ. 14)

Εικ. 305. Ομοίωμα άρματος (Τ. Ελ. 14)

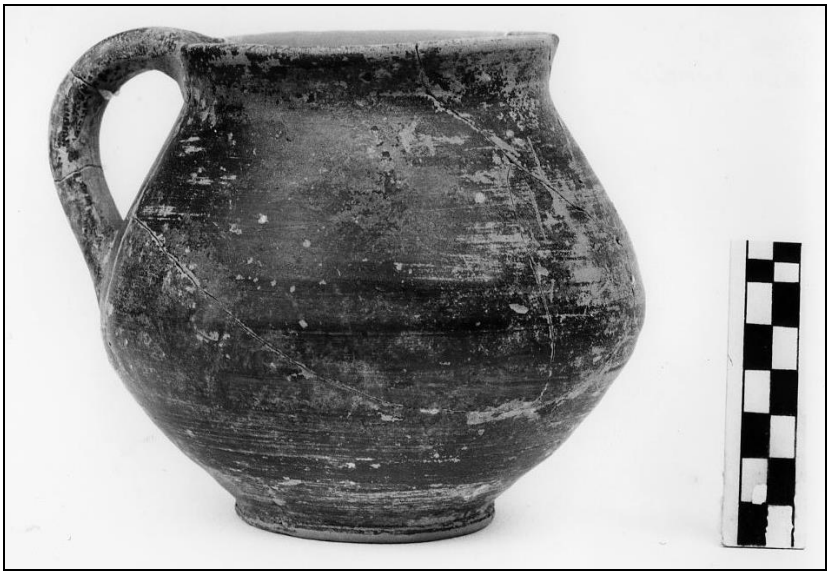
Εικ. 306. Ψευδόστομος αμφορέας (Τ. Ελ. 14)

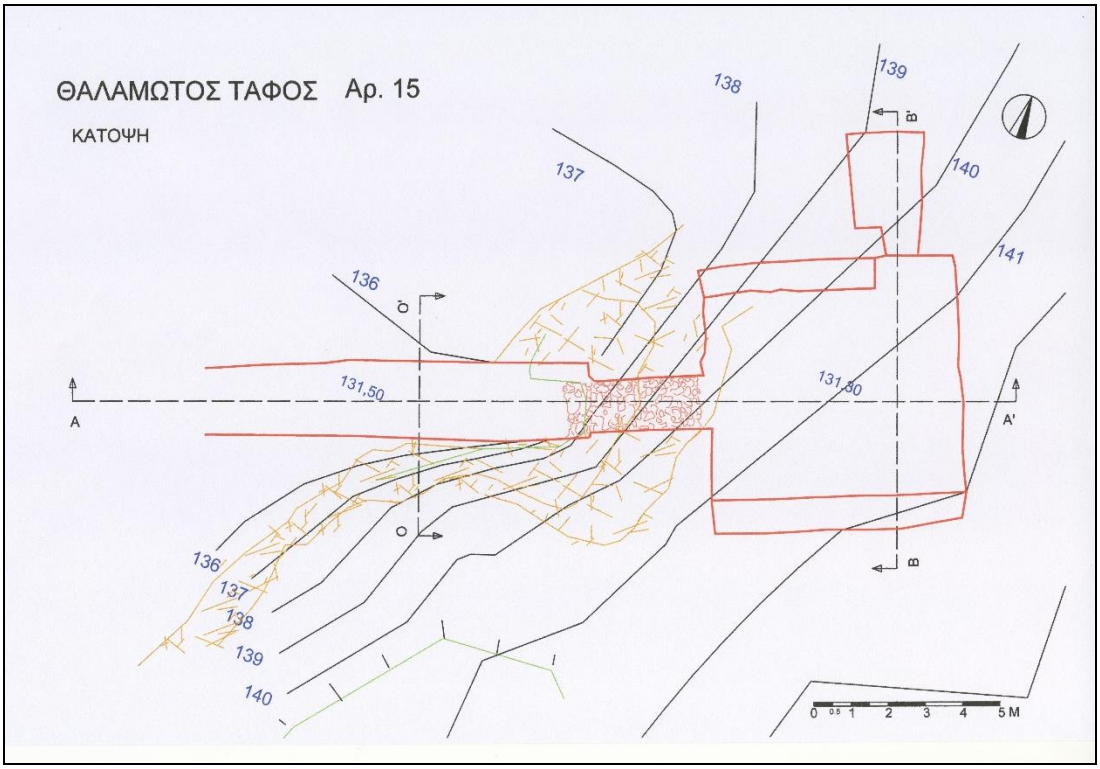
Εικ. 307. Σχέδιο ψευδόστομου αμφορέα
(Τ. Ελ. 14)

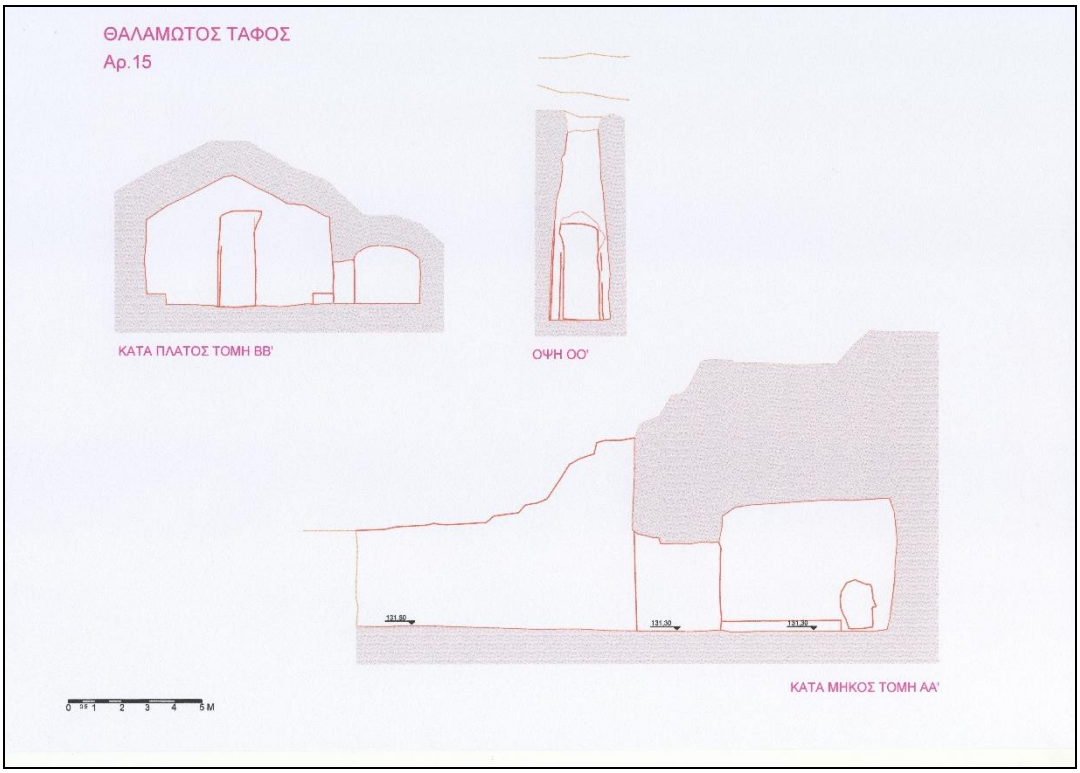
Εικ. 308. Σκύφος (Τ. Ελ. 14)

Εικ. 309. Κύαθος (Τ. Ελ. 14)

Εικ. 310. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 15

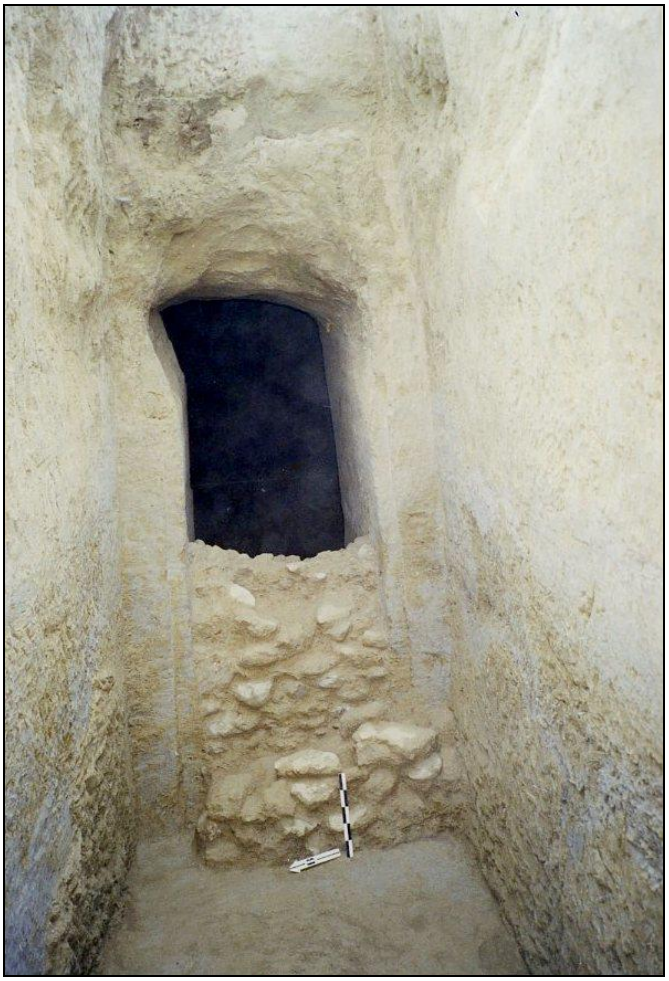
Εικ. 311. Τομή τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 312. Παιδική ταφή στην επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15

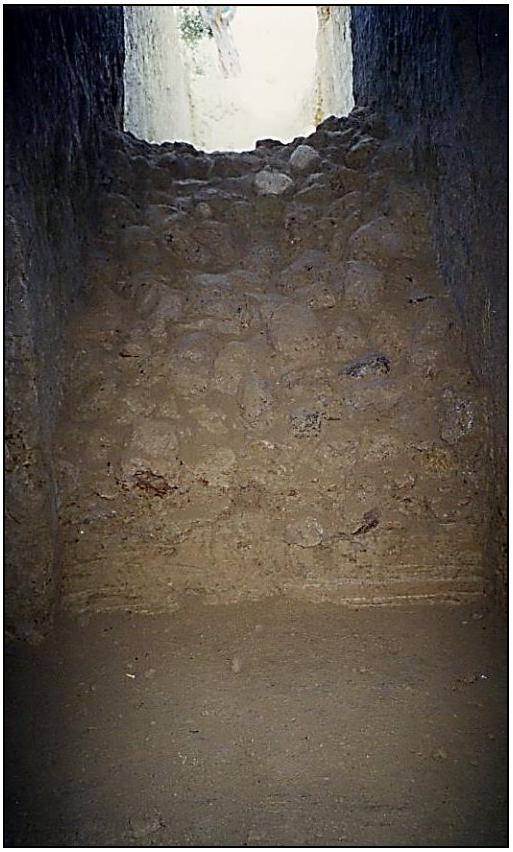
Εικ. 313. Γυναικεία ταφή στην επίχωση του δρόμου του τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 314. Σωζόμενη ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 315. Επίχωση θαλάμου τάφου Ελληνικά 15

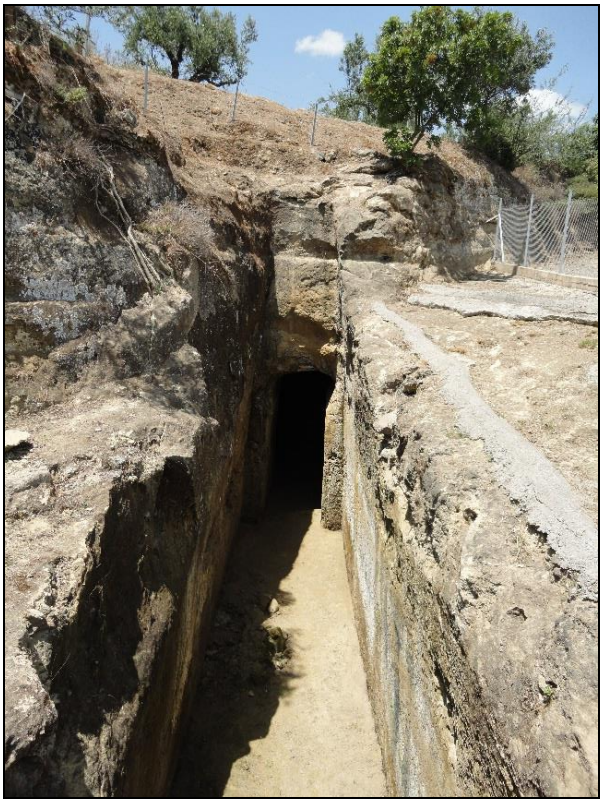
Εικ. 316. Ξερολιθιά (εσωτερική πλευρά)
(Τ. Ελ. 15)

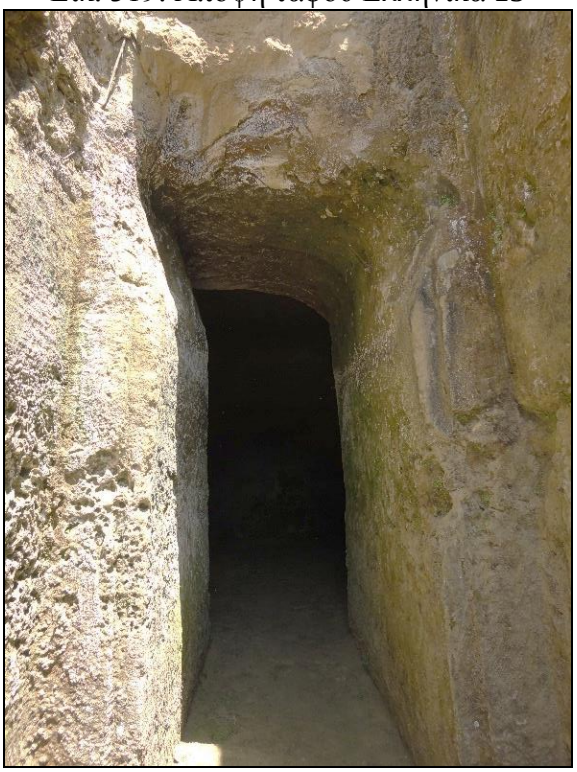
Εικ. 317. Κρανίο στην ξερολιθιά τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 318. Πρόσοψη τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 319. Άποψη τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 320. Στόμιο τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 321. Νότια πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 322. Θύρα πλευρικού θαλάμου τάφου Ελληνικά 15

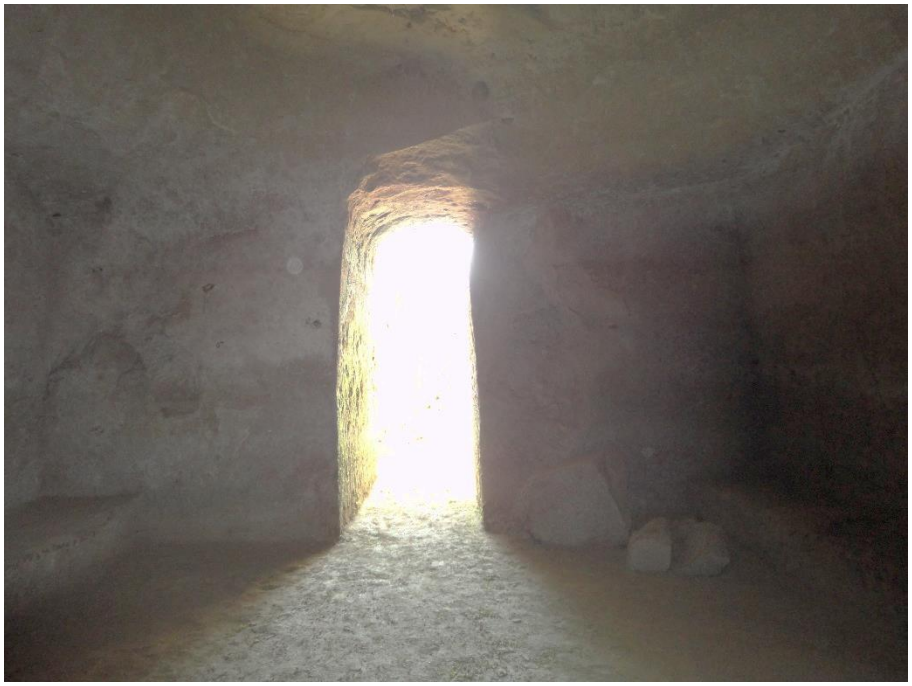
Εικ. 323. Πλευρικός θάλαμος τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 324. Κυρίως θάλαμος τάφου Ελληνικά 15

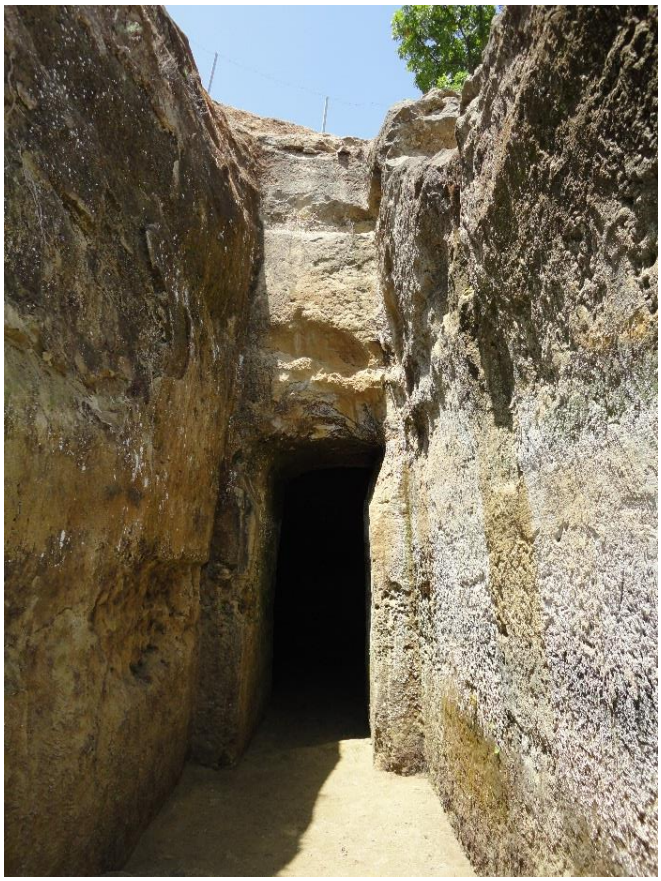
Εικ. 325. Βόρεια πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 326. Δυτική πλευρά θαλάμου τάφου Ελληνικά 15

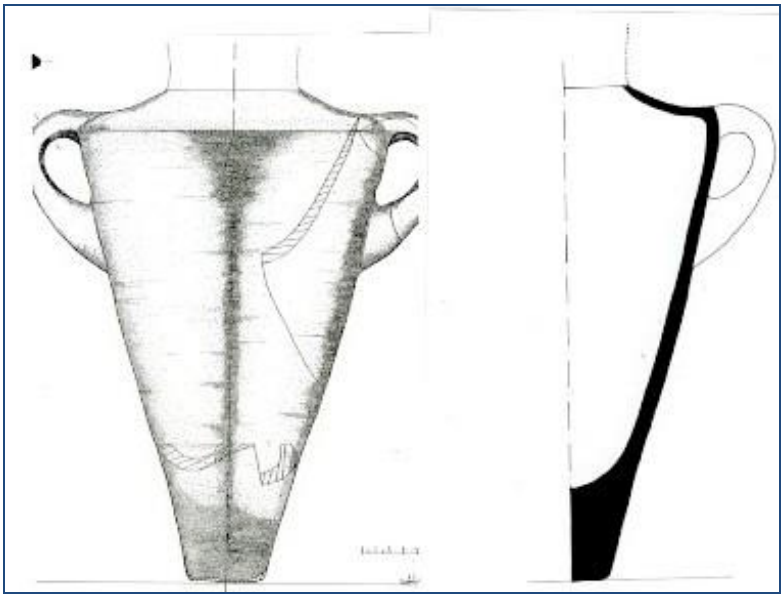
Εικ. 327. Οροφή τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 328. Είσοδος τάφου Ελληνικά 15

Εικ. 329. Χαναανιτικός αμφορέας (Τ. Ελ. 15)

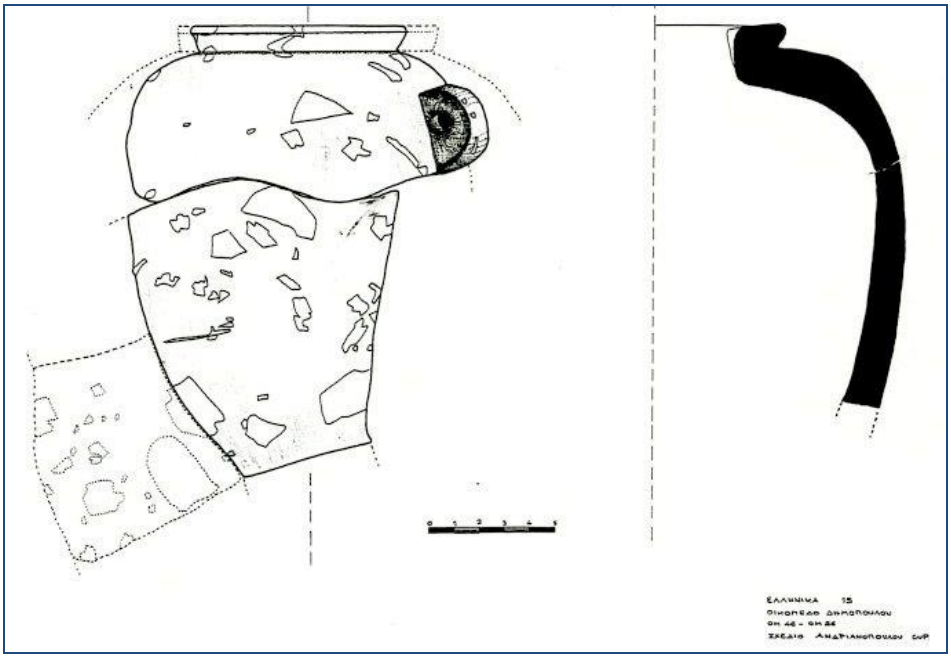
Εικ. 330. Σχέδιο αμφορέα (Τ. Ελ. 15)

Εικ. 331. Λίθινο αγγείο (Τ. Ελ. 15)

Εικ. 332. Χείλος λίθινου αγγείου (Τ. Ελ. 15)

Εικ.333. Σχέδιο λίθινου αγγείου (Τ. Ελ. 15)

Εικ. 334. Όστρακο πιθαμφορέα (Τ. Ελ. 15)

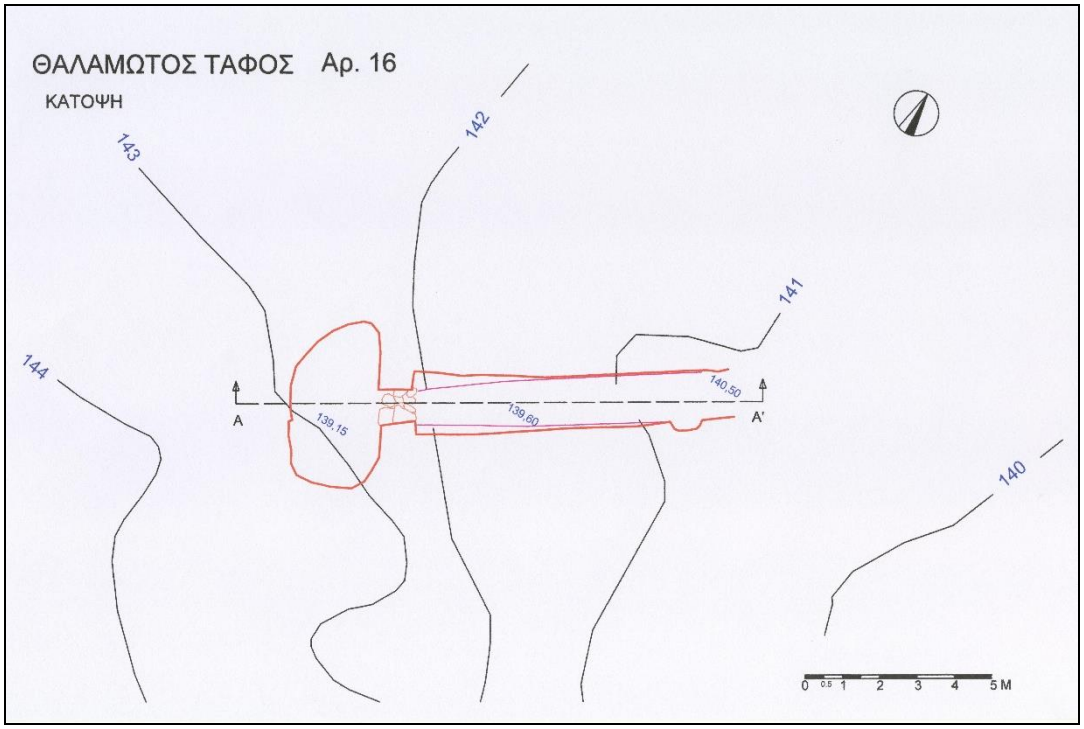
Εικ. 335. Στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (Τ. Ελ. 15)

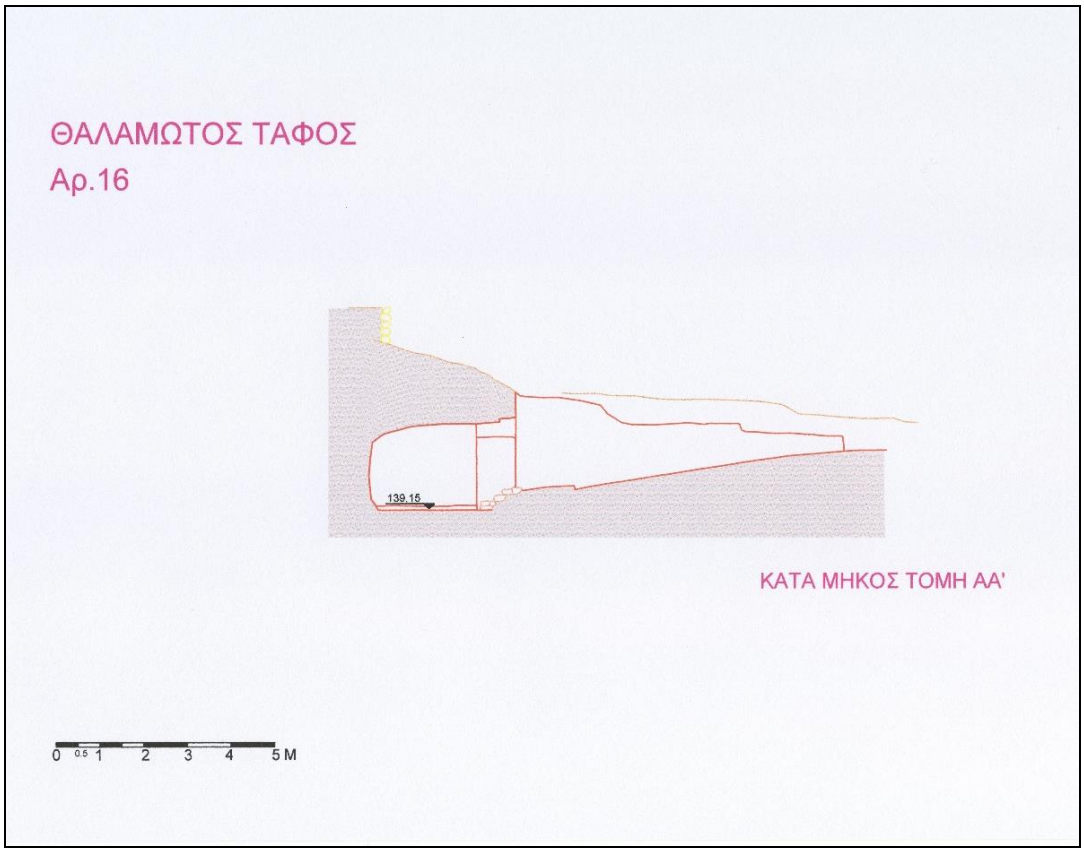
Εικ. 336. Τμήματα χρυσής ταινίας (Τ. Ελ. 15)

Εικ. 337. Φυλλάρια χρυσού (Τ. Ελ. 15)

Εικ. 338. Κάτοψη τάφου Ελληνικά 16

Εικ. 339. Τομή τάφου Ελληνικά 16

Εικ. 340. Άποψη τάφου Ελληνικά 16

Εικ. 341. Επίχωση θαλάμου τάφου Ελληνικ΄α16

Εικ. 342. Ανακομιδή επί του δρόμου τάφου Ελληνικά 16

Εικ. 343. Επιδαπέδια ταφή τάφου Ελληνικά 16

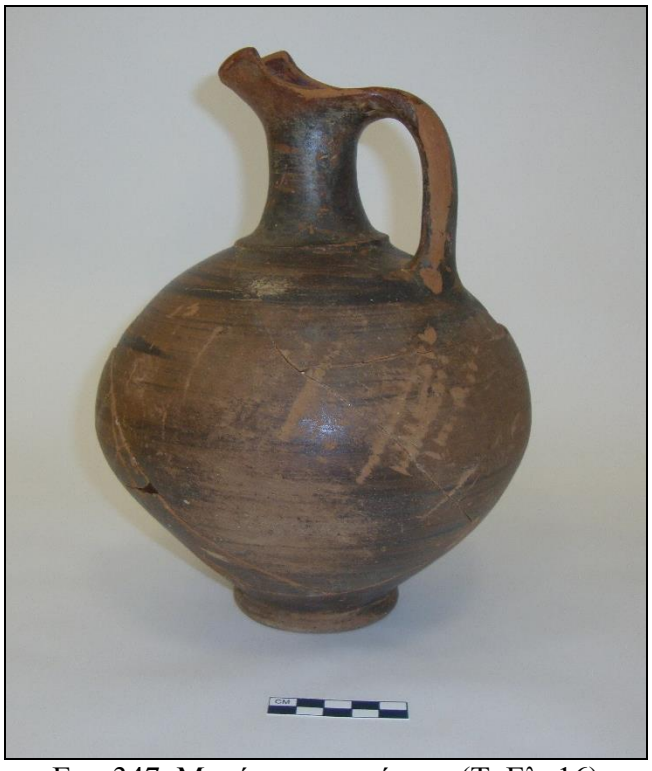
Εικ. 344. Άνω τμήμα σκελετού (Τ. Ελ. 16)

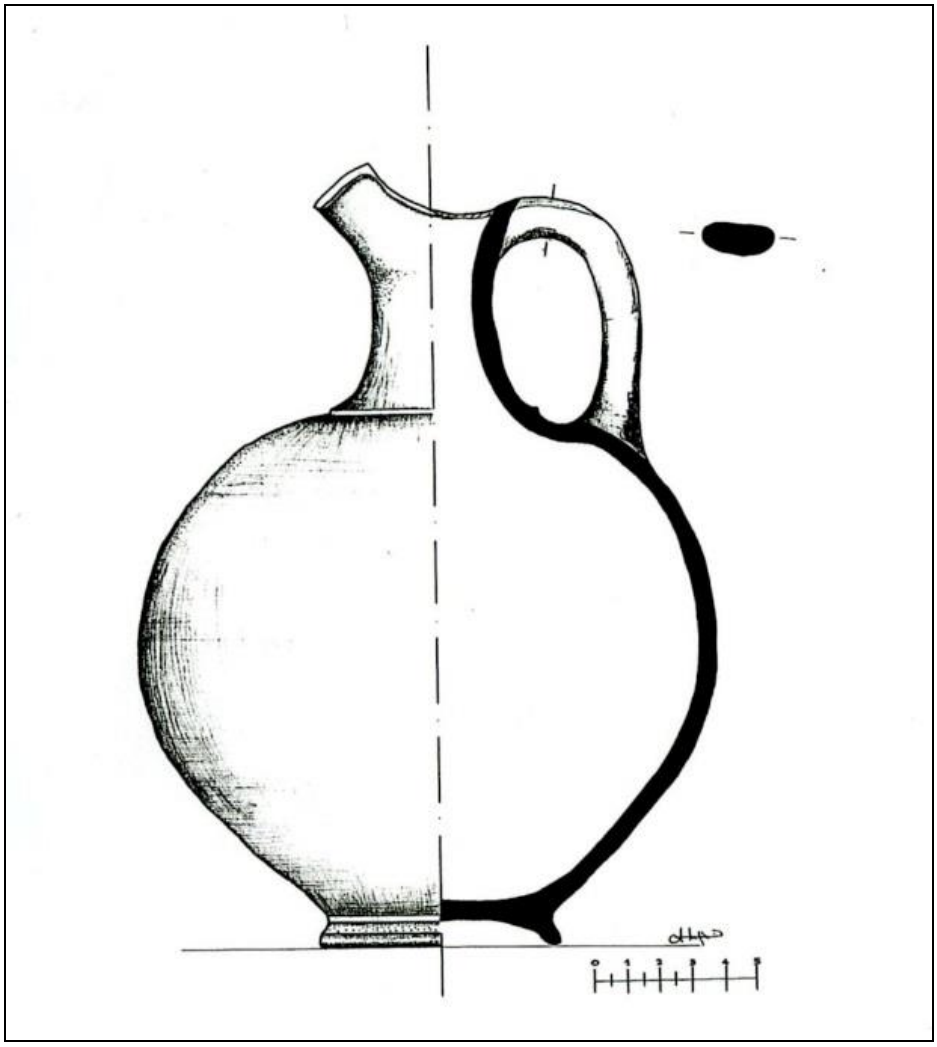
Εικ. 345. Ελλιπής κύλικα (Τ. Ελ. 16)

Εικ. 346. Άνω τμήμα πρόχου (Τ. Ελ. 16)

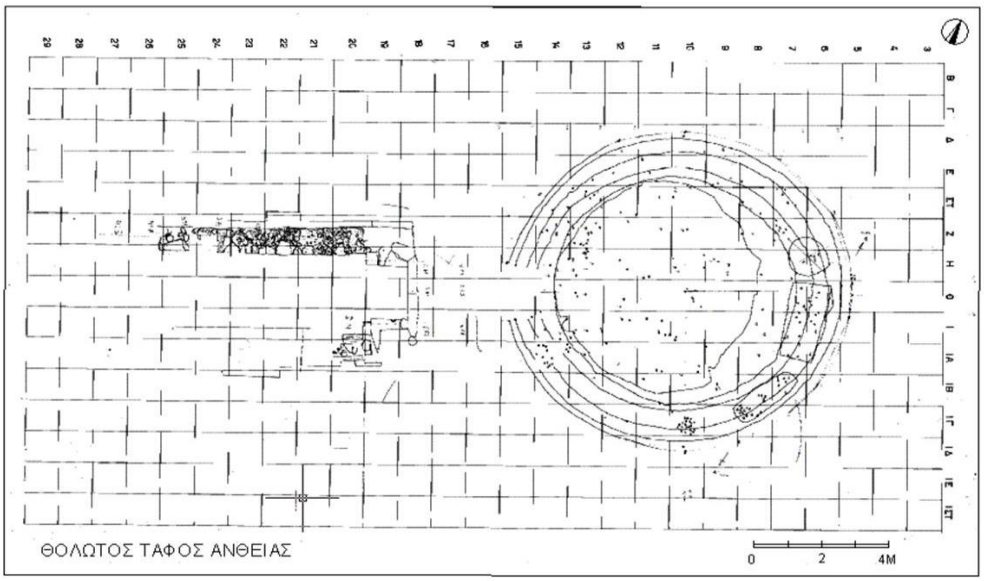

Εικ. 347. Μονόχρωμη πρόχους (Τ. Ελ. 16)

Εικ. 348. Σχέδιο πρόχου (Τ. Ελ. 16)

c

Εικ. 349. Κάτοψη θολωτού τάφου Ανθείας

Εικ. 350. Μυκηναϊκό στρώμα θολωτού τάφου Ανθείας

Εικ. 351. Λάκκοι θολωτού τάφου Ανθείας

Εικ. 352. Άποψη θολωτού τάφου Ανθείας

Εικ. 353. Άποψη θύρας θολωτού τάφου Ανθείας

Εικ. 354. Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 355. Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι (Θ.Τ. Ανθείας)

Εικ. 356. Χρυσό κοχλιάριο (Θ.Τ. Ανθείας)

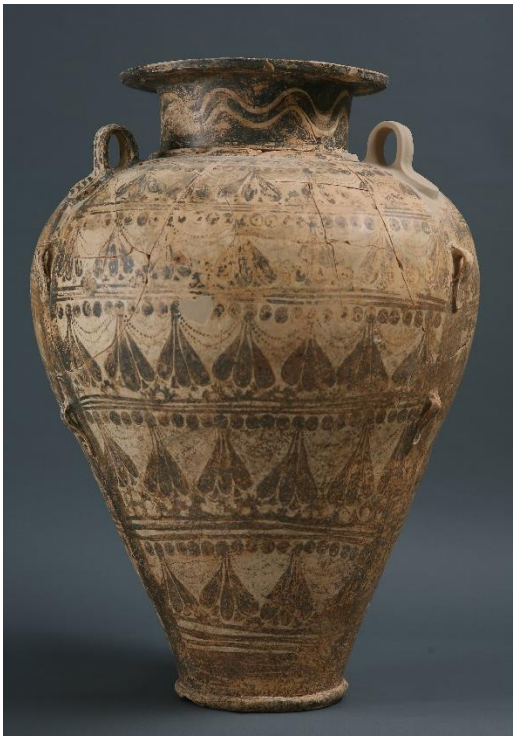
Εικ. 357. Ομοίωμα λέμβου (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 358. Ομοιώματα οκτώσχημων ασπίδων (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 359. Κάτοπτρο (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 360. Πιθαμφορέας (Θ.Τ. Ανθείας)

Εικ. 361. Κύρια όψη κρατήρα (Θ.Τ. Ανθείας)

Εικ. 362. Αναθηματικό πλακίδιο (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 363. Αναθηματικά πλακίδια οπλιτών (Θ. Τ. Ανθείας)

Εικ. 364. Τύμβος Ι Καστρουλίων

Εικ. 365. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων

Εικ. 366. ΒΑ πλευρά τύμβου ΙΙ Καστρουλίων

Εικ. 367. Κεντρική ταφή τύμβου Ι Καστρουλίων

Εικ. 368. Παιδική ταφή (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 369. Λίθινη εξέδρα ταφής 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 370. Ταφή 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 371. Ταφή 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 372. Λεπτομέρεια ταφής 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 373. Λεπτομέρεια ταφής 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 374. Κτερίσματα ταφής 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

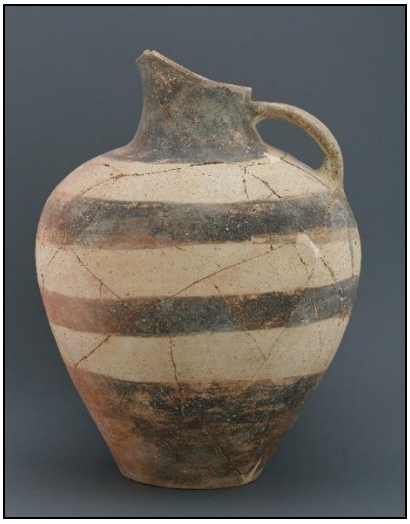
Εικ. 375. Ταφή 2 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

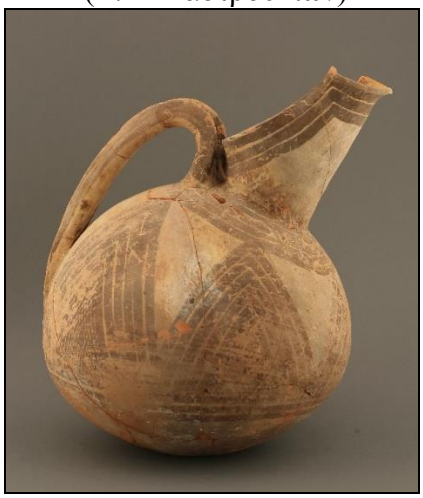
Εικ. 376. Ταφή 3 (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 377. Τύμβος ΙΙ Καστρουλίων (Λήψη από Β)

Εικ. 378. Πρόχους
(Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

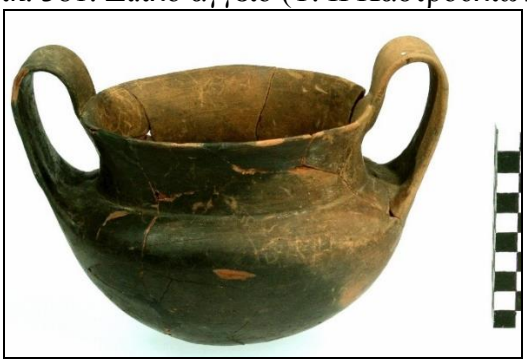
Εικ. 379. Ασκός
(Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

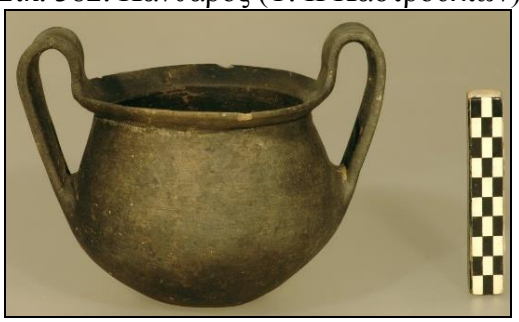
Εικ. 380. Πυριατήριο
(Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 381. Διπλό αγγείο (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 382. Κάνθαρος (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

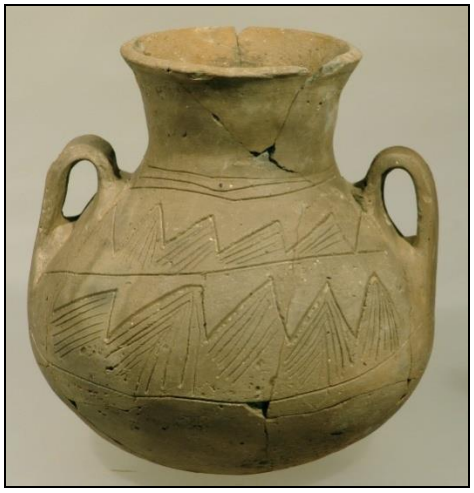
Εικ. 383. Κάνθαρος (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 384. Μόνωτο κύπελλο
(Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 385. Κάνθαρος (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 386. Αμφορέας (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

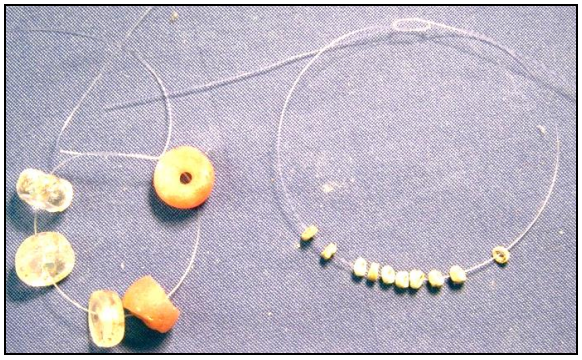
Εικ. 387. Δέπας αμφικύπελλο
(Τ.ΙΙ Καστρουλίων)

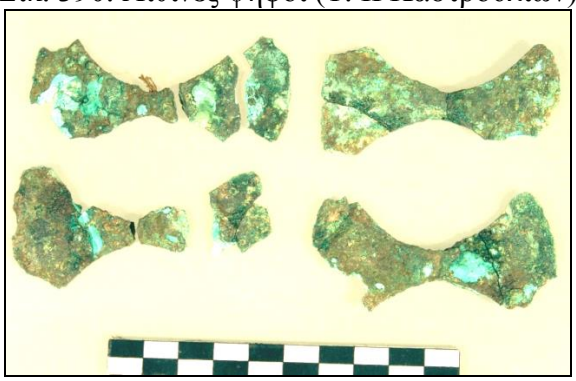
Εικ. 388. Δέπας αμφικύπελλο
(Τ.ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 389. Πήλινα σφονδύλια(Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

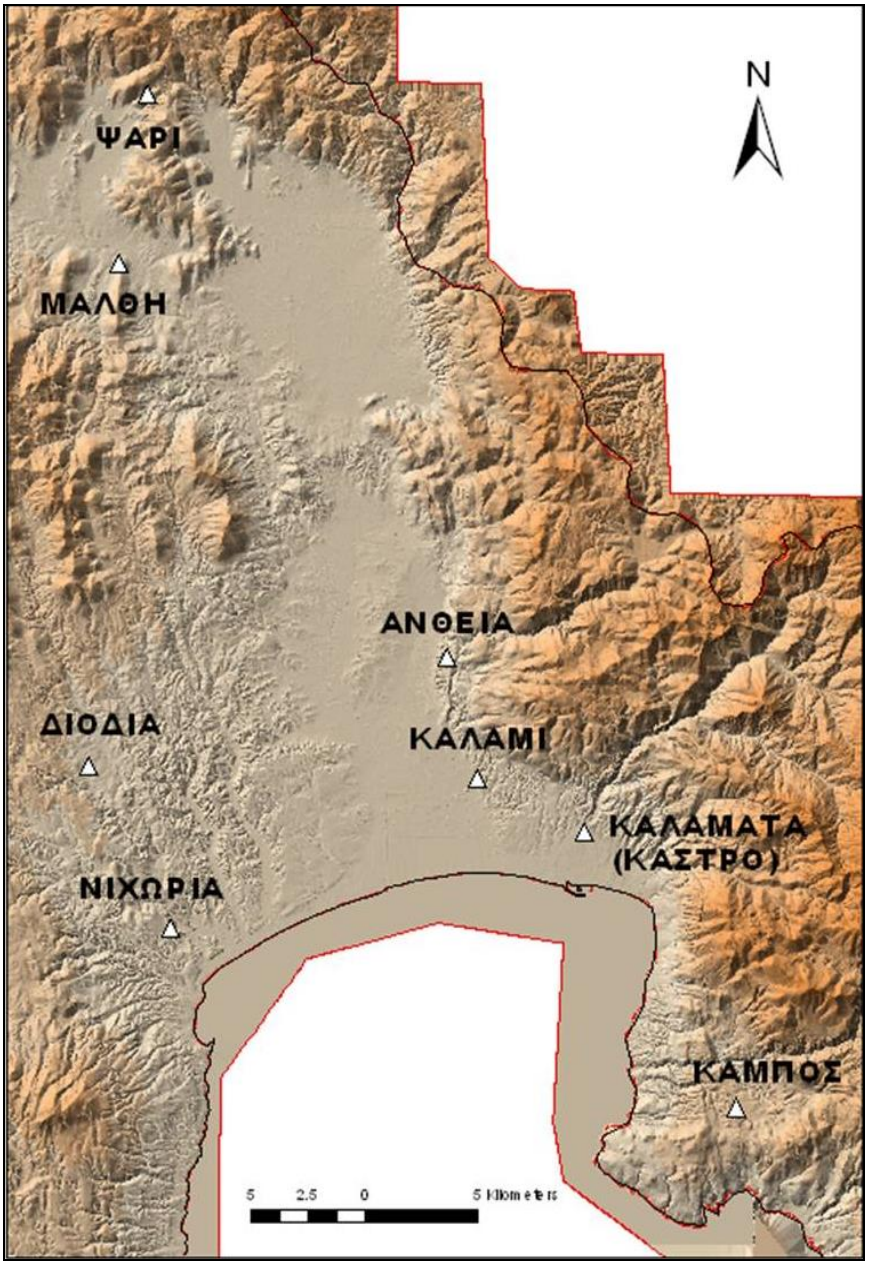
Εικ. 390. Λίθινες ψήφοι (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 391. Περίαπτα σε σχήμα διπλών πελέκεων (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 392. Δακτύλιος (Τ. ΙΙ Καστρουλίων)

Εικ. 393. Χάρτης ανατολικής Μεσσηνίας

Εικ. 394. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Δ

Εικ. 395. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Ν

Εικ. 396. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από Ν

Εικ. 397. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από ΒΑ

Εικ. 398.Οικισμός Καλάμι. Λήψη από ΝΔ.

Εικ. 399. Οικισμός Καλάμι. Λήψη από ΒΔ.

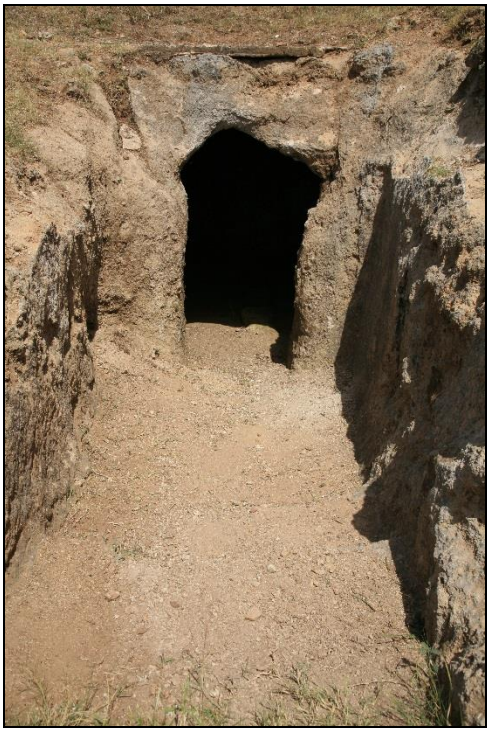
Εικ. 400. Θραύσματα τοιχογραφίας
(Οικισμός Καλάμι)

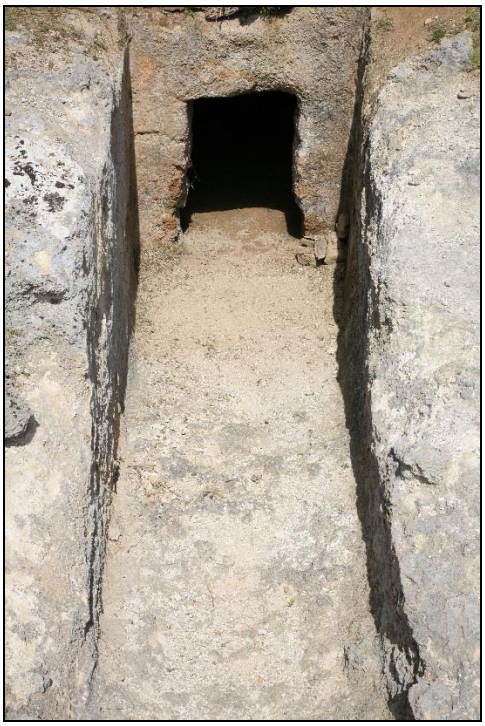
Εικ. 401. Θραύσματα τοιχογραφίας
(Οικισμός Καλάμι)

Εικ. 402. Θραύσμα τοιχογραφίας
(Οικισμός Καλάμι)

Εικ. 403. Νεκροταφείο Βολιμιδίων
(Άποψη θαλαμωτού τάφου)

Εικ. 404. Νεκροταφείο Βολιμιδίων
(Πρόσοψη τάφου)

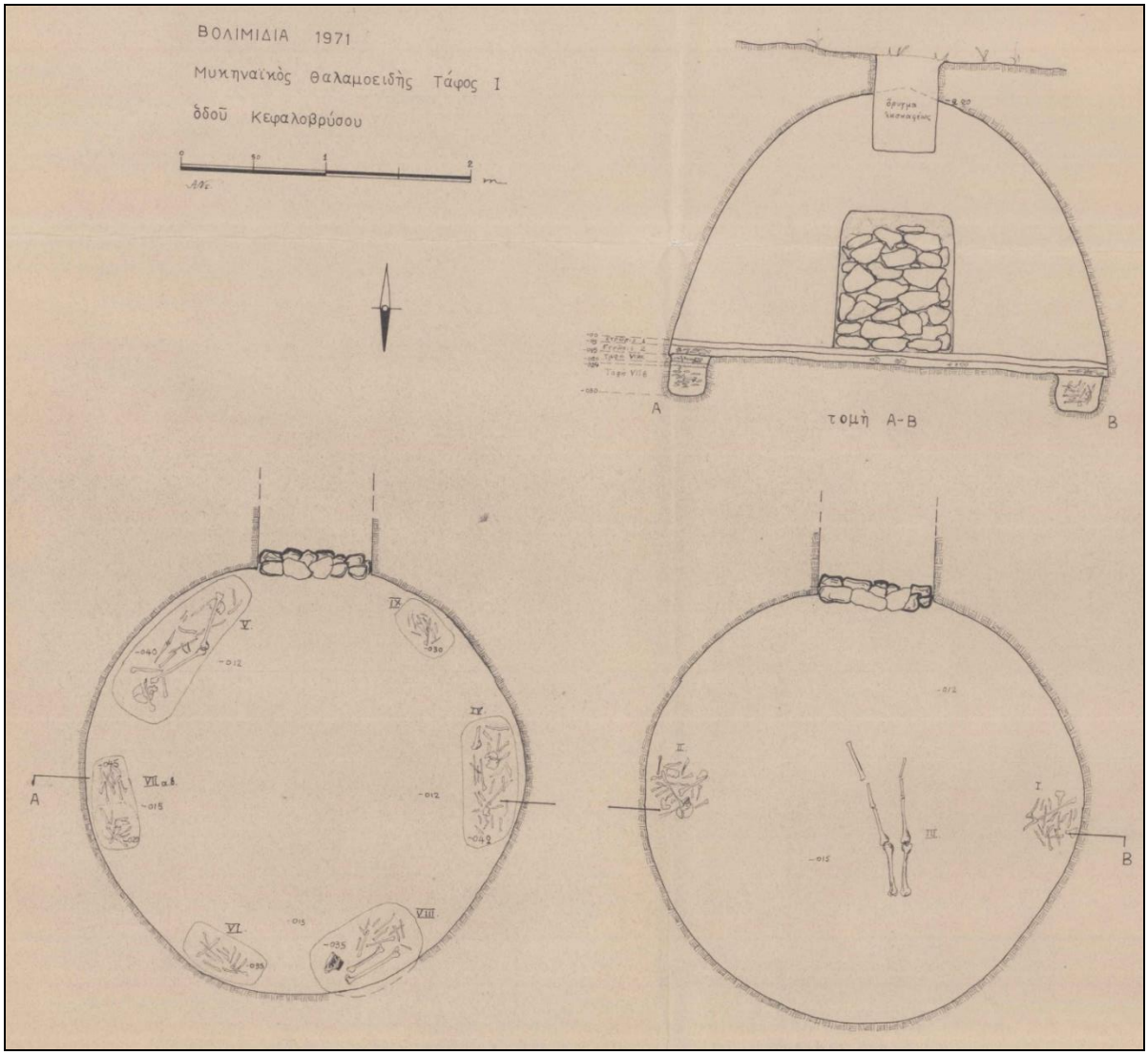
Εικ. 405. Νεκροταφείο Βολιμιδίων (θύρα τάφου)

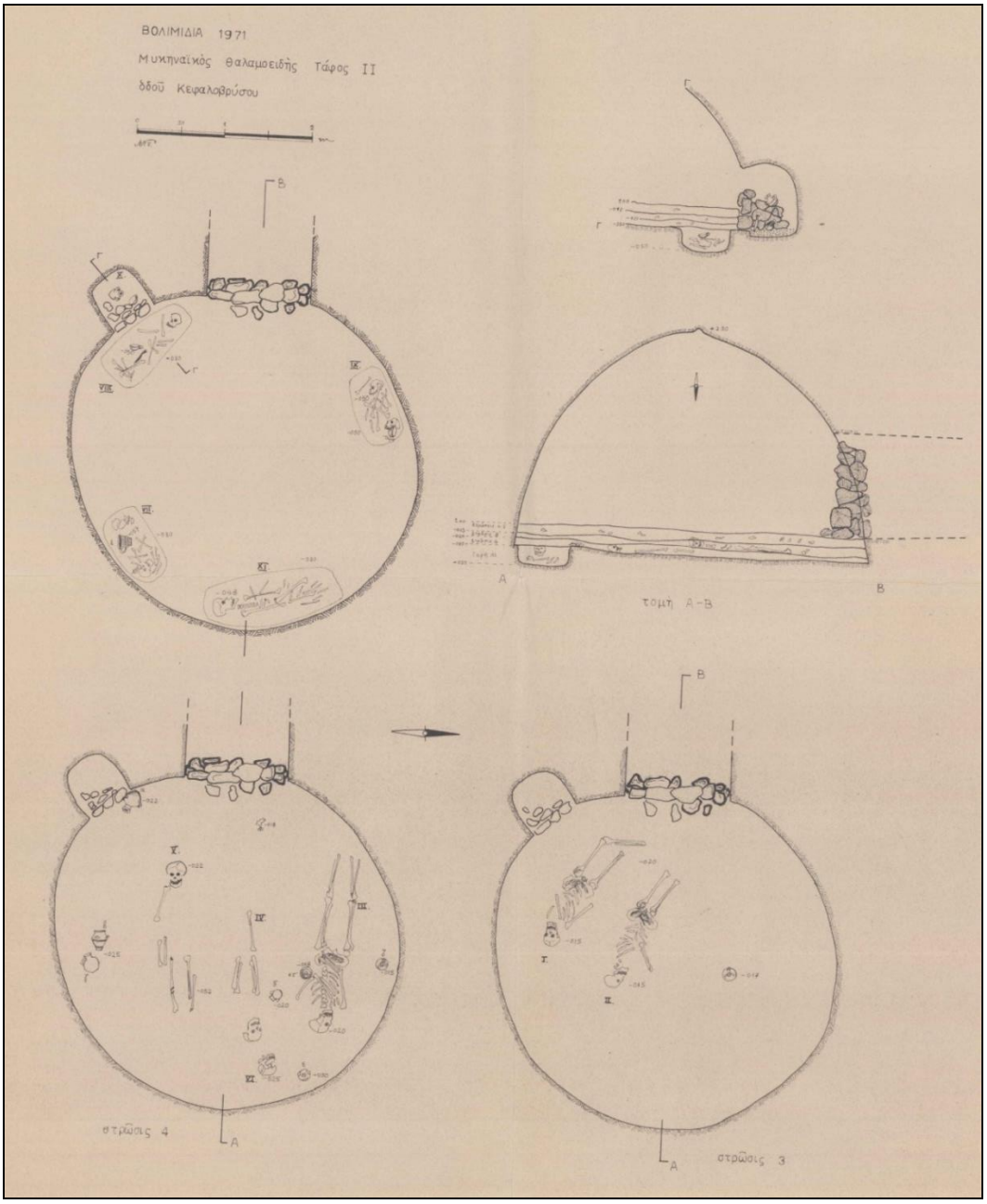
Εικ. 406. Νεκροταφείο Βολιμιδίων (Τ. Αγγελοπούλου 5)

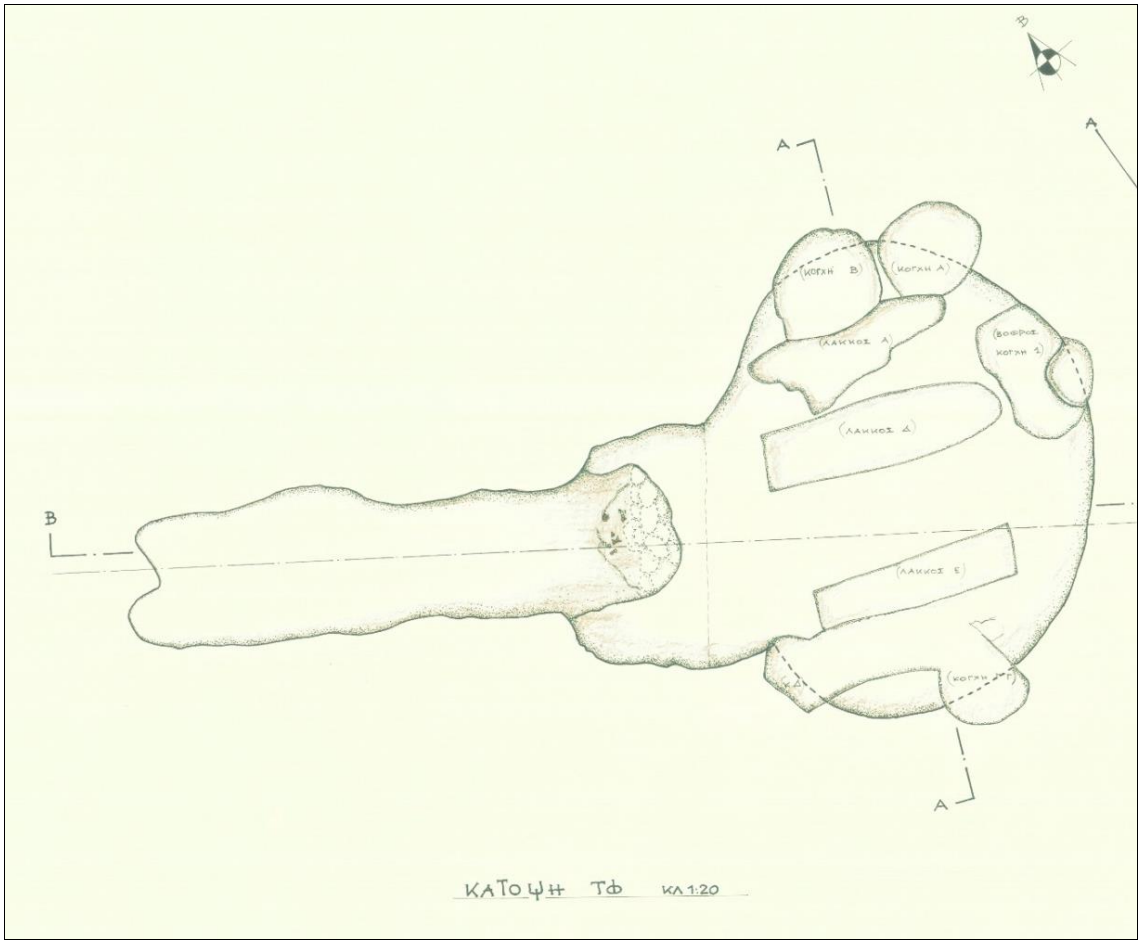
Εικ. 407. Νεκροταφείο Βολιμιδίων (Τάφοι Αγγελοπούλου)

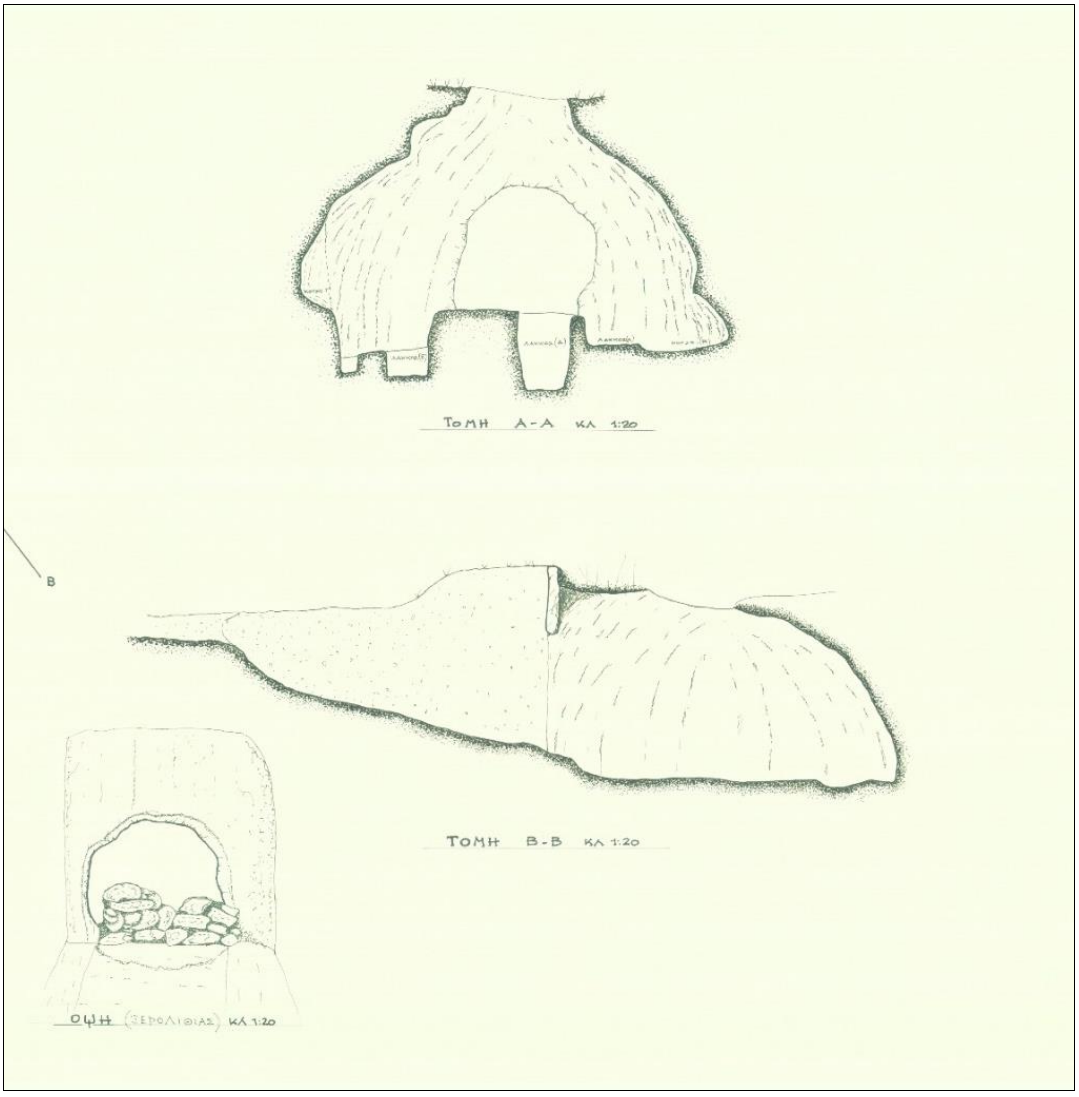
Εικ. 408. Σχεδιαστική αποτύπωση τάφου Α Κεφαλοβρύσου

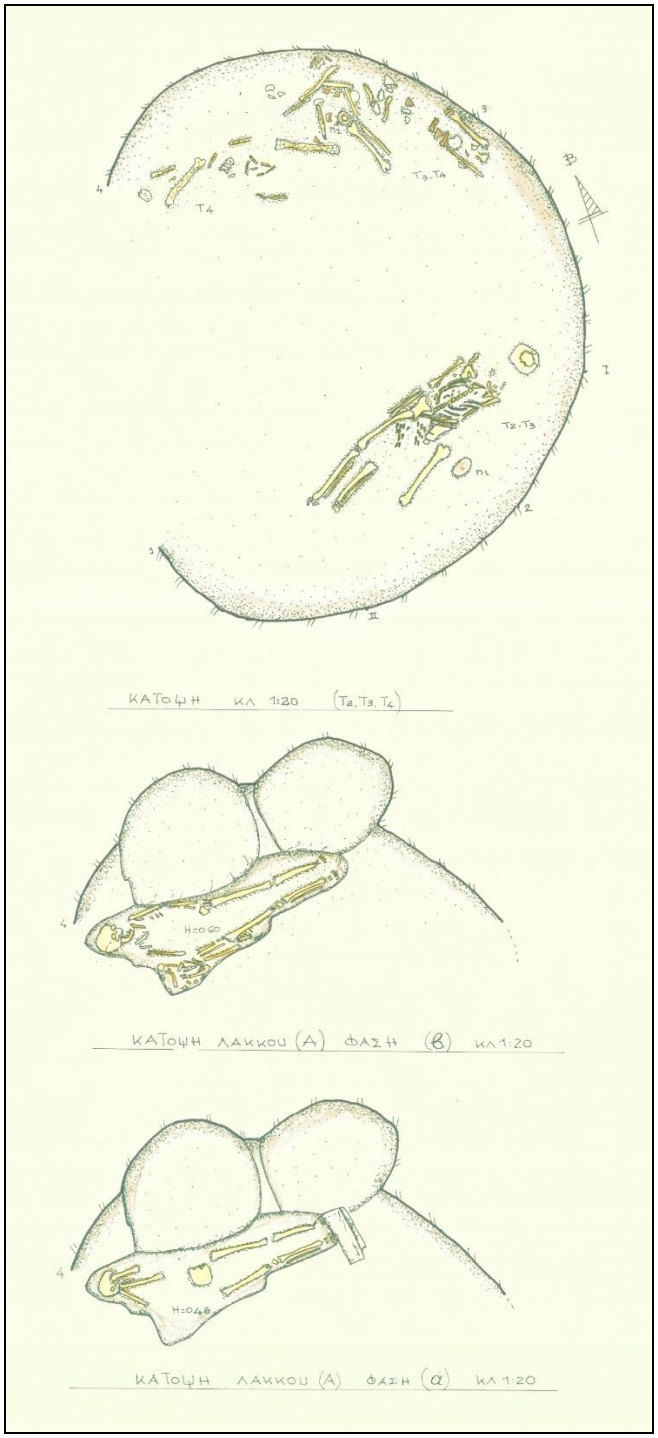
Εικ. 409. Σχεδιαστική αποτύπωση τάφου Β Κεφαλοβρύσου

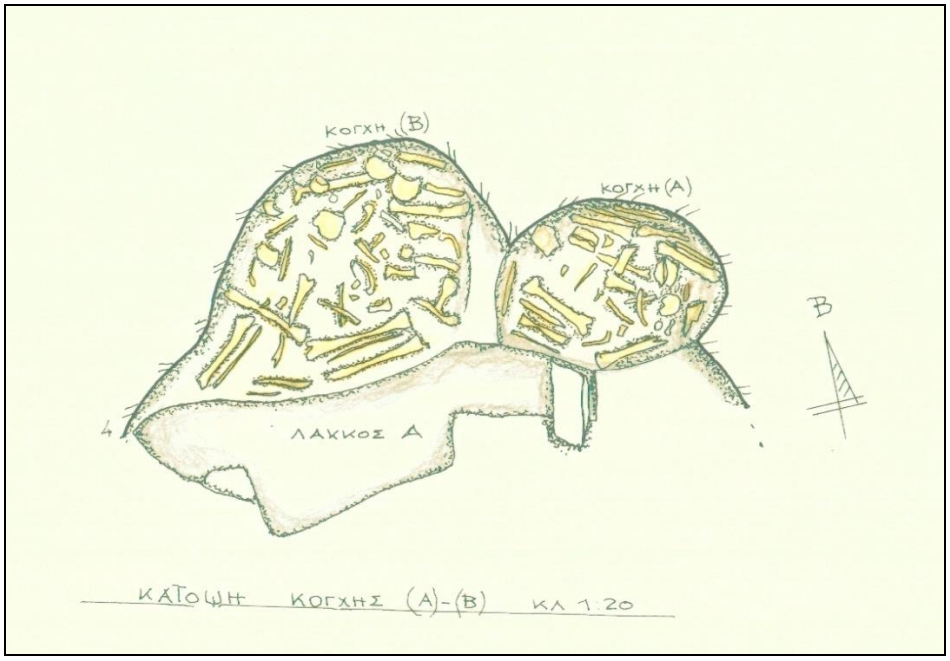
Εικ. 410. Κάτοψη τάφου πρώην ιδιοκτησίας Ρήγα (Νεκροταφείο Βολιμιδίων)

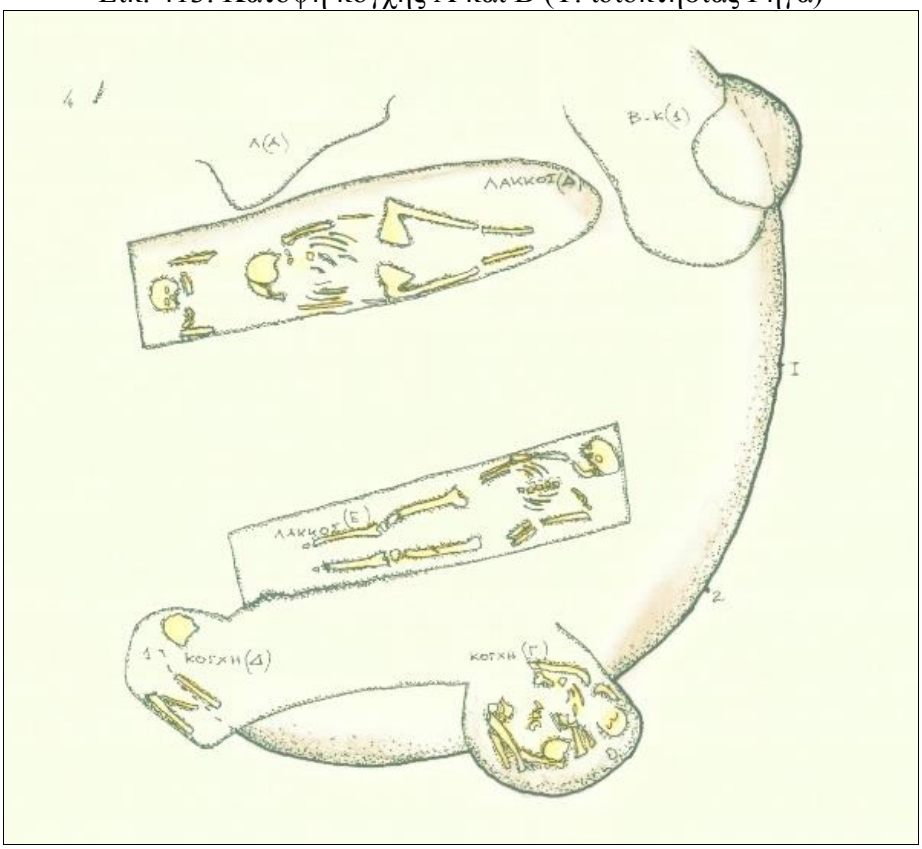
Εικ. 411. Τομή τάφου πρώην ιδιοκτησίας Ρήγα (Νεκροταφείο Βολιμιδίων)

Εικ. 412. Κάτοψη ταφής Α και Λάκκου Α
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα, Βολιμίδια)

Εικ. 413. Κάτοψη κόγχης Α και Β (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 414. Κάτοψη λάκκων Δ και Ε (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 415. Πρόσοψη τάφου ιδιοκτησίας Ρήγα

Εικ. 416. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Ταφή Α

Εικ. 417. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Λάκκος Α

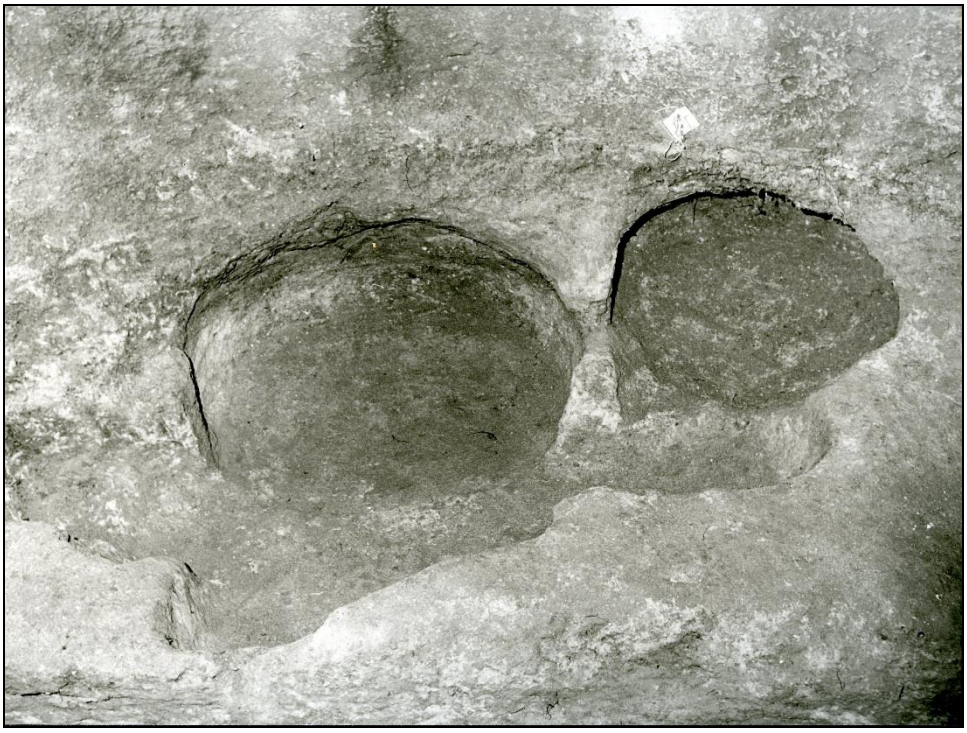
Εικ. 418. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Άποψη κόγχης Γ

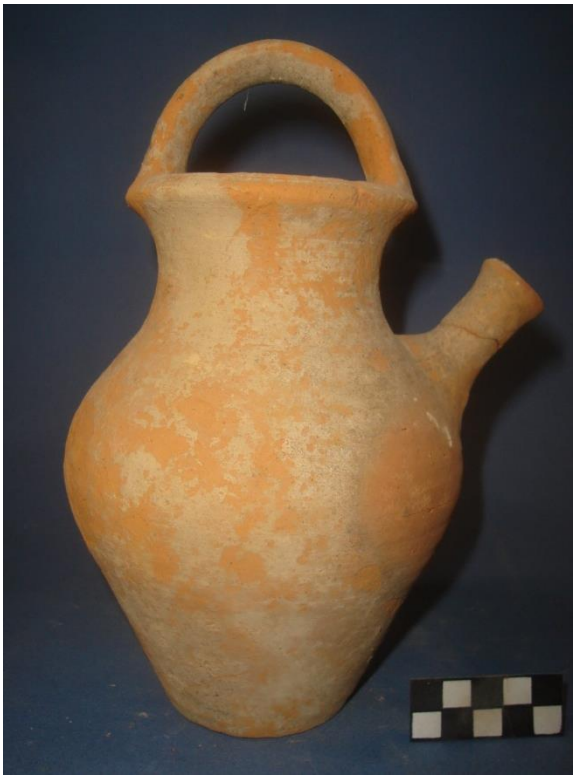
Εικ. 419. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Λάκκος Ε

Εικ. 420. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Ανακομιδή

Εικ. 421. Τάφος ιδιοκτησίας Ρήγα. Άποψη λάκκου Α και κόγχης Α και Β

Εικ. 422. Θήλαστρο (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 423. Αμφορίσκος (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 424. Αλάβαστρο (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 425. Αλάβαστρο (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 426. Θήλαστρο (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 427. Κύλικα (Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

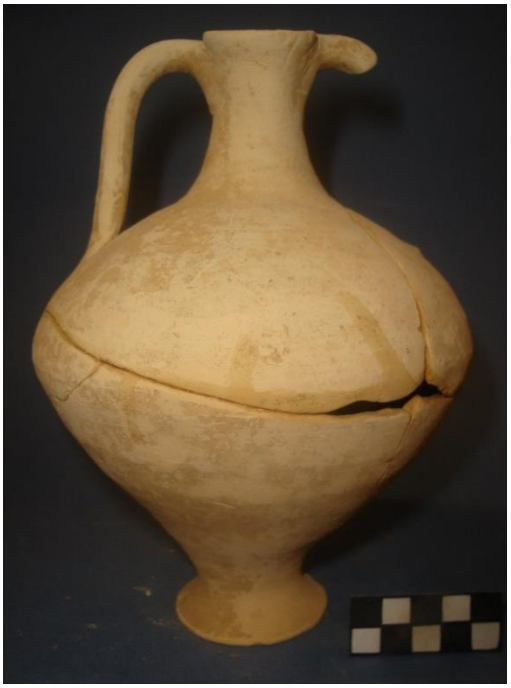
Εικ. 428. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

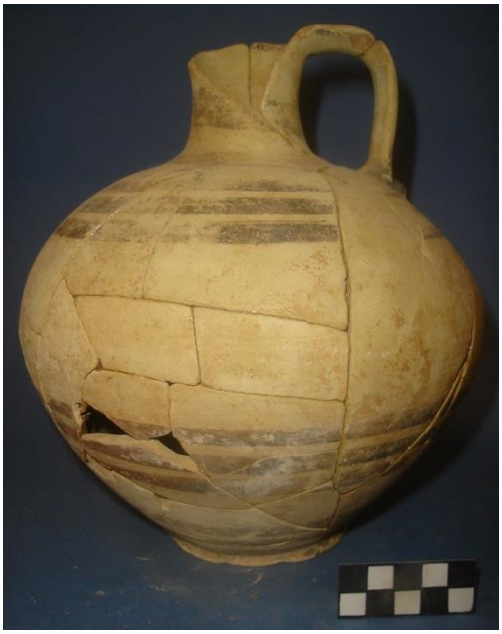
Εικ. 429. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 430. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εκ. 431. Κύπελλο τύπου ‘‘Κεφτιού’’
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 432. Αμφοροειδής πρόχους
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

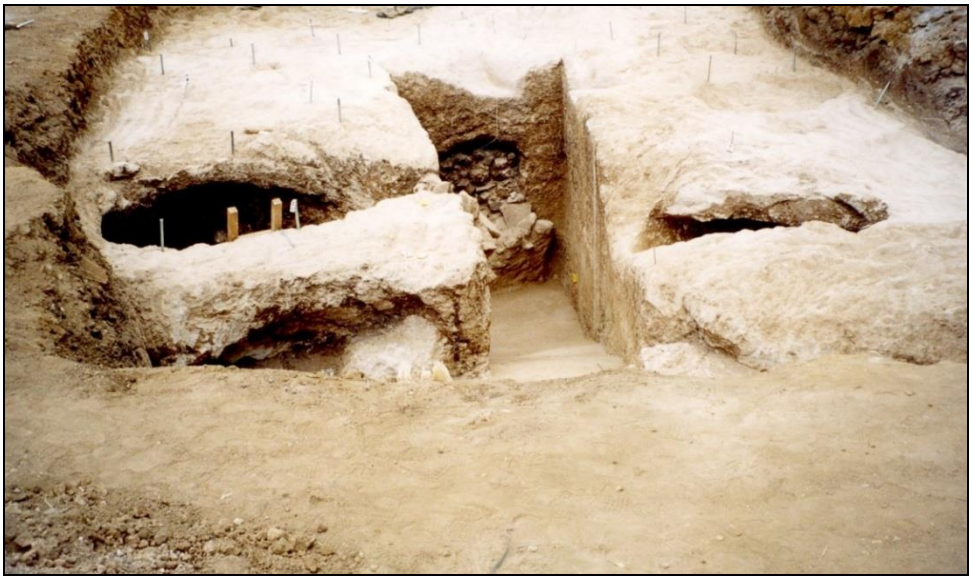
Εικ. 433. Πρόχους
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

Εικ. 434. Ειδώλιο
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

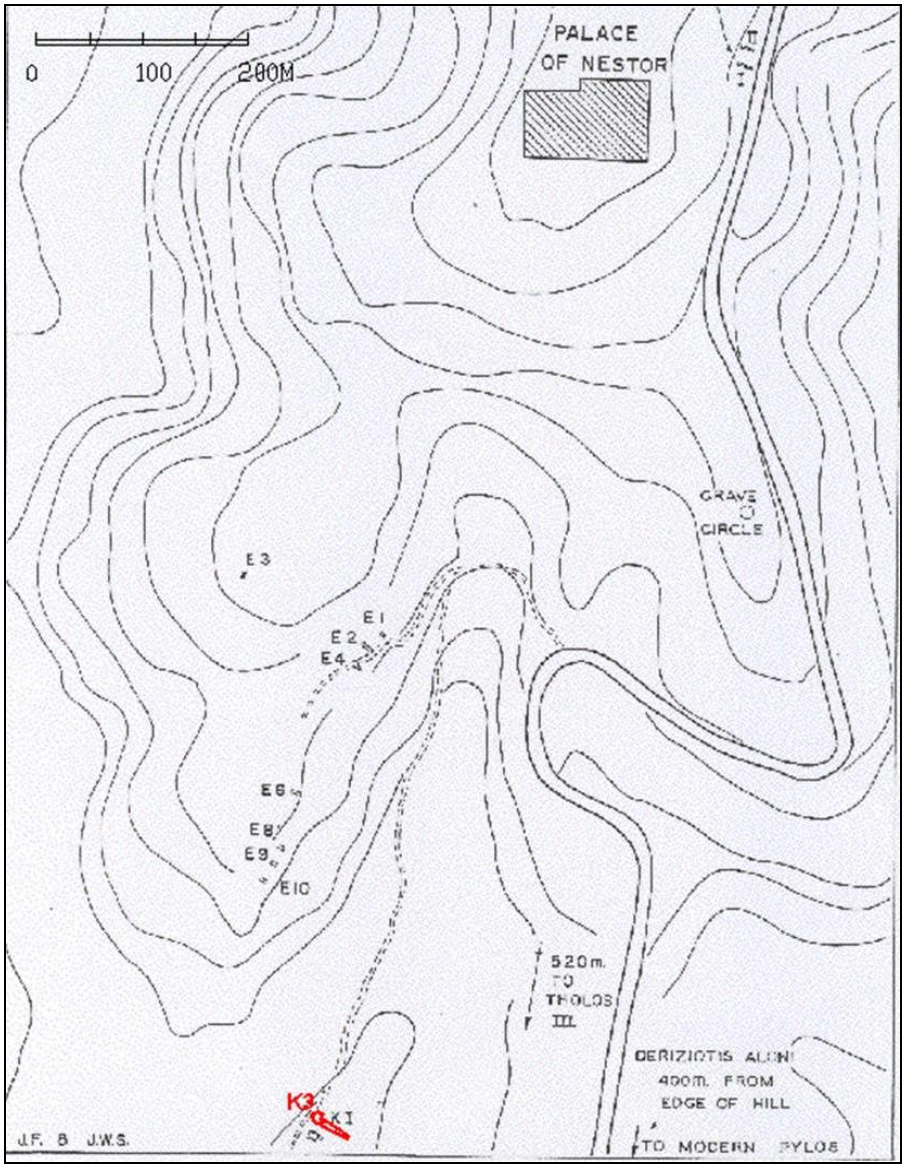
Εικ. 435. Ειδώλιο
(Τ. ιδιοκτησίας Ρήγα)

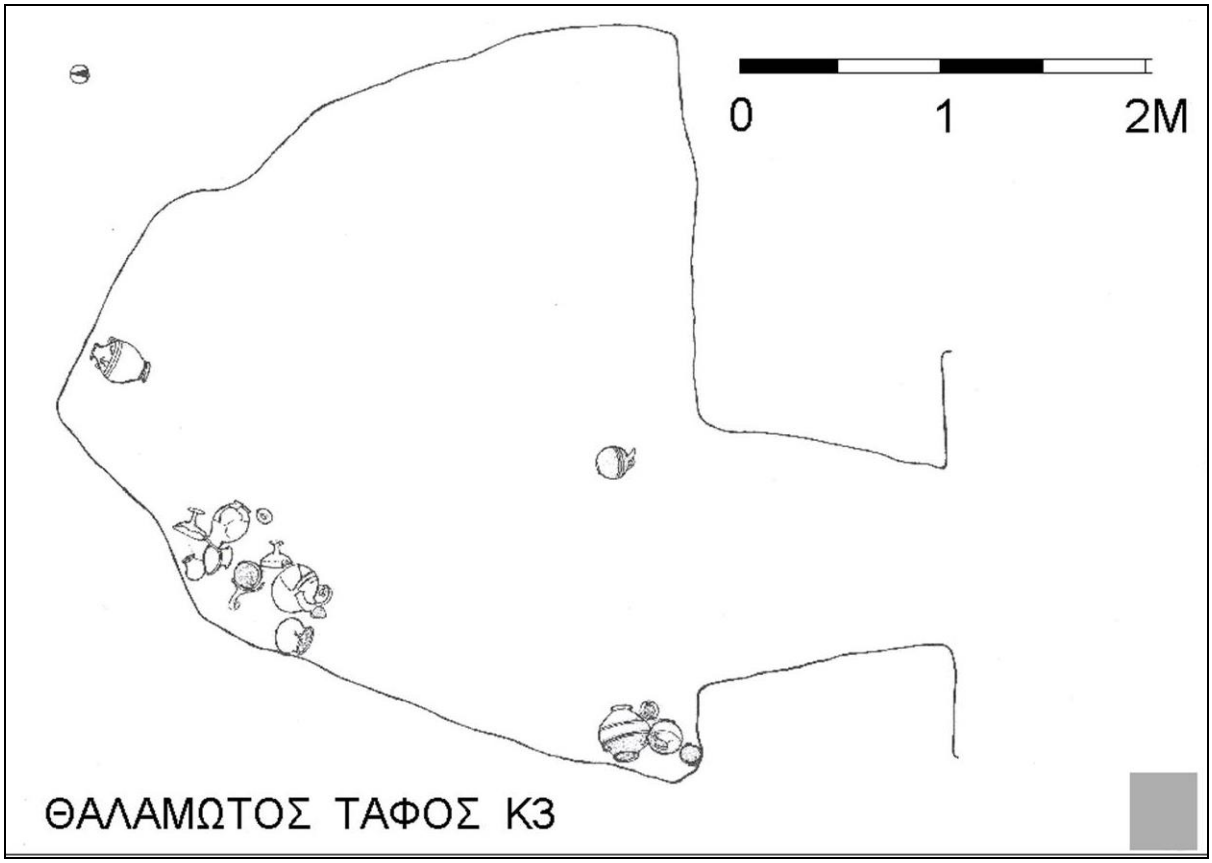
Εικ. 436. Τάφος Καλογερόπουλου (ανασκαφή Γ. Κορρέ)
(Νεκροταφείο Βολιμιδίων)

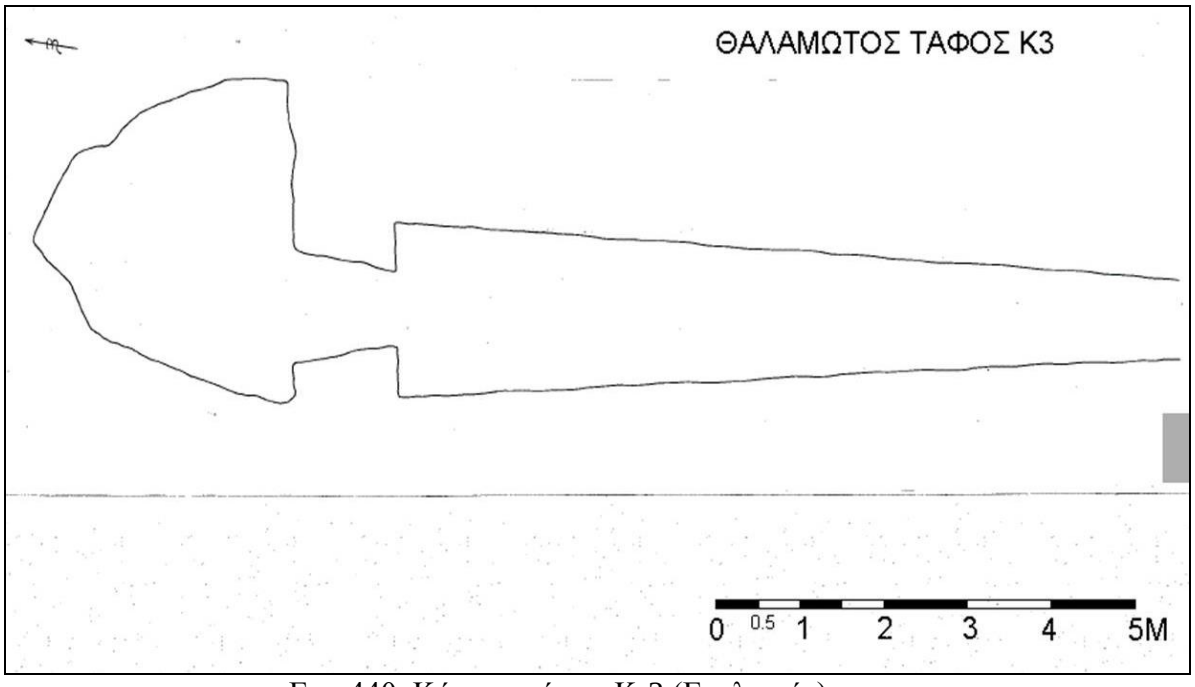
Εικ. 437. Τάφος Καλογερόπουλου (ανασκαφή Γ. Κορρέ).Ταφικοί λάκκοι
(Νεκροταφείο Βολιμιδίων)

Εικ. 438. Τοπογραφικό διάγραμμα Εγκλιανού

Εικ. 439. Σχεδιαστική αποτύπωση θαλάμου Κ-3 (Εγκλιανός)

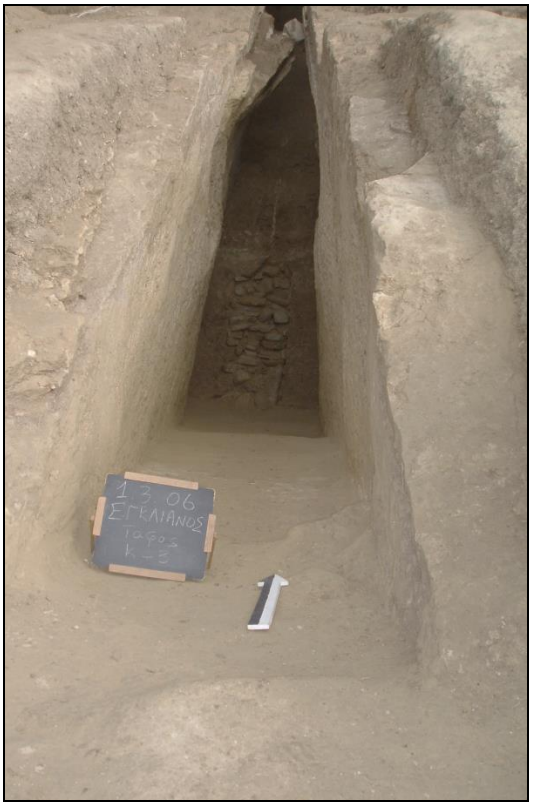
Εικ. 440. Κάτοψη τάφου Κ-3 (Εγκλιανός)

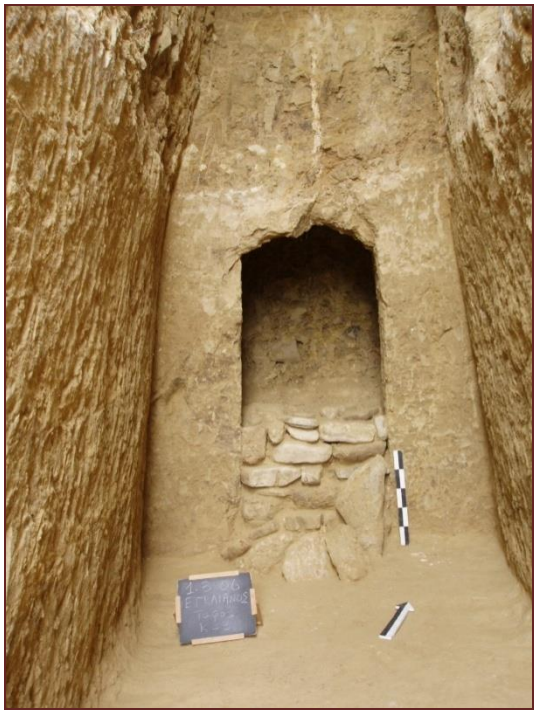
Εικ. 441. Κύλικες στην επίχωση του δρόμου του τάφου Κ-3

Εικ. 442. Κύλικα πλησίον της θύρας του τάφου Κ-3

Εικ. 443. Ξερολιθιά τάφου Κ-3

Εικ. 444. Θύρα τάφου Κ-3

Εικ. 445. Δυτική πλευρά θαλάμου τάφου Κ-3

Εικ. 446. Άποψη ΒΔ πλευράς θαλάμου τάφου Κ-3

Εικ. 447. Άποψη δυτικής πλευράς θαλάμου τάφου Κ-3

Εικ. 448. Επιδαπέδια ανακομιδή τάφου Κ-3

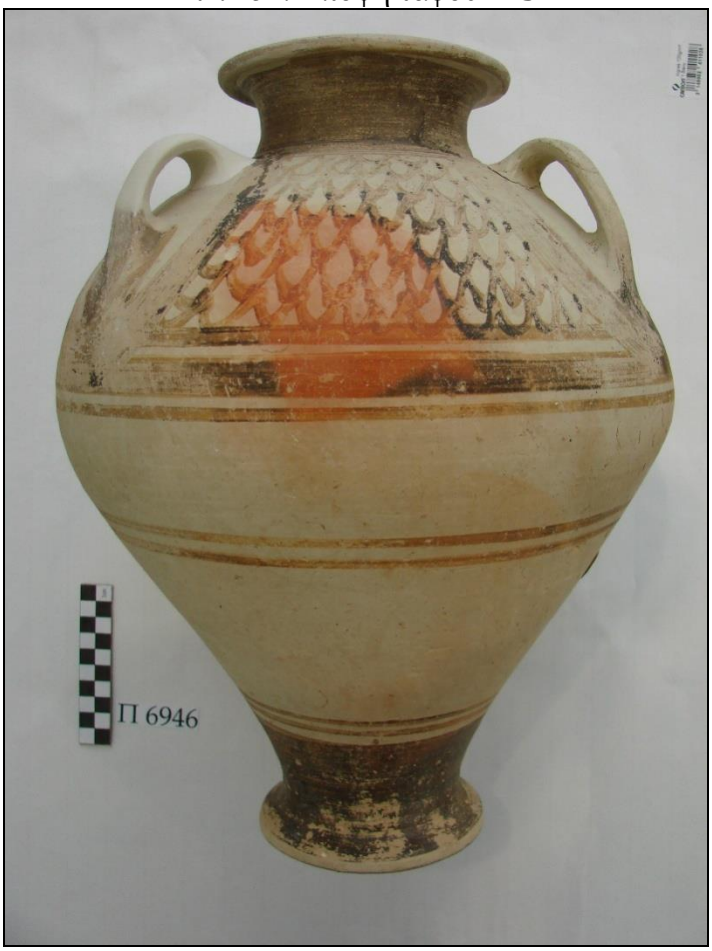

Εικ. 449. Λάκκος ανακομιδής (Τ. Κ-3)

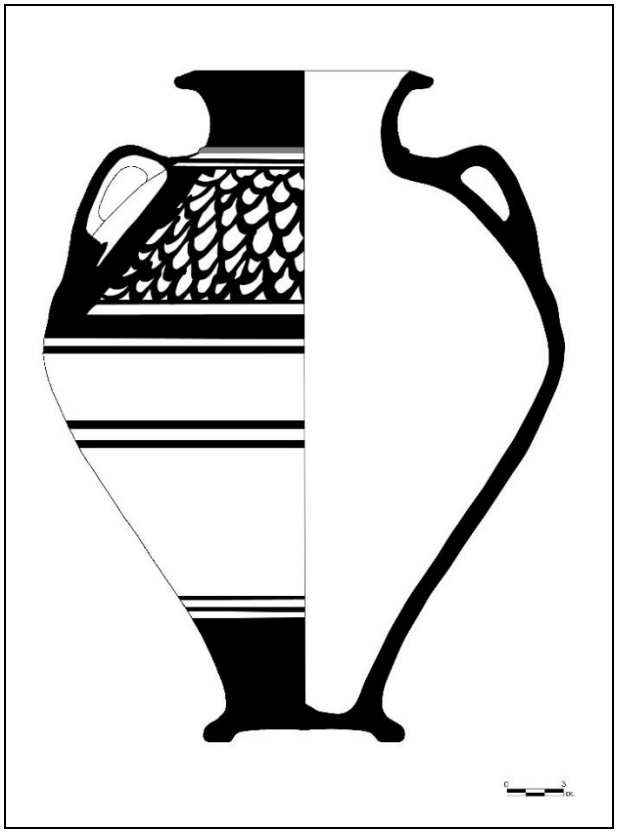

Εικ. 450. Θύρα τάφου Κ-3

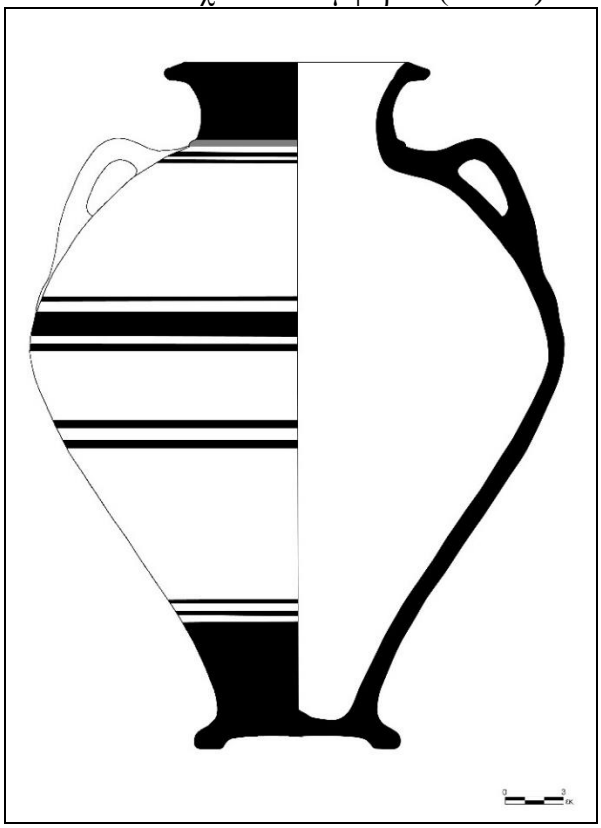
Εικ. 451. Άποψη τάφου Κ-3

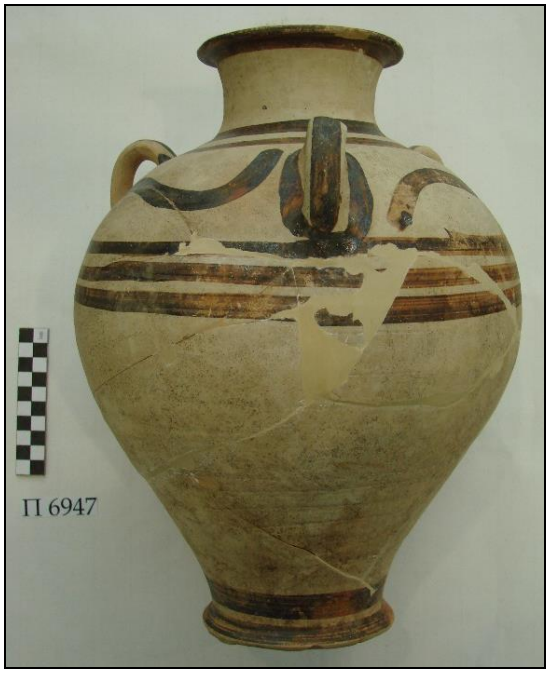
Εικ. 452. Απιόσχημος πιθαμφορέας (Τ. Κ-3)

Εικ. 453. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Κ-3)

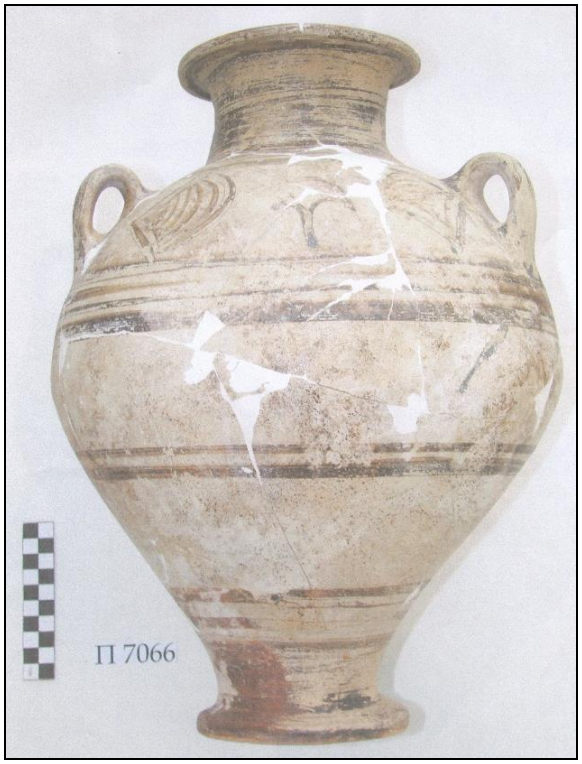
Εικ. 454. Τομή πιθαμφορέα (Τ. Κ-3)

Εικ. 455. Πιθαμφορέας (Τ. Κ-3)

Εικ. 456. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Κ-3)

Εικ. 457. Απιόσχημος πιθαμφορέας (Τ. Κ-3)

Εικ. 458. Σχέδιο πιθαμφορέα (Τ. Κ-3)

Εικ. 459. Ραμφόστομη πρόχους (Τ. Κ-3)

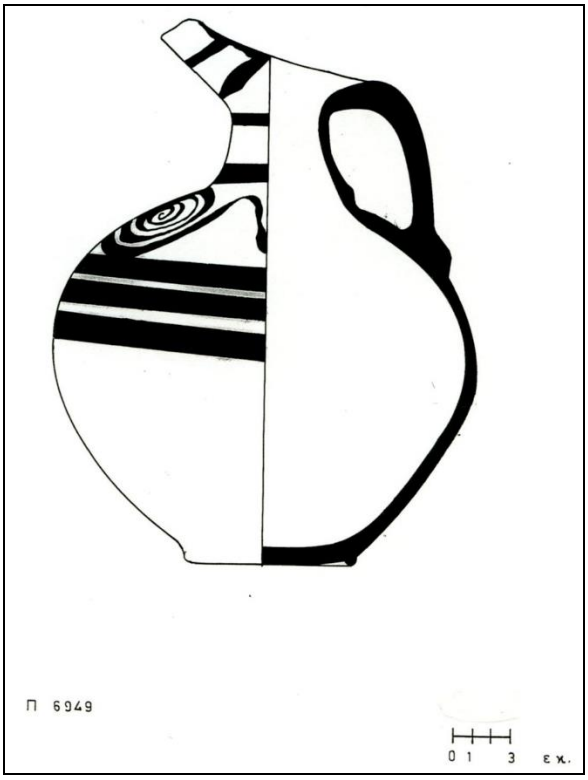
Εικ. 460. Ραμφόστομη πρόχους (Τ. Κ-3)

Εικ. 461. Ραμφόστομη πρόχους (Τ. Κ-3)

Εικ. 462. Ραμφόστομη πρόχους (Τ. Κ-3)

Εικ. 463. Σχέδιο πρόχου (Τ. Κ-3)

Εικ. 464. Αμφορίσκος (Τ. Κ-3)

Εικ. 465. Λήκυθος (Τ. Κ-3)

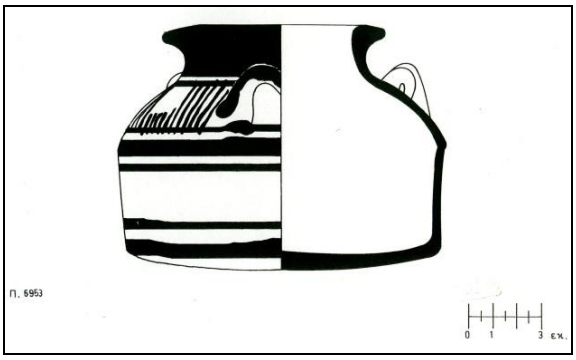
Εικ. 466. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 467. Εσωτερικό κύλικας (Τ. Κ-3)

Εικ. 468. Κυλινδρικό αλάβαστρο (Τ. Κ-3)

Εικ. 469. Σχέδιο αλάβαστρου (Τ. Κ-3)

Εικ. 470. Επικασσιτερωμένο κυάθιο (Τ. Κ-3)

Εικ. 471. Λεκανίδα (Τ. Κ-3)

Εικ. 472. Γραπτό κυάθιο (Τ. Κ-3)

Εικ. 473. Ελλιπής κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 474. Ελλιπής υψίποδη κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 475. Θραύσμα κύαθου (Τ. Κ-3)

Εικ. 476. Θραύσμα κύαθου (Τ. Κ-3)

Εικ. 477. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Τ. Κ-3)

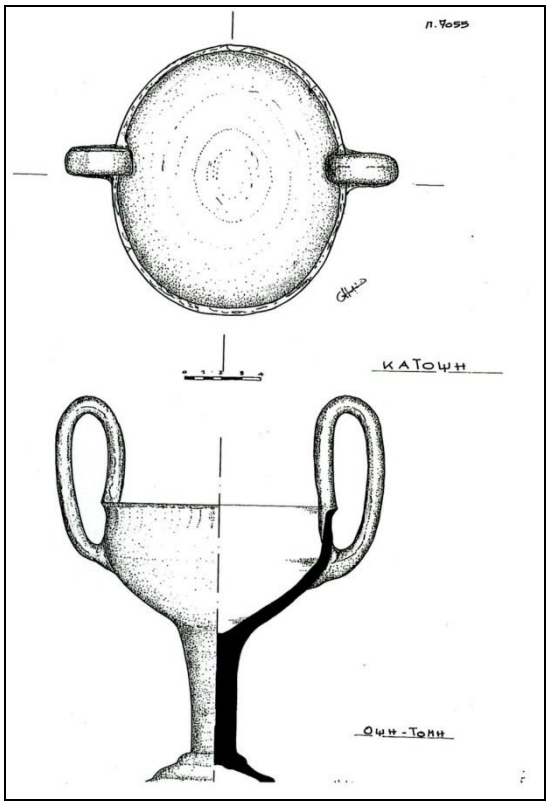
Εικ. 478. Μόνωτη κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 479. Μόνωτη κύλικα (Τ. Κ-3)

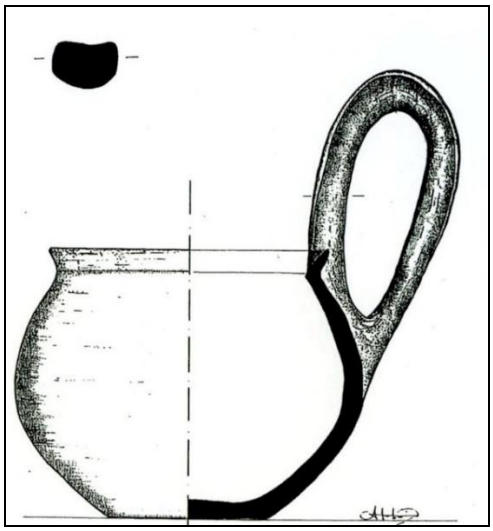
Εικ. 480. Επικασσιτερωμένη κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 481. Σχέδιο κύλικας (Τ. Κ-3)

Εικ. 482. Αρύταινα (Τ. Κ-3)

Εικ. 483. Σχέδιο αρύταινας (Τ. Κ-3)

Εικ. 484. Μόνωτη κύλικα (Τ. Κ-3)

Εικ. 485. Άωτο κυάθιο (Τ. Κ-3)

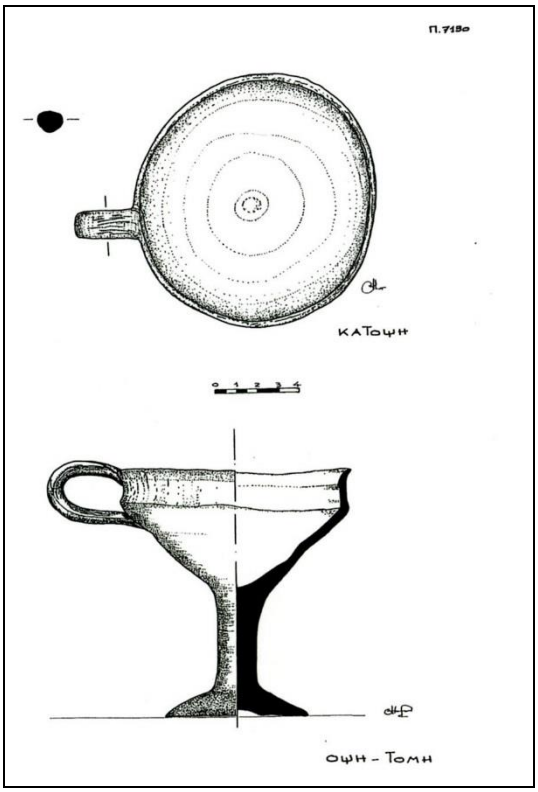
Εικ. 486. Επικασσιτερωμένη λεκανίδα (Τ. Κ-3)

Εικ. 487. Επικασσιτερωμένη λεκανίδα (Τ. Κ-3)

Εικ. 488. Μόνωτη κύλικα (Τ. Κ-3)

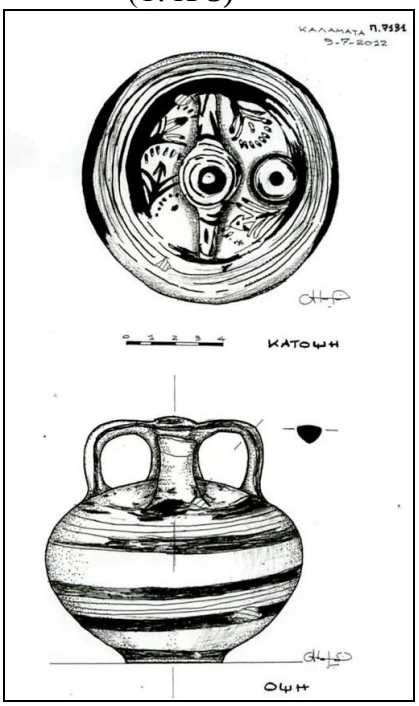
Εικ. 489. Σχέδιο μόνωτης κύλικας (Τ. Κ-3)

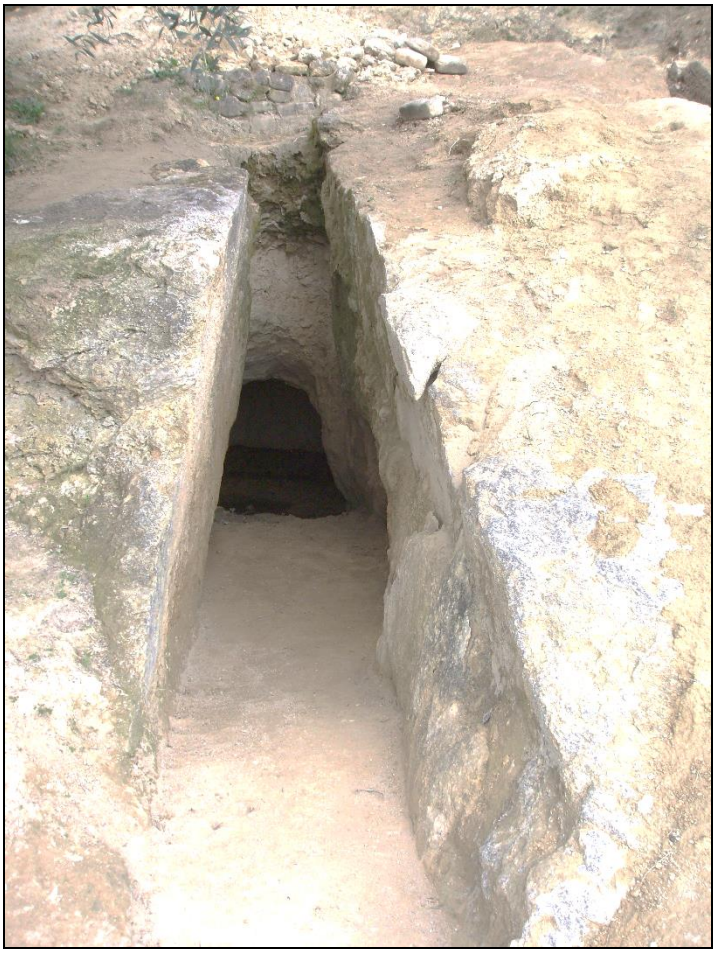
Εικ. 490. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. Κ-3)

Εικ. 491. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. Κ-3)

Εικ. 492. Σχέδιο αγγείου
(Τ. Κ-3)

Εικ. 493. Άποψη τάφου Κ-1 (Εγκλιανός)

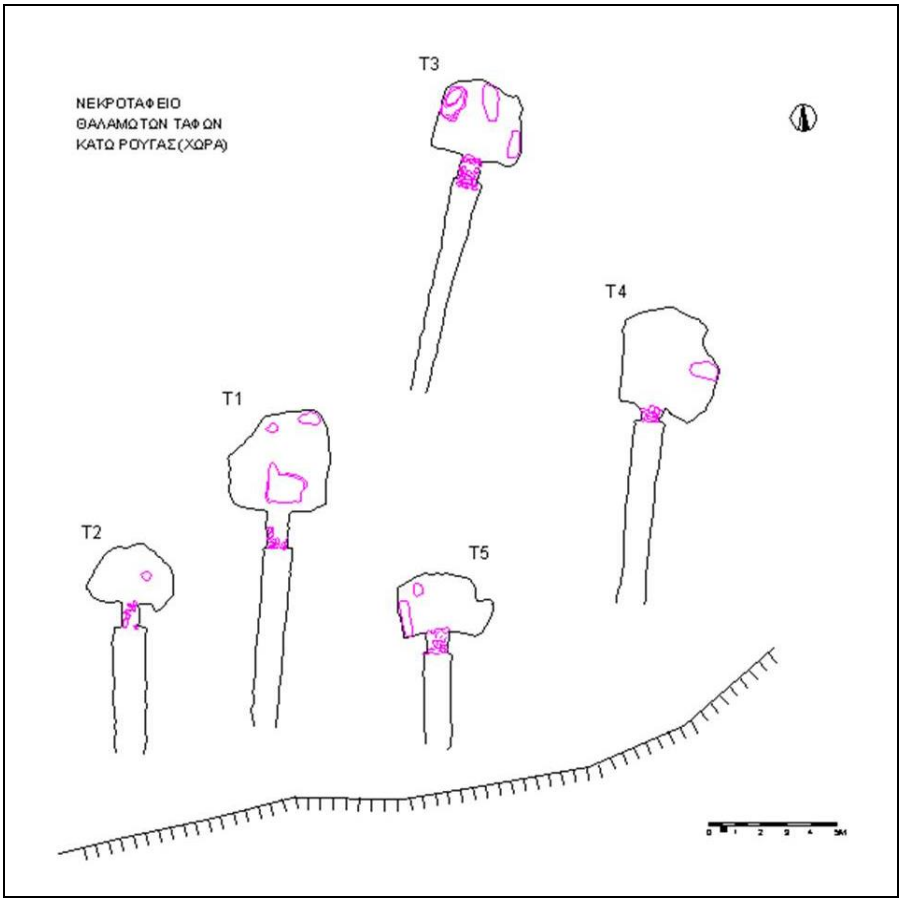
Εικ. 494. Εγκλιανός. Οικοδομικά κατάλοιπα

Εικ. 495. Εγκλιανός. Οικοδομικά κατάλοιπα

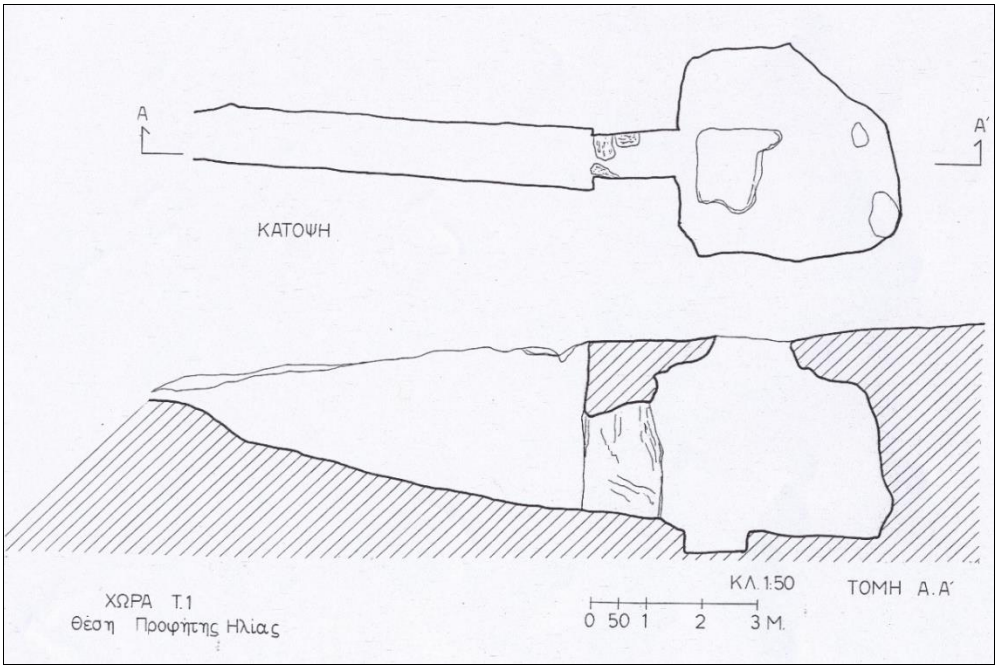

Εικ. 496. Εγκλιανός. Οικοδομικά κατάλοιπα

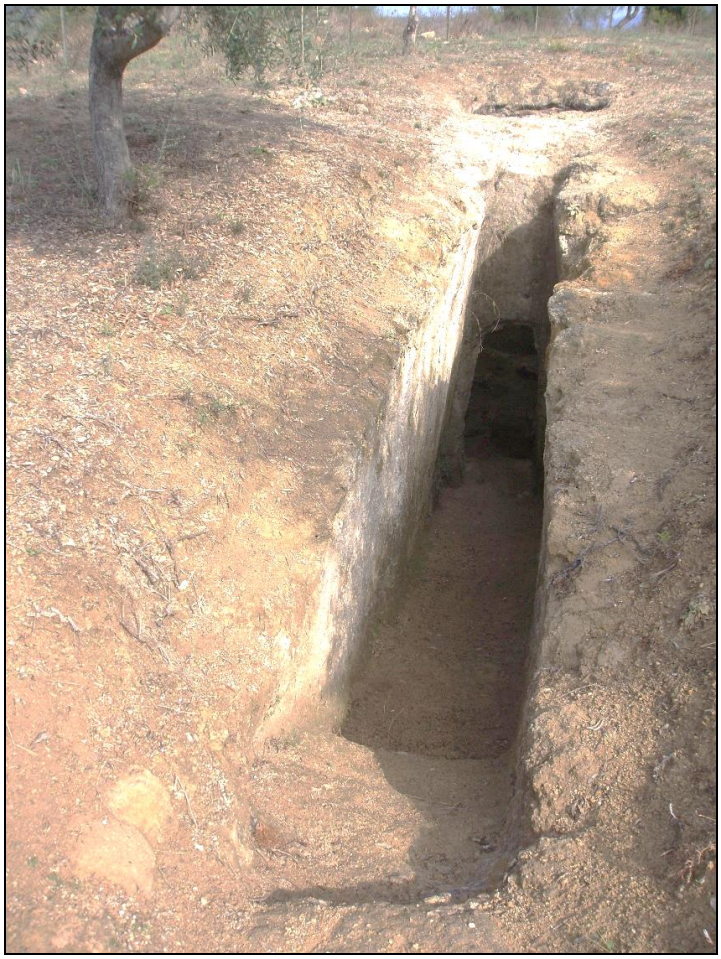

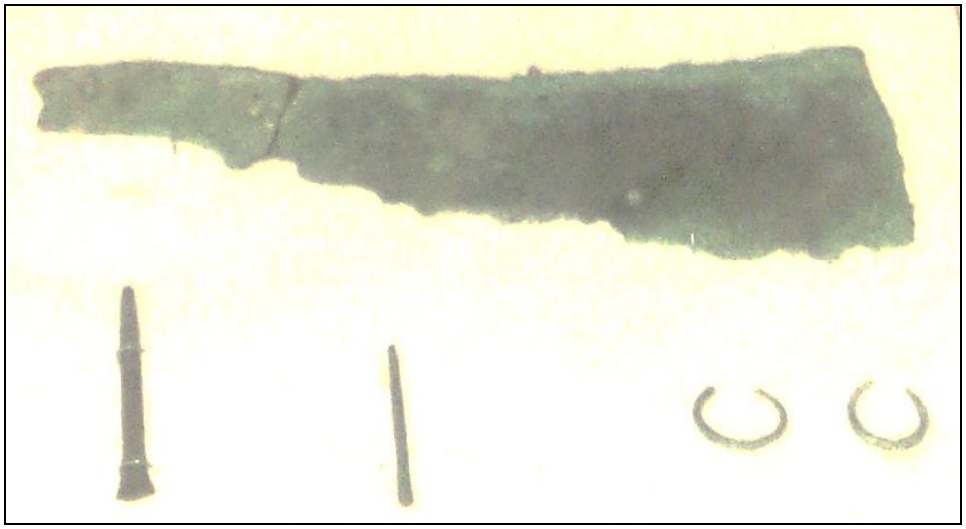
Εικ. 497. Τοπογραφικό διάγραμμα νεκροταφείου κάτω Ρούγας

Εικ. 498. Άποψη του νεκροταφείου της Κάτω Ρούγας

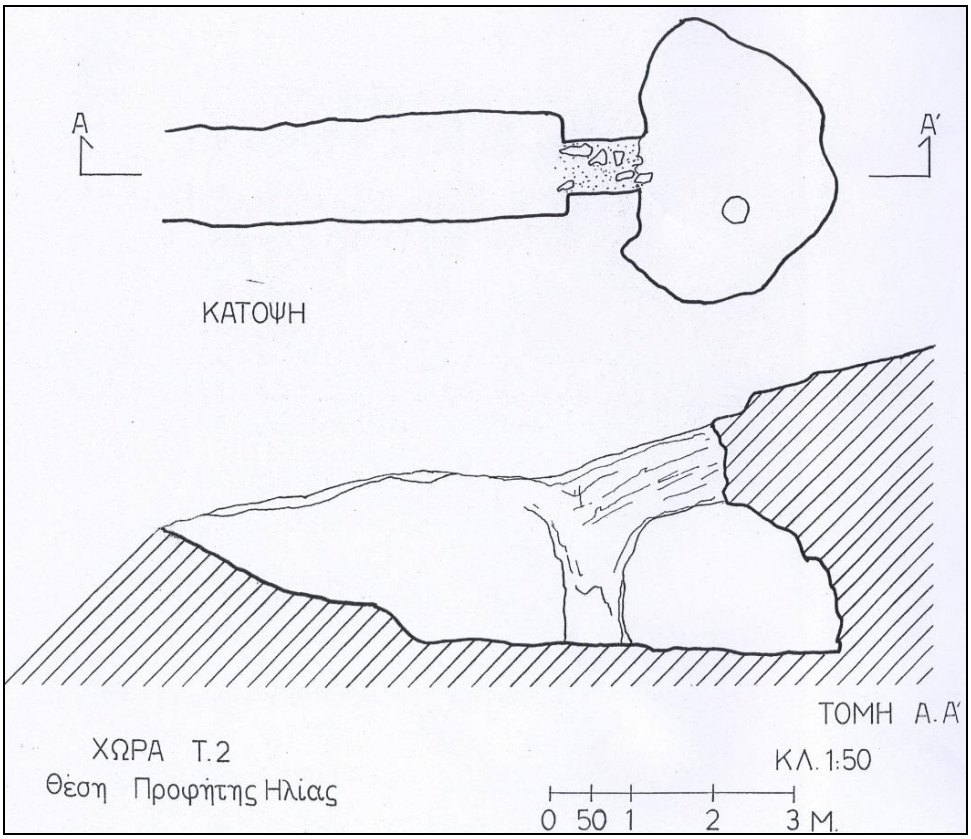

Εικ. 499. Κάτοψη και τομή τάφου 1 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 500. Άποψη τάφου 1 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 501. Χάλκινα κτερίσματα από τάφο 1 (Κάτω Ρούγα)

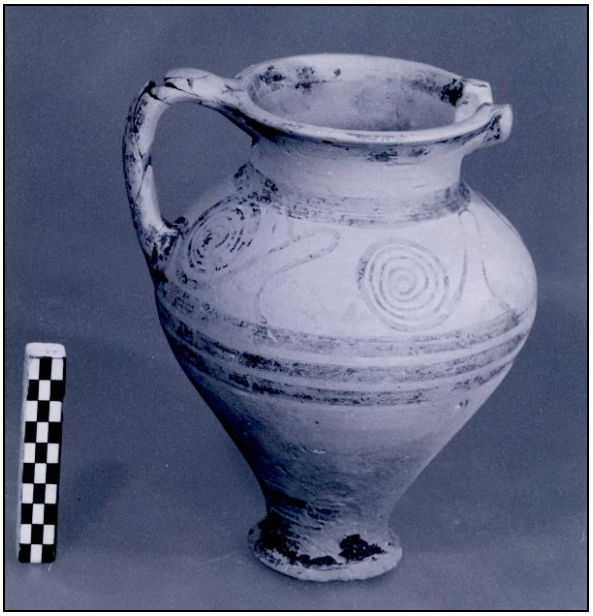
Εικ. 502. Κάτοψη και τομή τάφου 2 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 503. Επίχωση τάφου 2 (Κάτω Ρούγα)

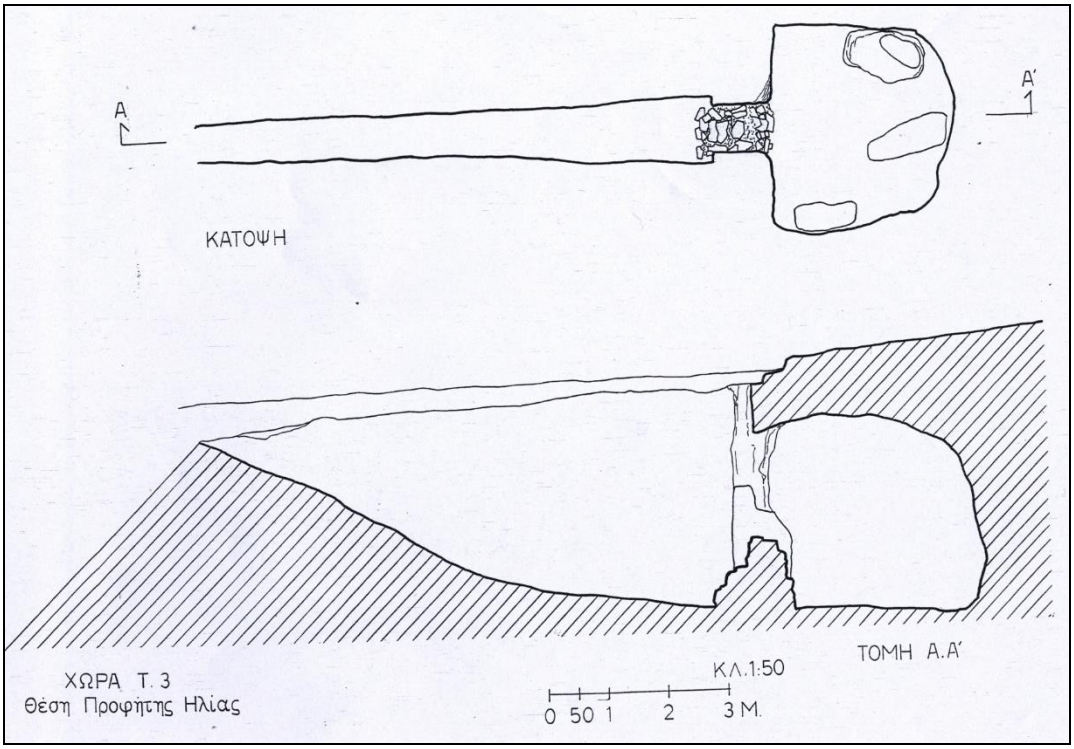
Εικ. 504. Δάπεδο τάφου 2 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 505. Γεφυρόστομη πρόχους (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 506. Σχέδιο πρόχου (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 507. Κάτοψη και τομή τάφου 3 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 508. Άποψη τάφου 3 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 509. Αγγεία από θάλαμο τάφου 3 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 510. Επιδαπέδια ανακομιδή (Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 511. Θραύσματα αγγείου (Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

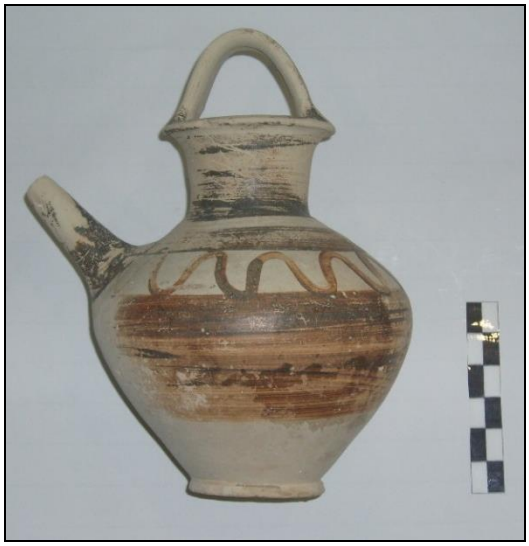
Εικ. 512. Ομάδα αγγείων
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 513. Φλασκί οριζοντίου τύπου
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

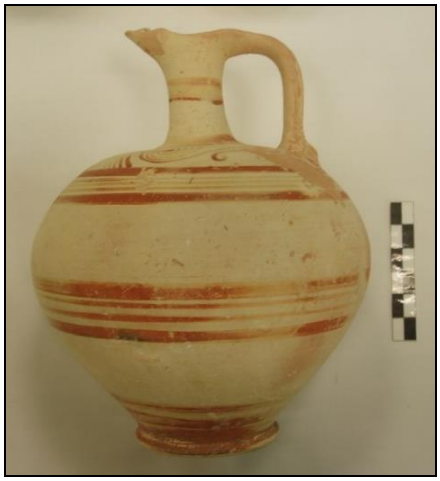
Εικ. 514. Πρόχους-Υδρία
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 515. Θήλαστρο
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 516. Σχέδιο θήλαστρου
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

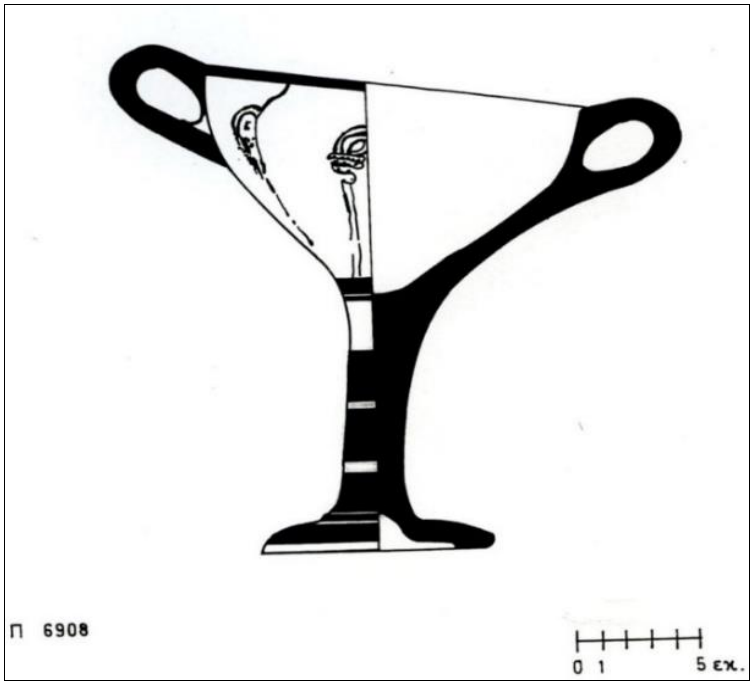
Εικ. 517. Ραμφόστομη πρόχους
(Τ.3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 518. Κρατηρίσκος
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 519. Κύλικα (Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

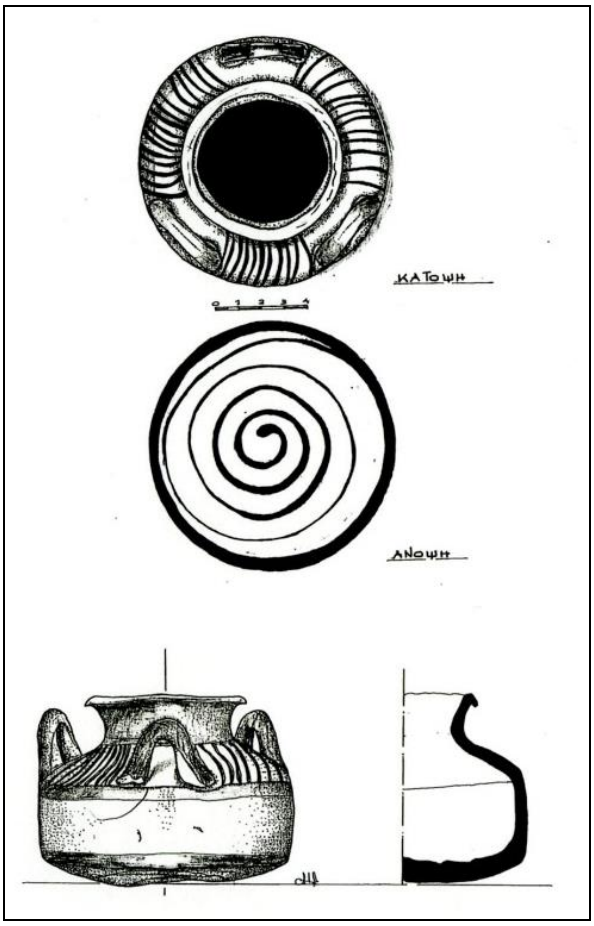
Εικ. 520. Σχέδιο κύλικας (Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 521. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

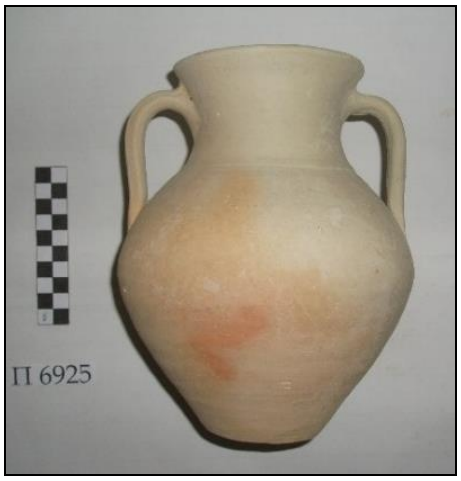
Εικ. 522. Κυλινδρικό αλάβαστρο
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 523. Σχέδιο αλάβαστρου
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

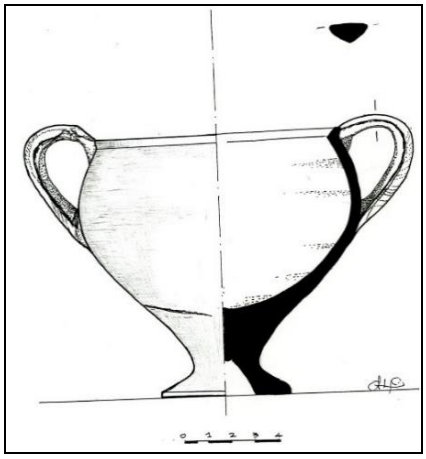
Εικ. 524. Κύλικα
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 525. Αμφορίσκος
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 526. Κύλικα
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

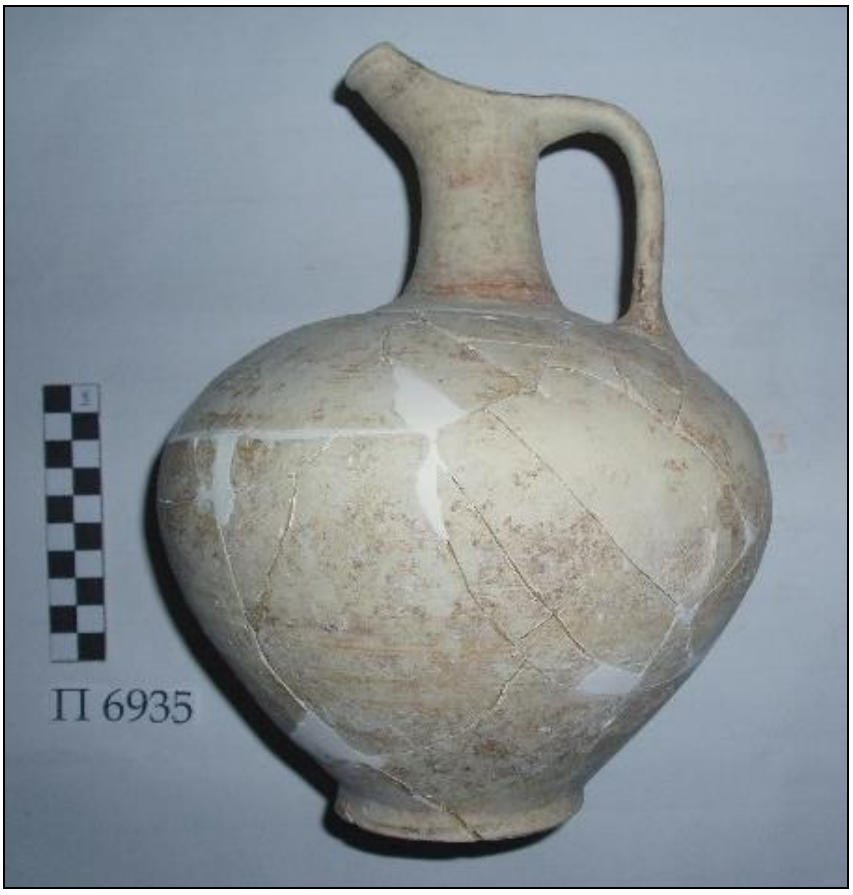
Εικ. 527. Σχέδιο κύλικας
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 528. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 529. Πρόχους
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

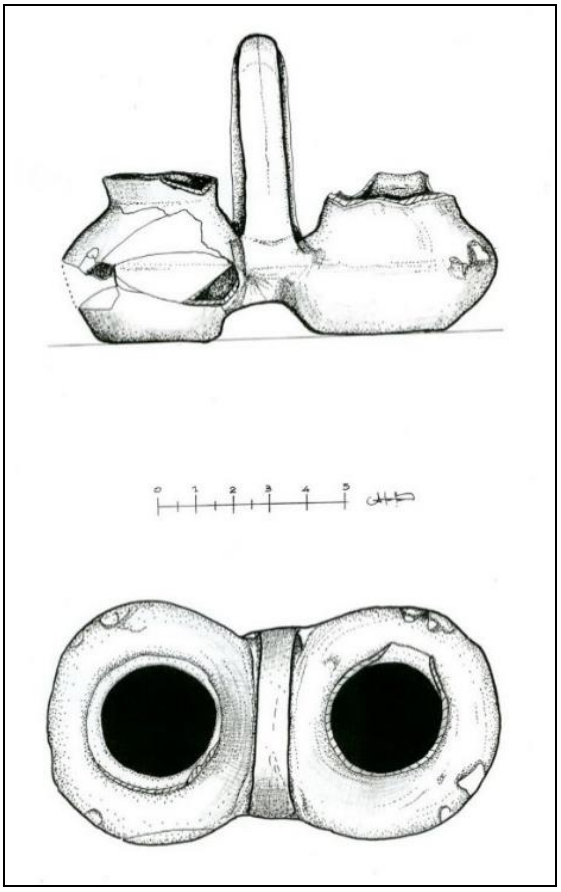
Εικ. 530. Ραμφόστομη πρόχους
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

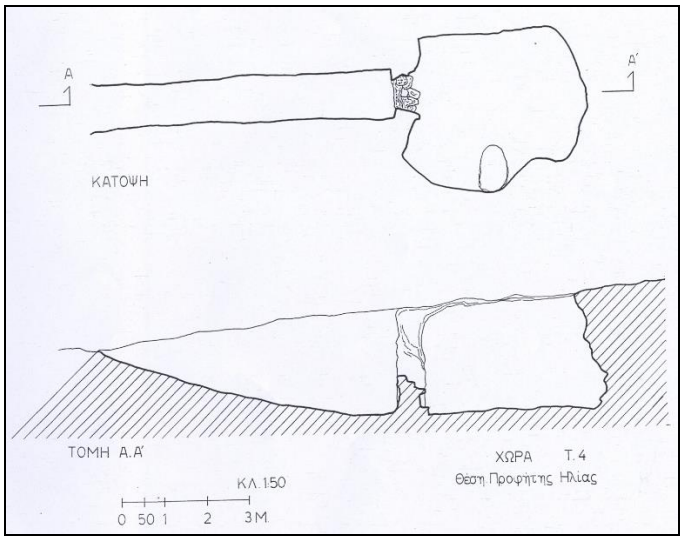
Εικ. 531. Ελλιπές ειδώλιο
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

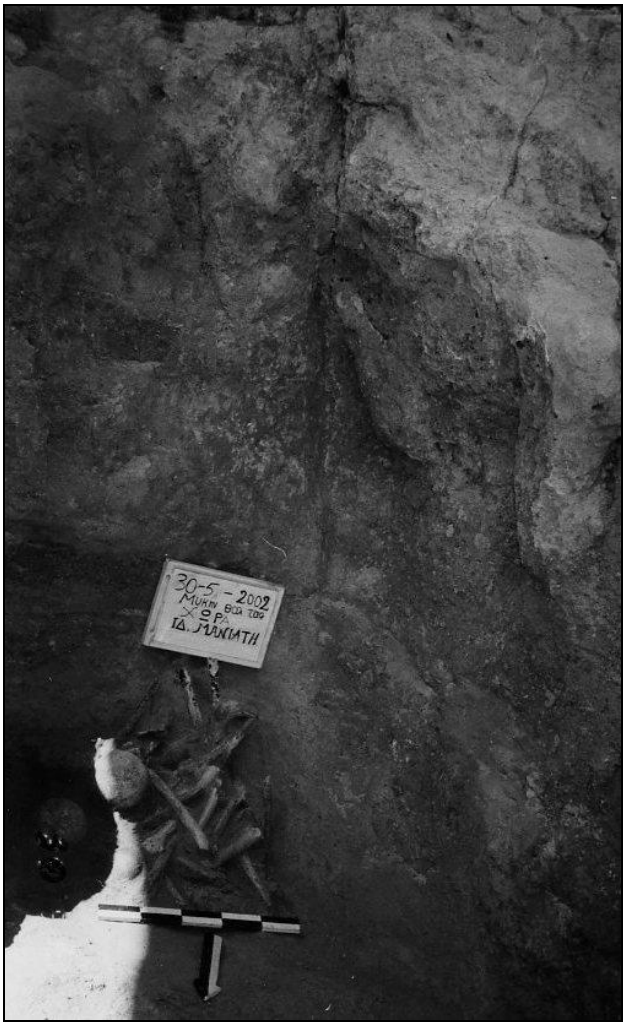
Εικ. 532. Διπλό αγγείο
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 533. Σχέδιο διπλού αγγείου
(Τ. 3 Κάτω Ρούγα)

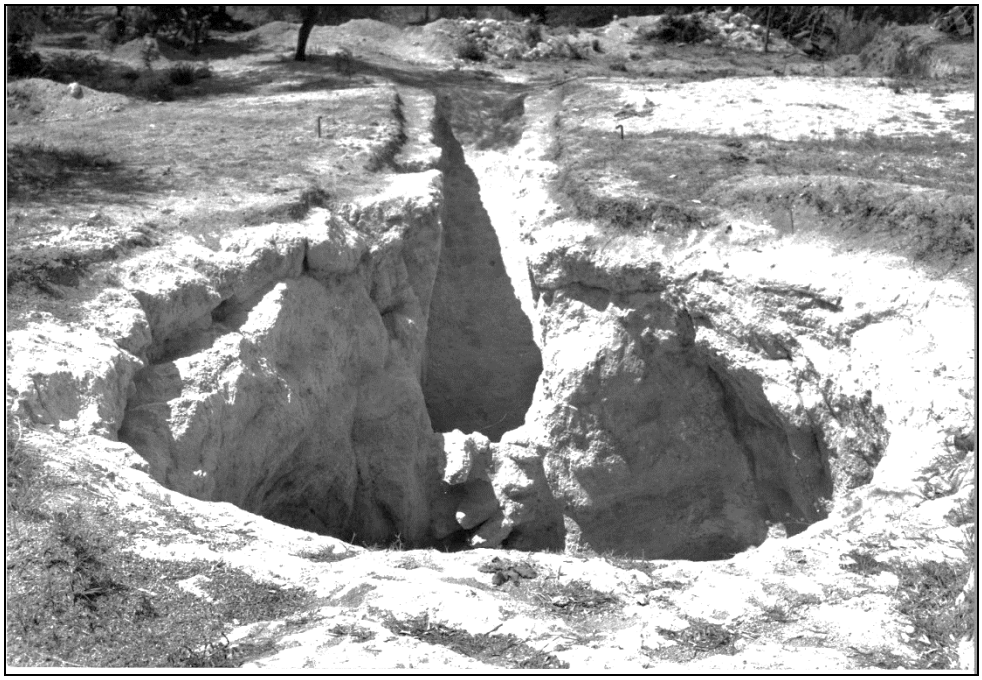

Εικ. 534. Κάτοψη και τομή τάφου 4
(Νεκροταφείο Κάτω Ρούγα)

Εικ. 535. Ανακομιδή
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 536. Επιδαπέδια ταφή (Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 537. Άποψη τάφου 4 (Κάτω Ρούγα)

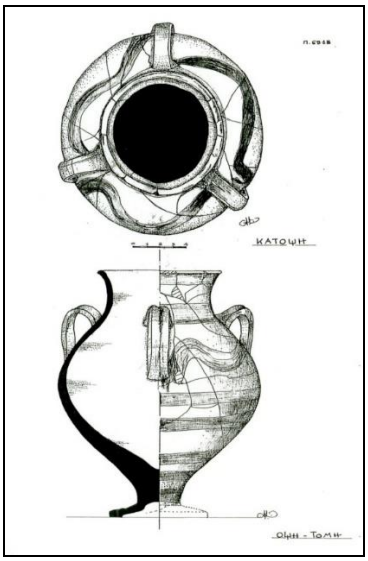
Εικ. 538. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 539. Ασκός
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

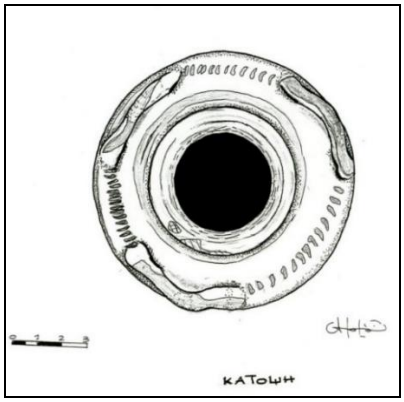
Εικ. 540. Κρατηρίσκος
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 541. Σχέδιο κρατηρίσκου
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 542. Αλάβαστρο
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 543. Σχέδιο αλάβαστρου
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

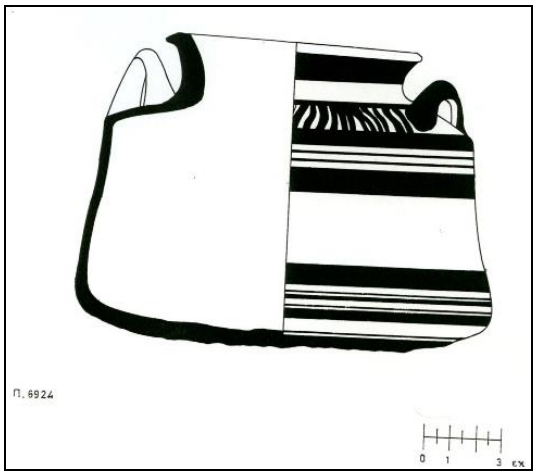
Εικ. 544. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 545. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 546. Κυλινδρικό αλάβαστρο
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 547. Σχέδιο αλάβαστρου
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 548. Μικκύλο αγγείο
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

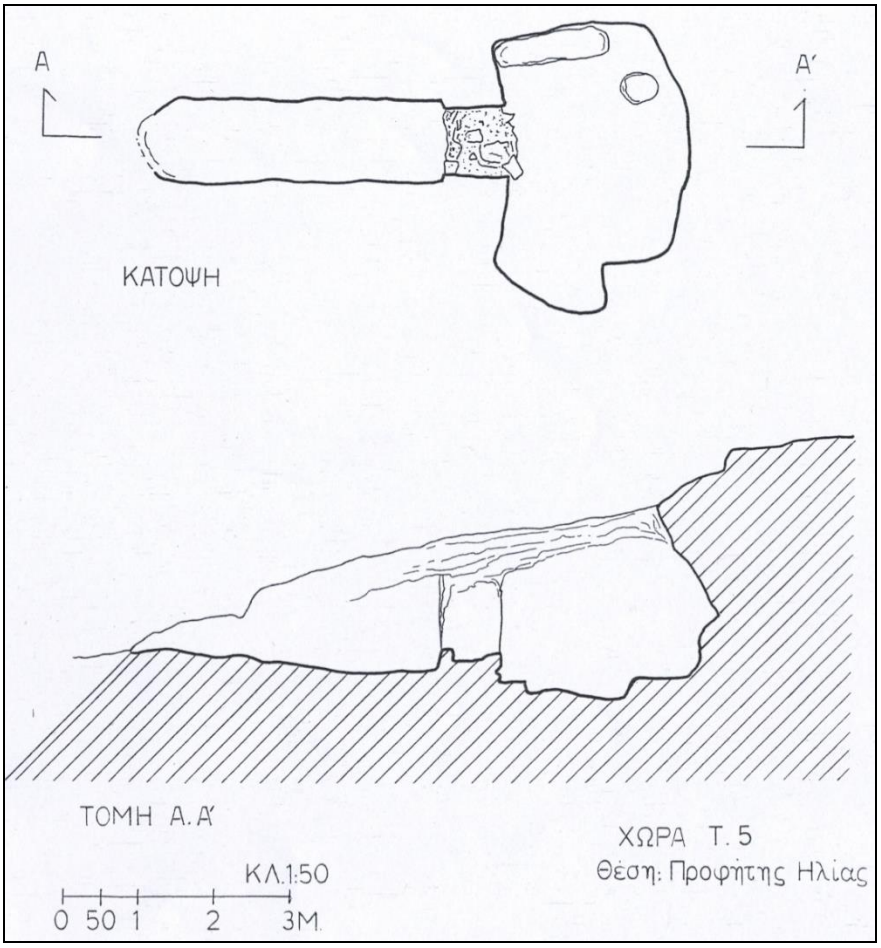
Εικ. 549. Μικκύλο αγγείο
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 550. Λίθινο κομβίο
(Τ. 4 Κάτω Ρούγα)

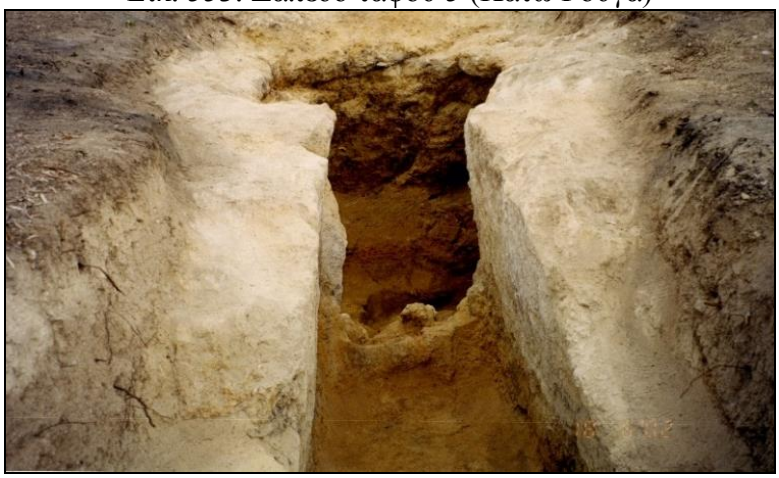
Εικ. 551. Ψήφοι από θάλαμο τάφου 4 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 552. Κάτοψη και τομή τάφου 5 (Κάτω Ρούγα)

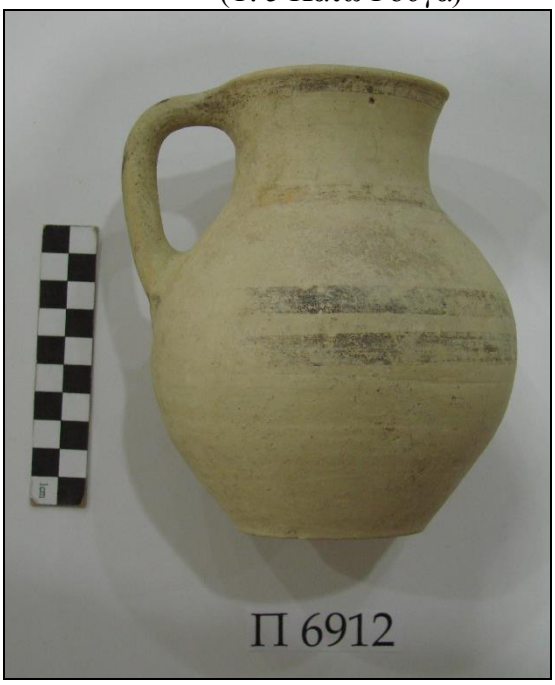
Εικ. 553. Δάπεδο τάφου 5 (Κάτω Ρούγα)

Εικ. 554. Άποψη τάφου 5 (Κάτω Ρούγα)

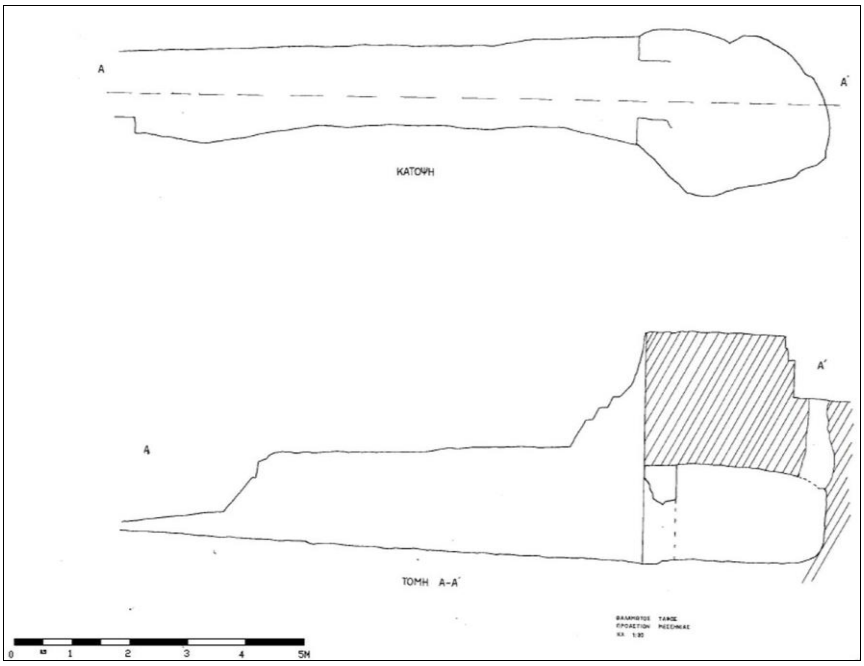
Εικ. 555. Γραπτό θήλαστρο
(Τ. 5 Κάτω Ρούγα)

Εικ. 556. Πρόχους (Τ. 5 Κάτω Ρούγα)

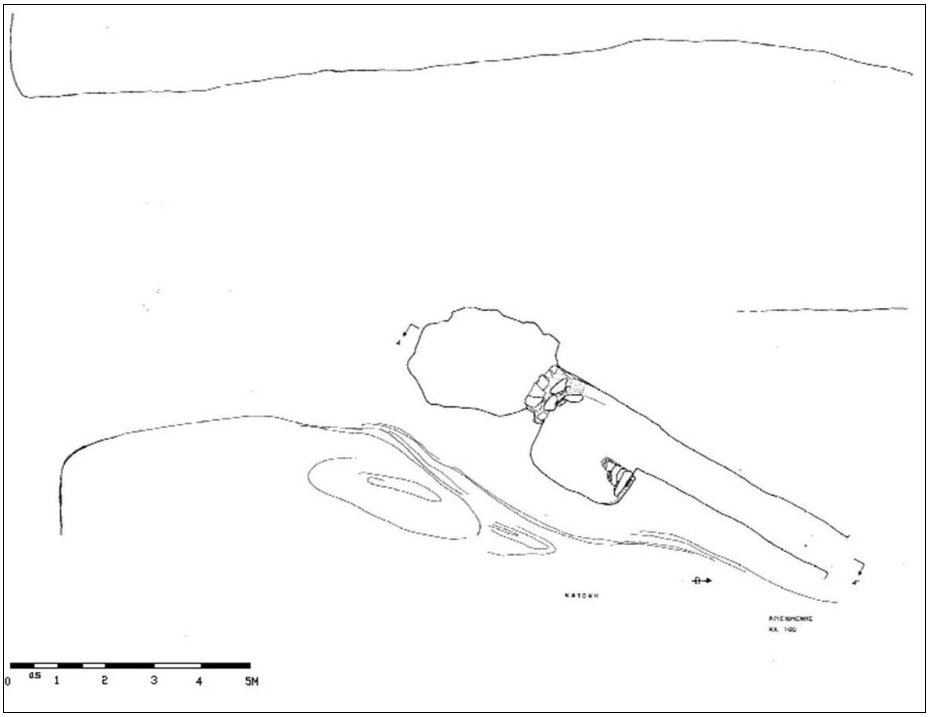
Εικ. 557. Θήλαστρο (Τ. 5 Κάτω Ρούγα)

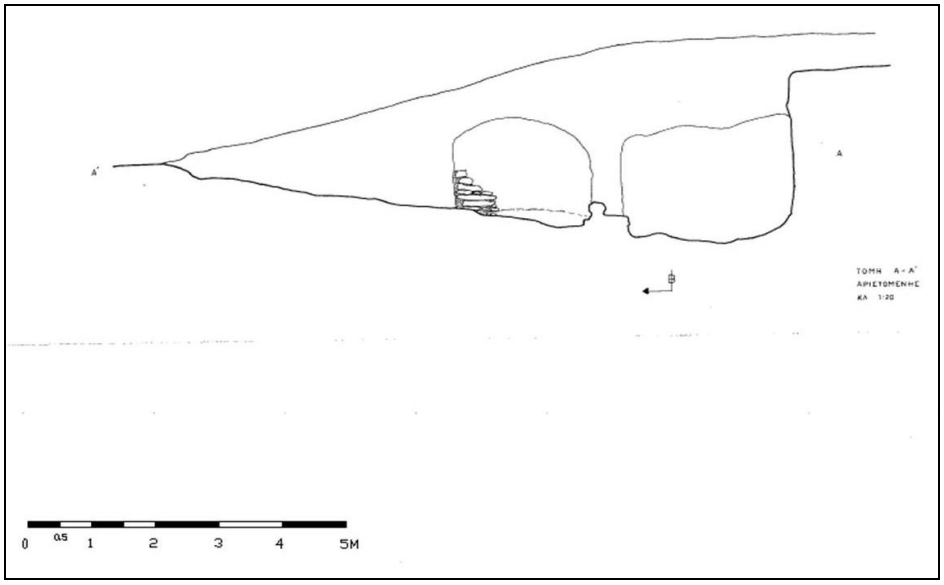
Εικ. 558. Κάτοψη και τομή τάφου Προαστίου

Εικ. 559. Άποψη τάφου Προαστίου

Εικ. 560. Κάτοψη τάφου Αριστομένη

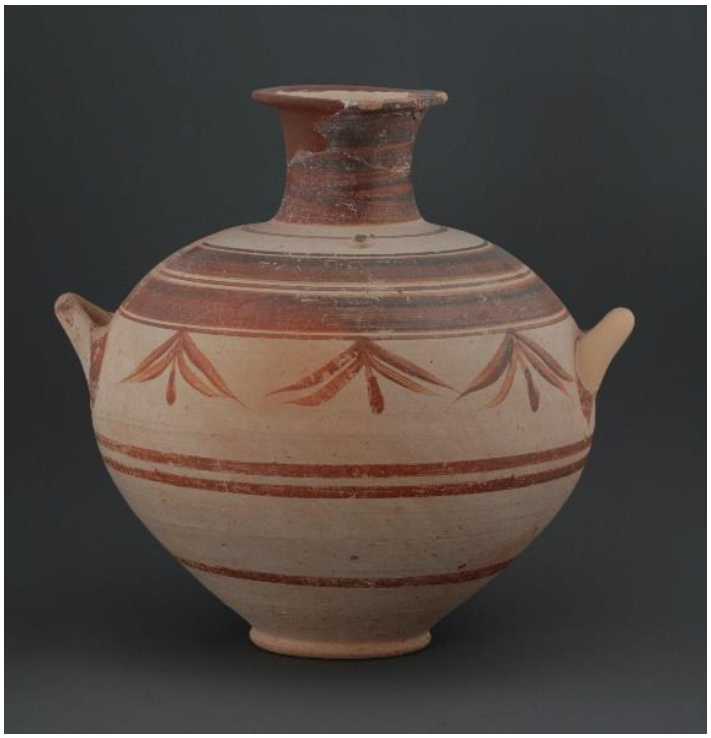
Εικ. 561. Τομή τάφου Αριστομένη

Εικ. 562. Αβαθής λάκκος ανακομιδής (Τ. Αριστομένη)

Εικ. 563. Πλευρική κόγχη (Τ. Αριστομένη)

Εικ. 564. Δρόμος τάφου Αριστομένη

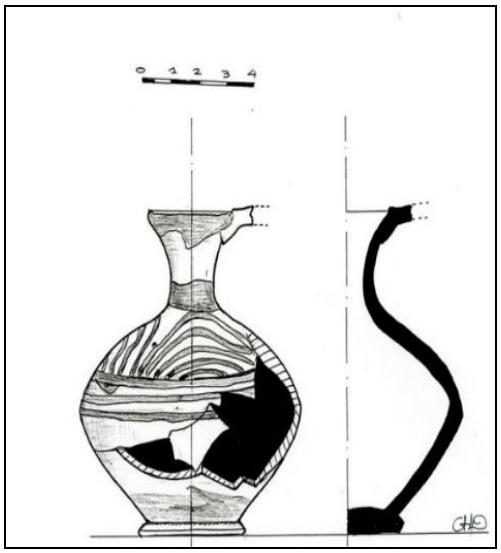
Εικ. 565. Αμφορέας (Τ. Αριστομένη)

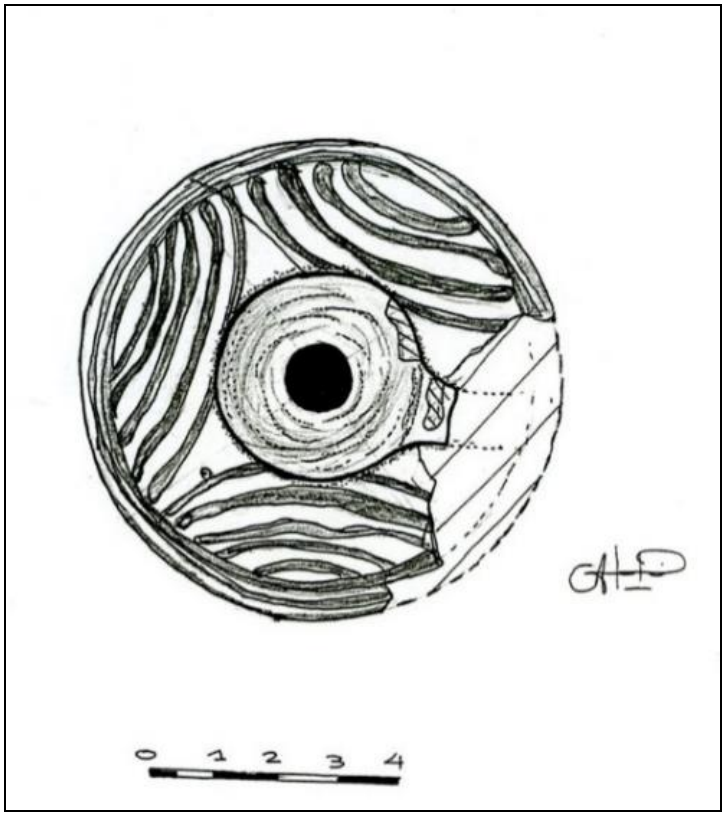
Εικ. 566. Σχέδιο αμφορέα (Τ. Αριστομένη)

Εικ. 567. Ληκύθιο
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 568. Σχέδιο ληκυθίου
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 569. Σχέδιο ληκυθίου
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 570. Ελλιπές αγγείο
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 571. Όστρακα κύλικας
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 572. Κάλαθος
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 573. Όστρακα πρόχου
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 574. Θραύσμα πιθαμφορέα
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 575. Γραπτά όστρακα
(Τ. Αριστομένη)

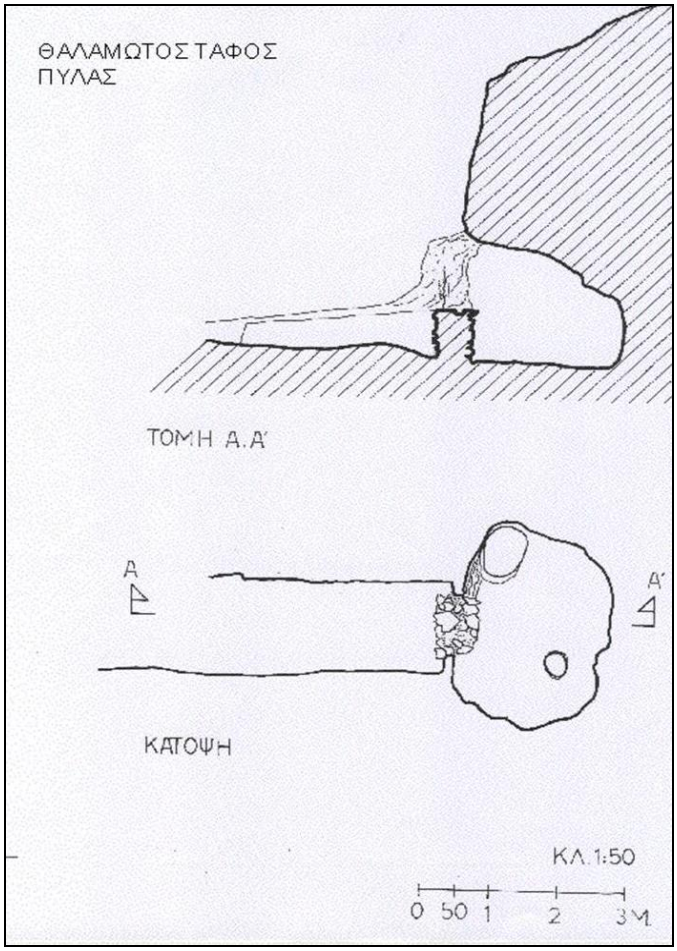
Εικ. 576. Στέλεχος κύλικας
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 577. Αποτύπωμα σφραγίδας
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 578.Ψήφοι από υαλόμαζα τύπου διπλού ναυτίλου
(Τ. Αριστομένη)

Εικ. 579. Κάτοψη και τομή τάφου Πύλας

Εικ. 580. Άποψη τάφου Πύλας

Εικ. 581. Επιδαπέδια ανακομιδή (Τ. Πύλας)

Εικ. 582. Επιδαπέδια ανακομιδή (Τ. Πύλας)

Εικ. 583. Επιδαπέδια ανακομιδή (Τ. Πύλας)

Εικ. 584. Λάκκος ανακομιδής (Τ. Πύλας)

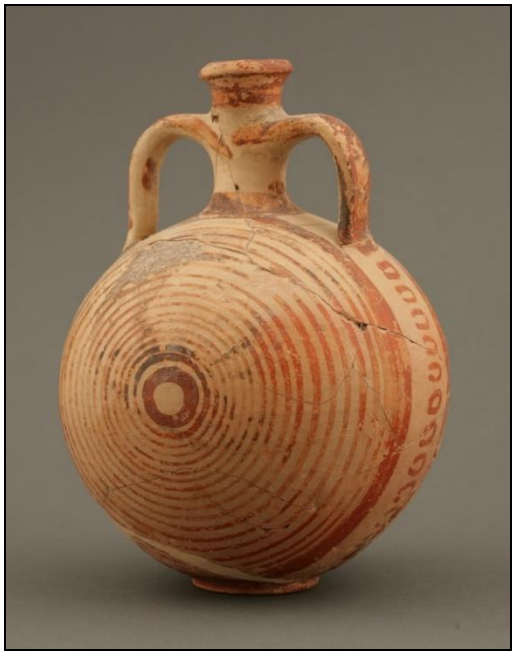

Εικ. 585. Αλάβαστρο (Τ. Πύλας)

Εικ. 586. Αλάβαστρο (Τ. Πύλας)

Εικ. 587. Αλάβαστρο (Τ. Πύλας)

Εικ. 588. Φλασκί (Τ. Πύλας)

Εικ. 589. Ψευδόστομος αμφορέας
(Τ. Πύλας)

Εικ. 590. Αμφοροειδές αγγείο
(Τ. Πύλας)

Εικ. 591. Υδρία (Τ. Πύλας)

Εικ. 592. Υδρία (Τ. Πύλας)

Εικ. 593. Μόνωτη κύλικα (Τ. Πύλας)

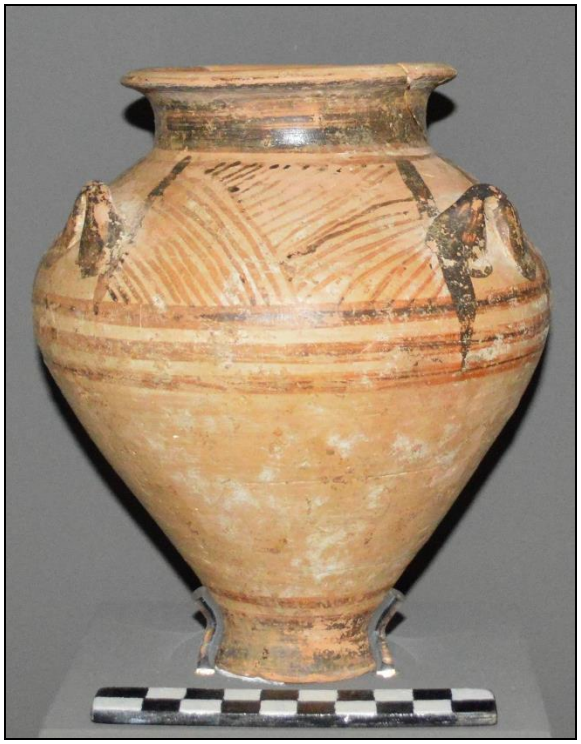

Εικ. 594. Μόνωτη κύλικα (Τ. Πύλας)

Εικ. 595. Δίωτη κύλικα (Τ. Πύλας)

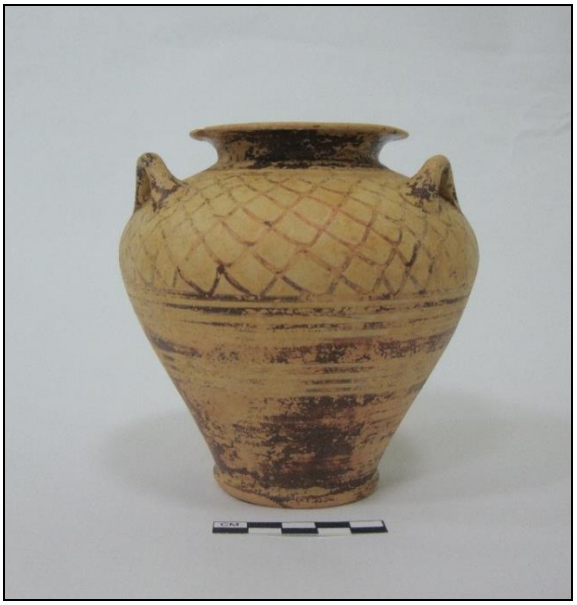
Εικ. 596. Ψήφοι περιδέραιου (Τ. Πύλας)

Εικ. 597. Αμφορίσκος (Τ. Μάδενας)

Εικ. 598. Αμφοροειδής πρόχους
(Τ. Μάδενας)

Εικ. 599. Τρίωτος αμφορίσκος
(Καλύβια)

Εικ. 600. Αρτόσχημο αλάβαστρο (Καλύβια)

Εικ. 601. Τανάγρα. Λάρνακα τάφου 22

Εικ. 602. Τανάγρα. Λάρνακα τάφου 22

Εικ. 603. Μακρά πλευρά της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας

Εικ. 604. Βραχιόνιο οστό χοίρου (Τ. Ελληνικά 4)

Εικ. 605. Οστό λεκάνης όνου (Τ. Ελληνικά 9)

Εικ. 606. Κερκίδα βοοειδούς (Τ. Ελληνικά 13)